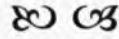

SELÇUKLULAR TARİHİ VE TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

Prof. Dr. Osman Turan

SELÇUKLULAR
TÂRİHİ
VE
TÜRK-İSLÂM
MEDENİYETİ

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 561
KÜLTÜR SERİSİ: 246

Birinci Basım: 1965, T.K.A.E.
İkinci Basım: 1969, Turan Neşriyat Yurdu
Üçüncü Basım: 1980, Dergâh Yayınları

.....
Sekizinci Basım: 2003, Ötüken
Dokuzuncu Basım: 2005
Onuncu Basım: 2008

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
1206-34-003178

ISBN 978-975-437-470-4

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.[®]

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Ankara irtibat bürosu:

Yüksel Caddesi: 33/5 Yenışehir - Ankara

Tel: (0312) 431 96 49

İnternet: www.otuken.com.tr

E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: grataNONgrata

Dizgi- Tertip: İskender Türe

Kapak Baskısı: Birlik Ofset

Baskı: Yayılcık Matbaası (0212) 612 58 60

Cilt: Yedigün Mücellithanesi

İstanbul - 2009

Ötüken’de Yayınlanması Münâsebetiyle

Merhum Prof. Dr. Osman TURAN’ın eserlerini peşpeşe yayınlamaya heyecanla devam ediyoruz.

Geçtiğimiz asırda, Türk Tarihi hakkındaki araştırmalarıyla ilim ve fikir hayatımızda derin izler bırakmış olan bu değerli şahsiyetin, bu defa, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı eserini takdim ediyoruz.

İlk basımı 1965 yılında T.K.A.E., ikinci basımı 1969 yılında Turan Neşriyat Yurdu tarafından yapılmış; daha sonra bazı eklemeler ve düzeltmelerle üçüncü basımı Dergâh Yayınlarınca gerçekleştirilmiş ve hocanın notlarından yapılan eklemelerle eser daha mükemmel bir hale getirilmiştir ki, Dergâh’ın 3. basımla ilgili “Sunuş”unu aynen muhafaza ettik. Gösterdikleri gayret ve hassasiyetten dolayı Dergâh’a takdir ve şükranlarımızı sunarız. 8. basım’ıyla yeniden tetkiklerinize sunulan eserin önceki basımlarında gözden her nasılsa kaçmış bulunan önemli bazı isim, tarih ve ifade hataları düzeltilmeye çalışılmış, en azından asgarîye indirilmiştir.

Hayırlı olması dileğiyle...

Ötüken Neşriyat A.Ş.

SUNUŞ

Selçuklular tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan merhum Prof. Dr. Osman Turan, Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Soğanlı köyünde 1914 yılında doğdu. İlkokulu Çaykara'da, ortaokulu Bayburt'ta okudu. Liseyi ise Trabzon'da başlayıp Ankara'da bitirdi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne girdi (1935) ve Fuat Köprülü'nün talebesi oldu. 1940 yılında Fakülteden mezun olunca aynı kürsüye asistan oldu.

12 Hayvanlı Türk takvimi adlı teziyle doktor ünvanını kazandı (1941. Adı geçen tez aynı yıl Ankara'da basıldı). 1944 yılında doçent, 1951 yılında da profesör oldu.

Hocası Fuat Köprülü gibi Demokrat Parti saflarında siyasete atıldı. 27 Mayıs hareketiyle beraber tutuklandı ve Yassıada'da onaltı ay aşkın bir süre tutuklu kaldı. Daha sonra kurulan Adalet Partisi'nden Trabzon Milletvekili seçildi (1965). Genel Başkan Yardımcılığı'na kadar yükselmesine rağmen parti yöneticileriyle geçinemedi ve siyasetten çekildi.

Merhum Osman Turan'ın ağırlıklı bir şekilde kitap neşriyatına başlaması da bu tarihlere rastlamaktadır. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (1965), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (I, II, 1969, 1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye* (1971), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (1973). Bu eserleri dışında metin, vakfiye, vesika neşri yanında; *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı geniş maddeler; yabancı dergilerde yayımlanan makaleleri de büyük bir yekûna ulaşmaktadır. Bunlardan başka gazete ve dergilerde Türkçe olarak yayımladığı günlük makale ve fıkralar da hayli kabarıktır (Bu makale ve fıkraların bir kısmı vefatından sonra yayımlanmıştır).

Merhum son yıllarda "Ortaçağda Türkiye iktisat tarihi" üzerinde çalışmaktaydı. Ne yazık ki ömrü vefa etmedi. 17 Ocak 1978 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuştuğu zaman ilim dünyası bir yıldızını daha kaybetmiş oldu.

Şüphesiz merhum Osman Turan'ın en mühim eseri *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*'dir. Bu eserde Selçuklu tarihinin kaynakları, bu sahada yapılan araştırmalar üzerinde durulduktan sonra Selçukluların menşeleri, ilk devirleri, Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, yükseliş devri, azamet devri, duraklama ve inhitat devirleri ve Türkiye Selçukluları üzerinde durulmakta, Selçuklu imparatorluğunun bu devirlerinde münâsebette bulundukları devletler, kabileler ve siyasî olaylar üzerinde de yeterli ve doyurucu bilgiler verilmektedir. Bundan sonra Selçuklular devrinde Türk İslâm medeniyeti konusuna geçilmekte, Selçukluların İslâm medeniyetine getirdikleri genişliğine ele alın-

maktadır. Bu bölümde mimarîden musikîye varıncaya kadar devrin yaşayış şekli, hayata bakışı ele alınmakta, bu bilgilerle İslâm medeniyeti arasında sağlam bağlar kurulmaya çalışılmaktadır. Kitabın son bölümünde ise Türk-İslâm medeniyetinin gerileyiş sebepleri üzerinde durulmakta, özellikle Moğol istilası konusu derinliğine araştırılmaktadır.

Konular ele alınırken, konularla ilgili -özellikle- müsteşriklerin verdikleri hükümler ve gayrı müslim müelliflerin kaleme aldıkları tarih kitapları da tenkide tâbi tutulmakta ve doğrunun tespiti için elden gelen bütün gayret sarf edilmektedir.

Merhum vefat etmeden önce bu eserini üçüncü baskıya hazırlamak için bazı ilave çalışmalarını sürdürüyordu. Bu ilaveleri bitirmeye de ömrü yetmedi. Çoğu Osmanlıca el yazısıyla yapılan bu ilaveler Müessesemiz tarafından elden gelen bütün titizlikler gösterilerek Latin harflerine çevrildi ve birkaç defa kontrol edildi, imlâsının kendi imlâsına uyması için özel gayret sarfedildi. Metin aralarında yer alan pek çok ilaveyi burada okuyuculara aktarmak mümkün olmamaktadır. Yalnız kısım olarak yapılan ilaveleri burada vermeyi uygun bulmaktayız:

- II. Bölüm, 5. kısım: Selçuklular ile Karahanlılar arasındaki ilk münâsebetler (s. 69),
- II. Bölüm, 6. kısım: Selçuklular ve Oğuz Yabguları (s. 76),
- V. Bölüm, 12. kısım: Yeni Türk muhâcereti (s. 257),
- V. Bölüm, 13. kısım: Kıpçakların Balkanları ve Kafkasları aşması (s. 265),
- V. Bölüm, 14. kısım: Türk dünyası ve Kıpçaklar (s. 269).

Dergâh Yayınları, uzun zamandan beri aranmakta olan böyle bir eseri ilim dünyasının hizmetine sunmaktan büyük mutluluk duymaktadır. Bu vesile ile eserin yeniden basımında bize yardımlarını esirgemeyen Muhterem Satia Turan Hanımefendi'ye teşekkür ederken Merhum müellifi hayırla yâd ediyor, Allah Teâlâ'dan rahmet diliyoruz.

Dergâh Yayınları

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	7
ÖNSÖZ	13

GİRİŞ SELÇUKLU TARİHİNİN KAYNAKLARI VE ARAŞTIRMALAR

1. Selçuklu Tarihinin Kaynakları Hakkında	21
2. Selçuklu Tarihi Araştırmalarına Dair	40

I. BÖLÜM SELÇUKLULARIN MENŞELERİ VE İLK DEVİRLERİ

1. Selçukluların Menşe'i	54
2. Selçuklular ve Hazarlar Meselesi	57
3. Oğuzların Hayatları ve Dinleri	61
4. Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı	64
5. Selçuklular ile Karahanlılar Arasındaki İlk Münâsebetler	69
6. Selçuklular ve Oğuz Yabguları	76
7. Selçukluların Mâverâünnehr'deki Hayatları.....	85
8. Karahanlı ve Gazneliler ile Münâsebetler	88
9. Ali Tekin ile Mücâdele ve Hârizm'e Göç.....	92
10. Horasan'a Göç ve Muhtariyet	94
11. Selçukluların İstiklâl Kazanması, 1038	97

II. BÖLÜM SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ DEVRİ

1. Dandanakan Zaferi, 1040.....	103
2. Selçuk Devletinin Kuruluşu ve Mâhiyeti	106
3. Yeni Fetihler ve Devletin Genişlemesi.....	109

4. Payitahtın Rey'e Nakli.....	111
5. Selçuklu Sultanları ve Anadolu'nun Fethi Sebepleri	112
6. Umûmî Türk Muhâcereti	116
7. İlk Anadolu Gazaları	119
8. Hasan-kale Zaferi	121
9. Selçuk-Bizans Barış Anlaşması	123
10. Tuğrul-beg'in Merkezîyetçi Faaliyetleri.....	125
11. Çağrı-beg ve İnanç Yabgu	127
12. Tuğrul-beg'in Anadolu Seferi	129
13. Selçuklu Sultanlığı ve İslâm Halîfeliği.....	131
14. Şi'îlerin Taarruzu, Tuğrul-beg'in Dünya Sultanı İlân Edilmesi.....	134
15. Şehzâde İsyancıları	136
16. Bağdad'ın Kurtuluşu ve Kutalmış'ın İsyanı	138
17. Tuğrul-beg'in Evlenmesi ve Son Günleri	141

III. BÖLÜM

SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELMESİ

1. Alp Arslan'ın Saltanatı ve Kutalmış	147
2. Alp Arslan'a Kadar Anadolu Gazaları	150
3. Alp Arslan'ın Kafkasya ve Anadolu Seferleri	154
4. Şehzâdelerin Tâyini ve Türkistan Seferi.....	157
5. Anadolu Akınlılarının Genişlemesi.....	160
6. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferi.....	163
7. Selçuklu Kudretinin Yayılması.....	165
8. Anadolu Gazaları ve Bizans'ın Mukabelesi	167
9. Alp Arslan'ın Anadolu ve Suriye Seferi.....	169
10. El-basan ve Yavgulular Meselesi	171
11. Alp Arslan ve Bizans İmparatoru	176
12. Malazgirt Meydan Muharebesi	178
13. Alp Arslan'ın Türkistan Seferi ve Anadolu'nun Fethi Emri	187
14. Alp Arslan'ın Tarihî Şahsiyeti ve Eseri.....	191

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULARIN AZAMET DEVRİ

1. Melik-şâh'ın Saltanatı, İç ve Dış Hâdiseler	197
2. Kafkasya Seferi, Anadolu ve Suriye Meseleleri	199

3. Diyarbekir'in İlhakı ve Mervânilerin İnkırazı.....	202
4. Melik-şâh'ın Horasan ve Antakya Seferleri.....	204
5. Melik-şâh'ın Taç Giymesi ve Halifenin Düğünü.....	206
6. Melik-şâh'ın Türkistan Seferi ve Milli Türenin Kudreti	208
7. Melik-şâh'ın Cihan Hâkimiyeti Dâvası	211
8. Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk Arasında Gerginlik	213
9. Melik-şâh'ın Şahsiyeti	218

V. BÖLÜM SELÇUKLULARIN DURAKLAMA VE İNHİTAT DEVİRLERİ

1. Selçuk Devletinin İç ve Dış Buhranlara Uğraması	225
2. Berkıyaruk ve Mehmed Tapar Mücadelesi	229
3. Sultan Mehmed, Haçlılar ve Gürcüler.....	231
4. Sultan Sancar ve Selçuk İhtişamının Dirilmesi	234
5. Sancar'ın Saltanatı.....	236
6. Kara-hıtay İstilâsı ve Sultan Sancar.....	240
7. Yeni Bir Oğuz İstilâsı	243
8. Irak Selçukluları, İnkıraz Devri	247
9. Son Sultanlar ve Halifeler	250
10. Kirman Selçukluları	253
11. Suriye Selçukluları	255
12. Yeni Türk Muhâcereti.....	257
13. Kıpçakların Balkanları ve Kafkasları Aşması	265
14. Türk Dünyası ve Kıpçaklar	269

VI. BÖLÜM TÜRKİYE SELÇUKLULARI

1. Türklerin Anadolu'da Yerleşmesi	277
2. Türkiye Selçukluları Devletinin Kuruluşu (1075)	280
3. Süleyman-şâh'dan Sonra Türkiye.....	285
4. Buhran Devri ve Türklerin Orta Anadolu'ya Çekilmesi.....	288
5. Türkiye Selçuklularının Yükseliş Devri	291
6. İnhitatin Başlaması ve Moğol İstilâsı	296
7. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğol İstilâsı	299

VII. BÖLÜM SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

1. Devletin Siyasî Bünyesi ve Karakteri	305
2. Askerî ve İdarî Müesseseler	308
3. Atabeglik ve Hatunların Siyasî Rolü	310
4. Selçuklu Devrinde Din ve Mezhepler.....	312
5. Selçuklular ve Bâtınîler	315
6. Selçuklular ve Gayrî Müslimler	319
7. Selçuklular Devrinde İlmin Himâyesi ve Fikir Hürriyeti	322
8. İlim ve Kültürün Yükselmesi ve Yayılması	328
9. İktisadî ve İctimaî Yükseliş	338
10. Şifâ-hâneler ve Hayır Müesseseleri.....	342
11. Türkiye Selçukluları, Müslüman ve Hıristiyan Halk	347
12. Selçuklu Devleti ve Türkiye'nin İktisadî Tekâmülü	354
13. Sanâyi, İstihsal ve Dış Ticâret.....	359
14. Servet Birikimi ve Hayat Seviyesi	365
15. Para İktisadiyatında Tekâmül ve Yeni Usûller	372
16. Selçuklular Devrinde Güzel Sanatlar.....	381
a) Mimari.....	381
b) Resim ve Heykel	385
c) Müzik	391

VIII. BÖLÜM TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİNİN İNKİŞAFI VE İNHİTATI

1. Selçuklular Hakkında İslâm Mütefekkirleri	403
2. Selçuklular Devrinde Türk Dili ve Edebiyatı	413
3. Selçuklular ve Avrupa Medeniyetinin Doğuşu.....	423
4. Siyasî Buhran Devrinde Türk-İslâm Medeniyeti	436
5. Türkistan'ın Etnik Durumu	446
6. Türklerin İslâm Medeniyetinin Kuruluşundaki Mevkii	460
7. İslâm Medeniyetinin İnhitatu Meselesi.....	468
8. Moğol İstilâsı ve Türk - İslâm Medeniyetinin Çöküşü.....	477
UMÜMÎ KİTABİYAT Kaynak ve Tetkikler	499
İNDEKS.....	513
KİTAP İNDEKSİ.....	541

ÖNSÖZ

Türkler, İlk-çağlardan Orta-çağların sonlarına değin, İç Asya'dan Uzak Şark, Hindistan, Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın Şark istikametlerinde bir çok istilâ ve göçler yapmışlar; türlü ülkelerde çeşitli devletler ve imparatorluklar, geçici ve sürekli yurtlar kurmuşlardır. Türklerin dünya üzerinde bu yayılış ve hâkimiyet hareketlerini dört büyük devre ayırmak mümkündür. Gerçekten İslâmdan önce *Kun* (Hiung'nu, Hun) ve Gök-türk kağanlıkları, İslâmdan sonra Selçuklu ve Osmanlı sultanlıkları bu dört büyük devri teşkil ederler. İlk iki devir, Orta-Asya'da Türk nüfusu kaynak ve kuvvetini meydana getirmekle ve dünya tarihinde de mühim bir rol oynamakla beraber bu devirlerin Türkistan dışında vukûbulmuş yayılma ve tesirleri asırların derinliklerine gömülür ve zamanla izleri kaybolur. Buna mukabil Selçuklu ve Osmanlı devirleri Türk ve İslâm medeniyet ve mefkûrelerinin imtizacıyla müstesna bir ehemmiyet kazanır; Türk ve dünya tarihlerinde büyük bir kudret ve hayatiyetin mümessilleri olarak cihan-şûmul ve millî tesirleri günümüze kadar devam eder. Bu azîm fark ve ehemmiyeti kavramak için de sadece Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarının Türk ve İslâm kavimlerinin kaderinde oynadıkları rolü, İslâm medeniyetini kurtarma, yükseltme ve yaşatmalarını düşünmek, Yakın Şarkın, Anadolu ve Balkanların Türkleşmesini, Avrupa medeniyetinin doğuşu sebeplerini ve nihâyet Akdeniz sahillerine hâkim olarak dünya siyasetinin mihverini teşkil etmelerini gözönüne getirmek kâfidir¹.

İslâmdan önce ve sonraki devirler arasında gözüken hususiyetleri ve farkları belirtmek, Türk ve İslâm unsurlarının terkibi ile husule gelen kudreti göstermek maksadiyle birinci ve ikinci devirde Orta-Asya'dan Hazar ve Karadeniz şimali, Balkanlar ve Orta-Avrupa'ya kadar asırlarca yapılan Türk göçlerini bu ülkelerin Türk kavimlerine yurt haline geldiğini, fakat buralarda bir takım tarihî hâtıra ve izlerden başka bir şey kalmadığını, buna mukabil son iki devrin büyük kudret ve tesirlerinin asırlarca devam edip zamanımıza kadar intikal eylediğini hatırlatmak

¹ Rahmetli M. H. Yınanç İslâm tarihinde Âl-i Resûl, Âl-i Selçuk ve Âl-i Osman olmak üzere üç büyük sülâle olduğunu daima tekrar etmekle bir hakikati belirtirdi.

da yerinde olur. Öyle ki, Müslüman Oğuzlar, Selçuklular idâresinde, İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya doğru cenuptan göç ederlerken Şamanî Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçak(Kuman)lar da aynı şimal yolu ile Balkanlar'a kadar ilerliyorlardı. Hemen aynı kesafette vukubulan bu iki Türk muhâceretinden birincisi nasıl yeni bir devrin ve hayatiyetin başlangıcı, millî birlik ve şuûrun âmili olmuş ise, bu manevî unsurlardan mahrum kalan ikincisi de öylece dağılmaya ve tesirsiz kalmaya mahkûm bulunmuş; birbirleri veya hristiyan komşuları tarafından eritilmiş ve tarihe intikal etmiştir. Nitekim Altun-Ordu devletinin kuvveti ve dayanağı da kadîm Oğuzların bakiyeleri, Bulgarların ve son olarak da Kıpçakların İslâmlaşması sâyesinde mümkün olmuş; Kırım, Kazan ve İdil-Ural Türklüğü de bu suretle mevcut olmuştur. Bununla beraber cenup yolu ve Anadolu'da karşılaşılan fetih zorlukları ne kadar ağır ise jeopolitik imkânlar da şimale nazaran o derece mü-sâiddir.

“*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*” adını verdiğimiz bu kitap işte bu devirlerden üçüncüsünü ele almaktadır. Bununla beraber bu eser ne bu muazzam devrin bir hikâyesidir ve ne de onu siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel cepheleriyle ve kül halinde tetkik eden sistemli bir tarihtir. Gerçekten burada sadece bu devrin bazı mühim safhaları aydınlatılmağa ve bir kısım büyük meseleler yeni araştırma ve görüşlerle meydana konmağa çalışılmıştır. Bu husûsiyeti dolayısıyla bu esere Selçuklular tarihine giriş nazariyle bakmak câizdir. Selçukluların başlangıç, kuruluş ve yükseliş devirleri, ehemmiyetleri dolayısıyla, kitabın hacmine nisbetle, oldukça tafsil edildiği halde muahhar devirler ancak en umûmî çizgileriyle yazılmıştır. Meselâ Sultan Sancar devri büyük bir ehemmiyet arz etmekle beraber, bir yandan askerî bakımdan tetkik edildiği, öte yandan da evvelki zamanlara nazaran muahhar tesirleri ikinci dereceye düştüğü için bu devir sadece bazı mühim siyasî safhalarıyla ve çok kısa olarak çizilmiştir. Buna karşı Sultan Sancar zamanı medeniyet tarihinde büyük bir ehemmiyet taşıdığı için daha çekici olmuştur. Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna ve Anadolu'nun türkleşmesine âmil olan Büyük Türk muhâcereti ve Anadolu'nun türkleşmesi, bu güne değin sebep ve neticeleri ile karanlık kaldığı, işlenmediği ve hatta çok defa yanlış anlaşıldığı için eserde bu insan akınına oldukça geniş bir yer verilmiş ve türlü bahislerde ele alınmıştır. Bununla beraber yine de tafsilatı “*Büyük Türk muhâcereti ve Anadolu'nun türkleşmesi*” adıyla hazırlamakta olduğumuz bir kitaba bırakılmıştır.

Türkiye Selçukluların tarihi, bir çok cepheleri ile, ne derece büyük bir ehemmiyet arz ederse burada da o nisbette kısa olarak yazılmıştır. Bugüne kadar karanlıklar içinde kalan bu devrin *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan makalelerimiz ve

başka araştırmalarımızla bir derece aydınlanmış olması buna sebep olduğu gibi daha fazlası bu devrin siyasi tarihinde² ve “Ortaçağ Türkiye iktisadi tarihi” adıyla neşredebileceğimiz eserlerde verilecektir. *Cambridge History of Islam* cildinde basılmakta olan “Orta Çağlarda Anadolu” bölümü de bu kısmın biraz tâdil edilmiş bir şekilden ibarettir.

Selçuklularla başlayan yeni devrin İslâm medeniyeti ve kavimlerinin kudretinde, ve dünya tarihinde kazandığı müstesna ehemmiyet onun bu hususiyeti üzerinde sık-sık durmamızı ve meydana çıkan Türk-İslâm medeniyetine ait karakterleri belirtmemizi gerektiriyordu. Filhakika Türkler, kronolojik sıra ile, İslâmîyeti Arap ve İranlılardan sonra kabul etmiş ve bu medeniyete büyük hizmetlerini de Selçuklular devrinde yapmışlardır. Müslümanlığı ve İslâm medeniyetini İranlılar vasıtasıyla öğrenen Türkler, Selçuklulardan önce ve onlar zamanında nasıl büyük ölçüde İran kültür tesirine maruz kalmışlarsa, bu kültür ve edebiyatın yükselmesine de o derece hizmet etmişler ve nihâyet kendi kültürlerini de İslâm dünyasına getirmişlerdir. Selçuklular devrinde gelişen Türk-İslâm medeniyeti faaliyetlerine Araplar ve İranlılar yine ileri derecede hizmet etmekle beraber gerek yeni gelen kültür unsurları ve gerekse daha kesif bir şekilde Türk âlimlerinin iştirakleri, bu medeniyete Türk-İslâm ismini vermek lüzumunu göstermiştir. Zira İslâm dünyası ve medeniyeti bu sâyede yeni bir aşî ve hayatiyet kazanmıştır. İşte İslâm medeniyetinin bu inkişafı ve âmilleri meydana konmadıkça Selçuklular tarihi ve ehemmiyeti kavranılamaz. Halbuki eskiden hem tetkiklerin kıyâfetsizliği ve hem de hissî sebepler Avrupa’da Türklerin ve hususiyle Selçukluların İslâm medeniyetinin yükselmesine değil inhitatına âmil olduklarına dair bazı sakat görüşlerin ve peşin hükümlerin yayılmasına sebep olmuştu. Bugün ilmî bir dayanağı kalmayan bu menfî fikirler artık itibardan düşmüş ise de yine Türk ve İslâm tarihi tetkiklerinin henüz kâfi derecede ilerlememiş bulunması Selçukluların medeniyet tarihindeki rollerinin anlaşılmasına imkân vermemiştir. Hattâ ihtisas sahasında olduğu gibi onun dışında kalan neşriyatta da hâlâ eski hatalı görüşlere rastlanmaktadır. Nitekim Orta-çağ Avrupa tarihinin otoritelerinden biri olan Henri Pirenne Türk tarihi hakkında tarafsız ve müsbet bir görüşe sahip olmadığı gibi ondan sonra ve kendisine nazaran çok zayıf olan J. Pirenne de hâlâ Selçukluları İslâm medeniyetinin inhitatına âmil sayan sakat bir görüşü umûmî tarihinde belirtmiş ve memleketimizin ilim ve kültür bakımından içinde bulunduğu zayıf durum böyle bir sakat eserin Türkçeye tercümesine de sebep olmuştur. Bu hususlar da Selçuklular devrinin medeniyet tarihi bakımından taşıdığı ehem-

² Nitekim *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul 1971) adlı eserimiz siyâsî tarihi meydana koymuştur.

miyeti arttırmış ve bizi devrin ilmî, kültürel, iktisadî ve içtimaî meseleleri üzerinde durmağa mecbur etmiştir. Türklerin Selçuklulardan önce Araplar ve Farslar yanında İslâm medeniyetinin kuruluşu hizmetlerine katılmaları da bu mesele ile ilgili idi. Bu alâka bizi Türklerin İslâm medeniyetinin kuruluşundaki mevkileri ve Türkistan'ın tarihî etnik durumu hakkında bir fikir sahibi olmağa sevk eder. Bu mevzulara iki kısa bahis tahsis ederek umûmî bir göz atmamızın sebebi de budur.

Selçukluların dünya tarihinde dikkati çekmemiş bir rolü de Haçlı seferlerinden sonra İslâm medeniyetinin Avrupa medeniyetinin doğuşuna âmil olmasına tesir etmeleri idi. Gerçekten İslâmın Orta-çağ Avrupasını karanlıklardan aydınlığa çevirmesinde başlıca rolü hakkında, Garpta bir miktar araştırma yapılmış ise de bu büyük medeniyet intikalinde Selçukluların hizmet ve tesirleri bir türlü düşünülmemiş ve Selçuk tarihinin meçhul kalması böyle bir meselenin mevcudiyetini de meydana çıkarmamıştı. Bu sebeple bu mesele de burada yeni görüş ve vesikalarla ileri sürülmüştür. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi buhranlara uğraması ilim ve felsefe üzerinde bazı akisler bırakmış ise de İslâm medeniyetinin inhitatında ciddi bir tesir yapmış değildir. Bu husus da bir bahisle ele alınmıştır. Bugün İslâm medeniyetinin inhitatı âmillerine dair eski sakat görüşler terk edilmekle beraber yine de bu inhitatın başlıca sebepleri ortaya konamamış ve Avrupa'da yapılan araştırmalar daha ziyâde neticelere veya ikinci derecede âmillere yönelmiştir. Bu münâsebetle hakikî inhitat âmili olarak Moğol istilâsı ve onun neticeleri üzerinde durulmuş ve her halde mesele hal yoluna girmiştir. Böylece bahis mevzuu meseleleri ve hususiyetleri dolayısıyla, bu eserde bir takım yeni görüşler ve tezler ileri sürülmek sureti ile intişar etmekte ve ilim adamlarının dikkatine sunulmaktadır.

Aslında bu kitap biri İslâmdan önceye ait olmak ve Osmanlılara kadar gelmek üzere beş ciltlik bir Selçuklu tarihinin mühim bahis ve meselelerinin bir hulâsası olarak vücut bulmuştur. Bu eserin okuyucuları derhal bir ifade kesâfeti ve hattâ kelimelerden tasarruf gayreti ile karşılaşacaklar; bazı yerlerde izahların rahatça veya kâfi derecede yapılmadığını hissedecekler; kaynakların verilışı ve naklinde (*transcription*) bir takım, teknik ıttıradsızlıklara veya eksiklere rastlayacaklar; mühim mevzu ve meselelerde kaynaklara ait teyit vesikaları (*pièces de justification*)nın konulmamış bulunması sebeplerini soracaklardır. Eserin aslında *İslâm Ansiklopedisi*'nde Selçuklular maddesi olarak hazırlanmış bulunduğunu ve bu maksatla yazıldığını belirtmekle kısmen bu suallerin cevabını vermiş ve bu hususiyetlerin sebebinin meydana koymuş oluyoruz. Filhakika bu eser, bazı kasıtlı

ihtilâflar yüzünden *İslâm Ansiklopedisi*'nde basılamamış ve şimdi müstakil bir kitap olarak neşir sahasına çıkmış bulunmaktadır.

Gerçekten bu kitabın siyâsî tarih bölümleri (s. 51-304) *İslâm Ansiklopedisi*'ne tevdi edilen metnin aynı olup burada sadece kaynaklar satırlar arası yerine ayak notlarına nakledilmiştir. Eserin medeniyet tarihi bölümleri (s. 304 vd.) ise esasında bir değişiklik yapılmamakla beraber, genişletilmiş ve bugünkü şekil meydana gelmiştir. Makalenin sonuna konmuş bibliyografya kısmı da biraz daha tafsil edilerek başa alınmış ve Giriş kısmını (s. 19-50) teşkil etmiştir.

Bu eseri Türk vatanının kuruluş başlangıcını teşkil eden Malazgird zaferinin 900'üncü yıl dönümü münâsebetiyle büyük gazi Alp Arslan'ın yüce ruhunu takdis ve bu zaferi kazanırken şehit olan arkadaşlarının ruhlarını taziz maksadiyle onlara ithaf ediyor ve bu yıl dönümüne kadar Selçuklulara dair diğer eserlerimin neşrini umuyorum. Kitabın basılmasına delâlet eden Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü idarecileri arkadaşlarıma, tashih, endeks ve fihristleri yapan Tuncer Gülensoy beye teşekkürlerimi belirtmeliyim. Her türlü çalışmalarımda olduğu gibi bu eser münâsebetiyle de asaletine yakışır bir feragatle çeşitli yardımları geçen aziz refikam Sâtiâ Turan'ı anmayı da bir borç sayarım.

Eserde geçen kısaltmalar *İslâm Ansiklopedisi*'ne göre yapılmıştır.

GİRİŞ
SELÇUKLU TARİHİNİN KAYNAKLARI
VE ARAŞTIRMALAR

1. Selçuklu Tarihinin Kaynakları Hakkında

Selçuklular, Şimalî Afrika hâriç, hemen bütün İslâm dünyasına ve yeni fethettikleri Anadolu'ya hâkim oldukları, Türk, İslâm kavim ve medeniyetlerinde yeni bir devir açtıkları, Türk ve İslâm tarihlerinin üçte birini ve dört asrını işgal ettikleri halde bu büyük devir henüz karanlıklardan kurtulamamış; bir çok meseleleri meydana çıkarılamamış ve aydınlanamamış; hattâ bazan da tersine anlaşılmıştır. Bu husus bir yandan Selçuklu tarihinin Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar geniş ülkeleri, kavimleri ve devletleri içine alması, öte yandan da kaynakların dağınıklığı, çeşitli dillerde bulunması ve kifâetsizliğiyle ilgili olup bu iki büyük âmil şüphesiz bu şümûl-lü devrin tetkikini zorlaştırmıştır. Gerçekten Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetlerinin ilk devri, XI ve XII'inci asırlar, ne kadar büyük hâdiselerle dolu ise bu devir kaynakları da, diğer asırlara nisbetle, o derece zayıf kalmıştır. Lâkin bu durum tarihî eserlerin telif edilmemesinden çok fazla bu devirde yazılan kaynakların kaybolması ve bize kadar intikal edememiş bulunması neticesidir. Nitekim kaynakların Selçuklular zamanında türlü ilimlere ve bu arada tarihe dair yazıldığını kaydettiği pek çok eser kaybolmuş bulunmaktadır. Bizi ilgilendiren bu kaybolmuş eserlerden bir kısmının Selçuklular ve bizzat sultanlar hakkında te'lif edilmiş hususî tarihler olduğunu biliyoruz. Filhakika birincisini, ilk Selçuk Sultanı Tuğrul bey hakkında Ali bin Ebul'-Ferec el-Basrî'ye ait bulunan "*Sîret ül-Melik Tuğrul-beg el-Selçukî*" adlı eser teşkil edip bunun muahhar asırlara kadar mevcud olduğu anlaşıyor¹. Alp-Arslan namına yazılan ve İbn ul-'Adîm, Mîrhwând ve Bar Hebraeus tarafından görülen *Melik-nâme* adlı eserden bize ancak Selçukluların menşesine dair bir kaç cümle intikal etmiştir. Esâsen ileri sürüldüğü gibi

¹ Aybek al-Safadî, *al-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931, s. 52; Kâtib Çelebi, *Keşf uz-zunûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, İstanbul 1943, II. s. 1016.

bunun bir tarih kitabı olmadığını ve ona isnad olunduğu kadar bir malûmat ihtiva etmediğini sanıyoruz². Melikşâh'ın emri ile vücuda getirilen *Risâle-i Melikşâhî* Selçuk devri maliyesi, iktisadiyâtı ve şehirleri tarihi bakımından çok mühim olup bu da bize kadar ulaşmamıştır. Yalnız XIV'üncü asır müellifi maliyeci (müstevfi) Hamdullah Kazvinî'nin iktibasları vasıtasıyla onun muhtevâsından bazı parçalar muhafaza edilmiş ve Selçuk devri bütçesine ait rakamlar bu sayede elde edilmiştir, ki devrin iktisadî kudreti bakımından bu kadarı bile pek mühimdir³.

Sultan Sancar'ın zamanı medeniyet tarihi, ilim ve kültür adamlarının çokluğu ve telifleri bakımından istisnâî bir ehemmiyet taşır. Bu hükümdarın himâyesiyle yetişen ve türlü ilim sahalarında eser telif eden müellifler arasında tarih yazanların da bulunması tabîî idi. Nitekim Sultanın hususî tabibi Ali bin Mehmed Kayinî tarafından onun adına yazılan *Mefâhir ül-Etrâk*, isminden de anlaşılacağı üzere, Türkler hakkında ehemmiyetli bir eser gözükmekte ise de maalesef muhtevâsı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz⁴. Sultan Sancar namına telif edilen *Sancar-nâme* onun hayatı, sefer ve fetihleri hakkında mühim bir eser olup bunun muhtevâsından ancak bazı kısımlar eski kaynaklara geçmiştir⁵. Manzum olduğu kaydedilen *Sancar-nâme* müellifinin, bu hükümdarın hayatını ve siyasî faaliyetlerini "*Siyer ve futûh-i Sultan Sancar*" adıyla nazım halinde yazan devrin şâiri Mu'izzî'ye ait olduğu muhakkaktır⁶. Sultan Mehmed Tapar'ın karısı Gevher Hatun'un maliyesine ba-

² İbn ul-'Adîm, *Buğya*, Paris B.N. Ar. 2138, s. 189a; Bar Hebraeus Abu'l-Ferec, *Chronography*, İngil. trc. W. Budge, London 1932, s. 195; Mirhwând, *Ravzat us-Safa*, Bombay 1266, IV, s. 71. İlk defa W. Barthold'un dikkatini çeken *Melik-nâme*, Cl. Cahen tarafından hususî bir tedkik mevzuu olmuştur. Bundan bize fazla bir bilgi kalmadığına dair bak. s. 31.

³ Bak. Böl. VII, 9.

⁴ Ali bin Zayd al-Bayhâkî, *Tatimma sıvan al-hikma*, nşr. M. Shafi', Lahore 1935, I, s. 134; aynı müel. (İbn. Funduk), *Tarih-i Bayhak*, Tahran 1317, s. 241. *Tatimma* için bak. *Bîst-makale*, II, s. 94-102.

⁵ İbn İsfendiyâr, *Târih-i Habeştan*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1820, II. s. 54, 72. Hamdullah Kazvinî, *Nüzhet ul-kulûb*'un mukaddimesinde kullandığı eserler arasında da *Risâlet us-Sancariye* adlı bir eserin bulunduğunu yazar.

⁶ Sancar zamanında yazılmış (520/1126) anonim *Mücmel ut-tavârih ve'l-kasas*, (Tahran 1318, s. 412) bu eseri görmüş ve kullanmıştır. (Eser hakkında Mirzâ Muhammed Kazvinî mukaddimesi *Bîst-makale*'de de çıkmıştır (II, s. 167-179). Sultan Sancar devrinde ve onun himâyesinde bulunan, riyâziye, hendese, hey'et (astronomi) sahalarında birçok eser telif eden Feylesof Bahâüddin Harakî bir tarih kitabı da yazmıştı. (*Tatimma Sıvan al-Hikma*, I, s. 153).

İbn ul-'Adîm, Alp Arslan hakkında malûmat verirken, *Melik-nâme* ve Sadreddin el-Hüseynî'nin Selçuklu tarihini zikrettiği halde¹⁰ bu sultan ve Selçuklulara dair kaynakları arasında İbn Zurayk (Ebi'l-Hüseyn Yahya bin Ali), İbn Munkız (Ali bin Mürşid), Ebi Galip Abdülvâhid bin Mes'ud ve Hamdan bin Abdürrahim'e ait eserlerin isimlerini bildirmediği ve yalnız Muhammed bin Abdülmelik Hemedanî'nin *Unvân-us-Siyer*'ini kayıt ettiği için bunlardan hangilerinin Selçuklulara mahsus olup olmadığını söylemek mümkün değildir¹¹. Sultan Sancar zamanında yaşayıp bize, yazdığı pek çok eserden, yalnız kendi memleketi Bayhak tarihi ile devrin âlimlerine dair *Tatimma Sivan al-Hikma'sı* intikal eden Ali bin Zeyd Beyhakî (İbn Funduk, ölümü 565/1170)'nin *Tecârib ul-Meşârib* adlı tarihi muhafaza edilmiş bulunsa idi Selçuklular hakkında daha mühim bilgilere sahip olacaktık. Gerçekten 410-560 yılları arasında Gaznelilere, Selçuklulara ve Harizmşahların ilk devirlerine ve menşelerine ait vakaları veren bu eserin kıymeti Cuveynî ve İbn ul-Esir'in mühim nakillerinden anlaşılmaktadır¹². Meşhûr tarihçi Hilâl us-Sâbî ve oğlu Gars un-Ni'me Muhammed'in babasının eserine zeyl olarak yazdığı (448'den sonra) *Kitâb ur-Rebî*' adlı tarihi ilk Selçuk devri ve sultanları hakkında çok mühim olup İbn ul-'Adîm ve bilhassa Sibî ibn el-Cevzî (Kız-oğlu) ve başka müelliflerin iktibasları ile bazı kısımları bize intikal edebilmiş ve bu sâyede Selçuklulara ait bir çok hadiseler malûmumuz olmuştur. Gerçekten Sibî'nin adını zikrederek yaptığı bu nakiller olmasa idi Selçuklulara ait bir çok hâdiseler ve Yabgulular (*Yavgıyân*, *Yavgıyya*) meselesi de bizim için tamamiyle meçhûl kalacaktı¹³. Tâhirîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gurlular ve Selçuklular hakkında İbn Haysam'ın bir tarihi (*Kısas-i Sâni*) olduğunu da Cüzcanî'nin nakillerinden biliyoruz¹⁴. Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Han (ölümü 1201) namına Mecdeddin Adnan tarafından

Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim'e mal ederken yanlış olarak onun buna yaptığı zeyle dayanıyordu. Hamdullah Kazvinî manzum *Zafer-nâme*'de (British Museum Or. 2833, s. 320a) de Zahir üd-dîn'i ve eserini zikreder.

¹⁰ İbn al-'Adîm onu *Zubdat ut-tavârih* adı ile zikreder ki Sadr ud-Dîn'e aid bu isim zaten münakaşalıdır (bak. M. Iqbal, *Mukaddime*, s. 2).

¹¹ İbn ul-'Adîm, *Buğyat ut-taleb fî Tarih Haleb*, 185a, 187b-191a; İbn Hallikân, *Vefeyât ul-A'yân*, Kahire II, 162. 163. *Buğya* hakkında bak. S. Sauvaget, *R. Etudes Islamique*, 1933, III, s. 393-409; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 30.

¹² İbn ul-Esir, *el-Kâmil*, Mısır 1303, XI, s. 142; Cuvaynî, *Cihân-guşâ*, GM. II. s. 1.

¹³ Sibî İbn ul-Cevzî, *Mir'at uz-zamân*, Topkapı (III. Ahmed), 2907 (XII), s. 200a, XIII, 88a; İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 189b; İbn Hallikân, II, 163, 488; Kâtib Çelebi, I, s. 299.

¹⁴ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsiri*, Kâbil neşri, s. 236, 241, 289, 386.

yazılan *Târih-i Türkistan*'ın efsanevî Türk hükümdarı Karahan'a dair bir hikâyesi 'Avfî'nin bir iktibası ile bize kadar gelmiştir¹⁵. Mervezî'nin yeni keşf-olunan eseri sayesinde bu hikâyenin bir asır önce telif edilmiş *Târih Mülk it-Türk*'de bulunduğu ve bu suretle Orta Asya Türk tarihi üzerinde Mecdeddin Adnan'dan başka ve daha eski bir kaynağın mevcudiyeti meydana çıkmaktadır, ki bunların Selçuklular için de ehemmiyeti aşîkârdır¹⁶. Efsânede Karahan'ın babası olarak gösterilen ve okunamayan ismin Mervezî'nin sarîh kaydı ile hakikatte *cabbûye* yâni Türkçe *yabgu* unvanı olduğu da meydana çıkmıştır¹⁷.

Selçuk devrinde İslâm ülkelerinin, büyük medeniyet merkezleri ve şehirleri hakkında yazılan tarihlerden çoğu da kaybolmuştur. Bunlar arasında Mehmed bin Arslan al-Harizmî (ölümü 1172)nin 80 cilt tuttuğu rivâyet edilen Hârizm tarihini Zehebî'nin hülâsası ve Yâkut'un meşhûr filozof Şehristânî (469-549) hakkında verdiği parçalarla tanıyoruz¹⁸. Meşhûr *Kitâb ul-En-sâb* sahibi Abdülkerim Sam'ânî'nin bu mühim hal tercümesi yanında, kendi memleketi Merv şehri için 20 ciltlik eseri de bu kaybolan büyük şehir tarihlerinin mühimlerinden¹⁹. Türkistan, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Azerbaycan şehirlerine ait olup zamanımıza kadar ulaşmayan pek çok mahallî tarihlerden bir kaç tanesi de Şarkî Anadolu merkezleri hakkında yazılmıştır. Bunlar arasında İl-almış oğlu Ömer'in Duneysir (Koç-hisar, bugün Mardin'e bağlı Kızıl-tepe) ve Şeref bin Ebu'l-Mutahhar'ın Aıflat tarihleri hem Orta-çağda mühim medeniyet merkezi olan bu şehirlerin ve hem de bu havâlideki Selçuklulara tâbi devletlerin (Artuklular ve Sökmenliler) tet-

¹⁵ Bak. M. Muhammed Kazvinî, *Çahâr-makale*, GM. s. 186; Nizamuddin, *Introduction to the Jawâmî' ul-hikâyât*, GM. s. 248.

¹⁶ Marvazî On China, *Turks and India*, (*Tabâyi ul-hayvân*) nşr. V. Minorsky, London 1942, metin, s. 43, İzahlar, s. 157.

¹⁷ Bu bozuk metin için 15. nota bak.

¹⁸ Yâkut, *Mu'cem ul-Buldan*, Beyrut 1957, III, s. 377; aynı müellif. *İrşâd ul-Erib*, GM. V, s. 410; Barthold, s. 33; Z. V. Toğan, *Harezm kültürü vesikaları*, İstanbul 1951, I, s. 40.

¹⁹ Aybek al-Safadî, I, s. 48; Kâtib Çelebi, I, s. 303. Yâkut eserlerini yazmak maksadı ile üç yıl kaldığı Merv'de Nizâmiyye, 'Amidiyye, Hatuniyye'den başka bir de Sem'anî ailesine aid bir kütüphane bulunduğunu yazar (*M. Buldan*, V, s. 114). İbn ul-'Adîm Alp Arslan hakkında Sam'ânî'den de faydalandığı söyler (*Buğya*, 190a). Abdullah bin Ömer'in Belh tarihi'nin bir farsça tercümesi mevcut olup (Bibl. Nati. M. persans 115) bir parçası Shefer tarafından onun Chrestomatie'sinde de çıkmıştı, ki XIII. asırda bu şehrin içti-maî, iktisadî ve kültürel tarihi bakımından mühimdir.

kikinde çok lüzumlu idi²⁰. Anadolu şehirlerinden yalnız Meyyâfârîn (Silvan) hakkında İbn ul-Azrak'ın tarihi bize kadar gelmiş olup II. Kılıç Arslan'ın Bizanslılara karşı kazandığı 1176 zaferine kadar çok mühim bir kaynaktır²¹.

Selçuklu devrinin bu kaybolmuş kaynaklarına rağmen bize hususî, mahallî ve umûmî tarih halinde intikal eden kronik ve vesikalar yine de büyük bir yekûn tutmakta ve zamanla yenileri de bulunmaktadır. Tabakat kitapları ise yalnız çeşitli ilimler bakımından değil siyasî ve içtimâî tarih için de müstesna ehemmiyet arz eder ve büyük bir yekûn tutarlar. Doğrudan doğruya Selçuklulara ait tarihler geçen asrın sonlarında Th. Houtsma'nın dört Selçuk-nâmeyi neşretmesiyle başlar²². Bu faaliyeti M. İqbal tarafından Büyük Selçuklulara ait biri Râvendî'nin *Rahat us-Sudûr* (Londra 1921), diğeri de İbn ül-Esîr ve İbn ul-'Adîm'in de kullandıkları Sadreddin el-Hüseynî'ye ait *Akhbârû'd devlet is-Saljuqiyye* (Lâhur 1933) adlı Selçuk kroniklerinin tenkitli baskıları tâkip etmişti²³. Büyük Selçuklular hakkında Muhammed el-Huseynî tarafından 743 (1342) yılında yazılan *el-'Urâza fî'l-hikâyet is-Seljuqiyye* adlı küçük bir eseri de ilâve edelim²⁴. Bundan sonra da bir çok memleketlerde ve bilhassa İran ve Arap ülkelerinde doğrudan doğruya veya dolayısıyla Selçuklu tarihi ile ilgili tarihî, coğrafi, diplomatik ve edebî pek mühim yazma kitap ve vesika neşrolunarak bu devir için tetkikler bir hayli kolaylaşmıştır. Bu münâsebetle bir çok ilim adamı arasında Muhammed Şafî, Sâmi Dahan, Sa'îd Nefîsî, Abbas İkbâl, Cl. Cahen, Er. Taeschner, Mustafa Ziyâde isimleri derhal hatırlanacaktır. Bu kaynak neşri ve tetkiklerinde Türk

²⁰ Aybek, I. s. 47-48; K. Çelebi, II s. 281-309. Kaynakların çok kullandığı *Erbil tarihi* ve zeylinin Türkiye Selçukluları için de ehemmiyeti bakımından, aklî ilimlerde ('ilm ul-evâil) meşhûr olan Muhammed bin Ebî'l-Kasım'ın Anadolu'ya gittiğine ve orada kâdî olmuş iken Selçuklu vezirinin istirkabile 611(1214)'de idam edildiğine dair bir kaydını, misal olarak, belirtelim (Abdulkadir Kuraşî, *Tabakat ul-Hanefiyye*, II, s. 111-112). Bu eser münâsebetiyle yine bak. Ebû Şâme, I, 2, 26; İbn ul-Fuvâtî, s. 135.

²¹ Eserin yazması British Museum'de (Or. 5803) mevcut olup Mervânîlere aid birinci cildi Kahire'de neşredilmiştir. Mervânîlere aid kısmı üzerinde Amedroz ("The Marwanid Dynasty at Mayyâfârîn", *JRAS*, 1903) ve Artuklulara aid kısmı hakkında Cl. Cahen ("Le Diyâr Bakr aux temps des premiers Urtukides", *JA*, 1935).

²² Th. Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjouides*, Leiden 1866-1902. Bu dört ciltten İmâd ud-Dîn Bundârî'ye âid *Nusrat ul-fitre* Kiyâmeddin Burslan'ın tercümesi *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi* adı ile (İstanbul 1943) T.T.K. tarafından neşredildi.

²³ *Ahbar ud-davlat is-Salcukîyye*, Necatî Lugal (Ankara 1843) ve *Rahat us-sudûr*, Ahmed Ateş (Ankara 1943) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (T.T.K. Kurumu).

²⁴ Bu Farsça eser K. Susheim tarafından Kahire'de 1326 yılında neşredilmiştir.

tarih ve filolojisine yabancı bulunmaktan doğan mukadder hatalara rastlandığına da işaret etmeliyiz. Fakat daha mühimi Selçuklu tarihi gibi onun kaynakları hakkında yapılmış tetkiklerin henüz başlangıç halinde bulunmasıdır. Neşredilen metinler bazen mukaddime ve hâşiyelerinde tenkid ve tetkike tâbi tutulmakla beraber toplu olarak Selçuklu tarihinin kaynakları henüz ele alınmış değildir. Esâsen bunun da bütün Selçuk tarihine ve kaynaklara hâkim olmakla mümkün olduğuna göre ne kadar büyük ve çetin bir iş olduğu meydandadır.

W. Barthold, meşhûr *Turkestan* adlı eserinde, Orta Asya tarihi ile ilgisi nisbetinde, Selçuklu kaynaklarına bir kısım ayırmıştır. Bu sebeple bu kısım çok eksik olmakla beraber kaynak araştırmaları için örnek teşkil eden bir ehemmiyet arzeder²⁵. Doğrudan doğruya Selçuklularla ve tarihle uğraşmakla beraber Mirza Muhammed Kazvinî kaynak neşri ve tetkiklerinde müstesna bir mevkie sahiptir. Onun neşrettiği metinler ile bunlara koyduğu hâşie ve izahlardan başka bu hususta yaptığı araştırmaların bir kısmı iki cilt halinde toplanmış olup Orta-çağ İran tarihi gibi Selçuklular üzerinde çalışanlar için de bu eserler daima elde bulunacaktır²⁶. Yakın Şark İslâm orta çağı tetkikleri ile tanınmış bulunan Cl. Cahen Şimalî Suriye'ye dair eserinde, dolayısıyla, Selçuklu tarihi kaynakları üzerinde de toplu bilgiler vermiş; bazı araştırmalarından başka son bir makalesini de Selçuk devri kroniklerine tahsis eylemiştir²⁷. Sultan Sancar ve ilk Hârezmşahlar devrine ait mühim resmî vesikalar Mehmed Köymen'in himmetiyle sağlam bir şekilde tahlil edilmiştir²⁸. Bu münâsebetle Selçuklular ve Hârezmşâhlar'a aid *Atabet ul-hâtebe* ve *et-Tevessül* adlı iki mühim münşeat mecmuasının da büyük değer taşıdıklarını da kaydedelim²⁹. İbrahim Kafesoğlu, neşrettiği Melikşah ve Harezmsâhlar tarihine dair eserlerinin giriş kısımlarında, kaynaklarını toplu

²⁵ W. Barthold, s. 24-36. *Turkestan*'ın Birinci cildini teşkil eden yazma mühim metinlerin çoğu bugün artık aid oldukları kitaplar ile birlikte basılmıştır.

²⁶ Mirza Muhammed Kazvinî'ye aid *Bîst-maqala*'nın birinci cildi Bombay'da, ikinci cildi Tahran'da (1313) basılmış olup bu makalelerin bir kısmı Selçuk devrine aiddir.

²⁷ *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*, (Paris 1940) adlı eserin birinci bahsi kaynaklara ayrılmıştır. *The History of the Seljukid period* (Historians of the Middle East, London 1962) de, s. 59-78. Müellif kaynaklar hakkında geniş bir bilgiye sahiptir. *Melik-nâme* münâsebetiyle Selçukluların menşeiine aid kaynaklar üzerinde de durmuştur.

²⁸ "Büyük Selçuklu devrine aid münşeat mecmuaları", *Dil, Tarih F. Dergisi*, VIII, 4 (1951), s. 537-634.

²⁹ Sultan Sancar divânından çıkan vesikalar Müntecibüddin Atabeg'e aid olan *Atabet ul-hâtebe* A. İkbâl tarafından (Tahran 1329) ve Bahâeddin Bağdadî'ye ait *et-Tevessül ilet-Teressül* (Tahran 1315) neşrolunmuştur.

bir şekilde verirken Barthold'un *Turkestan*'ında yaptığı örnek araştırmayı ve fikirleri ihmal etmesi dikkati çekmekte ve bu eksikliği gözükmektedir³⁰. İslâm âleminin tarihî coğrafyası üzerinde bir otorite olan V. Minorsky Kafkasya tarihine ait metin neşri ve tetkikleri ile ve hattâ büyük Türk muhâcereti hakkında çok mühim bir kaynak olan Mervezi üzerindeki çalışmaları ile Selçuk tarihi araştırmalarına da mühim bir hizmet yapmıştır³¹. Kaynak araştırmaları için Avrupa kütüphanelerindeki yazmalara dair kataloglar, bu hususta neşredilmiş hususî tetkikler yanında K. Brockelmann'ın Arap edebiyatı, E. Browne ve C. Storey'in İran edebiyatlarını unutmamalıdır.

Türkiye Selçukluları tarihinin çok çeşitli dillerde (Arapça, Farsça, Türkçe, Gürcice, Ermenice, Süryanice, Yunanca, Lâtince, Fransızca, İtalyanca) yazılı kaynakları hakkında da toplu bir tetkik yapılmış değildir. Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* adlı eserinde, bu kaynakların umûmî bir listesini verirken çok defa, eserlerin isimlerini bile yazmadığı gibi, bir kısım kaybolmuş eserlerin müelliflerini de bu arada sayar; yazmalar üzerinde fazla çalışması ve bir takım yeni eserler bulması dolayısıyla de bazan bu kaybolmuş kroniklerin mevcut olduğu zannını uyandırmıştır³². Halbuki bu mutabakkir ilim adamı, bundan çok evvel, son Selçuk sultanlarının Osman Gazi ile münâsebetlerine dair Feridun Bey'in *Münşeât*'ında bulunan vesikaların sahte (*apocryphe*) olduğunu isbat ederken kaynak tenkitlerinde güzel bir araştırma yapmıştı³³. Fuad Köprülü *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları* adlı mühim araştırmasında, mevcut vekâyinâmeler dışında, edebî, destanî ve menkibevî eserler, kanunnâme, arşiv vesikaları ve malî eserler üzerinde dururken bunların bugünkü ileri tarih anlayışına göre ehemmiyetlerini ve nasıl kullanılmaları gerektiğini meydana koyar³⁴. Bununla beraber

³⁰ *Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. XI-XXVIII; *Hârizmşahlar devleti tarihi* (Ankara 1958. s. 5-18).

³¹ *Studies in Caucasion history*, London 1953; A. *History of Sharwan and Darbana*, Cambridge 1958, Münecim-başı, Selçuklulara tâbi Şeddâdiler, Şirvâşahlar ve Derbend (Bâb ul-ebvâb, Demir-kapı) tarihine aid bu orijinal kaynakları *Câmî'üd-düvel*'ine dercetmişti. Minorsky'nin metin, tercüme ve mühim izahlarla neşrettiği bu eser ilk defa Z. V. Togan tarafından kullanılmış (*Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 189-190), M. H. Yınanç tarafından görülmüş (*Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 113) ve böylece uzun bir hikâyesi bulunan *Derbend-nâme*'nin arapça bir esasa dayandığı meydana çıkmıştır (Minorsky, s. 2-10'da tafsilat vermektedir).

³² *Anadolu'nun Fethi*, s. 12-16.

³³ Mükrimin Halil, "Feridün-beg Münşeâtı", *TOEM*, sayı: LXXVII, LXXVIII.

³⁴ *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, XXVII (1943). F. Köprülü bu tedkikin sonunda Anili kadı Burhaneddin Mes'ûd'un *Enîs ul-kulûb*'ünde tarihî kısmın

bu büyük âlim bahis mevzuu ettiği eser ve vesikaların muhtevalarına pek girişmemiş; bunlardan bir kısmını görmediği için de, metodolojik bir örnek teşkil eden, bu makalesinde, bazan katalogların yanlış kayıtlarına dayanmış; böylece mevcut olmayan yazmalar üzerinde durmasına sebep olmuştur³⁵. Ahmed Ateş Reşideddin nüshası *Selçuk-nâme*'den başka Anadolu'da yazılmış Farsça bir kısım edebî eserleri tanıtmak maksadı ile, katalog mahiyetinde bir makale de neşretmiştir³⁶. Bununla beraber Büyük Selçuklular gibi, Türkiye Selçuklu Sultan ve şehzâdeleri de güzel Farsça şiirler yazdıkları halde A. Ateş bunlardan habersiz olduğu gibi Ortaçağ Türkiye tarihine ait mühim vesikalar ve bunlar üzerinde ciddi araştırmalar yapmakta bulunan Adnan Erzi son olarak, evvelce Tarih Kurumu tarafından faksimilesi yapılan İbn Bîbî'nin mufasssal kroniği *El-Avâmir ül-Alâiyye*'yi Necati Lugal ile birlikte tenkitli bir metin halinde neşre başlamakla yeni bir hizmete girişmiştir³⁷. Eski devri karanlık bulduğu için II. Kılıç Arslan'dan sonraki devri yazdığını kaydeden İbn Bîbî'nin bu eseri Anadolu Selçuklularının en mühim kaynağını teşkil ettiği halde üzerinde henüz ciddi bir tetkik yapılmamış ve çok defa hadiselerin tarihini vermediği ve bazan da kronolojik sırayı tâkip etmediği için ilim adamlarının yanılmalarına sebep olmuştur, ki Selçuk sultanlarına dair araştırmalarımızda bunların bir kısmı gösterilmiştir³⁸. İbn Bîbî'yi tamamlayan Aksarayî ise Moğol idâresinde Anadolu'nun geçirdiği buhran devri için hemen yegâne sıfatını kazanacak bir ehemmiyet taşır³⁹. Orta çağ Türkiye için fevkalâde mühim bir takım vakfiyelerin, siyasî, idarî, hukukî ve dinî vesikaların neşrine başlamak suretiyle kaynak kifâyetsizliğiyle zorluk

neşir ve tahlilini de yapmıştır. Burhaneddin'in XIII. asır başlarında Malatya kadısı olduğu I. Keykâvus'un Sivas Dâr uş-şifâ vakfiyesinde kayıtlıdır,

³⁵ Meselâ kataloga göre ele alınan *Kitâb-i tahallüs* adlı bir yazma (s. 443) mevcut olmadığı (bak. Osman Turan, "Selçuk Türkiye tarihine dair bir kaynak", *Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 532-536) gibi Bedreddin Yahya(Rûmî)ya atfolan inşâ kitabı da (s. 415) Mirza Kazvinî'nin hatalı bir kaydından gelir (bak Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958 s. 142-150). F. Köprülü bu makalede Anadolu Selçuklularına aid kaybolmuş Vakayı-nâme'ler hakkında da güzel bir araştırma yapmıştır (s. 393-400).

³⁶ "XII-XIV. asırlarda Anadolu'da farsça eserler", *TM*, VII-VIII, 2, s. 94-135.

³⁷ Ankara, 1958. Adnan Erzi'nin kaynak neşri ve tedkikleri türlü yerlerde çıkmıştır.

³⁸ A. Erzi İbn Bîbî makalesinde bu hususlara temas etmemiştir (*İA*, VI, 712). Esâsen bu kronolojik hataların görülmesi bu devrin tarihini tedkike bağlı idi. İbn Bîbî vak'aları bazan kronolojik sıra ile yazmadığı ve tarih kaydı da vermediği için araştırmacıları yanıltan hatalar *Selçuklular zamanında Türkiye* (İstanbul 1971) adlı eserimizde düzeltilmiştir.

³⁹ Aksarayî, *Musâmeretül-ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara (T.T.K.) 1944.

arzeden bu devir tarihine yeni bir malzeme getirmiş bulunuyoruz⁴⁰. Selçuk Türkiye'sinin dinî, içtimâî ve kültürel tarihi için zengin malzeme ihtiva eden Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıb ul-ârifin* adlı eseri, Tahsin Yazıcı'nın himmeti sâyesinde, metin, tercüme ve mukaddemesiyle, güzel bir şekilde neşredildikten sonra vaktiyle Cl. Huart tarafından yapılan Fransızca tercümesi artık kıymetini kaybetmiş; onun eksik ve hataları da düzeltilmiştir⁴¹. Bu çalışmalar arasında Feridun Nafiz Uzluk tarafından Mevlevîliğe ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın tarikatlere ve Ahiliğe, Fr. Taeschner'in tarihî coğrafya ve *Futuvvet-nâme*'lere ait metin ve tetkik neşriyatıyla yaptıkları hizmetler de zikre şâyândır⁴².

Ortaçağ Türkiye kitâbeleri ve sikkeleri üzerinde yapılan çalışmalar oldukça erken başlamış ve ileri bir safhaya erişmiştir. Böylece kaynak bakımından kifâyetsiz bulunan Türkiye Selçukluları tarihi mühim bir malzemeye kavuşmuştur. Bununla beraber tetkiklerin ilerlememesi dolayısıyla bu malzeme henüz pek az kullanılmıştır. Hattâ Antalya'nın ikinci defa fethini hikâye eden bir kitâbenin aynı nâşirin bir hâdisе hakkında yazdığı bir makalede kullanılmamış ve bu hususta mevcut hatanın devam etmiş olması bir misal olarak zikredilebilir⁴³. Anadolu Epigrafyası ve Nümizmatik'i üzerinde Van Berchem, Halil Edhem, İsmail Galip, Ahmed Tevhid, Mübarek Galip, İ. H. Uzunçarşılı, Zambaur, Casanova, Cl. Huart, Sauvaget, Hüseyin Hüsameddin, Mehmed Behçet, Abdurrahim Şerif, İ. Hakkı Konyalı ve başkaları-

⁴⁰ Türkiye Selçukluları tarihinin çeşitli cepheleri için çok mühim malzeme veren bu vesikalar türlü yerlerde çıkmış ve bir kısmı da yukarda adı geçen *Resmî vesikalar*'da toplanmıştır. Elimizde vakfiye, temlik-nâme gibi daha neşrolunacak çok mühim vesikalar vardır.

⁴¹ Ahmed Eflâkî, *Manâkıb ul-ârifin*, Ankara 1959-1961 (T.T.K.). Tahsin Yazıcı daha önce *Âriflerin Menkıbeleri* (İstanbul 1953-1954) adı ile iki cilt halinde, Türkçe tercümesini de yapmıştır. Cl. Huart bu eseri *Les Saints des derviches tourneurs* (Paris 1918-1922) adı ile Fransızcaya tercüme etmişti.

⁴² F. N. Uzluk, *Mevlânâ'nın Mektupları* (İstanbul 1937), *Sultan Veled Divânı* (Ankara 1941) ile küçük olmasına rağmen çok mühim bir kaynak olan ve yegâne yazması Paris Bib. Nat.'de bulunan Anonim *Selçuk-nâme*'yi de faksimile olarak bastırdı (Ankara 1954). Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre* (İstanbul 1936) eserile F. Köprülü'nün *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul 1918) adlı meşhûr kitabında esaslarını meydana koyduğu Yunus Emre hakkındaki araştırmaları derinleştirmiştir. Gölpınarlı Selçuk devri *Futuvvet-nâme*'lerini de faksimile olarak neşir ve tedkik ederken *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1-4 (1949-1950), s. 6-360) Fr. Taeschner'in çalışmalarına katılmış; daha sonra da Hacı Bektaş'ın Türkçe *Vilâyetnâme* (İstanbul 1958)'sini ve *Mevlânâ Celaleddin* (İstanbul 1959) adlı eserini neşrederek de B. Firûzânfer'in tedkiklerine iştirak etmiştir. Fr. Taeschner'in Ahiliğe ait metin ve araştırmaları yanında el-Omarî'nin *Mesâlik ul-absâr*'ında Anadolu'ya dair mühim kısmı da neşretmiştir (Leipzig 1929).

⁴³ Bu husus için bak. *Resmî vesikalar*, s. 103.

nın hizmetleri kayda şâyandır. Anadolu şehirleri tarihlerine ait neşriyatın kıymeti de daha ziyâde orijinal vesikaları ihtiva etmeleriyledir⁴⁴.

Bizans kaynakları Büyük Selçuklularla sadece Anadolu'nun fethi nisbetinde alâkalıdılar. Lâkin Türkiye Selçukluları için birinci derecede ehemmiyet kazanırlar. Umûmiyetle İslâm tarihçilerine nazaran daha zayıf olan Bizans tarihçileri kendilerine mahsus bir zihniyet ve imparatorluk gururu ile Selçuklular karşısında mağlûbiyetleri ve aleyhde muahedeleri kendilerine göre tefsir ve nakilleri bazan bizanstinistleri de yanlış hükümlere sevkemiş ve tarihî realite de anlaşılamamıştır. Bizans kaynaklarının Türklerle ilgili kısımları için bir indeks olan G. Moravcsik'in eseri Selçuk tarihi ile uğraşanlar için de bir rehber mahiyetindedir. Bu kaynaklardan bir kısmının Avrupa dillerine yapılmış tercümeleri de Yunanca bilmeyen tarihçilerin işini kolaylaştırmıştır⁴⁵. Gürcü kaynakları yalnız Selçukluların Kafkasya hareketleri bakımından değil Anadolu'nun Türkleşmesi ve bazan da Türkiye Selçukluları için çok canlı tasvir ve bilgileri ihtiva ederler⁴⁶.

Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Süryanî müelliflerinin hâdiselerin içinde bulunmaları sağlam malûmat vermelerini mümkün kılmıştır. Ermeni kay-

⁴⁴ Birçok Anadolu şehirleri hakkında yazılan tarihler umûmiyetle şehir tarihçiliği anlayışına uygun bir metod ve görüşten ziyâde bölge tarihleri olarak yazılmışlardır. Bunlar bu hüviyetleri ile kitâbe, vakfiye vesair tarihî orijinal vesika ihtiva edip etmemelerine göre kıymet kazanır. Bu bakımdan bir kısmı kıymetli malzeme ihtiva ettiği, bazen de çağdaş kaynaklardan faydalandığı halde bir çoğu bu vasıflardan mahrum toplamalar ile meydana getirilmiştir. Türkiye'de yazılan şehir tarihlerini (aslında alâkalı bölgelere dair kıymet derecesi değişen tarihî malzeme kitaplarını) bu hüviyetlerine göre tayin ve tasnif için burası müsâid değildir. Selçuk devri kitâbelerinin bir kısmı *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* adlı külliyyat içinde toplanmıştır (Kahire Fransız Enstitüsü neşriyatı) F. Köprülü'nün idâresinde Ortaçağ tarih semineri Ortaçağ Anadolu kitâbelerinin bir repertuarına başlamıştı.

⁴⁵ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest 1943. İki cild halindeki bu eserin ikinci baskısı daha geniş olarak çıkmıştır. Bizans kaynaklarının bir kısmı M. Cousin'in *Histoire de Constantinople* (Paris 1672) adlı eserin ciltlerinde, Zonaras'ın kroniği de St. Amour (Paris 1560) tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Psellos ve Anne Comnène'in tarihleri de son olarak Fransızca tercümeleri ile Guillaume Budé külliyyatı arasında çıkmıştır. Moravcsik'in eserinde tafsîlât vardır. Parça halinde de tercümeleri türlü yerlerde bulunur.

⁴⁶ M. Brosset, *Histoire de la Géorgie* (St Petersburg 1849). İki cild ve zeyilleri ile yapılan tercümeler sayesinde Gürcü kaynaklarının ilim âlemine açıldığını, bilhassa Türk tarihi bakımından henüz ciddi bir şekilde kullanılmadıklarını da ilâve edelim. Brosset aynı zamanda *Collections d'historiens arméniens* adı altında (St. Petersburg 1864-1876). Ermeni kaynaklarının bir kısmını da Fransızcaya tercüme etmiş ve Haçlı külliyyatında tam çıkmayan kısımlar da istifadesi kolay bir hale gelmiştir.

naklarından en mühimmini muhakkak ki Urfalı Mathieu'nun *Vekâyinâme'si* teşkil eder. Çağrı bey'in 1018'de vukubulan ilk Anadolu akınından 1136 yılına kadar Selçuklular hakkında zengin malûmat veren müellif bu devir hâdiselerinin çoğuna görgü şahididir veya onları bizzat görenlerden dinlemiştir. Mathieu ilk istilâdan ne kadar acı bir dil ile bahsederse ondan sonraki devir için de o derece Türkleri medheder; adalet ve şefkatlerini belirtir. Buna mukabil O, dinî ve millî duyguları icabı olduğu kadar zulümleri dolayısıyla de, Rumlara karşı nefretini sık-sık açığa vurur. Onun eseri Göksün'de yaşayan ve zamanının hadiselerini toplayan Keşiş Grègoire'in zeyli ile aynı ehemmiyette ve 1162 yılına değin devam eder⁴⁷. Muahhar Ermeni kaynaklarının kullandığı Mathieu'nin eseri Süryanî müelliflerince meçhuldür. Eski Ermeni müelliflerinden Sarkavag'ın eseri bize kadar gelmemiştir. XIII'üncü asırda yaşamış bir Ermeni müellifi Melikşah'ın yüksek vasıfları, adaleti ve şefkati hakkında malûmat verir ve bu vasıfları dolayısıyla milletlerin gönüllerini fethederek imparatorluğunu genişlettiğini anlatırken "bana göre ömrü vefa etse idi süratle artan kudreti sâyesinde Avrupa bile devletin hudutları içine girmekte gecikmiyecekti" ifadesiyle Sarkavag'ın kaybolmuş kroniğinden mühim bir iktibasta bulunur, ki bu suretle Melikşah'ın cihan hâkimiyeti davası bakımından dikkate şâyân bir müşahedeyi belirtir⁴⁸. Diğer Ermeni kaynakları umumiyetle muhtasar olmakla beraber Türkiye Selçukluları hakkında mühim kayıtlar verir ve diğer hristiyan ve müslüman kaynaklarını tamamlarlar. Yalnız Malazgird zaferine kadar Şarkî Anadolu'ya vâki ilk Türk akınları münâsebetiyle bu bölgede hadiselere şahid bulunan Aristakes'in eseri çok mühim olup canlı tasvirlerle doludur⁴⁹.

Şarkî Anadolu'da yaşayan Süryanî tarihçileri umumiyetle Bizanslılara karşı Türkleri bir kurtarıcı kabul ettiklerinden bu husus eserlerinde akseder. Süryanî müellifleri arasında birinci mevkii işgal eden Malatya patriği Mihael (1125-1199) II. Kılıç Arslan'ın dostluğu ve himâyesi sâyesinde bu devrin vakalarına daha yakından nüfuz edebilmiştir. Bu münâsebetle de Kılıç

⁴⁷ *Chronique de Mathieu d'Edesse avec la continuation de Grègoire le Pretre*, Fr. terc. E. Du-laurier, Paris 1858. Bu eser H. Andreasyan'ın Türkçe terc. ile T.T. Kurumu tarafından (Ankara 1962) neşredilmiştir. Yakınlığı dolayısıyla, Keşiş Grègoire'in zeyli Türkiye Selçuklularına daha fazla yer vermekle de ehemmiyet kazanır.

⁴⁸ Samuel d'Ani, *Tables chronologique*, trc. Brosset, Petersbourg 1876, s. 451 (Bu münâsebetle Böl. IV, 7, de bak).

⁴⁹ Ermeni kaynaklarının çoğu Recueil des Histories des Croisades külliyyatı arasında *Documents armeniens* adlı iki cildde toplanmıştır. Aristakes'in Fransızca tercümesi M. E. Prud'homme tarafından *Histoire d'Arménie* adı ile Fransızcaya tercüme edilmiştir (Paris 1864).

Arslan'ın kendisine yazdığı tarihi değeri büyük bir mektubunu da *Vekayî-nâmesi*'ne derc etmiştir. Eski devirler hakkında kaynaklarını zikrederse de Türklerin menşesine ve hattâ bazan Gök-türklerle dair verdiği mühim haberleri nereden aldığı meçhuldür. Selçuklular hakkında naklettiği vakalarda bazan kronolojik hatalara rastlanır⁵⁰. Birinci Haçlı Seferi ile 1164 yılına kadar devam eden küçük Süryanî anonimi de Selçuklular için mühim olup Mihael'i tamamlayıcı bir mahiyet arz eder⁵¹. Mihael'in mezhebdaşı ve hemşehrisi Ebu'l-Ferec İbn ül-İbrî (Bar Hebraeus) XII'inci asrın nihâyetine değin ona ve daha sonraları için de sık-sık İslâm kaynaklarına başvurarak 1297 tarihine kadar eserini tamamlar⁵².

Haçlı seferlerini esas olan Lâtin kaynakları Türkleri pek az tanıdıklarından bu seferler dışında haberleri mübhemleşmekte ve bazan da masal unsurları ile karışmaktadır. Bununla beraber bu savaşlar ve bazan da Türkler hakkında dikkate şâyân kayıtlar verirler. Bu yazarların en mühimlerini biz-zat Haçlı seferlerine katılanlar veya Guillaume de Tyr gibi Suriye(Sûr)'de Türklerle yakın yaşayanlar teşkil eder. Lâtin kaynaklarının büyük bir kısmı geçen asırda tercüme edilmiş olduğundan Türk tarihçileri için bunlardan faydalanma imkânları hâsıl olmuştur⁵³. Bu kaynaklar arasında Selçuklu sultanları ile Lâtin Cumhuriyetleri arasında vukubulmuş muahedenâmelerin bize kadar gelen metinleri hususî bir kıymet taşır. Selçuk Sultanlığı ile Kıbrıs kiralığı arasında cereyan eden muhaberata ve ticarî münâsebetlere ait bazı Rumca vesikaların, yarım asır önce neşredilmiş bulunmalarına rağmen, bunlara Şark ticâret tarihine dair en mühim tetkiklerde dahi görülmemiş olmalarını kaydetmeliyiz⁵⁴. Orta çağ Fransız kronikleri arasında XIII'üncü

⁵⁰ Michel le Syrien, *Chronique*, Fr. terc. Chabot, Paris 1905. Bu eserin süryanice aslının bulunmasından sonra Haçlı külliyyatında çıkan muhtasarı kıymetini kaybetti ise de Süryanicesinde bulunmayan bazı faydalı kayıtlar Ermenicesinde mevcuttur.

⁵¹ Bu Süryânî anonimi A.S. Tritton tarafından kısmen İngilizceye tercüme edilmiştir (JRAS, 1933).

⁵² Abu'l-Faraj Bar Hebraeus, *Chronography*, terc. W. Budge (Türkçe trc. Ö. A. Doğrul, T.T.K. Ankara 1945-1950). Ebu'l-Ferec'in Süryanîcesi bulunduktan sonra bunun hülâsası olan Arapça *Muhtasar üd-düvel* (Beyrut 1890) kıymetini kaybetti. Lâkin Baba İshak isyanında olduğu gibi. Aslı Süryanîcesinde bulunmayan bazı mühim kayıtlarla yine faydalıdır.

⁵³ Lâtince haçlı kaynaklarının ve eski Fransızca tercümelerinin mütaaddit baskıları, M. Guizot ve Michaud tarafından geçen asırda yapılmış Fransızca tercümeleleri vardır.

⁵⁴ Bu vesikaların bir kısmı Thomas ve Tafel'in Venediklilere aid vesikalar külliyyatında Lâtince, bazıları da Mas Latrie tarafından Fr. tercümeleri ile Bibliotheque de l'Ecole des chartes külliyyatında neşredilmiştir. Rumca vesikaların Türkçe tercümeleri de bizim

asır müellifi Vincent de Beauvais'nin eseri bu asrın ortalarında Türkiye'de cereyan eden hadiseler, Babaî hareketi, Moğol istilâsı, saltanat mücâdeleleri ve bilhassa memleketin iktisadî kudreti hakkında çok mühimdir. Selçuk Türkiyesinin zenginliği hakkında diğer Fransız kronikleri bazan efsanevî bir mahiyet alır⁵⁵. B. Pegolotti'nin, XIV'üncü asır başlarında Şark ticâreti ve memleketleri için pratik bilgiler veren italyanca eseri de Türkiye için çok mühimdir⁵⁶.

Büyük Selçuklular gibi Anadolu Selçukluları ve beylikleri hakkında da Arap kaynakları yine büyük bir ehemmiyet arzeder. Lâkin Anadolu'nun uzaklığı ve içinde bulunduğu şartlar bu kaynakların, XI'inci asır sonlarında ilk fetihlerden XIII'üncü asra kadar, zayıflamasına ve ancak mühim vakalarda bazı kısa haberler vermelerine âmil olmuştur. Esâsen bu devir İslâm tarihçiliğinin çok zayıf bulunduğunu ve pek çok kaynağın kaybolduğunu söylemiş-tik. Şarkî Anadolu Artukluları ve kısmen Ahlat-şâhlar, yakınlık ve eski İslâm medeniyeti hudutları içinde bulunmaları dolayısıyla, Orta Anadolu'da hüküm süren Selçuklulara, Dânişmendîlere ve Mengüçükler'e nazaran, bu kaynaklarda daha fazla yer almıştır. İbn ul-Cevzî ve Sibt İbn ul-Cevzî (Kızıoğlu) gibi umûmî İslâm tarihleri ilk Büyük Selçuklu sultanları ve fetihleri hakkında ne kadar tafsilât verirlerse XII'inci asır Anadolu hadiselerine de o derece yabancı kalırlar. Bu asır ve ondan sonrası için Suriye, Elcezire ve Mısır'da yazılan hususî ve umûmî tarihler ise bir yandan münâsebetlerin artması, bir yandan da Anadolu Selçuklularının ehemmiyet kazanmasıyla daha zengin malûmata sahiptirler. Türk istilâsı ve XIII'üncü asrın yarısından sonra Anadolu Selçukluları hakkında çok tafsilât veren Baybars Mansûrî'nin, kaybolan aradaki ciltlerinin de⁵⁷ zengin bahisleri ihtiva edeceği ümidini doğurur. Lâ-

Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar'da (s. 143, 139-145) çıkmıştır; yine bak. Osman Turan, "Ortaçağda Türkiye-Kıbrıs münâsebetleri", *Belleten*, CX (1964). Bu Rumca vesikalar Cl. Cahen'in dikkatini çekmiş ve bir makalesinde ("Le Commerce Anatolien au debut du XII'e siècle", *Mélanges L. Halphen*, s. 91-101) kullanılmıştır.

⁵⁵ V. de Beauvais, *Miroir historial*, Fr. terc. d. de Vigny, Paris 1495. Türkiye'ye aid kısmı V. cild, 139-147 ve 151 bahisleri ile kitap XXXII, bahis 26-29'dadır.

⁵⁶ *La Pratica della Mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridge- Mass. 1936.

⁵⁷ Baybars Mansûrî'nin *Zubdat ül-fikre* adlı eserinin British Museum Add. 23325'de kayıtlı bir cildi başı kopmuş olarak h. 655'den (25a-270b) başlar ve Türkiye Selçukluları hakkında oldukça tafsilâtli ve mühim bilgiler verir. Aynı müellife atfolunan diğer bir nüsha da Oxford (Bodleian, Poc. 324) da bulunuyor. XII ve XIII. asırları içine alan ve hacmine göre (253 varak) Türkiye Selçukluları hakkında oldukça tafsilât veren bu nüshanın birincisi ile müşterek devirlere aid kısımların birbirini tutmaması ve Oxford nüshasında

kin Türk ve Türkiye tarihine karşı hususî bir alâka duyan ve Baybars'ı da sık-sık kullanan XIV ve XV'inci asır Türk tarihçileri, meselâ Meyyâfârkin (Silvan)lı Türkmen Zehebî ile Ayıntaplı Bedreddin Aynî'nin kronikleri, Baybars'dan yaptıkları iktibaslar sâyesinde çok şeyin kaybolmadığını veya fazla bir şey beklemenin yerinde olamayacağını meydana kor. Buna mukabil eserlerinde Anadolu hâdiselerine büyük bir alâka gösteren İbn ul-'Adîm'in *Buğ-ya'sının* kaybolmuş ciltlerinden ümitvar olmak icap eder. Bununla beraber kullandığı çeşitli İslâm kaynakları vasıtasıyla, İslâm tarihçiliğinde müstesna bir mevki işgal eden ve hadiseleri eserinin plânına ve ehemmiyetine göre yazan, İbn ül-Esir'i (1231 yılına kadar) bir derece tamamlamak mümkün-dür. Selçuk Türkiyesi hakkında Arap coğrafi eserleri ve seyahatnâmeleri pek mühim olup bunlar arasında Yâkut'un *Mu'cem ul-buldân*'ı, Ebi'l-fida'nın *Tak-vîm'ul-buldan*'ı, Zekeriya Kazvinî'nin *Âsâr ul-bilâd*'ı umûmî mahiyette olmakla beraber faydalı kayıtları ihtiva ederler. Fakat İbn Sa'id al-Mağribî (XIII'üncü asır) ile bilhassa daha tafsilâtlı malûmat veren XIV'üncü asır müellifi İbn Batûta ve Şahabeddin el-Omarî çok mühimdir⁵⁸. İbn Şeddâd'ın ancak, Şarkî Anadolu'nun bir kısmını içine alan ve bu kısmı henüz yazma halinde bulunan *A'lâk al-hatîra*'sı zengin tarihî kayıtlara sahiptir⁵⁹. İslâm ziyâretgâhlarını dolaşan Herevî'nin eseri çok kısa olmakla beraber müşahedelerine göre verdiği yeni kayıtlar ile Türkiye Selçuklularına ait bazı meselelerin halli mümkün olmuştur⁶⁰. Hristiyan Arap kronikleri arasında henüz yazma halinde bulunan *Siyer ul-âbâ al-batârîka* (İskenderiye patrikleri tarihi) Alp Arslan'ın

bazı hataların mevcudiyeti bu muhtasarın Baybars'a aid olamayacağını veya ona dayanan bir hülasa olduğunu gösterir.

⁵⁸ İbn Sa'id'in *Coğrafiya'sı* Türkiye hakkında çok mühim malûmat vermekte olup Paris Bibl. National. Ar. 2234'de kayıtlıdır ve h. 715'de istinsah edilmiştir. Yakın zamana değin meçhul bulunduğu için Ebi'l-Fida ve sair müelliflerin ondan aldıkları parçalar kullanılıyordu. Şimdi bu nüshanın hatâlar ile dolu bir baskısı *Kitab bast el-Arz* adı ile J. V. Güneş tarafından 1958'de Tetuan'da yapılmıştır.

⁵⁹ Eserin J. Sourdell ve S. Dahan tarafından yapılan güzel tenkidli baskıları, sıra ile, Halep 1 (1953), Şam (1956) ve Filistin (1963) cildleri Şam Fransız Enstitüsü'nün güzel neşriyatı arasında çıkmıştır.

⁶⁰ Al-Harawî, *Kitab al-ziyârât*, neşr. J. Sourdell-Thomine, Damas 1953 (Institut Français de Damas). Aynı nâşir 1957'de bunun Fr. tercümesini de çıkardı. Battal Gazi'nin mezarının I. Alaeddin Keykûbad zamanında keşfedildiği rivâyeti ilim âleminde kabul edilmiş olup, II. Kılıç Arslan devrinde buranın bir ziyâret-gâh olduğunu öğreniyoruz (s. 56).

Suriye ve Malazgird seferi hakkında orijinal bir malûmat verdikten sonra Anadolu Selçukluları hakkında da bazı mühim kayıtları ihtiva eder⁶¹.

Anadolu Selçuklularına dair İran kaynakları ancak İlhânî devrinde ehemmiyet kazanır; daha evvelkiler çok kısa ve çok hatalı bahisler tahsis etmişlerdir. Bununla beraber bu devir Anadolu yerli kaynakları yanında Vasâf, Reşideddin ve Abdullah Kaşânî'nin tarihleri (sonuncu basılmamıştır) ikinci derecede yer alırlar. Hamdullah Kazvinî Anadolu Selçukluları tarihi üzerinde çok kifâetsiz ve eksik bir bilgiye sahip olduğu halde *mustavfi* (malîye nazırı) sıfatıyla *Nüzhet ül-kulûb* adlı mühim eserinde, vergi defterlerine dayanarak Türkiye ve şehirleri hakkında sağlam bilgiler vermektedir⁶². Reşideddin'in yakında bulunan ve basılan mektupları Anadolu'nun siyasi, etnik ve iktisadî tarihi hakkında çok yeni malzeme getirmektedir⁶³. XVI'ncı asır kompilâtörlerinden Gaffârî *Cihân-ârâ* adlı umûmî tarihinde Anadolu Selçukluları ve beylikleri hakkında oldukça toplu malûmat vermekle selefi İran tarihçilerinin yabancı kaldıkları bir devri aydınlatır. Onun *Nigâristan*'ı ise mühim tarihî fıkralarla doludur. Müellifin kullandığı bâzı eski kaynaklardan ve meselâ Anûşirevân bin Halid'e (ölümü 1138) ait *Selçuk-nâme*'den faydalanması, bir esasa dayanan, fakat bugün elimizde çok muahhar ve değişik bir yazma halinde bulunan Nizâm ül-Mülk'ün *Vesâyâ*'sından alınmış mühim fıkralar dercetmesi eserin ehemmiyetini arttırmaktadır⁶⁴. Bu tarihî fıkralar bakımından 'Avfi'nin *Cevâmî*' *ul-hikâyât*'ından sonra Mübârekşâh'ın *Hindistan*'da İl-tutmuş (1210-1236) nâmına yazdığı *Adâb ül-hurûb*'u ile müellifi şüpheli *Tuhfet ul-Mulûk*'ü kaydetmek gerekir⁶⁵.

⁶¹ Türlü tarihlerde yapılmış ilâvelerle vücuda gelen bu eser Paris (Bibl. National Ar. 301-302) tedir.

⁶² Birçok küçük coğrafi eserlerde de malûmat vardır. Hâfız Ebrû'nun mühim Coğrafyası Anadolu hakkında da bazı faydalı kayıtlar ihtiva eder (British Museum Or. 1577).

⁶³ *Letters of Rashid al-din (Mükâtebât-i Reşîdî)*, nşr. Muhammed Shafi', Lahore 1948. Bu mektupların muhtevaları hakkında ciddi bir tedkik yapılmamış; nâşir gereken notları koymakla iktifa etmiştir. Daha önce Reuben Levy mektupların üslûbuna, bazı tarihlerle bakarak bunların mevsukiyeti hakkında şüphe ederken *Câmî' ut-tavârih*'in yazılışına ve bazı muahhar kaynaklara dayanmıştır ("The Letters of Rashid al-din", *JRAS*, 1946, s. 74-78) ki bu kifâetsiz araştırma eserin tarihî ehemmiyetini küçültemez.

⁶⁴ Gaffârî, *Cihân-ârâ*, Bayezid Umûmî Kütüphane, no: 2397; *Nigâristan*, Bodleian Ous. 46. (bak. Storey, II. 1, s. 116-118). Selçuklulara aid hikâyeler (53a-67b). *Vasaya (Nasâyi)*-i *Nizâm ul-Mülk*'ün bir nüshası B. M. Or. 526'dadır. Schefer'in *Siyâset-nâme* zeylinde bir parçası basıldı. *Cihân-ârâ* şimdi İran'da basılmıştır.

⁶⁵ 'Avfi'nin bu kitabı hakkında M. Nizâmuddin, *Introduction to the Jawâmî'ul-hikâyât*, (London 1929) adlı eseri ile istifadeyi kolaylaştırmıştır. *Adâb ül-hurûb*, Tuğrul-beg, Melikşâh ve Sancar hakkında (60a 65b, 100b-120a) hikâyelerinden başka Gaznelilere,

İslâm tarihçileri arasında Türkler ne kadar çoksa, devrin şartları icabı, Selçuklular hakkında yazılmış Türkçe eser de o kadar azdır. Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu lûgat it-Türk'ü*, pek az tarihî kayıtlar ihtiva etmekle beraber, Selçukluların kültür ve müesseseleri ile devrin etnografyası bakımından birinci derecede bir kaynaktır⁶⁶. Uyurca *Oğuz-nâme*'den farklı olarak Reşideddin'in *Câmi ut-tavârih*'ine Farsça tercümesiyle geçen İslâmî Oğuz destanını da Selçukluların menşeleri hakkında bir kaynak olarak kullanmak mümkündür. Reşideddin *Oğuz-nâme*'nin başında: "Bugüne kadar kimse Oğuzların şubelerini (boyalarını) yazmadı, neseblerini tertip etmedi ve uzun zaman da geçti ise de bu kavmin itibarlı rivâyetçilerinden ve bazı kitaplardan alınan malûmat ile Türk boyları ve birbirleriyle münâsebetleri kısaca tesbit edildi" diyerek bu destanî eserin kaynaklarını gösterir. Bununla beraber bu devirde destanî iyi bilen rivâyetçi ve san'atkârlar -veya Oğuz-nâmece ve kopuzculara rağmen Reşideddin bunları aramamış; tesadüfen bulduğu bir iki Türkmenin hikâyesini Farsça'ya tercüme ettirmiştir. Bu Oğuz-nâme'nin tarihî bir kaynak olarak ihtiva ettiği kayıtlar Selçukluların Oğuz yabguları ile münâsebetlerinde mühim bir vesika olarak kullanılmıştır⁶⁷. Türkçe anonim *Selçuk-nâme* Büyük Selçuklular hakkında verdiği sağlam malûmatı Sadreddin el-Huseynî'den ve diğer kaynaklarda mevcut olmaması dolayısıyla, Yavgu-lu'lara ait kayıtları da Sibî'tan almış görünüyor. Fakat bu eser Büyük Selçuklular hakkında ne kadar doğru ve toplu bilgi verirse Anadolu Selçukluları için de o derece kısa ve ehemmiyetsizdir⁶⁸. Kâtip Çelebi "Rum'da hüküm süren Selçuklular" hakkında Bursalı Müderris Ahmed bin Mehmed'in (ölümü h. 777) İbn Arabşâh üslûbunda Arapça bir tarih yazdığını ve bunun

Karahanlılara ve Ortaçağ harp usullerine dair mühim malûmat verir (B. M. Add. 16853). *Tuhfat ül-mülûk* (B. M. Ör. 7863) bir mecmua içersinde olup bunun hakkında D. Ross (JRAS, I. Teşrin 1924) ve M. A. Terbiyet (*Mihr*, I, 1312, sayı 8 de) yazı yazmışlardır.

⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud'un bu mühim eserini Reşideddin'in görmediği, hem Oğuzlara dair verdiği malûmattan, hem de Oğuz boyları hakkında bir eser olmadığını söylemesinden (B. M. Add. 7628, s. 415a) anlaşıyor. Kâşgarlı'nın bu muazzam eseri büyük Türk âlimi Bedreddin 'Aynî (XV, asır) ile Kâtip Çelebi tarafından görülmüş ise de onun Türk nahvi hakkında yazdığını söylediği diğer kitabı bulunmamıştır.

⁶⁷ Aşağıda Böl I, 5'e bak. *Oğuz-nâme*'nin ilâvelerinde Selçuklulara ve Yengi-kent yabgularına aid haberlerin şifahi rivâyetlere dayandığını Reşiddüddin de söylemekle beraber bunlar yakın bir zamana aiddir ve tarihi esasları gözükmemektedir.

⁶⁸ Edirne Badi Ef. Kitapları, No: 550 (yeni 2314).

Mehmed bin Mecdeddin tarafından Türkçe'ye tercüme edildiğini söyler⁶⁹. II. Murad devrinde millî şuûr ve millî kültür sahasında başlayan uyanış ile ilgili birçok telif ve tercüme eserleri gibi Yazıcıoğlu tarafından bir *Selçuk-nâme* vücuda getirilmesi arasında bir münâsebet vardır. Gerçekten Yazıcıoğlu'nun *Selçuk-nâme*'si İbn Bîbî'nin bir tercümesi olmakla beraber ona muahhar devir ve bilhassa Beylikler zamanı için yaptığı ilâvelerle yeni bir kaynak hüviyetini kazandırmıştır. Lâkin Reşideddin ve Oğuz-nâme rivâyetlerinin yer aldığı eserde Selçuklular devrinde Oğuz ananesine göre verdiği bazı kayıtları, bugün için tevsik etmek mümkün olamamıştır⁷⁰. Selçukluları çok umûmî bir şekilde yazan Enverî, *Dustûr-nâme*'sinde, Osmanlıların cediti Süleymanşah'a dair Osmanlı kaynaklarının efsanevî rivâyetlerini ilk Türkiye Selçuk sultanı Süleymanşah'a bağlamak suretiyle bu hikâyelerin menşei meydana koymak bakımından tarihe yaklaşıp⁷¹. Oğuz-nâme rivâyetlerine de çok mevki veren Enverî'nin asıl ehemmiyeti Orta çağ Garbî Anadolu, Aydın oğulları ve onların seferlerine ve bir derece de Osmanlıların ilk zamanlarına ait kıssımlarıdır⁷². Selçuklular ve Osmanlıların menşei münâsebetiyle kullanmış bulunduğu "*Semerkandî kitab*" adlı bir kaynak meçhulümüz olduğu gibi diğer mevzular münâsebetiyle verdiği H'ace Selmân, *Teferrûc-nâme* ve "*Asıl nüsha*" hakkında da bilgimiz mevcut değildir⁷³. Anadolu'da Oğuz destanının gelişmiş bir parçası halinde meydana çıkan Dede-Korkut kitabının Karadeniz sahil rumları ve gürcülerle savaşılarına dair aksettirdiği rivâyetleri, kaynakların kifâyetisizliği dolayısıyla, tarihe mal etmek ve onu bu hususta tarihî bir

⁶⁹ Kâtib Çelebi, I, 283. Bursalı Tahir bu *Selçuk-nâme*'den ve müellifinden bahseder ise de (*Osmanlı müellifleri*, III. s. 10) eseri görüp görmediği belli değildir. Sadruddin el-Huseynî'nin *Zubde*'sini Türkçeye tercüme ettikten sonra Anadolu ve Kirman Selçuklularını da kısaca yazan bir *Selçuk-nâme* Bodlein (Hunt. Donat. 6) da mevcut olup Sultan Selim'e ithaf edilmiştir.

⁷⁰ Eksik nüshası Th. Houtsma'nın Selçuklu külliyyâtı arasında çıkmıştır. Eser ve mufassal nüshaları münâsebetile bak. P. Wittek, "Yazıcıoğlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja" (BSOAS, XIV 3 (1952). Tarih Kurumu tarafından Adnan Erzi'ye havale edilen bu eserin bir an önce neşri gerekmektedir.

⁷¹ Enverî, *Dustûr-nâme*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul 1928, s. 6, 78

⁷² *Dustûr-nâme* üzerine M. H. Yinanç'ın ciddi ve etraflı çalışması, *Dustûr-nâme-i Enverî, Medhal* (İstanbul 1029) olarak çıkmış; P. Lemerle, *Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident* (Paris 1957) adlı eserinde *Dustûr-nâme*'yi Bizans ve Avrupa kaynaklarıyla daha geniş bir surette ele alarak bu çalışmaları ilerletmiştir. Eserin Menteşe beyliğine aid kısımları da P. Wittek tarafından işlenmiş idi. Selçuklu ve Osmanlılara aid kısımlarının da Aydın oğulları gibi tedkiki gerekir.

⁷³ *Dustûr-nâme*, s. 6, 45, 57, 75, 100.

kaynak olarak kullanmak kolay değilse de o devirde Anadolu'da yaşayan göçebelerin hayatları, inançları ve düşüncelerini bu eser sâyesinde öğrenmek mümkündür. Dânişmend Gazi'nin savaşlarına dair teşekkül eden *Dânişmend-nâme*'yi, bazı yerlerde destanı, unsurlardan ayırarak, yeni bir tarihî kaynak olarak kullanmak kabildir⁷⁴. Türkçe eski Menâkıb-nâmeler de istifadeye şâyân kaynaklardır⁷⁵.

Büyük Osmanlı tarihçisi Münecim-başı Ahmed Dede, *Câmi üd-düvel* veya *Sahâif ul-ahbâr* adını alan eserinde, İslâm-Türk tarihine ait mühim kaynakları ve Anadolu Selçukluları için başlıca İbn Bîbî ve Aksarayî'yi kullanarak sağlam bir toplama yaptıysa da bu kaynakların asılları elimizde olduğundan Selçuklular için bu esere bir ihtiyaç kalmamıştır⁷⁶. Fakat onun Bayliklere ait kısmı Yazıcıoğlu ve sair çeşitli kaynaklara dayandığı için daha mühimdir. Cenâbî, *el-'Aylem uz-zâhir* adlı eserinde Dânişmend-nâme'yi tarih gibi kullanarak destan ile tarihi birbirine karıştırırsa da gördüğü eski kaynaklardan bazı mühim kayıtlar vermek suretiyle ehemmiyet kazanır⁷⁷. Selçuk Türkiyesi tarihi için başvurulması gereken Türkçe mühim bir kaynak da şüphesiz Osmanlı arazi tahrir ve vakıf defterleri, kanun-nâmeler ve fetva kitapları olup bunlar bazan eski devrin tembih-nâme ve vakfiyelerinden

⁷⁴ Dede Korkut hikâyelerinin birkaç baskısı yapılmış ise de bunlar üzerindeki araştırmalar (O. Ş. Gökyay neşri) henüz başlangıç halindedir. *Dânişmend-nâme* için I. Melikoff, *La Ceste de Melik Dânişmend*, I, Paris 1960. *Dânişmend-nâme* eski vakâyî-nâmecilerin yaptığı gibi (Gelibolulu Âlî, Cenâbî...) ne bir tarihtir ve ne de M. H. Yınanç'ın masal sayarak tamamiyle red ettiği üzere tarihî bir kaynak vasıflarından da külliyen mahrumdur (*Anadolu'nun Fethi*, s. 90-92). Nitekim *Dânişmend-nâme*'nin tarihî bakımından ehemmiyetine işaret eden Köprülü (*Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul 1926, s. 304-306; *Yerli kaynaklar*, s. 427-429)den sonra I. Melikoff tarihî unsurların daha fazla olduğunu göstermiştir. Dânişmendlilere dair tedkikimizde tarihî kaynak olarak bundan çok daha fazla faydalanılmıştır. Filhakika "*Selçuklular zamanında Türkiye*" adlı eserimizin Dânişmendliler bahsinde (s. 112-133) destanın ne derece tarihî malzeme ihtiva ettiği meydana koyulmuştur.

⁷⁵ Bu devir ile ilgili Türkçe Menâkıb-nâmeler arasında *Saltuk-nâme* (Köprülü, *Yerli Kaynaklar*, s. 430-441 ve diğerleri henüz yazma halinde olmakla beraber şimdi Fahir İz *Eski Türk edebiyatında nesir* (İstanbul 1964) adlı eserinde bunlardan mühim parçalar neşretmiştir. Hacı Bektaş'ın menâkıbine aid *Vilâyet-nâme* (nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958).

⁷⁶ Münecim-başı'nın Anadolu Selçuklularına aid bahsinin tercümesi başında onun hayatı ve eserleri toplu bir şekilde N. Atsız tarafından yazılmıştır (Münecim-başı, *Karahanlılar ve Anadolu Selçukları*, İstanbul 1940).

⁷⁷ Cenâbî, *el-'Aylem uz-zâhir*, Ayasofya, No: 3033.

parçalar iktibas etmek veya eski kanunların mahiyeti hakkında kayıtlar vermek suretiyle bizim için yeni bir malzeme teşkil eder⁷⁸.

2. Selçuklu Tarihi Araştırmalarına Dair

Selçuklular üzerindeki çalışmaların henüz yeni başladığını belirtmek maksadiyle, sadece, umûmî mahiyette bir Selçuklu tarihinin mevcut olmadığını, hattâ toplu bir siyasî tarih değil hâlâ kronolojiye ve jenealojiye (nesebe) ait meselelerin bile halledilmediğini ve aşağıda da görüleceği üzere, Selçuk'un oğullarının sayısı ve isimlerinin dahi bu zamana kadar meydana çıkarılmadığını gözönüne getirmek kâfidir. Bu durumun tesbiti Türk ve İslâm tarihleri bakımından fevkalâde mühim olan bu büyük devrin ne derece ihmale uğradığını ve karanlıklar içinde kaldığını gösterir. Yarım asır geçmiş olmasına rağmen Orta-Asya tarihi üzerinde hâlâ otoritesini muhafaza eden W. Barthold en mühim eseri *Turkestan, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* ve başka araştırmalarında Türkistan ile alâkası nisbetinde Selçuklular tarihi ile de uğraşmış ve kendisine mahsus kudretli terkip ve görüşlerle temâyüz etmiştir. Bununla beraber, doğrudan doğruya Selçuk tarihini ele almayan ve bu sahada derinleşmeyen bu büyük âlim bir çok meselelerin dışında kaldığı ve bir kısmına da nüfuz edemediği için bazı çok mühim hatalara düştüğü de olmuştur. Bu münâsebetle vücuda getirdiği küçük, fakat sağlam görüşlerini meydana koyan *İslâm medeniyeti tarihi*'nde, çok zarurî olduğu halde, yeni bir devir açan Selçuklulara bir bahis ayırmadığı gibi onlara ait bazı meselelerde de isabetsiz fikirleri ileri sürmüştür, ki bu hataların mühimlerine işaret edilecektir. Hattâ Fuad Köprülü'nün tamamlayıcı ve düzeltici izahlarına rağmen *İslâm medeniyeti tarihi*'nde de bu yanlış görüşlerin bir kısmı devam etmiştir⁷⁹.

⁷⁸ Osmanlı arazi tahrir defterlerinde bulunan kayıtlar münâsebetile M. Cevdet, *Zeyl 'ala fasl al-Ahiyyat al-Feteyân* (İstanbul 1932)da, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal* (s. 165-186) ve neşredilen Anadolu şehir tarihlerinde de pek çok vesika vardır. Neşrettiğimiz Selçuk vakfiyelerinde bunların Osmanlı vakıf defterlerine nasıl geçtiği görülür. Eski kanun-nâmelerin intikalini gösteren kayıtlar için de bak. Ö. L. Barkan, "Uzun Hasana aid kanunlar" (*Tarih vesikaları*, II, 1941; aynı müel. *Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri*, İktisat Fak. II, I. s. 28-29). F. Köprülü, *Yerli kaynaklar*, s. 406; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Belleten*, XLVII, s. 552-554).

⁷⁹ Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul 1940.

Fuad Köprülü doğrudan doğruya Selçuk tarihi üzerinde çalışmamakla beraber bu büyük âlimin edebiyat, dil, din, hukuk ve müesseseler tarihine dair tetkiklerinin mühim bir kısmı da Selçuklu devrine taallûk eder. *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, Türk edebiyatı tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, Anadolu'da İslâmiyet* ve daha pek çok neşriyatıyla Fuad Köprülü ileri görüş ve terkinin örneklerini vermekte ve XX'inci asır ilmî zihniyet ve metodlarının Türkiye'ye ve Türk tarihçiliğine mal olmasını temsil etmektedir. Hattâ onun kırk yıl önce neşrettiği küçük *Türkiye tarihi* çok umûmî mahiyette bir eser olmakla ve Anadolu Selçuklularına kadar gelmemekle beraber bu görüş sâyesinde, hâlâ dar ihtisas sahasında kalanları uyarıcı bir mahiyet arzeder. Bu kadar geniş saha ve meseleleri içine alan bu eserlerde, görüşlerden ziyâde, mevzulara inhisar eden, bazı hataların husûle gelmesi tabiidir. Bu münâsebetle Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesirine dair eserinde Selçuk iktâına ayrılan kısmın bizim bu husustaki araştırmalarımızla düzeltilmesi gerektiğini bir misâl olarak belirtebiliriz⁸⁰.

Mutabakkir tarihçi Mükrimin Halil Yınanç modern metod ve tenkitlere pek itibar etmemekle ve siyâsî tarih hudutları dışına da çıkmamakla beraber onun *Dustûr-nâme-i Enverî'ye medhal, Anadolu'nun fethi, Selçuklulara, Dânişmendlilere, ilk Osmanlılara ve Ak-koyunlulara dair neşriyatı ilmî değerlerini muhafaza eden bir ehemmiyet taşırlar. Tarihçiliğine ait bu vasıfları dolaşısıyla mukadder hatalara düştüğünü ve bu arada dikkate şâyân misal olarak Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşu, Dânişmendlilerin menşe ve hattâ hükümdar isimleri hakkında kaynakların karışıklıklarından kurtulamadığını, mühim tarihî meseleyi göremediğini ve vesikaları mânâlandıramadığını da zikretmek yerinde olur⁸¹.*

⁸⁰ Fuad Köprülü'nün büyük bir yekûn tutan eserleri hakkında ve bunların bir bibliyografyası *Köprülü Armağanı* (İstanbul 1953) adlı 60. yaşı şerefine çıkan esere yazdığımız mukaddimededir (s. V-XXVI, XXVI-LIII).

⁸¹ M. H. Yınanç'ın neşriyatı arasında Enverî'nin *Dustûr-nâme'si* (İstanbul 1928-1929, metin ve tahlilleri) *Anadolu'nun Fethi* (İstanbul 1944), "Ak-koyunlular", "Bayezid I.", "Cihân-şâh", "Dânişmendliler" (İA) ile *TTEM*'de çıkan makaleleri mühimdir. Selçukluların feodal siyasi bünyelerine dikkat etmediği ve kaynakları ilmi bir tenkide tâbi tutmadığı için Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşunu ve müstakil hüviyetini meydana koymadığı, aşağıda kısmen ve Süleymanşâh üzerindeki araştırmamızda (İA.) gösterilmiştir. Bunun gibi Dânişmend Ali Taylu'nun oğlu Gümüş-tekin Ahmed Gazi'yi de baba-oğul iki ayrı şahsiyet sanmıştır. Zeki ve bilgisinin çok geniş olmasına rağmen rahmetli modern tarihçilikte destanların ne kadar mühim kaynak teşkil ettiğini düşünmemiş; bu sebeple de *Dânişmend-nâme'yi* tarih sanan bazı eski tarihçilerin tam zıddına

Geniş bilgisi ve çeşitli tetkikleri ile Türk tarihi hakkında, bir allâme olarak, temâyüz eden Zeki Velidi Togan, çalışmalarını daha ziyâde Orta-Asya üzerinde teksif etmekle beraber, hem bu münâsebetle *Umûmî Türk tarihine giriş*, hem de başka vesilelerle Selçuk tarihi araştırmalarında da mühim bir mevki alır⁸². Onun eserlerinde bazan teyidi güç fikir ve görüşlere rastlanmakla beraber meydana koyduğu zengin malzeme ve ileri sürdüğü yeni meseleler ile bu çalışmalarının yol gösterici bir hüviyet kazandığı da olur. Yalnız, burada, Türk-İslâm medeniyetinin inhitatı gibi büyük bir mesele Moğol istilâsiyle yakından ilgili olduğu halde onun bu istilâ rolünün daha ziyâde müsbet neticeler verdiğine dair mübâlağalı görüşlere sahip olduğuna da işaret zarureti vardır⁸³.

Cl. Cahen Yakın Şark İslâm tarihi tetkikleriyle temâyüz eden çalışmalarının bir kısmını da Selçuklulara tahsis etmiştir. Veya diğerleri de dolayısıyla onlarla alâkalıdır. Selçuk tarihinin bir devri veya muayyen meseleleri üzerinde bir devamlılık arz etmemekle beraber bu çalışmaların ilmî araştırmaların inkişafında ehemmiyeti aşikârdır. Oldukça zengin malzemeye dayanan bu tetkiklerin yeni fikirlerle cihazlandığı da görülür⁸⁴. Selçuklu-Bizans münâsebetleri üzerindeki sağlam çalışmaları ile temâyüz eden Prof. P. Wittek'in en mühim eseri, şüphesiz, küçük Menteşe Beyliği hakkında yazdığı mükemmel monografisidir. Bu münâsebetler üzerinde daha bir çok verimli araştırmalar yapmış olan bu âlimin bir hususiyeti de Anadolu'nun

bu eseri bir masal ve hattâ uydurulmuş bir hurafe olduğunu dahi iddia etmiştir, ki bu mesele *Selçuklular Zamanında Türkiye*'de izah ve halledilmiş bu hânedanın Ermenilik menşesine dair bir zannın nasıl doğduğu da gösterilmiştir.

⁸² Rahmetli âlimin *Umûmî Türk târihine giriş* (İstanbul 1946), Oğuzların hristiyanlığı meselesi (TM. II), "İlhaniler devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti" (THIT Mecmuası I), "Azerbaycan" (İA. II, s. 91-118), Hârizm'e ve Hazarlar'a dair araştırmaları geniş mânâda, Selçuk tarihi ile ilgili eserlerinin başlıcalarıdır. Eserlerinin bibliyografyası Z. V. Togan'a armağan (İstanbul 1955) adı ile şerefine çıkarılan kitabın mukaddimesinde mevcuttur.

⁸³ Bu hususta Böl. II, 5, VII, 11, VIII, 7. bak.

⁸⁴ Selçuk Tarihi ile alâkalı neşriyatı Melik-nâme ve Selçukluların menşei, İslâm kaynaklarına göre Malazgird muharebesi, Türklerin Anadolu'ya ilk girişleri, Anadolu Türkmenleri hakkında olup yeri geldikçe bunlar bahis mevzuu olacaktır. Başlıca eseri Haçlılar zamanında Şimalî Suriye tarihi üzerindeki kitabıdır. Cl. Cahen, son olarak, *Pre-Ottoman Turkey* (London 1968) adlı eserini neşretmiş olup müellif metinde kaynak ve me hazlarını göstermemiş; bizim İktâ ve Miri topraklar meselelerine dair görüşlerimiz üzerinde hayli durmuş fakat bazan vuzûha erememiştir.

fethi ve Türkleşmesi meselesinde hudut gazilerinin rolünü fazlasiyle mübalâğalandırması ve bu büyük hâdisede birinci derecede rolü olan Büyük Türk muhâcereti ile Selçukluları ikinci plâna atmasıdır. Selçuklular üzerindeki tetkiklerin kifâyetsizliği dolayısıyla meydana çıkan bu nazariyenin, bu mübalâğalı tarafıyla, artık tarihî realiteye uygun gelemeyeceğine, kaynaklarla teyidine imkân bulunmadığına işaret etmek ve gazilerin hakiki rolünü diğer âmiller ile birlikte kıymetlendirmek gerekir⁸⁵.

⁸⁵ P. Wittek'in *Das Furstentum Montesche* (İstanbul 1934, O. Ş. Gökyay tarafından *Menteşe Beyliği* adile (Ankara 1944) tercüme edilmiştir. (T.T.K.); "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie" (*Byzantion*, X (1935); "Deux Chapitres de l'histoire des Turcs de Roum" (*Byzantion*, 1936 (XI); *The Rise of the Ottoman Empire* (London 1938), trc. F. Arik, *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu*, (İstanbul 1947); *Zur Geschichte Angoras in Mittelalter* (Fest. G. Jacob, Leipzig 1932) ve Dobrucadaki hristiyan Türklere dair araştırmaları Anadolu Selçukluları tarihi ile ilgili çalışmalarının başlıcalarıdır. Müellif bu araştırmalarının bir kısmını *Deux chapitres* ve *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu* adlı iki tedkikinde, umûmî bir görüş ve terkipler, Anadolunun fethi ve Türkleşmesi gibi ağır meseleleri ve bunların manâsını belirtmeğe çalışmıştır. Fakat Selçuklular tarihi ve Türkiye Selçukluları üzerinde henüz bu meseleleri terkiye elverişli araştırma yapılmadığı ve kendisi de Beylikler devri ötesinde derinleşmediği için Anadolunun Türkleşmesi ve bu ülkede doğan Türk kültürü, ilim âleminde hâlâ bir muamma halinde kalmış ve kaynaklara göre Selçuk tarihini tâkip edemeyerek tamamen yanlış hükümlere varmıştır. Gerçekten, Anadolu'nun fethinde, birinci âmil Büyük Türk muhâcereti ve Selçuklular olduğu halde P. Wittek gazilerin ve onların mümessili Dânişmendlilerin rolünü aşkın bir derecede mübalâğa etmiştir. Selçukluların zuhurundan önce Bizanslılar bir asırdan beri taarruz ederek *Uc (sugûr)* teşkilâtını yıktıkları ve İslâmın en kuvvetli zamanlarında bile Uç gazilerinin küçük hudut muhafaza ve akınlarından ileri bir rolü olmadığı halde büyük Türkmen kavminin muhâceretile, Büyük Selçuklu devletinin siyaseti ve mücadeleleri ile gerçekleştiren fütûhat bir avuç gazî'ye atfedilmiş; gazilerin mümessili gösterilen Dânişmendlilerin destana göre Malatya'dan çıktığı (h. 360 yılı) esasına dayanırken de burasının bir asır önce Bizanslılar tarafından işgal, müslüman halkının imha edildiği de hesaba katılmamıştır. Selçukluların Anadolu'yu feth etmek niyetinde olmadıklarına dair düşünce de mübalâğa edilen gaziler nazariyesinin bir dayanağı olmuş; Büyük Türk muhâcereti ve bununla alakalı olarak Selçuk sultanlarının Anadolu'yu fetih siyasetleri anlaşılmadan sadece, münferit, bir hâdiseler olarak, Alp Arslan'ın Anadolu'dan önce Şii Fâtîmîlere karşı giriştiği sefer dolayısı ile Cl. Cahen'in bunu bütün Selçuk devrine teşmil eden yanlış fikrine dayanmıştır (Aşağıda, böl. II, bahis 5, 6'ya bak).

Müellif Anadolu'da ilk teşkilâtın Dânişmendliler tarafından kurulduğunu da ileri sürerken hem destanî rivâyetlerin tesirinde kalmış ve hem de Türkiye Selçuk devleti 1075'de kurulduğu halde bu hadisenin bugüne kadar karanlık kalmış ve daha sonra vukû bulmuş olduğu kanaatle hareket etmiştir. P. Wittek Gazilere ve Dânişmendlilere verdiği mübalâğalı rolü belirttikten sonra Süleymanşâh'ı Bizans'ın bir memuru ve tâbi (federe) bir kumandanı sayar; onun ve oğlu I. Kılıç Arslan'ın Şark seferleri dolayısı ile Selçukluların Anadolu'yu benimsemediklerine dair bir hüküm çıkarırken de hiç bir tenkide dayanamaz. Filhakika birinci fikir Bizans kaynaklarının realiteyi değil kendi-

Anadolu şehirleri tarihine dair mühim vesikalar toplayarak neşriyatta bu-

lerine mahsus anlayışlarını hakikat olarak kabul eden J. Laurent'a dayanmaktadır. Nitekim aşağıda (VI, 2) görüleceği üzere pay tahtını Bizans'ın yakınında, İznik'te, kurarak Marmara sâhillerine hâkim olan, imparatorları tahta çıkarmak ve indirmekle oyuncak haline getiren Süleyman böyle bir durumda değil, aksine Melikşah'a karşı saltanatını ilân etmiş ve Bizans'ın Anadolu ile bütün münâsebetlerini de fiilen ve muahedeye göre kesmişti. Süleyman ve oğlu'nun şark seferleri çeşitli âmillerin tesiri ile olduğu halde müellifin bu seferleri Selçuk sultanlarının XII. asır sonlarına değin Anadolu'yu benimsememiş olmalarına bir delil sayarken de bu sultanların Moğol istilâsına kadar aynı Şark siyaseti ve hareketlerini bile düşünmemiş ve böylece nazariyesinin bütün dayanakları gibi bu da tamamiyle esastan âri kalmıştır. Zira Türkiye sultanları, Arslan Yabgu'nun torunları olarak, daima İran'daki amca-zâdelerine karşı hem hâkimiyetin kendilerine aid olduğu dâvasını güdüyor, hem de İslâm medeniyetinin yüksek ve zengin ülkelerine sahip olmayı düşünüyor ve bu sebeple Bizanslılar ve Haçlıları başlıca hedef yapıyor; bu sebeple fırsat buldukça da Şark seferlerine girişiyorlardı.

Bu gaziler nazariyesinin ağırlık merkezini de Ortaçağ Türkiyesinin etnik bünyesine ve fetihten sonra doğan Türk kültürüne dair görüşler teşkil eder. Gerçekten müellif fetih ve Türkleşmede birinci rolü gazilere ve Dânişmendlilere verirken bu ülkenin onların bünyesine göre Türkleşmesi ve bir kültüre sahip olması kendisi için tabii idi. P. Wittek hudut gazilerine ırk ve kültür bakımından yerli unsurların karışması, kaynaşması ve devamlı ihtidalarla çoğalması olarak yeni bir etnik hüviyet kazandırırken de fetih hareketlerine yerli halkın ve bilhassa Ermenilerin katıldığına, hattâ Dânişmendlilere Ermeni menşei bile atfolunduğuna ve nihâyet eski yer adlarından bir çoğunun devamına dayanmakta ve fetihle Türkleşen Anadolu'da küllî ve köklü bir değişiklik olmayıp sadece Bizans cilâsı yerine müslüman cilâsının hâkim olduğunu, aynı şartlar tesirile Selçukluların hâkimiyeti zamanında da evlenmeler ve ihtidaların devamı ile etnik ve kültürel inkişâfın gazilerin ve Dânişmendlilerin bünyesine göre, aynı karışma ve kaynaşmalara uygun bir şekilde, cereyan ettiğine hükmetmiştir. Tarihî kaynaklara ve realiteye dayanmayan müellif, bu görüşü ile, gazilere verdiği tasavvur ötesi mevki bir tarafa, Büyük Türk muhâceretinin şümülünü kavrayamayan ve tedkike dayanmayan umûmî kanaata tercüman olmakta, husûsiyle W. Ramsay'in *The Intermixture of races in Asia Minör* (Proce. B. Academy)daki dağınık, fakat iddiasız fikirleri geliştirmekte ve Osmanlıların yeni bir ırk olarak doğduğuna dair F. Köprülü tarafından bertaraf edilen (*Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935) bir tezin Selçuklulara tatbiki mahiyetini almaktadır. Halbuki P. Wittek, mükemmel eseri olan, *Menteşe beyliği*'nde, hiç olmazsa göçebe Türkmenlerin nasıl dalgalar halinde Anadolu uçlarını istilâ ettiklerini göstermişti. Gazilere aid olduğu iddia edilen bir Türkleştirme vazifesi ifâ olunmuş olsa bile bunun Anadolu'da sür'atle yerleşen bir milletin etnik ve kültürel bünyesinde mühim bir tesiri düşünülemez. Anadolu yerli halklarının Bizans müdafaasına ciddi bir suretle iştirak etmedikleri malûm bulunmakla beraber bunların Türk fetihlerine katıldıkları ve hele kitle halinde İslâmiyeti kabul ettikleri hususunda hiç bir hâdise ve kayıt mevcut değildir (bak. Osman Turan, "Islamisation dans la Turquie du Moyen-âge", (*Studia Islamica*, X). Böylece münferi ' kalan ihtidalar ve aşağıda sebeplerini kısaca belirttiğimize göre, Bizans Anadolusundaki medenî sukut dolayısı ile Türklerin yerli halktan aldıkları etnik ve kültürel tesir pek cüz'î kalmış; yerlilere verdikleri kültür unsurları daha çok olmuştur. Dânişmendlilerin Ermeni menşeiine dair bazı kaynaklarda rastlanan müphem kayıdlar

lunan İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı teşkilâtı ve Anadolu Beylikleri hakkındaki eserleriyle de Selçuk tarihine çok hizmet yapmıştır. Bazı tahlil ve terkip zaafalarına rağmen, eserleri bu mevzularda toplu ve ileri bir adım teşkil eder; kitâbelerin neşri ile de zengin malzeme verirler⁸⁶. Mehmed Köymen inşa

vaktiyle M. H. Yınanç'ı da bir hayli uğraştırmış (*Anadolu'nun Fethi*, s. 93-100) olup daha o devirde Dânişmend-nâme rivâyetlerinin yaygın bulunmasından ve kaynaklara da bu karışıklığın aksetmesinden başka bir şey değildir. Gerçekten, tafsîlâtı Dânişmendliler hakkında hazırladığımız araştırmada verilmekle beraber, burada Destân'a göre 360 (971)'de Malatya'ya ve Battal Gazi'ye bağlanan Dânişmend Gazi'nin aynı zamanda Ali bin Yahya'nın neslinden gelmekte ve destanın, Bizanslılara karşı 249(863)'de şehid düşen, bu Ermeni mühtedisini de içine almakta olduğunu belirtirsek bu rivâyetlerin ana kaynağını göstermiş oluruz.

Fetihten sonra eski şehir ve köy adlarının, bölgesine göre, değişik bir nisbette, yaşaması tabii ve izahı pek kolay olup Türkleşmede ve yerli kültürün devamında bu unsura fazla bir ehemmiyet atfedilemez. Müellifin bu kadar kudretli göstermek istediği Dânişmendlilerin Selçuklular tarafından, artık Anadolu'yu benimsedikten sonra, ortadan kaldırılmalarına dair sebep de pek anlaşılmasız olup sultanların Selçuk hânedanına mensup olmalarına ve Selçukluların İslâm dünyasından kültür unsurları getirtmelerine bağlanmıştır. Müellifin iddiası hilâfına da fütûhat devrinde olduğu gibi sonraları da Anadolu hâkimiyeti Selçuklulara aid bulunup Dânişmendliler bunu sadece I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra ve Melik Gazi devrinde 1109'dan 1135 yılına kadar ellerinde tutabildiler. Dânişmendliler ile Selçuklular arasındaki mücadelelerin esasında aranan bir kültür aykırılığını düşünmek ve bu fark dolayısı ile de Selçukluların onlara mahsus gazi unvanını almaktan çekindiklerini ileri sürmek de hiçbir temele dayanmaz. Üç emirlerine mahsus bulunan ve Dânişmendliler gibi her uç beğine sultanlar tarafından tevcih edilen bu unvanın sultanlar tarafından nâdiren kullanılması tabii idi. Seyyid gazi mezarının, hiç olmazsa II. Kılıç Arslan zamanında, 1174'de, bilindiğine dair Herevî'nin kaydı (*Kitâb uz-Ziyârât*, nşr. J. Thomine-Sourdel, Şam 1953, s. 58) Dânişmendlilerin yıkılıştan sonra, I. Gıyâseddin Keyhusrev'i tahta çıkarmalarına yardımları dolayısıyla, Selçukluların onlara bir cemileleri olduğuna dair düşüncüyü de bertaraf eder.

P. Wittek, böylece o zamana kadar, bu karanlık kalmış devrin bu mühim meselelerine temas ederken Beylikler devri ötesinde pek hazırlıklı bulunmadığı ve kaynaklara ve husûsile mevzularla alâkalı kayıtlara dayanmadığı için bu umûmî ve müphem görüşlerini de tamâmiyle yanlış vaziedilen Gaziler nazariyesine bina etmiş ve herhalde müphem ve kifâyetsiz hüviyeti dolayısıyla de bu görüşü pek akis bırakmamıştır. Bununla beraber Cl. Cahen bazı araştırmalarında bu eserlere "en iyi umûmî bir görüş" (*Byzantion*, XVIII (1948), s. 6) nazarile bakarken onun da bu hususlar ile uğraşmamış bulunduğunu gösterir. Bu kadarla Wittek'in Gaziler nazariyesinin zaafalarını belirtmiş oluyoruz. Bu eserimizde türlü vesilelerle bu hususlara temas edilecek, fakat asıl tafsîlât "*Anadolu'nun Türkleşmesi*" adlı kitabımızda verilecektir. Bununla beraber Wittek'in Türk tarihi hakkında büyük hizmetlerini de unutmamalıyız.

⁸⁶ İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı teşkilâtına medhal* (İstanbul 1941). Burada Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhaniler ve Memlûkların müesseseleri ele alınmıştır. Asıl çalışmalarını Osmanlı tarihine vermiş olmakla beraber Sivas şehri (İstanbul 1928), *Kitâbeler I, II* (İstanbul 1927-1929), *Kütahya şehri* (İstanbul 1932) ve

kitaplarına dair mühim bir tetkikinden sonra da Sultan Sancar ve Selçukluların ilk devri üzerindeki mühim eserleriyle tanınmıştır. Siyasî tarih tetkikleri içinde kalan ilim adamının bu sahada sağlam çalışma yaparken bir yandan fazla teferruata girişmesi, öte yandan mühim meselelerden uzak kalması ona ait çalışmaların bir hususiyetidir⁸⁷. İbrahim Kafesoğlu'nun Melikşah hakkındaki eseri devrin ehemmiyeti ile asla mütenasip olmamakla beraber bir ilk monografi olarak kıymet kazanmakta; fakat Anadolu ile ilgili bahisleri de M. H. Yınanç'ın hatalarını tekrarlamaktadır. Onun, kaynak ve tetkik bakımından daha müsait bulunan Hârizm-şâhlar tarihi daha sağlam bir çalışma mahsûlüdür. Bununla beraber o, burada da Barthold, F. Köprülü ve Zeki Velidi Togan'ın bazı mühim çalışmalarına ve malzeme bolluğuna rağmen siyasî tarihin dar hududlarını aşamamıştır⁸⁸. Faruk Sümer'in Oğuz etnolojisi üzerinde yaptığı araştırmalar, umûmî görüşlere sahip bulunmamakla ve mühim meselelerden uzak kalmakla beraber, Selçuk tarihi için kıymetli bir çalışma mahsûlüdür⁸⁹. A. S. Lampton İran toprak idâresine dair eserinde Selçuk ıktâına da yer vermiştir. Lâkin müellif kaynak ve tetkikleri kâfi derecede kullanmadığı gibi bu mühim mevzuun mahiyeti sağlam bir şekilde meydana konmamış ve bu müessesenin Selçuklular ile geçirdiği inkılâp ve

Anadolu beylikleri (İstanbul 1937) gibi Ortaçağ Türkiye'si üzerindeki mühim çalışmalarının esasını teşkil eder.

⁸⁷ *Büyük Selçuklu imparatorluğu II.* (Ankara 1954), "Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşu" (*D.T.C.F. dergisi*, XV, 1-3 (1957), XVI, 3-4 (1958), *Büyük Selçuklular devrini umûmî mahiyette ele alan Selçuklular devri Türk tarihi* (Ankara 1963) Mehmed Köymen'in başlıca eserleridir.

⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul 1956), *Hârizmşahlar devleti tarihi* (Ankara 1956). *İslam Ansiklopedisi*'nde İ. Kafesoğlu imzasını taşıyan *Selçuklular* maddesi ise bizim, kendi idarelerinde bulunan, *Ansiklopedi*'ye gönderdiğimiz bu kitabın, kendine göre ve çok bozulmuş bir hulâsası olup eserimiz basılabildiği yerde tutulmuş ve adı zikredilmeden aktarılmıştır (Bak. "Selçuklular hakkında yeni bir neşir münâsebeti ile", *Belleten*, sayı 116 (1965), s. 639-660).

⁸⁹ Anadolu'ya gelen Oğuz boylarına aid arşiv malzemesini toplayan bu çalışmalardan sonra X. asırda Oğuzların hayatları, Oğuzlara aid destanî eserler ve nihâyet Oğuzlar'a dair umûmî bir makale (*İA*) başlıca çalışmalardır. Müellif Oğuzların menşei, muhâceretleri, içtimâî ve kültürel durumları gibi meselelere girişmemiştir. Değerli ve çalışkan tarihçi bu araştırmalarını şimdi bir kitap halinde neşretmiştir. Lâkin o burada Gök-türklerin Oğuzlardan olduğunu anlayamamış veya W. Barthold'un hatalarını tekrarladığı gibi bize aid bazı fikirleri kendisine mal ederken yaptığı yanlışlar ile de, daha küçük bir ölçüde, Kafesoğlu'nun durumuna düşmüş olup bu husus başka bir yerde gösterilecektir. Onun N. Lugal ile birlikte *Tarih-i Diyârbekriyye*'yi (Ankara, 1964) neşre başlamış olmaları da kayda şâyandır.

yenilikler de belirtilmemiştir⁹⁰. Melikşâh'ın ölümünden sonra Selçuk İmparatorluğu'nun uğradığı siyasî buhran hakkında M. Sanaullah'ın küçük eseri de kayda değer⁹¹. Selçuk tarihi kaynakları arasında kullanılması gereken Türkçe *Dânişmend-nâme*'yi güzel bir tetkik ve Fransızca tercümesiyle neşreden İ. Melikoff destandaki târihî unsurları meydana koymakta ileri bir adım atmıştır⁹².

Bizans ve Haçlı tarihi üzerindeki çalışmaların Selçuklularla ve hususiyle Ortaçağ Türkiye'si tarihi ile uğraşanlar için büyük bir ehemmiyeti vardır. Le-beau, Finlay ve sair bir çok müelliflerin umûmî Bizans tarihleri ile Bizans'a dair çıkan monografi, dergi ve sayısız tetkiklerinde Selçuk-Bizans münâsebetleri ile ilgili mühim kısımlar ve kayıtlar vardır. Bu münâsebetleri doğrudan doğruya ele alan J. Laurent'in eserleri ise hususî bir ehemmiyet arz etmektedir. Bununla beraber ona ait bu eserlerde Şark kaynaklarına ve tarihine kâfi derecede nüfuz edememekten, Selçuklu ordularından ziyâde Türk milletinin göçmek zorunda kaldığını, Anadolu'yu kendisine yurt yaptığını bilmemekten ileri gelen mukadder hatalara rastlanır⁹³. Bu vesile ile Selçuk tarihi üzerindeki çalışmaların da Bizans tarihi için ehemmiyeti kendiliğinden meydana çıkmakta ve kendi çalışmalarımızda bazı meseleler de aydınlanmış bulunmaktadır. Anadolu tarihî coğrafyası hakkında Saint-Martin, W. Ramsay ve E. Honigmann'ın, birbirini tamamlayan eserleri Bizans tarihi kadar Selçuklular için de birer el-kitabıdır⁹⁴. Haçlı tarihi için son olarak çıkan R. Grousset, D. Runciman ve A. S. Atiya'nın eserleri mühimdir⁹⁵. W.

⁹⁰ *Landlord And Peasant in İran*, Oxford 1958.

⁹¹ Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid empire*, Calcuta 1938.

⁹² *La Geste de Melik-Dânişmend*, I, Paris 1960, Müellif daha önce *Dustûr-nâme-i Enveri*'yi de *La Geste d'Umur Pacha* (Paris 1954) adile Fransızcaya tercüme etmiştir.

⁹³ Bizans-Selçuk münâsebetleri üzerinde yapılan araştırmalarda J. Laurent'nin eserlerinden daima faydalanılmıştır. Aşağıda onun bazı hataları düzeltilecektir. Bu hususta en mühim tedkikleri *Byzance et les turcs Seldjoudes jussqu'en 1081*, Nancy 1913; *Byzance et les Origines du Sultanat de Roum* (Melanges Ch. Diehl, I, Paris 1930; "Des Grecs aux Croisés", *Byzantion* I, 1924).

⁹⁴ Saint-Martin, *Memoires historiques et géographiques sur l'Armenie*, Paris 1819; W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890 (tr. trc. M. Pektaş, *Anadolu'nun tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1961); E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles 1935. Bizans-Arab münâsebetlerine dair Arap kaynaklarının toplanması gibi Bizans-Türk münâsebetleri hakkında da böyle bir eser faydalı olurdu.

⁹⁵ Haçlılar hakkında yapılan geniş neşriyat arasında son olarak bu müelliflerin eserleri kayda şâyandır. *Histoire des Croisades*, Paris 1934-1936; A. *History of the Crusades*, Cambridge 1951-1952; *The Crusades in the Later Middle Ages*, London 1938. Bu son eserin

Hasluck'un Bizans, Avrupa ve kısmen de İslâm-Türk kaynaklarından topladığı malzeme ile Selçuk ve Osmanlı devirlerine ait dinî ve etnografik araştırmaları da çok lüzumludur⁹⁶. Orta-çağ Şark ticâretinde Türkiye Şark-Garp kavimleri arasında bir köprü vazifesini görmekte ve bu sebeple bu bakımdan da Selçuk tarihi büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Orta-çağ Şark ticâreti hakkında W. Heyd'in iki ciltlik klâsik eseri hâlâ kıymetini muhafaza etmekte ve⁹⁷ G. I. Bratianu'nun Karadeniz'de Ceneviz ticâretine ait araştırması da buna bir ilâve olarak mühim malûmat vermektedir⁹⁸. Bizim "*Orta-çağ Türkiye iktisadî tarihi*" adlı eserimiz çıkıncaya kadar bu eserlerin dağınık bahisleri ve kayıtları gözönünde tutulmalıdır.

Selçuk âbideleri ve sanat eserleri üzerinde oldukça mühim bir neşriyat yapılmıştır. Bunlar arasında J. Strzyovsky, H. Gluck'un çalışmaları Türk sanatı hakkında umûmî ve yeni görüşlerle temâyüz eder. Orta ve Şarkî Anadolu âbideleri hakkında ve Van Berchem, Halil Edhem, A. Gabriel, Konya ve havâlisi münâsebetiyle Löytved ve F. Sarre, Cenubî Garbî Anadolu mimarisi için R. Riemstahl ve son olarak Selçuk kervansaraylarını toplayan Erdmann ve *Umûmî Türk sanatı* adlı eseri ile E. Diez Selçuk sanatı ve âbideleri üzerindeki başlıca neşriyatın sahipleridir. A. Migeon ve G. Marçais'in İslâm sanatına dair eserlerinde Selçuklularla ilgili mühim kayıtlara rastlanır. Pope'nin İran sanatında Selçuklular için de mühim bahisler vardır. İslâm ülkelerinde ve bilhassa İran'da Türk sanat mahsûllerini İranlılara mal eden fikir ve neş-

sahibi olan S. Atiya'nın bazı büyük görüş ve tarih hataları derhal dikkati çeker. Filhaki-ka Osmanlıların Mısır ve Suriye'nin fethine Avrupalıların Afrika'yı dolaşan Hindistan yolunun keşfi ve Arap memleketlerinin iktisadî sukutu sebebinin gösterir. Halbuki Portekizliler Mısır'ın fethinden önce Kızıldenize hâkim olmağa ve hattâ İslâmın mukaddes beldelerini işgale girişmişlerdi, ki II. Bayezid'in yardımı ile Memlûklar bu istilâden muvakkaten kurtulmuşlardı. Haçlı seferlerinin ikinci ve şiddetli safhasında yalnız Yakın-şark değil bütün İslâm dünyası da karşılaştığı azim tehlikelerden ancak Osmanlı kudreti sayesinde kurtulduğu halde Araplıktan ziyâde Hristiyan taassubuna kapılan bu müellif Türklerin kendi memleketlerini "müstemleke" olarak istismar ettiklerini iddia etmiş ve evvelce Avrupalılar tarafından ileri sürülen ve bilahare terk edilen bu basit ve sakat görüşü tekrarlamak hatalarına kurban gitmiştir, ki bu garip iddiaları başka bir yerde meydana koymuş bulunuyoruz.

⁹⁶ Bu araştırmalar *Christianity and İslâm under the Sultans* (Oxford 1929 iki cild; *Bektaşilik tedkikleri* (İstanbul 1928) adlı eserlerinde toplanmıştır, İlhanlılar için D'Ohsson ve Howorth'ın umûmî Moğol tarihlerinden sonra B. Spuler'in *İran Moğollları tarihi* (Ankara 1957) de, hatâlarına rağmen tavsiyeye şâyandır.

⁹⁷ *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*, Paris 1936 (baskısı).

⁹⁸ *Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.

riyatın henüz düzelmediğini de bu münâsebetle hatırlatmak icap eder. Bundan başka bir Selçuk tarihinin mevcut bulunmaması da bu neşriyatta kaçınılmaz bir takım hatalara sebebiyet vermiştir, ki bu hususa da bir misâl ile temas etmek yerinde olur. Filhakika, Van Berchem, Halil Edhem ve Gabriel, bazı eski sütun başlıkları dolayısıyla, Kayseri Ulu Câmiinin kiliseden çevrilmiş olduğunu ileri sürüyorlardı⁹⁹. Halbuki çağdaş bir müellifin, Dânişmendli Melik Mehmed “uzun zamandan beri harap olan Kayseri’yi yeniden imar etmeğe başladı. (Yıkılmış) büyük mâbedlerden kopardığı mermer taşlar ile binalar inşa etti; daimî orada oturuyordu”, kaydiyle ona ait bu Ulu Câmi’deki kilise sütunlarının menşei ve bu hükmün yanlışlığını meydana koymuştur¹⁰⁰. Bunun gibi Alâaddin Keykûbad tarafından Kayseri-Sivas yolu üzerinde inşa edilmiş Sultan Hanı da, tarihî malûmatın elde edilmemesi yüzünden, Gabriel tarafından muahhar bir devre mal edilmişti¹⁰¹.

Bu neşriyat tablosu bile Selçuklu tarihinin ne derece karanlıklar içinde kaldığını, araştırmaların da çok kere doğrudan doğruya mevzu üzerinde değil kenarında olduğunu, yeri geldikçe işaret edileceği üzere, mühim meselelerin neden meydana konmadığını, kavranılamadığını ve hatta tersine anlaşıldığını gösterir. Bu durum çalışmaların kifâetsizliği ile alâkalı olmakla beraber Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzun süren, bir çok ülke ve kavimlerin tarihini de içine alan bir devrin tetkikinde karşılaşılan güçlükleri de kolayca göstermektedir. Kaynakların kifâetsizliği, dağınıklığı ve çeşitli dillerde bulunması da hatırlanmalıdır. Öte yandan Selçuklu tarihi, dar mânâsıyla, Selçuk’un soyundan gelen hanedanların kurdukları devletlere inhisar etse de, geniş mânâsıyla, bir çok Türkmen beyi, Atabegler ve Emîrler tarafından kurulan devletleri ve bir çok hükümdarları, Türkistan hanlarını, Gazne, Hârizm ve Gor sultanlarını da içine almakta, bu sebeple bu büyük devir azamet kazanmakta ve netice olarak Selçuklu tarihinin yazılmasını güçleştirmektedir. Fakat J. Sauvaget’in isabetle kaydettiği üzere, Selçuklu İmparatorluğu’nun kuruluşu, yeni düşünce ve hayat tarzı ve yeni an’aneler getirmekle “İslâm medeniyetinin bir yenileşmesi”, XI. asırdan sonra Yakın-Şark tarihinin anahtarı olduğu ve hattâ Avrupa tarihi ile de çok alâkalı bu-

⁹⁹ Bak. Van Berchem, “Epigraphie des Danishmendides”, ZA, XXVII, s. 89; H. Edhem, *Kayseriyye şehri*, İstanbul 1334, s. 17; A. Gabriel, *Monuments turcs d’Anatolie*, Paris 1931, I, s. 32.

¹⁰⁰ Süryanî Mihael, *Chronique*, III, s. 237.

¹⁰¹ Bak. Osman Turan, “Selçuk kervansarayları”, *Belleten* XXXIX (1946), s. 460.

lunduğu halde “Avrupalı şarkiyatçıların tetkiklerini Mısır ve başka sahalar üzerinde teksif etmeleri”¹⁰² bu devrin karanlık kalmasının başlıca sebebini teşkil eder. Selçuklu tarihi hakkındaki araştırma kifâyetsizliği ve bilgisizlik bu devrin mütehasısı olmayan bazı Avrupalı ilim adamlarını menfî fikirlere sevketmiş; İslâm kavimleri ve medeniyeti tarihinde yeni bir safha ve hayatiyeti yaratan Selçukluların ve bu münâsebetle Türklerin İslâm medeniyetinin intihatına âmil olduklarına dair ağır hatalara da sebebiyet vermiştir¹⁰³. Burada *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı bu eserimizle Selçuklular tarihini, umûmî esasları ve meseleleri ile, toplu bir şekilde meydana koyar ve aydınlatırken, kaynaklara bu kitabın hacmi ve mahiyeti nisbetinde bir bahis ayrılmış ve metinde de bir arada veya mevzuların ehemmiyet kazandığı hallerde ayrı ayrı gösterilmiştir. Büyük Selçuklular tarihi bu şekilde telif ve teksif edilirken, *İslâm Ansiklopedisi*’nde Anadolu sultanlarını oldukça tafsilâtlı yazdığımız için, Türkiye Selçukluları çok daha kısa ve umûmî çizgileri ile ele alınmış ve bu hususta tafsilât ve bibliyografya için de bu makalelere havâle yapılmıştır¹⁰⁴. Hattâ bu maksatla yapılmış neşriyat düşünülerek, Melikşâh ve Sancar devirlerinin tafsilâtından kaçınılarak mühim meseleleri ve medeniyet tarihi gözönünde tutularak, geniş mânâsiyle, iktisadî, içtimâî ve kültürel cepheleriyle bir Selçuk tarihi bundan sonra neşredilecektir. Tarihte ehemmiyet ve rolleri mahallî kaldığı nisbette de kaynakları bol olan Irak, Suriye ve Kirman Selçuklularına ise eserde daha umûmî olarak temas edilmiş ve kaynakları da ancak mühim ve zarurî hallerde gösterilmiştir¹⁰⁵.

¹⁰² J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris 1943) adlı el-kitabında Selçuklular tarihinin umûmî kaynaklarını ve bibliyografyasını verirken (s. 140-152) Selçukluların cihan tarihinde ehemmiyetine dair yeni bir görüşe sahip olduğunu göstermiştir. Bu eser Cl. Cahen tarafından genişletilerek ikinci defa basılmıştır.

¹⁰³ Bak. böl. VIII, 6.

¹⁰⁴ Yukarıda bahsettiğimiz üzere bilahare neşrettiğimiz *Selçuklular zamanında Türkiye* adlı eserimiz şimdi siyasi tarih bakımından ihtiyacı daha geniş bir ölçüde karşılamıştır.

¹⁰⁵ Selçuklu tarihi ile alakalı birkaç yeni fakat ciddiyetsiz yerli ve yabancı eser daha çıkmıştır, ki burada onlardan bahsetmek bile yersiz olacaktır.

I. BÖLÜM
SELÇUKLULARIN MENŞELERİ VE İLK DEVİRLERİ

Selçuklular, Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmalarına ve yayılma-
larına, İslâm medeniyeti ve kavimleri tarihinde yeni bir devir açmalarına
âmil olan kavim ve hânedanların adıdır. İki esas kola ayrılıp XI. asırdan XIV.
asra kadar Türkistan, Hârizm, Horasan, Efganistan, İran, Irak, Suriye, Azer-
baycan ve Türkiye’de hüküm sürmüşlerdir. Selçuk’un oğlu Mikâil’in nes-
linden gelen Büyük Selçuklular ile Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları birin-
ci kolu, Selçuk’un büyük oğlu Arslan Yabgu’nun torunları tarafından kuru-
lan Türkiye Selçukluları da ikinci kolu teşkil eder. Devletin kuruluşundan
önce *Selçuklular* (*Selçukiyân*, *Selçukıyye*, *Salâcık*) tabiri, dar mânâsı ile, sadece,
Mikâil’in oğulları Tuğrul ve Çağrı beylere mensup Türkmenlere alem olup,
diğerleri bazan Selçuk’un oğlu Yusuf Yınal’a nisbetle *Yınallılar* (*Yinâliyân*) ve
Arslan Yabgu’ya mensup olanlar da *Yabgulular* (*Yâvgiyân* veya *Yâvgıyya*) adları
ile anılmışlar; daha küçük zümreler de, beyleri dolayısı ile, *Kızılılar*, *Yağmur-
lular* adlarını almışlardır. Çok geniş mânâsıyla de Türkistan’dan Akdeniz
kıyılarına kadar hüküm süren bütün bu devir Türkleri *Selçuklular* tâbiri ve
tarihi şümûlüne girer.

Bu hânedanın ceddi *Selçuk*’un adı, arap harflerinin fonetik kifâyetsizliği
dolayısıyla, kaynaklarda ve tetkiklerde, *Selçuk* şeklinde yerleşmiş ise de, bu
şekil Türkçe âhenk kanununa aykırı olduğundan, tarihçilerin dikkatini çek-
miş ve ilk defa Marquart bunun aslında “*Salçuk*” olması gerektiği fikrini ileri
sürmüştür. Fakat önce W. Barthold, daha sonra da bu meseleyi hususî bir
araştırma mevzuu yapan L Rasonyi, Kâşgarlı Mahmud’un ve Dede-Korkut
kitabının verdiği yazılışlara dayanarak, doğrusunun “*Selçuk*” olacağı tezini
müdafaa etmişlerdir¹. Bu tez oldukça tasvib görmüş² ise de eski şekil yine de
muhafaza edilmiştir. XII. ve XIII. asır müellifleri de bu tezi te’yit eden bu

¹ Bk. Rasonyi, “Selçuk adının menş’ine dair”, *Belleten*, X, s. 377-384.

² F. Köprülü, *Belleten*, XXVII, s. 274.

imlâyı vermişlerdir³. Bu beş kaynak dışında bütün İslâm yazarları ismi hep “Selçuk” şeklinde yazmışlardır. Bu imlânın, “Salçuk” şeklinde telâffuzuna bir engel bulunmadığından *Salçuk* ve *Selçuk* gibi iki telâffuz ile karşılaşmış oluyoruz. Bu sebeple birinci tezin de reddedilmiş olduğunu sanmıyoruz. Bilâkis Türkçenin, fonetik bir kaide olarak, kalın seslerden ince seslere doğru tekâmülünü düşünülürse aslının “Salçuk” olduğu ve “Selçuk” şeklinin muahharen meydana çıktığı anlaşılır. Filhakika kaynakların ittifak eylediği “Selçuk” imlâsının “Salçuk” şeklinde olduğu ve söylendiği hakkında bir delil de eski türkçede *sal-* (*sel-* değil) isim ve fiil kökü ile yapılmış bir takım isimlerin mevcudiyetidir. Gerçekten *Salcı*, *Salı*, *Salındı*, *Saltuk* ve *Salgur* (*Salur*) adları bu görüşü te’yit eder. Bundan başka “salçığ” kelimesinin de bazı Türk lehçelerinde (*Koybal* ve *Sagay*) “mücâdelecî” mânâsına gelmesi, kuvvetli bir delil olarak, kayda şâyandır. Bu son kayıt üzerinde dikkati çeken P. Pelliot bu güzel delile rağmen, Barthold’un te’siri ile, bundan faydalanamamış ve ikinci teze iltihak etmiştir⁴. Böylece eski müelliflerin Türklerden bu ismi *Salçuk* şeklinde duyarak zaptettiklerini, başlayan *Selçuk* telaffuzu henüz umûmîleşmeden yazılı kaynakların baskısı ile birinci imlânın yerleştiğini ve ikinci-nin meydana çıkmadığını meydana koymuş oluyoruz.

1. Selçukluların Menşe’i

Selçukluların 24 Oğuz kabilesinden *Kınık* boyuna mensup bulunduğu kaynaklar birleşmekte ve bu hususta hiç bir tereddüt kalmamaktadır⁵. Alp Arslan zamanında Suriye havâlisini fetheden *Yabgulu* (*Yavgıyya*) Türkmenleri reisi *Atsız*’ın aynı *Kınık* boyuna mensup olduğunu da ilâve edelim⁶. Diğer kaynaklara, Oğuz-nâmeye ve an’aneye aykırı olarak Kâşgarlı Mahmud’un *Kınık* boyunu alt sıradan başa çıkarması, zamanında Selçukluların kazandığı ehemmiyetle alâkalı olmalıdır.

³ Azimî, nşr. Cahen, *JA*, 1938, B. 360, 460. Keykâvüs’e aid Sivas Dâr uş-şifâ vakfiyesi (615). Anılı Kadı Burhaneddin, *Eniş ul-kulûb*, nşr. F. Köprülü, aynı yer, s. 501.

⁴ *Notes sur l’histoire de l’Horde d’Or*, Paris. 1950, s. 176. İsim bütün Ortaçağ boyunca Selçuk hatun olarak melike veya prenslere de verilmiş ve bu arada İlhânî devrinde yine ilk şekli ile Salçuk hatun şeklinde meydana çıkmıştı (Bak. Reşideddin, *Tarih-i Gazânî*, nşr. K. Jahn, s. 10).

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, I, Sadr ud-Dîn el-Huseynî, *Ahbâr ud-devlet al-Salçukiya*, Lâhur. 1933, s. 3; *Oğuz-nâme*, Topkapı 1654. 250a; Raşid al-Dîn, *Cami’ ut-tavârih*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1060, s. 5; Hamdullah Kazvini, *Târih-i güzide*, GM. s. 434.

⁶ İbn ul-Azrak, *Târih Mayyâfârkin*, British Museum, Or. 5803, 153 b.

Selçuk'un babası *Dukak* (*Tukak*) üzerinde de bir ihtilâf yoktur. Bunun bâzan *Yukak* şeklinde gözükmesi fonetik bir hâdise olup bu da, Ural nehir adının *Dayık* < *Yayık* (İbn Fadlan'da *Cayık*), Gök-türklerdeki matem merâsimi için Bizans kaynaklarında kaydedilen *dohiya* (*duğ*) < *yuğ* şekillerinin delâlet ettiği üzere, Türkçe'nin tekâmülünde kelimeler ortasında olduğu gibi başında da bir *d* < *y* tebâdülünün mevcudiyetini gösterir. Râvendî ve bu esasa dayanan muahhar kaynakların verdiği *Lokman* adı ise sâdece bir istinsah hatasına ve *Dukak* ismini anlayamadıklarına delâlet eder⁷. Radloff lûgatına göre *bayrakdar* mânâsına gelen "*tugag*" kelimesi ile (III, 1430) Şeyh Süleyman'ın Çağatay lûgatının bayrakdar ve kumandan ile ifâde eylediği "*tugagcı*" (s. 120) bu ismin menşe'i ile ilgilidir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'a göre "*Tuğ*" bayrak ve sancak mânâsında kullanılmış ve Osmanlılara kadar gelmiştir⁸.

Dukak'ın "*Temür-yalığ*" (Demir-yaylı) unvânı taşıdığına dâir kayıtlar eski Türklerde ok ve yayın bir hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmasına⁹ ve Ebu'l-Ferec'in kuvvetinden dolayı ona "*Demir-Yaylı*" unvanı verildiği¹⁰ kaydına rağmen bu Oğuz beyine, sanıldığıının hilâfına olarak, boy beyliğinden ileri bir siyâsî kudret atfolunamaz. Nitekim eski Türklerle ait mühim unvanlar bize intikal ettiği hâlde "*Demir-yaylı*" unvanına rastlamayışımız da başka türlü izah edilemez. *Dede Korkut* kitabında "*Demir-yaylı Kıpçak melik*" şeklinde meydana çıkması¹¹ unvanın beş asır sonra da göçebeler arasında mevcut olduğunu, fakat kabile teşkilâtı üstünde bir ehemmiyet kazanmadığını gösterir. Sultan Tuğrul-beg zamanında, bunun farsça bir tercümesi olarak, bir Türk beğinin *Sahtekemân* (kuvvetli-yay) unvânı ile kaydedilmesi de ikinci bir tarihî misâl olarak kayda şâyândır¹². Farsça kaynaklarda olduğu gibi arapça kaynaklarda da unvân "*Kavs al-hadîd*" (yanlış başka tercümeler ile) şeklinde tercüme edilirken türkçe "-li" nisbet eki ihmal edilmiş ve başa konması gereken arapça ve farsça mukabili "*sâhib*" kelimesi düşmüştür.

⁷ *Rahat us-sudur*, GM, s. 88.

⁸ Büyük hükümdarlara "Tokuz tuğluğ han" denir, turuncu renkte ipek kumaşlar ve at kuyruğundan yapıldı. Osmanlı pâdişâhlarına aid "Tuğ-i hümayûn"dan başka vezirler, beylerbeyi ve sancak beylerinin üç, iki ve bir tuğları bulunurdu. İslâm'dan önce olduğu gibi sonra da bütün Türk devletlerinde tuğ kullanılırdı (*Divân*, III, s. 127, B.A. terc.; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilâtına medhal* ve M.Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*).

⁹ Bk. Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belle-ten*, (1945), XXXV, 305-318.

¹⁰ *Chronography*, trc. Budge, London, 1932, s. 195.

¹¹ Nşr. Orhan Şaik, s. 23.

¹² İbnul-Esir, Kahire, 1303, IX, 208.

Selçuk-oğullarının Dukak'tan ileri cedleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Reşideddin'in Selçuk'un ataları olarak Tuğrul, Toksurmuş ve Keregüci-hoca adları eski kaynakların hiç birinde mevcut olmayıp tarihî bir kıymet taşımaz. Bu sebeple *Oğuz-nâme*'de "*hargâh-trâş*" (251a) ve Kâşgarlı Mahmûd'da "*çadırcı*" (1, 273) mânasına gelen "*keregüci*" adına dayanılarak Selçukluların içtimâî ve hukukî mevkilerini tâyin teşebbüsü¹³ tarihî bir esâs ile ilgili bulunmadığı gibi asıl bir boy beyi olması ve hususiyle Tukak'ın oğlu Selçuk'un "*sü-başı*" gibi yüksek bir mevki ve unvan sahibi bulunması ile de uzlaşamaz. Zira, ileride görüleceği üzere, Yengi-Kent yabgularının Selçuklulara karşı düşmanlığı o kadar derindir ki, hâkimiyet ve İslâmîyet dâvasında bulunan Selçuk ve Kınık boyunu küçültmelerini anlamak hataydı. Bunun gibi Selçuk'un menş'eini eski Türk hâkanları soyuna bağlayan bir görüş de aynı derecede mukabil bir ifratı temsil eder.

Filhakika Karahanlılar gibi Selçukluların da kendilerini efsânevi *Afrâs-yâb*'a nisbet etmeleri¹⁴ ve bunun Sultanın menşûrunda da zikri¹⁵ hakikatte destanî *Oğuz Han*'ın bu isim ile Farsça'ya intikalinden ve kendilerini onun neslinden ve Kınık boyundan gelen asıl beylerin torunları saymalarından başka bir mânâyâ gelmez. Bu sebeple bütün Oğuzların Oğuz Han'a ve Afrâs-yâb'a nisbeti tabiidir. Nitekim hıristiyan kaynaklarında, halîfeye gönderdiği bir mektupta, Tuğrul beg'in kendisini Hun hükümdarları soyuna bağladığına dâir rivâyet de bu mâhiyettedir¹⁶. Selçukluların Gaznelileri kölezâde ve kendilerini de pâdişahzâde saymaları¹⁷ bütün Oğuzlar gibi onların da destanî Oğuz Han evlâdı oldukları an'anesine sadâkat gösterdiklerini ifâde eder. Kâşgarlı Mahmud'a rağmen Kınıkların Oğuz boyları arasında sonuncu mevkii işgal eylediklerine¹⁸ dâir bir delil de Türkler hakkında çok esaslı bilgilere sahip bulunan ve hattâ bazı kayıtlara göre de *Oğuz-nâme* rivâyetlerini duyan süryânî Mihael, Selçukluların iktidara gelişini naklederken, bu sırada toplanan kabîle reislerinden en son mevkide bulunan birisinin hükümdarlığı

¹³ Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1948, s. 175-177.

¹⁴ Nizâm ul-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. H. Darke, Tahran 1968, s. 13, 233.

¹⁵ Atabeg Muntelib ud-Dîn, '*Atabet ül-ketebe*, Tahran, 1329, s. 33; Hamdullah Kazvinî, Selçuk'un otuz dördüncü babasının Afrâs-yâb'a çıktığını yazar (*Târih-i güzide*, s. 434); İbn Hassûl, *Belleten*, XV, Arapça metin, s. 37; Ebû'l-gazi, *Şecere-i terâkime*, (nşr. T.D.K., 46b.) de Oğuz han ile Afrâs-yâb'ı birleştirir.

¹⁶ Ebu'l-Ferec, s. 201.

¹⁷ Zahîr ud-Dîn Nîşâpûrî, Tahran, 1332, s. 13, 14.

¹⁸ Bk, Abdülkadir İnan, "Orun ve ülüş meselesi", *THİT mecmuası*, I, 121-133.

kazandığına dair bir hikâye anlatmakla aynı hâdiseye işaret eder¹⁹. *Oğuz-nâme*'nin *Yengi-kent* yabgularının evvelce Kayı, sonra da Yazır boylarına mensup bulunduklarını belirtmesi ve Kınıkları zikretmemesi de mânâlıdır. Nihâyet Selçuk ve babasının Oğuz devletin de yabgu değil sü-başı mevkiinde bulunması da dikkati çeker.

Bu sebeple Selçukluların kendilerini Oğuz Han'a (Afrâsyâb'a) bağlamaları ne onların, doğrudan-doğruya, Kağanlar sülâlesine mensup olduklarına delâlet eder ve ne de, aksi takdirde, onların asaletleri şüpheyne düşer. Esâsen müslüman kaynaklarına göre, yalnız Karahanlılar ve Selçuklular değil, İran kültür te'sirine pek az uğramış Manihaist Uygurlar bile efsânevi ataları Buğu Han'ı Afrâsyâb ile birleştiriyorlardı²⁰. Bununla beraber Oğuz Han'ın Afrâsyâb olduğuna dâir rivâyetler muahhardır. Gazalî'nin Türklerin Afrâsyâb'a *Tunga-alp* dediklerine dâir rivâyeti mânâlı olup bu, efsânevî Alp-er Tunga olup Niğdeli Kadı Ahmed de Tunga Alp kaydını vermiştir²¹. Ebu'l-gazî Bahadır Han Oğuz Han ile Afrâsyâb'ı açıkça aynı şahıs olarak göstermiştir²². *Oğuz-nâme*'nin bir hulâsasını veren *Tevârih-i Türk-mâniyye* müellifi Kara-koyunlular ve diğer Oğuz hânedanları gibi Selçukluların da Oğuz Han'dan geldiklerini yazar, ki bütün muahhar kaynaklar bu hususta ittifak etmiştir.

2. Selçuklular ve Hazarlar Meselesi

Selçukluların menşe'i ile ilgili rivâyetlerin biri de Dukak'ın Hazarlar ile münâsebetine ve onların tabiiyetinde bulunduğuna dâirdir. Gerçekten Selçuk beyleri arasında "en yaşlı ve bilgili" gösterilen İnanç Bey'in Selçuk'un oğlu ve Tuğrul Bey'in amcası İnanç veya Musa Yabgu rivâyetlerine dayanılarak Alp Arslan adına yazılan Farsça *Melik-nâme* Dukak'ı Hazar Türklerinin tâbilerinden ve ileri gelenlerinden gösterdikten sonra Hazar hâkanı ile bozuşmasına dâir de bir hikâye anlatır²³. Bu eserden, diğer kaynaklara naza-

¹⁹ *Chronique*, frans. trc. Chabot, III, 157.

²⁰ Cuvaynî, *Cihan-guşâ*, GM, I, 40. Dikkate şâyândır, ki Uygurların destanî atası olan Buğu Han Hârezm-şâhlar devrinde de biliniyordu (*Tevessül*, s. 156).

²¹ *Nasihât ul-mülûk*, British Museum, Or. 135, 33a; O. Turan, *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 81.

²² *Şecere-i terâkime*, 46b.

²³ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, Bibl. National, A. 2138, 189a; Abu'l-Farac, s. 195.

ran, bir az daha fazla bilgi veren Mîrhwand²⁴, Hazar hükümdarını *Yabgu* ad veya unvanı ile zikrederken, Oğuzlara ait bu unvan dolayısı ile, Hazar tâbiyeti meselesini şüpheye düşürür veya öteki kaynaklara yaklaşır. *Melik-nâme*'yi başka bir eserinde de zikreden aynı müellif²⁵ daha fazla ve farklı bir bilgi vermemekle bu kaybolmuş kaynağın Selçukluların menşei hakkında bir kaç cümleden başka bir malûmat ihtiva etmediğini meydana koyar. Buna mukabil aynı *Melik-nâme*'ye dayanan Ebu'l-Ferec de Dukak'ın zuhûrunu ve onun yüksek bir itibara ve mevkîe sahip iken ihtilâfa düştüğü hükümdarı Oğuz Yabgusu değil Hazar Hâkanı gösterip ikisini birbirine karıştırmış, Hazar hâkanı ve Oğuz Yabgusunu, böylece birleştirip iki rivâyeti basite ve teke ircâ etmiştir (Ebu'l-Ferec, *Chronography*, A. Budge, s. 195). Hâlbuki bir tarihçi Mîrhwand'ın verdiği bir çok rivâyetlerin bu kaynaktan gelmiş bulunduğuna kanaatini belirtmiştir²⁶. Esâsen Mîrhwand'ın Selçukluların menşei'ne dâir rivâyetlerindeki müphemiyet, Hazar hâkanı ile Oğuz Yabgusunun karıştırılması gibi tenâkuzlar da bu hususu meydana koymaktadır. Bununla beraber Dukak'ın Hazarlar ile münâsebeti hakkındaki kayıtlar *Melik-nâme*'ye mahsûs olmayıp İbn Hassûl (s. 49) ve İbn Tiktaka²⁷ da Selçukluların tâbiyetini Hazarlara bağlar. Lâkin İbn ul-Esir (IX, 162), Sadr ud-Dîn el-Hüseynî (s. 1) ve bu gruba dâhil kaynaklar, asla Hazar hâkanından bahsetmeksizin, sadece Dudak'ın Türk hükümdarı Yabgu ile münâsebet ve mücâdelelerini naklederek, tarihî realiteyi aksettirirler. Aslında birbirine karışmış iki rivâyet de bir tarihî gerçeğe dayanıyor; Şarktaki Türk kavimleri, Şimaldeki Bulgarlar ve Kiev'deki Rus knezleri gibi Oğuzlar da Hazarlara tâbi bulunuyordu.

Filhakika Dukak ve Selçuk'un Hazarlara tâbiyetine dâir bu kayıtlar, Türk hükümdarı Yabgu'yu zikretmemekle beraber, bu tâbiyetin ancak Oğuz hükümdarı vâsıtası ile olduğunu ve herhalde eski bir devre aidiyetini aksettirdiğini ifâde etmektedir. Nitekim 922'de Oğuzları ziyâret eden İbn Fadlân onları Hazar hâkanı ile düşmanlık hâlinde bulmuş; bâzı Oğuzların Hazarlar elinde esir olduğunu ve bu sebeple halîfenin bu elçisinin Hazarları Oğuzların aleyhinde kışkırtacağından endişe ettiklerini kaydetmiştir²⁸. Gerçekten Mîrhwand'ın rivâyetinde Hazarların bir kısım Oğuz beylerini esir ve katlettiğine dâir bir kayıt da mevcûddur. Fakat Kıtaylar daha sonra, 924 yılında,

²⁴ *Ravzat us-safâ*, Bombay, 1286, IV, 71.

²⁵ *Düstûr ul-vuzarâ*, Tahran, 1317, s. 147.

²⁶ Cl. Cahen, *Le Melik-nâme et l'histoire des Seldjukides*, Oriens, 1949, II. I, s. 32.

²⁷ *Kitâb ul-fahrî*, Kahire 1027, s. 214.

²⁸ Zeki Velidi Togan, Arapça metin, s. 16.

Moğolistan'ı işgal etmekle de Peçenek, Kimek (Kıpçak) leri yerlerinden oynatarak şiddetli savaşlar başlamış ve bu sebeple Peçenekler 932'de garba doğru püskürtülünce onlara karşı Hazarlar Oğuzlar ile ittifak yapmış ve bu sâyede Oğuzlar da Hazar denizinin şark sâhillerini ve evvelce *Siyâh-kûh* denilen Min(Man) kıyışlağ yarım-adasını işgal edip yurt edinmişlerdi²⁹. Hazarlar bu tarihten sonra da şarktan Oğuz ve Kıpçakların, şimalden de Rus ve diğer Slavların istilâlarına uğramışlardı. Nitekim 965'de Türklerin (Oğuzların) hücumları karşısında zor bir duruma düşen Hazarlar Hârizmlilerin yardımına başvurdukları gibi³⁰ 969'da da Slavların akınlarına mâruz kalmışlardı³¹. İlk Selçuklular ile onların dâhil bulunduğu Yabgu Oğuzlarının, bu inhitat devresinde, artık Hazarlara tâbiyeti bahis mevzuu olamaz.

Filhakika kaynakların kaydettiği Oğuzların Hazarlara tâbiyetini reddetmek mümkün değildir. Zira bu istilâlara kadar Hazar devleti pek kuvvetli olup, şark, şimal ve garp komşuları Türk ve Slav kavimleri üzerinde nüfûz ve hâkimiyetini icrâ ediyor; bunlar hâkana vergi ödüyordu. IX. asırda Kiev'de oturan Rus veya Vareg prenslerinin Türkçe Hâkan (*Chakanus*) unvanını taşımaları da Hazarlara tâbiyetleri ve kültür tesirlerine maruz kalmaları neticesi idi³². Bu kudreti dolayısıyla Hazar hâkanı İslâm ülkelerinde yaşayan Musevî dindaşlarını koruyabiliyor ve bir havranın yıkılmasına mukabil İtil şehrindeki câmiin minârelerini yıkmak ve müezzinlerini öldürmek tehditlerini yapabiliyordu³³. İşte hem bu kudretleri ve hem de Selçuk kaynaklarının rivâyetleri bu eski devirde Selçukluların dâhil bulunduğu Oğuzların, Yabgu vâsıtası ile ve zayıf bir feodal bağla, Hazarlara tâbi bulunduklarını kabulde bir zorluk kalmaz; tarihî ve hukukî bakımdan başka bir Oğuz yabgusu da bahis mevzuu olamayacağından Selçukluların ayrı bir grup hâlinde Hazarlara tâbiyeti düşüncesi de vârid sayılamaz³⁴. Esâsen şarktan gelen bu baskılar tesiri iledir, ki Hazar hâkanı eski tâbilerine karşı, aynı istilâ tehdidine uğrayan, Hârezmlilerin yardımına başvurmuştur.

²⁹ Mes'ûdî, *Murûc uz-zeheb*, nşr. B. Meynard, II, 38-64; *Kitâb ut-tanbih*, BGA, 181, *İstahri*, BGA, s. 9 vd., *İbn Havkal*, nşr. Kramers, 389-383; Marvazi, *Tabayî' ul-hayvân*, nşr. V. Minorsky, s. 18 vdd.

³⁰ İbn Miskveyh, VI, 209; İbn ül-Esîr, VIII, 186.

³¹ Mukaddasi, BGA, 361; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 90.

³² Bk. Barthold, *Orta-asya Türk tarihi hakkında dersler*, 55; Minorsky, "Ruslar", *İ.A.* VIII, 788; *Mücmel ut-tevârih*, s. 421.

³³ İbn Fadlân, 35, 45; Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, Beyrut, 1956, III, 369.

³⁴ Zeki Velidi Togan, *Giriş*, s. 178.

Bu suretle, Selçukluların, Buhârâ bölgesine göçmelerine değin, Hazarlara bağlı bulundukları hakkında Kutschera'dan beri henüz itibârını kaybetmeyen isabetsiz bir görüş³⁵ ile bunun zıddı olarak bu tâbiyeti temâmiyle inkâr eden mukabil tezin³⁶ de tarihî realiteye aykırı olduğunu, kaynakları fazla zorlayan iki ifratın da bu şekilde uzlaşabileceğini meydana koymuş oluyoruz. Böylece bu kayıtlara, Yabgu vâsıtası ile Hazar hâkimiyet ve nüfûzuna 922'den önce ve sonraki devrin müphem bir hâtırası gözü ile bakmak icap eder.

Selçuk'un oğullarının *Tevrat* isimleri taşıması ve Zekeriya Kazvinî'nin, Sultan Sancar'a ayaklanan Oğuzları Hristiyan (*Nasâra*) gösteren köksüz bir kaydı ile, onların eskiden İsâ dininde olduğuna dâir iddiaların ortaya çıkması³⁷ hiç bir esâsa dayanmamış ve nitekim Zeki Velidi'nin bir tenkidi³⁸ sâyesinde bir daha böyle bir mesele bahis mevzuu edilmemiştir. Lâkin bu tâbiyet esâsına ve bu isimlere dayanan Hazar mütehassısı bir tarihçi, daha zayıf bir tez olarak, Selçukluların musevîliğini ileri sürerken Selçuk'un oğullarına aid Mikâil, Yusuf, Musa, Yunus ve bilhassa İsrâ'il adını (hiç bir sebep olmadığı ve zâten yanlış bulunduğu hâlde) yine Zekeriya Kazvinî'nin "Oğuzların bir ibâdethânesi" (*ve lehum beytun 'ibâde*) ifâdesini delil sanmış³⁹ ve bu hayalî ibâdethâne, haksız yere, havra kabul etmiştir⁴⁰. Cahen'e mukabil Minorsky bu isimlerin Hazar menşei'ni vârid görmekte, fakat Selçukluların musevîliğine, haklı olarak onun gibi, ihtimal vermemektedir⁴¹. Esastan âri bu faraziyeler yanında, diğer göçebe Oğuzlar gibi, Selçukluların da İslâmiyeti kabulden önce Kamlık (şaman) dininde yaşadıkları o kadar açıkça bellidir ki, İslâm devrinde de rastlanan bu isimlere, olsa olsa, Hazarlar ile ticarî ve kültürel münâsebetlerin bir te'siri gözü ile bakmaktan ve Türklerin ad koyma an'aneleri icâbı saymaktan başka bir mânâ verilemez. Öte yandan Selçuk'un oğullarının aynı zamanda Arslan, Yinal ve İnanç gibi Türkçe ve yabancı ol-

³⁵ Zeki Velidi, Dukak ve Selçuk'un Hazar Hâkanı ve Oğuz Yabgusuna tâbi olduğuna dair iki rivâyeti te'lif etmeksizin kullanmış, fakat bunları Yengi-Kent yabgularından ayırmıştır, İbn Fadlân, s. 143; Giriş, 174 vd.; O. Pritsak, *Köprülü armağanı*, s. 400; D. Dunlop, *The Jewish Khazars*, Princeton, 1054. s. 258-260.

³⁶ Kafesoğlu, s. 24; Mehmed Köymen, "Selçuk imparatorluğu'nun kuruluşu", *DTCF dergisi*, XV, 1-3, s. 88; Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCF dergisi*, XVI, 3-4, 149 vs.

³⁷ Bk. Barthold. "Orta Asya'da Hristiyanlık", *TM*, I, 78; Cl. Huart, "Selçuklular", *EI*, VI, 216.

³⁸ "Oğuzların hristiyanlığı meselesi", *TM*, II, 61-67.

³⁹ *Âsâr ul-bilâd*, s. 588.

⁴⁰ Dunlop, *The Jewish Khazars*, s. 261.

⁴¹ Minorsky, *Oriens*, XI, I, 143.

mak üzere iki türlü adları olduğunu da biliyoruz. Nitekim daha sonra da derin bir iman ile İslâm oldukları ilk devirde hem Türkçe ve hem müslüman adları taşıyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın Mehmed, Çağrı Bey'in Dâvud, Sancar'ın Ahmed, Tapar'ın Mehmed, Gümüş Tekin'in Ahmed (Dânişmend Gazi) gibi Türkçe ve İslâm adları da burada hatırlanabilir ve hemen bütün Türk beylerinin bu durumda bulunduğunu söyleyebiliriz.

3. Oğuzların Hayatları ve Dinleri

Selçuk ailesinin mensup bulunduğu Kınık boyu da Sır ırmağı ve Aral-Hazar denizleri kıyılarına kadar uzanan geniş bir ülkede yurt tutmuş Oğuzlar arasında ve Sır suyu kavşağına yakın bir bölgede oturuyordu. "Oğuz ili"ni Talas (Evliya-ata) ve Sayram'dan Buhârâ'ya ve Hârizm'den Ürgenç'e, Sır vâdisinin iki kenarından Aral ve Hazar denizleri arasına kadar diye tarif eden Oğuz destanının⁴² çizdiği hudutlar ile X. asır Arap coğrafyacılarının rivâyetleri birbirine uygundur. Bu sebeple de Hazar ve Sır nehri arası, Oğuzlara nis-betle "Oğuz çölü" (*Mafazât ul-guziyya*) ve Selçuklulara ait bâzı kaynaklarda da Yayık nehri ve Hazar denizinin Şark tarafları "Hazar çölü" (*Deşt-i Hazar*) adını almış ve Oğuz-Selçuk muhâceretinden sonra da buraları yurt edinen kavme nisbetle de "Kıpçak çölü" (*Deşt-i Kıpçak*) ismi ile tanınmıştır. Gök-türk devletinin başlıca unsurunu teşkil eden (bu husus henüz anlaşılmamıştır) Oğuzların, bu devletin yıkılışından sonra, toplandıkları (eskiden de vardı) bu yurtlarında bir değişiklik olmamış; Oğuz tarhânının: "bizim ve ecdadımızın zamanında buralardan hiç bir hükümdar elçisinin geçtiğini görmedik ve işitmedik" ifâdesi ile bu bölgede oturduklarını bizzat beyân etmeleri de dikkate şâyân ve kaynaklara uygundur⁴³. Bununla beraber Gök-türk devletinin yıkılışından sonra, VIII. asrın ikinci yarılarında, Oğuz ve Karlukların cenuba, eski Ak-hunlar ülkesine göçtüklerini de biliyoruz. Oğuzların bu ülkedeki siyasi, içtimâî ve iktisadî hayatları ve şehirleri hakkında İslâm coğrafyacıları ve bu arada İbn Fadlân mühim bilgiler vermiştir. Umûmiyetle göçebe veya yarı göçebe olmakla beraber bu Oğuzların Yengi-kent, Cend, Sabran (Savran), Süt-kent, Atlıh, Salcı, Ordu, Balaç v.b. birçok şehirleri de vardı.

⁴² Reşîd ud-Dîn, *Câmi' ut-tavârih*, Tahran 1338, I, s. 32; *Şecere-i terâkime*, 42a.

⁴³ İbn Fadlân, s. 16.

Sır nehri kavşağına yakın bir yerde kâin Yengi-kent (arapça *Karyat ul-hadîse*, Farsça *Dih-i nev*) şehri Oğuzların payitahtı olup yabguları kışın orada oturur idi. Gök-türkler zamanında mevcut olan *Yabgu* unvanı hâkandan sonra gelen bir dereceye tekabül ediyordu. *Hâkan* unvanı ise bu devirde sâdece şarkta Uygurlar, garpta da Hazarlar tarafından kullanılıyordu. Oğuz devleti, boy beyleri vâsıtası ile ve feodal bir bağla *Yabgu*'ya bağlı bir kabîleler birliğinden teşekkül ediyordu. *Yabgu*'nun otoritesi zayıf ve boy beylerinin nüfûzu pek kuvvetli olup bunların sık-sık toplanarak il ve yurt işlerini müzâkere (*kengeş*) yaptıklarını ve Moğolların *Kurultay*larına benzer aristokratik bir siyasî müesseseye sahip bulunduklarını Çin kaynakları İbn Fadlân (s. 10) ve *Oğuz-nâme* göstermektedir, ki bu müesseseye Gök-türklerde de rastlanmakta ve *Dede Korkut* da bu hususta tafsîlât vermektedir. Fakat Moğollardan farklı olarak eski Türk kağanlarının bu toplantıları aristokratik bir demokrasi idi. Göçebelik vasfı esas olduğu için Yengi-kent'te kışlayan Oğuz yabguları yazın yaylalara çıkıyorlardı⁴⁴. *Oğuz-nâme*'ye göre Yengi-kent'in Oğuz Han tarafından kurulması ve destanda sayılan bütün yabguların merkezi gösterilmesi bu şehrin ehemmiyetiyle ilgilidir. *Oğuz-nâme*'nin Reşîdüddîn rivâyeti bu devirde teşekkül etmiş olduğundan Oğuz'un dedesi ve Kara Han'ın babası da *Yabgu* sayılmıştır. Bu sebeple destanda ilk ve kök *yabgu* mânâsında ona "*Dip-yabgu*" sıfatı verilmiştir. Filhakika Kâşgarlı Mahmud bu kelimeye kök, asl, temel ve dib mânâlarını vermekte ve ikinci kelime de destanda isabetle "*halkın büyüğü*" (*Buzurg-i cumhûr*) olarak izah edilmektedir⁴⁵. Böylece bugüne kadar bozuk imlâlar ile meydana çıkan ve bir türlü mânâsı anlaşılamayan ilk Oğuz hükümdarının *Dip-yavku*, *Dip-yavgu* ve *Dip-yabgu* olduğunu da göstermiş oluyoruz. Selçukluların zuhûrunda da *yabgu* hâkandan sonra siyasî bir mevkî gösteriyordu⁴⁶. Narşahî de Talas şehri pâdişâhına büyüklüğünden dolayı *Yabgu* denildiğini⁴⁷ ve *Mücmel ut-tevârih* Oğuz Han'ın en büyük evlâdına verilen bir unvan olduğunu (Tahran 1318, s. 102) söylemekle yakın bir mânâyı aksettirmişlerdir.

Oğuz destanının bâzı yabguları, Sır nehri ile alâkasından dolayı, Sır-yabgu (*Sır-yavı*) adı ile kaydetmesi çok mühim olup bundan haberdar olma-

⁴⁴ İbn Havkal, s. 512. St. Julien, s. 62; bak. E. Chavannes, *Documents*, 15.

⁴⁵ *Divân*, III. s. 84; *Câmi' ut-tevârih*, Tahran, I. s. 30.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, III, 24. Esâsen neşredilmemiş bir araştırmamızda gösterdiğimiz üzere *Yabgu* unvanı büyük Kun (Hun) imparatorlarına aid olup Çince *Tan-yu*, *Şan-yü* ve *Şe-hu* şekillerinde telâffuz edilmiş ve bunun Türkçe aslı, mânâsı ve *yabgu*'dan bozma olduğu bugüne kadar anlaşılamamıştır.

⁴⁷ *Tarih-i Buhârâ*, Tahran, 1317, s. 6.

yan Marquart'ın garbi Gök-türk hükümdarı İstemi'nin Bizans kaynaklarında *Sılsıbul*, Taberî'de *Sincibû* adları ile zikredilmesini, isabetli bir görüş ile, *Sıryabgu* olarak izahını te'yit eder. Çin kaynaklarının da garp Gök-türklerini bâzan *Yabgu Türkleri* veya kabileleri adı ile anması ve husûsiyle Sır-Tarduş kavminin bu nehir ismini alması da kayda şâyândır⁴⁸. Hazar hükümdarı da henüz Gök-türklerle tâbi olduğu ve hâkan unvanını taşımadığı devirde *Yabgu* unvanı ile anılıyordu ki, Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynakları bunu sıra ile *Zibel*, *Cebu* ve *Cıbgı* şekillerinde kaydediyorlardı⁴⁹. Taberî'den sonra bâzı İslâm kaynakları da bu Oğuz unvanını *Cıbbıye*, *Cıbgıye* (Türkçede c ve y tebedülü malûmdur) şekillerinde nakletmişlerdir⁵⁰. Gök-türkler zamanındaki derecesini muhafaza eden⁵¹ *Yabgu* unvanının *Sıryabgu* şekli ile devamı dikkate şâyândır. Selçuklular devlet kurduktan sonra Hâkan yerine Sultan unvanını aldıkları zaman bu unvanı eski derecesiyle ve *Melik* mukabili *Yabgu* ve *Uluğ-yabgu* şeklinde muhafaza etmişlerdi⁵².

Oğuzlar, Gök-türkler zamanında olduğu gibi, X. asırda da eski Şamanî (Kamlar) dinine bağlı bulunuyorlardı. İslâmiyetin ulûhiyet anlayışına yakın olarak "*bir Tanrı*"ya, onun kadir-i mutlak olduğuna, âhiret hayatına, dünyada işlenen savap ve günahlara göre "*Uçmak*" (Cennet) ve "*Tamu*" (Cehennem)da mükâfat ve mücâzât göreceklere inanıyorlardı. Öteki dünyada lüzûmuna inandıkları için de kahramanlarını at ve silâhları ile gömüyorlar ve tafsîlâtını bildiğimiz defin ve mâtem (yuğ) merâsimlerine göre de cenâzelerini defnediyorlardı. İslâmiyetin kabûlünden sonra da Selçukluların kısmen bu merâsimlere riâyet ettikleri görülecektir. Dinî inançları gibi siyasî, içtimaî ve hukukî an'ane ve teşkilâtları da devam ediyordu. Hârizm ve İtil'e komşu olmaları ve İslâm dünyası ile Hazar ve Bulgarlara giden büyük kervan yolu üzerinde bulunmaları sâyesinde müslümanlar ile iktisadî ve kültürel münâsebetlere geçmiş olup, hayvan mahsullerini satıyor, onlardan mamûl eşya alıyor; İslâmları ve medeniyetlerini öğreniyorlardı⁵³. Bununla beraber Hazar-

⁴⁸ E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue*, s. 95, 219, 226.

⁴⁹ Chavannes, s. 228.

⁵⁰ Hârizmî, *Mafâtiḥ ul-ulûm*, Kahire, 1342, s. 73; Birûnî, *Âsâr ul-bakiye*, s. 101; Mervezî, *Tabâyi' ul-hayvân* (nşr. V. Minorsky, s. 43) ve bundan da Mecdüddin Adnan *Tarih-i Türkistan*, (Kazvinî, *Çahâr makale*) s. 186. Bu kaynaklarda *yabgu* ya *cabûye* olarak kaydedilmiş veya istinsah hatâları dolayısı ile nâşirlerce okunamamış ve bazan da yanlış basılmıştır.

⁵¹ W. Thomson, *Inscription*, s. 146.

⁵² 'Avfî, *Lubâb ul-albâb*, Tahran, 1335, s. 53. 56; Sa'id Nefisî, *Bayhâkî*, III, s. 1370, 1377.

⁵³ Bk. Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *D.T.C.F. Dergisi*, 1946. IV. 4, s. 458-461. Şamanîlik ve İslâm devrinde tarikatlere tesirleri için bak. *Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, I, s. 48-62; s. 175-186.

lar kısmen ve İtil Bulgarları toptan müslüman olduğu hâlde Oğuzlar bir müddet daha Şamanî dinine bağlı kalıyorlardı.

Lâkin bu ticâret ve temaslar sâyesinde İslâm dinî yavaşça onlara işle-mekte, henüz inanmamakla beraber bazı İslâmî tâbirler yayılmakta; kelime-i şahadet bilinmekte ve hele *Kur'an*'ın okunuşu onları teshîr etmekte idi. 921'de bu hususlara dâir müşahade ve kayıtlar çok mânâlıdır⁵⁴. Nitekim bu te'sirler ile Oğuzların küçük Yınal'ı müslüman olmuş; fakat millî ve dinî an'ane henüz kudretli olduğu için "*müslüman olursan bize reislik edemezsin*"⁵⁵ muhalefetiyle karşılaşarak tekrar şâmânîliğe dönmeye mecbur kalmıştır. Bu gibi muhalefet ve mukavemetlere rağmen İslâmiyet artık IX. asırdan itibaren şehirli Oğuzlar ve Karluklar arasında nüfûza başlamış ve tedricen yayılma yoluna girmiştir. Nitekim X. asrın ortalarında Talas, Sayram, Çimkent, (İs-piçap), Fârâb (Karaçuk), Karnak, Suğnak, Cumlaşgu, Salçı, Atlıh, Süt-kent, Sabran (Savran) şehirleri artık müslüman olmuş ve hattâ Oğuz yabgusunun idâresinde olduğunu kat'iyetle bildiğimiz Cend ve Yengi-kent şehirlerinde bile halkın bir kısmı ve hattâ Oğuz ve Karluklar'dan çadırlarda oturan 10.000 hâne İslâmiyeti kabul etmişti⁵⁶. Bununla beraber Oğuzların yabguları ile birlikte ve kitle halinde İslâmlaşmaları daha bir devre uzayacaktır.

4. Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı

Bu umûmî tablo Selçukluların ilk yurtları ve hayatları hakkında bir fikir vermeğe kâfidir. Selçuk'un Oğuz yabgusu yanında *Sü-başı* (ordu kumandanı) olarak bulunması bu Kınık boyu ve beyinin daha başlangıçta mühim bir mevkie sahip olduğunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud'un Selçuk'u, bir asır son-ra bile, *Selçuk sü-başı* adı ile anması (I, 392) ve bütün kaynaklarda bu un-vanın tekrarlanması onun bu mevkide uzun müddet bulunduğuna bir de-lildir. Dukak'ın durumuna ve Yabgu ile münâsebetlerine bakılır ve mev-kilerin irsiliği kaidesi düşünülürse onun da bu makamda kaldığına hükmet-mekte bir hatâ olmaz. Dikkate şâyandır ki, Selçuk ve Dukak'ın Oğuz yab-gusu nezdindeki mevki ve selâhiyetleri ile İbn Fadlân'ın görüştüğü Alp-

⁵⁴ İbn Fadlân, s. 10-11.

⁵⁵ İbn Fadlân, s. 13.

⁵⁶ İbn Havkal, s. 512-514; Mukaddesi, s. 272-275; İslâmiyetin Türkler arasında yayılışı için bak. *Türk Cihân hâkimiyeti me'âresi tarihi*, I, s. 133-162.

togan-oğlu Etrek'in durumu arasında tam bir benzerlik vardır. Gerçekten halîfenin elçisini kurdurduğu çadırlarda misafir ve kabul eden, Oğuzları İslâmiyete dâvet teklifini ve hediyeleri alan, büyük bir ailesi ve kalabalık bir maiyeti olan ve bu münâsebetle de *Tarkan*, *Yınal* v.b. Oğuz büyüklerini toplayarak durumu bir hafta müzâkereden sonra karar veren Etrek idi⁵⁷. Dukak ve Selçuk'un yabgu yanında mevki ve selâhiyetleri aynı olduğu gibi bilâhara Tuğrul ve Çağrı beyler de Arslan Yabgu'dan sonra amcaları İnanç Musa Yabgu'ya karşı aynı kudret ve selâhiyete sahip bulunuyordu. Bu, Hazarlarda hâkan ile vekili (*Hakan-beg*) arasındaki münâsebetleri hatırlatmaktadır⁵⁸. Halbuki Oğuzlarda bu vekâlet resmen selâhiyeti zayıf olan *Köl-erkin* (Küzerkin) ve *Yınal-Tigin*'e ait idi⁵⁹. Bu benzerliklere rağmen Dukak ile Etrek arasında bir isim münâsebeti görünmemekte ve Dukak'ın bu makama daha sonra geldiği ve Etrek'in Dukak'ın babası olduğu ihtimâlini meydana koymaktadır. *Etrek* isminin "*sarışın*" mânâsında bir kelime olması⁶⁰ ve XII. asır başında Kıpçak hanının da, bir telâffuz farkı ile, *Atrak* adını taşıması⁶¹ İbn Fadlân tarafından verilen bu ad ve imlânın yanlış olmadığını, artık onun ve babasının isimlerini başka türlü yazmaktan da vazgeçilmesi gerektiğini söylemeliyiz.

Oğuz devletinde kuvvetli bir askerî ve siyasî mevkîe sahip bulunduğu gözükken Dukak'ın Yabgu ile mücâdelesi, masallar ile karışık rivâyetlere göre, ikincisinin Müslümanlara veya Hazarlara karşı girişmek istediği tehlikeli bir sefere muhalefeti ile başlar ve mesele ciddî bir çatışma safhasına intikal eder. Fakat Oğuz beylerinin araya girmesi ile Yabgu ve Dukak barışır. Bu hâdise dolayısı ile de Dukak'ın kudreti ve şöhreti artar⁶². Hikâye Dukak'ın hem Oğuz devletini maceralardan korumak, hem de İslâm ülkelerine tecâvüzü önlemek maksadını belirtmiştir. Rivâyetin bu son kısmında Selçuk hânedanını kudsileştirmek ve onun müslüman olmayan ilk ceddinin de dinî hamiyetini göstermek temâyülü sezilmektedir. Gerçekten bu temâyül dolayısıyla ilk İslâmiyeti Dukak'ın kabul ettiği⁶³ kanaati de vardı⁶⁴. Başka bir

⁵⁷ İbn Fadlân, s. 15-17.

⁵⁸ Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân*, s. 142.

⁵⁹ İbn Fadlân, 15; Hârizmî, s. 73.

⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, I, 93.

⁶¹ Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, 362.

⁶² İbn ül-Esir, IX, 162-3, *Ahbâr ud-devle*, s. 2; Mîrhwând, IV. 71.

⁶³ "Tukak avvalı man dahala minhum fi'l- İslâm".

⁶⁴ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 185a.

kaynak, bu hususta tafsîlâta girişerek bir hikâye de nakleder. Buna göre, Dukak evlenirken, gerdek gecesi Kur'an'a sonsuz bir ta'zîm gösterdiğini, bu münâsebetle rüyasında Peygamberin kendisine, doğacak bir çocuğun İslâmiyeti yükselteceğini müjdelediğini bildirir⁶⁵. Aslında İslâmiyeti kabul ve rüyâ ile istikbâlî tebşir eden hikâye Dukak'a değil Selçuk'a atfolunmakta, bu doğuş "mübârek" ve "kerâmet" sıfatları ile ifâde edilmekte ve onun neslinden gelecek hükümdarların dünyaya hâkim olacağı rivâyetleri belirtilmektedir. Oğuz-nâme de bu rüyâyı Selçuk'un atası Tok-surmuş'a isnâd ederken (250b) Oğuz Han'ı ve bütün yabguları müslüman yaptığını unuttur. Büyük devlet kurucusu Türk hükümdarlarına ve husûsiyle Osman Gâzî'ye de bu türlü hârika rüyâlar isnâd olunmuştur⁶⁶.

Dukak'ın Selçuk'tan başka bir evlâdı olduğuna dâir bir rivâyet⁶⁷ başka kaynaklarca te'yit edilmemiştir. Dukak'ın ölümü üzerine oğlu Selçuk'un genç yaşta *sü-başı* olduğu, sür'atle kuvvet ve şöhret kazandığı söyleniyor. Onun Oğuz Yabgusu ile bozuşması ve ondan ayrılmasında bu artan kudreti rol oynamakta ve husûsiyle Yabgunun hatununun tahriki belirtilmektedir. Bu durumda tehlikeyi gören Selçuk, kabîlesi ve maiyeti ile birlikte, gizlice yurdunu terketmiştir⁶⁸. Bu hâdise yine de Selçuk'un Yabgu'ya nazaran daha zayıf bir durumda olduğunu gösterir. Böylece Selçuk kabîlesi mensupları (Kınıklar), çok miktarda at, deve, koyun ve sığır sürüleri ile "*Türkistan pâdi-şâhından*" ve yurdundan uzaklaşarak Cend havâlisine geldi: "*Oğuz ilinden pâdişâh bulgan Kınık uruğundan Selçuk-beg başlık kop il Sır yakasındaki Cend şeh-rine keldiler.*"⁶⁹

Yengi-kent bölgesinden Cend havâlisine göçen Selçuk'un bu yeni yurdundaki teşebbüsleri çevrenin içtimaî şartları kadar siyasî durum ve istikbâlî takdiri bakımından da çok mühimdir. Burası, Yabgu idâresinin zayıf bulunması ve İslâmiyetin yayılması dolayısıyla, onun için çok müsait bir muhit idi. Yabgunun Cend şehrinde hâkimiyeti sadece yılda bir defa gelen memurlarının vergi alması şeklinde belirliyordu. Bu sıralarda İslâmiyetin sür'atle yayılması ise daha mühim bir âmil yaratıyordu. Filhakika 200.000 çadır halkının, yâni bir kaç milyon insanın 349 (960) senesinde, birden İslâm

⁶⁵ Anonim *Selçuk-nâme*, Ankara, 1952, s. 6 vd.

⁶⁶ Bk. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935, s. 12 vd.

⁶⁷ Anilî Kadı Burhan ud-Dîn, *Belleten*, XXVII. s. 501.

⁶⁸ İbn ül-Esir, 163; Mirhwând, IV, 71; *Ahbâr ud-devle*, 2; İbn Tiktaka, 214; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled uş-şefik*, Fâtih 4519, B. 281.

⁶⁹ Ebû'l-Gazî Bahadır Han, *Şecere-i terakime*, s. 46a.

dinini kabulleri tarihî bir dönüm noktası mânâsına geliyordu⁷⁰. Bu ihtidanın Karahanlıların esâsını teşkil eden Karluklara aidiyeti muhakkak ise de Oğuzların da kendi hudutlarında cereyan eden bu inkişâf içinde bulundukları ve bu sıralarda bu gibi bir çok hâdiselerin cereyan ettiği şüphesizdir. Nitekim Çu vâdisinde ve Orda şehrinde “*bir Türkmen meliki*” ve Dokuz-Oğuzlara (Uygurlara) komşu “*bir Türkmen ülkesi*” (*Melik üt-Türkmen* ve *Arz ut-Türkmen*) müslüman olmuştu⁷¹. Balaş ve Burûket şehirleri korkularından müslüman olmuş; Tekâbket şehrinin yarısı da yeni dine girmiş idi⁷². Mervezi’nin kaydettiği Mâveraünnehr ve Hârezm gibi İslâm ülkelerine yakın bulunan Oğuzlar müslüman oldukça onlara “Türkmen” denilmiş ve artık bu isim İslâm memleketlerine göçen Oğuzlara ad olmuştu⁷³.

Bu sırada ve bu durumda kabilesi, tâbileri ve hayvan sürüleri ile Cend’e gelen Selçuk yeni dinin üstünlüğü ve câzibesi yanında onun bahşedeceği siyasî imkânları da çok iyi kavramış gözüküyor. Nitekim Cend’e varınca adamları ile müşavere ederek “*Yaşamak arzusunda bulunduğumuz bu ülkede halkın dinine (İslâmiyete) girmezsek kimse bize katılmaz ve yalnız bir cemâat hâlinde kalmağa mahkûm oluruz*” dediğine, hattâ bu müzâkere esnasında “müslümanların nefretini çekmemek ve maksadı istihsâl eylemek” tarzında fikirlerini ileri sürdüğüne dâir rivâyetler Selçuk’un ne kadar sağlam bir siyasî görüşe sahip bulunduğunu ve aynı zamanda az bir kavim ile göç eylediğini de meydana koyar. Bu görüşler sonunda Hârizm tarafında, Selçuklular zamanında kumaşları (*Zendenîci*) ile meşhûr olan ve Buhârâ’nın şimalinde bulunan Zandak (Zandana)⁷⁴ şehrine adam gönderip vâliden kendilerine İslâmiyeti öğretecek din adamı istediler⁷⁵. Bu teşebbüs Selçuk tarihinde olduğu gibi Türk-İslâm tarihinde de büyük bir dönüm noktası teşkil eder ve Selçuk’a da Selçuklu İmparatorluğu’nun kurucuları arasında birinci mevkii verir. Cend civarına göç ile birlikte İslâmiyete giriş hâdisesini Türk tarihçisi Münecim-başı⁷⁶ bu 200.000 çadır halkının ihtidası ile münâsebetli görmek-

⁷⁰ İbn Miskveyh, VI, 181; İbn ül-Esîr, VII, 176; İbn ul-Cevzî, VI, 395; Barthold, *Turkestan*, s. 255-257.

⁷¹ Mukaddesi, s. 275; Bîrûnî, *Kitâb al-taḥḥim*, nşr. Wright, s. 242.

⁷² Mukaddesi, 274 vd.

⁷³ Mervezi, *Tabâyi’ ul-hayvân* s. 18; O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 157-159.

⁷⁴ Yâkut, *Mu’cem*, III, 154.

⁷⁵ Abu’l-Farac, 185, vd., Mirhwând, IV, 72; Hinduşâh Nahcevanî, *Taḥḥim ul-Şelef*, Tâifan, 1313. s. 259.

⁷⁶ *Camî’ ud-düvel*, Bayezid kütüp., nr. 5019, s. 1069,

dir ki, onun bu görüşünü ve verdiği 960 yılını kabul etmekte isabet vardır. Selçukluların bu din değiştirme hâdisesinde bu siyasî görüş yanında İslâmiyetin üstünlüğü, onunla Türk şâmânîliği arasında, Tanrı inancında, yakınlıktan başka İslâm tüccar ve mutasavvıflarının gayretleri de çok müessir olmuş⁷⁷; Oğuz yabgusu ile başlayan mücâdelenin ehemmiyeti de rol oynamıştır. İbn Havkal'in belirttiği üzere "*Cendde Oğuz sultanı (yabgusu)nın idâresi altında müslümanlar*"⁷⁸ var idi ve onun memurları, vergi almak maksadı ile, oraya geldikleri zaman, Selçuk "*Müslümanlar kâfirlere haraç vermez*" düşüncesi ile bu memurları kovarak yabguya karşı cihâda başlamıştı⁷⁹. Birbirini tamamlayan bu kayıtlar bu cihâdın Yengi-kent yabgusu ile yapıldığını ve *gayr-i müslim Türk pâdişâhı*'nın ondan başkası olamayacağını âşikâr olarak, meydana koymuştur.

Bu durum anlaşıldıktan sonra artık kaynakların "*Deşt-i Hazar*", "*Türkistan*" veya "*Turan'dan İrana*" ve "*Dâr ul-harb'den Diyâr-i İslâma*" göçtüğüne dair ifâdeleri tam bir sarahat kazanmakta ve sanıldığı gibi bu, Selçuk'un ilk yurt değiştirmede uzak bir ülkeye varmadığını, Oğuz-ili hudutları dâhilinde sâdece 200-350 km. kadar mesafe katedildiğini göstermektedir. Bundan başka ikisi de Oğuz şehri olan Yengi-kent ile Cend arasında mühim bir fark olmadığı, yalnız ikincisinde İslâmiyetin daha kuvvetli, Yabgu hâkimiyetinin daha zayıf bulunduğu anlaşılıyor. Bu sebeple Selçuk burada kolaylıkla yerleşti ve Yabgu'nun Cend'deki hâkimiyetine son verdi. Bu mücâdele de artık dinî bir mânâ kazandı; Selçuk da bir İslâm gazîsi oldu ve "*Melik ül-gâzî Selçuk bin Tukak*" unvânını aldı⁸⁰.

Selçuk'un Cend'deki hayatı ve gazaları hakkında bize pek az bir şey intikal etmiştir. Rivâyete göre o, Yabgu'nun memurlarını çıkarttıktan sonra sürülerini götüren bu "*kâfir*" ırkdaşlarına karşı bir akın yapmış ve zafer kazanarak yurduna dönmüştür. Başka bir gaza esnasında da bir kaleyi kuşatırken oğlu Mikâ'il şehit düşmüştür. Bu sebeple çok üzülen Selçuk yetim kalan torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin yetişmesine çok emek harcamış ve daha çocuk iken bu müstakbel fâtihlerin kabiliyetlerini görmüştü. Mikâ'il'in Selçuk'tan sonra şehit olduğunu kaydeden başka bir rivâyet daha varsa da Sâ-mânîlerin yardımına Arslan'ın gönderilmiş olması büyük oğlu olan Mikâ'il'in kendisinden önce öldüğüne delâlet etse gerektir⁸¹.

⁷⁷ *Türkler ve İslâmiyet*, s. 366-368.

⁷⁸ *Kitab Suret ul-Arz*, nşr. J.H. Kramers, Brill, 1938, s. 512.

⁷⁹ İbn ül-Esîr, IX, 163; Mirhwând, IV, 72; *Ahbâr ud-devle*, s. 2; İbn Tiktaka, s. 215.

⁸⁰ İbn Funduk, *Târih-i Bayhak*, Tahran, 1308, s. 71.

⁸¹ Mirhwând, IV, 72; İbn ül-Esîr, IX, 163.

Cend'de müstakil göçebe bir beylik kuran ve gazaları ile şöhreti yayılan Selçuk, Karahanlı-Sâmânî savaşlarında, yardımı aranan bir kuvvet hâline gelmiş idi. Gerçekten Selçuk bu mücâdelelerin birinde oğlu Arslan (İsrâîl) kumandasında gönderdiği bir kuvvet ile Sâmânîleri Karahanlılara karşı müdafaada hizmet etmiştir. Bu hâdise ile Selçuk'un şöhreti artınca Sâmânîler, Karahanlılara karşı, hudutları üzerinde, Buhârâ-Semerkind arasında, Selçuklulara bir yurt verdi. Fakat Selçuk bu yurda göçmeden önce, takriben 20-30 yıllık bir mücâdele hayatından sonra, Cend'de öldü ve orada defnedildi⁸². Alp Arslan'ın Türkistan seferi esnasında, Cend'e kadar varıp büyük atası Selçuk'un mezarını ziyâreti ve imârî onun orada öldüğü ve gömüldüğü hakkında hiç bir tereddüde mahal vermez⁸³. Bu hüviyeti dolayısıyladır ki, Cend Selçuklu hânedanı nezdinde mukaddes bir şehir ve bölge sayılıyordu. Filhakkâ Selçuklular İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra çıkarılan bir menşurda "*Cend devletimizin başlangıcı ve menşe'i olup bizim için en aziz bir belde*" mevkiiinde bulunmakta ve "*Hâkan-ı muazzam ve dünya efendisinin oğlu Nastruddin Melikşâh*" ki, çok aziz bir şehzâde, İslâm ve devleti kâfirlere (gayri müslim Türklere) karşı müdafaâ etmek vazifesiyle bu vilâyete melik (yabgu) tâyin edilmiştir. Onun dîvânı (hükümet idâresi) için yazılan ikinci bir menşurda "*Mübârek hânedanımıza hizmetleri*" olan bir vezir ve müstevfi (mâliyeci) şehzâde ile birlikte gönderilmiş ve kendilerine ait başlıca vazifeleri de gösterilmiştir⁸⁴. Bu iki mühim vesikanın muhtevası menşurların Sultan Alparslan Gazi tarafından sâdir olduğunu ve onun Cend'e kadar uzanan ilk Türkistan seferini müteakip oğlu Melikşâh'ı Cend'in idâresine memur eylediğini meydana koyuyor. Böylece karanlık kalan bir meseleyi aydınlatıyor⁸⁵.

5. Selçuklular ile Karahanlılar Arasındaki İlk Münâsebetler

Selçuklular veya Kınıklar Yengi-kent ve havâlisindeki şâmânî yabgu-

⁸² İbn ül-Esîr, IX, 163.

⁸³ İbn ül-Esîr, X, 17; *Ahbâr ud-devle*, 40.

⁸⁴ Müeyyed üd-din Bağdadî, *el-Teveşşul il'et-teressül*, Tahran 1315, s. 12-30. 78-85'in.

⁸⁵ Hârizmşâhlara ait bu inşâ kitabının başına konan bu iki vesikanın eski baskılarda Sultan Sancar'ın divânından sâdir olduğu sanılmıştı. Lâkin daha dikkatli bakınca bunların Alparslan'a ait olduğu ve onun ilk Türkistan seferinde (1065) Cend'e kadar varıp atası Selçuk'un yurdunu ve makberini ziyâret ettiği zaman küçük ve sevgili oğlu Melik-şâh'ı Cend'e melik (yabgu) tayin eylediği anlaşılmıştı. Gerçekten M. Bağdadî'nin eserinin başına konulan bu iki fermanı Müntecib ud-Dîn Atabeg'in kaleminden çıkan *Atebet ül-ketebe*'den alıp bastıran Saîd Nefisî, diğer menşûrlar arasında, bunları da Sultan Sancar'a isnad etmiştir. (Beyhâkî, III, s. 1481-1489).

lulara karşı cihad yapıyor; Cend'de bir beylik yükseliyordu. Onlar cenupta da müslüman Karahanlı devleti ile de karşılaşmaya başlıyorlardı. Zira X. asır ortalarında Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın [öl. M. 344; M. 955/956] ihtidâsı (H. 349/M.960)* ile gelişen İslâmiyet artık bu devletin dini oldu. Filhakika Buğra hanlar hânedanı idârelerinde bulunan soydaşları Karluk, Yağma, Çiğil ulusları ile birlikte müslüman olunca bir Karahanlı devleti meydana çıkmış; Selçuklu elindeki cihâd bayrağı gölgelenmişti. Yani İslâm mefkûresine bağlı bulunan bu yeni devletin Sir nehri havzasına doğru genişlemesi Cend beylerinin şimalden ve cenuptan sıkışmasına sebep oldu. Karahanlıların payitahtı Balasagun şehrine uzak olmayan ve resmen hâlâ Sâ mânîlere tâbi bulunan Talas (*Taraz*) nehri ve havâlisinin fethinden sonra Harun Buğra Han müslüman Oğuzlar ile meskûn Sayram (İspicâp veya Çim-kent), Farab (Otrar), Süt-kent şehirlerini de ilhak ederek artık Sır nehri havzasına ve Oğuz iline girmiş; şehirli ve müslüman olan Savran'a ve daha sonra da Cend'e yaklaşmış görünüyordu. Zayıf Sâ mânî devleti bu bölgeleri muhafaza edecek bir kudrette olmadığı için bu fetihler gürültüsüzce cereyan etmiştir. Nitekim bu devirde Satuk Buğra Han'ın torunu Harun Buğra Han bu yayılmaya devam ederek 975 (H. 365) yılında garba doğru ilerleyerek bu ilim, sanayi ve medeniyet seviyesi yüksek Mâveraünnehr bölgesini fethetmeye imkân bulmuş idi. Nihâyet Han 987 (377) yılında Semerkand yakınlarına kadar gelip Sâ mânî payitahtı Buhârâ'yı da tehdit ediyordu. Çünkü dâhilde zayıflamış bulunan Sâ mânîlerin ciddi bir müdafaa ve mücâdelesine gözükmüyordu. Gerçekten Sâ mânî ülkesinde siyasî nüfuzları büyük kadîm mahallî hânedanlar ve *dihkan* adını alan büyük arazi sahipleri hem devletin idâresinde büyük bir rol oynuyor, hem de devlet zayıfladıkça hâkimiyetini kuvvetlendiriyor, hattâ devlet içinde devlet gibi hüküm sürüyor; bunlar arasında en büyükleri bizzat istiklâl kazanmaya çalışıyorlardı. Vilâyetlerde türeyen diğer feodallar mütegalibelerle birlikte halkı eziyorlardı. Merkezî hükümet de vergileri gittikçe ağırlaştırmış; bu şartlar altında Sâ mânî idâresinde bulunan feodal emîrlere ile idârenin ihtirasları altında ezilen kitleler Sâ mânî hânedanından ve devletinden bıkmış idi. Böylece yaklaşan dindar ve âdil Karahanlıları huzur ve kurtuluş çâresi sayıyorlardı.

Filhakika bu sebeptendir ki, devlet idâresinde yüksek mevkie bulunan büyük feodal emîrlere gizlice Buğra Han ile anlaşıyor; onu yeni fetihlere teşvik ediyor; kendisi ile mektuplaşıyor ve onu Sâ mânî payitahtı Buhârâ üzerine sefere hazırlıyordu. Bu sâyede meselâ bunlar arasında Ebu Ali Simcârî

* İhtidâ daha önce olmalıdır; bu tarihte belki daha geniş çapta bir ihtidâ hareketi vukûbulmuştur. (Bak. İA., c. II., "Abdülkerim Satuk Buğra han" mad. (Nâşirin Notu))

Horasan eyâletini, Emir Faik de Belh ve Efganistan beldelerini kendi hâkimiyetlerine geçirebileceklerine inanıyorlardı. Buğra Han'ın böylece kendisini bekleyen ve içten çürüyen bu ülkeye doğru, ordusu başında, harekete geçmesi tabii idi. Onun ilerleyişi karşısında Sâmânî emîri II. Nûh Hacıb⁸⁶, İnanç ve Beg-tüzün kumandasında ordular gönderdi. Arkadan da Emîr Faik kendi askerleri ile hareket etti. Fakat onun gayesi hanın zaferine hizmet edip Nuh'un ordusunu bozguna uğratmak idi. Nitekim bu şartlar içinde Sâmânî ordusunu mağlûp etti; Türk kumandanları ve askerleri esir oldu. Önden Buhârâ'ya varan Faik kendi maiyeti ve ileri gelenleriyle birlikte hanı istikbâl etti. Buğra Han da bu suretle, herkesin memnun olduğu ve hiçbir mukave-met ile karşılaşmadığı bir hava içinde, 992 yılı mayıs'ında şehre girdi; *Mulıyan* sarayına çıktı ve Sâmânî tahtına oturdu; tam bir hıyânete uğrayan Emîr Nûh da kayboldu. Bununla beraber Han Buhârâ'da fazla kalamadı. Kaynaklara göre şehrin havası ile imtizaç edemeyen hâkan hasta olunca dönmeye mecbur oldu. Balasagun'a yaklaşıncı da Kâşgar başında aynı yılın eylül'ünde öldü⁸⁷. Bununla beraber Harun Buğra Han'ı dönmeye zorlayan başka sebepler de vardı. Zira Buhârâ'ya giderek alkışlanan Harun Buğra Han memleketinde hüküm süren nifak ile manevî havanın da bozulmakta olduğunu görmüştü. Gerçekten kendisini destekleyen ve büyük ümitler ile bekleyen emîrler şimdi derhal Sâmânî ülkesini taksim etmek ve herkes kendisine daha büyük bir pay çıkarıp birer devlet kurmak istiyorlardı, ihtiraslarını tatmin edemeyince de han'a karşı harekete geçmişler; halk efkârını aleyhinde körükleyip bütün memleketi huzursuzluğa uğratmışlardı. Fakat hanın Buhârâ'dan Balasagun'a hareketi kendisini daha mühim bir durum ile karşılaştırmadı. Gerçekten o Sâmânî payitahtında iken bir takım nahoş haberler almıştı. Han'ın "geçiş yolunda Oğuzlar bulunuyordu. Kendisini (ve ordusu-nu) birkaç konak (menzil) takib eden Oğuzlar baskınlar yapıp askerleri öl-

⁸⁶ 'Utbi, Gerdizî ve İbn ül-Esir'in eserlerinde bu isim Anç ve İnç şekillerinde yazılmış ise de Türkçe böyle bir isim ve kelime mevcut olmadığından aslında bunun İnanç olduğunu ve müstensihler elinde bozularak başka şekillere girdiğini söylemek gerektir.

⁸⁷ 'Utbi-Yûnîni, *Tarih ul-Yemîni*, Kahire 1286, I, s. 89, 163-164. 175-177; eski Farsça terc. Carbazekanî, nşr. Ch. Schefer, *Description de Bukhara*, Paris 1892, s. 152-160; Gerdizî, *Zeyn ül-ahbar*, nşr. M. Kazvinî, Tahran 1937, s. 40-42; Mîrhwând, *Ravzat us-safâ*, Bombay 1264, IV. s. 72; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Cüzide*, Tahran 1339, s. 383-385. Tedkikler için Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, s. 257-260; Grenard, "Satuk Buğra Han menkıbesi ve tarih", trc. Osman Turan, *Ülkü Mec.* sayı LXXIV-LXXX (ikinci baskı), *İslâmiyet ve Selçuklular*, İstanbul 1971 s. 147-187; M. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu", *DTCFD.* XV. 1-3 (1957). s. 97-189. Cl. Cahen, *Le Malik-nâme et l'histoire des Origines Seljukides*, Griens II, I. (1949). s. 31-65; G. Pritsak, "Karahanlılar", İA.

dürüyor; ordugâhlarını ve ağırlıklarını yağma ediyorlardı.”⁸⁸ Hatta İbn ul-Esîr’e göre: Oğuzların taarruzları ile Karahanlı ordusu bozguna uğramış ve yol boyunca perişan olmuştur. Sâmânî emîri derhal Buhârâ’ya dönerek tahtına ve devletine sahip çıkmış, memleket nizama kavuşmamış; Semerkand yakınlarına kadar uzayan Şark vilâyetleri de Karahanlılar elinde kalmıştı.

Bu sebeple de neticesiz kalan Buhârâ seferine ve ölümüne rağmen Buğra Han haklı olarak Mâveraünnehrin fâtihi sayılmıştır⁸⁹. Nitekim İlig Nasr Han yedi yıl sonra, 999 senesinde, Buhârâ’yı fethetmekle Ceyhun nehri şarkında kalan Sâmânî memleketleri Karahanlılar idâresine geçti. Bu suretle Türkistan ve İran arasındaki kadîm hudud tekrar siyasi ve etnik mânâsını kazandı. Kâşgarlı Mahmud Mâveraünnehrin Türk memleketi olduğunu söylerken Türkler tarafından kurulan ve Türkçe isimler taşıyan Taşkent, Semerkand (Semiz-kent), Öz-kent, Tün-kent gibi büyük şehirlerin de buna delâlet ettiğini ve Farsların bilâhare bu ülkede çoğaldığını bildirmekle de kadîm devirleri hatırlıyor ve Türklerin mefkûresine tercüman oluyordu⁹⁰. Kaynaklar diğer Karahanlı hükümdarları gibi bilhassa Harun Buğra Han’ın çok dindar, âdil ve hayır sahibi olduğunu, ilim ve din adamlarını çok sevip kendilerine ikramlarda bulunduğunu, mektup ve fermanlarında kendisi için “*Mevlâ Resûl Allah*” (Hz. Peygamberin kölesi) diye yazılmasını isterdi⁹¹.

⁸⁸ Oğuzların bu taarruz ve baskınları hakkındaki metin şudur: “Râh-i İctizâz-ı O (yâni Buğra Han) ber-menazil-i haşem-i Guz (Oğuz) bûd ve Guzân Çend merhale ber-akab-i O mî-reftend ve nefazat-i leşker-râ mî-küşkend ve rahl ve sakl râ be-târâc dadend” (Carbazekânî, s. 181. ‘Utbi, I. s. 176.

⁸⁹ Buğra Han’ın Buhârâ’ya girişi ve dönüşü hakkında ana kaynak olan ‘Utbi tarih kaydetmemiş, fakat Birûnî (*Asar ul-bâkiyye*, Leipzig 1878, s. 134) ve Gerdizî (*Zeyn ül-ahbar*, nşr. M. Kazvinî, Tahrân 1937, s. 40-41). Bu vak’anın 382 (992) yılında olduğunda birleşmişlerdir. Hâdiseleri karıştıran İbn ul-Esîr 382 ve 383 olmak üzere iki sene gösterir. (IX. s. 33-34).

⁹⁰ *Divânü Lugat-it-Türk*, III, s. 111. Gerçekten kadîm çağlardan beri İran-Turan hududunu Ceyhun (Amu) nehri teşkil ediyor, bunun şarkında İranî (Sogdlular ve Hârizmliler) ve garbında da Turanî unsurların (hususiyile Ak-hunlar ve Gök-türkler devirleri) bulunduğunu kaydederler. İslâm (Arap) fütûhatı karşısında Farsların Türkistan’a sığınıp İranî unsurun çoğaldığı gözününe getirilirse Kâşgarlı’nın bu görüşünde tarihi bir esas vardır. Fars edebiyatının İran’da değil Türkistan’da doğmasında bu muhâceretin tesiri olduğu gibi Selçukluların himâyesi ile de en yüksek dereceye ulaştığı, hattâ bu edebiyata bizzat Farsça şiir yazan Sultan ve şehzâdelerin de hizmet ettiklerini biliyoruz ve Selçuklular devrinde Türkiye’de de bu durumun aynı olduğunu görüyoruz.

⁹¹ Buğra Han kazandığı zaferlere ve Mâveraünnehrin fâtihi sayılmasına rağmen “Şahâb üd-devle” (dinin kahramanı) gibi unvan bir lakap almış iken onlardan birinin bu haddi aşmış ve kendilerini “Dünya hükümdarı ve hükümdarların efendisi” (Emir ul-âlem ve Seyyid ul-umerâ) diye adlandırdıklarını ve Allah onlara hayatta bunun acısını tattırdığını Birûnî yazar (*Âsâr*, s. 134) Bununla beraber tarih boyunca cihân hâkimiyeti dâ-

Selçuk Gazi ve Kınık boyu Cend'de İslâm cihadı ile yükselirken Karahanlıların çok muntazam ilerleyişleri karşısında yalnız bu mukaddes silâhı kaybetmiyor; aynı zamanda Şâmânî Oğuz yabguları ile Buğra Hanlar arasında da sıkışmış bulunuyordu. İslâm cihâdı, şahsî kudret ve kabiliyetleri ile sahneye çıkan ve Sır nehri havzasındaki müslümanların ümidi olan Selçuklular şimdi eski inkişâf imkânlarından mahrum kalıyor; hattâ Cend'de barınmaları dahi zorlaşıyordu. Nitekim Sâmanîler Karahanlılar karşısında âciz kalınca Selçuk'un yardımına başvurmuşlar; o da oğlu Arslan kumandasında bir kuvvet gönderirken müslüman Karahanlılar ile savaşa girişmekte hiçbir tereddüt göstermemiştir. Zira bir yandan Oğuzlar ile Karluklar arasında kadîm bir husûmet devam ettiği, öte yandan millî hukuka (türe'ye) göre hâkimiyette birinci mevki Oğuzlara ait bulunduğu için Karahanlılara tâbi olanların içinde erimek veya savaş halinde bulundukları şaman yabgulara teslim olmak mümkün değildi. Bu yardım Sâmanîleri çok memnun etmiş ve Buğra Han'ın devamlı istilâları dolayısıyla, onun yolu üzerinde hudutlarını koruyacak olan Selçuklulara bir yer vermek teklifinde bulunmuş; zaten yeni bir yurt arayan Selçuklular da bunu memnûniyetle kabul etmişlerdir. Selçuk oğulları böylece, babalarının ölümünü müteakip Semerkand ile Buhârâ arasında bulunan yeni yurtlarına göçmüşlerdir. Bu göçün Karahanlı ilerleyişinin başladığı 975 yılından sonra ve 992 senesinden önce vukubulduğu muhakkaktır. Halbuki W. Barthold *"Bir kısım Oğuzlar bilinmeyen sebepler ile ve hükümetin (yani Sâmanîlerin) rızası ile yurtlarını (Cend'i) bırakıp göçebelere uygun bir bölgeye göçtüler. Mukabilinde hudutları korumak vazifesini üzerlerine aldılar."* hükmünü verip; bahis mevzuu Oğuzların Selçuklular olacağını düşünmüş ve bu münâsebetle Hamdullah Kazvinî'nin Selçukluların göçüne dair bir ifadesini kayd etmeyi de ihmal etmiştir⁹². Bununla beraber W. Barthold Selçukluların Cend'den Mâveraünnehre muhâceretini yine de Buğra Han'ın Buhârâ seferi, yani 992 tarihi ile alâkalı bulmuştur. Fakat kaynakların kifâetsizliğine rağmen Selçuk Gazi'nin emri ile oğlu Arslan kumandasında Sâmanîlere ilk yardımı yaptığı, Arslan'ın Cend'e döndüğü, Selçukluların da ancak babalarının ölümünden sonra Semerkand-Buhârâ arasında yurt kurdukları ve Harun Buğra'nın dönüşünde bozguna uğramasında Sâmanîlere ikinci mühim yardımda bulundukları tarihî kayıtlar ile sâbittir; bu sebeple de iki yardımı bire indirmek imkânsızdır. Esâsen Buğra Han'ın ordusu ile Buhârâ üzerine yürüdüğü mühim bir zamanda Sel-

vasına inanan bütün Türk devletleri gibi Karahanlıların da aynı mefkûreye sahip olmaları tabîî idi.

⁹² Barthold, *Türkestan*, s. 256-257.

çukluların aile, eşya ve sürüleri ile böyle bir göçe girişmeleri vârid olamaz. Bu sebeptendir ki, Sâ mânîler ile anlaşmanın ve muhâceretin daha evvelki yıllarda vukubulduğunu kabulde bir zarûret de vardır. W. Barthold'un kararlıkta ve müphem bıraktığı bu ifâdesi ile bazı muahhar tarihçilerin de tereddütlerine tesir ettiği gözüküyor⁹³. Bu durumda kaynağı meçhûl olsa da Hamdullah Kazvinî'nin "*Selçuklular mal ve hayvanları ile otlak darlığı yüzünden 375 (985) yılında Türkistan'dan Mâverâünnehr'e geldiler. Nur Buhârâ ve Semerkand'da oturdular*" ifâdesini en uygun bir tarih olarak kabul etmek yerinde olur⁹⁴.

Sâ mânî devleti 999 yılında inkıraz bulup eyâletleri Karahanlılar ile Gazneli Sultan Mahmud'un hâkimiyetine geçmiş, son Sâ mânî hükümdarı Abdulmelik'in kardeşi İsmail (Ebu İbrahim) Muntasır, hacibi Arslan Yabgu kumandasındaki bir mikdar süvari kuvveti ile ecdadının tahtını kurtarmaya girişmiştir. Birçok vilâyet ve beldeleri dolaşan Ebu İbrahim bir yandan para ve mal toplayıp küçük ordusunu kuvvetlendiriyor; öte yandan da dahilî düşmanlarına ve Karahanlılara karşı savaşıyordu. Nihâyet bozguna uğrayan Muntasır eski dostu Selçukluların tekrar yardımına başvurdu. Nitekim kaynaklarda "*Oğuz Türklerinin Sâ mânîlere kadîm hizmet ve meyilleri*" olduğunu biliriz ki, an'anevî ittifak dürüstlüğünü ifâde ediyordu⁹⁵. Filhakika Ebu İbrahim Oğuz Türklerine (Selçuklulara) gidip onların yardımını temin etti. Sâ mânîler ve Selçuklu kuvvetleri Semerkand havâlisinde Karahanlılara karşı bir gece baskını yaptılar; Oğuzlar başta onsekiz kumandan olmak üzere çok esir ve ganimet aldılar ve Muntasır'ı yalnız bırakıp yurtlarına ve evlerine döndüler. Bu hâdise üzerine çıkan rivâyetlere göre Oğuzlar bu esirleri Nasr İlig Han'a teslim edip ona yaklaşmak istiyorlardı. Zira Karahanlıların Mâverâünnehr'de hâkim olmaları, Sâ mânîlerin de çökmekte bulunmaları ve nihâyet Oğuz yabgularının burada da Selçuklular için bir tehlike teşkil etmeleri sonuncuları tek çare olan anlaşmaya zorluyordu. Bu durumda ümidi kırılan

⁹³ Cl. Cahen, s. 44-46; M. Köymen, s. 126-129.

⁹⁴ Filhakika Hamdullah Kazvinî (*Târih-i güzide*, s. 426-427) Selçukluların "ez Türkistan Cihet-i tengi-i Çerâğâh der 375 be-Mâverâünnehr âmeden" demekle bu devirde nüfus kesâfeti, hayvan çokluğu ve otlak kifâyetsizliği büyük Türk muhâceretinin başlıca âmilî olmuş ve Selçuklu göçleri de burada öyle gösterilmiştir. Bununla beraber diğer birçok tarihçi gibi Hamdullah da Uzak-Şarkta Moğol ve Türk kavimlerinin yaptıkları baskıları farkedememişlerdir. Böylece Selçukluların, Anadolu için kısmen vârid olan bu sebep, Cend'e, Buhârâ'ya Hârizm'e ve Horasan'a göçleri hep sıkışmaları ve yeni bir yurt bulmaları neticesi olmuş ve umûmî mânâsı ile doğru olan birinci âmil pek az dikkati çekmiştir ki, bu hususlar aşağıda görülecektir.

⁹⁵ 'Utbi, I, s. 335; Carbâzekanî, s. 222; İbn ül-Esîr, IX, s. 55.

Sâmânî emiri Horasan'a kaçtı⁹⁶. Fakat bu münâsebetle Gerdizî 1003 ve 1004 yılları arasında vukubulan mühim bir hâdiseden bahseder ve şümüllü bir kayıt verir. Gerçekten ona göre çok sıkışan Ebu İbrahim "Oğuz Türklerine gitti ve aralarında bir müddet kaldı. Onun büyüğü bulunan Yabgu müslüman oldu ve Muntasır ile sıhriyet kurdu. Birlikte Semerkand'ın Kühek kapısına dayandılar. Burada Karahanlı vâlisi Sü-başı Tekin'i bozguna uğratıp çok esirler daldılar. Fakat çok hiddetlenen İlig Han ordusu ile birlikte Ebu İbrahim'i tâkip etti ve macerası yıllarca süren Sâmânî emîri nihâyet 1005 senesi şubatında hayatını kaybetti ve yanındaki Türk askerleri de öldürüldü"⁹⁷.

Selçuk'un ölümünden sonra kendisine tâbi Selçukluların başına geçen büyük oğlu ve Türkiye Selçuklularının da atası olan Arslan'ın Yabgu unvanını taşıdığını biliyoruz. Lâkin Sâmânî emîrlerinin son defa müracaat edip yardımını aldığı Oğuzların reisleri yabgu unvanını taşıdığı ve bu sırada müslüman olduğu, kaydına göre onun Selçuklu Arslan Yabgu'dan başkası olması gereklidir. Esas kaynağı teşkil eden Utbî ve Gerdizî, Muntasır'a yardım eden Türkleri hep Oğuzlar adıyla gösterdiği, İbn ül-Esîr ve Mîrhwând gibi muahhar müellifler Harun Buğra Han ile İlig Nasr zamanlarında cereyan eden hâdiseleri birbirine karıştırdıkları, Sâmânîlere yapılan yardımların hep Selçuklu Oğuzlarına ait bulunduğunu düşündükleri için, Karahanlılar ile vukûb olan iki muharebeden sonra üçüncüsünde Yengi-kent Oğuzlarının müdahale edebileceklerini hatırlarından geçirmemişlerdir⁹⁸. Başta W. Barthold olmak üzere devrimizin tarihçileri de ya bu mesele üzerinde düşünmüş veya Gerdizî'nin mühim kaydı üzerinde isabetli bir neticeye ulaşabilmişlerdir. X. asır garp coğrafyacıları, Türk kavimleri ve husûsiyle Oğuzların Sır havâlisi ve şehirlerinde ve bu arada Yengi-kent'te de İslâmiyetin gittikçe yayılması ve kuvvetlenmesi hakkında güzel tasvirler vermişlerdir. Lâkin bu asrın sonları ve XI. asrın birinci yarılarında Oğuz devleti ve yabgularına dair haberler nâdirleşmiştir. Bununla beraber bu yayılışın süratlendiğini tahmin

⁹⁶ 'Utbî, I, s. 336. 338; Curbâzkanî, s. 222. 223; İbn ül-Esîr, IX, s. 54-55.

⁹⁷ Gerdizî, *Zeyn ül-ahbar*, nşr. M. Kazvinî, Tahran 1937. s. 50-51. İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1317, s. 70. Muntasır kaçarken Oğuz yabgusu da çekilmiş gözüktüyor. Lakin aynı müellife göre "Yavgulular (metin Navgiyân)dan Ahmed adlı kuvvetli bir kimse, 306 (1008) yılında Kasaba'ya akın etmiştir." (s. 51) ki, Oğuz yabgularına mensup olduğunu Yavgulular bahsinde de göreceğiz.

⁹⁸ 'Utbî, I, s. 341-347; Curbâzkanî, s. 225-228. Buna karşı İbn ül-Esîr (IX, s. 163). Mîrhwând (IV., s. 72) Selçukluların İlig Han'a ve Buğra Han'a sığındıklarını veya O'na (lara) karşı ihtiyatlı davranmadıklarını yazarlarken hem evvelce aldıkları esirleri geri vermek suretiyle yayılmış rivâyetlerin tesirinde kalmışlar; hem de daha sonraki hâdiseler ile bunları birbirine karıştırmışlardır.

etmek güç olmadığı gibi bu devirde uzak-şarktan yakın-şarka ve şarkî Avrupa'ya doğru gittikçe kesâfeti artan büyük Türk muhâceretine dair İslâm ve Hristiyan kaynaklarda geniş malûmat vermekte; kahir ekseriyeti müslüman olan Oğuzlar Anadolu'ya kadar göçerlerken Şâmânî dininde kalanlar da şimalden Balkanlara kadar yayılıyordu. Fakat Oğuz devleti ve Yabgularının ne zaman ve nasıl müslüman olduklarına dair tek bir işaret Gerdizî'ye inhisar etmektedir. Fakat bu kaynağa ve diğer hâdiselere göre İslâmiyeti kabul eden Yabgu, Baran veya Ali Han'dan başkası olamaz. Bu hâdisde de Karahanlılar ile Oğuzlar arasında kalan Selçuklulara ait gaza mefkûresini zayıflatmıştır. Oğuz-nâme İslâm gayreti ile, Oğuz Han'ı ve bütün yabguları müslüman göstermekle beraber yine bu eserin sonlarında tarihe uygun bir takım vakalar bakımından kaynak vazifesini görür⁹⁹.

6. Selçuklular ve Oğuz Yabguları

Türk hukukuna veya Oğuz töresine göre hâkimiyette birinci mevki Kayıhan'a ait olduğundan Oğuz Han'dan itibaren olduğu gibi Yengi-kent yabgularının da Oğuz Han'ın torunu Kayıhan boyuna mensubiyeti gösterilmiştir. Fakat destanın kaydettiği karışık bir devreye göre "*Oğuzlardan Yazır boyuna mensup*" Baran Hanoğlu Ali Han ile torunu olan ve Cend vâililiğine tâyin edilen Şah Melik (Destanda diğer adı Kılıç Arslan) hâkimiyeti ele almıştır. Hattâ Baran Han'dan önce de müslüman adı taşıyan iki yabgu daha yazılı ise de Gerdizî'ye göre müslümanlığı kabul eden yabgunun Ali Han olması gerekir. Bu durum mücâdelenin Yazır yabgusu ile "*Kınık soyundan olan, Gazi Sel-*

⁹⁹ Barthold (*Turkestan*, s. 269) müslüman olan yabgu üzerinde durmaksızın Oğuzların bu reisini Arslan Yabgu saymıştır. G. Pritsak (*Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 405) haklı olarak Muntasır'ın son başvurduğu Oğuzların Selçuklular değil Yengi-kent Oğuzları olduğunu ileri sürmüş, buna başlıca sebep olarak Sâmanî emîri ile birinciler arasındaki bozuşmayı zikretmiş ve 1043 yılında ikincilere ait yardımı kabul etmiştir. Buna mukabil Mehmet Köymen (s. 133-137) ve Cl. Cahen bu mesele üzerinde bazı münakaşalar yapmakla beraber (s. 44-46) Yengi-kent yabgusu yerine yine Selçuklu Arslan Yabgu'nun bahis mevzuu olduğu kanaatini belirtir, ve İslâmiyete giren Yabgu'nun ancak birincisinin olabileceğine dair Barthold'un karanlıkta bıraktığı çok mühim bir kayıt ve mânâsı açıkta kalır. Selçukluları daimî tâkip eden Yengi-kent yabgusunun Sâmanî emîrinin yardımına muvafakat etmesi ve bu taraflarda yerleşme arzusuna sahip olması ne kadar tabii idi ise de Selçuk Oğullarının da esir aldıkları kumandanları Karahanlılara iade edip İlig Han'a yaklaşmaları da o derece makûl ve hattâ zarurî idi.

çuk Sü-başı" arasında geçtiğini de meydana kor¹⁰⁰. Selçuk'un İslâmiyet uğrun-da Şâmânî yabgulara karşı cihâdı da Yazır ve Kınık boyları arasında cereyan etmiş ve gittikçe şiddetlenmiştir. Hattâ iki Oğuz boyu İslâm birliğine dâhil olduğu zamanda bile bu kabîlevî husûmet nihâyet bulmamış; bilâkis, artmıştır. Filhakika büyük Türk muhâcereti karşısında ve bilhassa Kıpçakların baskısı ile Oğuz devleti çöker ve Kınık ile Yazır boyları Mâverâünnehr'de kendilerine yurt bulmaya uğraşırlarken aralarında yine çarpışmalar devam eder. Oğuz-nâme "Oğuzların dağılmış ve Şah Melik'in perişan olduğu vakit Yazır uruğundan Ali Han'ın oğulları Yazır havâlisine göç edip kendilerine Hisar-ı Tak'da yurt kurdular. Onların evlâd ve nesilleri hâlâ bu diyarda mevcutturlar," ifâdeleri tarihe uygun mühim bir vesikadır; Oğuz devletinin XI. asrın birinci yarıla-

¹⁰⁰⁾ Reşid üd-din, *Câmî ut-tevârih* içinde henüz yazma halinde kalan Oğuz-nâme veya Oğuz destanı "Tarih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyat-i Cihangir" veya biraz farklı başlıklar altında bir bahsi teşkil eder. Profesör Karl Jahn bu bahsi "Die Geschichte der Oğuzen des Raşid ad-dîn" (Wien 1969) adı ile Almanca'ya tercüme etmiş ve esas aldığı Topkapı Bağdad köşkü 282 sayılı nüshasının da faksimilesini kitabına eklemiştir. Notlar ve indekslerini koyan naşir böylece eseri meydana çıkarmış ve Türk tarihine güzel bir hizmet daha yapmıştır. Bu metni neşredebileceğini daima tekrarlayan merhum Prof. Z. V. Togan nihâyet "Oğuz Destanı" adı altında Farsça'dan tercüme ederken izahlarda da bulunmuş, lâkin hastalığı ve hayattan ayrılması sebebi ile eser Dr. Tuncer Baykara'nın himmeti ile bastırılmıştır (İstanbul 1972). Bununla beraber merhûmun çalışmalarını henüz bitirmemiş olduğu da metinden anlaşılmaktadır. Farsça metinde Türkçe ad ve tâbirlerin yazılışında bozukluklar ve okunuşunda zorluklar gözükür, ki müstensihler ya bu türlü kelimelerin yerlerini boş bırakmışlar veya yakıştırma şekiller ile doldurmuşlardır. Bizim kanaatimize göre Türkçe anlatılan rivâyetin Farsça mütercimi Türkçeye ve destana yabancı olup bir liyâkat göstermemiştir. Herhalde bu durum sağlam bir Oğuz-nâme mevcut bulunmamasına ve tenkitli bir baskının yapılamamasına sebep olmuştur. Bu eserin Türkçeden Farsçaya naklinde yapılan hatâlar yanında hikâyelerin de kısaltılması vâridir. Bununla beraber asıl mühim hatâ *Cami üt-tevârih* gibi muazzam bir eser hazırlayan hey'ete ve bizzat Reşideddin'e olsa gerektir. Zira bu hey'ette Türk Tarihi ve destanlarını bilen bir zat bulunmadığı gibi iyi bir Oğuz-nâmecisi de aranmamış gözükmedir. Filhakika kaynaklarda Oğuz-nâme'nin mufassal nüshaları olduğunu, bu hususta san'atkârlar, şair ve hikâyeci Oğuz-nâmeciler bulunduğunu gösteren kayıtları ve nihâyet büyük san'atkârı ve yazarı meçhul şah-eser *Dede Korkut* kitabı önümüzde durduğu düşünülürse, Tebriz'de büyük Türk destanı basit bir Türkmen hikâyeci ile yabancı bir mütercim elinde çok küçültülmüş, *Cami' üt-tevârih*'i telif eden hey'et de zaten o kadar Oğuz-nâme ve rûhunun dışında kalmıştır, ki eserin adına uygun bir bahsi doldurmaktan ileri birşey de düşünememiştir. Buna mukabil Moğollar üzerinde çok durulmuş; hattâ Moğol tarih ve destanlarını ya Türklere bağlamaya veya kendilerine mal etmeye çalışmışlar ve bunun ötesini aramamışlardır.

rında çöküşünü ve bizzat yabgu ailesi olmak üzere bütün müslüman Oğuzların Mâverâünnehr, Harizm ve Horasan'a göçmelerini kısaca belirtir¹⁰¹.

Filhakika büyük muhâceretin baskısı ile XI. asrın birinci yarılarında Yengi-kent devleti çökmekte ve mevcut Oğuzlar da büyük muhâcerete katılmaktadırlar. Bu sıralarda Ali Han çok ihtiyarlamış ve emrinde otuz-kırk bin süvari bulunan oğlu Şah Melik yüzünü cenuba çevirmiş; Mâverâünnehr ve Hârizm'de fetihlere girişmiş fakat yine Selçukluları kendisine engel ve hedef saymıştır. Nitekim devrin tarihçisi Beyhakî “*Şah Melik Selçukluların büyük düşmanıdır ve onlara bir yer bırakmamıştır.*” Başka bir münâsebetle de “*Selçuklular ve Yınallılar ile Şah Melik arasında kadîm bir taassub, derin bir kin ve kan*” bulunduğunu yazarken bu düşmanlık ve mücâdelelerin eskiliğine ve şiddetine de işaret eder¹⁰². Bununla beraber çok cesur olan Şah Melik siyasetten anlamıyor; Selçuklulara karşı taassubun kurbanı olan bir yol tâkip ediyordu.

Filhakika bizzat destana göre Ali Han oğlunu atabeği ve veziri ile Cend'e göndermiş; fakat Şah Melik delikanlı çağında burada çok kötü bir şöhret kazanmış ve babasını da çok özlemiştir. Bu sebeple de aynı kaynak onun aleyhinde “*bî-dâdger*” yani zâlim sıfatını kullanmaktan sakınmamıştır. Halbuki Oğuz-nâme birçok kısmında Yengi-kent yabgularının görüşüne ve propagandalarına uygun bir havayı aksettirir. Nitekim Selçuk Oğuz devletinin “*sü-başı*”sı yani ordu kumandanı olduğu ve Oğuzların Kınık boyuna mensup bulunduğu halde Yabguların görüş ve propagandası ile o destanda “*keregüci*” yani çadırcı bir aileden gösterilmiş ve küçültülmüştür. Buna mukabil Oğuz töresine göre siyasî hâkimiyete her kabilenin mevkii malûm olmasına rağmen Kayılardan sonra Yazırlar ikinci sıraya yükseltilmiştir. Fakat Selçuklular İslâm dünyasına sahip ve cihângir bir imparatorluk kurunca ve Oğuzlara mensup olarak destana dâhil olunca onlar artık hem Kınık boyuna mensup gösterilmiş ve destana girmiştir; hem de “*Duvak*” yani Selçuk'un babası Tukak hakkında istikbâli keşfeden ve evlâdlarının cihâna hâkim olacağını müjdeleyen bir rüyâda anlatılmış; zaferlerinde büyüklüğü, adâleti ve kahra-

¹⁰¹ Oğuz devletinin yıkılışına ve Oğuzların dağılışına dair destan, tercümesi yapılan, şu mühim metni verir: “Be vakt-i teferruk-i Oğuz ve Perâgendegi-i Şah-Melik, emîrî ez üstünwân-ı Yazır ve pişerân-ı Ali Han be taraf-ı Yazır be-reftend ve makam ve yurt-ı hûd be-Hisâr Tak be'g-endahtend ve anca sakın ve mutavattin şudent ve henüz evlâd ve a'hab-ı işân der an diyar mevcûd-cûd” (Bağdat köşkü nüshası 282, s. 601b. - 602a; Ebu'l-Gazi, *Şecere-i Terâkime*, s. 44a-44b). Oğuzlar ile birlikte Muntasar'ı bırakan “Hasan bin Tak”ın Hisar-ı tāk kalesinin Baranlulardan önceki sahibi olduğu anlaşıyor, ki kaynaklar onun bu zamanda vukubulan hâdiselerde kendisinden bahs etmişlerdir.

¹⁰² Beyhâkî, *Tarih-i Mes'ûdî*, nşr. Saîd Nefisî, Tahran 1319, I. s. 541; II, (1326), s. 830.

manlığı ile tanınmış; pâdişahlığa yakışmayan hareketleri dolayısıyla da Şah-Melik'e lâîk olduğu cezayı verdiği destanın malı olmuştur ki, bunlar kaynaklarda da mevcuttur¹⁰³.

Nûr-Buhârâ'da sıkışan Selçuklular Harizm'e göçerlerken burada Gazneli Mahmud'un vâlisi bulunan Altun-taş'ın oğlu Harun, kararını değiştirmiş; Selçuklulara hıyânet ederek gizlice Şah Melik'e haber göndermiştir. Gerçekten Selçukluları tâkip eden Şah Melik ordusu ile derhal Cend'den hareket etmiş ve çöl yolundan gelerek Selçuklulara ağır bir baskın yapıp 8.000 kişilerini merhametsizce doğramış ve mallarını yağmalamış; cidden "zâlim" sıfatını da hak etmiştir. XII. asırda kendi memleketi Beyhak'ın tarihini yazan İbn Funduk Selçuk oğulları devletinin başlangıcında 433 (1041) yılında onun bir akınından bahsederken "Şah Melik b. Ali *el-Bârânî*" adını kullanır ve "*Hüsâm üd-devle Ebu'l-Fevâris Hârizm-Şah*" (devletin kılıcı ve kahramanların veya şövalyelerin babası) unvanlarını taşıdığını da ilâve eder¹⁰⁴. Ali Han'ın oğlu Baran Han'ın torunu olan Şah Melik'in Baranlı aile adı ile tanınması sâyesindedir ki, destanî yabgulular artık tarihî bir hüviyet kazanmıştır. Şah Melik Selçukluları tâkip ederken aynı yıllarda yine onun aile ad ve şöhreti ile tanınmış bir Türk kumandanının mevcut olması da çok mühim olup bizi teyid eder.

Filhakika yine Şah Melik gibi Selçuklulara karşı Karahanlılar safında savaşan bir "*Alp-kara Barânî*" de vardır. Müstakil bir siyaset güden Buhârâ emîri Ali Tekin Selçukluları parçalamak maksadı ile, bir tertip ve hıyanet hazırlarken "çok atılgan ve korku bilmez Alp-kara Barânî" de 1029 yılında Selçuklu ordugâhını basıp onları büyük kayıplara uğrattı; Selçuk'un oğlu Yusuf Yınal da öldürüldü. Tuğrul ve Çağrı beyler ertesi yıl Ali Tekin ile Alp-kara Barânî kuvvetlerini bozguna uğrattıp çok esir aldılar; bunlar arasında yakalanan Alp-kara'yı da öldürdüler ve intikam aldılar. Bununla beraber mukabil taarruza geçen Ali Tekin Selçukluları "azîm" bir kıtâle uğrattı. On-

¹⁰³ *Oğuz-nâme*'de "pâdişâhların Oğuz soyundan Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Begdili beş oğlundan (torunundan) bulunduğu ve bunlardan başka bir boydan pâdişâh gelmediği" yazılmıştır (s. 601a - 601b). Bununla beraber destanın 24 Oğuz boyuna ve hâkimiyet sıralarına göre aynı destana ait bir bahisde Yazır'ın, nüshalara göre, üçüncü, dördüncü ve beşinci ve nihâyet Kâşgarlı Mahmud'da "Yazgu" onuncu sırada yer almakta; buna karşı devrin sultanlarını çıkaran Kınık boyu birinci mevkide başa geçmiş ve yalnız burada Kayı boyu ikinci sıraya düşmüş bulunmaktadır.

¹⁰⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1317, s. 51, İbn ül-Esîr "Bârânî" nisbetini koymamakla beraber "Şah Melik bin Ali" kaydını verir. (IX. s. 175).

ların mallarını, kadın ve çocuklarını bile esir etti¹⁰⁵. İki düşman arasında ağır kayıplar veren Selçuklular uzun müddet oturdukları Nûr-Buhârâ yörüklerini de terk edip üçüncü bir muhâcerete daha mecbur kaldılar. Fakat bu göç esnasında Hârizm hududuna varınca, yukarıda gördüğümüz üzere büyük bir ordu ile Cend'den Semerkand'a yetişen Şah Melik 1034 yılında çok anı ve ağır bir baskın ile Selçukluları doğradı. Bu tarihî kayıtlar sâbit bulunduktan ve kaynaklarda ve bilhassa Oğuz-nâmelerde Türkçe isim, unvan ve ıstılahlara yabancı bulunan İran'lı müstensihlerin kelimeleri nasıl okunmaz bir şekilde yazdıkları anlaşıldıktan sonra Şah Melik'in dedesi ve Ali Han'ın babası Baran adına bağlı *Barânî* nisbesini çağdaş müellifler duydukları gibi *Barânî* ve Kara-koyunlu devrinde Türkçe Baranlu ve Farsça *Barânî* şeklinde yazmaları iki dile uygun ve tabii idi. Lâkin Türkçe'ye yabancı ve *Oğuz-nâme*'de bozuk bir şekil almış Baran ismini müstensihler kendi kültürlerine göre *Tûrân* ve *Bûrân* imlâsına göre kopya etmişlerdir ki, bu türlü temâyüller pek çoktur. *Barânî* nisbesi veya aile adının iki şahsa ait bulunması ve kaynaklarda tekrarlanması da şüphesiz Yabgu Baran Han'ın şöhreti ile alâkalı olsa gerektir. Nitekim Oğuz devletinde iktidarın değiştiğine ve yabgu makamının Yazır boyuna geçtiğine dair bazı işaretler vardır. Bu münâsebetle Baran Han'ın bu intikalde mühim bir rol oynadığı ihtimali artmaktadır. XI. Asrın birinci yarılarında Baranlu ve *Barânî* gibi kaynaklarda iki mühim şahsiyetin meydana çıkması bu isimde bir ailenin teşekkülünü göstermiştir¹⁰⁶.

Filhakika Oğuz ilinde bir Baranlu (*Bârânî*) hânedanı meydana çıkmış, Oğuz devleti çökünce bir kısım Yazırlar Baranlu Begleri idâresinde dağılmışlardır. Önce Horasan'a ve sonra da Azerbaycan, Anadolu ve Irak taraf-

¹⁰⁵ İbn ül-Esir, IX, s. 164; Mirhwând. IV, s. 74. Alp-Kara'nın da *Barânî* nisbesini taşıması Yengi-kent yabgu ailesinden geldiğini ifade eder.

¹⁰⁶ Ebu'l-gazi Bahadır Han Türkmenlere dair eserinde Oğuz yabgularından bahsederken bizi ilgilendiren şu malûmatı verir: "Şa'banning oğlu bar erdi.. Buran atlı. Anı han kıldılar. Buran takı il birle sülûk kılup Oguz-ili resmlerini bertaraf kılmaz. On sekiz yıl padişahlık kılup vefat taptı. Ali'ning Han bolganing zikri turur: Ol vakıtta Oğuz-ili Sır suyining iki tarafında ayakına yakın oturup ertiler... Ürgenc'e bardılar, köçüp kalganları Ali Tikenni han kıldılar. Ali'nin bir yaş (genç) oğlu bar erdi. Kılıç Arslan atlığ, ana Şah-Melik lâkab koyup ... halk pâdişâh kösterdiler. Birinci yıllardan son Şah-Melik zâlim boldı." (*Şecere-i Terâkime*, s. 41b-42a) Ebu'l-gazi kaynaklarda gördüğü *Burân*'ı Farsça müstensihlerin "*Tûrân*" şeklini reddederken ne kadar haklı idi ise onu Baran yerine *Burân* yapması da o derece hatalı olmuş, devrin tarihî seyrini ve kayıtlarını tedkik etmeyen bugünkü ilim adamlarını da, böylece ikileşen hata karşısında bir çıkmaza sokmuştur. Fakat daha mühimi Baran Han'ın Oğuz-ili'nde bir inkılap yapmasına ve yabgu makamına geçmesine dair kayıtlar olup zâten Baranlu veya *Barânî* hânedanı da bu suretle meydana çıkmıştır.

larına göç eden Baranlı hânedarı etrafında nihâyet bir Kara-koyunlu ulusu ve devleti teşekkül etmiştir. Filhakika yukarıda görüldüğü üzere Yazırlar Horasan'da kendi adlarını alan Yazır vilâyetinde bir yurt kurdular. Baran'ın torunları ve "Ali Han'ın oğulları da bu bölgede Hisâr-ı Tak'da kaldılar. Onların nesli hâlâ idarede mevcuttur." Nitekim eserini 605 (1208) yılında yazan ve Horasan'da yaşayarak Yazırları iyi tanıyan bir coğrafyacı, Oğuz-nâme'yi teyid ederken "Yazır Türklerinden bir kısmı Balkan (Hazar sahillerinde Dehistan) taraflarına bir kısmı da Mankışlak adasına göçtüler"; fakat Yazırların başlıca halkı Horasan taraflarına vardılar. Bunların sayıları çok ve kuvvetlidirler. Hisâr-ı Tak'a intikal edip oturdular. Bunlar hâlis Yazırlar olup kendileri ile bilikte Mankışlâki ve Parsî olmak üzere üç kola ayrılmışlardır"¹⁰⁷. Bu vesika Oğuz-nâme'yi ve diğer kaynakları teyid eder. Nitekim Ebu'l-Gazi'ye ait Oğuz-nâme'de mevcut olmayan bir tafsîlât da verir. "...Ali Han Beğ evlâdları baş olup Hisar dağına gittiler. Okli-ili, Kökli-ili, Ağar-ili ve Sultan gibi pek çok ilde Balhan dağına göçtüler. Yazır ili Horasan'a varıp Merv-rûd etrafında pek çok il sâkin oldu. Bu sebeple de bu havâliye Yazır yurdu denilmiş ve Yazır ilinde (boyundan) Merv-rûd yakınlarında oturanlardan çoğu çiftçilik ile uğraşmaya başlamıştır"¹⁰⁸.

Yazır kendi adlarını taşıyan bu vilâyetlerinde yerleşirlerken Yabgu Ali Han'ın oğulları Baranlı beğleri de geldikleri Hisâr-ı Tak'ı kendilerine merkez yapmışlar; bu sebeple de burasını aile isimlerine göre "Baran kalesi" veya bazan da Yazır kalesi adları ile şöhret kazanmış olup XIV. asrın birinci yarılarında Yazır kasabası Hamdullah Kazvinî'ye göre orta derecede bir şehir idi. Yazırlar toprağa bağlanmakla beraber beğlerinin idâresinde eski kabîle teşkilâtını muhafaza ediyor; XII. asrın ortalarında Hârizm-şahlara tâbi muhtar bir beylik durumunda bulunuyorlardı¹⁰⁹. Bununla beraber Yazır beğleri

¹⁰⁷ Muhammed bin Necib Bekran, *Cihân-nâme*, nşr. E. Riyahi, Tahran 1342.

¹⁰⁸ Metin: "Ali Han bigning oğlanları baş bolup Hisar tağına kittiler. Bir nice kop iller; Okli-ili, Kökli-ili, Agar-ili ve Sultan-ili Balkan tağına kittiler. Yazır-ili Horasanga barıp Merv-rûd etrafında kop iller ol-turdular. Ol sebepten Merv-rûdga Yazır-yurtı derler. Yazır-ilining bir nicesi yakınında tağ içinde dikkanklık kılup oturur irdiler." (*Şecere-i Terâkime*, s. 44b).

¹⁰⁹ Cuveynî, *Cihân-guşâ*, G.M. I., s. 120, 122, II, s. 71-72, 219; Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, Beyrut 1955, I, s. 318; Hamdullah Kazvinî, *Nuzhet ül-kulûb*, Tahran 1336, s. 196; Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, nşr. A. Alizâde, Baku 1957, s. 30, 276, 283 (*Vilâyet-i Yazır, Merv ve Yazır*). Yâkut'un metninde "Baran, Merv köylerinden olup "Diz-i Baran" (Baran kalesi) denildiğini", yazarken "diz" kelimesi *dize* şeklini almıştır. Nitekim esas kaynağı Yâkut olan *Merâsîd ul-ittilâ* (I, s. 150) bir nüshada adın Diz-i Bârân olduğunu kaydetmekle bu istinsah hatasını düzeltir. Bununla beraber XII. asrın büyük âlimle-

ile Hârizm-şahlar devleti arasında ihtilâflar ve hattâ savaşmalar eksik olmuyordu.

Filhakika İl-Arslan zamanında (1157-1172) Hârizm ordusu ile başların-da Yağmur Han'ın bulunduğu Yazır Türkleri arasında, 1160 yılında bir muharebe oldu ve Yazırlardan çok insan öldürüldü. XIII. asır başlarında 610 (1214) yılında Hârizm-şah Sultanı Alâuddin Muhammed'in anası Terken Hatun'da "Yazır kalası sahibinin oğlu Ömer Han aleyhinde bir tertip kurup öldürdü ve bir hile ile 'Onun ata mirası' (mevrûs-i hîş) olan bu kal'ayı işgal etti"¹¹⁰. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin tasavvufta ilham kaynağı olan Şemsuddin Tebrizî'nin babası da Horasan'da Yazır vilâyetinden olup ticâret ile meşgûl iken bu şehre gelmiş ve bahis mevzuu oğlu da burada doğmuştur¹¹¹. Yazırlar Yabgu oğullarının rehberliğinde kadîm Oğuz ilinden Horasan'a göçerlerken böylece Yazır vilâyeti, Yazır veya Baran kal'ası olarak kabîle isimlerini muhafaza etmişler, hânedan da Baranlu veya Baranî adlarını da taşımışlardı. Horasan'dan şarkî-Anadolu, Azerbaycan ve Irak'a geldikleri ve bu havâlide Karakoyunlu devletini kurdukları zamanda da hânedana ait Baranlu (Farsça Ba-

rinden Abdülkerim Sem'anî, *Kitab ul-Ensâb* (s 58a) adlı meşhûr eserinin yazmasında "Baran, Merv köylerinden olup buraya -Dih Baran (Dih-i Bârân)- denildiğini ve Hatem bin Muhammed el-Bârânî'nin de bu köye (kasabaya) mensup bulunduğunu kaydetmekle bizzat yazılış hatasını düzeltir. Esâsen kaynaklar Baran'ı hem köy (dih) veya kasaba ve şehir ve hem de kale (diz) olarak göstermişlerdir.

¹¹⁰ İbn ül-Esir, XI, s. 97-98; M. Nesevî, *Siret es-Sultan Celalüddin Mengü-birti*, nşr. G. Houdas, Paris 1891, s. 39; Fransızca trc. Paris 1895, s. 67-08; Eski Farsça terc. nşr. Mucteba Minevî, Tahran 1344, s. 58.

¹¹¹ Kara-koyunlular tarih sahnesine çıkışlarından yâni XIV. asırdan beri Barânî veya Baranlu aile adı ile tanınmışlardı. Meselâ Gaffârî "Karakoyunlu sultanlarına Barânî de denilir." (*Cihan-ârâ*, Tahran 1342, s. 277) ifadesi de bu ismin hânedana mahsus olduğunu belirtmiştir. Bu devletin ikinci hükümdarı "Emîr Kara Yusuf Barânî" idi (Ebû Bekir Tahrânî, *Kitab-i Diyârbekriye*, s. 31) Hasan oğlu Beğ Rûmlu Kara-koyunlu hükümdarı meşhûr Cihân-şâh'a mensup, Sultan Hüseyin Barânî'ye ait vak'alardan bahseder, (*Ahsen üt-tevârih*, Baroda 1931, s. 31-33). İlk Osmanlı tarihçilerinden Neşrî, Uzun Hasan'ın Baranlu'dan Mirza Cihân-Şâh'ı öldürdüğünü kaydederken hânedan adının Türkçesini yazar (*Cihân-numâ*, nşr. F. R. Unat ve M. Köymen, Ankara 1957, s. 820). Babür-şâh "Tebriz pâdişâhı Cihân-Şâh Barânî" ifadesini kullanır (*Vakayî*, nşr. R. R. Arat, Ankara 1943, I, s. 9). Malûm olan bu kayıtlar Yabgu Baran ve mensuplarına ait Baranlu aile adının böylece, Oğuz-ilinde (Sır-deryâ havzasında) ve Mâverâünnehr'de olduğu gibi aynı hânedan beylerinin kendi kabîleleri başında göçleri ile Horasan'da ve Yakın-Şark'taki hayatlarını, nihâyet menşe' ve aile adlarının nasıl bağlandığını görüyoruz.

rânî, Arapça el-Barânî) adını taşımışlardır¹¹². Bununla beraber bazı modern târihçiler ya Kara-koyunlu devletinin başında bulunan Baranlı (Barânî, Bârânî) hânedanı ve isimlerinin menşei üzerinde duramamışlar veyahut bu aile ve adını Oğuzların Yazır değil Yıva (İva) boyuna mensup olduğunu sanmışlar; hattâ bu uğurda sarf ettiklerini israf etmişler ve adeta çıkmaza sokmuşlar idi¹¹³. Bu kitabın ilk baskısında, kısaca ileri sürdüğümüz görüşün

¹¹² Şarkî Anadolu ve El-cezire (Musul) havâlisine gelen Baranlıların Kara-koyunlu devleti kurulmadan önce de birtakım vak'alara karışmaları ve rol oynamaları tabii idi. Filhakika XIII. asır ortalarında Eyyûbilerin ve Memlûklerin Moğollara karşı yardımlarına başvurdukları Türkmen beyleri arasında Emîr Şemseddin Ak-kuş ve Emîr Hüsâmeddin bulunmakta; bunların Kara-koyunlu ulusunun başındaki Baranlı hânedanına mensup olduğu gözükmemektedir. Gerçekten Arapça kaynaklarda "el-Brnlı" şeklinde yazılan bu nisbenin *Baranlı* olduğunu sanıyoruz. Bunların emîr olması, oldukça mühim askerî kıt'alara sahip bulunması ve şarkî Anadolu'da buna benzer bir Türkmen boy veya ulusuna rastlanmaması kanaatimizi te'yid eder. (Mufaddal bin Ebi'l-Fezâil, *el-Nehc us-Sedid*, nşr. ve terc. E. Blochet, s. 80-81, 95-57, 110; Makrizî, *Kitab üs-Sülûk*, Kahire 1957, I, 475, 493). E. Blochet bu nisbeyi *Alburanlı* olarak okurken Tanrı-birdi'nin bu kelimeye "*al burunlu*" mânâsını vermektedir. Bu durum herhalde Baranlı ailesinin XIII. asır ortalarında henüz tanınmaması ve bilâhare meydana çıkan bu hânedan ile bağlılığının bilinmemesi ile alakalı olmalıdır. Nitekim, Hülâgü zamanında Musul'da Sundagu Noyan ile savaştan aynı Türkmen beyi'nin hususî adını Aguş (Ak-kuş) gösteren *Câmi üt-tevârih*'in verdiği aile ismi üç baskıda da okunamamıştır. (Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, s. 386, Tahran nşri, s. 730; A. Alizâde, Baku baskısı, s. 84).

¹¹³ Bir takım yeni oymakların birleşmesi ile Kara-koyunlu ulusu teşekkül eder iken bunlar arasında bir Baharlı oymağı da vardı. Kara-koyunlu hânedanının Baranlı (Barânî) adını taşıdığı Farsça, Arapça ve Türkçe kaynaklarda mevcut olduğu halde V. Minorsky bu ismi bırakıp Baharlı üzerinde durmuş ve bu adın da "kar'iyetle kabilevî değil Hemedan yakınında Bahar mevkiinde (kalesinden) geldiğini" Hamdullah Kazvinî'ye (*Nüzhet ul-kulûb*, Tahran 1336, s. 127) dayanarak ileri sürmüş; Cihân-Şâh'ın oğulları ve neslinin bu kale ile alakasını da bir delil saymıştır. XIII. asırda İva (Yıva) Türkmenleri başında Melik Süleyman-Şâh'ın bir müddet Bahar kalesinde oturduğunu da kaydederek Kara-koyunlu hânedanının Baharlı oymağına ve Oğuzların İva boyuna mensup bulunduğu neticesine varmak istemiştir "The Clan of the Kara-koyunlu", *Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 391-393). Fakat kaynakların Kara-Koyunlu hânedanının Baranlı adı üzerinde, ittifakına karşı, pek çok emsali arasında Baharlı oymağının bu ulus ve devletin başında bulunduğu dair bazı ihtimaller ileri sürmek malûmu meçhul ve meçhûlü de malûm göstermeye çalışmak demektir ve beyhûdedir. Esâsen yukarıda da gösterdiğimiz üzere, Yazırlar ile birlikte, Baran, Baranlı veya Bârânî adının Oğuz-ili, Mâvera-ünnehr, Horasan'dan Kara-koyunlulara kadar nasıl intikal ettiğini tâkip edebiliyoruz. Bu münâsebetle de Bahar kalesine mensup bir Baharlı oymağının bulunması ve diğerleri gibi Kara-koyunlulara dahil olması bir mesele teşkil etmez. Esâsen Yıvalar ile kabilevî bir alâka olsa idi XIII. asırda büyük şöreti olan Melik-Süleyman-Şâh'ın Kara-koyunlular üzerinde bir iz bırakması tarihî ve ananevî bir rivâyetin bulunması gerekir-di (Süleyman Şâh hakkında bk. M. Kazvinî, *Cihân-guşâ III*, hâşiyeleri, s. 454-463).

şimdi daha geniş bir araştırma ile aydınlanmış ve meselenin halledilmiş olduğunu sanıyoruz.

*İslâm Ansiklopedisi'*nde Kara-koyunlular maddesinden sonra aynı unvan altında kitabını yazan (Ankara 1967) Faruk Sümer Kara-koyunlu hânedanına ait Baranlı veya Bârânî adı üzerinde ciddiyetle durmuştur. Fakat bunun menşei ile ya alâkalanmamış veyahut, bizim bu eserin birinci baskısında (1965) kısaca meydana koyduğumuz görüşler hakkında, sadece menfi davranmış; ne bizi tezip eden bir kayıt vermiş; ne bize ait kayıtlar üzerinde durmuş ve hatta eserimizi de zikretmemiştir. Gerçekten o, Kara-koyunlulardan önce, XI. asrın birinci yarılarında mevcudiyetini meydana koyduğumuz Barânî (Baranlı) adını “Şah-Melik'in berâni yahut berrâni lakabından, *Tarih-i Bayhak* başta olmak üzere, hiç bir kaynakta bahsedilmiyor,” iddiasında bulunurken, hiç olmazsa aynı yıllarda askerî faaliyetlere karışan Alp-kara'nın da Barânî ailesinden olduğuna dair kaydımız karşısında duraklaması lâzımdı. Fakat Türkçe Baranlı'nun, Farsça kaideye göre, Barânî olması tabii iken müellif bu yabgu oğullarını “Berânî” ve “Berrânî” gibi garip şekillere sokmağa çalışmış; mantık ve mânâ dışı bir zorlamaya girişmiştir. Halbuki O, Kara-koyunlular eserinde (s. 13-16-17, 23-24) bu hânedanın, kaynaklara göre, Barânî, Bârânî ve Barunlu adını taşıdığını doğru olarak vermiş ve burada aynı isim üzerinde bir tezat veya zorlamaya lüzum görmemişti. V. Minorsky'nin *Tezkiret ül-Mülûk*'ünde ileri sürdüğü eski bir fikrini ihtiyatla kabul eden Faruk Sümer, Pir-budak adına basılan meskûkat üzerinde bulunan damgaya göre (Bk. Ali Kemâli, *Erzincan Tarihi*, s. 215-217) Kara-koyunluların Yazır boyuna mensup olduğu temâyülünü göstermiş; fakat başka bir delil bulunmadığı zannıyla yine Minorsky'ye uygun olarak bu Yıva boyu üzerinde durmuştur (Kara-koyunlular, *İA*, VII, s. 202-293). O nihâyet “Minorsky, Kara-koyunluların Yıva boyundan geldikleri fikrindedir, ki şimdiki durumda en isabetli tahminin bu olduğunu” söylemiş (*Oğuzlar*, Ankara 1972, s. 147). Lâkin Minorsky'nin Tarihi coğrafya ve etnografya üzerinde bir otorite olarak tanınması ne kadar doğru ise onun hatâsına iltihak da o derece isabetsiz olmuştur. Nitekim W. Barthold, Orta-Asya Türk Tarihi hakkında hâlâ otoritesini muhafazaya ne kadar hak kazanmış ise eserlerinde yaptığı hatâlar da o derece büyüktür; daha mühimi Avrupa'da ve Türkiye'de tarihçiler üzerinde müsbeti yanında menfi tesirleri de görülmüştür. Bu münâsebetle ciddi bir emek sarfedilen son *Oğuzlar* adlı eseri de, ismi zikredilmeksizin, W. Barthold'un azim hatâlarına göre yazılmıştır. Biz *Oğuzlar* ait olup hâlâ karanlıkta kalmış bazı mühim meseleler üzerinde hazırlamakta olduğumuz bir araştırmada bazı yeni ve mühim görüşler ile birlikte bazı bahisleri ve diğer hatâları da düzeltiyoruz. Kaynaklarda Baran adı ve Baranlı nisbeti Farsça yağmur mânâsında Baran imlâsı gibi yazılmakla beraber XI. asrın birinci yarılarında, Yabgu hânedanının ismi bu Farsça kelimeye aykırı olarak Barânî şeklinde kaydedilmişti. Bu durum İran'lı müelliflerin bu adın Farsça yağmur kelimesinden gelmediği ve Türkçe olduğu kanaati ile ilgili olmalıdır. Yahut bunun menşei bilinmediği veya Türklere mahsus ve Türkçeleşmiş bulunduğu sayılarak bir imlâ farkına lüzum görülmesi ihtimali vâridi. Eski Türkçede bir “bâr” veya “ber” fiil kökü mevcut olup *peydâ olmak* veya *vermek* mânâsına gelmekte (Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, III, s. 355) ve kaideye göre *Baran* veya *Beren* isimlerinin yapılması mümkün gözükmektedir. Peçenek ve Kumanlar arasında, Şarkî ve Orta Avrupa'da akınları ile tanınan bir “*Berendi*” boyunun adı akla gelmektedir. Eski Türkçe'ye göre bu isim “Baran-dı” veya “Beren-di” olup bugünkü şekli ile Baran-lı veya Beren-li olur. Nitekim Kuman'dan Kumandı ve Kuban adları da böyledir. Bu münâsebetle *Burunduk* (hayvanın burnuna takılan burunluk). *Boyunduruk* (hayvan boynuna takılan âlet),

7. Selçukluların Mâverâünnehr'deki Hayatları

Cend'den Mâverâünnehr'e göçen Selçuklular kışın Nûr-Buhârâ'da, yazın da Semerkand yakınlarında 30 yıldan fazla yaşadılar. Selçuk'un ve Mikâ'il'in ölümlerinden sonra başbuğları, büyük evlât olarak, Arslan (İsrâ'il) idi. Bu mevkii dolayısıyla Yabgu unvanını almış ve Arslan Yabgu olmuş idi. Ondandır sonra yaşça büyük olduğu için, reislik İnanç (Musa) bey'e intikal edince o da bu unvanı uzun müddet taşıdı. Karahanlılar, Selçukluları bölmek maksadı ile, Selçuk'un diğer oğlu Yusuf Yinal'ı yabgu yapmak teşebbüsüne giriştilerse de, bunda muvaffak olamadıklarından o bu unvana sahip olamamıştır. Bu unvan çok defa, "Büyük" sıfatı ile birlikte, *Uluğ-yabgu* (*Yâbgû-i kelân*) şeklinde kullanılıyordu¹¹⁴. Selçuklular istiklâl kazandıktan sonra bu unvanı kullanırken yine buna "*Uluğ*" sıfatını ekliyorlardı. Bazı ilim adamları hâlâ *Yabgu* unvanını müstensihlerin yanlış imlâları ile nakledip mahiyetini anlayamamışlardır¹¹⁵.

Selçuk'un oğullarının sayısı ve adları hakkında kaynaklardaki karışıklık tetkiklere de intikâl etmiş ve bugüne kadar halledilememiştir. Mikâ'il, İsrâ'il ve Musa üzerinde bir ihtilâf yoktur. Dördüncüsü ise bazan Yusuf, bazan da Yûnus gösterilmiştir. Fakat hakikatte bunlar da ayrı şahıslar olup, hepsi beş kardeştir. Tuğrul ve Çağrı beylerin anadan kardeşi olan İbrahim, Mikâ'il'in ölümünden sonra, anneleri ile evlenen Yûsuf'un oğludur, İsrâ'il'in Türkçe adı Arslan, Yûsuf'un da Yinal'dır¹¹⁶. Yûsuf çok defa, yanlışlıkla Musa'nın oğlu gösterilmiş ve Yinal ismi de oğlu İbrahim ile birleşmiştir. Halbuki Musa'nın oğlu Hasan ve Bôri'dir¹¹⁷. Selçuk'un Yûsuf'tan sonra beşinci

Yastuk (yastık, yaslanan yatak takımı) gibi isimleri de belirtebiliriz. Bununla beraber Oğuzlar ile İranlıların daimî temasta bulunmaları ve Türklerde isim vermede çeşitli sebeplerin rol oynaması Farsça *Baran* adının takılmasını da mümkün kılar.

¹¹⁴ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 189a; Râvandî, *Rahat us-sudûr*, GM, s. 102, 104.

¹¹⁵ Kunlardan beri Yabgu unvanı kullanıldığı halde Barthold, bozuk istinsahlara göre yazılan "*Beygu*" şekline kopamamış, her ikisini de yazarak tereddütlerini belirtmiş ve F. Sümer de ona uymuştur. Fakat tarihçiler bizim tashihlerimizi kabul ettiği halde bu hataya bağlı kalmıştır. Farsça metinlerde "kelân" (büyük) kelimesini düşünmeyen Ahmed Ateş ve "Uluğ yabgu" unvanını -*Yabgu gelen*" yapmakla daha garip, tarihi ve lisanî bir hatâ işlemiştir. (*Rahat us-sudûr*, tercüme Ankara 1960, s. 101-102.

¹¹⁶ İbn ul-Cevzî, *al-Muntazam*, Haydarâbâd, 1358. VIII, 114, 233; 'İmâd ud-Dîn Bundarî, *Zubdata-nusra*, nşr. Houtsma, Leiden, 1880, s. 8; *Ahbâr ud-devle*, 17, 19, 20; Abu'l-Farac, s. 200, 213; Anilî Kadî Burhaneddin, s. 502; Anonim *Selçuk-nâme*, 8-9.

¹¹⁷ İbn ul-Cevzî, VIII, 233; Fahr ud-Dîn Râzî, *Câmî'ul-'ulûm*, British Museum, Or. 2972, 60a. Enverî (s. 6). Musa, Mikâil, Yunus, İsrail adlarını verir.

oğlu Yûnus olup¹¹⁸ Alp Arslan'a isyan edip Bizans'a kaçan *El-basan* (*Er-basgan*)'ın babasıdır¹¹⁹. Selçuk'un ayrı bir oğlu gözükken İnanç bey de hakikatte Musa olup bu onun Türkçe adından başka bir şey değildir. Alp Arslan zamanında, Selçukluların en yaşlısı olarak *Melik-nâme*'ye bilgi veren İnanç bey de budur. Böylece kaynak ve tetkiklerde karanlık kalan Selçuk'un oğullarını ve onlardan Arslan, İnanç ve Yinal olmak üzere üçünün de Türkçe adlarını (sanıldığı gibi unvan değil) meydana koymuş oluyoruz.

Arslan Yabgu, bu mevki ve sıfatla, göçebe Selçuklularının siyasî reisi olmakla beraber, bu kabile teşekkülü ona zayıf bir feodal bağla bağlı idi. Selçuk'un diğer oğulları da kendi oymak ve mensupları ile pek müstakil bir durumda olup ancak mühim hallerde sıkı bir birlik gösteriyorlardı. Bu sebeple bu topluluk başlangıçtan beri Selçuklular (Tuğrul ve Çağrı bey grubu), Yabgulular (Arslan Yabgu mensupları) ve Yınalılar (Yusuf Yinal Oğuzları) gibi zümrelere ayrılıyorlardı. Selçuk oğulları arasında Arslan yabgu'nun "gazi" lâkabını taşıdığına dair bir kayıt¹²⁰ eski bir kaynaktan geliyorsa onun daha Cend'de iken babası ile yaptığı gazalar ile ilgili bulunmak icap eder. Karahanlılara karşı yardımları sâyesinde, Selçuk oğulları Nûr-Buhârâ'da yeni bir yurda kavuştular. Fakat daha sonra Karahanlı, Harun Buğra Han, 992 yılında Buhârâ'ya girdi ve dönüş yolunda öldü. Sâmânîlerle çekişilen bu bölgelerdeki mücadele nihâyet İlig Nasr Han Buhârâ'yı 999 yılında fethedince sona erdi, Sâmânî devleti de artık tarihe intikâl etti. Bununla beraber Selçuklular yine Karahanlılar ile düşmanca vaziyetlerinde bir değişikliğe sahip olmadılar. Gerçekten Özkent(Özcend)'de hanın hapisanesinden kaçan Nûh'un oğlu İsmâ'il (Muntasır) eski kumandanı Arslan Yalu ile birleşerek Buhârâ'yı kurtardıktan ve Çağrı Tigin'i oradan attıktan sonra Semerkand civarında bulunan Zarafşân köprüsü zaferini de kazanmış; lâkin bir az sonra İlig Nasr Han'a yenilerek Buhârâ'yı terketmiştir¹²¹. Bu mağlûbiyet üzerine Muntasır, bir çok maceralardan sonra 392 (1002)'de, eski devlet müttefikleri Oğuzlara giderek yardımlarına başvurdu. Öteden beri "Sâmânîlere hizmet ve temâyülleri" olan bu Oğuzlar bu gelişten çok memnun ve mağrur olarak ona yardım ettiler ve 393 Şabanında (Ağustos 1003) yine Semerkand yakınlarında İlig Han'ın ordusunu bozguna uğrattılar; 18 Karahanlı beyini esir alarak Muntasır ile birlikte yurtlarına döndüler. Lâkin bu sırada, Yabgu

¹¹⁸ Râvendî, 87; Zahir ud-Dîn Nişâpûrî, 16; Hamdullah Kazvinî, 434; Aksarâyî, 10.

¹¹⁹ Anonim *Selçuk-nâme*, s. 8; Râvendî, s. 87.

¹²⁰ Anonim, s. 10.

¹²¹ Karahanlılara mahsus bu İlig unvanı için bk. Osman Turan, *TM*, VII, 102-199.

Oğuzlarının bir hareketi dolayısıyla, Selçuklular hana yaklaşmak mecburiyeti ile, esirleri iade eylediler ve hattâ cephe değiştirerek Muntasır'ı da takibe koyulup Amul'e kadar ilerlediler. Bu perişan durumda Muntasır "*Oğuzlardan bir kısmının yardımı*" ile, 394 Şaban(Haziran 1004)da, Semerkand havâlisinde Bûrnemed köyünde Karahanlılara bir baskın daha yaptı. Memleketine dönüp asker toplayan han tekrar Muntasır ile karşılaştınca, Oğuzlar ganimetin taksimi ile uğraştığı bir sırada Sâ mânî emîri tarafında bulunan Tak oğlu Hasan Karahanlılara iltihâk ettikten sonra Muntasır son bozguna uğrayarak tarihe karıştı¹²².

Kaynaklar Sâ mânî emîri ile Oğuzlar arasındaki bu münâsebetlerden bahsederken bunların Selçuklular olduğunu belirtmezler. Hattâ İbn ul-Esîr Selçukluların başlangıçlarını yazarken (IX, 163-167) 'Utbî'ye dayanmakta ve bu belirsizliği hissettirmektedir. Bununla beraber İlig Han'ın tekrar Buhârâ'yı işgali münâsebeti ile "*Selçuk oğlu Arslan'ın mevkiî yükseldi*", kaydı ile bu Oğuzların Selçuklular olduğunu meydana koyar. Mîrhwând'da Muntasır'ın bizzat Selçuklulara sığındığını ve bu sâyede Karahanlılara zafer kazandığını tasrih eder (IV, 72). Lâkin bunu Arslan yerine Selçuk'a atfetmekle tekrar bir tereddüt uyandırır. Bu tereddüdün bir sebebi bu sırada Selçuklulardan başka Oğuzların da İslâm ülkelerine yayılmaya ve müslüman olmaya başlamalarıdır. Filhakika çok eski zamanlarda Halaç(Kalaç)lar ile birlikte bir kısım Oğuzlar bilinmeyen sebepler ile Huttalan havâlisine gelip Sâ mânîlerin Horasan vâlisi Alp Tekin zamanında Nûh bin Nasr(943-954)a vergi ödüyorlardı¹²³. Halaçlar ile birlikte Gazneli Mahmud tarafında bulunan bu "*Oğuz Türkmenleri*" Karahanlı İlig Han'ın kardeşi Sü-başı Tekin'i, Belh'ten Merv'e doğru çekilirken, 396(1006)'da, müthiş bir bozguna uğrattılar. Sultan Mahmud ile birlikte, 397 ve 398 yıllarında da, Karahanlılara karşı Belh civarında yine zaferler kazandılar¹²⁴. Bunların başında Tak oğlu Almuhas (galiba Muntasır'ın maiyetindeki Tak oğlu Hasan) bulunuyordu¹²⁵. Bununla beraber Selçukluların Cend'den Buhârâ civarına geldiklerine dair kaynakların birleşmesi, Sâ mânîler ile eski dostluk ve ittifakları ve bu sebeple de bu "Oğuzların

¹²² 'Utbî, I, 320-326, 334-338, 340-344; Carbazekânî, s. 222-226; İbn ül-Esîr, IX 54 vd., Gerdizî, 50 vd., İbn Funduk, 70; Barthold, 270, Köymen, I, 118-136.

¹²³ Nizâm ul-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 96 vd., Curcânî, *Coğrafya*, British Museum, Add; 7705, 36a.

¹²⁴ 'Utbî, II, 82-86; Gerdizî, 54; İbn ül-Esîr, IX, 65 vd.

¹²⁵ 'Utbî, II, 79, Merv havâlisinde Serahs'de bulunan "Oğuz Türklerinin reisi el-Muhas bin Tak" adı diğer kaynaklarda "Hasan bin Tak" yazıldığından "el-Hasan" olduğu gözüküyor.

Sâmânîlere meyilleri” bunların Selçuklular olduğunda şüphe bırakmıyorsa, yukarıda belirtildiği üzere, ikinci yardımın Yengi-kent Oğuzları olduğu da anlaşılmıştır.

Sâmânîler ortadan kalktıktan sonra Selçuklular Karahanlılar karşısında yalnız kaldılar. Bununla beraber Türkistan Hanları arasındaki mücâdeleler Selçukluların bu eski düşmanlarına karşı mevcudiyetlerini muhafazada yardımcı oldu. Muntasır'ın son teşebbüsünde, 1033'de, herhalde Oğuz yabgununun bir hareketi ile, Selçuklular Karahanlılara yaklaşıncâ Sâmânî emîri de onların düşmanı Yabgu ile münâsebetle girişti. Lâkin İlig Han ile bu dostluk uzun sürmemiş ve münâsebetleri “gâh ittifak gâh düşmanlık” halinde devam etmiştir¹²⁶. Selçukluların kuvvetinden çekinen ve onlara bir türlü inanamayan İlig Han hücumla geçince Tuğrul ve Çağrı beyler kaçıp çöllere çekildiler ve Buğra (Ahmed bin 'Alî) Han'ın topraklarına sığınmaya ve ona hizmet teklifinde bulunmaya karar verdiler. Bununla beraber Tuğrul ve Çağrı beyler, eski husûmetleri ve istiklâlcî temâyülleri dolayısı ile ona da güvenemeyerek kardeşlerden biri hanın hizmetine giderken öteki cemâatin başında kalmayı ihtiyata uygun buldular. Tuğrul beg'in hizmet esnasında han tarafından hapsedilmesi bu itimatsızlık ve tedbirde isabetli olduklarını meydana koydu. Serbest kalan Çağrı-beg Selçukluları koruduktan başka bir baskın ile hanın bir kısım beylerini de esir aldı. Bunun üzerine han bunları kurtarmak için Tuğrul-beg'i serbest bıraktı¹²⁷.

İlig Nasr Han'ın 403(1012)'de ölümü üzerine Arslan Han'ın hapsinde bulunan Karahanlılardan 'Ali Tekin kurtularak döndü; Arslan yabgu ile ittifak yaparak Buhârâ'yı aldı ve bu bölgede müstakil bir Karahanlı beyliği kurdu. Bu hâdisedeki rolü dolayısı ile Arslan yabgu'nun da nüfûz ve kudreti arttı. Arslan'ın kızı ile de evlenerek kudret kazanan 'Ali Tekin artık “*Türkistan Hanları arasında müsavilik ve hattâ üstünlük dâvasına*” girişti; böylece ikisi birlikte ehemmiyet kazandı¹²⁸.

8. Karahanlı ve Gazneliler ile Münâsebetler

Kaynakların kifâyetsizliğine rağmen Selçuk-oğulları arasında bir müddetten beri bir ayrılığın mevcut bulunduğu gözüküyor. Tuğrul ve Çağrı beylerin Arslan yabgu-Ali Tekin ittifakı dışında kalmaları sebebi de budur. Hattâ mevkiini kuvvetlendiren Ali Tekin müttefiki ve kayın pederinin yeğenleri

¹²⁶ Mîrhwând, IV, 72.

¹²⁷ Mîrhwând, IV, 72; İbn ül-Esîr, IX, 163.

¹²⁸ Mîrhwând, IV, 72; İbn ül-Esîr, IX, 163; İbn ul-Cevzî, VIII, 233; Sibî İbn ul-Cevzî, *Mîr'ât uz-zaman*, Topkapı 2907 (XII), 91b.

üzerine yürüyerek onları itaate almaya çalışmıştır. Böylece Buğra Han'dan kaçan ve şimdi de A'li Tekin'in hücumuna uğrayan Tuğrul ve Çağrı beyler çok zor bir devreye girdiler. Bu endişeli durumda iki kardeşin verdikleri karara göre, Tuğrul-beg "geçilmesi güç çöller" çekilirken Çağrı-beg de 3.000 kişilik bir süvari kuvveti ile uzak Anadolu'da bir keşif seferine çıktı¹²⁹.

Selçuk'un bu kudretli ve cefâkeş torunları, muazzam bir mesâfede bulunan Anadolu gazasına teşebbüs etmekle cidden çok ümitsiz bir durumda bulunuyorlardı. Horasan gazilerinin sık-sık yapmakta oldukları Anadolu seferleri onlara bu teşebbüsü telkin etmiş idi. Gerçekten 353 ve 355 (963 ve 965) yıllarında Horasan gönüllüleri 5.000 ve 20.000 kişi halinde Azerbaycan ve Meyyâfârikın yolu ile uçlara ('Avâsım-Sugur) varmışlar; Adana, Tarsus ve Masisa şehirlerine dağılarak taarruza geçen Bizanslılara karşı cihâd yapmışlardı. İçlerinde âlim ve şeyhler bulunan ve Allah yolunda sefer yapan bu gönüllülerin bir çoğunu Türkler teşkil ederdi¹³⁰. Büveyhîlerden 'Adud ud-Devle zamanında (949-983) ve 1006 yılında bile *Yavgulu* (*Yavgıyan*) Oğuzları da bu gazalara katılmışlardı¹³¹.

İşte Çağrı-beg de bu an'aneye uyarak, 1018 yılında, 3.000 süvari ile Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu seferine çıkıyordu. Sultan Mahmud'un hiddetine ve bu geçişte, gaflet gösterdiği için, Tûs vâlisini azarlamasına sebep olan bu akıncı kuvveti ile Çağrı-beg Azerbaycan'a vardığı zaman orada daha önce gelmiş Türkmenler ile karşılaştı ve onları da yanına alarak Van havzası(Vasपुरугan)nda bulunan küçük Ermeni krallığı topraklarına girdi: "Türkler Vasपुरугan (İslâm kaynaklarında *Başfurkan*) bölgesini istilâ ve bazı kaleleri zaptettiler; hristiyanları kılıçtan geçirdiler... Bugüne kadar asla Türk süvarisi görmeyen Ermeniler onların garip manzarasını müşâhade ettiler; *yardan silâhları ve dalgalanan uzun saçları vardı*¹³²..." Selçukluların Gök-türkler ve Karahanlılar gibi arkaya sarkan uzun saçları olduğuna dair bu kaydı başka eski kaynaklar da te'yit ediyor¹³³. Çağrı-beg bu ilk Anadolu keşif seferini yaptıktan ve Azerbaycan'da kendisine iltihâk eden Türkmenler ile vedâlaştıktan sonra, aldığı ganimet ile, Merv'e ve oradan Buhârâ civarına vardı. Tuğrul-beg ile buluşunca çok sevindiler. Çağrı-beg kardeşine

¹²⁹ Mîrhwând, IV, 73.

¹³⁰ İbn Miskveyh, VI, 201, 222-227; İbn ül-Esîr, VIII, 188; İbn Funduk, 14.

¹³¹ *Siyâset-nâme*, s. 70; İbn Funduk, 51, 267 (metin: *Nâvegiyan*; aşağıda III, 10'daki Yabgular bahsine bak.).

¹³² Urfalı Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 41.

¹³³ St. Julien, *Documents sur les Tou-kiue*, Paris, 1877 s. 7; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kious* s. 94; Kâsgarlı Mahmud, I, 375; İbn ul-Cevzî, IX. 38; Albert d'Aix, trc. M. Buizot, II, 8. s. 21. Hazarlar da ya saçlı veya tıraşlı idi (Dunlop, *Jewish Khazars*, s. 29).

bu seferin hikâyesini anlatırken, daha sonra Kutalmış, Afşin ve diğer Türkmen beylerinin Rumlar hakkında tekrarladıkları “bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım” ifâdesi ise müstakbel fetih sahasını ve Türk yurdunu işaret etmiş olsa gerektir¹³⁴. Bu dönüşten sonra yeni Türkmenler de Tuğrul ve Çağrı beyler etrafında toplanıyor ve kuvvetleniyorlardı. Arslan yabgu bu çoğalmanın Türkistan ve Horasan hükümdarlarını kışkırtacağını söylüyor veya yeğenlerini “kışkanarak” çöllere dağılmalarını tavsiye ediyordu. Onların da bu tavsiyelere uyarak dağılmaları husûmet cephesi ve takibin devam eylediğini gösteriyor¹³⁵.

Sâmânîlerin inkırazından sonra Türkistan’da bozulan siyasî muvâzene Ali Tekin’in Buhârâ’da kurduğu devlet ile teessüs eder oldu. Lâkin Sâmânîlerin mirasına konmak isteyen Gazneliler ile Karahanlılar Ali Tekin’e karşı birleştiler. Bu sebeple Karahanlıların en büyük hükümdarı Kadir Han¹³⁶ ile Sultan Mahmud, 416 (1025) yılında, çok tantanalı bir şekilde buluşarak “bütün İran ve Tûrân” meseleleri üzerinde anlaştılar. Horasan ve Hârizm Gaznelilerde kalmak, Şark ülkeleri de Karahanlılara aid bulunmak ve Ceyhun nehri sınır teşkil etmek üzere Sâmânî devletini taksim ettiler. Anlaşmanın bir maddesi Ali Tekin’in hükûmetine son vermek, diğeri de Selçukluları Horasan’a nakletmek idi. Han sultana: “Türkistan’dan memleketime gelen ve yıllarca Nûr-i Buhârâ ile Semerkand arasındaki otlakları ellerinde tutan bu kavmin çok askeri vardır. Selçuk’un oğulları kendi kavmi arasında çok itibâr ve saygıya sahip olup, padişahlık dâvâsındadırlar. Eğer onlar senin Hindistan seferlerinin birinde hükümdarlık dâvasına kalkarlarsa netice müşkil olur” mütalâası ile Mahmud’u onları Horasan’a nakle râzı ediyor; bu sâyede kendilerinden kurtuluyor idi. Bu durum artık Oğuz muhâceretinin başladığını ve gittikçe kuvvetlendiğini de göstermektedir¹³⁷.

İki hükümdarın buluşmasında Ali Tekin ve Arslan yabgu çöllere kaçmışlardı. Sultan Mahmud Selçuklulara elçi göndererek komşuluk ve dostluk icabı reislerinden biri ile görüşmek istediğini bildirdi. Ali Tekin’in çekilmesi dolayısı ile iki hükümdardan biri ile anlaşma lüzumunu duyan ve hukukan

¹³⁴ Mirhwând, IV. 73; Abu’l-Farac, 196; Hasan Yezdi, *Câmi ut-tavârih*, Fâtih 4507; 171a; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoudes*, Nancy, 1913; e. 16. Kısravi Tabrizi, *Şahriyârân-i gumnam*, Tahran 1308, II, 58-64; İ. Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya ilk Selçuk akını”, *Köprülü armağanı*, s. 270.

¹³⁵ Mirhvand, IV, 73.

¹³⁶ Bu ad Arapça olmayıp Türkçe kudret ve kuvvet mânâsında bir kelimedir ve kara-hükümdarlarına verilmiştir. (Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvân* indeksine bak.). Türkçenin fonetik tekâmülû *Kayr han* adı olduğu gibi P. Pelliot’ya göre “katır” (hayvan) da buradan gelir.

¹³⁷ Bk. Bölüm II. bahis 6.

Selçukluların reisi bulunan Arslan yabgu, arkadaşları ile birlikte, Sultan Mahmud'a gitti. Sultan bir ziyâfet meclisinde Arslan yabgu'yu, oğlu Kutalmış'ı ve diğer arkadaşlarını yakalayıp Hindistan'a gönderdi ve Kalincar kalesinde hapsedti. Bilâhare Türkmenlerin onu kurtarma teşebbüsleri oldu ise de yalnız Kutalmış çöllerden kaçarak Buhârâ civarında Türkmen yurduna varıp kurtuldu¹³⁸.

Sultan Mahmud Karahanlılar ile ittifak ve sıhriyet kurduktan ve Arslan yabgu ve arkadaşlarını yakaladıktan sonra onun yurdunu ve oymaklarını yağmalattı ve 4.000 hânelik cemâatini de Horasan'a naklederek Nasâ ve Bâverd arası çöl bölgesini bu Türkmenlere otlak verdi. Arslan yabgu'dan sonra bu Türkmenler Yağmur, Kızıl, Buğa, Göktaş ve Anasioğlu adlı beylerin idâresinde kaldılar. Çok akıncı ve faal bir hayat süren bu Türkmenleri diğerlerinden ayırmak için onlara "*Irak Oğuzları*" veya Arslan yabgu'ya nisbetle *Yabgulular* (*Yavgiyân* veya Arapça *Yâvgiyya*) adı verilmiştir ki, bu son isim sonraları istinsah hatâları yüzünden anlaşılmaz bir şekle girmiş ve isyan eden diğer Oğuzlara da teşmil edilmiştir¹³⁹.

Sultan Mahmud Nasâ, Bâverd ve Farâva (Kızıl Arvat) halklarının şikâyetleri veya devlet memurlarının zulümleri dolayısı ile Yabguluların etrafa akınları üzerine Tûs vâlisi Arslan Câzib'i bu Türkmenleri cezalandırmağa gönderdi. Bozguna uğrayan Türkmenler Dehistan veya Balhan dağlarına sığınarak tehlikeyi atlatıyor ve tekrar akınlarına girişiyorlardı. Böylece Türkmenleri tenkil imkânı olmayınca sultan, 419(1028)'da, ordusu ile bizzat harekete geçti. Türkistan'dan göçüp onlara katışan Oğuzlar ile gittikçe miktarları artan bu Türkmenler Gazne sultanı tarafından perişan edildi. 4.000 kadarı esir ve katledilen bu Türkmenler Irak, Azerbaycan ve şarkî Anadolu'ya bir çok akınlar yaparak çok maceralı bir hayat geçirdiler. Çağrıbeg'den sonra Anadolu'ya yapılan ikinci ve diğer akınlar bu Oğuzlar tarafından vukû bulmuştur. Bununla beraber onlar yine de Horasan'daki yurtlarına dönüyor ve sıkışınca da Dehistan ve Balhan dağına kaçıyorlardı. Mahmud'dan sonra Sultan Mes'ud bunları bir daha hizmete aldı ise de, Gazneliler ile mücâdeleleri eksik olmadı. Onların bu akınları ile reisleri Arslan yabgu'yu kurtarmağa çalıştıkları ve hususiyle 422(1031)'de onun hapisten gönderdiği bir haber üzerine istilâ ve savaşlarını şiddetlendirdikleri görülüyor, ki bu cihet kaynaklarca da zikredilmiştir. Buna rağmen bunda

¹³⁸ Gerdizî, 63-67; Râvendî, 87-92-, Cûzcânî. 272; 290; Mîrhwând. IV, 73; İbn ül-Esir, IX, 130, 131, 163; Zâhir ud-Dîn Nîşâpûrî, 10-12; Reşid ud-Dîn, A. Ateş, 6-10.

¹³⁹ Bk. aşağıda, böl. III, bahis 10.

muvaıffak olamadılar ve Arslan yabgu hapiste iken öldü. Türkmenler dağıldılar, beylerine nisbetle Kızıllar (Kızılyân), Yağmurlular (Yağmuryân) kollarına ayrıldılar ve çok tehlikelere uğradılar; lâkin yine de ümit ve enerjilerini kaybetmeyerek mücâdelelerine devamla Arslan yabgu'nun torunları etrafında toplanarak bilâhare Türkiye Selçukluları devletinin kuruluşuna hizmet ettiler¹⁴⁰.

9. Ali Tekin ile Mücâdele ve Hârizm'e Göç

Tuğrul ve Çağrı-beg amcaları Arslan yabgu ile 'Ali Tekin arasındaki ittifak dışında ve muhâsım bir durumda kalmışlardı. Sultan Mahmud ve Kadir Han'ın gelişlerinde uzaklaşmışlar; hattâ sultanın onlara da elçi gönderip Horasan'da kendilerine yurt vaadi teklifine de kanmamışlar ve Arslan yabgu'nun âkibetine uğramaktan kurtulmuşlardır¹⁴¹. Mâverâünnehr buluşmasından sonra sultan Belh'e ve han da Kâşgar'a dönünce Ali Tekin çölden çıkarak devletine sahip olmağa başladı. Arslan yabgu ve Türkmenleri artık mevcut bulunmadığı için Tuğrul ve Çağrı beylere elçi gönderip onları müşterek düşmanlara karşı ittifaka ve hattâ devleti aralarında taksime dâvet etti. Lâkin Ali Tekin'in eski düşmanlıklarını hatırlayan ve kendisine güvenilemeyen Selçuk başbuğları bu teklifi kabul etmediler. Selçuk'un torunları amcaları Arslan yabgu ile bozuşmuş oldukları halde yine de ona ve mevkiine saygı gösteriyor; daha mütevazı, fakat çok ihtiyatlı hareket ediyorlardı. Arslan yabgu'nun sahneden çekilmesi üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler artık Selçukluların rakipsiz reisleri oldular. Bununla beraber Arslan'ın esâreti ile diğer amcaları İnanç (Musa) Bey'i yabguluk makamına getirmek istiyorlardı. Kaynaklarda bazan İnanç yabgu, bazan Musa yabgu ve bazan da sadece Yabgu adı ile kaydedilen ve çok defa da başka şahıslar sanılan İnanç Bey pek sâkin bir tabiata sahip idi ve dirâyetli yeğenlerine uyar ve onlar ile birlikte hareket ederdi. Bu davranışı sebebi ile eski müellifler onu Tuğrul ve Çağrı beylerin üçüncü kardeşi sanmışlardı. Mikâ'il oğullarını ittifak veya itaate alamayan Ali Tekin başka bir siyasî tedbire başvurdu. Filhakika Selçuk'un dördüncü oğlu Yusuf Yınal'a elçi, hil'at ve hediyeler gönderip onu Yabgu ilân etmeğe ve bu sâyede hem Selçukluları birbirine düşürmeğe, hem de

¹⁴⁰ Bayhâkî, s. 60, 78, 287-280, 316, 448, 481-485; Gerdizî, s. 70 vd., İbn ül-Esîr, IX, 131, 163; Baybars Mansûrî, *Zubdat ul-fikra*, Feyzullah Efendi, No: 1450, 56b - 58b; İbn Hallikân, *Vafayât*, Kahire 1209, II, 58.

¹⁴¹ Mirhwând, IV, 73.

tâbiyyete almağa çalıştı. Rivâyete göre Yusuf Yınal bu teklife yanaşmış; fakat Mikâ'il-oğulları buna fırsat vermemişlerdi.

Ali Tekin kendisine bağlı ve âlet bir yabgu tâyini teşebbüsünde muvafakiyetsizliğe uğrayınca Selçuklulara karşı Alp-kara Barâni'nin kumandasında bir ordu gönderdi. vukû bulan çarpışmada Yusuf Yınal ile birlikte bir çok Selçuklu şehit oldu. Kurtulan Tuğrul ve Çağrı beyler az zamanda toparlandılar. 420(1029)'da Alp Arslan'ın doğumunu uğurlu sayan Selçuklular, 421(1030)'de, harekete geçip başta Alp-kara ve süvarileri, olmak üzere Ali Tekin'in 1.000 askerini öldürmek sureti ile intikam aldılar. Fakat Ali Tekin'in tekrar saldırışa geçmesi ile pek çok kayıp verdiler. Artık bu durumda Selçuklular yurtlarını terkedip, 423(1032)'de 15.000 hâne (çadır) hâlinde, Hârizm'e doğru çekildiler. Gazneliler vezirine başvurup Hârizm vâlisi Altuntaş'tan hudud üzerinde aldıkları Darhân (Andargan) yurduna kondular¹⁴². İlk iki müellif Yusuf'u Musa'nın oğlu sanmakta ise de babası Musa yabgu iken ve amcası da dururken böyle bir kimsenin bu makama getirilmesi hukuksuz ve an'aneye aykırı idi. Esâsen Yusuf'un Selçuk'un oğlu Yusuf Yınal olduğunu da meydana koymuş idik. Yusuf'un ölümünden sonra ona mensup *Yınallılar*(*Yınâliyan*)ın idâresi oğullarından meşhûr İbrahim (bin) Yınal'a intikal etti ki, o da babası gibi umumiyetle Tuğrul ve Çağrı beyler ile birlikte çalışıyor idi.

Selçuklular Hârizm'e geldikten sonra, yeni şartların icabiyle, Ali Tekin ile anlaştılar. Sultan Mahmud'un ölümü ve Gazne'de başlayan taht kavgası üzerine Sultan Mes'ud Ali Tekin'in yardımına başvurdu. Lâkin tahtı elde edince, babası gibi, Karahanlılar ile dostluğu tazeleyen Mes'ud, Hârizm vâlisi Altuntaş'ı Buhârâ seferine memur etti. Ali Tekin, bu nâzik durumda, Selçuklular ve Türkmenleri "*tatlı söz ve gümüş*" ile tutup kendisine yardımcı yaptı¹⁴³. Buhârâ'yı terkeden Ali Tekin ile Altuntaş arasında Dabûsiye'de, 1032'de vukû bulan savaştan sonra Altuntaş'ın ölümü durumu değiştirdi. Zira oğlu Hârun, 1034'de Ali Tekin ve Selçuklular ile ittifak yaparak, Gaznelilere karşı istiklâl savaşına girdi. Hârun Selçuklulara çok kıymetli hediyeler verdi ve onları, tahsis eylediği Rabât Mâşa'da kondurdu. Bu sırada idi ki, Selçukluları, casusları vâsıtası ile, tâkip eden ve aralarında "*kadîm bir kin, kan ve düşmanlık*" bulunan Cend emîri Şâh-Melik 1034, Teşrin I.'de, çöl yolundan gelerek onları, kurban bayramının dördüncü günü, müthiş bir baskın ile vurdu. 8.000 kişi öldürüldü; bir çok kadın, çocuk, altın ve mallarını alıp

¹⁴² İbn ül-Esir, IX. 164; Mirhwând, IV. 73 vd., Bayhâki, 828; Fahr ud-Dîn Râzî, 59b.

¹⁴³ Bayhâki, s. 541.

döndü. Bu âni ve korkunç baskın ile şaşırان Selçuklular, müttefiklerinin bir tertibine kurban gittikleri inancı ile, Ceyhun'u buz üzerinden geçerek Ribât-ı Nemek'e vardılar. Nitekim İbn ul-Esîr ve Mîrhwând da Hârizmşâh Hârun'un Selçuklulara suikast yaptığı kanaatindedirler. Bununla beraber Hârun Selçuklulara elçi gönderip çok üzüldüğünü bildirdi; çok mal vererek vaadlerde bulundu ve onları tekrar eski yurtlarına döndürdü. Buna mukabil Şah-Melik'e de teessüflerini bildirdikten sonra, 13 Teşrin II. 1034'de onunla Ceyhun üzerinde bir gemide buluştu. Fakat Hârun Şah-Melik ile Selçukluları barıştırma teşebbüsünde onu ikna edemedi. Bununla beraber, Hârun'un 30.000 kişilik ordusunu gören Şah-Melik, Selçukluları tâkip cesareti gösteremeyerek, sessizce, Cend'e dönmek zorunda kaldı.

Hârun Gaznelilere karşı savaşıırken 1035'de Ali Tekin'in ölümü ile bu müttefikini kaybetti. Bir müddet sonra da kendisi, Sultan Mes'ud'un bir suikası ile öldürüldü. Selçuklular bir yandan Şah-Melik, bir yandan da, Ali Tekin oğullarının düşmanca davranışları dolayısı ile, Horasan'a göçmek mecburiyetinde kaldılar. Esâsen büyük Türk muhâcereti de başlamış ve Bayhâkî'nin de dediği üzere *"henüz Selçuklular gelmeden önce Horasan Türkmenleri ile dolmuş"* bulunuyordu. Hattâ Selçuklular dışında Türkmen istilâları o derece yayılmış idi ki, Harizm, Horasan, Merv, Tirmiz, Kubâdiyân, Kirman ve Irak tarafları Oğuzlar ile dolmuş; "Bağdad'ın elden çıkacağı korkusu" bile hissedilmiş idi. Türkistan'dan başlayan büyük nüfus hareketleri ve Türk kavimlerinin birbirini tazyiki esas âmil olmakla beraber Ali Tekin ile Hârun'un bu Türkmenleri tahriki ve Gazne topraklarına geçirmesi rivâyeti de dikkate şâyandır¹⁴⁴.

10. Horasan'a Göç ve Muhtariyet

Selçuklular artık Hârizm'de oturamaz hale gelince, 1035 baharında, 10.000 süvari ile Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar; Merv, Sarahs ve Farâva çölü bölgesinde yurt tuttular¹⁴⁵. Selçuklular, böylece, çok çetin mücadeleler ile geçen takriben 70 yıl içinde Cend'e, Mâverâünnehr'e, Hârizm'e ve son olarak da Horasan'a göçmek sureti ile dört defa yurt değiştiriyorlardı. Onların arkasından da Yınallılar yâni İbrahim Yınal grubu geldi. Bunların gelişi ile Arslan yabgu Türkmenleri, eski düşmanlık yüzünden, Irak top-

¹⁴⁴ Bayhâkî, 524, 526, 532-538, 541, 585, 571, 527-533; İbn ul-Esîr, IX, 164; Mîrhwând, IV. 74; Cuzcanî, 282.

¹⁴⁵ Bayhâkî, 571-574, 827.

raklarına kaçtılar. İnanç yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler buraya gelince derhal Sultan Mes'ud'a bir mektup gönderip, askerî bir hizmet karşılığı bu yurdu kendilerine vermesini dilediler. Tarihî bakkımdan çok mühim bir vesika teşkil eden bu mektupta Selçuk başbuğları Horasan'a göçmek zorunda bulunduklarını, dünyada kendilerine sığınacak bir yer kalmadığını acıklı, fakat vekarlı bir dil ile bildiriyorlardı¹⁴⁶. Fakat Sultan Mes'ud, babasının Arslan yabgu Oğuzlarını Horasan'a geçirmekle nasıl bir hatâ işlediğini ve onların ne gibi gaileler çıkardığını beyân ettikten sonra şimdi 10.000 süvariye sahip Selçukluların memleket içinde ne derece bir tehlike teşkil edebileceğini belirtiyor, red cevabı veriyor ve divân âzâsının bunları himâyeye alarak düşman bir duruma sokmanın mahzurlarını belirten ifâdelerine itibâr etmiyordu.

Sultan Mes'ud, bu düşünce ile, 1035 haziranında Beg-toğdı kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi ve başına büyük gaileler açan ve sukutuna sebep olan savaşlardan ilkinde başladı. Bununla beraber Beg-toğdı ilk önce Selçukluları gafil avlayarak bozguna uğrattı ve Şah-Melik'in yağmasından arta kalan mallarını ve birçok da esir aldı. Gazne ordusu bu ganimetin taksimi ile uğraşırken Çağrı-beg âni bir hareket ve baskın ile bu orduyu 1035 temmuzunda Hisâr-ı Tak mevkiinde müthiş bir hezimete uğrattı. Sultana şiddet tedbirleri tavsiye eden Beg-toğdı ve askerleri perişanlık ve korku içinde Nîşâpûr'a kaçarak kurtuldular. Büyük bir devlete karşı ilk defa büyük bir zafer kazanan Selçuklular *"O kadar çok altın, gümüş, silâh, âlet, elbise ve hayvan elde ettiler, ki hayret içinde kaldılar"*¹⁴⁷.

Selçuk başbuğları, bu zafere rağmen, gurura kapılmamak ve barış yolunu aramak sureti ile askerî olduğu kadar siyasî bakımdan da çok kudretli insan olduklarını gösterdiler. Bu savaş ailelerini ve evlerini korumak maksadı ile yaptıklarını beyân ile sultana özür dilemekten de geri kalmadılar. Elçiler vâsıtası ile giriştikleri anlaşma müzakerelerinde evvelce mektupla istediklerini, bu zaferden sonra elde ettiler. Filhakika Sultan Mes'ud Selçuk reislerine hil'at, sancaklar ile birlikte bir menşûr (ferman) göndererek Nasâ'yı Tuğrul-beg'e, Dehistân'ı Çağrı-beg'e, ve Farâva'yı (Kızıl-arvat)da İnanç Yabgu'ya tefviz etti ve kendilerine Horasan'a mahsus olan *"Dihkan"* unva-

¹⁴⁶ Bayhâkî, 572 vd.; Gerdizî, 80; Cuzcânî, 283 vd.

¹⁴⁷ Bayhâkî, 574 v.d., 579-501. 642 vd., İbn ül-Esir, IX, 164; Mîrhwând, IV, 74; Râvendî, 95; *Ahbarud-devle*, 5 vd., Zahir ud-Dîn Nîşapûrî, 15; Reşîd ud-Dîn, II, 5, s. 13 v.d.; Cuzcanî, 293; Barthold, 300; M. Köymen, II, 50.

nını verdi. 29 Temmuz 1035'de (21 Şevval 426) Merv vâlisi bu hâkimiyet sembollerini bir merâsim alayı ile Selçuklu yurduna gönderdi¹⁴⁸.

Selçuklular, böylece, askerisinden daha mühim olarak siyasî bir zafer kazandılar; muhtar bir yurt ve idareyi sağlayan bu hukukî vesika ve hâkimiyet alâmetleri ile de artık yeni bir devletin çekirdeğini kurmuş oluyorlardı. Bundan başka bu neticeyi almakla nefislerine itimad gelmiş; büyük bir devleti yenebilecekleri kanaati uyanmış idi. Böylece uzun ve tehlikeli bir devreden sonra teselli bulmuşlar; nisbî bir huzura kavuşmuşlardı. Selçuklular bu yeni yurtlarında devamlı Oğuz göçleri ile de çoğalıyor ve kuvvetleniyorlardı. Bu anlaşılmaya rağmen Selçuklular ile Gazneliler arasında bir itimad hâsıl olamamış ve iki taraf da birbirlerini kuşku ile tâkip eylemişlerdi. Zira Gaznelilere göre “*Selçuklular büyük hayaller*” peşindedir. Nitekim onların tenhada “*Sultanın hil’atleri ile alay etmekte*” oldukları, onun göndermiş bulunduğu kü-lâhları fırlattıkları haberleri geliyordu¹⁴⁹. Öte yandan da Türkmenler her tarafı istilâ ediyor; eski devirlerde gelmiş ve yerleşmiş bulunan Türklerden sonra şimdi daha büyük kitleler hâlinde akarak Mâverâünnehr, Hârizm, Horasan, Sîstan Oğuzlar ile doluyordu. Bust, Guzgânân, Sarahs akın ve yağmalara uğruyordu. Durumu kavrayamayan Gazneliler diğer Türkmenlerin hareketlerini de Selçuklulara mal ediyorlardı¹⁵⁰.

Bu durumda iki taraf da birbirlerine karşı hazırlanmakta idi. Selçuklular artık komşuları ile de münâsebetle geçerek emniyet tedbirleri alıyorlar; Hârun’un yerine geçen Hârizm-şah İsmâ’il de istiklâl hareketine devam ile Selçuklular ile dostluk kuruyor; Arslan Han’a mukabil Buğra Han da Gaznelilere karşı Selçuk reislerine kendi “*damga*”sı ile mühürlenmiş mektuplar gönderiyor ve zaferlerinden dolayı onları tebrik ediyordu. Bu sebepler ile Sultan Mes’ûd büyük *hâcib* (kumandan) *Sü-başı*’yı 15.000 kişi ile Horasan ordusu kumandanlığına, başka bir orduyu da Herat’a gönderdi. Bu hareket karşısında endişelenen Selçuklular bir yandan Hârizm-şah İsmâ’il ile temasa geçerken bir yandan da sultana bir elçi gönderip bir kusur işlemediklerini, Ceyhun ve Balhan dağı yollarının açık bulunması dolayısı ile yapılan istilâ ve akınların diğer Oğuzlara ait olduğunu bildiriyorlardı. Bununla beraber yine de yurtlarının darlığından, halklarının çokluğundan şikâyet ederek Merv, Sarahs ve Bâverd şehirlerinin vergilerini maaş (*bîstegânî*) olarak istiyor ve

¹⁴⁸ Bayhâkî, 505-508; Mîrhwând, IV, 74; İbn ül-Esîr, IX, 165; Cuzcânî, 204; Köymen, II, 67-70.

¹⁴⁹ Bayhâkî, 599; İbn ül-Esîr, IX, *Ahbâr ud-devle*, 5.

¹⁵⁰ Bayhâkî, s. 604; Gerdizî, 83; *Tarih-i Sîstan*, Tahran, 1314, s. 264.

buna mukabil askerî hizmet teklifinde bulunuyorlardı. Selçuklular bu siyasî incelik ve olgunluk ile hareket ederken sultanın tehditlerini anlamakta; fakat buna karşı da, zaaf göstermeyerek, mes'uliyeti o tarafa yüklemekte ve iş bu reddeye gelince de meydan okumaktadırlar. Gerçekten Nişâpûr'a ve Herat'a gönderilen ordulara işaretle: "Eğer kasd ederlerse biz de müdafaaya geçeriz; bu takdirde aradaki hürmet kalkar; bu sebeple karar size aittir" kaydı bu durumu meydana koymakta ve Selçukluların korkmadığını göstermektedir¹⁵¹. Bu mektup ve taleplerden hiddetlenen Sultan Mes'ûd: "*Bir yandan Horasan'ı kalbur hâline getirdiler, bir yandan da bu süslü sözleri söylüyorlar*" diyerek anlaşma teklifini reddetti. Hattâ bu devrenin hâdiseleri esnasında hapisten çıkarılarak Belh'e getirilen Arslan yabgu'nun bu maksat ile kullanılmak istendiği de rivâyet ediliyor¹⁵².

11. Selçukluların İstiklâl Kazanması, 1038

Anlaşma teşebbüsünün başarısızlığa uğraması birbirinden kuşkulananmakta olan iki tarafı mukadder bir hesaplaşmaya doğru götürüyordu. Türkistan'dan gelmekte olan yeni muhacirler ile de Horasan dolmuş; Oğuzlar her tarafı istilâya başlamış idi. Bütün Oğuzları, Selçukluların tâbîi sanan müellifler her hareketi onlara mal ediyorlardı. Nitekim Rey'den gelen 13 Mart 1037 tarihli bir mektupta "*Horasan'ın Selçuklulardan muztarip*" olduğu ve yardım beklendiği, Arslan yabgu Oğuzlarından Kızıllılar, Yağmurlular ve Balhan Türkmenlerinin Kâkûya oğlu ile birleştiği bildiriliyor; Kûhistan'da Tun şehrinin yağma edildiği haber veriliyordu. Sultan Mes'ûd vezirini Herat'a gönderdi ve Sü-başı kumandasında bütün Horasan askerlerinin Türkmenler üzerine hücumunu emretti. Durumun bu derece nâzik olmasına rağmen kendisi de Hindistan'a sefer yaparak Hânsî kalesinin (Delhi bölgesinde) fethi ile uğraştı. Sultan Hindistan'a vardığı ve 1037 kışı bastığı için Sü-başı tamamiyle âtil kaldı. Bu sebeple de Türkmenler, kolaylıkla Tâlekan'ı, Fâryâb (Pâryâb)'ı yağmalamışlar ve Rey'i de kuşatmışlardı.

Bu durum ve devamlı haberler üzerine sultan Hindistan'dan döndü ve taarruz emrini verdi; Sü-başı ordusu ile Nişâpûr'dan Sarahs'a hareket etti. Bu ilerleyişten çok korkan Selçuklular ailelerini ve ağırlıklarını Merv çölüne sevk ederek Sarahs önünde savaşı kabule mecbur oldular. Hattâ bu durumda Horasan'ı da terkedip bir göçe bile hazırlanıyorlardı. Selçuklular ilk karşı-

¹⁵¹ Bayhâkî, s. 608 v.d.; 610-613.

¹⁵² Bayhâkî, s. 613; İbn ül-Esir, IX, 165.

laşmada, gruplar halinde, Gazne ordusunu hırpalayıp sür'atle çöle çekiliyor ve bu sâyede kuvvet kifâyetsizliğini gideriyorlardı. Hafif süvarileri ağır Gazne ordusu karşısında onlara sık-sık saldırma ve çekilme kabiliyetini veriyordu. Nihâyet 1038 mayısında, sabahtan akşama kadar süren, şiddetli bir savaşta Sü-başı bozulmuş; bütün Gazne ordusu dağılmış ve sayısız esir ve ganimet Selçukluların eline geçmiştir. Sü-başı ancak 20 kölesi ile kendisini Herat'a atabildi. O hıyânete uğradığını tekrarlıyor ve ağlıyordu¹⁵³.

Selçukluların ikinci zaferi birincisini ikmâl etmekte ve muhtariyet yerine kendilerine artık istiklâl getirmektedir. Çağrı-beg'in cesareti, askerî dehâsı ve sür'atli hareketleri bu zaferin başlıca âmili idi. Selçuk beyleri bu zaferden emin olarak, devletlerini kuruyorlardı. Eski Türk feodal devlet anlayışı ve an'anesine göre vilâyetler üç reis arasında taksim edildi. Tuğrul beg devletin hukukî ve fi'lî reisi olarak Nişâpûr'a, Çağrı beg Merv'e ve İnanç yabgu da Sarahs'a sahip oluyordu. Artık Horasan'da Gazneli hâkimiyeti sona ermiş ve Selçuklu devleti başlamış idi.

İbrahim Yınal, zaferden 12 gün sonra, Nişâpûr'u teslim almaya gidince halkın endişesi karşısında söylediği sözler Selçuk beylerinin devlet kurucu yüksek vasıflarını ifade bakımından çok mühimdir. “Âdil bir pâdişâh olan büyüğümüz *Tuğrul beg*'e yazıyorum. Çağrı beg'i Merv'e ve Yabgu'yu da Sarahs'a tâyin edip gelecektir. Bugüne kadar yapılan yolsuzluklar veya yağmalar küçük halkın işi olup geçim sıkıntısı ve zaruretle oluyordu. Bugün ise durum değişmiş ve memleket bizim olmuştur”. Bu davranış ve sözler hemen bütün Türkmen beylerinin zihniyetlerine de tercüman olacak bir mahiyettedir ve Selçuk istilâsı ile Moğol istilâsı arasındaki azîm farkı da gösterir. Tuğrul beg üç gün sonra 3.000 zırhlı hassa süvari alayı ile birlikte Nişâpûr'a girdi. Şehrin ileri gelenlerini ve âlimlerini saygı ile kabul etti. İslâm dünyasında hükümdarlara mahsus bir an'ane olarak, adaleti tevzî için, *Dîvân-ı mezâlim*'de oturup halkın şikâyetlerini dinledi. Şehrin kadısı Sâ'id ile görüşerek: “Biz yabancılarız; Tâzik'lerin usullerini bilmeyiz. Bu sebeple bizden nasihatlerinizi esirgemeyiniz” ifâdesi ile büyüklüğünü ve nezâketini gösterdi.

Selçuk devletinin bu kuruluşunda Tuğrul-beg sultan, Çağrı-beg de melik ve ordu kumandanı (*sü-başı*) olurken Oğuz yabgusu ile Selçuk Sü-başı arasındaki münâsebetlere benzer bir durum hâsıl oluyordu. Fakat Selçuk'un bu iki torunu ile Gök-türk devletinin kurucusu iki kardeş, Bumın kağan ve İstemi yabgu, ve daha sonra Bilge kağan ile Köl-tekin kardeşler arasındaki

¹⁵³ Bayhâkî, s. 652-654; İbn ül-Esir, IX, 158; İbn Funduk, 268, 273.

benzerlik daha dikkate şâyandır. Osmanlı devletinin hakikî kurucusu Orhan Gâzî ve Alâeddin Paşa kardeşleri de hatırlatıyor ve bu üç misâl Türk tarihinde müstesna dört hâdiseyi teşkil ediyordu. İnanç Yabgu ise unvanını muhafaza ediyordu. 1032 (Mayısta) ramazan bayramında gelen halifenin elçisi ise, bu zafere ve kuruluşa mânevî bir müzâharet olarak, Selçukluları çok sevindirdi, memnun etti ve ona büyük saygı gösterdiler. Bununla halifenin devletlerini tanıdığını düşünerek gurur duyuyorlardı. Bu, takriben beş asır önce, Bizans imparatoru Justinus II'in garbî Gök-türk hükümdarı İstemi'ye gönderdiği elçiye ve aynı durumu hatırlatıyor¹⁵⁴. Filhakika rivâyete göre Bizans elçisi ile görüşen devlet adamı sevinç yaşları dökmüş; elçi sebebini sorunca: *"Atalarımızdan işittik ki Garp imparatorluğu (Roma-Bizans) elçiler gönderdiği vakit bu bizim için artık yeryüzünü istilâ zamanı geldiğine delâlet eder"* cevabını vermiş idi¹⁵⁵. Halifenin elçisi de buna benzer bir te'sir yaratıyor ve Selçuklulara cihâna hâkim olma inancını veriyordu. Halîfe, elçisi ile, Türkmen istilâsı ve yağmalarına müsaade etmemesini talep ediyor; Selçuklular da dönen elçi ile Sultan Mes'ud'un zulümlerine karşı adalet yolunu tuttuklarını ve halifeye sâdık bulunduklarını bildiriyorlardı. Selçuklular böylece, İslâm Cihâdı ve istiklâl aşkı uğrunda üç çeyrek asır boyunca azîm ıztıraplara ve kayıplara uğradıktan sonra nihâyet kader kendilerine gülmeye, Tuğrul-beg gibi büyük bir dehâ idâresinde bir cihan imparatorluğu doğuyordu.

¹⁵⁴ Bayhâkî, s. 670-674; İbn ül-Esîr, IX, 158; Abu'l-Farac, s. 198; v.d. 'İmâd ud-Dîn, 7 v.d., *Ahbar ud-devle*, 7-10; Reşîd ud-dîn, s. 14 v.d., Cuzcânî, 294, IV, 78.

¹⁵⁵ Süryânî Mihael, *Chronique*, III, s. 150.

II. BÖLÜM
SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN
KURULUŞ DEVRİ

1. Dandanakan Zaferi, 1040

Selçukluların bu iki zaferi Gazne devletinin itibarını sarstı ve komşularını hareketlendirdi. Karahanlı hânedanına mensup Böri-tekin Tohâristan ve Huttalân taraflarına, 1038 Teşrin I.'de, bir akın yaptı. Onunla Ali Tekin-oğulları arasında başlayan gerginlik Gaznelilerin işine yaradı. Sultan Mes'ûd Selçuklulara ve Hârizm-şah İsmâ'il'e karşı Cend emîri Şah-melik'i ittifakına alarak, bu yıl gönderdiği bir menşûr ile, Hârizm vilâyetini ona tefviz etti. Bu tedbirleri aldıktan sonra Sultan Mes'ûd Teşrin I. 1038'de, 60 muharebe fili dâhil olmak üzere, büyük ordu ile Gazne'den Belh'e hareket etti. Sü-başı kumandasında bir orduyu Herat'a, başka bir orduyu da Merv üzerine gönderdi. Artık Gazne devleti Selçukluları ve Türkmenleri tamamiyle ezmek kararında idi¹.

Sultan Mes'ûd Belh'e vardığı zaman Çağrı-beg de sür'atle Tâlekan, Fâr-yâb ve Şâpûrgan taraflarını istilâ ediyordu. Hattâ 1039 Martında gönderdiği akıncılar bizzat sultanın bulunduğu Belh civarını yağmalıyor ve sultanın bir filini bile esir alıyordu. Çağrı-beg'in bu çevik ve cesaretli hareketi ile tehlikenin kapıya geldiğini gören sultan artık daha fazla bekleyemeyerek onu tâkibe koyuldu. Nisan ortalarında Sarahs'a doğru yürüyen büyük kuvvet 70.000 süvari ve 30.000 piyâdeden mürekkep olup devrin en kuvvetli ve teçhizatlı bir ordusu idi. Bu sebeple "*bütün Türkistan harekete geçse*" onu durdurmanın imkânsız olduğu kanaati hâkim idi. Bu vaziyete karşı Çağrı-beg de

¹ Bayhâkî, s. 666-679, 838; İbn ül-Esîr, IX, 159, 166; Mîrhwând, IV, 76; *Ahbâr ud-devle*, s. 6.

Sarahs'a varmış, yabgu 20.000 süvarisi ile Merv'den, Tuğrul beg de Nişâpûr'dan oraya gelmiş idi. Selçuklular savaşa hazırlanmakla beraber bu muazzam ordu karşısında endişede idiler. Bu sebeple onlar Horasan'ı terk edip Rey ve Cibâl bölgesine çekilmeyi düşünüyorlardı. Lâkin Tuğrul-beg'e ve Yınullılara muhalif olan Çağrı beg kımıldamanın ve başka bir yerde tutunmanın imkânsız olduğu fikrini müdafaa ediyor; Gazne ordusunun ağır ve hareket kabiliyetinin zayıf, kendilerinin ise hafif ve seyyâliyetle sahip bulunduğunu ileri sürüyor; Beg-toğdı ve Sü-başı ordularını bu sâyede bozguna uğrattıklarını belirtiyordu. Onun askerî kudret ve dehâsını gösteren bu fıkri tasvip edildi. İki ordu 15 Mayıs 1039(18 ramazan 430)da davul ve boru sesleri ile savaşa başladı. Bununla beraber bayrama kadar savaş hafif çarpışmalar ile geçti. Bayram ertesi Gazne ordusu şiddetli bir hücumla geçince üstün kuvvet karşısında bozulan Selçuklular çöle çekildiler. Çöl hareketine alışık olmayan Gazne ordusu tâkip yapamadı; Selçuklular da düşmanı hırpalamak için büyük sıcakları beklediler².

Selçuklular sıcaklar basınca, seyyal kuvvetleri ile, sık-sık çölden çıkıp Gazne ordusuna baskınlar yapıyor; su kuyularını tahrip ediyor ve tekrar çöle dönüyordu. Kısmî bir muvaffakiyet kazanan Sultan Mes'ûd sıcakları geçirmek için Herat'a çekilmek ve Selçukluları barışa zorlamak kararında idi. Vezîr tarafından yapılmış gösterilen tavsiyelere göre de iki taraf da birbirini oyalamak maksadı ile muvakkat bir anlaşmaya vardı ise de iki taraf da hazırlıklarına devam ediyordu. Türkistan'dan gelmekte olan kesîf Oğuz muhacirlerini de yardıma çağırarak Selçuklular gittikçe çoğalıyor ve kuvvetleniyordu. Bundan dolayı bu geçici anlaşma Selçukluların işine yaradı³. Böylece Sultan Mes'ûd, 1039 Ağustos'unda, ordusu ile birlikte Herat'a döndü. Fakat daha yolda iken Türkmenlerin tâkip ve hücumları ile bir hayli kayıplara uğradı. Mukabeleye geçen Gazne ordusu da Selçuklulara bir çok ölü ve esir verirdi. Ölülerin başlarını İnanç yabgu'ya gönderen sultan "*ahdini bozanların akıbeti*" bu olduğunu söyleyerek tehditlerini ifâde ediyordu. Yabgu ise bundan haberdâr olmadığını bildiriyor, özür diliyor ve böylece o da oyalama siyasetine devam ediyordu.

Mes'ûd Herat'ta hazırlık ile uğraşırken, Tuğrul ve Çağrı beyler ile Yınullılar tekrar Nişâpûr, Merv ve Nasâ taraflarına hâkim oluyorlardı. Hârizm-şah İsmâ'il ile münâsebetle geçerek Ceyhun bendlerini açtırdılar; Oğuz-

² Bayhâkî, s. 690-705; Mirhwând, IV, 76; İbn ül-Esîr, IX, 159-160; *Ahbâr ud-devle*, 10; İbn ul-Cevzî, VIII, 09.

³ Bayhâkî, s. 705-713; Gerdizî, s. 84.

ların Horasan'a akışını arttırdılar. Selçukluların kazandığı iki zafer zaten Türkmen muhâceretini teşvik etmiş idi. Bu suretle de Horasan'a öyle bir insan akını başladı, ki Horasan hazinelerinin topraktan çıkarıldığını duyan ihtiyar ve topal bir kadının da, bir hisse koparmak maksadı ile, yola girdiğine dair bir hikâye durumu güzel bir şekilde aksettirmektedir⁴. Sultan Mes'ûd hazırlıklarını bitirdikten ve ordusunu çöl hareketlerine elverişli bir hâle getirdikten sonra, 12 Teşrin II. 1039(13 sefer 431)'da, harekete geçti ve Tuğrul-beg'i yakalamak gayesi ile Nişâpûr'a girdi. Tuğrul-beg'in Şâd-yâh'ta oturduğu eski sarayında yerleşti ve kışı burada geçirdi. Selçuklular büyük bir korku içinde idi. Tuğrul-beg'in uzun müdetten beri zırhını ve çizmelerini çıkarmadan uyuduğuna dair haberler durumu güzel ifâde eder. Selçuklular Tuğrul-beg'in emir ve kararını sordukları zaman o yine Dehistân ve Gurgân istikâmetinde çekilmek kararında olduğunu söylüyordu. Gazne ordusunun gelemeyeceği düşüncesi ile de icabında Rey ve Cibâl taraflarına göçmek ve oralardaki Türkmenler ile birleşmek niyetinde idi. Lâkin herkesin tasvip ettiği bu fikri Çağrı-beg, eskisi gibi, yine red ediyor ve çölden gelirken yorğun olacak bulunan düşman ile karşılaşmanın faydaları üzerinde duruyor; aksi takdirde çekilmenin tehlikelerini ve başka bir yerde tutunmanın zorluklarını belirtiyordu. Selçuklular yine Çağrı-beg'in fikrini kabul edip ağırlıklarını Balhan dağı istikâmetinde yola çıkardılar.

Çağrı-beg'in cesareti ve askerî görüşleri hâkim olunca Selçuklular 1040 Mayıs ortalarında, ramazanın ilk günlerinde, çarpışmaya giriştiler. Hafif süvarileri sür'atle saldırıp çekilme hareketleri yapıyor; suları, kuyuları tahrip ederek Gazne ordusunu hırpalıyor ve susuz bırakıyordu. Sultan Mes'ud Merv ve Sarahs arasında, kum çölü kenarında, suları ve kuyuları bol Dandanakan hisarına doğru savaşarak ilerleyip susuzluğu gidermek istiyordu⁵. Lâkin Gazne ordusu oraya varınca Selçuklular tarafından kuyuların iptâl edilmiş olduğunu gördü. Kuyuları tekrar işler hâle getirmek teşebbüsünü kabul etmeyen sultan, daha ileride, suya yetişmek üzere harekete devam edince Selçuklu baskınları şiddetlendi ve Gazne ordusunun disiplini bozuldu. İşte burada bu sırada bir "*kiyâmet*" koptu. Tarihin dönüm noktalarından birini teşkil eden Dandanakan meydan muharebesi üç gün bütün şiddeti ile devam etti. Susuzluk, yorgunluk, açlık ve nihâyet fikir ayrılıkları içinde bitkin bir halde bulunan Gazneliler, Çağrı-beg'in saldırışları ve bu esnada 370 Türk kölesinin Selçuklulara iltihâkı ile, bozguna uğradı. Başta Beg-toğdı

⁴ Bayhâkî, s. 723.

⁵ Yâkût, *Mu'cem'ul-buldan*, II, s. 477.

olmak üzere askerlerin fırarı ile sağ-sol kanatlar birden çöktü. Herkes canını kurtarmak kaygusu ile kaçıyordu. Artık 23 Mayıs 1040 (8 ramazan 431) cuma günü Gazne ordusu kalmamıştı. Sultan Mes'ûd 100 süvari ile muharebe meydanını terkederek güçlükle kurtuldu. Selçuklular Gazne ordusunun bütün hazinelerini, mallarını, silâhlarını ele geçirdiler. Bundan böyle artık Selçukluların karşısına çıkacak ciddî bir kuvvet kalmamış; tarihin akışı değişmiş idi⁶.

2. Selçuk Devletinin Kuruluşu ve Mâhiyeti

Selçuklular 23 Mayıs 1040 cuma günü Dandanakan zaferini kazanmakla, evvelkilerden farklı olarak, artık yeni bir devlet kurduklarından emin idiler. Bu sebeple Tuğrul-beg, Çağrı-beg ve İnanç yabgu öğle üzeri, atlarından inerek secdeye vardılar ve bu büyük lûtfundan dolayı Allah'a şükür ettiler. Bütün Selçuk beylerinin müşterek toplantısı (kurultay) ve kararı ile *Tuğrul-beg*'in sultanlığını ilân merâsimini yapıyorlardı: "*Savaş sahasında derhal çadır ve taht kurup Tuğrul beg'i üzerinde oturttular ve bütün beyler onu Horasan hükümdarı olarak selâmladılar*". Ganimetlerin çoğunu askerlere dağıttılar. Hayli zamandan beri kendilerine ısrarla zafer müjdeleyen bir münecimi ve Gazne ordusundan iltihak eden köleleri ihsanlara boğdular. Bu büyük zaferi tebliğ maksadı ile Karahanlı hükümdarlarına, Buhârâ'da Ali Tekin-oğullarına, Böri-tegin'e ve bütün Türkistan büyüklerine, İran'daki Kâkûya-oğullarına fetih-nâmeler gönderdiler; zaferlerini ilân ettiler⁷. Bunların üstünde de mümtaz elçi Abu İshak al-Fukaî ile Abbâsî halifesine gönderdikleri fetih-nâmede Sultan Mahmud ve Mes'ûd'un zulûmlerinden, kendilerine yaptıkları fenalıklardan, Horasan büyüklerinin kendilerinden himâye taleplerinden ve müdafaa maksadı ile savaşarak zaferi kazandıklarından bahsetmekte; Gazne hükümdarlarının *köle-zâde* ve kendilerinin ise *pâdişah-zâde* (Afrâsiyâb, Oğuz Han soyundan) olduklarını, zulmü kaldırıp adaleti kurduklarını, Selçuk-oğullarının eskiden beri Halîfeliğe sâdık bulunduklarını ve gazaya devam edeceklerini belirtmektedirler. Mektubun başında da, eski Türk hâkimiyet

⁶ Bayhâkî, s. 715, 717, 733-738, 744, 750-758, 763-764; Gerdizî, 85 v.d.; Cuzcânî, 205-297; İbn ül-Esir, IX, 160; Mirhwând. IV, 77 vd., İbn ul-Cevzî, VIII, 99. 107; Sibî İbn ul-Cevzî, 91b. Abu'l-Farac, 199; Reşîd ud-dîn, 18 v.d.; İbn Hallikân, II, 58; Fahr ud-Dîn Râzî, 95b; 'Azimî, Kara Mustafa Paşa, no: 398, 169b-170a; B. Kazimirsky, *Manoutchahri*, Paris 1887, s. 122-129; Barthold, 302 v.d.; M. Köymen, *D.T.C.F. dergisi*, XVI 3-4, s. 40-62.

⁷ Bayhâkî, s. 763 v.d.

alâmeti ve *tuğra* olarak, "*ok ve yay*" işaretleri bulunuyordu⁸. Selçuk tuğrası ve *Tuğra divânı* müessesesi de buradan gelmiştir. Büyük Selçukluların resmî vesikalarında kullanılan ok ve yay işaretlerine Türkiye Selçuklularında rastlanmamış, fakat Osmanlılarda pâdişâhların isimleri, ok ve yay biçiminde yüksek bir san'at eseri olarak, muhteşem tuğraları teşkil etmiştir⁹.

Selçuklular kabîle teşekkülü halinde iken İnanç-beg hukûkan, Tuğrul-beg de fi'ilen reis bulunuyordu. Tuğrul beg şimdi *sultan* ilân edilirken fi'ilen olduğu gibi hukûkan da devletin başına geçiyordu. Bir rivâyete göre Tuğrul-beg, Oğuz Han'a ve sonra da Çingiz Han'a isnâd olunan bir, iki okun kolaylıkla ve birlikte ise zorlukla kırılması misâlini göstererek Selçuk beylerine birliğin faydalarını anlatmış ve bütün beyler de bu hususta ahidler yapmışlardır. Bununla beraber bu birlik eski Türk Feodal Devlet telâkkilerine göre idi. Filhakika Gök-türklerde, Karahanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet hukukî bakımdan hânedan âzâsının müşterek malı sayılıyordu. Bu sebeple büyük zaferi müteakip, saltanat merâsiminden sonra, Selçuk devleti feodal esaslara göre taksim edildi. Tuğrul-beg *Sultan* yâni imparator sıfatı ile Nişâpûr'u ve garpta fethedilecek beldeleri alıyordu. Çağrı-beg de *Melik* (hükümdar) sıfatı ile ve ordu kumandanı (*ka'id al-cayş*) olarak, yine hükümet merkezi Merv olmak üzere, Ceyhun'a, Sarahs ve Belh şehirleri ile Gazne'ye kadar uzayan ülkelere sahip oluyor; İnanç-beg eski Türkçe unvanını (*Yabgu*) muhafaza ederek Herat merkezi ile Bust, İsfizar ve Sistan'a kadar alınacak vilâyetlerin hükümdarı oluyordu. Bazı kaynakların İnanç beg ile oğlu Hasan'ın mevki ve hisselerini birbirine karıştırmaları ve hattâ bazan da onu Hasan yabgu adı ile zikretmeleri bu şehzâdenin kudreti ile alâkalıdır. Nitekim evvelce Keş ve Nahşab arasındaki çölde bulunan Türkmenler Hasan'ın idâresinde idi¹⁰.

Selçuk devleti bu üçlü taksime göre ayrılmış, her biri kendi bölgesinde nâmına *hutbe* okutmak, *para* bastırmak, kapılarında *nöbet* çaldırmak ve başlarında *çetr* taşımak sureti ile bütün hâkimiyet ve istiklâl unsurlarına sahip olmakla beraber *sultan* olarak Tuğrul-beg'e ve imparatorluğun merkezi Nişâpûr'a, feodal bir bağ ile, bağlı idiler. Bu sebeple hutbede ilk defa Tuğrul-

⁸ Bk. Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belle-ten*, 35, 1945, s. 305-318.

⁹ Râvendî, 104; Abu'l-Farac, 201; İmâd ud-dîn, 8; Reşid ud-Dîn. 18 v.s. *Türk Cihân Hâkimiyeti*, I, s. XIX. Osmanlı haşmet ve zarafetinin mimaride ve diğer san'atlarda olduğu gibi yazı ve tuğrada da abideleştiren bu mevzuu üzerinde de bir araştırmamızı neşredeceğiz.

¹⁰ İbn ul-Cevzî, VIII, 233; Fahr ud-Dîn Razî, 50a-59b.

beg'in adı zikrediliyor. Öte yandan sultan *beş nöbet* çaldırdığı halde bunlar *üç nöbet* ile iktifâ ediyorlardı¹¹. Üç Selçuklu başbuğundan sonra gelen büyük beylerden İbrahim Yınal'a Kuhistân, Arslan yabgu'nun oğlu Kutalmış'a da Gurgan ve Damgan tahsis edilmiş idi. Lâkin Tuğrul-beg'in feodal hâkimiyet töresine karşı başlayan merkeziyetçi gayretler dolayısı ile bu sonunculara ve diğer beylere böyle bir muhtariyet verilmemiştir¹².

Tuğrul-beg devletini kurarken Sâmânî ve Gazneli yüksek memurlardan faydalanmayı ihmal etmedi. Horasan âmili Abu'l-Kasim Alî Buzcânî (Cuveynî)'yi kendisine ilk vezîr yaptı. İsfahan meliki Kâkûya-oğlu Farâmurz'un, zafer ve cülûsunu tebrik maksadı ile, Nişâpur'a gönderdiği Abu'l-Fath Râzî'yi çok beğenince yanında alakoydu ve vezirliğe tâyin etti. Böylece ilk Selçuk veziri sayılan 'Amîd ul-mülk Kündurî'den önce Tuğrul beg'in daha iki veziri olduğu meydana çıkmaktadır. Türklere mahsus *Ağcı*¹³ veya *hâciblik* makamına Türk emîri Abdurrahman Alp-zen'i getirdi. Abu 'Alî Şâdân Çağrı-beg'in, Abu'l-Fazl da İnanç yabgu'nun veziri oldu. Hattâ İbrahim Yınal henüz bir bölgede yerleşmemiş olduğu ve daimî seferde bulunduğu hâlde onun da ordusu ve dîvânı yani bir idare teşkilâtı ve Ahmed b. Tâhir adlı bir veziri vardı. Tuğrul-beg devletini kurarken âlim ve şeyhlere çok hürmet gösteriyor ve hâkimiyetini manevî kuvvetler ile takviye ediyordu. Hemedan'a girişinde şehrin iki büyük şeyhi Baba Tâhir ve Baba Ca'fer'i görünce atından inip ellerini öptü. Baba Tâhir kendisine: "*Ey Türk! Allahın halkına ne yapmak istiyorsun?*" diye sorunca sultan da: "*Ne emredersin?*" cevabını verdi. Şeyh "*Allah adalet ve iyiliği emreder*" âyetini okudu. Böylece Tuğrul beg adalet yolunda yürüyeceğini söylüyor ve büyük devlet adamı vasıfları ile din adamları ve halkın gönülleri üzerine hâkimiyetini kuruyordu.

Tuğrul-beg zaferden sonra ikinci defa Nişâpûr'a girip tahta çıkınca, askerî ve siyasî değişiklikler ve hareketler dolayısı ile, bozulan nizâmı kurdu; her tarafta türemeye başlayan eşkiyayı (*'ayyarân*) tenkil etti. İstilâlar ve Gazne devletinin kötü idâresi ile ezilen ve Selçuklulara yakınlık gösteren Horasan şehirlerini bir yıllık vergiden affetti. Tuğrul-beg merkeziyetçi bir devlet kurmak teşebbüslerine rağmen devletin kuruluşunda, kadîm feodal an'ane icabı, amcası İnanç yabgu'ya ve birinci derecede hizmeti olan Çağrı-beg'e sultandan sonra ikinci derecede bir makam vermek mecburiyetinde

¹¹ Bk. Osman Turan, "İktâ", *İA*, VI, 952.

¹² 'İmâd ud-Dîn, 8 v.d.; Râvendî, 104. Zahir ud-Dîn Nişâpûrî, 18; Reşîd ud-Dîn, 19 v.d.; İbn ul-Cevzî, VIII. 233; Sibt, 91b; *Ahbâr ud-devle*, 17; Fahr ud-Dîn Râzî, 60a; yine bk. böl. VII, I.

¹³ *Hazinedar*; (Kağarlı, I, 122)

kaldı. Lâkin diğer büyük beyleri yanından ayırmayarak devletin parçalanmasını önlemeye ve merkezîyetçi bir devlet mekanizması kurmaya çalıştı. Bu sebeple de büyük beylerin ayrı bölgelerde yerleşmesine fırsat vermedi. Eski Türk feodal siyasî hukukuna aykırı düşen bu merkezîyetçi gayretler ciddî mukavemetler ile ve ilgili beylerin isyanları ile karşılaştı. Bu siyasî anlayış II. Kılıç Arslan'a kadar Selçuk devletlerinin başlıca zaaf ve gailelerini teşkil etti. Bu an'anenin kuvveti için XIV. asır Anadolu beyliklerinin de bu feodal esasa göre kurulduğunu, hükümdar evlâtları arasında devletin taksim edildiğini ve müstesna olarak, yalnız Osmanlı devletinin kuruluşundan beri merkezîyetçi bir bünyeye sahip bulunduğunu hatırlatmak kâfidir¹⁴.

3. Yeni Fetihler ve Devletin Genişlemesi

Dandanakan zaferini müteakip verilen karara göre Sultan, Melik ve Yabgu kendi ülkelerine giderek fetihlere giriştiler. İyi bir asker, fakat kötü bir siyaset adamı olan Sultan Mes'ûd Dandanakan bozgunu üzerine Gazne'ye dönünce, bütün mes'uliyeti kumandanlara yükleyerek onları idam etti. Karahanlı Arslan Han'a elçi ve mektup gönderip mağlûbiyetini hikâye etti ve ondan yardım istedi ise de bir netice alamadı. Han Tohâristan'ı bir menşûr ile Böri-tegin'e verip onu Selçuklular ile çarpıştırma teşebbüsüne girişti ise de muvaffakiyetsizliğe uğradı. Çağrı-beg büyük bir ordu ile Belh'i kuşattı. Kurtarma maksadı ile gelen Mes'ûd'un oğlu Mevdûd bozguna uğrayınca şehrin vâlisi Altun-taş teslim oldu. Mes'ûd Selçuklulara karşı öyle bir korkuya kapıldı ki Gazne'de dahi oturamayarak, asker toplamak bahânesi ile, Hindistan'a gitti ve II. Kânun 1041'de öldürüldü. Çağrı-beg Belh'ten sonra Cuzcân, Badgîs, Huttalân ve diğer Toharistan beldelerini, sür'atle ve kolaylıkla fethetti¹⁵.

İnanç Yabgu da Herat'ta yerleşti, İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-taş da Sîstan bölgesini fethederek buralarda Teşrin II. 1040'da Yabgu nâmına hutbe okuttu. Gazne tahtına çıkan Sultan Mevdûd Herat ve Sîstan havâlisini istirdada çalıştı. Herat'ı kurtardı, fakat Sîstan'da Ertaş tarafından bozuldu¹⁶.

¹⁴ Râvendî, 68, 99, 105; Reşîd ud-Dîn, 29; *Târih-i güzîde*, 437; İbn ul-Esîr, IX, 181; X, 11; Hindu-Şah Sancar, *Tecârib us-salâf*, Tahran, 1313, B. 261-266; Sayf ud-Dîn Akilî, *Âsâr al-vuzarâ*; Tahran, 1337, 203-204; 'Avfî, *Lubab ul-elbâb*, Tahran, 1335, s. 32, 568, Osmanlı Merkezîyetçiliği için bak. *Türk Cihân hâkimiyeti*, II s. 10-24.

¹⁵ Bayhâkî, 764-771, 781-801; *Ahbâr ud-devle*, 13; İbn ül-Esîr, IX, 163; Mîrhwând, 78; Cuzcânî, s. 297.

¹⁶ İbn ül-Esîr, IX, 169-175; *Târih-i Sîstan*, 365-308; Mû'in ud-Dîn İsfizârî, *Ravzat ul-cennat*, Tahran, 1338, I, 388.

Gaznelilerin bu teşebbüsü Çağrı beg'in başka tarafta bulunması ile alâkalı idi. Filhakika Selçukluların eski düşmanı Şah-melik, hâkimiyeti Sultan Mes'ûd tarafından kendisine verilen, Hârizm üzerine, *Oğuz-nâme*'ye göre, 40.000 kişilik bir ordu ile, yürüdü. 12 Şubat 1041(6 cemaziyelâhır 432)'de Hârizm-şâh İsmâ'il ile Âsib sahrasında korkunç bir savaş yaptı. Üç gün süren bu muharebede derya gibi kan aktı. Mağlûp olan Hârizm-şâh İsmâ'il kalan askeri ile 29 Mart 1041'de Selçuklulara sığınmak maksadı ile Hârizm'den kaçtı. Cend emîri Şah-melik Urgenç(Curcâniye)'de Hârizm tahtına çıktı ve Mes'ûd'un ölümünden habersiz olarak onun nâmına hutbe okuttu¹⁷. İşte Selçukluların müthiş düşmanı Şah-melik'in Hârizm'i istilâsı ile beliren tehlike Çağrı beg'i Gaznelileri bırakıp onun üzerine yürümeye mecbur etti. Hârizm-şâh İsmâ'il'i ve askerlerini de yanına alan Çağrı beg'in hareketi Şah-melik'in çekilmesine sebep oldu. Bu sırada Tuğrul beg de Nîşâpûr'da teşkilâtını kurduktan sonra Mes'ûd'un birkaç yıl önce idâresine almış olduğu Taberistan ve Curcân bölgelerini, 433(1041/2)'de, bizzat gidip ilhak etti. Mahallî Ziyâr-oğulları ve Bâvendîleri vergi ödemek ve nâmına hutbe okutmak suretiyle tâbiyetine aldı; şehirlere Selçuklu vâli(nâib)ler tâyin etti¹⁸.

Tuğrul beg bu seferden dönünce Çağrı beg ile birlikte, 1043 (434) baharında, Hârizm seferine çıktı. Urgenç'te kuşatılan Şah-melik bir çıkış hareketi yaptı ise de yenilerek Gaznelilere sığınmak maksadı ile çöllere girdi. Hârizm halkı itaat arzeditip bu ülke de bir Selçuk eyâleti haline geldi. Er-taş tarafından tâkip edilen Şah-melik Mekrân taraflarında yakalandı ve Çağrı-beg'in hapisanesinde öldü. Kaderin garip bir tecellisi olarak Selçuk-oğulları bu eski düşmanlarından, Gaznelilerden ve daha sonra hâkimiyetlerine almak sureti ile Karahanlılardan da intikamlarını almış bulunuyorlardı¹⁹.

Çağrı-beg Hârizm seferinden döndükten sonra İnanc yabgu'nun atıldığı Herat'ı kuşattı. Lâkin hastalığı sebebi ile taarruza geçen Sultan Mevdûd 1043 Eylülünde Bust tarafına gönderdiği bir ordu ile Oğuzları bozguna uğrattı. Fakat Hârizm'den dönen Er-taş Mevdûd'un ordusunu mağlûp edince Yabgu Sistan'a hâkim oldu. Çağrı beg de henüz 14 veya 15 yaşında bulunan oğlu kahraman Alp Arslan'ı Gazne seferi başına geçirdi, ilk sefer ve zaferi ile Alp Arslan Gaznelileri bozguna uğrattı müjdesini babasına bildirince Çağrı-beg sıhhat kazandı ve birlikte hareket ederek henüz Gazneliler elinde bulu-

¹⁷ Bayhâkî. 833-C40; İbn ül-Esîr, IX, 159; *Ahbâr ud-Devle*, s. 6.

¹⁸ İbn ül-Esîr, IX, 171; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistan*, Tahran 1320, H. s. 18. 20.

¹⁹ Bayhâkî, 840; İbn Funduk, 51; İbn ül-Esîr, IX, 175; Sibî, 101a; Mîrhwând, IV, 78 v.d.; *Curcul*, 297.

nan Tirmiz, Kubâdiyân, Valış, Kunduz (Valvâlic) şehirlerini ve bütün Tohâristan'ı fetheyletiler. Çağrı-beg bu havâlinin idâresini Alp Arslan'a verdi²⁰. Selçukluların bu zaferlerine rağmen Gazneliler henüz mücâdele kudretini muhafaza ettiklerini ve Sultan Mes'ûd'un korktuğu kadar Gazne devletinin çökmediğini göstermiştir. Nitekim bu devlet 1183 yılına kadar yaşamıştır.

4. Payitahtın Rey'e Nakli

Tuğrul-beg Hârizm seferine giderken Dehistan bölgesine tâyin edilmiş bulunan İbrahim Yınal Rey üzerine yürüyerek burasını Arslan yabgu Oğuzlarından aldı. Kızıl, Gök-taş, Bek-taş, Boğa, Mansur, Oğuz-oğlu (veya Kız-oğlu) ve Anasioğlu idâresinde bulunan bu *Irak Oğuzları* veya *Yavgulular* (*Yavgıyya*) daha Dandanakan savaşından önce, 1039'da kendilerine hiyânet eden Kâkûya-oğlu, Alâ'ud-devle'ye hücum ederek Rey şehrini aldı ve yağma ettiler. Alâ'ud-devle İsfahan'a kaçtı ve halifenin yardımını diledi. Arslan yabgu Oğuzları Rey'de Kızıl-beg'in idâresinde bir beylik kurdular. Kızıl, 1041'de ölünce Rey civarında defnolundu. Tuğrul beg, halifenin şikâyeti ile de ilgili olarak, bu asî Türkmenleri itaate almak için İbrahim Yınal'ı gönderdi. Yınal Rey, Hemedan ve Cibâl taraflarını alıp Rey'e döndüğü zaman Tuğrul-beg de oraya geliyordu, İbrahim Yınal sultanı merâsim ile karşıladı.

Tuğrul-beg Rey'e girince harap şehri imâra başladı. Eski hükümdar sarayını (*Dar ul-'emâre*) yıkarak kendisine yeni bir saray inşâ etti. Eski binada gömülü bulunan altın ve mücevherat yükler ile ele geçti. Bu suretle câmi ve ilk medreseyi yaptığı ve imâr eylediği ilk payitaht Nişâpûr'u terkederek Rey'i devletin merkezi haline getirdi, ki Tuğrul-beg'in 434 (1042)'de Rey'de bastırıldığı paralar bize kadar gelmiştir²¹. Tuğrul beg Rey'den Kazvin'e gitti. Beldenin hâkimi Mardâvîc müdafaaadan vazgeçerek 80.000 dinar vergi ile tâbiyeti kabul edip yerinde kaldı. Zencan havâlisine kaçmış bulunan Arslan yabgu Oğuzları sultanın itaat teklifini kabul etmeyerek Anadolu istikametinde uzaklaştılar. Tuğrul-beg İsfahan'a da giderek 'Alâ'ud-devle'nin oğlu Farâmurzu vergi ödemek sureti ile yerinde bıraktı. Fakat Hemedan'da hü-

²⁰ *Ahbâr ud-devle*, 26 v.d.; İbn ul-Esîr, IX, 179; İbn Funduk, 120 v.d.; *Târih-i Sistan*, 368; İbn ul-'Adîm, *Bugya*, 189a.

²¹ İbn ül-Esîr, IX, 175 v.d.; İbn ul-Cevzî, VIII, 107, 151; Sibî, 102a; 'Azîmî, 170b; Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, türk. trc. İstanbul, 1950, s. 5; M. Sourdél, *Monnaies du Musée de Kaboul*, Damas 1953, s. 82 v.d.

küm süren diğer oğlu Gurşâsb'ı ve Dehistan'da itaatte kusur eden Kâmyâr'ı yerlerinden tard etti. Tuğrul-beg, Rey'e döndükten sonra İran'ın orta, garp ve cenup bölgelerini fetih maksadı ile amca-zâdesi (üvey kardeşi) İbrahim Yınal, diğer amca-zâdesi Kutalmış ve Çağrı beg'in oğlu Kavurt (Kara Arslan) beyler kumandasındaki kuvvetleri gönderdi. İbrahim Yınal, birkaç yıl içinde, Dinâver, Karmîs'in, Hulvân, Hânîkîn ve Şehrîzûr şehirlerini Deylemlî (Büveyhî) emîr ve meliklerin elinden aldı. Oğuzlar bu dağlık bölgelerde o kadar yayıldılar ki, İbrahim Yınal'ın Bağdad üzerine yürümekte olduğu söylentisi, bir heyecan yarattı ve Bağdad'da Şîî-Sünnî mücâdeleleri şiddetlendi²². Kutalmış, Kavurt, Yâkutî de Cürcân (Gurgân), Damagân, Kumis, Şiraz ve İstahr taraflarında fetihler yapmışlardı²³.

5. Selçuklu Sultanları ve Anadolu'nun Fethi Sebepleri

Selçuk devletini, kuruluşundan beri, uğraştıran en mühim meselelerden biri göçebe Oğuzların *muhâcereti* idi. Selçuk devleti sınırları içinde ve müs-lüman ülkelerinde kendi boy beyleri idâresinde müstakil hareket eden bu göçebe Türkmenler çok defa Selçuk sultanını tanımıyor veya zayıf bir feodal bağ ile ona tâbi olsa bile yurt bulmak ve sürüleri ile birlikte beslenmek maksadı ile İslâm beldelerini istilâ ediyorlar; yerli halk ile mücâdeleye girişiyor ve neticede yağma ve kıtale sebep oluyorlardı. Tuğrul-beg ve onun ilk halefleri, *İslâmın sultanı* ve hâmisî ile, ülkelerini ve tab'asını bunların çapul-larından korumak, fakat aynı zamanda devletin temelini ve askerî kuvveti-ni teşkil eden bu ırkdaşlarına yurt bulmak ve onlara geçim imkânları hazırla-mak gibi birbiri ile çatışan iki azîm mesele karşısında idiler. Zira Gök-türk kağanlarının "*Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... Yoksul milleti zengin ettim, aç halkı doyurdum, az halkı çoğalttım*"²⁴ ifâdesi ile beliren eski Türk *velâyet-i pederâne* sıfatı Tuğrul-beg ve haleflerinde de mevcut olup dev-letin başında kavmine baba mevkiinde bulunduğu ve Oğuzları yurtlan-dırmak vazifesi ile karşılaştıklarına inanıyorlardı. Türk devlet anlayışına göre, başta hâkan veya sultan olmak üzere, devlet ve memleket nasıl *hanedan âzâsının müşterek malı* sayılıyor ise, boylarına hâkim begler, yâni bütün *millet*

²² İbn ül-Esir, IX. 176-180. 187-190; İbn ul-Cevzî, VIII, 128; İmâd ud-dîn, 9; Râvendî, 104; Reşîd ud-Dîn, 20; *Sibt*, 105a, 105b.

²³ İbn al-Balhi, *Fârs-nâme*, GM, 127, 133; Ahmed Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, Tahran, 1310. s. 17. 38.

²⁴ W. Thomsen, "Moğolistan'da türkçe kitâbeler", *TM*, III, s. 102.

de tabii olarak, bu ailenin fertleri telâkki ediliyordu. Selçuklular gelmeden önce bile Horasan'ın Türkmenler ile dolduğuna ve Gaznelilere karşı zaferler kazanıldıkça Oğuzların Türkistan'dan dalgalar halinde Ceyhun'u geçtiklerine ve Belhân dağına aştıklarına işaret etmiştik. Esâsen Selçukluların Gaznelilere zaferleri de Oğuz muhâcîrlarının devamlı surette kendilerine iltihakları ile mümkün oluyordu. Horasan'a 10.000 süvari ile gelen Selçukluların 100.000 kişilik Gazne ordularına karşı savaşılabilmek için birkaç yıl içinde nasıl çoğaldıklarına dair en güzel bir misâl sadece zayıf bir şahsiyet olan İnanç yabgu'nun Dandanakan muharebesine 20.000 süvari ile katıldığına dair kayıttır. Zaferi müteakip bir Türkmen devletinin kurulduğunu duyan Oğuzlar artık sel halinde İslâm ülkelerine akıyorlardı. Eski bir Selçuk tarihinin güzelce belirttiğine göre: *"Türkler her ülkeye girdiler; her beldeyi aldılar ve hiçbir engel ile karşılaşmadan her tarafa yayıldılar. Öyle ki almadıkları memleket, içmedikleri su, ateşlemedikleri ocak kalmadı. Hükümdarlar, onların gelişinden ürküp kaçtılar; vardıkları şehirleri doldurdular; hâkimlerini kovup kendi vâlilerini tâyin ettiler"*²⁵. Oğuz-nâme rivâyetlerini de işiterek bu Türk muhâceretini tasvir eden meşhûr süryânî müellifi Mihael de: *"Türk kavmi çıkınca yer yüzünü doldurdu; daha önce çıkmış olanları tenkil ettiler. Zira dünya onları taşımağa kâfi değildi. Bunlar onları (ilk çıkanları) garba doğru ittiler. Önlerinde köpeğe benzer bir hayvan (Oğuz-nâme'deki bozkurt) yürüyor; ona yetişemiyorlardı. Hareket etmek istediği zaman "göç" (göç) yâni "kalkınız" diye sesleniyordu. Türkler o duruncaya kadar ilerliyor ve orada çadır kuruyorlardı. Uzun müddet onları sevkettikten sonra kayboldu ve bir daha bu hayvandan bahsedildiği duyulmadı"*²⁶ ifâdesi ile gördüğü ve işittiği Oğuz göçlerini anlatmıştır.

Türk devlet telâkkilerine ve göçebe feodalizmine yabancı bulunan İslâm hükümdar ve müellifleri ilk zamanlarda, istilâ ve yağmaların mes'uliyetini Tuğrul-beg'e yüklemekle haksızlık yaptıklarını fark edemiyorlardı. Filhakika Diyarbekir Mervânî emîri Nasr ud-devle (1011-1031) Oğuz akınları karşısında Tuğrul-beg'e şikâyet ettiği zaman Selçuk sultanı ona: *"Kullarımın memleketine geldiğini haber aldım. Sen bir hudut (sugûr: uc) emîrisin; onlara mal verip kâfirlere (Bizanslılara) karşı kendilerinden faydalanmalısın. Zira onların maksatları Ermeni belgeleridir"*²⁷ cevabî mektubu ile hem bu asî ırkdaşlarını uzaktan himâye etmekte; hem yerli müslüman halkı düşünmekte ve hem de Anadolu'nun fethi lüzumunu göstermektedir. Gerçekten 439 (1047) yılında Tür-

²⁵ 'İmâd ud-Dîn, s. 9.

²⁶ *Chronique*, III, s. 155.

²⁷ İbn ül-Esir, IX, s. 136; Baybârs Mansûrî, 69b.

kistan'dan Nîşâpûr'a çek kalabalık bir Oğuz muhacir halkı gelmiş idi. Yersizlikten ve yurtsuzluktan şikâyet ediyorlardı. İbrahim Yınal onlara: “Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rûm (Anadolu) gazasına gidiniz; Tanrı yolunda cihâd yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim”²⁸ derken Selçukluların hangi zaruretler ile Anadolu fetihlerine giriştiklerine ve devletin bununla ilgili siyasetlerine dair güzel bir misâl verir.

İslâm ülkelerine Türk muhâcereti aralıksız devam ediyor; İslâmiyet Türkler arasında yayıldıkça da göçler birbirini kovalıyordu. 1043 (435) yılında Bulgar havâlisinde yazlayan ve Balasagun-Kâşgar havâlisinde kışlayan 30.000 çadır halkı müslüman olmuş; bayramda 30.000 koyun kurban kesmiş ve İslâm memleketlerine dağıtmış idi²⁹. Bu sonsuz muhâceret ve istilâlar büyük meseleler çıkarıyor ve devleti uğraştırıyordu. Tuğrul-beg önünden Zencan'a çekilen Arslan yabgu (Irak) Oğuzları her tarafı istilâ ve akınlara uğratiyordu. Tuğrul-beg bir elçi ile onları itaate ve huzura çağırdığı zaman bu Türkmenler: “Senden korktuğumuz için uzaklaştık ve buraya konduk. Gayemiz ya Horasan'a dönmek veya Rûm'a gitmektir”³⁰ deyip itaati de reddettiler ve Anadolu'ya göçtüler.

Selçuk devletine henüz bağlanmamış olan Oğuz gruplarının geçim derdi ile ve yurt bulmak maksadı ile yaptıkları istilâ ve yağmalar karşısında o derece feryatlar yükselmiştir, ki bizzat halife Kâ'im bi'Emrillah bu duruma son vermek maksadı ile devrin meşhûr âlimi Mâverdi'yi, 1044 (435) senesinde, bir mektup ile Tuğrul-beg'e gönderdi. Sultan elçiye dört fersahlık mesafeden karşılamakla Halîfelik makamına karşı tâzimlerini gösteriyordu. Türklerin siyasî durumunu ve muhâceretin ehemmiyetini kavrayamayan halife ve elçisi de Tuğrul-beg'i bu hâdiselerden mes'ul sayıyor ve adaleti, merhameti, dindarlığı ve idarî dehâsı ile tanınan sultanı anlayamıyordu. Filhakika bu mektup ve bu vesile ile cereyan eden müzakereler bu hususta çok ehemmiyetlidir. Halife mektubunda: “Ey Tuğrul beg Muhammed! Aldığın memleketler sana kâfidir. Diğer İslâm ülkelerine ve hükümdarlarına dokunma” diyordu. Buna karşı Tuğrul-beg: “Benim askerlerim (yâni milletim) pek çoktur ve bu memleketler onlara kifâyet etmemektedir” cevabını veriyordu. Elçi: “Bütün dünyayı

²⁸ İbn ül-Esîr, IX, 188; İbn ul-Cevzî, VIII, 137; Sibî, Köprülü 1157, s. 555; İbn Şaddad, *A'lak ul-hatîra*, British Museum, Add, 2334, 81b.

²⁹ İbn ül-Esîr, IX, 179; İbn Zâfir, *Düvel ul-munkati'a*, British Museum, 3685, 152b; *Macma'ut-tavârih*, nşr. Ch. Schefer, *Descr. Boukhara*, s. 235.

³⁰ İbn ül-Esîr, IX, 175-176.

alsanız ve yıksanız yine de size ve askerlerinize kâfi gelmeyecektir" diyerek sultanı doğru harekete dâvet ediyordu. Tuğrul-beg: *"Doğru hareket için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer adamlarımdan (Türkmenlerden) aç kalanlar kötülük ediyorlarsa buna karşı ben ne yapabilirim?"* cevabı ile durumu bize mânâlı bir şekilde aydınlatmaktadır. Bu görüşmeden sonra yine de halîfeye tazimde ve elçisine hürmette kusur etmeyen Sultan, Kâ'im bi'Emrillah'a 30.000 dinar hediye göndermeyi de unutmaz³¹.

Selçuk sultanları bir yandan Oğuzları devletlerinin kurucusu ve temeli saymışlar; bir yandan da feodal anlayışlarına göre yurtsuz oluşları ve itaatsiz hareketleri dolayısı ile onlar ile çok uğraşmışlardı. Nizâm ül-mülk bu hususta; *"Her ne kadar Türkmenlerden bıkkınlık geldi ise de sayıları çoktur. Bu devletin kuruluşunda çok hizmetleri ve emekleri geçtiği için de bu devlet üzerinde hakları vardır ve sultanın akrabalarıdır"* mütalâası ile devletin Türkmenlere bakışını çok güzel ifade etmiştir³². Tuğrul beg, Alp Arslan, Melik-şâh ve Türkiye Selçuklu sultanları merkeziyetçi bir devlet vücuda getirmek ve siyasî parçalanmayı önlemek maksadı ile feodal ve âsî ırkdaşlarını tenkil mecburiyetinde kaldıkları halde bazı tarihçiler Selçuk hükümdarlarının bu meşrû hareketlerini *"mütegallibelik"* ve devleti ele geçirmek isteyen şehzâde ve beylerin isyanlarını da *"Türkmencilik esâsına (?)"* göre Oğuzların müdafii sanmışlar; Türkmenlerin Anadolu'ya sevki zarureti ve Türklerin gaza ve fütûhat emellerini de sultanların onlara karşı nefreti ile izah eylemek istemişler ve hattâ Sarayın (merkez) köle muhafız kuvvetine bakarak Selçuk ordusunun ekseriyetini Türklerden gayri unsurlar teşkil ettiği hatâsına düşmüşlerdir³³. Devlet mefhumu ile uzlaşamayan bu fikrin tarihî realite ile de bir münâsebeti yoktur.

Tuğrul-beg, Alp Arslan ve Melik-şâh gibi ilk büyük Selçuklu sultanları için Anadolu'nun fethi, bir yandan kesîf Türkmen muhâcereti baskısı ile ve onlara yurt bulmak zarureti ile yapılmakta; bir yandan da kendi devletlerini, müslüman halk ve ülkelerini istilâ ve asayişsizlikten korumak maksadını gütmekte idi ki, Anadolu'nun Türkleşmesi bu iki başlı siyaset ve gayretlerin

³¹ Abu'l-Farac. s. 203, 204; İbn ul-Cevzî, VIII, 113, 116, 233; Sîbî 102a; İbn ül-Esîr, IX, s. 180.

³² *Siyâset-nâme*, s. 94.

³³ Zeki Velidi Togan, Giriş, s. 185 v.d.; bu fikir Faruk Sümer tarafından aynen benimsenmiştir: (*"Yıva oğuz boyuna dâir"*, TM, IX, s. 153.) başlıklı makalelerinde ve *Oğuzlar* adlı son eserinde büyük Selçuklu sultanlarına ve Osmanlı ulu hâkanlarına karşı ağır hükümler verirken de devleti değil kabîle zihniyetini ve parçalanmayı temsil etmişlerdir.

neticesi olarak tecellî etmiştir. Bu iki cepheli siyaset yanında Selçuk hükümdarları, *İslâmın sultanı ve hâmisî* sıfatı ile, onun eski ve yenilmez düşmanı Bizans İmparatorluğuna karşı Türkmenleri gönderir ve orduları ile bu göçlere yol açarken, aynı zamanda, *İslâmın cihâd mefkûresini* ve Türklerin kadîm *cihân hâkimiyeti* ideallerini de gerçekleştiriyorlardı³⁴. Tarihin en büyük göçlerinden ve nüfus hareketlerinden birini ve hattâ, Cermen istilâsı ile mukayese edildiği takdirde, birincisini teşkil eden bu Türk muhâcereti, bugüne kadar mâhiyeti, sebep ve neticeleri ile henüz araştırılmadığı ve anlaşılmadığı için yalnız Selçuklular tarihi değil umûmiyetle Garp Türklüğü ve Anadolu'nun Türkleşmesi gibi mühim meseleler ve Selçuklular devletinin siyaseti karanlıklar içinde kalmıştır. Bu sebeple muvakkat ve münferit hâdiselere bakılarak "Selçuklular asla Bizans topraklarını fethetmek niyetinde değillerdi; gayeleri Suriye ve Mısır olup sağ kanatlarında Bizanslılar ile sulh halinde yaşamaktan başka arzuları yoktu" gibi tarihin seyrine aykırı iddialar ileri sürülmüş ve yayılmıştır³⁵. Bu umûmî hükmün Alp Arslan'ın İslâm nîzâmı ve devletine düşman bulunan Şîî Fâtımîlere karşı, 1070'de, Suriye'ye yürüyüp bu sebeple Bizans'a karşı bir hareket niyetinde olmadığına dair muvakkat bir vakıaya dayandığını hatırlatırsak yanlış fikrin dayanağını vermiş oluruz. Zira Bizans'ın Haçlı Seferleri devam etmiş ve Selçuklu Cihâdı ve Türklerin iskânı da mukadder olmuştu.

6. Umûmî Türk Muhâcereti

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi gibi, ona ve Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşuna sebep olan büyük Türk muhâcereti ve nüfus hareketi de henüz tetkik edilmemiş ve hattâ ehemmiyeti de kavranılmamıştır. Filhakika Orta Asya tarihi üzerinde henüz otoritesini muhafaza eden W. Barthold Selçukluların Mâverâünnehr'e göçleri sebebini meçhul gösterdikten sonra³⁶, başka bir eserinde, büyük Türk muhâceretini kastederek, "XI. asırda Oğuzların garba ve cenûba doğru hareketleri şimalden Kıpçakların sıkıştırmasından ileri gelmiş olması mümkündür" mütalâası ile meseleye tereddütlü bir

³⁴ Bk. Osman Turan, "The ideal of World domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, IV, 77-90; Şimdi bu husus için *Türk Cihân Hâkimiyeti mefkûresi tarihi* (İstanbul 1969, iki cild) adlı eserimize bak.

³⁵ Cl. Cahen, "La Campagne de Mantzikert", *Byzantion*, IX, 2 (1934), s. 621-622; P. Wittek, "Deux Chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI, 1936, s. 292.

³⁶ *Turkestan*, s. 256.

şekilde temas eder³⁷. Muahhar bazı müellifler ya bu büyük hâdisenin şümûlünü daraltmış veya yanlış istidlâllere girişmişlerdir³⁸; veya bu büyük göçleri Barthold'un tahmin ettiği gibi Kıpçakların sıkıştırması değil bizzat Oğuz boyları arasında vukû bulan bir "nizâ" gibi basitleştirerek anlayamamışlardır³⁹. Bunların Zeki Velidi Togan'ın kısaca böyle bir, meselenin mevcudiyetine işaretine dikkat etmeleri icap ederdi⁴⁰. Halbuki bu büyük göçler karşısında kaynaklar hâdiseyi hep "nüfus kesâfeti, hayvan çokluğu ve otlak darlığı" sebeplerine bağlamakla daha ileri bir görüşü temsil etmişler ve tarihî realiteyi daha isabetli bir şekilde aksettirmişlerdir⁴¹.

Filhakika daha Gök-türk devletinin yıkılışından beri nüfus artışı, yurt darlığı da kendini göstermişti. Türk kavimlerinin birbirlerini sıkıştırarak garba doğru devamlı bir şekilde kaydıkları doğru olmakla beraber X. asırda başlayan bir tazyik XI. asır başlarında birden bire Türk halklarını yerlerinden oynatmış ve nüfus artışı yanında dış te'sir ağır basarak büyük nüfus hareketlerine sebep olmuştur. Nitekim X. asırda Kıtayların Moğolistan'ı işgalleri nasıl Peçenekleri Balkanlara kadar püskürtmüş ise aynı kavmin XI. asır başlarında Kıpçak (Kimek) ve Oğuzları sıkıştırması da öylece Türk kavimlerinin birbirlerini yurtlarından oynatmaya ve büyük muhâcerete sebep olmuştur. Gerçekten çağdaş kaynaklara göre Kıtaylar 300.000 çadır halkı (bir kaç milyon) halinde müslüman Karahanlılar ülkesini istilâ etmişler ve Balasagun şehrine 8 günlük mesafeye kadar ilerlemişlerdi. Rivâyete göre bu sırada hasta bulunan Karahanlı hükümdarı Togan Han, kâfirlerden intikam almak için, Allah'a niyaz etmiş ve şifâ bularak 1017 (408) yılında 120.000 kişilik bir ordu ile Kıtayları uzak mesafelere kadar tâkip etmiş ve memleketine dönmüştür⁴². Böylece Karahanlıların bu zamana değin cihâd halinde bulundukları ırkdaşları putperest Uygurlar'a karşı Kıtaylarla devam eden dostlukları da artık nihâyet buluyordu. Nitekim Kıtaylar ve Uygurların, Sâ-mânîlerin inkırazı üzerine, mirasları için, Karahanlıların rakibi olan Gazneli

³⁷ Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927, s. 102. Orta Asya Türk tarihi üzerinde hâlâ otoritesini muhafaza eden Barthold'un Büyük Türk muhâcereti, Oğuzlar ve Selçuklular hakkında da büyük hataları olmuştur, ki bu meseleleri meydana koyacağız.

³⁸ M. Köymen, I, s. 106 v.d.

³⁹ Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", D.T.C.F. dergisi, XVI, 3-4, s. 152.

⁴⁰ Giriş, s. 140. Daha fazla bilgi almak için bak. Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi, I, s. 163-170.

⁴¹ Msl. bk. Râvendî, 86; Zahir ud-Dîn Nişâpûrî, 19; Reşid ud-Dîn, 5, 11; Cemal Karşî, Mülhakat us-surâh, nşr. Barthold, Turkestan, I, s. 135; Cuzcânî, 292.

⁴² 'Utbi, II, 220; İbn ül-Esir, IX, 102.

Sultan Mahmud'a 1027'de, elçi gönderip ittifak teklif etmeleri de bu siyasî durum ve yayılma ile ilgili idi. İşte bu elçilik heyeti vasıtası ile iç Asya meseleleri ve Türkler hakkında mühim bilgiler toplayan Mervezî, yakında keşfedilen eserinde bu muhâceret sebeplerini güzelce meydana koymuştur.

Filhakika Mervezî'ye göre: “Oğuzların bir kısmı bozkırlarda ve bir kısmı da şehirlerde oturur. Bozkırlarda yaşayanlar Mâverâünnehr'e ve Hârizm'e komşudurlar. İslâm ülkelerine yakın olanlardan bir kısmı müslüman olduktan ve *Türkmen* adını aldıktan sonra müslüman olmayanlar ile savaşa başlamışlardır. İslâmiyet aralarında yayılıp kuvvetlendikçe bunlar kâfirleri (gayr-i müslim Oğuzları) yerlerinden attılar. Oğuzlar da Karadeniz (*Bahr-i Ermeniyye*) sâhiline yakın Peçenek yurtlarına intikal etmişlerdir” dedikten sonra Türkmen ve Selçuk muhâceretini kasederek: “böylece *Türkmenler İslâm memleketlerine yayıldılar ve bu memleketlerin çoğunu hükümleri altına aldılar; devletler ve sultanlıklar kurdular*” ifâdesi ile durumu belirtir ve muhâceretin dış sebeplerini meydana koyar: “Türklerden *Kun* denilen bir kavim Kıtay Hân'ından korkarak o taraftan (şarktan) göçtü. Bunlar *hristiyan Nestûrî* mezhebinden olup *yer darlığı* sebebi ile yurtlarını terkettiler. Kunları tâkip eden *Kaylar* daha kuvvetli ve kalabalık olduğundan onları bu yeni otlaklarından uzaklaştırarak *Sarı* (Kıpçak-Kuman) ülkesine geldiler. Onlar da Türkmenlerin yurdunu, Türkmenler (müslüman Oğuzlar) de Oğuzların (Bizans kaynaklarında *Uz* adı ile geçen gayr-i müslim Oğuzların), bu sonuncular da Karadeniz sâhilindeki Peçenekler'in yurtlarını işgal ettiler. Bu Peçenekler'in şimalinde Kıpçak(Hıfçak)lar, şarkında Oğuzlar ve cenûbunda da Hazarlar bulunup bunlar daimî surette birbirleri ile savaş halinde idiler”⁴³ ifâdeleri ile Selçuklu ve Türkmenlerin göçleri ile birlikte bu hareketin Oğuz ve Peçenekler ile Balkanlara kadar yayılışını en sağlam bir şekilde tasvir ve izah eder. Nitekim çağdaş Ermeni ve Süryânî müellifleri de müslüman Oğuzların muhâcereti ile muvazi, İslâm ve Bizans kaynaklarına uygun olarak, *Uz*(Oğuz) ve *Kuman*(Kıpçak)ların Balkanlara intikalini belirtmişlerdi⁴⁴. Öyle ki müslüman Oğuzlar Anadolu içlerine girdikleri bir sırada, 1065 senesinde, Tuna'yı geçen *Uz*(şâmânî Oğuz)ların mikdarı 600.000 kişi olarak rivâyet edilmiştir. Selçuk devletinin kuruluşu sıralarında, 1047 (438) senesinde “*Tibet tara-*

⁴³ Nşr. V. Minorsky, *Marvazi on China, Turks and India*, London, 1942, s. 18-20; *İzahlar*, s. 95, 102-103. Bu mühim eserin keşfinden önce bu malûmat ondan kısmen Şabânkârâî (*Macma' al-ansâb*, British Museum, nr. 16696 33a-34b), Gerdizî (s. 69) Şükrullah, *Behçetut-tevârih*, trc. Nihal Atsız; *Dokuz boy türkler*, İstanbul, 1939, s. 25, tarafından nakledilmişti.

⁴⁴ Urfalı Mathieu, s. 89, 127; Süryânî Mihael, III, 155; Attaliates, s. 83.

ında sayısız mikdarda bir *Türk halkı*" Karahanlı hudutlarına geldi⁴⁵. Bu Kıtay ve onlarla birlikte şark Türklerinin tazyikleri devam etmiş; Yedisu'da yerleşen Karahıtaylar, XII. asır ortasında, Karluk ve Yağmalar ile birlikte tekrar ilerliyerek sultan Sancar'ı mağlûp ve bütün Mâverâünnehr'i istilâ edip yeni bir muhâcerete sebep olmuşlardır⁴⁶. İşte Selçukluların dâhil bulunduğu büyük Türk muhâceretinin umûmî esasları budur ve Selçuk tarihinin anlaşılması için burada bu kadarı kâfidir.

7. İlk Anadolu Gazaları

Tuğrul-beg, Alp Arslan ve Melik-şah zamanlarında Selçuk devleti işte Türkistan'dan Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan istikametinde ilerliyen ve bir kısmı bu ülkelerde kalan bu insan dalgalarını Anadolu'ya sevk etmek ve bu Hristiyan ülkesinde yurt sâhibi yapmak zorunda idi. Evvelce Abbâsî ordularında, İslâm hudut bölgelerinde gaza yapan ve Horasan gâzileri ile de gönüllü olarak Rumlar ile savaşa gelen Türkler bu ülkeye yabancı değildi. Fakat bu sefer yalnız gaza için değil, yurt tutmak maksadı ile, kütleler halinde geliyorlardı. Çağrı-beg'in 1018'de yaptığı keşif seferinden sonra Arslan yabgu Oğuzları Sultan Mahmud ve Mes'ûd'un tâkiplerine uğrayarak birkaç defa Anadolu'ya girmişler; 1028'de, türlü maceralar ile dolu bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbekir havâlisine kadar yayılmışlardı. 1038'de de Selçuklular, Gazneliler ile uğraşırken Yabgulular da Anadolu'ya üçüncü bir akın daha yapmışlardı. Bir çok hiyânet ve felâketlere uğrayan bu Oğuzlar 1042'de Urmiye'de 15.000 kişi halinde toplanarak Ermeni Vaspuragan (Van gölü havzası) arâzisine girmişler; Ermeni prensi Haçig'i öldürüp, bir takım mücâdelelerden sonra tekrar Rey'e dönmüşlerdi⁴⁷.

Tuğrul-beg 1043'de Kazvin'e geldiği zaman Zencan'da toplanan ve sultanın itaat teklifini reddeden Oğuzlar bunlardır. 1044 senesinde yeni gelen göçler ile çoğalan bu Türkmenler büyük bir kütle halinde şarkî Anadolu'ya girdiler. Bunların istilâsına şahit olan bir çağdaş müellif: "*Göklerin hiddet kapıları memleketimiz üzerine açıldı. Türkistan'dan kartal gibi sür'atli atlara binmiş ordular zuhûr etti. Vaspuragan'a girip hristiyanlar üzerine atıldılar; 24 kazayı istilâ eylediler. Bu cesûrâne hareketleri ile Garin(Erzurum)'a kadar ilerle-*

⁴⁵ İbn ül-Esîr, IX, s. 184.

⁴⁶ Bölüm V, bahis 6. ya bak.

⁴⁷ Urfalı Mathieu, s. 73-75; İbn ül-Esîr, IX, 131-135; Baybars Mansûrî, 58a-59b; Abu'l-Farac, s. 198.

mek istiyorlardı" ifâdesi ile bu akını tasvir etmiştir⁴⁸. Bu Oğuzlardan bir kısmı Buğa ve Anası-oğlu (okunuş şüpheli) kumandasında 10.000 kişi olarak cenûba indiler; Diyarbekir'de Nasr ud-devle'nin oğlu Süleyman'ın tuzağına düştüler. Fakat nihâyet toparlanıp hücûma geçtiler ve Mervânîleri, para ödeterek, sulha mecbûr ettiler. Bir kısmı da Göktaş, Mansur ve Oğuz-oğlu kumandasında Musul ve havâlisini istilâ edip oralarda Tuğrul-beg ve halife nâmına hutbe okuttular ki, Zencan'da sultana itaati red ettikleri halde uzak-tan ona tâbiyyet göstermeleri, Tuğrul-beg'in de Mervânî emîrine tavsiyede bulunurken bunları himâye etmesi feodal bünye ve bağları göstermek bakımından dikkate şâyandır.

Musul'un Arap emîri Kureyş, (Karvaş) etraf emîrlerinden aldığı yardımlar ile bu Oğuzları müthiş bir bozguna uğrattı; kadın ve çocukları ile birlikte çoğunu öldürdü. Bu zaferi fetih-nâmeler ile komşu hükümdarlara ilân ederken Oğuzların gelirken 30.000 kişi olduklarını, bozgundan sonra 5.000 kişiye düştüklerini bildirir. Kureyş'in Bağdad'a gönderdiği ölü başları halifenin ordusunu teşkil eden Türkleri mâteme sokmuş ve onlar tarafından defnedilmişlerdir. Bununla beraber Musul'dan geri dönenleri yolda Bizans'ın Erciş (Arap kaynaklarına göre Erzen)vâlisi Stefan'ı mağlûp ve şehri işgal ettiler⁴⁹.

Oğuzların bir kısmı da birbirlerini sıkıştırarak Hazar sâhillerinde Tabe-ristan'a, bir kısmı da Kafkasya'da Şirvan'a girdi. Bunlara karşı "Şîrvân-şâh" 1045(437)'de payitahtı Yezidiye şehrini yontma taştan sûrlar ile ve demir kapılar ile çevirdi⁵⁰.

Bizans'ın kudretli imparatoru Basile II (976-1025) şark hudutlarını emniyete almak ve İslâm ülkelerine doğru genişlemek siyaseti ile küçük Ermeni kırıllık ve prensliklerini kaldırarak mühim bir Ermeni nüfusunu orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmiş; Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. Bu durum Selçuklular ile Bizanslıları komşu yapıyor ve karşılaştırıyordu. İmparator Konstantin (1042-1055) aynı siyasete devamla Oğuz akınlarına karşı harekete geçmiş ve 1045 sonbaharında Gürcü prensi Liparit kumandasında gönderdiği bir ordu Şeddâdîlerden Abdullah b. Abu'l-

⁴⁸ Aristakes, *Histoire d'Arménie*, frans. trc. E. Prud'homme, Paris, 1864, s. 72.

⁴⁹ İbn ul-Azrak, 142b; 'Azimî, 171b-172b; İbn ül-Esir, IX, 132-136; Urfalı Mathieu, 80 v.d.; Baybârs Mansûrî, 60a; Abu'l-Farac, 200 v.d.; İbn-ul'Amîd, *Târih*, Lâleli (Süleymaniye), nr. 2002, 435 yılı; J. Laurent, s. 1.8-22; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 39-44; Cl. Cahen, "La Première penetration Turque en Asie Mineur", *Byzantion*, XVIII, 13.

⁵⁰ *Târih ul-Bâb*, nşr. V. Minorsky, *History of Sharvan and Darband*, Cambridge 158, s. 10; İbn İsfendiyyar, *Târih-i Taberistan*, Tahran 1320, II, s. 26.

Asvâr'ın merkezi Dubayl (Divin) şehrine doğru ilerlemiştir. Tuğrul-beg bu Bizans taarruzuna karşı, amcası Ebu'l-Favâris Arslan Yabgu'nun oğlu, Şihâb ud-Devle Kutalmış kumandasında bir ordu gönderdi ve Selçuklular ile Bizanslılar arasında ilk karşılaşma vukû buldu. Kutalmış Diyarbekir ve Musul taraflarını istilâ eden ve babasına mensup olan Oğuzları (Yabguluları) da yanına alarak 1045 (437) güzünde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı. Gence surları önünde cereyan eden muharebede Bizanslılar çok kayıplara uğradı, ki Ermeni kuvvetleri kumandanı Vahram da bunlar arasında idi⁵¹. Bu zafer üzerine Kutalmış Aras nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul-beg'e: *"Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini"* bildirdi. Kutalmış ile muvazi olarak sultanın akrabasından olduğu kaydedilen Hasan (Asan) da 20.000 kişi ile Pasin ve Erzurum ovalarını istilâ edip Vaspuragan bölgesine girdi. Fakat, İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan olduğu aşikâr bulunan, bu şehzâde Bizanslılar tarafından tâkip edilerek *Stranga* (Büyük Zâp) suyu üzerinde kurulan bir pusuya düşürüldü ve başta Hasan Bey olmak üzere pek çok Türk şehit edildi. Bu hezîmet vukû bulurken Kutalmış da Gence (Cinze) muhâsarası ile duraklamış bulunuyordu⁵². Bizans kaynakları bu esnada Kutalmış'ın Musul taraflarını istilâ eylemiş olduğunu yazarlar. Onunla bu akını yapan Arslan Yabgu (babası) Oğuzları arasındaki münâsebet böyle bir yanlışlığa sebebiyet vermiş ve kendisi oralarda bunların başında sanılmış gözüküyor.

8. Hasan-kale Zaferi

Büyük Selçuk beylerinden biri olan İnanç Yabgu oğlu Hasan'ın bu hezîmeti ve ölümü Tuğrul-beg üzerinde çok üzüntü yaratmış ve Dicle boylarında geniş fetihler yapan İbrahim Yınal'ı Bizans'a karşı Anadolu seferine memur etmiştir. Yukarda kaydettiğimiz üzere (bak. s. 109) İbrahim Yınal Türkistan'dan Nişâpûr'a gelen ve yurt arayan kesif bir Türkmen halkını, 1047 (439)'de, Anadolu'ya sevkettikten sonra vaadına göre arkadan kendisi de büyük bir ordu ile harekete geçti. Yanında Sipahsâlâr (*Aspen-selar*: ku-

⁵¹ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, St. Petersbourg, 1849. I, 323; Mathieu, s. 80; 'Azîmî, 173b; Vardan, "Türk fütûhatı tarihi", trc. H. Andriasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, 1, 2, s. 17; *Ahbârud-devle*, s. 17.

⁵² Zonaras, *Chronique*, trc. St. Amour, Paris, 1560, s. 97a; Bryennios, *Histoire*, trc. H. Gregoire, *Byzantion*, 1953, XXII, 485; Brosset, Add, I, 222; 'Azîmî, 173b-174a; Kedrenos (St. Martin, *Memoire sur l'Armenie*, Paris, 1819), II, 202; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles 1935, s. 179.

mandan) unvanı ile kaydedilen kardeşi (Ertaş olmalı ve Sâlâr-i Horasan - *Khorasanites*) gibi mühim şahsiyetler bulunuyordu. Çağdaş bir Ermeni müellifinin ifâdesi ile: “1048 yılında İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları Garin (Karnukalak, İslâm kaynaklarında Kalikala: Erzurum) ve Pasin (*Basian*) ovalarına döküldü. İnsan dalgaları sel gibi memleketin dört köşesini istilâ etti. Garpta *Haldia* (Gümüşhane ve Trabzon havâlisi), şimalde İspir (*Sper*), cenupta Muş (*Daron*) bölgesine ve Sisak (İslâm kaynaklarında *Sisacan*, Strabon’da *Sakastan* yâni Sakalar’ın yerleştiği Ağrı havâlisi) taraflarına kadar yayıldı”⁵³. Türkler, evvelce İslâmların elinde bulunan ve İslâm dünyası ile ticâreti sâyesinde zenginleşen Erzen şehri üzerine yürüdüler. Surları mevcut olmayan şehirde çok şiddetli savaşlar oldu ve çıkan yangın ile de harâbe haline geldi. Buradan kaçan halk Bizanslılar tarafından tahkim edilen ve Theodosiopolis adını alan Karin (Kalikala) şehrine sığındı. Bu sebeple burası bundan sonra yakınındaki Erzen şehrinin adı ile anıldı. Bitlis ve Diyarbakir arasındaki Erzen’den ayırmak için İslâmların verdiği *Erzen ur-Rûm* (Rum Erzeni) adı, telâffuz ve bir benzetme ile *Arz-Rûm* (Roma memleketi) olmuş ve bugünkü Erzurum şeklini meydana getirmiştir.

İbrahim Yınal Bizans’ın geride kalan kuvvetlerini bulmak için Erzen’den ilerlediği zaman Gürcü prensi Liparit kumandasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep Bizans ordusu da yaklaşıyordu. İslâm kaynaklarına göre 50.000 kişilik bu ordu Katakalon kumandasındaki asıl Bizans ordusu ile birleşerek Kaputru (Hasan-kale) önünde bulunan Kastro-okomi (bugünkü Ügümi) köyünde karargâh kurduğu sırada Türk ordusu da buraya doğru geliyordu. Rumlar Türkler toplanmadan önce saldırma teklifinde bulundular ise de cumartesi gününü uğursuz sayan Liparit buna yanaşmadı. Bu sâyede İbrahim Yınal saf kurarak, 18 Eylül 1048 cumartesi günü, hücumla geçti ve Rumları bozguna uğrattı. Yeğenin öldüğünü gören Liparit bütün şiddeti ile mukabil bir taarruza girişti. Çetin savaş oluyor ve müthiş bir kan akıyordu. Zaferin hangi tarafta olduğu belli değildi. Fakat Rumların tamamı ile çekilmesi dolayısı ile Liparit de akşam üstü Okomi (Ügümi) üzerine gerilemeye başladı ve Türklerin şiddetli saldırırları ve çevirme hareketi ile Bizans ordusu perişan edildi. Başta Liparit olmak üzere, bir çok kumandan ve ordunun hemen hepsi esir edildi. Rum kumandanlarının bir kısmı Van (İbâne) ve Ani kalelerine kaçıp kurtuldu. İslâm kaynaklarına göre alınan esirler 100.000 kişi ve ganimet de 10.000 araba tutuyordu. Silâhlar arasında 19.000 zırhın ele geçmesi de bir fikir vermeğe kâfidir. Bizans ordusuna karşı kazanı-

⁵³ Aristakes, s. 73 v.d.

lan bu ilk büyük zaferden sonra İbrahim Yınal, yanına aldığı mühim esir ve ganimetler ile ve beş günlük bir cebrî yürüyüş ile, Rey'e Tuğrul-beg'e, döndü. Sultan bu zaferden dolayı amcazâdesini (anadan kardeşini) tebrik etti ve çok memnun oldu. Ona vermek istediği 400.000 dinar (altın) mükâfatı İbrahim Yınal kabûl etmedi.

Bu sefer esnasında Türkmenlerin Trabzon'a kadar ilerlediklerine dair Hristiyan kaynaklarının kayıtlarını⁵⁴ İslâm müellifleri de te'yit eder. Hattâ İbrahim Yınal'ın yeğeni Mehmed idâresinde bir kuvvetin İstanbul'a kadar ilerlediği de belirtilir⁵⁵. Nitekim Attalies'te bu hususa dair bir işaret vardır⁵⁶. Hristiyan kaynakları Selçukluların 100.000 kişi olduğunu söylerler, ki Oğuz muhâcırları hesabı ile bu miktar mübalâğalı sayılmaz, Mathieu, Kutalmış'ın da savaşta mevcut olduğunu yazarsa da diğer kaynakların tafsîlâtına rağmen ondan bahsedilmez. Nitekim 'Azîmî de Kutalmış'ın bir buçuk yıldan beri Gence (Cinze) kuşatması ile meşgûl olduğunu, hattâ bozguna uğradığını kaydeder, ki bu zamanda böyle bir mağlûbiyet bahis mevzuu olamayacağından bu Bizans'ın sulh teşebbüsünden sonra giriştiği bir taarruz ile ilgilidir⁵⁷.

9. Selçuk-Bizans Barış Anlaşması

İmparator Konstantin Balkanlarda Turak idâresinde başlayan Peçenek istilâsı dolayısı ile şarkta Selçuklular ile anlaşmak zorunda idi. İmparator evvelce Bizans tâbiyyetinde bulunan ve şimdi sultanın tâbiyyetine girmiş olan Diyarbekir'de Mervânî emîri Nasr ud-devle'nin tavassutu ile sulh teşebbüsüne girişti. Tuğrul-beg kabul edince Bizans elçisi G. Drosos Nasr ud-Devle'nin adamı şeyhülislâm Abu Abd Allah B. Marvân ile birlikte Selçuk payitahtına gittiler. Kaynaklar İmparatorun, Liparit'in fidyesi ile birlikte, "eski devirlerde misli görülmemiş" mikdar ve kıymette hediyeler gönderdiğini yazmakta ve hattâ İbn ül-Esir, Zehebî ve Ebu'l-Ferec bunların sayı ve cinsini de bildirmektedir: 1.000 top ipek (*dîbâ*) kumaş, 500 çeşit ağır elbise, 500 at ve katır, 300 Mısır eşiği, 1.000 öküz ve kıl keçi, 100 gümüş kap, 200.000 dinar (altın) para. Sultan Bizans elçisini kabul edip hiç bir fide almadan

⁵⁴ Bk. Chalandon, *Alexis Comnene*, Paris, 1910, s. 10; Laurent, s. 22.

⁵⁵ Sibt İbn ul-Cevzî, 106a.

⁵⁶ J. Laurent, 22.

⁵⁷ Aristakes, s. 79-85; Mathieu, 83-89; Brosset, I, 323; Add., I, 222-225; Kedrenos (St. Martin), II, 323; Zonaras, 76a-97b; Orbelian (St. Martin), II, 67-73; Vardan, 175; 'Azîmî, 174a; İbn ül-Esir, IX, 192; Sibt. 108a-107b; *Schlumberger Epopee byzantine*, III, 543; M. Halil Yıncanç, 46-47; V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*, London, 1953, s. 59-63.

Liparit'i imparatora iade eyledi. Tuğrul-beg sulh müzâkerelerini yapmak ve muahedeyi akdetmek üzere halîfenin akrabasından Şerîf Nasır b. İsmâ'il (Zonaras'da veliahd *Seriphe*) başkanlığında bir heyeti 441 (1049/ 1050)'de İstanbul'a İmparatoriçe'ye (*Meliket ur-Rûm*), gönderdi. Bu münâsebet ile ce-reyan eden müzâkerelerin neticesi ve muahede hakkında bildiğimize göre, Emevîler zamanında, Mesleme b. Abd ul-melik tarafından İstanbul'da inşa olunan câmi ve minaresi imparator tarafından tâmir edilmiş; içine kandiller asılmış ve müstahdemlerine de maaş tahsis edilmiş; Şi'î-Fâtımî halîfesi nâmına okunmakta olan hutbe kesilmiş; Abbasî halîfesi ve Tuğrul-beg nâmına çevrilmiş ve, eski Türk hâkimiyet sembolü olarak da, "mihrabına Tuğrul beg'in ok ve yay işaretleri" yapılmış, yani *Tuğra'sı* konulmuştur⁵⁸.

İslâm kaynakları ve sûryânî Ebu'l-Ferec bu esaslara göre bir muahede yapıldığında ittifak etmektedirler. Nitekim imparatorun 1051'de Bağdad'a gönderdiği elçi ve mektup da bu hususu te'yit eder. Gerçekten altın yaldızlı Rumca ve satırlar arası Arapça tercümesi bulunan bu mektupta: "Müslümanların reisi, Emîr ul-Mu'minîn muhterem ve sevgili dostum Abu Ca'fer Ka'im" hitabı ile başlayan bu mektup Abbasî halîfesini tanıdığını, Mısır halîfesi ile münâsebeti kestğini ve bunun da Tuğrul-beg ile yapılan anlaşma ile mümkün bulunduğunu göstermektedir⁵⁹. Esâsen İslâm kaynakları bu müzâkerelerin ve hutbe değişikliğinin vukû bulduğu sırada Mısır elçisinin mevcut muahedeyi yenilemek maksadı ile İstanbul'da olduğunu, Selçuklular ile yapılan bu anlaşma üzerine Mısır-Bizans münâsebetlerinin bozulduğunu belirtirler. Gerçekten bizzat Mısır kaynakları bu münâsebetle Fâtımîlerin Kudüs'de Kamâme kilisesini yağmaladıkları ve 1054(446)'de şimalî Suriye'de Bizans'a taarruza geçtiklerini yazarlar⁶⁰. İslâm kaynaklarından iyi faydalanamayan Bizans araştırmacıları bu anlaşmadan şüphe ederken, Zonaras'ın ifâdesine ve İbn Hallikân'ın iki sulh görüşmesini karıştırmasına dayanmış bulunuyorlar⁶¹. Gerçekten mezkûr Bizans yazarı Tuğrul-beg'in elçisinin efendisi nâmına imparatorun yıllık bir haraç istediğini, fakat bir şey elde edemeden geri döndüğünü söyler⁶². Kedrenos ise⁶³ imparatorun elçi G. Dro-

⁵⁸ İbn ül-Esir, IX, 192; X, 10; Zahabî, *Târih ul-Islâm*, Topkapı, 2917, XI, 176a; Abu'l-Farac, 206; 'Azimî, 175a; *İbn ul-Cevzi*, VIII, 234; İbn Şaddâd, 81b. Subkî, *Tabakat*, III, s. 389-390.

⁵⁹ Abu'l-Farac, s. 207.

⁶⁰ İbn Muyassar, *Ahbâr Mısır*, nşr. H. Masse, Kahire, 1919, s. 7; 'Azimî, 178a.

⁶¹ Bk. Laurent, s. 94 v.d.

⁶² Zonaras, s. 97 b.

⁶³ Brosset, I, 225.

sos'u zengin hediyeler ile ve Liparit'in fıdyesi ile gönderdiğini, lâkin "Tuğrul-beg muhteşem bir sultan olduğunu göstermek için" fıdye almadan Gürcü prensini imparatora hediye eylediğini yazar ve sulh muahedesi hakkında bir kayıt vermez. İbn Hallikân Şerîf Nasır vâsıtası ile bir anlaşma yapıldığını, İstanbul câmiinde hutbenin bizzat onun tarafından okunduğunu ve bu esnada orada bulunan Fâtîmî halifesi Mustansır'ın elçisi bunu kendilerine bir tecâvüz saydığını, bu sebeple Mısır-Bizans münâsebetlerinin bozulduğunu tekrarlamaktadır. Fakat muahedenin imparator ile değil onun yerine geçen imparatoriçe (*Melîket ur-Rum*) Theodora ile yapıldığını ilâve etmek sureti ile bir karışıklık yaratmakta ve bu sebeple modern ilim adamlarını şaşırtmaktadır⁶⁴. Gerçekten bu kayıt birinci anlaşmadan şüphelenmeyi değil, ikinci bir anlaşmanın mevcudiyetini ve bunun bu eski müellif tarafından karıştırıldığını gösterir. Filhakika çağdaş bir Ermeni müellifi Tuğrul-beg'in bir elçi gönderip: "ecdadının İslâmlardan aldığı şehir ve bölgelerin (Toros dağları-Malatya ve Erzurum hattı şarkında) iâdesini ve günde 1.000 dinar (*tahegan*) vergi ödemesini istediğini, Theodora'nın da sultana bir elçi yollayıp mühim bir miktarda para, at, katır, elbise vb. hediyeler sevkettiğini, sultanın bunları kabul ile 1055'de elçiyi beraberinde Bağdad'a götürdüğünü" yazar⁶⁵. Tuğrul beg'in imparatoriçeden yaptığı talepten anlaşılacağı üzere ilk muahede şartları arasında İslâmlardan alınan beldelerin iâdesi de vardı ve Selçuklular daha sonra da bu husûs üzerinde durmuşlardı. Selçuklu sultanının isyanlar ve Şi'îler ile meşgûliyeti dolayısı ile Bizanslıların bu anlaşmaya riâyet etmediklerini ve durumunu düzelten Tuğrul-beg'in, 1055'de, aynı şartların tatbikini istediğini müşahade ediyoruz, ki bu sûretle Hasan-kale zaferinden sonra Bizanslıların ağır şartları ve haraç ödemeyi kabul ederek Selçuklular ile bir sulh anlaşması yaptıkları şüphesizdir.

10. Tuğrul-beg'in Merkeziyetçi Faaliyetleri

Bizanslılara karşı kazanılan zaferden ve bu muâhedenâmeden sonra Tuğrul-beg, ilk hedef olarak, İslâm dünyasına hâkim olmak, Şi'î nifak faaliyetlerine ve idâresine nihâyet vermek kararında idi. Lâkin devletin kuruluşunda büyük hizmetler gören ve Hasan-kale zaferini kazanan İbrahim Yınal, Tuğrul-beg'in merkeziyetçi siyaseti sebebi ile, feodal devlet anlayışına göre,

⁶⁴ II, s. 50.

⁶⁵ Aristakes, s. 103.

hakkını alamamış, Çağrı-beg ve İnanç yabgu gibi bir hâkimiyetten mahrum kalmış ve kırılmış bir durumda idi. Bundan dolayı merkezi Hemedan olmak üzere kendisine bir hâkimiyet sahası te'minine çalışıyordu. Tuğrul-beg devletin genişlemesine engel ve parçalanmasına âmil olan bu teşebbüs karşısında harekete geçmek zorunda kaldı; İbrahim Yınal'a Hemedan ve bazı Cibâl kalelerinin teslimini bildirdi ve isyan çıkarmasını önlemek istedi. Lâkin İbrahim Yınal bu talebi reddeyledi ve arada fesat karıştırdığı için de veziri Ebu Ali'yi cezalandırdı. Bunun üzerine Tuğrul-beg 1050(441)'de 100.000 kişilik bir ordu ile kardeşine karşı yürüdü. İlk çarpışmada bozulan İbrahim Yınal Sarmac⁶⁶ kalesine sığındı. Sultan Hemedan ve diğer kale fetihten sonra İbrahim Yınal'ı burada kuşatıp teslim aldı. Fakat Tuğrul-beg bu kudretli Selçuk şehzâdesine karşı çok âlicenap davrandı. Onu affetmekle kalmadı; kendisine memleketlerinin çoğunu iktâ olarak vermek veya yanında kalmak şıklarından birini kabul teklifini yaparak onun yüksek şahsiyetine karşı saygı gösterdi. İbrahim Yınal, herhalde, şüphe vermemek düşüncesi ile sultanın yanında kalmayı tercih etti⁶⁷.

Tuğrul-beg 1050 Haziranında (442 Muharrem) İsfahan emîri Kâkûya-oglu Ferâmurz'un, Bağdad'a hâkim Büveyhlî Melik ur-Rahîm ile kendi aleyhinde münâsebet girişi sebebi ile İsfahan'ı kuşattı. Muhâsara bir yıl uzadığı için gönderdiği bir kıt'a asker ile de Fars taraflarında bir kısım bel-deleri fethettirdi. İsfahan'da sıkışan ve hattâ odun ihtiyacı ile câmi bile yıkan Ferâmurz'un itaat teklifi red edilerek şehrin şartsız teslimini istedi. Böylece 1051 Mayısında İsfahan fetih edildi. Tuğrul-beg'in, çok beğendiği, İsfahan'ı payitaht yapmak istediğine dair bir rivâyet var ise de⁶⁸ Rey'den İsfahan'a nakil ancak Melik-şah zamanında ve tedricen olmuştur. Bu esnada idi ki, genç Alp-Arslan, kimseye haber vermeden Merv'den çıkarak Fars vilâyetini istilâ etti. Besâ (Pesâ, Fesâ) şehrini feth ve oradaki Büveyhîleri tard eyledi; Tuğrul-beg'in bir talebi ile karşılaşmamak için de sür'atle Horasan'a döndü⁶⁹.

Tuğrul-beg İsfahan'ı aldıktan sonra İbrahim Yınal'ın fetih sahasında bulunan küçük Büveyhî emîrlerini tâbiyetine soktu. Dakuka ve Şehrizûr'u Muhalhil'e ve Maheki kalesini Surhâb'a iktâ etti. Buna kızan Sa'd, Melik ur-

⁶⁶ Bk. Yakut, III, 215.

⁶⁷ İbn ül-Esir, IX, 192; Abû'l-Fidâ, *Târih*, İstanbul 1280, II, 178; Kedrenos (Brosset), I, I, s. 225-226.

⁶⁸ İbn ul-Cevzî, VIII, 233.

⁶⁹ 'Azimî, 176b; İbn ül-Esir, IX, 194-195; İbn ul-Cevzî, VIII, 151; Sibt, Topkapı, 2931 (XIII), 443 vak'aları.

Rahim'in tâbiyetine girdi. Buna mukabil Musul emîri Kureyş Şi'i Büveyhileri ve Bağdad kumandanı Arslan Basâsîrî'yi bırakıp Tuğrul-beg nâmına hutbe okutarak istikbâlini emniyet altına aldı. Tuğrul-beg'in askerleri Huzistan'ı işgal etmekle de Selçuk devleti ve hâkimiyeti Bağdad'a doğru yaklaştı. Böylece Büveyhilerin ortadan kalkması ve Bağdad'ın Türk hâkimiyeti altına girmesi artık bir gün meselesi olmuştu⁷⁰.

11. Çağrı-beg ve İnanc Yabgu

İmparatorluğun kuruluşunda en büyük askerî kudreti temsil eden Çağrı-beg bir müddetten beri durgunlaşmış, yaşlanmış ve hastalanmış idi. Bu fırsattan faydalanan Gazneliler ve Karahanlılar harekete geçmiş ve onların te'siri ile Hârizm vâlisi de isyan etmişti. Bu sebeple Çağrı-beg Hârizm seferine çıkarak Ürgenç(Gürgenç)'e varıp isyanı bastırmış; orada bir Kıpçak emîri de gelip itaatini arzetmiş; Çağrı-beg'in eliyle İslâm olmuş ve Selçuklular ile sıhriyet kurmuştur. İşte tam bu sırada idi ki Gazneli Sultan Mevdûd, 441(1049)'de, eski beldelerini Selçuklulardan istirdada girişirken Karahanlılar da Tirmiz'i işgal etti. Fakat Sultan Mevdûd yolda ölüp ordusu perişan edildiği gibi Alp Arslan da Karahanlıları bozguna uğrattı. Bunun üzerine Karahanlılar sulh talep edince Çağrı-beg Ceyhun'u geçti; Han da Buhârâ'ya geldi ve barış anlaşması imza edildi.

Gazne tahtına çıkan Abd ur-Reşîd, hâcibi (kumandanı) Tuğrul'u Sistan'ın istirdadına gönderdi. İnanc Yabgu Gaznelilere mağlûp olarak Herat'a çekildi. Yabgu, oğlu Böri (Kara Arslan) ve veziri Abu'l-Fazl ile birlikte ve yeni bir ordu ile, Gaznelilere karşı hareket ettiği zaman Gazneli Tuğrul işgal ettiği yerleri bırakarak, Kânun II. 1053(44 ramazanı)'de, Gazne'ye döndü ve sultanı ve birçok ileri gelenleri öldürüp Selçuklular himâyesindeki bu devleti kendi hâkimiyeti altına aldı. Lâkin Gazne kumandanlarından Hîrhîz (Kırgız) isminde biri mukabil harekete geçip Tuğrul'u öldürdü ve Gazne tahtına Feruhzâd'ı çıkardı; Gazne üzerine yürüyen ve Bust'a kadar ilerleyen Çağrı-beg ilk defa bozuldu. Horasan'a doğru ilerleyen Hîrhîz atabeg Gül-sarığ ve başka Selçuk beylerini mağlûp ve esir etti. Bunun üzerine Alp Arslan babasından Gazne üzerine yürümek müsaadesini aldı ve Gaznelileri mağlûbiyete uğrattı. Bu durumda iki taraf arasında husûmete nihâyet veren, iki tarafın esirlerini

⁷⁰ İbn ül-Esir, IX, 197, 202, 204, 206-209; Abû'l-Fidâ, II, s. 179-180.

mübadeleyi derpiş eden ve meşhûr tarihçi Abu'l-Fazl Bayhâkî tarafından kaleme alınan bir muâhedenâme imzalandı⁷¹.

Selçuk'un oğlu İnanç (Musa) Yabgu zayıf bir şahsiyet idi. Oğlu Hasan'ın Anadolu gazasında şehit edilmesi ve diğer oğlu Böri'nin onun yerini tutacak bir kudrette bulunmaması bu ihtiyar çağında onu daha fazla sarsmıştı. Bu durum Çağrı-beg'in diğer oğlu Yâkutî'nin ihtiraslarını kıskırtıyordu. Alp Arslan babasının veliahdı olmuş; Kavurt Kirman'da yerleşmişti. Kendisine bir beylik sahası arayan Yâkutî babasından Sîstan menşûrünü istiyor ve bu hususu uzun müddet hizmetinde bulunduğu amcası Tuğrul-beg'e de yazıyordu. Böylece babasının muvafakatiyle Sîstan'a giden Yâkutî orada İnanç Yabgu'nun naibi Abu'l-Fazl'dan bu ülkenin kendisine terkini ve hutbenin de babası Çağrı-beg adına okunmasını talep etti. Abu'l-Fazl bunun kansız elde edilemeyeceğini bildirince dönen Yâkutî Cuveyn şehrini baskın ve kan ile işgal etti. Çağrı-beg de Abu'l-Fazl'a elçi gönderdi, halka kendi adına basılan dirhem ve dinarları dağıtarak hutbeyi kendi nâmına okuttu. Yabgu İnanç beg kendi beldelerine yapılan bu tecâvüz karşısında yeğeni Sultan Tuğrul-beg'e mektup yazarak *"Ceyhun'u geçip Horasan'ı aldıkları zaman yaptıkları ahdi (yâni hâkimiyet sahalarının taksimi) hatırlattı"* ve ona itâbda bulundu, ihtiyar amcasına karşı âlicenaplığını esirgemeyen Tuğrul-bag Sîstan hâkimiyeti menşûrünü İnanç-beg nâmına yazdığı gibi Abu'l-Fazl'a ve Sîstanlılara gönderdiği bir fermanla da, bu tecâvüzlerinden dolayı, kardeşi Çağrı-beg hakkında da ağır tâbir kullanmaya mecbur oldu: *"Emîr Çağrı-beg'e de bundan böyle başka bir edepsizlik (bî-edebî) yapmamasını yazdık ve Sîstan menşûrünü da emîr Yabgu nâmına kaleme aldık. Artık ona muhalefet etmeyiniz; onun fermanını dinlemeniz ve hutbede de onun adını okumanız gerekir. Eğer Çağrı-beg'in askeri o tarafa gelirse itaat etmeyiniz; böyle bilesiniz"* diye emirleri ile amcasına saygı gösterdi, kardeşini şiddetle azarladı ve tâbî iki hükümdar arasında çıkan bir mücadeleyi sultanlık otoritesini kullanarak yatıştırdı. Bu menşûru alan Yabgu, oğlu Böri'yi bir kıt'a askerın kumandanı (hâcibi) tâyin ederek 1056 yılında gönderip Sîstan idâresini Çağrı-beg'in memurlarından teslim aldı. Bu hâdiseler Selçukluların hayat, zafer ve devletin kuruluşunda Tuğrul beg'in, siyasî hukuk, nizâm ve birlik uğrunda muhterem amcası, Çağrı-beg ve İ. Yınal gibi sevgili ve kudretli kardeşlerini ne kadar yüksek bir otorite ile

⁷¹ *Ahbâr ud-devle*, s. 15, 27-29, *Târih-i Sîstan*, s. 368-374; İbn ül-Esîr, IX, s. 201-202; Cuzcânî, s. 278-280; İbn Funduk, s. 177-178.

idâre ettiğine dair dikkate şâyân delillerdir. Alp Arslan'ın Yabgu'nun hâkimiyetine son vereceği aşağıda görülecektir⁷².

12. Tuğrul-beg'in Anadolu Seferi

Tuğrul-beg yüksek dehâsı ile artık Selçuklu birliğine ve kendi sultanlık hâkimiyetine zarar veren teşebbüsleri ortadan kaldırmış; devletin kudretini yükseltmiş; hudutlarını genişletmiş ve Bağdad'a hâkim olacak Türk-İslâm İmparatorluğu'nu kurmak yoluna girmiş idi. Lâkin Türkmen nüfusunun yığılması ve Anadolu'da yurt kurmak ihtiyacı, buna mukabil Bizans'ın taarruzları onu daha önce Anadolu seferine zorluyordu. Gerçekten Türkistan'dan gelen yurtsuz Oğuzlar, 1050 -1054 (442-445) yıllarında, Irak, Ahvâz ve Hulvân taraflarında çok kesif bir şekilde yığılmış, bu beldeler halkı Bağdad'a doğru kaçmaya başlamış idi. Halife bu duruma nihâyet vermek için Tuğrul-beg'e şikâyetle bulunuyordu. Bunun üzerine sultan Oğuzların ilerlemesini ve taşkınlıkta bulunmalarını yasak etti. Oğuzlar bu vaziyette Ermeniye'ye (şarkî Anadolu'ya) doğru hareket ettiler⁷³. Fakat Oğuzların bu dönüşü bir Bizans taarruzu ile de ilgili idi. Gerçekten Tuğrul-beg'in, İbrahim Yınal'ın isyanı ve İsfahan'ın fethi ile uğraşmasından faydalanan ve Tuğrul-beg'in elçisi Şerif Nâsir'in Bizans'ın haraç vermek sureti ile Selçuklulara tâbiyetini istemesinden "*sarsılan*" imparator Konstantin şark hudutlarına M. Akulytes kumandasında bir ordu gönderdi ve bir takım rehineler vererek, Gürcü (Abhâz) kralı Bagrat'ı da ordusu ile bu sefere kazandı. Hasan-kale zaferi sırasında bir buçuk yıldan beri Gence (Cinze) şehrini kuşatan Kutalmış, imparatorun kızını rehin bırakarak, Gürcü-Bagrat(*Bakrat al-abhâzî*)'ı imdada çağırması neticesinde, bozulmuş ve Gence'den uzaklaşmıştı⁷⁴. Bu hâdiseye temas eden Gürcü ve Bizans kaynakları da Liparit'in esaretinden kurtuluşundan sonra, "Türkler Gence şehrini almağa çalıştılar. İmparator mühim bir kuvvet gönderdi ve kral Bagrat da ordusunun başında olarak birlikte Türklere karşı yürüdüler. Gence kapılarına varup bu şehri kurtardılar. Türkler çekildi ve Bizanslılar da geri döndü"⁷⁵. kaydı ile bunu te'yit etmekte ve Bizans kaynaklarının bu kuvvetler karşısında Kutalmış ve karde-

⁷² *Tarih-i Sistan*, s. 374-382. Alp Arslan'ın Yabgu'nun hâkimiyetine son vermesi hususunda bak. s. 147vd., 157vd.

⁷³ Sibte, Topkapı, 2931, mezkûr yıllar; Baybars Mansûrî, 132a; Bedr ud-dîn 'Aynî, *İkd ul-cumân*, aynı yıllar.

⁷⁴ 'Azimî, 174a.

⁷⁵ Brosset, I, 323.

şi (*Abumelik*)'in Tebriz'e çekildiğine dair ilâveleri birbirini tamamlamakta ve hâdiseyi aydınlatmaktadır⁷⁶.

Kutalmış idâresindeki Selçuklular Tuğrul-beg'in meşgûliyetleri; daha sonra da İsfahan'da hastalığı ve hattâ öldüğü şâyiaları⁷⁷ dolayısı ile Bizans taarruzu karşısında geri çekilirken Bizanslılar da daha ileri varmayarak dönüyorlardı, ki bu Balkanlar'daki durum ile ilgili idi. Filhakika Peçeneklerin istilâları tehdit edince imparator Anadolu'daki kuvvetleri çekmeye mecbur kalmıştı⁷⁸. Gürcüler de bu vaziyetten faydalanarak müslüman bir emîrin elinde bulunan Tiflis'i işgal etmiştir. Bu hâdiseler üzerinedir ki Oğuzlar Azerbaycan'a sevk edilmiştir. Nitekim 'Azimî de "445 (1053) senesinde Tuğrul-beg'in hâcibi (kumandan) Kutalmış Kars'a hücum etti ve oradakileri öldürdü"⁷⁹ ifâdesi ile Oğuzlar iltihak ettikten sonra Bizans'a karşı başlayan mukabil taarruzunu gösterir. Aristakes şehirde muhafız bulunmadığı için geceleyin yapılan baskında kaleye kaçanlardan başka kimsenin kurtulmadığını söyler⁸⁰. Ani şehrinde yaşayan ve bilâhare I. Keykâvüs'ün hizmetine giren Kadı Burhan üd-dîn Kutalmış'ın kâfirlerden intikam alarak Kars'ı harap eylediğini, oradan Ani üzerine yürürken geceleyin bir konak yerinde baskına uğradığını belirtir⁸¹.

Tuğrul-beg, işte bu durumda, Bizans taarruzuna karşı Kutalmış'ı gönderdikten ve hastalıktan kurtulduktan sonra, ordusu ile harekete geçti. Bir Bizans kaynağına göre sulh müzâkeresi esnasında imparatorun "Yıllık vergi ödemeği reddine kızan sultan Romalılara saldırdı" ifâdesi ile Bizanslıların tecâvüzünden habersiz gözükür⁸². Tuğrul-beg, 1054 (446) başlarında, ordusu ile Tebriz'e geldi. Ravvâdî hânedanından Abu Mansûr Vahsudân'ın ve Gence emîri Şeddâdî emîr Abu'l-Asvâr'ın yıllık vergileri ödemek suretiyle itaatlerini kabul etti. Diyârbekir Mervânî emîri Nasr ud-devle de asker ve mal yardımını ile sefere iştirak etti. Tuğrul-beg böylece küçük komşu hükümetleri ürkütmeden onları kolaylıkla Selçuk devletine bağladı⁸³.

⁷⁶ Kedrenos, trc. Brosset, I, s. 226, Skylitzes; V, 593.

⁷⁷ İbn ül-Esîr, IX, 205.

⁷⁸ Kedrenos (Brosset), I, 323; Zonaras, 97b; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 146-148.

⁷⁹ s. 177a.

⁸⁰ s. 88

⁸¹ *Enîs ul-kulûb*, 502 v.d.; Kedrenos, 606; Schlumberger, *Epopée*, III, 598.

⁸² Zonaras, s. 97b.

⁸³ 'Azimî, 177b; İbn Hamdûn, *Tavârih us-Sinîn*, III. Ahmed, 2981, 144a; İbn ül-Esîr, IX, 207; İbn Şaddâd, 81b; İbn ul-Cevzî, VIII, 160; Baybars Mansûrî, 134a.

Tuğrul beg'in Bizans topraklarına girişinden sonrası hakkında hırıstıyan ve husûsiyle Ermeni kaynakları sâyesinde tafsîlâtâ sahibiz. 1054 başlarında Sultan büyük bir ordu, filler, arabalar, atlar, kadın ve çocuklar ile birlikte geldi. Bargiri ve Erciş şehirlerini aldıktan, bölge halkının itaat ve hediyeelerini kabul ettikten sonra müstahkem Malazgird kalesi önünde ordugâh kurdu. Kuvvetlerinin bir kısmını üç istikamette ileri sevketti. Bu kıt'alar şimalde *Parhar* (Karadeniz) dağlarına, Kafkas eteklerine, garpta *Canet* (Canik) ormanına, cenupta Tercan, *Sim* (Sasun) dağına ve *Daik* (Oltu) bölgesine kadar yayıldılar. Bayburt'a varan bir öncü kolu orada ücretli Frank askerleri tarafından bozguna uğratarak geri döndü. Vanant (Kars) havâlisinde hüküm süren Ermeni Kakıg'ın mukavemetiyle karşılaşarak iki taraf da kayıplar verdi. *Arsuran* adı ile kaydedilen bir Selçuk beyi ölenler arasında idi. "Kendisini *kadir-i mutlak sanan*" Tuğrul-beg muhâsaranın uzayacağı düşüncesi ile Pasin ovasından Erzurum (Garin)'a kadar ilerledi ve hasadı müteakip tekrar Malazgird muhâsarasına döndü. Şehir Vasil isminde bir kumandan idâresinde çok tahkim edilmiş ve sağlam bir müdafaa hazırlanmıştı. Sultan günde iki defa kaleye hücum ediyor; kumandanların başında Kutalmış (Aristakes'de *Ortelmits*) bulunuyordu. Bir ay süren savaşta iki taraf da mancınık kullanıyordu. Surları yarma teşebbüsleri muvaffak olamayınca kükürt-neft karışığı keşfedilen yakıcı bir madde ile bir Frank fedâisi Selçukluların büyük mancınıkını tahrip edince yaklaşan kış, baharda tekrar harekete başlamak üzere, sultanın dönmesine sebep oldu⁸⁴. Ebu'l-Ferec'ın "Rumlar idâresinde bulunan Erzurum memleketi"nin sultan tarafından fethedildiğine dair ifâdesi şehre ait olmamak icap eder. Seferde kadın ve çocukların bulunduğu kayıtları Türkmen göçlerine veya orduyu tâkip eden ve yurt arayan Oğuz boylarına delâlet eder. Lâkin Irak ahvâli, Şi'î hareketleri ve isyanlar sultanın bir daha Anadolu seferine çıkmasına imkân vermemiştir.

13. Selçuklu Sultanlığı ve İslâm Halîfeliği

Tuğrul-beg'in kudreti yayıldığı ve Selçuk devleti genişlediği nisbette Bağdad'a hâkim Şi'î Büveyhîlerin huzursuzluğu da artıyor; Sünnî-Şi'î mücâdelesini şiddetleniyordu. Abbasî halîfesi Ka'im bi'Emrillah onlara karşı Tuğrul-beg'in yardımına başvurunca hava büsbütün gerginleşti. Bağdad'da bulunan eski Türk askerleri reisi Arslan Basâsiri (Fars vilâyetinde Basâ şehri

⁸⁴ Aristakes, 90, 94-100; Mathieu, 98-100, Attalates, trc. H. H. Grégoire, *Byzantion*, XXVIII, 1958, s. 355; 'Abu'l-Farac, s. 207; Anili Samuel, trc. Brosset, II, 449.

Türklerinden) Selçuklu taraftarı halîfenin adamlarını tenkile başladı. Hattâ Mısır ve Suriye’de hüküm süren, Sünnî İslâm nizâmını yıkmaya çalışan Fatımî halîfesi ile münâsebet ve Abbâsî hilâfetini kaldırmaya girişmişti. Büveyhî hükümdarı Husrev Fîrûz (Melik ur-Rahîm) da Şiraz bölgesini istilâ etmek cesaretini göstermiş ve Tuğrul-beg nâmına okunan hutbeyi keserek kendi adına çevirmiştir. Tuğrul-beg İslâmiyetin iç ve dış düşmanlarına karşı cihâd yapıyor, hilâfet makamına daima tâzimlerini bildiriyordu. Nihâyet Arslan Basâsîrî ve Büveyhî zulmü artınca halîfe Ka’im bi’Emrillah Hibetullah b. Muhammed el-Me’mûnî’yi bir mektup ile Rey’e Tuğrul-beg’e gönderdi ve onu ısrarla Bağdad’a dâvet ederek kurtarılmasını istedi⁸⁵.

Tuğrul-beg Anadolu seferi dönüşünde kışı Rey’de geçirdikten sonra, Büveyhîlerin ve her tarafta Şi’îlerin harekete geçmeleri, Basâsîrî’nin Bağdad veziri İbn ul-Muslîme’ye tecâvüzü ve adamlarının öldürülmesi dolayısı ile halîfenin ısrarları üzerine, 1055 (447) yazında, Bağdad seferine mecbur oldu. Selçuk Sultanı bu seferi ile müfrit Şi’îlerin fesadını ve Mısır Fâtımî halîfeliğini ortadan kaldırmak ve Sünnî halîfeliği ile Selçuklu saltanatını birleştirip İslâm dünyasına hâkim olmak kararında idi. Tuğrul-beg’in bu kararı, hareketi sırasında, bizzat kendi mektubunda da ifâde ediliyordu. Gerçekten sultan başında ok ve yay işâretleri ile *“tuğra”* adını alan bu şekilleri hâvi mektubunda: *“Hazret-i Muhammed’e hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek ve bizzat hacca giderek yolları açmak, âsîleri tenkil eylemek ve Mısır-Suriye şaşkınları (Şi’î Fâtımîler) ile savaşmak arzusunda”* bulunduğunu belirtiyor ve yine Bağdad’a girmek müsaadesini istemek sûreti ile de Halîfeye saygı ve nezâketini gösteriyordu⁸⁶. İhtiyatlı Selçuklu sultanı, Arslan Basâsîrî ve Bağdad Türk askerlerini de ihmal etmiyor ve onlara da mektuplar yazarak ihsanlar vaa-dinde bulunuyordu. Bununla beraber Selçuk sultanı yaklaşıncı Arslan Basâsîrî Dicle’den yukarı kaçtığı gibi askerleri de Oğuzların Bağdad’a girmesine muvafakat etmeyeceklerini ve hattâ kılıç kullanacaklarını bile söylüyorlardı⁸⁷.

Halîfe sultanın yaklaşması üzerine büyük bir istikbâl hazırlığı yaptırdı; hutbelerde Tuğrul-beg’in adının okunmasını emretti. Büveyhî hükümdarı Melik ur-Rahîm Fîrûz da, halîfenin tavsiyelerine uyarak, sultana itaatini bildirdi ve askerlerini de Bağdad dışında çadırlara çekti. Böylece Tuğrul-beg

⁸⁵ İbn ul-Cevzî, VIII, 163; ‘İmâd ud-Dîn, 9; Râvendî, 105; Zâhir ud-Dîn Nişâpûrî, 18; Reşid ud-Dîn, 20; İbn Kesîr, XII, 69.

⁸⁶ İbn ul-Esîr, IX, 211-212; İbn ul-Cevzî, VIII, 164; Abu’l-Farac, 207.

⁸⁷ Halîfenin bu dâvetini sadece vezirine atfeden isabetsiz bir görüş için bk. VII, 14, 15.

19 Kânun I. 1055 (25 Ramazan 447) Salı günü muhteşem ordusu ile şehrin kapılarına geldi. Halifenin veziri, kadılar, nakîpler ve Melik ur-Rahîm'in emîrleri ve büyük bir merâsim alayı ile karşılandı. İki tarafın bayrakları, davul ve boru sesleri bu girişe heybetli bir bayram havası veriyordu. Sultan halîfeye tâzim ve teşekkürlerini tekrarladı. Ordu Bağdad dışında ordugâh kurdu; askerler ihtiyaçları için şehre girip alış-veriş yaptılar. Fakat Selçuk askerleri ertesi günü aynı maksatla şehre girince bir anlaşmazlık bahânesiyle bir hücumla karşılaştılar. Hâdise büyüyüp kalabalık, Selçuk ordugâhına doğru ilerleyince Selçuk kumandanları hücum emrini verdiler. Ayaklanma bastırıldı, kargaşalık teskîn edildi. Bağdad'da Türk ve Deylemli birçok yerli asker öldürüldü. Emîrleri yakalanarak Tuğrul-beg'in otağına götürüldü. Selçuklu askerleri Bağdad'ın ayaklanan Şi'î mahallelerini istilâ ettiler. Yerli askerler Bağdad'dan kaçarak Basâsiri'ye doğru hareket eylediler. Sultan halîfeye adam göndererek Büveyhîlerden şikâyet etti ve "sana hürmetim olmasa idi bütün Bağdad'ı kılıçtan geçirir ve yıkardım" dedi. Halîfe kendi adamlarını ve Melik ur-Rahîm'i erkânı ile sultana gönderdi. Tuğrul-beg Melik ur-Rahîm'i ve erkânını yakalatarak, hâdise ile ilgili gördüğü için, Şi'î Büveyhî devletine son verdi.

Sultan sükûn ve âsâyîşi kurduktan sonra hükümet sarayına (Dâr ul-emâre) yerleşti. Devlet işlerini ele aldı. Bağdad'da hüküm süren ve çıkardıkları kargaşalıktan sonra kaçan veya esir edilen Türk ve Deylem emîr ve askerlerinin evlerine, mallarına ve iktâ'larına el koydu; kendi Oğuz askerlerini onların evlerine yerleştirdi. Aytekin'i Bağdad *şahnalığı*'na tâyin ederek şehrin idâresini düzene soktu. Vezir Amîd ül-mülk "*Kanun kitabı*" (vergi defterleri)ni getirterek "*Sultâniyyât*" adı ile alınmakta olan vergileri Selçuk hazinesine (*Kalem-i dîvân*) nakletti. Basra ve Ahvâz eyâletlerini yıllık 360.000 dinar karşılığında emîr Hezâr-esb'e iktâ etti (burada iktâ tâbiri Selçuk devri değil eski mânâsı ile kullanılmış olup iltizama verdi demektir). Halîfeye yıllık 50.000 dinar para ile 500 *kür* buğday maaş tahsis etti. Böylece Büveyhîler devletine ait ülkeler Selçuklu devleti hudutlarına girdiği gibi halîfeye de dinî otoritesi ötesinde bir hâkimiyet hakkı tanınmadı; din ve dünya kuvvetleri tamamiyle ayrıldı. Zâten Şi'î Büveyhîler devrinde de fiilî durum bu idi.

Tuğrul-beg bu icraatından sonra Bağdad'da imar işlerine girişti. Şehrin şarkında, Dicle kenarında kendisine bir saltanat şehri inşasına başladı. Pek çok san'atkâr ve işçi toplayarak eski mahalleleri yıkıp saray, Sultan câmii, evler, çarşılar ve hamamlar yaptı. "*Tuğrulbeg şehri*" (*Medîne Tuğrul-beg*) adını alan bu yeni şehir Melik-şah tarafından surlar, kapılar, saray, evler, hanlar ve

çarşılar ile büyütüldü⁸⁸. Rey, Nîşâpûr, Bağdad'dan başka Kum ve Kâşân'ın imarı, kale ve câmileri, Musa kızı Fatma'nın türbesi de Tuğrul-beg'in eseri idi⁸⁹. Bağdad sarayı ikmâl edilince sultan halîfenin hediye eylediği altın tah-tına çıktı; Bağdad'da kendi nâmına para bastırdı. Böylece Tuğrul-beg Selçuk sultanlığı ve Abbasî halîfeliğinin birleşmesi ile yeni bir İslâm imparatorluğu kurmuş oluyordu. Halîfenin talebi üzerine Çağrı-beg'in kızı Arslan Hâtun ile nikâhlandıktan ve bir kaç ay sonra, gelin muhteşem bir düğün alayı ile Bağdad'a gelip Kâ'im bi'Emrillah ile evlendikten sonra iki hânedan arasın-daki birleşme sihriyet ile de kuvvetlendirildi⁹⁰.

14. Şi'îlerin Taarruzu, Tuğrul-beg'in Dünya Sultanı İlân Edilmesi

Selçukluların Bağdad'a hâkim olması ve Sünnîliğin zaferi Mısır Fâtımî-lerini ve aşırı şi'îleri harekete getirdi. Bağdad'dan şimale kaçan Arslan Basâsîrî Rahbe'de alevî halîfesi Mustansîr'in yardımı ile bir ordu vücuda getirdi; Bağdad'dan kaçan askerler de kendisine iltihak etti. Bir kısım Arap emîr-leri de siyasî menfaat veya Şi'î temâyülleri ile onunla iş-birliği yaptı. Kurulan bu Şi'î cephesine karşı Tuğrul-beg Kutalmış ile Musul Arap emîri Kureyş'i sefere memur etti. Sincâr civarında 1057 başında (448 şevvali sonu) Arslan Basâsîrî ile vukû bulan savaşta Kutalmış, bozguna uğradı ve çok asker kay-betti. Şi'î temâyüllü Sincâr halkı bozulan Oğuzlara ve hattâ yaralıları göröl-memiş işkenceler yaptılar. Yaralanan Kureyş de onlara iltihâk etti. Kutalmış Musul istikametinde uzaklaşırken Şi'îler bu şehre girip Fâtımî halîfesi nâ-mına alevî hutbesini okuttular.

Bu bozgun haberi üzerine Tuğrul-beg muhâsara makinaları ve teknis-yenleri yanma alarak büyük bir ordu ile, 13 ay kaldıktan sonra, 20 Kânun II. 1057'de, Bağdad'dan hareket etti. Yanına Hezâr-esb'i aldı ve yolda Yâkutî de askeri ile kendisine katıldı. İlerleyen Selçuk ordusu şimalî Irak'ı Şi'îlerden sür'atle temizledi; Basâsîrî Mısır'a kaçtı. Selçuklular aleyhinde bulun-duğundan dolayı Diyarbekir Mervânîleri üzerine yürüdü. Cezire kuşatılıp alındığı sırada Mervânî emîri 100.000 dinar ve çok mal gönderip af diledi.

⁸⁸ İbn ul-Cevzî, IX, 60.

⁸⁹ 'Abd ul-Celîl Kavzinî, *Kitab un-Nakz*, Tahran 1331. s. 220.

⁹⁰ İbn ul-Cevzî, VIII, 164, 169 v.d.; İbn ül-Esir, IX, s. 212-214; Abu'l-Farac, 208 v.d., 'İmâd ud-Dîn, s. 10-12; Râvendî, 108, 111; 'Azimî 177b; İbn Kalânîsî, *Târih-i Dimaşk*, Beyrut, 1908, s. 86 v.d.; Reşîd ud-Dîn, 20-22; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 11.

İslâm hududunu korumakta olduğunu beyân ile sızlandı. Bu durumda Tuğrul-beg Diyarbekir seferinden vazgeçti. Kutalmış sultana Sincâr halkının yaptığı vahşetleri anlatınca oraya varıldı Sincârlılar surlar üzerine çıkarak hakarete ve geçen yıldan beri sakladıkları Oğuzların kafalarını fırlatmaya başladılar. Bu ağır tezâhür karşısında kale hücum ile alındı ve bu cinâyetleri dolayısı ile Sincâr emîri ve halkın bir kısmı öldürüldü. Sultan, İbrahim Yınal'ı Musul vâililiğine tâyin ederek Bağdad'a döndü.

Halife Şî'îlerin temizlenmesi ve İslâmın zaferi dolayısı ile Tuğrul-beg'i muhteşem bir merâsim ile istikbâl ettirdi. Sultan ve halîfenin arzuları üzerine halîfelik sarayında ilk buluşma vukû buldu. Selçuk sultanı bu karşılaşmada Peygamber'in halîfesi önünde yer öperek bu mânevî makama tâzimlerini ifâ etti. Halife sultanı yanında kurduğu ikinci tahta oturttu. Tercüman vâsıtası ile ona İslâmiyete yaptığı hizmetler, adaleti kurduğu, zulmü yıktığı için teşekkürlerini ve görüşmeden dolayı da memnuniyetlerini bildiriyor ve sultan da Peygamber'in halîfesine tâzimlerini ifâ ediyordu. İki tarafın en yüksek devlet adamları ve büyük âlimlerinin hazır bulunduğu bu muhteşem merâsim Tuğrul-beg'in taçlanma merâsimi idi. Gerçekten halife bu merâsimde sultanın başına çok kıymetli bir taç koyuyor; hil'atlar giydiren, murassa altın kılınç kuşatıyor ve sancaklar veriyordu. Bu taçlandırma, kılıç kuşatma (*taklid*) ve takdis ile birlikte halife Tuğrul-beg'i "*Dünya* (şark ve garp) *Sultanı*" ilân ediyor; kendisine "*Dinin temeli*" (*Rükn üd-dîn*) ve "*Halîfenin ortağı*" (*Kasım Emîr ul-mu'minîn*) lâkaplarını tefviz ediyordu. Ehemmiyeti dolayısı ile kaynaklarda tafsîlâtı ile verilen bu tarihî merâsim 1058 yılı başında sona ererken halife sultana ahid-nâmesini veriyor ve duâ ediyordu. Sultan da daima İslâmiyetin ve halîfenin hizmetinde olacağını bildiriyor ve halîfenin elini öperek merâsim nihâyet buluyordu. Merâsim bittikten sonra sultan halîfeye çok yüksek değerde hediyeler gönderdi⁹¹.

Türklerin İslâmdan önce şuûrunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları *cihân hâkimiyeti mefkûresi* İslâm devrinde de Tuğrul-beg ile tekrar tarih sahnesine çıkıyordu⁹². Böylece Tuğrul-beg İslâm dünyası hâkimiyetini Türklerin eline veriyor ve bu mirası, cihân hâkimiyeti ideâlini halefleri Selçuklu ve Osmanlı sultanlarına bırakıyordu. Tam bu azamet devrinin başlangıcında idi ki Tuğrul-beg Selçuk şehzâdelerinin isyanları ile karşılaşılıyor ve Selçuklu

⁹¹ İbn ul-Cevzî, VIII, 181-194; İbn ül-Esîr, 217-220; Sibî, 121b; Abu'l-Farac, 209-211; 'İmâd ud-dîn, 12-14; *Ahbâr ud-devle*, 18-19; 'Azîmî, 178a; İbn Kalânîsî, 87.

⁹² Bk. The ideal of the world domination; *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969.

devleti ciddi bir parçalanma tehlikesine uğruyor; Şi'îliğin İslâm dünyasına hüküm sürmesi ihtimâli belirliyordu.

15. Şehzâde İsyanları

Tuğrul-beg Musul seferinde iken amcazâdesi Kutalmış'ın kardeşi Resûl-tekin Basra, Ahvâz ve Şiraz taraflarını istilâ etti. Sultan, merkeziyetçi devleti kurmak ve eski Türk feodalizmini yıkmak dâvasında kararlı olduğu için, Musul'dan dönünce bu havâlinin vâlisi olan Hezâr-esb'i Resûl-tekin üzerine gönderdi. İki taraf arasında vukû bulan çarpışmada Resûl-tekin mağlûp ve esir edildi; Bağdad'a sevk edildi. Halîfenin şefaati ile zorlukla sultanın cezalandırılmasından kurtuldu⁹³. Bu isyanın bastırılmasından az sonra Bağdad'a gelen mektuplarda İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrıldığı ve arkasından da Türkmenlerin Cibâl taraflarına gittiği bildiriliyordu. Bu, feodal devlet anlayışına göre, şehzâdelerin Tuğrul-beg'in merkeziyetçi siyasetine karşı harekete geçtiklerine delâlet ediyordu. Bununla beraber halîfenin ve Tuğrul-beg'in elçileri İbrahim Yınal'ı harekete geçmeden Bağdad'a dönmeye iknâ ettiler. Bu büyük Selçuklu şehzâdesi Bağdad'da merâsim ile karşılandı. İbrahim Yınal'ın ayrılışından sonra şimalî Irak'ın idâresi ve kumandanlığına tâyin edilen Erdem ve Aytekin'in emrinde az bir kuvvet kaldığı için Arslan Basâsîrî ve Kureyş Musul'u kuşattılar. Dört ay süren muhâsaraya ve beliren açlığa dayanamayan Erdem ve Aytekin Bağdad'a kaçmaya muvaffak oldular. Bunun üzerine Tuğrul-beg ikinci Musul seferini yapmaya mecbur oldu. Basâsîrî ve Kureyş Musul'u tahrip ederek kaçtılar. Sultan onları tâkip ile Nusaybin'e vardığı zaman İbrahim Yınal eski askerlerinden ve mensuplarından mürekkep büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru çekildi. Bu, İbrahim Yınal'ın son ciddi ayaklanma teşebbüsü idi. Filhakika İbrahim Yınal, 18 Teşrin II. 1058 (26 Ramazan 450)'de hazinelerinin bulunduğu Hemedan'a vardı ve artık Selçuk tahtını elde etmeğe teşebbüs etti. O bu sefer sultan ile Musul'a geldiği zaman Mısır halîfesi ve Bâsâsîrî'den mektup aldı. Onlar kendisine yardım edeceklerini ve onu Selçuk sultanı olarak tanıyacıklarını bildiriyorlardı. Nitekim Mısır halîfesi de 450'de Basâsîrî'ye yardım etmek ve Suriye'ye girmiş bulunan Oğuzları atmak maksadı ile bir orduyu yola çıkarmış idi⁹⁴. Çağrı-beg ve İnanç Yabgu'dan başka kendisine hisse ve hâkimiyet sahası alamayan Kutalmış, Resûl-tekin v.b. şehzâdelerin de kendisi ile birlikte

⁹³ İbn ül-Esîr, IX, 221.

⁹⁴ İbn Muyassar, s. 7-9 v.d.

hareket ettiği anlaşıyor. Devletin tehlikede, Şi'ilerin harekette olduğunu gören Tuğrul-beg 15 Ramazanda Nusaybin'den sür'atle hareket edip İbrahim Yınal'ı tâkibe koyuldu. Bizans kaynaklarında Araplara karşı bozularak cezalandırılacağı korkusu ile Kutalmış'ın askerleri ile birlikte Hârizm'de *Passare* kalesine çekildiğine ve Tuğrul-beg'i uzun müddet uğraştırdığına dair kayıt da daha önce değil bu zamana ait olmak icap eder⁹⁵.

Tuğrul-beg İbrahim Yınal'ı tâkibe giderken Şi'ilere ve Basâsiri'ye karşı da bir kısım askerlerini veziri, karısı ve üvey oğlu Anuşirevân ile birlikte Bağdad'ın müdafaasına göndermek mecburiyetinde kaldı. Bu sûretle sultanın kuvvetleri üçe bölünmüş idi. Hemedan'a vardığı zaman İbrahim Yınal, kardeşi Ertaş'ın oğulları Ahmed ve Mehmed ile birlikte, gelen 30.000 Türkmen ile çok kuvvetlenmişti. Yanında az bir kuvvet bulunan Tuğrul-beg, kardeşine yenilince, Hemedan kalesine sığındı. Bu tehlikeli durumda artık Basâsiri ve Şi'î istilâsını ikinci plâna atarak Bağdad'da bulunan veziri 'Amîd ul-mülk'e, zevcesi Altun-can Hâtun'a ve Anuşirevân'a mektuplar yazarak mevcut askerler ile imdada gelmelerini bildirdi. Bağdad, sultanın mağlûbiyeti ve Basâsiri'nin ilerlemekte olduğu haberleri ile heyecan ve korku içinde çalkalanıyordu. Bu sebeple halîfe onları ve Selçuk askerlerini bırakmak istemiyordu. Hattâ haberlerin kötülüğü veziri, Anuşirevân'ı tahta çıkartma düşüncesine kadar götürdü. Lâkin Hâtun, vezir ve oğlunu tevkife karar verince onlar da Ahvâz'a kaçtılar. Altun-can Oğuz askerlerini emrine alarak Hemedan'a doğru yola çıktı. Hemedan'da sarılı bulunan Çağrı-beg'e de mektup yazıp: "*Kardeşim (İbrahim Yınal) hakkımı almağa ve saltanatımı yıkmağa çalışıyor; yardım ve imdadınıza mutlaka ihtiyacım vardır*" diyordu. Çağrı-beg'in oğulları Alp Arslan, Kavurt ve Yâkutî kumandasında mühim kuvvetler geldi. Böylece hâkimiyeti ellerinde tutanlar ile gayr-i memnun şehzâdeler olmak üzere Selçuklular ikiye bölündü. İki taraf arasında Rey civârında, 3 Ağustos 1059 (19 Cemâziyelâhır 451)'da, vukû bulan büyük savaşta nihâyet Yınal'ın ordusu mağlûp oldu; pek çok Türkmen bu muharebede öldü. Alp Arslan esir aldığı Yınal'ı, yeğenleri Ahmed ve Mehmed ile birlikte, amcası Tuğrul-beg'e teslim etti. Tuğrul-beg bir kaç defa isyan eden bu sefer ciddî bir tehlike yaratan İbrahim Yınal ve yeğenlerini fedâya mecbûr kaldı. Hânedan âzâsı oldukları ve eski Türk an'anesine göre mukaddes kanları akıtılamayacağı

⁹⁵ Zonaras, s. 97a.

için yayın kirişi ile boğdurulmalarına emir verdi⁹⁶. Büyük Tuğrul-beg, böylece eski Türk devletlerini parçalayan feodal sistemin bu tehlikeli hareketi karşısında siyasî ve İslâmî birliği kurtarmaktan başka bir çâre kalmadığını gördü; bu yüce dâva uğrunda en aziz ve kudretli kardeş ve akrabalarını harcamak zorunda kaldı.

Tuğrul-beg Hemedan'da devletin en büyük sarsıntısı ile uğraşırken, Basâsirî de Bağdad'a yürüdü. Bağdad şahnesi Aytekin de Ahvâz'a kaçınca hiç bir mukavemetle karşılaşmadan, 28 Kânun I. 1058 (8 Zilkade 450)de, beyaz Şi'î bayrakları ile Bağdad'a girdi. Halife esir edildi ve Mısır halifesi nâmına hutbe okundu; para basıldı ve alevî ezanı ihyâ edildi. Şi'îler Bağdad'da taşkınlığa başlayınca halkın mühim bir kısmı şehri terkedip kaçmıştı⁹⁷.

16. Bağdad'ın Kurtarılışı ve Kutalmış'ın İsyanı

Basâsirî Bağdad'a sahip olduktan ve aşırı Şi'î hâkimiyetini kurduktan sonra Basra taraflarını da istilâ etti. Ahvâz emîri Hezâresb kendisine vergi vermeye râzî oldu; fakat Şi'î halifesi nâmına hutbe okutmayı reddetti. Bu sırada idi ki, Tuğrul-beg'in İbrahim Yınal'a zafer kazanmış olduğu haberi geldi ve Basâsirî dönmek zorunda kaldı. Tuğrul-beg'in, 15 Kânun I. 1059 (6 Zilkade 451)'da, Kasri-Şîrîn'e vardığı haberi üzerine Arslan Basâsirî bir yıllık bir işgalden sonra, Bağdad'ı terkedip kaçtı. Şimdi Şi'îler yerine Sünnîler intikam almaya başladı. Mahalle ve çarşılarda yangınlar çıktı.

Bu arada Büveyhî veziri Şâpur bin Ardaşîr tarafından, 383(993)'de, kurulan ve eski ilimlere ait 10.400 cildi ihtivâ eden çok mühim bir kütüphane de yandı. Kurtulan kitapların bir kısmını Selçuk veziri 'Amîd ud-mülk aldı; Muhammed b. Hilâl al-Şâbî de ilmin yok olacağı endişesi ile 1.000 ciltlik vakıf bir kütüphane kurdu⁹⁸. Bağdad'da Mısır halifesi adına imamlık, hatîblik ve müezzinlik yapanlar öldürüldü. Bu kargaşalık olurken de Tuğrul-beg ordusu ile Bağdad'a girdi ve Halîfeyi derhal Bağdad'a getirtti; istikbâline çıkarak atından indi ve kurtardığı halife önünde yedi defa yer öptü. Halife

⁹⁶ Bk. Köprülü, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedan âzâsını idamında kan dökme memnûiyeti", *Türk Hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I, 1-9; İtalyancası *Annali Inst. Orientale di Napoli*, Roma, 1940, I.

⁹⁷ İbn ul-Cevzî, VIII, 191-197, 201-202; İbn ül-Esir, IX, 222-220; X, 7, İbn ul-Azrak, I46a-I47a; 'İmâd ud-Dîn, 14-17, 21; Abu'l-Farac, 212-214; Sibte, 170b, *Ahbâr ud-devle*, 19 v.d.; Râvendî, 107-109; Reşîd ud-Dîn, 22-24; 'Azimî, 178a, 179b; İbn Kalânîsî, 87-89; İbn Hamdûn, 174b-I49b; İbn Nîğdî, 68b, 153b; *Mücmel ut-tavarih*, 407; Mîrhwand, IV, 79; Fahr ud-Dîn Râzî, 60a; Niğdeli Kadî Ahmed, s. 283.

⁹⁸ İbn ul-Cevzî, VIII, 205, 216; İbn ül-Esir, X, 3; 'İmâd ud-Dîn, 18.

sultana çok dua etti ve kılıcını ona kuşatarak bundan başka hiç bir şeyi kalmadığını söyledi. Sultan halifenin katırı yularını tutarak onu 4 Kânun II. 1060'da sarayına yerleştirdi. Saray tamamıyla yağma edilmiş idi. Şâirler bu mübârek kurtuluş günü münâsebeti ile halifeyi ve sultanı tebrik eden kasîdeler yazdılar.

Sultan Tuğrul-beg, Bağdad'da nizâmı kurduktan ve halifeyi makamına yerleştirdikten sonra ordusu ile ve Gümüş-tekin, Erdem, Sav-tekin, Tuğracı Humar-tekin ve Anûşirevân gibi büyük kumandanları ile birlikte Basâsirî üzerine yürüdü. Basâsirî Suriye'ye kaçacağı sırada, 18 Kânun II. 1060 da, askerleri ile birlikte öldürüldü. Bu netice alındıktan sonra Bağdad'a dönüşte halkın sevinci sonsuz idi. Halk çalgılar ile sokaklara dökülüp şenlikler yaptı. Halife, sultan ve beyler için, büyük bir ziyâfet tertip etti; bunu aynı şekilde sultanın ziyâfeti tâkip etti. Böylece Selçuk devleti, halifelik ve Sünnî İslâmlık kurtulmuş ve eski kudret ve ihtişam kazanılmış idi⁹⁹.

Tuğrul-beg, Basâsirî istilâsı ve Şi'î taşkınlıkları ile harap olan Bağdad'ın mahalle, çarşı, ev ve hanlarını yeniden inşâ ederek şehre dönen halka dağıttı. Emîr Porsuk'u Bağdad şahneliğine tâyin etti. Devlet işlerini düzeltti; Irak vilâyetlerine yeni vâli ve âmiller gönderdi. Sultan devletin kuruluşunda ikinci büyük şahsiyet olan kardeşi Çağrı-beg'in ölümü dolayısı ile, yeğeni ve halifenin zevcesi Arslan Hâtun'u yanına alarak, Rey'e döndü. Yınal'ın isyanını bastırdıktan sonra, bu ölüm münâsebeti ile, Çağrı-beg'in oğullarını memleketine yerleştirdiği için Bağdad'a dönüşte gecikmiş; halife Basâsirî'den kurtulmak için bir an önce gelmesini ısrar ile yazmış ve o da bu sebep ile kendisine özürlerini bildirmiş, buna mukabil halifenin emniyeti ve makamına iâdesi için "*başında sultanlık alâmetlerini taşıyan*" (tuğra) mektupları Arap emîrlerine (Kureyş) göndermiş idi¹⁰⁰. Tuğrul-beg'in Çağrı-beg'in ölümü dolayısı ile geciktiğine dair beyânı ile, ölüm hâdisesi hakkında verilen 450, 451 ve 452 tarihlerinden, sanıldığı gibi¹⁰¹, 452 senesi değil İbn ul-Esîr'in kaydettiği, Recep 451 (Ağustos 1059) tarihinin isâbeti meydana çıkar¹⁰². Tuğrul beg'in hayatında çok rol oynayan karısı Altun-can Hâtun da bu sırada ölmüş ve Rey'de defnolunmuştur. Tuğrul-beg bu akıllı, kudretli, dindar ve hayır sever zevcesinin ölümüne çok üzülmüştür. Onun Tuğrul-beg'in Hemedan'da

⁹⁹ İbn ul-Cevzî, VIII, 202-211, 214-215; Sibî, 178b-180a; İbn ül-Esîr, 226-229; Abu'l-Farac, 214-215; İbn Zafir, 155a; *Ahbâr ud-devle*, 21; İmâd ud-Dîn, 18-20; Reşid ud-Dîn 24-25; *Anonim Selçuk-nâme*, 12-13.

¹⁰⁰ İbn ul-Cevzî, VIII, 203, 207, 208; İmâd ud-Dîn, 15.

¹⁰¹ Bk. M.H. Yınanç, "Çağrı-beg", *İA*, III, 327.

¹⁰² *Tarih*, X, 2.

kurtuluşu ve zaferinde de rolü mühim olmuş idi¹⁰³. Altun-can'ın Hârizm-şâh'ın karısı olduğu, onu sultana getirmek için giden vezir 'Amîd ul-mülk'ün bir hatâsı yüzünden hadım edildiği veya bizzat kendisini hadım eylediği ve bu hususta bir takım söylentiler çıktığı rivâyet edilmiştir¹⁰⁴. Sib't'e göre Altun-can ölürken sultana halîfenin kızı ile evlenip dünyada olduğu gibi, âhirette de şereflenmesini tavsiye etmiştir, ki bu da Selçukluların Halîfelik makam ve mensuplarına nasıl bir dinî inanışla baktıklarına güzel bir misâldir¹⁰⁵.

Gerçekten Tuğrul-beg halîfenin kızı ile evlenmeğe karar vermiş idi. Fakat, yabancılara kız vermek âdetleri olmadığı için, Halîfe sultanın bu talebine karşı ağır şartlar ileri sürmekte, bir takım vilâyetleri iktâ olarak istemek-te; 300.000 dinar altın mihr, sayısız altın, gümüş, mücevherat ve eşyadan mürekkep bir çeyiz talep etmekte idi.. Cereyan eden görüşmeler sonunda kızan Tuğrul-beg: “*Büyük şahinşâh, Şarkın ve Garbın Sultanı ve İslâmın diriltici-si*” sıfatlarını taşıyan Ağustos 1061 tarihli bir mektubunda, Halîfeye karşı tehdit ifâdelerini kullanmakta ve bir kısım şartları kabul ile Ka'im bi-Emrillah'ı boyun eğmeye zorlamaktadır. Bu sûretle muvafakat cevabı alınca husûle gelmiş gerginlik, her tarafta birden sevince inkılâp etti. Nikâh 1062 Ağustos'unda (13 Şaban 454) Tebriz yakınında ordugâhta, büyük bir şenlikle, kıyıldı. Bununla beraber sultan bir müddet gelini almak için Bağ-dad'a gitmek imkânını bulamadı. Gerçekten Tuğrul-beg İbrahim Yınal'dan sonra da Kutalmış'ın isyanı ile karşılaştı. Babası Arslan'ın, Selçuk'un ölü-münden sonra, Selçukluların büyüğü ve yabgusu olması dolayı ile oğulları saltanat dâvasında haklı olduklarını ileri sürüyor ve hiç olmazsa bir hâkimi-yet sahası elde etmek istiyorlardı. Yınal'ın mağlûbiyeti üzerine Kutalmış kardeşi Resûl-tekîn ile birlikte ve 10.000 kişilik bir ordu ile mücâdeleye devam etmiş ve 1061 Mayıs'ında (453 Rebiülevvel) bozularak Cibâl'de Girdkûh kalesine sığınmış idi. Kaynaklar Kutalmış'ın ne zaman isyana baş-ladığını belirtmiyor, fakat Yınal'ın Musul'dan ayrılışı sırasında onun da or-tadan kaybolması isyana iştirak ettiğine delâlet eder. Nitekim Zonaras'ın Araplara karşı gönderilen Kutalmış'ın askerini alarak Hârizm'de Pasare ka-lesine çekilerek Tuğrul-beg'i uzun müddet uğraştırdığına dair ifâdesi de bunu te'yid ediyor. Muahhar kaynakların Anadolu'da fethedilecek yerlerin Kutalmış'a iktâ edildiğine dair kayıtlarını te'yid etmek mümkün değildir ve

¹⁰³ Sib't, 186b, Abu'l-Farac, 215.

¹⁰⁴ *Ahbâr ud-devle*, s. 24; *Hindüşâh Sancar*, *Tecârüb us-selef*, s. 261.

¹⁰⁵ Sib't, 188b, 191b, 193a.

bu hatâ onun Kafkasya ve Azerbaycan fetihlerine memur edilmesi veya oğullarının Anadolu'da hâkimiyet kurması ile alâkalı gözükmetedir. Halifenin kızı ile evlenme işi ile uğraşan Tuğrul-beg Rey'e dönerken Humar-tekin'i 'arşı payitahtın emniyeti için göndermiş idi. Humar-tekin Kutalmış'ı sığındığı müstahkem kalede kuşatmış, fakat 2 Ağustos 1061 (12 Şaban 453) de bozguna uğrayarak geri dönmüş idi¹⁰⁶. Bu mağlûbiyet dolayısı ile Amîd ul-mülk Humar-tekin'i Bağdad şahneliğinden atmış ve Yınal'ın öldürülmesinde rolü olduğu için onun oğulları tarafından yok edilmesine muvafakat etmişti¹⁰⁷. Kutalmış daha bir müddet kalesinde isyan halinde kalmış ve Alp Arslan'a karşı da saltanat mücâdelesine atılmıştır.

17. Tuğrul-beg'in Evlenmesi ve Son Günleri

Tuğrul-beg, bu isyan sebebiyle 1062 Ağustos'unda akdedilen nikâhtan 4,5 ay sonra, evlenebilmek için Bağdad'a hareket edebilmiştir. Tebriz, Nahçıvan ve Hoy yolu ile Bağdad'a giderken bu bölgeden Tebriz emîri Muhammed b. Vahsûdân, Urmiye emîri İbn Halil, Nahçıvan emîri Abû Dulaf Şaybânî v.b. mahallî hâkimleri toplayarak havâlinin işlerini görüştü¹⁰⁸. Anadolu gazalarını tetkik edip bu hususta Türkmen beylerine emirler verdi¹⁰⁸. Böylece Azerbaycan'dan, ordusu ve devrin büyük adamları ile birlikte, 1063 başında (455 Muharrem) Bağdad'a hareket etti. Halifenin yeni veziri Fahr ud-devle Cehîr Sultanı karşıladı. 18 Şubat'ta başlayan muhteşem düğün bir hafta sürdü. Ziyâfetler, eğlenceler ve sultanın dağıttığı zengin hediyeler birbirini tâkip ediyordu. Başta yetmiş aşmış sultan olmak üzere bütün Selçuk beyleri sarayın salonunda müzik seslerinin âhengine uyarak ve *Türkçe şarkılar söyleyerek raks ediyor, dizlerini yere vurup kalkıyor ve eğleniyorlardı*, ki Türk dansları hakkında ilk tarihî bilgimiz de bu münâsebetle elde edilmiştir¹⁰⁹. Gelin altın bir tahtta oturmuş idi. Sultan, maiyetinin çokluğunu ileri sürerek, Halifenin sarayında gerdeğe girme teklifini reddetti. Böylece gelin Halifenin sarayından sultanın sarayına götürüldü ve Tuğrul-beg derhal zevcesini alıp ordusu ile Rey'e hareket etti. Sultan, gelinin çehizini nakil için 100.000 dinar göndermişti¹¹⁰. Bu tarihî düğünün hâtırası olarak basılan altın

¹⁰⁶ İbn ül-Esir, X, 7.

¹⁰⁷ Bu mahallî hânedanlar için bk. Kısraî Tabrizî, *Şahriyârân-i gumnâm*, III, 95-109.

¹⁰⁸ Sibî, 201a, 202a.

¹⁰⁹ Metinde ibare şöyledir: "Yarkısûn surûran ve yaginûn bi't-turkiyye", İbn ül-Cevzî, VIII, 229; Sibî İbn ul-Cevzî, Topkapı, 2931, XIII, 455 senesi; Abu'l-Farac, s. 215.

¹¹⁰ Subkî, *Tabakat*, III, s. 390.

bir madalya ise çok mühimdir. Filhakika 455'de Bağdad'da basılan bu madalyanın bir yüzünde Halîfenin, öteki yüzünde Sultanın isimleri yazılmış ve her iki yüzünde de *Tuğrul beg'in kabartma bir tasviri*, bu güzel resmin üstünde de sultanın hâkimiyet sembolleri olan *ok* ve *yay* işaretleri konmuştur¹¹¹. Bu, aynı zamanda çok dindar olan Selçuk sultanının resme karşı taassup göstermediğini de meydana koyar.

Sultan Rey'e döndükten sonra hastalandı ve altı ay süren bu hastalık sonunda, Eylül 1063 (8 Ramazan 455)'de, 70 yaşını aşkın iken (Sibt'e göre 80) ve gerdeğe girmeden hayata gözlerini kapadı. Hastalığı ve ölümü üzerine başlayan saltanat mücadelesi bittikten sonra Alp Arslan tarafından orada defnolundu. Bazı kaynaklar cesedinin Merv'e götürülüp orada Çağrı-beg yanında toprağa verildiğini yazarsa da Rey'deki *Gunbed-i Tuğrul'un* ona ait olduğu şüphesizdir. Nitekim "yüz yıl sonra Büyük sultan Tuğrul'un Rey'de diğer sultanlarının Merv ve İsfahan'da, ikinci Tuğrul, Mes'ûd ve Muhammed'in mezarları Hemedan'da şahâne tezyinat ve eşyaya sâhip" olarak ziyaret edildiğini biliyoruz¹¹². Sultanlıktan önceki uzun süren reisliği istisna edilir ise Selçuklu tahtını 25 yıl işgal etmiş idi. Ölümü ile taht kavgalarının başlaması üzerine vezîr Amîd ul-mülk askerlerin mâtem yapmalarına ve Türk mâtem (*yuğ*) an'anesine göre elbiselerini yırtmalarına müsaade etmedi. Fakat halîfe ve veziri Bağdad'da Sultan için resmî mâtem ilân ederek tâziyeleri kabul etti. Nitekim aynı siyasî buhran dolayısı ile de Melik-şâh'ın mâtemi yapılamamış ve *at kuyrukları* kesilememiştir. Çok âdil ve hakşinas ve dindar hükümdardı: "*Kendime saray yapıp yanında Allah'ın evini (câmi) inşa etmezsem utanırım*" sözü buna güzel bir misâldir. Haftanın Pazartesi ve Perşembe günleri daima oruçlu olduğunu kaynaklar ittifakla kaydederler. Âlimlere ve din adamlarına sevgi ve saygı onun tabiatı haline gelmiş idi. Onu göçebe teşkilâtı başından imparatorluk tahtına çıkaran ve büyük devlet kurucuları arasında kendisine mümtaz bir mevkî veren adâleti, şefkati, ihtiyatı, sabrı, tahammülü ve ketum oluşu hakkında dikkate şâyân hâdiseler naklo-lunmuştur. Böylece Tuğrul-beg tarihte büyük bir eser bırakarak vazifesini bitirmiştir. Tuğrul-beg, diğer Selçuklu beyleri ile birlikte, üç çeyrek asır mücadele ve mihnetlere rağmen, asla ümid ve inancını kaybetmemiş, büyük bir asâlet ve dâvanın mümtaz sahibi olduğunu dâima isbat etmiş; yukarıda

¹¹¹ Bu mühim eser veya vesika İbrahim Artuk'un himmeti ile bulunmuş ve neşredilmiştir. (*Belleten*, XCIII, s. 36 v.d.)

¹¹² Abd ul-Celil Kazvinî, s. 631 v.d.; *Mücmel ut-tavârih*, s. 465.

belirtildiği üzere Horasan'a göçerlerken en perişan hallerinde dahi, inanç yabgu ile, parlak bir istikbale göre kendisine vaadlerde bulunmakla derin imanını meydana koymuş; böylece, tarihte yalnız idarî ve siyasî dehâsı ile değil, yüksek millî ve İslâmî hasletleri ile de tarihin nâdir bir büyük insanıdır. İslâm medeniyeti ve kavimlerinin kurtuluşu ve yükselmesinde Tuğrul-beg'in büyük eseri daha iyi görünmektedir, ki bu hususta daha fazla tafsilât ona tahsis edilecek bir eserde verilecektir¹¹³.

¹¹³ İbn ul-Cevzî, VIII, 216, 218-226. 201a-202a, 207a; 'İmâd ud-dîn, 20-22, 24-26; *Ahbâr ud-devle*, s. 20-22; Râvendî, s. 111-112; Reşîd ud-Dîn 26, 29; Abu'l-Farac, 215; İbn Hallikân, II, 59; İbn Hamdûn, 151a; İbn Zâfir, 155a-155b; Gaffarî, *Nigârîstan*, 53a; Subkî, *Tabakat*, III, s. 389-392.

III. BÖLÜM
SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELMESİ

1. Alp Arslan'ın Saltanatı ve Kutalmış

Evlâdsız olan Tuğrul-beg, son günlerde yeğeni, Çağrı-beg'in oğlu, Süleyman'ı kendisine veliahd yapmıştı. Bu tercihte, herhalde Çağrı-beg'in ölümü üzerine, Süleyman'ın anası ile evlenmesi âmil olmuştur¹. Tuğrul-beg'in ölümü sırasında vezîr 'Amîd ül-mülk Kutalmış'ı muhâsara ile meşgûl idi. Süleyman da anası ile birlikte İsfahan'da bulunuyordu. Tuğrul-beg'in ölümü üzerine ilk harekete geçen üvey oğlu Anûşîrevân oldu ise de Ay-tekin tarafından yakalanıp Rey'e götürüldü ve keyfiyet Süleyman'a bildirildi². Bununla beraber Selçuk soyundan olmadığına göre kendisi için değil Alp Arslan hesabına çalıştığına hükmedilebilir. Amîd ül-mülk ölüm haberini derhal Kutalmış'a bırakıp payitahta döndü ve Süleyman'ın sultanlığı için bütün tedbirleri aldı. Nitekim orduyu bağlamak ve diğer saltanat davacılarına karşı kullanmak maksadı ile askerlere 700.000 (veya 300.000) dinar para, 10.000 top *diba* ve *saklâtûn* kumaş ve silâhlar dağıtması bu tedbirler meyânında idi. İsfahan'da bulunan Süleyman'ı anası ile birlikte Rey'e getirtti ve Tuğrul-beg'in vasiyesini tutan askerler ile birlikte onun sultanlığını ilân etti³. Fakat Alp Arslan ve Kutalmış da saltanat dâvacısı idi. Süleyman'ın saltanatını kabul etmeyen Selçuk'un torunu ve Yunus'un oğlu El-basan (Er-basan, Er-basgan) ve Erdem Kazvin'e giderek orada Alp Arslan nâmına hutbe okuttular. Amîd ül-mülk 1063 Haziran'ında bir anlaşma yaparak Girdkûh kalesini Kutalmış'a bırakmıştı. Fakat sultanın hastalığı ağırlaşınca bir yandan Alp Arslan 20.000 kişilik bir ordu ile Merv'den hareket etmiş, lâkin yolda sultanın iyileştiğini öğrenerek geri dönmüş; öte yandan Kutalmış tekrar ortaya çıkmıştı. Durumun nezâketini ve kahramanlığı dolayısı ile askerlerin Alp Arslan'a temâyülünü gören vezîr hutbede önce onun, sonra da Süleyman'ın adını okutmak üzere bir uzlaşma yolu aradı⁴.

¹ İbn ül-Esir, X, 3, 10.

² Sibî, 207b.

³ İbn ul-Cevzî, VIII, 231; Sibî, 207b, 213a; İbn ül-Esir, X, 10.

⁴ 'İmâd ud-Dîn, 28; İbn ül-Esir, X, 10; Sibî, 208b; İbn Hamdûn, 152a.

Kutalmış Gird-kûh kalesinden inerek 50.000 (İbn ul-Adîm'e göre 90.000) Türkmen ile Rey üzerine yürüdü ve 15 Teşrin I. 1063 (21 Zilkade 455)'de hutbede o da kendi adını okutup sultanlığını ilân etti. Amîd ül-mülk'ün İnanç-beg nâmına bir kumandan idâresinde ona karşı çıkardığı kuvvet, askerleri ile birlikte, Kutalmış'a esir oldu, ki bu İnanç-beg Arslan Basâsirî önünde ric'at eden ve galiba Nişâpûr'daki Medrese-i İnanç'ın sahibi bulunan kimsedir⁵. Kutalmış'ın kuvvetine mukavemet edemeyen vezîr Amîd ül-mülk askeri ile Rey kalesine sığındı ve durumu Alp Arslan'a bildirdi. Alp Arslan payitahtı terketmemesini ve hareket üzere olduğu cevabını verdi. Kutalmış Zilkade'nin son günlerinde Erdem kumandasında Alp Arslan'a mensup kuvvetleri de mağlûp etti⁶. Alp Arslan'ın gecikme sebebi bu sırada ayaklanan Huttalân emîrini tenkil etmek, saltanat dâvası ile ortaya atılan büyük amcası Fahr ül-mülk İnanç (Musa) Yabgu'ya karşı harekete geçmek ve arkasını emniyete almak düşüncesi idi. Gerçekten Alp Arslan önce âsî emîri, sonra da Herat'ta bulunan Yabgu'yu mağlûp edip teslim aldı. ihtiyar Yabgu'ya çok hürmet ve ikramda bulundu. Bu neticeleri aldıktan sonra sür'atle Kutalmış'a karşı Rey üzerine yürüdü⁷.

Alp Arslan Merv'den büyük bir ordu ile Nişâpûr istikametinde hareket ederken, henüz Rey kalesi muhâsarası ile uğraşan Kutalmış bu haberi alınca iki ordu arasında kalmamak düşüncesi ile ona doğru ilerledi. Alp Arslan Damagân'a varınca Kutalmış'a haber gönderip onu saltanat dâvasından ve savaştan vazgeçirmeye çalıştı. Fakat kuvvetine güvenen ve babası Arslan'ın Selçukluların büyüğü ve yabgusu olduğunu ileri süren Kutalmış saltanatın kendisine ait olduğunu bildirdi. Kutalmış iki ordunun karşılaşacağı Damegan civarındaki Milh (*Dih-i Nemek*) vâdisini ve Abdullâh-âbâd havâlisini su akıtarak bataklık haline getirdi. Nucûm ilmîne vâkıf olan Kutalmış, o günün kendisi için uğursuz olduğunu istihraç ederek, savaş gününü geciktirmek istedi. Fakat karşısında muharebe safları kurulmuş; Alp Arslan bir an önce netice almağa karar vermişti. Sungurca, Buldacı, Ağacı ve atabeg Gül-sarığ, Sav-tekin ve Pehlivan kumandasında sağ, sol kanatları ve merkezi tâbiye etmiş idi. Kutalmış da kardeşi Resûl-tekin ve Ay-buğa'yı kanadların başına geçirdi ve kendisi de oğulları Süleyman ve Mansûr ile birlikte merkezde savaşı kabûle mecbur oldu. Bugünün onun için uğursuzluğuna rağmen vücuda getirdiği bataklığın kendisine yardım edeceğini hesaplıyordu. Lâkin

⁵ Abu'l-Farac, 213; 'Avfî, *Lubâb ul-elbâb*, Tahran, 1335, s. 131.

⁶ Sibî, 214a-214b; 'İmâd ud-Dîn, 28.

⁷ İbn ül-Esîr, X, 11 v.d.

Alp Arslan, 1064 yılı başında, hücum emrini verdi ve sür'atle Kutalmış'ı mağlûp etti. Resûl-tekin ve büyük oğlu esir edildi. Kendisi ordusu ile Girdkûh kalesine çekilmeğe başladı. Lâkin ordusunun düzeni bozuldu ve dağıldı. Bir çokları esir oldu ve öldürüldü. Kutalmış da kaçarken atından düşerek öldü veya sığındığı bir ağılda ölü bulundu. Bununla beraber Alp Arslan Kutalmış'ın ölümüne çok üzüldü, ağladı ve mâtem tuttu. Cesedini Rey'de Tuğrul-beg'in yanında defnetti⁸.

Türkiye Selçuk sultanlarının atası olan Şihâb üd-devle Kutalmış Tuğrul-beg'in son yıllarında başlayan isyanına Alp Arslan'a karşı da devam etmiş ve giriştiği bu teşebbüsü hayatı ile ödemiştir. Onun devam eden bu hareketi hakkında kaynaklar karışık bilgi verdiğinden ilim adamlarını da şaşırtmış ve birkaç defa isyan ettiği sanılmıştır⁹. Onun adı da bugüne kadar *Kutulmuş* veya *Kutlumuş* şeklinde yazılırken doğrusunun *Kutalmış* olduğu meydana konmuştur¹⁰. Bunun yerine tekrar *Kutlumuş* şeklini ileri süren teklif ise yeni bir değişikliğe sebep olacak deliller getirememiştir¹¹.

Alp Arslan bu sûretle bütün saltanat dâvacılarını ve rakiplerini bastırdıktan sonra Rey'de, Tuğrul-beg'in sarayında (*Dâr ül-memleke*) tahta çıktı. Amcasına ait 2.000.000 miskal değerindeki sofrasında emîrlere ve beylere büyük bir ziyâfet verdi; hil'atler dağıttı. Cûlûs merâsimini müteakip her tarafta adı hutbelerde okundu, nâmına para basıldı. Halîfenin kızını, Bağdad şahneliğine tâyin ettiği Ay-tekin ile ve hediyeler ile birlikte babasına gönderdi. Halîfe Alp Arslan nâmına hutbe ve dua okuttuktan sonra saltanatını tasdik ve unvanlarını tefviz etti. Kılıç kuşatmak maksadı ile de bir elçi ile birlikte menşûr, sancak (*livâ*) ve hil'atlar gönderdi, ki o zaman sultan Nahcivan'a gelmiş idi. Merv'de inçlik iken, veziri bulunan Nizâm ül-mülk'ü Selçuk sultanlığı vezirliğine getirdi. Tuğrul-beg zamanında büyük hizmetler ifâ eden eski vezir Amîd ül-mülk azledildi. Siyasî mevkiini muhafaza ve rakiplerini tasfiye maksadı ile Şafîlilere ve Eş'arî'lere karşı bile taassup gösteren

⁸ *Ahbâr ud-devle*, 30-32; 'Îmâd ud-Dîn, 28 v.d.; Sibî, 214a-214b; İbn ül-Esîr, IX, 12 v.d.; Reşîd ud-Dîn, 28; İbn ul-Adîm, *Buğya*, 186a, 190a; İbn Hallikân, III, 61; *Anonim Selçuk-nâme*, 13; Aksarâyî, 16; Gaffarî, 53b; Abu'l-Fida, II, 193.

⁹ Bk. Mükrimin Halil Yınanç, s. 49.

¹⁰ Bk. Osman Turan, "Aksarâyî", s. 12 not; F. Köprülü de bu görüşümüzü benimsemiş ve te'yid etmiştir. (*Belleten*, XXVII, 475).

¹¹ Bk. Cl. Cahen, "Qutulmush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Der Islam*, XXXIX, 1964, s. 14. Türkçe'de kelime teşkiline fiil ve sıfat köklerine hangi eklerin takıldığına vakıf olmayan başka bir zat da, kendi anlayışına göre, hâlâ *Kurtulmuş* üzerinde durmuş ise de erbâbına hitâben malûmu ilâma lüzûm yoktur.

Amîd ül-mülk bu kusuru yanında âlim, şâir ve yüksek idâreci vasıflara sahip bir devlet adamı idi. Şimdi vezirler arası aynı rekabet yüzünden Nizâm ül-mülk'ün te'siri ile, yalnız hapsedilmedi; atıldığı hapisshane de birkaç yıl sonra hayatını da kaybetti, idamından önce, cülûsundaki rolü dolayısı ile, Alp Arslan'a: "Sana uğurlu bir hizmet yaptım. Amcanız bu dünyayı bana vermiş; ben de hüküm sürmüştüm. Bugün sen de beni şehid etmekle âhireti veriyorsun. Bunun ötesinde de başka bir saadet yoktur" haberini gönderdi. Nizâm ül-mülk'e de: "Vezir öldürmekle dünyaya kötü bir bid'at ve çirkin bir kaide getirdin; bunun âkıbetini düşünmüyorsun; senin ve evlâdlarının da aynı âkıbete uğrayacağından korkarım" ifâdesi ile çok hakîmâne ihtarlarını tarihe mal etti. Böylece Alp Arslan kendisine babasından intikal eden şark ülkeleri dahil Tuğrul-beg'in tahtına ve ondan daha geniş bir imparatorluğa sahip oldu¹².

2. Alp Arslan'a Kadar Anadolu Gazaları

Tuğrul-beg Azerbaycan ve şarkî Anadolu'da Oğuzlara yol açmak maksadı ile Kutalmış, Yabgu oğlu Hasan ve İbrahim Yınal kumandasında ordular göndermiş; kendisi de bizzat Malazgird ve Erzurum seferini yapmıştır. Son isyanlar ve Bağdad hâdiseleri dolayısı ile bir daha Anadolu'ya gelememiş ve Selçuklu tarihine vâkıf olmayanlar bunu onun Bizans'tan çekinmesine atfetmişlerdir¹³. Halbuki bu meşgûliyetlere rağmen o yine de Anadolu işlerini ihmal etmiyor; hattâ Bizans imparatoriçesi Theodora'ya elçi ve mektup göndertip Bizanslıların vaktiyle İslâmlardan aldıkları yerlerin (Erzurum-Toros dağlarının Şarkı) iâdesini ve günde 1.000 dinar vergi ödemesini talep ediyordu. İmparatoriçe de, 1055'de, yâni sultanın Bağdad seferine giriştiği sırada, kendi elçisi ile birlikte, mühim miktarda hediyeler ve para göndermek zorunda kalmış; sultan da elçiyi Bağdad'a kadar yanında götürmüştür. Bu bilgiyi veren çağdaş bir kaynak: "İmparatoriçenin bol hediyeler ile doyurduğu sultan artık bize karşı hücumları düşünmeden Babilonya'ya (Bağdad'a) gitti"¹⁴ derken, eksik de olsa, durumu ifade eder. Bizanslıların Balkanlarda Uz(Oğuzlar)lar ile meşgûliyeti onları mümkün mertebe Tuğrul-beg'i memnûn etmeğe mecbûr ediyordu.

¹² İbn ül-Esîr, X, 10. 11. İmâd ud-Dîn, 29-30; İbn ul-Cevzî, VIII. 234-235; Sibte, 215a, 218a; Râvendî, 117-118; Reşîd ud-Dîn, 30-31; Mirhwând, IV. 79-80; Hindûşâh Sancar, 265-266; Seyf ud-Dîn 'Akîlî, *Asar ul-Vuzarâ*, Tahran 1337, s. 206.

¹³ J. Laurent, s. 26.

¹⁴ Aristakes, s. 103, 107.

İki hükümdar arasındaki bu münâsebetlere rağmen Türkmen akınları durmuyor; bilâkis muhâceretin kesâfeti nispetinde şiddetleniyordu. Aynı çağdaş müellif Tuğrul-beg'in bir hücum düşünmediğini söyledikten sonra "hudutlarımızda oturan kavimler Ermenistan'ı yaz-kış istilâ ettiler" diyerek durumu belirtir. Bir konak yeri olan Azerbaycan, Türkistan'dan gelen göçler ile doluyor ve Anadolu'ya yollanıyordu. Devrin şâiri Katrân, Urmiye emîrini medheden bir şiirinde: "*Türk âfeti çıkmasa idi sen eski Husrevler gibi dünyayı alırdın. Gerçi bugün Türkler senden haraç alıyor; amma yarın onların nimeti sana daim olur. Her ne kadar her taraf bahçendeki karınca yuvası gibi Türkler ile dolu ise de onlar yine de karıncalar gibi senin fermânına tâbidirler*"¹⁵ ifâdesi ile Türk istilâsı ve insan dalgalarının kesâfeti hakkında güzel bir fikir verir ve şâir Türkmenlerin leh ve aleyhindeki düşüncelerini belirtir. Tuğrul-beg'in Bağdat seferini (1055) müteakip "Türkistan'dan gelen bir ordu" Bizans'ın Muş (Daron) bölgesi vâlisi Theodoros ile anlaşarak Ahlat'ı işgal etti. Hattâ Türkmenlerin kraliçeye mektup gönderip bâzı taleplerde bulundukları da rivâyet ediliyor. Bir Türkmen grubu da Paşin ovasına yayıldı; Hasan-kale muharebesinin cereyan ettiği yerde, "Ciranis" dağı eteğinde Ogomi (Ügümi) kasabasını aldılar. Bu istilâdan faydalanan Gürcü Liparit'in oğlu İvane, imparator tarafından geldiğini söyleyerek Erzurum'u almak istedi. Şehrin vâlisi Ani kumandanından yardım alarak onu şehre sokmadı. Bu durumda tam düşman vaziyete geçen İvane Türkleri yardıma çağırdı ve Bizans memleketini tahribe çalıştı.

Bu müsait vaziyette Türkmen boyları gruplar hâlinde Erzurum ve Bayburt havâlisini istilâ ettiler. Kemah(Gamah)da ikiye ayrılan Türkmenlerden bir kısmı Şarkî Karahisar (Kolonia, Gogonia) havâlisine girdiler ve Canit ormanına kadar ilerlediler. 3.000 kişilik diğer bir Türkmen kolu Malatya üzerine yürüdü. Bu Türkmenlerin başında "kahraman bir savaşçı olan Emîr Dinar" bulunuyordu. Evvelce bir İslâm hudut (sugûr) şehri olan Malatya Bizanslılar tarafından alınınca Müslüman halkı katledilmiş; Süryanî ve Ermeni nüfusu getirilerek iskân edilmiş idi. Kemah'tan bir gece yürüyüşü ile Malatya önüne gelen Dinar orada çadırlarını kurdu. Rum garnizonu ve halk Türkmenlere karşı bir çıkış hareketine girişti; fakat imha edildi. Dağlara kaçan asker ve halk kış soğğundan ve açlıktan kırıldı. Şehrin servetlerini toplayan Türkmenler 10 gün kaldıktan sonra Malatya'nın şarkında Hanzit bölgesinde karargâh kurdular. Fakat Bizanslıların tâkibi dolayısı ile oradan Sasun dağlarından aşarak Muş'a varmak üzere hareket edince Mamigonian

¹⁵ *Dîvân*, Tebriz 1333, s. 230, 235; Kısraî Tebrizî, II, s. 111.

Ermeni prensi Thornig, topladığı Ermeni askerleri ile, bu Oğuzlara saldırdı. Sarp dağlarda yol bilmeyen, soğuk ve açlıktan bitkin hale gelen Türkmenler boru ve davul sesleri ile çarpışmaya giriştiler; lâkin bozguna uğradılar ve yanlarında getirdikleri esirler de Ermeniler ile birleşerek Türkmenleri doğradılar. Az bir kısmı kurtularak Azerbaycan'a gidebildi. Dinar'dan bir daha bahsedilmemesi onun da burada şehid edildiğini gösterir. Böylece Tuğrul-beg'in Bağdad'a hâkim olmasından İbrahim Yınal'ın isyanına kadar üç yıl zarfında (1055-1058) Anadolu'da Türk akınları bu durumda idi¹⁶.

Oğuzlardan mühim bir halk da Suriye'ye girmiş idi. Mısır Fâtîmî halîfesi Mustansır, hem bu Oğuzları atmak, hem de Bağdad'ı işgal eden ve kendi adına hutbe okutan Arslan Basâsîrî'ye yardım yapmak maksadı ile, 1058 (650)de, bu tarafa bir ordu sevketti. Bu taarruz dolayısı ile İnânç-beg idâresinde bulunan bu Oğuzlar da geri çekildi¹⁷.

Tuğrul-beg İbrahim Yınal'ı bastırırken Bizans'ın şark orduları kumandanı olan Kekaumenos Konstantin Dukas'ı tahta çıkarmak maksadı ile İstanbul'a hareket etti. Bu suretle Bizans'ın Anadolu müdafaası sarsıldı. Balkanlarda da şâmânî Türk baskısı devam ediyordu. Bundan başka Anadolu'nun Ermeni ve Süryânî hristiyanları Rumlara düşman idi. Bu sebeple bunlar Anadolu müdafaasına iştirak etmiyor ve hattâ bazan Türkleri destekleyerek fethi kolaylaştırıyorlardı. Nitekim çağdaş bir Ermeni müellifi: *"İktidarsız, kadınlaşmış ve iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur çocuklarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi yıktılar ve Türklerin istilâlarına imkân verdiler"*¹⁸ diye Ermenilerin hislerine tercüman olurken meşhûr Süryânî âlimi de: *"Bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere karşı zulme başladılar. Çıkarılan bir emirname ile rafîzî mezheplerini kabul etmeyenleri tâkiye ve ezmeye koyuldular... İstanbul patriği kiliselerde bulunan Süryânîlere aid mukaddes kitapların yakılmasını emretti"* ifâdesiyle bu durumu teyid eyler¹⁹. Bu durum ilk İslâm fethinde Ortodoks olmayan Yakın-şark hristiyanlarının Bizans'a karşı tutumlarına ve İslâm fâtihtlerine temâyüllerine benzer. Yeni imparator K. Dukas Şarka bazı kuvvetler göndermekle, bazı şehirleri tahkim ve bu arada Malatya surlarını inşa etmekle²⁰ beraber, sivillerin tahta çıkardığı bir imparator olarak, askerî müdafaâ bakımından zayıf bir şahsiyet idi.

¹⁶ Aristakes, 108, 112-113; Süryânî Mihael, III, 159; Abu'l-Farac, 213.

¹⁷ İbn Muyassar, 7, 9-10; Abu'l-Farac, 213; Kedrenos, II, 816; J. Laurent, s. 24; Honigmann, s. 183.

¹⁸ Mathieu, s. 113; Keşiş Grégoire, s. 356.

¹⁹ Süryânî Mihael, III, 166; Laurent, s. 71-75.

²⁰ Süryani Mihael, III, 165.

Bir yandan bu durum, bir yandan da İbrahim Yınal'ın bertaraf edilmesi, 1059'da Türkmenlerin büyük kitleler halinde Anadolu'ya akın etmelerine imkân verdi, ki bunların bir kısmı da İbrahim Yınal'a mensup asî Oğuzlar idi. Filhakika "*bütün Türk (İran) milleti kum gibi, kalabalık hâlinde, hıristiyanlar üzerine atıldılar*. Bir çok vilâyetleri istilâ ve yağma ettiler. Bunların başında Sultan Tuğrul'un divanından çıkan Emîr Samuk (İslâm kaynaklarında Sanduk, herhalde Erzurum Emîri olan Saltuk), Emîr Kapar ve başkaları bulunuyor ve *siyah sancaklar* (Abbâsîlere ve Sünnîliğe bağlılık) ile ilerliyorlardı. Haykırmaları gök gürültüsü gibi her tarafı çınlatıyordu" cümleleri bu akını güzel tasvir eder. Anadolu içlerine giren bu Türkler 1059'da Sivas'a geldiler. Şehrin surları yoktu. Uzaktan kiliselerin kubbelerini çadır sanıp, bir ordu bulunduğu düşüncesi ile, bir müddet durakladılar. Fakat hakikati anlayınca 4 Temmuz'da şehre girdiler. Evvelce Bizanslıların, Ardzuruni sülâlesinden Senekerim ile birlikte Sivas'a naklettiği, Ermeni prensleri şehri bırakıp cennup-garpte Kavadanek kalesine kaçtılar. Türkler 10 gün kadar esir ve ganimet aldıktan sonra döndüler. Şehir bu sırada bir de yangına uğradı²¹. Aynı akını daha umûmî bir ifâde ile anlatan Süryanî Mihael: "Türkler Malatya bölgesini ve Rum ülkelerini dolaştılar; esir ve ganimetler aldılar. Kimse karşılarına çıkmadı" ²² cümlesi ile Bizans'ın nasıl zayıf ve müdafaasız bir durumda bulunduğunu belirtir.

Tuğrul-beg son Bağdad seferine çıkmadan önce, 1062 yazında, Azerbaycan'a varınca, bölgenin işlerini düzenlerken Anadolu gazalarını da tetkik etmiş ve bâzı kumandanları sefere memur etmiş idi. Böylece *Sâlâr-i Horasan* (hüviyetini ve ismini bilmiyoruz), Yusuf, *Cemcem* (galiba Erzurum'da türbesi olan *Cemceme* Sultan) kumandasında bulunan Türkmenler bu yılın Eylülünde Diyarbekir hududunda ve Bizans idâresinde Telhum, Bağın ve Argın bölgelerini istilâ ettiler. Diyarbekir Mervanî emîri Horasan Sâlârı ile ittifak yaptı. Alınan esirler Mervanî şehirlerinde satıldı. Fakat bu durumda imparator Dukas, Frankopulos (Hervé) kumandasında bir orduyu Telhum'e gönderirken Urfa vâlisi Tavdanos'a da Urfa, Gerger ve Hısn Mansûr (Adıyaman) kuvvetlerini toplayarak onunla birlikte taarruza geçmesini emretti. Bizans kuvvetleri Türkleri tâkip ederek Amid (Diyarbekir) üzerine yürüdüler. Bu sırada ölen Nasr ud-devle'nin yerine geçen Nizâm ud-dîn Türk beyleri ile birleşerek şehrin Rum kapısı (*Bâb ur-Rûm*) önünde Rumlar ile şiddetli bir

²¹ Urfalı Mathieu, s. 111-114; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1824, XIV, 436-444; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 53-54.

²² III, 105.

savaşa giriştiler. İki taraftan 15.000 insan öldü. Rum ordusu içine giren kahraman Hacı Başâra çok yararlıklar gösterip şehit oldu. Onu şehit eden Tavdanos da orada öldürüldü. Mervanî emîrinden aldığı para dolayısı ile ciddi savaşmayan Frank kumandanı Hervé Erzurum'a çekildi. Bununla beraber yolda karşılaştığı Emîr Yusuf'u bütün müfrezesi ile şehid etti; kalanları da esir aldı. Yine Halep havâlisinde ilerleyen bir Bizans ordusu da, bir çok tahribat ve yağmadan sonra bozguna uğradı²³. İşte Alp Arslan'ın cülûsuna kadar Anadolu gazaları bu durumda idi.

3. Alp Arslan'ın Kafkasya ve Anadolu Seferleri

Alp Arslan çocukluğundan beri kabiliyeti ve kahramanlıkları ile babasının veliahdı ve Merv meliki olmuş; Tuğrul-beg'in ölümü üzerine de aynı kudret, halk ve askerlerin hayranlığını cezb ile rakiplerini yenerek Selçuk imparatorluğuna sahip olmuş idi. Artık memleket dâhilinde ciddi bir engel kalmadığından ve Kutalmış'ın bertaraf edilmesinden bir veya iki ay sonra, 1064 Şubatında (Rebiülevvel 456), "Rum gazası" maksadı ile, ordusu ile birlikte, Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Merend şehrine gelince "kalabalık aşireti ile, sık-sık, Ruma gaza eden ve cihâda alışmış bulunan Tuğ-tekîn isminde bir Türkmen beyi sultanın huzûruna çıktı; gaza ve yollar hakkında zevklendirici bilgiler verdi ve sultan ile birlikte sefere çıktı". Bir çok tâbi hükümdar ve emîrlükler de sultanın bu seferinde bulunuyordu. İtaatte kusur eden Hoy ve Solmas halkına Horasan amîdi'ni (ismini bilmiyoruz) göndererek ceza olarak onları da ordusuna kattı. Nahcivan'a geldikten sonra ordusunu inşa eylediği gemiler ile Aras nehrinden geçirdi. Oğlu Melik-şâh'ı Nizâm ül-mülk ile umûmî karargâhta bırakıp bâzı civar kalelerin fethini emrettikten sonra kendisi Gürcü (Hazar, Abhâz) beldelerine hareket etti.

Nizâm ül-mülk Melik-şâh ile birlikte şimâl-garp tarafından Surmârî kalesine vardılar. Türk göçleri tarihinde hâtırası bulunan ve Osmanlı tarihçileri tarafından Kayı boyunun bir müddet yaşadığı rivâyet edilen Sürmeli-çukur'u kolaylıkla fethedip Nahcivan emîrinin idâresine verdiler. Oradan râhip ve keşişlerin merkezi ve hristiyanların ziyaretgâhı olan ve bu hüviyetle de Farsça *Meryem-nişîn* adı ile kaydedilen müstahkem bir kale üzerine yürüdüler. Demir ile bağlı taşlardan yapılmış surları ve su (göl) üzerinde bulunması fethini zorlaştırıyordu. Bu sebeple Nizâm ül-mülk gemiler yaptırıp hücü-

²³ Urfalı Mathieu, s. 115-120; Abu'l-Farac, s. 216, İbn ul-'Adîm, *Tarih Haleb*, nşr. Sami al-Dahân, Şam 1951, I, s. 286-287.

ma geçti. Çetin çarpışmalar esnasında çok şehit verildi, hattâ genç şehzâde Melik-şâh (12 yaşında) suya düşmek sureti ile ölümden kurtuldu. Nihâyet surlarda açılan gedikler sâyesinde bu dinî merkez alındı, halkın bir kısmı müslüman oldu²⁴. Bu tariflere ve seferin seyrine göre ve sanıldığıının aksine olarak Meryem-nişîn'in Van gölü değil²⁵, Türklerce Gökçedeniz denilen Sevan gölü üzerinde bulunması iktiza eder²⁶.

Alp Arslan Melik-şâh'ı ve vezirini Nahcivan'da bıraktıktan sonra Gürcistan'a girdi; Kangarni, Kartlı ve Javakhet (Tiflis-Çoruh arası) bölgelerini sür'atle istilâ ile bir çok şehir ve kaleleri fethetti. Ahalkelek üzerine yürürken Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk de kendisine yetişti. Sultan, veliahd yapmak istediği Melik-şâh'ın fetihleri müjdesine çok sevindi. Kalenin önünde 1064 Haziranında (Recep 456) ordugâh kuran Alp Arslan şiddetli hücumlar ile kaleyi aldı. Lori (Taşır) kralı David, oğlu Giorgi'ye haber göndererek onu huzûruna getirtti; kızını ve yıllık vergi vermek sûreti ile, onu tâbiyetine aldı. Sultanının ihsanlarına kavuşan kiral memleketine döndü²⁷. İranlıların *Sapîd-şahr* ve Türklerin *Ak-şehir* adı Gürcüce Ahalkelek'in bir tercümesidir²⁸. İslâm Halîfeleri bu kale ile Kars arasında bulunan Lori bölgesi halkının İslâmiyeti kabul ettiğini söylerler. Alp Arslan'ın haremine giren kiralın kızı veziri Nizâm ül-mülk'e tevziç edilmiştir²⁹.

Abhaz kralı Bagrat hiç görünmeden Kafkas dağlarına kaçtı. Alp Arslan Ahalkelek fethinden sonra Bagrat (Pakrat) kırıallarının merkezi olan Ani üzerine yürüdü. Türk akınlarının başlaması dolayısı ile Bizans imparatorluğu, şarka doğru genişleme siyasetine devam ile, 1045 senesinde bu müstahkem hudut şehrini almış idi. Arpa-çayı (*Ahurian*) üzerinde bulunan Ani şehrinin³⁰ nüfusu, kilise ve manastırları hakkında İslâm ve Ermeni kaynakları çok mübalâğalı rakamlar veriyor. Kutalmış'ın Kars fethinden sonra yakınlarına kadar geldiği bu şehri kuşatan Alp Arslan surlarının metâneti dolayısıyla hayli uğraştı, inşa eylediği *ahşap bir kuleye* yerleştirdiği mancı-

²⁴ İbn ül-Esîr, X, 13; *Ahbâr ud-devle*, 35-36; Baybars Mansurî, 169b; Sibî, 218b; İbn Şaddâd, 81b; Nizâm ul-Mülk, *Vasayâ*, British Museum, Or. 526, varak 54; Gaffarî, *Nigârîstân*, Bodleian, Ous. 46, s. 55a.

²⁵ M. H. Yinanç, s. 58.

²⁶ Bak. St. Martin, *Memoires sur l'Armenie*, Paris 1819, II, s. 226-227.

²⁷ Mathieu, s. 121; Brosset, I, 326-327; zeyil I, 55; Vardan, 177; *Ahbâr ud-devle*, 36; İbn ül-Esîr, X, 14; Baybars Mansurî, 170a; 'İmâd ud-Dîn, 31.

²⁸ St. Martin, I. 84-85, 148, II, 227; V. Minorsky aynıyeti kabul eder; fakat yerini tâyininde mütereddittir, *Studies in Caucasian history*, London 1958, s. 97.

²⁹ Reşid ud-Dîn, 31-32; 'İmâd ud-Dîn, 31; *Târih-i Güzîde*, 441.

³⁰ Bk. St. Martin, I, 39; II, 228.

nıklar ile surları dövmeğe başladı. Nihâyet yarılan surlardan geçerek, 16 Ağustos 1064'de, Anadolu'nun bu müstahkem kapısını açtı. Kiliseler yerine câmi inşa etti. Ermeni kaynaklarına göre büyük haçı Nahcivan câmiine eşik yapıldı. Fakat yabancı dinlere hürmeti bilinen Alp Arslan ve diğer Türk sultanları için böyle bir şey bir efsânenen ibarettir. Ani şehri bir müddet sonra Şeddadî emîri Abu'l-Asvâr'ın oğlu Manuçahr'ın idâresine verildi. Alp Arslan Kars'ta hüküm süren Ermeni prensi Abbas Şehinşâh'ın oğlu Kakıg (Hayık)'a adam gönderip huzûruna çağırttı. Ermeni prensi Türk elçisini siyah elbiseler ile kabul ederek: "Tuğrul-beg'in ölümünden beri mâtem" tuttuğunu beyân ile yaranmak istedi ve sultanı Kars'a dâvet etti. Ordusu ile Kars'a varan ve merâsim ile karşılanan Alp Arslan Hayık'ın ziyâfetini, hediyelerini ve tâbiyetini kabul etti. Fakat Hayık bir müddet sonra memleketini imparator K. Dukas'a terkederek mukabilinde Zamanti³¹ havâlisini (Pınar-başı) aldı. Sultan bu büyük sefer ve fetihlerden sonra 100.000 kişilik ordusu, 50.000 esir ve pek çok ganimet ile Rey'e döndü. Alp Arslan bu zaferleri fetih-nâmeler ile komşu ülke ve hükümdarlara bildirdi. Halîfe Ka'im bi'-Emrillah sultanı tebrik için elçi ve mektup göndererek kendisine *Ebu'l-feth* (feth babası) unvanını verdi. Bu fetihler İslâm dünyasında büyük bir sevinç yarattı.³²

Balkanlar'da Şâmânî Peçenekler ile savaş halinde bulunan Şarkî-Roma bu fetihler karşısında hiç bir mukabelede bulunamadı. Peçenek reisi *Turak*'a karşı ayaklanan *Gegen* imparatora sığınarak hristiyan oldu. Bundan faydalanan Bizanslılar 1064 savaşında Peçenekleri perişan ettiler. Başta Turak olmak üzere bir çok Peçenek beyi esir ve vaftiz edildi. *Bir kısım Peçenekler Bulgaristan'da iskân edildi.* İmparator K. Dukas esir Peçenekler'den 15.000 kişilik bir süvari alayı vücûda getirerek Gürcistan'a sevketti. Fakat onlar yoldan dönüp *İstanbul boğazını at üstünde geçmek* gibi hârikulâde bir teşebbüsü başarak Tuna boyundaki eski yurtlarına ulaştılar. 1065 yılında da Kıpçakların baskısına uğrayan ve Peçeneklerin arkasından ilerleyen Uz(Oğuz)lar 600.000 kişi hâlinde, Tuna'yı geçtiler. Böylece Anadolu'da müslüman Oğuzlar, Balkanlarda da şâmânî Uzlar ve Peçenekler, birbirinden habersiz ve irtibatsız olarak Bizans'ı bir kısıkaç içine alıyorlardı. Bizanslılar Tuğrul-beg'e

³¹ St. Martin, I, 375'te burasını beyhûde Malatya havâlisinde aramıştır.

³² *Ahbâr ud-devle*, s. 36-40; İbn ul-Cevzî, VIII, 236, 242; Sibî, 218b-219a; Baybars Mansûrî, 170a-172a; İbn ul-'Adîm, *Buğya*, I89b; 53a-54b; İbn Şaddâd, 62a; Anilî Kadî Burhan ud-Dîn, 503; *Anonim Selçuknâme*, 31; Mathieu, 121-126; Aristakes, 139; Süryanî Mihael, *R.H. Cr. Doc. Armeniens*, I, 323; *Chronique de la Géorgie*, I, 327-328; *Ardzrunilli Thomas zeyli* (Brosset), St. Petersburg, 1874, I, 241; Anilî Samuel (yine Ermeni tarihçileri külliyyatı), H, 449; Vardan, s. 177-178; Abu'l-Farac, 216; Attaliates (s. 79) ve Skylitzes (653-654) çok kısa temas ederler; St. Martin II, 224-228; Lebeau, XIV, 443; Laurent, s. 24; M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 58-59; F. Kırzioğlu, *Kars tarihi*, s. 331-343.

karşı Malazgird müdafaasını yapan Ermeni Basil'i gönderdiler. Fakat Basil mağlûp ve esir edildi³³. Eğer Balkanlara gelen Peçenek, Uz ve Kumanlar müslüman olsa ve kabîle düşmanlıkları ve Bizans'ın hilekâr siyaseti ile birbirlerini merhametsizce imha etmeseler idi Bizanslılar Anadolu'dan daha önce müdafaası zayıf bulunan Balkanlarda sukut ederlerdi. Büyük Türk muhâcereti Kafkaslarda da baskısını hissettiriyor; türlü Türk kavimleri (*Ecnâs üt-Türk*), kâfir Türk Komuklar (*Gomikiyya*), Alanlar ve Hazarlar 1064(456)'da cenûba inmeğe başlamış; devletlerinin yıkılışından sonra Hazarlar 3.000 hane bakiye halinde Derbend'i aşıp Kâhta'da yerleşerek orasını imar etmiştir³⁴. Daha sonra büyük Kıpçak (Kuman) kavmi de Kafkaslara ve Balkanlara yayılacaktır. İki taraftan sıkışan Bizans impartoru bu durumda Alp Arslan'a ve halifeye, 1065 (457) yılında mektup ve hediyeler göndermiş ve cevap almış ise de bir anlaşma yapıldığına dair işaret yoktur³⁵.

4. Şehzâdelerin Tâyni ve Türkistan Seferi

Alp Arslan Ani'nin fethinden sonra, 1065 başlarında, Hemedan ve İsfahan'a hareket etti. Alp Arslan'ın kardeşi olan Kirman meliki Kavurt (Kara Arslan) bey de Tuğrul-beg'in ölümü sırasında harekete geçmiş, İsfahan üzerine yürümüş idi. Alp Arslan'ın devlete hâkim olduğunu görünce Kirman'a dönmüş ve evvelce Tuğrul-bey nâmına ve şimdi de Alp Arslan nâmına hutbe okutmakla endişeyi gidermiş idi. Bununla beraber sultanın Anadolu seferi üzerine Şabânkârelilerden Fazlûya'yı mağlûp ederek Şiraz'ı aldı ve hudutlarını genişletmeye girişti. Kavurt bey ile sıkı münâsebeti olan, eniştereli ve amcazâdeleri bulunan Yunus'un oğlu El-basan(Er-basgan)'ın da davranışı şüphe uyandırıyordu. Bu sebeple sultan ile Kavurt arasında bir takım mektuplaşmalar oldu ve sultan bir emniyet tedbiri olarak hemşiresi, El-basan'ın zevcesi, Gevher Hatun'u Kavurt'un yanından getirtti. Sultan Hemedan'a varınca Fazlûya kendisine sığındı ve Kavurt'tan şikâyet etti. Alp Arslan ona hil'atler, altın eyerli bir at ihsan ettikten sonra Şiraz'ı da, iltizam sûretiyle,

³³ Zonaras, 98a; Mathieu 126-127; Süryani Mihael, III, 165; 'Azîmî, 175a; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 145-153.

³⁴ *Târih ul-Bâb*, nşr. Minorksy, (*History of Sharvân and Darband*) Cambridge 1958, s. 23-24; Abu Hâmid Endülûsi, 525 (1131)de yaptığı seyahat münâsebeti ile yetmiş iki dil konuşan Kafkas kavimlerinin bir kısmının İslâmiyeti Maslama bin Abdulmelik zamanında kabul ettiklerini söylerken Komuk(Gomik)ları da, *Derbendnâme* gibi, bunlar arasında sayar, ki onların 70 sene sonra ihtida etmiş olmaları gerekir (*Tuhfet ul-Elbâb*, nşr. G. Ferrand, JA (1925), s. 83.

³⁵ Sibte, Topkapı III. Ahmed, 2907 (XII), 222a.

kendisine verdi; hattâ ona kapısında üç namaz vakti nöbet (*tabl*) çalma imtiyazını da tanıdı. Kavurt sâhilde bir kaleye sığınarak ağabeyisinden aman diledi ve “*Alp Arslan ile Kavurt arasında kardeşlik husûmeti*” olduğu halde sultan kardeşinin elçisini ve dileğini kabul edip onun itaatından emin olarak Merv’e döndü³⁶.

Alp Arslan babasının ve kendisinin eski payitahtı Merv’e dönünce birçok hükümdar ve emirlerin hazır bulunduğu büyük bir düğün ile bazı evlâdlarını evlendirdi. Melik-şâh bu düğünde Karahanlı İlig Han’ın oğlu İbrahim Tamgaç Han’ın kızı *Terken* (prens) ile evleniyordu. Selçuk tarihinde çok meşhûr olan Terken Hatun bin Türk köle ve cârîyesi, pek ağır bir çehiz ile geliyordu. Merv baştan başa donatılmış idi. Aynı büyük düğünde diğer oğlu Arslan-şâh Gazne hükümdarı Sultan İbrahim’in kızı ile ve sultan’ın kızı da bu hükümdarın oğlu ile evleniyordu.

1065 Eylül’ünde vukûbulan düğünü müteakip Melik-şâh büyük bir merâsim ile *veliahd* ilân edildi. Sultan, merâsim icabı, ata bindirilen *şehzâdenin dizginini* bizzat tuttu. Bütün emirlere bu münâsebetle hil’atler ihsan etti; emîr ve meliklerden bu hususta ahid-nâmeler aldı. Hutbelerde kendisinden sonra Melik-şâh’ın adının da okunmasını emretti. Feodal an’aneye göre şehzâdeleri vilâyetlere melik tâyin etti. Sultan İsfahan ve Şiraz vilâyetlerini veliahd Melik-şâh’a verdi. Çağrı-beg ile ihtilaflı bulunan ve Tuğrul-beg’in ölümünde saltanat dâvasına girişen büyük amcası ihtiyar İnanç Yabgu’yu Herat’tan çıkarıp Mâzenderân’a gönderdi ve onun yerine kendi oğlu Toğan-şâh’ı Herat meliki yaptı. Onun hakkında Nizâmî-i ‘Arûzî: “*Bütün Selçuklu hânedanı mensupları şiire düşkündür; lâkin Alp Arslan’ın oğlu Toğan-şâh kadar kendisini şiire vermiş bir kimse yoktur*” der. Onun himâyesinde bulunan şâirler arasında Azrakî ve kendisine dair methiyeleri pek meşhûrdur³⁷. Diğer oğulları Arslan-şâh’ı Merv, Arslan Argun’u Hârizm, İlyas’ı Toharistan ve Şagâniyân meliki yaptı. Tuğrul-beg’in veliahd yaptığı ve saltanata namzet kıldığı Süleyman’ı Belh’e tâyin etti ise de bir müddet sonra Belh’in diğer oğlu Ayaz idâresinde bulunması³⁸ bu kardeşinin oradan atıldığını gösterir. İbrahim Yınal’ın kardeşi ve Er-taş’ın oğlu Mes’ûd’u Bağşûr³⁹ vilâyetine ve diğer oğlu

³⁶ Sibt, 207b, 219a, 221a, 221b; Mirhwând, IV, 82; ‘İmâd ud-Dîn, 31; Gaffârî, 54a, 54b; İbn ul-Balhî, *Fars-nâme*, GM, s. 133, 168; Ahmed Şirâzî, *Şiraz-nâme*, s. 39, 40.

³⁷ *Çahâr-makâle*, nşr. Muhammed Kazvinî, G.M., s. 43; 44, 170-173; ‘Avfî, *Lubâb ul-Elbâb*, s. 310, 311, 315, 317, 318.

³⁸ İbn ül-Esîr, X, 26; ‘İmâd ud-Dîn, 47, 48.

³⁹ Herat-Merv arası, Bagavî nisbesini taşıyan âlimler buralıdır (Yâkut, I, 467).

Mevdûd'u da isfîzâr'a tâyin etti⁴⁰. Alp Arslan'ın bunlardan başka henüz çok küçük veya doğmamış Tekiş, Tutuş ve Böri-bars isminde oğulları da vardı. Oğullarının mikdarı 10 veya 11 olarak kaydedilmiştir⁴¹. Toharistan'da 491'de bile İnanç Yabgu'ya mensup askerlere rastlanmıştır⁴².

Alp Arslan hânedana ve devlete ait işleri düzene koyduktan sonra 1065 yılı sonlarında (muharrem 458) büyük bir ordu ile Ceyhun nehrini geçti; Aral ve Hazar denizi sâhillerini dolaştı. Oğuz ve Türklerin bir yurdu olan Mankışlağ yarım adasına vardı: "kâfir Türkler ile birleşerek etrafı ve tüccarları yağma eden" Türkmen, Kıpçak ve Câzıglara karşı sefer yaptı. Bunların yurtlarına varıp 30.000 kişilik ordularını bozdu. Kıpçaklardan pek çoğu ailelerini bırakarak deniz(Hazar)de bir adaya sığındı. Bazı Türk kavimleri ve son Hazar bakiyelerinin, Derbend'i aşarak, Kafkaslardan cenûba inmeleri de bu seferin verdiği sarsıntı ile ilgilidir⁴³. Alp Arslan Câzıgların (herhalde bir Kıpçak ulusu) hükümdarı *Kafşut*'u⁴⁴ itaata aldı. Ondan sonra da çok "iştiyak duyduğu" büyük dedesi Selçuk'un mezarını ziyâret maksadı ile Cend, Sabran (Savran) şehirlerine ve Sır-derya boylarına vardı. Selçuklulardan ve Yabgu-Oğuzlarından sonra burada hüküm süren Cend hanını (Kıpçak olmalıdır) uzak mesafeden ve hediyeler ile karşıladı. Alp Arslan Cend hanına dokunmadı. Lâkin Alp Arslan Selçuklular için mukaddes bir belde ve kâfir Türklere karşı en mühim üs ve dede yurdu olan Cend'i sevgili oğlu Nasîrüd-din Melik-şâh'ın hâkimiyetine tevfiz ederek ecdadının ülkesini devletine bağladı. Büyük atasının mezarını ziyâret ederek ona lâıyk bir halef olduğunu gösterdi. Bundan sonra ve Sultan Sancar ve Hârizm-şâhlar zamanında da Cend kâfir(Türk)'lerin hududunda büyük bir üs (uç) şehri olarak çok ehemmiyet arz ediyor; Oğuz an'anesine uygun olarak *Uluğ-yabgu* unvanını taşıyan melik veya vâlıler idâresinde bulunuyordu⁴⁵. Alp Arslan Cend'den Hârizm'e ve oradan da Gürgenç şehrine döndü. Harap olan şehri imâr ve orada câmi inşâ etti. Oğlu Arslan Argun'u Hârizm vâlıliğinde bırakarak 7 Mayıs 1066(7 Cemaziyelâhir 458)'da Merv'e döndü. Ramazan bayramını Nişâpûr'da geçirdi. Zaferler ve bayram münâsebetile kendisini hediyeler ile

⁴⁰ İbn ül-Esîr, X, 14; 17; *Ahbâr ud-devle*, 16, 40; Mirhwând, IV, 82; Sibte, 222b.

⁴¹ Râvendî, s. 123; *Mücmel ut-Tavârih*, s. 408.

⁴² İbn ül-Esîr, X, 97.

⁴³ *Târih ul-Bâb*, s. 24; *İzahlar*, 107; Zeki Velidi Togan, Giriş, s. 190.

⁴⁴ Bu isim yanlış okunmuş, fakat Kâşgarlı Mahmud bu hususta bizi aydınlatmıştır, (bk. *Dîvân*, I. 377). Kafşutlular ulusu bilâhare Selçuklular arasında bulunuyordu. (Râvendî, s. 348)

⁴⁵ Mu'eyyed ud-Dîn Bağdadî, *el-Teveşşül*, s. 13-29, 78-85.

tebrike gelen Türkistan hanı, Gazne sultanı elçilerini, birçok tâbi ülkelerin emîr ve meliklerini kabul etti. Bu haşmetli toplantıda da altın bir taht üzerine ne çıkardığı Melik-şâh'ın veliahdlığı merâsimini tekrarladı⁴⁶.

Alp Arslan, 1067(459)'de, kardeşi Kavurt ile eniştesi El-basan'ın açıkça isyanları ile karşılaşınca Kirman üzerine yürüdü. Sultanın öncü kumandanı atabeg Çavlı ile Kavurt taraftarı El-basan arasında vukû bulan çarpışmada Kavurt'un kuvvetleri bozguna uğradı ve kendisi bu haber üzerine Bardasîr (Kirman merkezi) veya Cîruft kalesine sığındı; ağabeyisine elçi gönderip af diledi. Alp Arslan'ın kabûlü ile huzûra gelen Kavurt bey kardeşi ile kucaklaştı ve ağlaştılar. Sultan yine kardeşini memleketinde bıraktı ve hattâ kızlarına da çeyiz olmak üzere büyük meblâğlar verdi. El-basan'ın da bu hareketle Kavurt ile birlikte olduğuna dair yegâne kaydı veren Sibî'in imlâsı bir az müphem olmakla beraber hâdiseler ile te'yid edilmektedir. Sultan Kirman'dan sonra İstahr ve Şîraz taraflarına sefer yaptı; İstahr kalesi hâkimi Alp Arslan'a, getirdiği kıymetli hediyeler arasında, üzerinde "*eski bir yazı ile Cemşîd yazılı*" firûze bir kadehi de vardı⁴⁷. Şîraz meliki nankörlük ederek mensup olduğu savaşı ve âsî Şabânkâre kabilelerine dayanıp ayaklanan Fazlûya üzerine Nizâm ül-mülk ve Çavlı gönderildi ve bu âsî emîr mağlûp edilerek öldürüldü. Bazı kaynak ve tetkikler onu Gence emîri Fazlûn ile karıştırmışlardır⁴⁸. Atabeg Çavlı daima yağma ve tahribatta bulunan Şabânkâreler üzerine seferler yapıp kalelerini yıktı ve onları dağıttı. Vâlilik ettiği bu bölgede çok imâr işleri yaptı; su te'sisleri ve kanallar inşâ etti. Selçukluların büyük kumandanlarından olan Çavlı Sultan Mehmed Tapar zamanında da Haçlılara ve Türkiye sultanı I. Kılıç Arslan'a karşı gönderildi ve zaferler kazandı⁴⁹.

5. Anadolu Akınlarının Genişlemesi

Bizans'ın taht kavgaları ve Balkanlara göçen Peçenek, Oğuz ve Kumanların istilâları Anadolu fetihlerinin gelişmesine imkân verdi. Lâkin yüksek dağlar, derin vâdiler, müstahkem şehir ve kaleler ile dolu olan bu ülke açık

⁴⁶ *Ahbâr ud-devle*, 40 v.d.; İbn ül-Esîr, X, 17; Mirhwând, IV. 82 v.d.; Sibî, 227a, 230b.

⁴⁷ İbn ül-Esîr, X, 18 v.d.; Sibî, 232; *Ahbâr ud-devle*, 41-42 v.d.; *Târih-i güzîde*, 442; Gaffarî, 53b.

⁴⁸ İbn ül-Esîr, X, 24; *Ahbâr ud-devle*, 41-42; İbn ul-Balhi, s. 131, 160; *Şîraz-nâme*, s. 39; Gaffarî, 53b.

⁴⁹ *Şîrâz-nâme*, s. 42 v.d.; *Fars-nâme*, s. 128, 130, 146, 151-157.

arazi savaşlarına alışkın bulunan göçebe Türkmenler için çok defa zorluklar çıkarıyor; Bizans ordu ve garnizonları tarafından tâkip edilen göçebeler sıkı-sınca aile ve sürüleri ile tekrar Azerbaycan'a dönüyor ve Anadolu'da emniyetle kalamıyorlardı. Teknik silâhlardan ve muhâsara makinalarından mahrum bulunan Türkmenler, Selçuklu orduları himâyesinde ilerleyemedikleri zamanlarda, müstahkem şehir ve kaleler önünde duraklıyorlardı. Ani seferi sırasında, 1065(458)'de, Horasan Sâlârı, iki yıl önce giriştiği bir seferi tamamlamak üzere, Ergani yakınında Telhum kalesini⁵⁰ kuşattı. Kaleyı alamayınca oradan Siverek (Sevavereg) kalesine yürüyerek muhâsara etti; fakat burada da Bizans'ın Frank askerleri tarafından püskürtüldü. Urfa bölgesinde bazı yerleri aldı ise de bu mühim askerî şehre karşı taarruzu Bizans mukabelesi ile bozguna uğradı⁵¹. Böylece takibe uğrayan Horasan Sâlârı, 1066 Şubatında (Rebiyülevvel 458), Diyarbekir'e varıp *Bâb ul-hüve*'de karargâh kurdu. Mervânî emîri Nizâm üd-dîn kendisine şehrin kapılarını kapattı ve 30.000 dinar vermek üzere müzâkare edeceğini bildirdi. Lâkin bir suikast niyetinde olduğu için şehre gelen Sâlâr ve arkadaşlarını yakalayarak öldürdü. Onları attığı kuyu bir asır sonra bile "*Horasan Sâlârı kuyusu*" adını taşıyordu⁵². Bu hâdiseden haberdar olmayan Mathieu onun İran'a döndüğünü söyler⁵³. Bu meşhûr kumandandan bir daha bahsedilmemesi İbn ul-Azrak'ın doğruluğuna bir başka delildir.

Vezir Amîd ül-mülk'ün öldürülmesinden sonra onun adamlarından Gümüş-tekin, kendisi gibi saltanat kavgalarına karışmış pek çok Türkmen boy ve beyi ile birlikte Ergani ve Telhum havâlisine geldi. Afşin ve Ahmedşâh da bunlar arasında idi. Bu Türmenler Harran, Rakka ve Suruç bölgesine hâkim oldular. Fırat'ı geçip Hısn Mansûr (Adıyaman) üzerine yürüdüler. Urfa dükası Arvantos tâkibe koyularak iki taraf arasında şiddetli bir çarpışma oldu. Rumlar müthiş bir bozguna uğradılar; 10.000 kadar ölü ve esir verdiler. Esirler arasında bulunan Arvantos 40.000 dinar fidye ile kurtuldu. Fakat Ahlat'a dönen bu Türkmenler arasında da kavga çıktı ve Afşin Gümüş-tekin'i öldürerek Türkmenlerin başına geçti⁵⁴.

Afşin Gümüş-tekin'i öldürünce Alp Arslan'ın gazabından korkarak, bu Türkmenler ile birlikte, sür'atle Fırat nehrini geçti; karargâhını Kilikya'nın

⁵⁰ Bk. Honigmann, s. 139.

⁵¹ Mathieu, s. 130-132; Süryânî Mihael, *R.H. Cr. I*, 332.

⁵² İbn ul-Azrak, *Târih Mayyâfârikîn*, Kahire tabı, I, s. 183 v.d.

⁵³ *Chronique*, s. 133.

⁵⁴ Mathieu, s. 157-150; İbn ül-Esîr, X, 144; Abu'l-Farac, s. 217-218.

şimalinde, Amanos dağları arasında “Karadağ”da kuran Afşin geniş bir istilâ hareketine girişti; Türklerden büyük bir tâife ile Dulûk ve Ra’ban’ı fethetti. 1066 Ağustosunda (458 Şevval) Antakya dükalığı arâzisini istilâ ve yağma etti; halk dağlara ve kalelere kaçtı. Aldığı esir ve ganimetler arasında sadece mandaların sayısı 40.000 idi. 460(1067-1068)’da ikinci bir istilâ ile Bizans’ın Antakya üssünü çökertti. Esir edilen köle ve câriyelerin Halep’de satılan miktarı, defterlere göre, 70.000 kişiye yükselmiş idi. Antakya dukasından da 100.000 dinar nakid ve pek çok mal almış idi. Anadolu’nun açılmasına yardım eden bu zaferlerden dolayı Alp Arslan memnûniyetini ve kendisini affeylediğini bildirdi⁵⁵. Urfalı Mathieu ses benzerliği dolayısı ile Afşin adını Ermenice *Oşin* şekline sokmuş ve bu sebeple ilim adamları ismi anlayamadıklarından ya eserlerine almamışlar⁵⁶ veya Afşin ile *Oşin*’i iki ayrı Türk beyi sanmışlardır⁵⁷.

Karahanlı hânedanına mensup olduğu anlaşılan “Türk hükümdarı Hâkan-oğlu Hârûn”, bizce bilinmeyen bir sebeple, bir miktar kuvvetin başında, gelip Halep Mirdâsî emîri ‘Atiyya ve Mahmûd ile anlaşarak Anadolu gazalarına katıldılar; 1064 sonlarında, Dânişmendliler tarihinde meşhûr olan Komana(*Komânûn*)’ya kadar ilerlediler; fakat 1065’de Bizanslılara mağlûp oldular⁵⁸. Afşin’in meydana çıkması üzerine Bizans’ın ilerlemesi durdurulmuştu. Hârûn’un askerleri arasında ilk defa olarak “*Uc Türkleri*” adına rastlamaktayız. Anadolu’da eski İslâm hudut teşkilâtı (*sugûr* veya *avâsim*) gazileri yerine geçen bu *Uc Türkleri*, bizzat bu kaydı veren İbn ul-Adîm başta olmak üzere kaynak ve tetkiklerde etnik bir isim sanılıyordu ki, *Uc Türkleri* tâbirinin bu mânâda olduğu ve bu isimde bir Türk kavmi bulunmadığı vaktiyle meydana konmuş idi⁵⁹.

Anadolu’nun cenûbunda Bizans müdafaası yıkılırken Orta Anadolu’da da akınlar devam ediyordu. Nitekim Türkler, 1066’da, Malatya havâlisini tekrar istilâ ettiler. Bizans’ın çöküşünden faydalanan Ermeniler ve husûsiyle Bazrig-oğulları Bizans’a isyan ederek Rum ve Süryânî köylerini ve kiliselerini yağma ediyorlardı. Türklerin gelişi ile Ermeniler sahneden çekildi. Ermeni Bogusag ailesi daha ziyâde emlâkini korumak için müslüman sultan-

⁵⁵ İbn ul-’Adîm, *Buğya*, 63b-64a; *Tarih Haleb*, II, 11 v.d.; İbn Şaddâd, 95a 95b; İbn ül-Esir, X, 144, 217 v.d.; Mathieu, 156.

⁵⁶ M. H. Yinanç, s. 60 v.d.

⁵⁷ Laurent, s. 24 v.d.

⁵⁸ İbn ul-’Adîm, *Buğya*, 81b-82b; *Târih Haleb*, I, 294-297; II, 9 v.d.; ‘Azimî, 160a; İbn Kalânîsî, 92 v.d.

⁵⁹ Bk. F. Köprülü, *T. M.*, I, 209-211.

dan ve halifeden ferman aldı ve Siverek'e hâkim olup mevkillerini de muhafaza ettiler. Bunlar sonraları 1137'de Gerger hristiyanlarına karşı savaş yapıyorlardı. İmparator Dukas bu zamanda Malatya surlarını inşâya başladı ve N. Botaniates kumandasında buraya bir ordu gönderdi⁶⁰. Fakat bu kumandan bir şey yapamadı. Türkler Kızılırmak (*Halys*) vâdisinden ilerleyerek, 1067'de, Kayseri'yi fethettiler. Orta Anadolu Türkler ile doldu; Kilikya'ya kadar yayıldılar⁶¹. Bu ağırlaşan ve ilerleyen Türk akınları karşısında Bizanslılar kudretli bir kumandan olan Romanos Diogenes'i tahta çıkarmakla imparatorluğu kurtarmayı düşünüyorlardı.

6. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferi

Oğuzlar daha 1045 (437) senesinde Kafkasya'ya girmişlerdi. Payitahtı Yezidiye şehrini surlar ile çeviren Şîrvân-şâh, 1066 (458) yılında gelen Türkmenleri mal vererek dönmeye razı etmişti. 1066 Kânun I. (459 Muharrem) de Kara-tekin Şîrvân-şâh'ın amcası Mamlân ile birlikte Şîrvân'a ikinci defa girdi ve Bakû ile Şabarrân arasını istilâ ve Yezidiye şehrini muhâsara etti. Şîrvân-şâh meşhûr hâcib Selçuklu beyi Sav-tekin'e gizlice haber gönderdi. Onun hareketi üzerine Kara-tekin oradan uzaklaşarak Kür nehrini yaptıkları köprüden geçtiler. Oğuzların cenûptan Kafkasya'ya girdikleri bu sıralarda idi ki, şimalden Derbend'i (*Bâb ul-abvâb*, Demir-kapı) aşan gayr-i müslim Türkler, Komuk, Alan, Sarîr ve Hazar bakiyeleri Şekî ve Erran ovalarına iniyordu. Şaddâdîlerden Gence emîri Abu'l-Asvâr payitahtına kadar ilerleyen bu akınlara karşı çıkamadı. Bu karışık durumdan faydalanan Abhâz (Gürcü) kralı Bagrat da Şîrvân-şâh'a karşı harekete geçmiş ve 1067 Nisanında (459 Cemâziyelâhîr), Şekî'yi istilâ edip Kakhetia kralı Kagık'ın oğlu Ahsartân(Agsartan)'a vermişti. Kral ilerleyerek Berdea'ya girdi. Şîrvân-şâh Gürcülere dayanamayarak Yezidiye'ye çekildi. Türkmenlerin yardımına başvurdu; reisleri Kara-tekin ve Kaymaz ile ittifak ve sıhriyet kurdu⁶².

Alp Arslan'ın Kirman seferi ile meşgûl olduğu zamanda Kafkasya'da durum bu kadar karışık olmuştu. Alp Arslan'ın tahta çıkmasında yardımı olan ve Kazvin'e hâkim bulunan El-basan Türkmenlerin akınlarına karşı Şîrvân'ı

⁶⁰ Süryânî Mihael, 162-165, 247; Abu'l-Farac, 217, 265.

⁶¹ Attaliates, 94; Skylitzes, 661; Lebeau, XIV, 459-461; G. Finlay, *History of the Byzantine Empire*, London, 1851, III, 23-31; J. Laurent, s. 24; Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, I, 468.

⁶² *Târih ul-Bâb*, 13, 23 v.d.; *Şaddâdîler tarihi*, 14-16; *Ahbâr ud-devle*, s. 4.

himâye maksadı ile Şîrvân-şâh'ı yıllık 300.000 dinar vergiye bağlamış ve 1067 Şubatında adamlarını göndererek bu parayı istemişti⁶³. Bu ihtiraslı şehzâde tatmin olamadığı için Kavurt'un isyanına iştirak etmiş; onun mağ-lûbiyeti ve Alp Arslan'ın hareketi üzerine Kavzin'den uzaklaşmıştır. İşte Alp Arslan Kavurt ve Fazlûya isyanlarını bastırdıktan sonra bu sebeplerle Kafkasya seferine çıkmak zorunda kalıyordu. Nizâm ül-mülk ve meşhûr Kafkasya fâtihî Sav-tekin beraberinde idi. Bütün mahallî müslüman emîrler sultanı uzaktan hediyeler ile karşıladılar. Alp Arslan 1088 başında (460 Rebiyülevvel) Şeki üzerine yürüyerek Gürcü ve Abhazları taredetti. Savaşa cesaret edemeyen kiral Bagrat kaçtı. Neft makinaları ile ormanlarda çıkartılan yangınlar sâyesinde orduya yol açıldı ve kaleler fethedildi. Şeki kiralı olan Ahsartan (Agsartan) muhârebeye girişmeden teslim oldu ve hattâ sultanın eli ile İslâmiyeti kabul etmek istedi. Bundan çok sevinen Alp Arslan buradan asıl Gürcistan'a (Khartli) girdi. Altı hafta içinde bütün bu ülke ve kalelerini fethetti. Türk akıncıları denize yakın *Sver* veya *Sber*⁶⁴ kalesine kadar yayıldı. Şiddetli bir kış hüküm sürdüğü için sultan bir müddet Kars'ta kaldı. Oradan Gürcü kiralının aldığı Tiflis'i kurtardı ve şehirde yeni bir câmi inşâ etti. Kiral Bagrat meşhûr Liparit'in oğlu İvane'yi sulh teklifi için sultana gönderdi. Dağlara çekilen ve tâkibi güç olan kiralın vergi ödemek şartı ile tâbiyeti kabul edildi. Tiflis ve Rustov şehirleri Fazlûn'un idâresine verilerek orada bir Uc beyliği kuruldu. Kiralın kızı da kendisine nikâhlandı. Karahanlı hükümdarının ölümü haberi Alp Arslan'ın derhal dönmesine sebebiyet verdi⁶⁵.

Alp Arslan Kafkasya dönüşünde Derbend halkı Şîrvân-şâh'ın reislerini hapsedmiş olmasından şikâyet ediyordu. Bu sebeple sultan bir müddet Şîrvân-şâh'ı mevkuf tuttu. Kara-tekin de Yezidiye'den kaçıp Maskat'ta öldü. Derbendliler ile Şîrvânlılar arasında savaş başladı. Erran emîri Fazlûn da bu savaflara karıştı⁶⁶. Bu durumdan faydalanan Gürcü kiralı Khartli'ye indi; Tiflis'i tekrar zaptetti. 1068 Temmuzunda esir olan Fazlûn kiralâ teslim edildi. Bu hâdiseler üzerine Alp Arslan tekrar *Sarhang Hâcib ul-has* (Gürcü

⁶³ *Târih ul-Bâb*, s. 12 v.d.

⁶⁴ Bk. Saint-Martin, II, 181.

⁶⁵ *Ahbâr ud-devle*, s. 43-46; Sibî, 233b; *Târih ul-Bâb*, 12-14; *Şaddâdiler târihi*, 16 v.d.; Brosset, I, 331-333; Brosset, *Chronique de la Géorgie*, I, I, s. 55; Abu'l-Farac, 218; İbn Şaddâd, 82a; Reşid ud-Dîn, s. 31 v.d.; *Anonim Selçuknâme*, 14; Mükrimin Halil Yınanç, s. 62-64; V. Minorsky, *History of Sharvan and Darband*, 66 v.d.; *Studies in Caucasion history*, s. 65 v.d. Başta İbn ül-Esîr olmak üzere İslâm kaynaklarının çoğu ya bu seferden hiç bahsetmez veya onu birinci sefer ile karıştırırlar.

⁶⁶ *Târih ul-Bâb*, s. 14-15. 26.

kaynaklarında *Sarang Alhaz*) Sav-tekini, 1069 Nisanında (461 Cemaziyelâ-hir), Kafkasya işlerini düzeltmeğe gönderdi. Sav-tekini Gence emîrini kiral-dan fıde ile kurtardı. Derbend işlerini düzeltmek için de bir menşur ile Yağma-beg oraya gönderildi. Alp Arslan elinde müslüman olan ve bu sebeple de sultanı heyecanlandıran Afsartan da bilâhare bu feodal muharebelere karışmış ve 1072'de Şîrvân-şâh ile Errân-şâh'ın ittifakı karşısında mağlûp olmuş; Maluğ (*Baluğ*) kalesi elinden alınmış; kiral Bagrat da Alan (Osset) kiralının yardımı ile Gence emîri Fazlûn'u bozmuştur. *Şeddâdîler tarihi* bu Afsartan hakkında "lâ'in" tâbirini kullanmıştır ki, bu onun irtidad ettiği veya samimî müslüman olmadığı intibasını verir. Nitekim Gürcü kaynağı Alp Arslan zamanındaki ihtidasından bahsettikten sonra, 1080 yılında, "Afsartan Melik-şâh'a gidip Hristiyanlığı terk ve İslâmiyeti kabul etti ve bu sayede sultan Jahet bölgesini aldı" demekle durumun karışıklığını belirtir. Bununla beraber bu savaşların mahallî kaldığı, Selçuk sultanına tâbiyyette bir kusur işlemedikleri ve bizzat kiral Bagrat'ın da hediye ve haraç göndermeye devam ettiği gözüküyor⁶⁷.

7. Selçuklu Kudretinin Yayılması

Alp Arslan'ın Karahanlı hükümdarının ölümü sebebiyle dönüşünü yalnız bir müellif kaydeder⁶⁸; fakat bu münâsebetle başka bir bilgi vermez. Kaynakların "*Büyük Tamgaç (Tavgaç) Han*" unvanı ile çok övdükleri Semerkand hükümdarı İbrahim Han İlig Nasr Han'ın oğlu olup, 1088 (460) senesinde ölmüştür. Alp Arslan henüz Merv meliki iken 1061'de onun memleketlerini istilâ etmiş, han da kendisini Halîfeye şikâyet etmekten başka birşey yapamamıştı. Nihâyet Alp Arslan Kadır⁶⁹ Han'ın kızı ile evlenmiş; kendi kızını İbrahim Han'ın oğlu Şems ül-mülk Nasr'a vermiş ve Melik-şâh'a da onun kızını almıştı. Tarihçilerin dindarlığı, âlim ve şâirleri himâyesi, kültür ve imâr faaliyetleri dolayısı ile çok medh ettikleri bu İbrahim Han önce kötürüm olunca bu oğlunu tahta çıkarmış ve bir az sonra da ölmüştür. Hanın diğer oğlu Togan Han Taşkent (Şâş) ve Tunket vâlisi olup, bunu kabul etmeyerek Semerkand'ı kuşattı. Şems ül-mülk kardeşini Semerkand'dan taretmeğe ve muhâsara ettiği Buhârâ'yı da kurtarmaya muvaffak oldu. İbrahim Han'ın vaktiyle memleketlerini istilâ eylediği Kadır Han'ın oğulları

⁶⁷ *Târih ul-Bâb*, 14 v.d.; 26 v.d.; *Şeddâdîler tarihi*, 17 v.d.; Brosset, I, 333, 335, 349.

⁶⁸ *Ahbâr ul-devle*, s. 46.

⁶⁹ Bu isim arapça değil türkçe kuvvet mânâsındadır (Bk. Osman Turan, "Cingiz adı hakkında", *Belleten*, XIX, 1941, s. 269).

Hârûn Buğra ve Tuğrul Kara Hanlar da Semerkand üzerine yürümek fırsatını buldular. Fakat onlar da ric'ate zorlanarak, Hucend hudut olmak üzere, anlaşmaya mecbur oldular⁷⁰.

Alp Arslan'ın Kafkasya'dan dönüşüne sebep olarak kaydedilen hâdiseler işte Türkistan'da çıkan bu karışıklıklardır. Bununla beraber Şems ül-mülk'ün duruma hâkim olması Alp Arslan'ın sefere çıkması lüzûmunu beraber etmiştir. Nizâm ül-mülk, Alp Arslan ile Şems ül-mülk Nasr Han arasında elçiler gidip-geldiğine dair bir takım hikâyeler anlatmaktadır⁷¹, ki bu münâsebetlerin sultanın ölümüne sebep olan-son Mâverâünnehr seferi değil bu esnada vukû bulunduğu tahmin edilebilir. Türkistan'da durumun yatışması yanında Bizans imparatorunun şark seferine hazırlanması haberleri de zaten sultanın garp işleri ile uğraşmasını gerektirmekte idi. Selçuk devletinin artan kudreti sâyesinde de 462 senesinde Mekke emîri Alp Arslan'a elçi gönderip Mısır Şi'î halîfesi nâmına okutmakta olduğu hutbeyi ve Alevî ezanını kesip Sünnî halîfesi ve sultan adına çevireceğini bildiriyor ve Alp Arslan'ın himâyesini talep ediyordu. Alp Arslan bu himâye teklifini memnûniyetle kabûl edip emîre hil'atlar ve 30.000 dinar ihsan etti; yıllık 10.000 dinar da göndereceğini bildirdi ve Medine emîrinin de aynı şeyi yapmasını istedi. Selçuk kudretinin yükselmesi ve Bizans taarruzlarının ağırlaşması dolayısı ile Haleb Mirdâsî emîri Mahmûd da aynı şekilde Mısır tâbiyyetini koparıp Abbâsî halîfesi ve Selçuk sultanı nâmına hutbe okutacağını bildirdi ve bu hususta bir anlaşmaya varıldı. Bununla beraber Haleb'de Şi'îlik çok kuvvetli olduğundan, 19 Şevval 462 cuma günü, hutbenin sultan nâmına okunması ancak Han oğlu Hârûn'un Türk askerleri sâyesinde ve câmiin muhafaza altına alınması ile mümkün olabilmiş ve halk da "*Ebu Bekir'in gelmesi için Âlî muhâsara edilmiştir*" nüktesi ile ne derece Şi'î olduğunu belirtmiştir⁷². Böylece Selçuklular himâyesinde sünnî İslâmiyet yükseldikçe Şi'îlik ve Hıristiyanlık da geriliyordu. Bununla beraber Suriye'de bu ilerleme çok çetin ve çok cep-heli tedbirler ile mümkün oluyordu. Nitekim Haleb'de ilk Selçuk medresesi Artuk'un torunu Süleyman tarafından, 510(1116)'da, inşâ edilirken bina geceleri Alevîler tarafından devamlı bir şekilde yıkılmakta idi ve ancak Artuklu

⁷⁰ İbn ül-Esîr, X, 103 v.d.; Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, nşr. Schefer, 49; *Mecma' ut-tavârih*, aynı cilt, s. 235 v.d.; 'Avfî, *Cavâmi'ul-hikâyât*; Saîd Nefîsî, *Bayhâkî zeyli*, III, s. 1212-1215; Abul-Fidâ, II, 195.

⁷¹ *Siyâset-nâme*, s. 88-90.

⁷² İbn ul-'Adîm, *Târih*, H, 16-18; İbn ül-Esîr, X, 21 v.d.; Sibî, 248a; 'Îmâd ud-dîn, 36; 'Azîmî, 181b; İbn Kalânîsî, 98.

emîri, Alevîlerin reisi şerîf Zuhra b. Ali'nin tavassutunu sağladıktan sonra inşaat ikmâl edilebilmiştir⁷³.

8. Anadolu Gazaları ve Bizans'ın Mukabelesi

Alp Arslan'ın Kafkasya ve şarkî Anadolu hudutlarında yaptığı iki seferden de dönüşü Anadolu fetih ve akınlarının duraklamasına sebep olmadı. Aksine bir yandan devamlı göçler, öte yandan ayaklanmalara katılan Türkmenlerin Anadolu'ya kaçmaları bu ülkede Türk kesâfetini arttırmaya ve fetihleri genişletmeye sebep oluyordu. Bizanslılar bugüne kadar iyi müdafaa edilemeyen ve gittikçe tehlikeye düşen Anadolu'yu kurtarmak için Romanos Diogenes gibi kudretli bir kumandanı imparatorluk makamına çıkardılar. Uzun zamandan beri sefere çıkmamış Bizans imparatorlarına mukabil Diogenes Makedonya ve Bulgaristan askerlerini, Uz (Oğuz), Frank ve Varang ücretlilerini de ordusuna alarak, 1069 baharında, en fazla istilâya uğrayan Antakya istikametinde harekete geçti. O Kayseri'ye doğru ilerledikçe Türkmenler de geri çekiliyordu. Bizans ordusu Kayseri'den şark-cenup istikametinde yoluna devam ederken Oğuzların Niksar'ı (*Neokaisaria*) işgal ettiklerini öğrendi. Bu sebeple yolunu Sivas'a doğru değiştirdi. Türkmenler çevrilmek tehlikesi ile karşılaşmamak için mallarını bırakarak kaçmaya başladılar. Fakat arkadan yetişen imparator bir miktarını esir aldı; öldürdü ve bu muvaffakiyet üzerine tekrar cenûba yöneldi. Bir kısım kuvvetlerini de Malatya'ya ve Fırat boylarına gönderip arkasını emniyete almak istedi. Lâkin bu havâlide Has İnal (*Hapsinal*) idâresinde bulunan Türkmenler ona Malatya'dan dışarı çıkma fırsatı vermedi. İmparator yoluna devamla Membic (*Hieropolis*) şehrini şiddetli bir muhâsaradan sonra aldı. Kaçamayan halkı, civar bölgelerin ahâlisi esir ve katl edildi; köyler yakıldı. Oradan da Hârûn'un az önce kurtardığı Artâh ve Azâz şehirlerini de ele geçirdi. Antakya dukası Haçatur (*Peht*) da Nâdir isminde bir Türk vâlinin idâresinde bulunan Uşfûnâ kalesini, 1069 Mayıs sonlarında (461 Şâban başları) zaptedip ahâlisini kılıçtan geçirmiş ve esir almıştı. Bizans ordusu böylece, Haleb'e yaklaşmış; Haleb emîri Mahmud ve Han oğlu Hârûn ric'at etmişti. Haleb'de büyük bir korku hüküm sürüyordu. Fakat imparatorun büyük ordusu burada şiddetli bir açlığa mahkûm oldu. Gerçekten bir yandan Mısır ve Suriye'de hüküm süren kıtlık, öte yandan da, kaynakların belirttiğine göre, Türkmenlerin

⁷³ İbn Şaddâd, 24b.

bütün gıda maddelerini yok etmeleri Bizans ordusunda çok zâyîata sebep oldu. Fakat daha mühimi, Afşin idâresinde bulunan Türkmenler, eski taktilerine başvurarak, imparatorun önünden çekildikten sonra, tekrar iç Anadolu'yu istilâya, Sakarya boylarında ilerlemeye başladılar. Nihâyet Amûriyye (Amorion) şehrini fethettiler. Bu haberi alan ve büyük bir teessüre kapılan imparator artık daha fazla kalamayarak döndü. Fakat dönüşünde ordusunu Anadolu'da Türkmenlere karşı dağıttı. Bir kısmını Haçatur'a verip Kilikya'ya giren Türkmenlere karşı gönderdi. Silifke havâlisinde perişan edilen Türkmenler sâhilden zorlukla Haleb'e vardılar⁷⁴.

Gerçekten Afşin imparatorun hareketinden sonra, 461 (1069)'de İslâm tarihinde Abbâsî halifesi Mu'tasım(833-842)'ın, yine Türk askerleri ile aldığı Amûriyye şehrini feth etti⁷⁵. Bu fetihde imparatora düşman bir Bizans kumandanı (*batrîk*) kendisine yardım etti ve Mu'tasım zamanında Bizans'a karşı zaferler kazanan selefi ve adaşı Afşin'in hâtırasını canlandırdı. Afşin bu mühim ve müstahkem şehrin fethinden sonra sayısız esir ve ganimet ile döndü. İmparator İstanbul'a hareket edince ordunun tevzii ve perişanlığı dolayısı ile Afşin'a karşı çıkmadı. Sibt'e göre vaktiyle "*Hazar havâlisinde mukîm olan*" Afşin Urfa havâlisinde kışlamak üzere hareket etti⁷⁶. Böylece imparatorun bu büyük seferi Türklerin ilerlemesine bir engel teşkil etmedi. Türkler surları bulunmayan Konya şehrini de ilk defa 1069'da fethettiler. Bu sırada Anadolu'da Afşin'dan başka Sanduk ve Ahmed-şâh da fetihler yapıyordu. Gerçekten İbn ul-Adîm'e göre "Sanduk, 462 senesinde, azîm bir asker ile Rum'dan Haleb'e döndü. Ma'arra, Hama ve Hims taraflarında kışladıktan sonra emîr Mahmud'dan mal ve hediye alarak tekrar Rum gazasına hareket etti"⁷⁷. İmparator biri Manuel Komnenos kumandasında Sivas'a, diğeri Ermeni Filaretos kumandasında Malatya'ya iki ordu sevketti. Bu sırada imparatorun bir elçi ile birlikte 100.000 dinar para, 4.000 çeşit kıymetli elbise ve 300 katır hediye gönderip mukabilinde bir sulh teklifinde bulun-

⁷⁴ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 84b-85a; *Tarih*, s. 12-15; İbn ül-Esîr, X, 20; Sibt, 239b; 'Azîmî, nşr. Cahen, J.A. (1938). s. 438; İbn Kalânîsî, 98; Mathieu, 101 v.d.; Süryânî Mihael, 168, Abu'l-Farac, 218; Zonaras, 105a; Attalies, 94, 105, 110; Skylitzes, 661, 670, 673; İbn ul-Cevzî, VIII, 256; İmâd ud-dîn, 36; Lebeau, XIV. 470-487; Laurent, s. 25.

⁷⁵ Eskişehir-Akşehir yolu üzerinde, bk. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 253.

⁷⁶ 'Azîmî, s. 358; İbn ul-Cevzî, VIII, 254; Sibt, 242b-243a; İbn ül-Esîr, X, 144; Baybars Mansûri, 280a; Abu'l-Farac, 218; Zonaras, 105a; Attalies, 121 v.d.

⁷⁷ *Buğya*, 85a; *Tarih*, II, 16.

duğu rivâyeti var ise de⁷⁸ bunun aslı olmadığı ve başka bir teşebbüsle karıştırılmış bulunduğu görünüyor.

9. Alp Arslan'ın Anadolu ve Suriye Seferi

Bu sulh teşebbüsü vârid olsa dahi bunun gerçekleşmesi ve devamı imkânsızdı. Zîra ne Bizanslılar Anadolu'yu terk edebilirdi ve ne de Türklerin dönmesine ve başka bir yurt bulmasına imkân vardı. Bu sebeple, Alp Arslan böyle bir sulhe bağlı kalsa bile, Türkmenleri durdurmak ve geri çekmek elde değildi. Bundan başka Diogenes, şark seferi tatmin edici bir netice vermemiş olmasına rağmen, kendisini kâfi derecede kuvvetli hissediyor ve Anadolu'yu kurtaracağına inanıyordu. Bununla beraber Alp Arslan'ın ilk hedefini de Bizans değil Mısır Fâtımîleri teşkil ediyor; Anadolu'dan eskiden İslâmlara ait ve şimdi Bizans'ın elinde bulunan bölgeleri fethetmeyi kâfi görüyordu. Gerçekten Bizanslıların hücumları ve zayıflayan Fâtımîlerin tahriki karşısında bir yandan Haleb emîri, öte yandan daha mühim olarak Mısır veziri sultanı dâvet ediyorlardı. Mısır veziri Nasr üd-devle Hamdan ile ordu kumandanı Bedr ül-Cemâlî arasında başlayan mücâdele dolayısı ile vezîr, 462 yılında, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed al-Buhârî'yi Haleb kadılığına tâyin ederken aynı zamanda onu Selçuk sultanına elçi gönderiyor ve ona Mısır'ı teslim edeceğini ve bu suretle Şi'îliğe son verilmesine kararlı olduğunu bildirmekte idi. Fâtımîlerin Şam vâlisi Pars-toğan da İbn Hamdan tarafını tutunca Bedr ul-Cemâlî Şam'a geldi. Bu sırada Fatimî ordusundaki Türklerden başka Suriye'de Korlu idâresindeki Türkmenler yanında, isyanlara karışıp bir kısmı Anadolu'ya, bir kısmı da Atsız v.b. beyler ile birlikte *Yavgulu* (*Yavgıyya*) Oğuzları da buralara gelmişlerdi. Bu durum ve dâvetler dolayısı ile Suriye-Mısır seferi büyük bir ehemmiyet kazanmış oluyordu⁷⁹.

Alp Arslan bu sebepler ile 1070 Temmuzunda (462 Zilkade) büyük bir ordu ile hareket etti. İslâmların elinde ve Selçukluların tâbiyetinde kalan uc şehri Ahlat'a geldi. Urfalı Methieu'ya göre, Alp Arslan Tuğrul-beg'in ölürken alınmasını vasiyet ettiği Malazgird ve Erciş kalelerini sür'atle fethetti. Bu esnada Diyarbakir Mervânî emîri Nizâm ud-dîn'in kardeşi Sa'id huzûra gelerek Diyarbakir hâkimiyetinin kendisine verilmesini dilemiş ve galiba Horasan Sâları ve arkadaşlarını öldürdüğü ve sâdık bir tâbi olmadığı için

⁷⁸ İbn ül-Esîr, X, 144.

⁷⁹ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 85b-86a; *Tarih*, II, 18 v.d.; İbn Muyassar, 19 v.d.; 'Azimî, s. 359; İbn Kalânîsî, s. 92-93; İbn ül-Esîr, X, 20 v.d.; Sibî, 248a.

Nizâm ud-dîn'e kızan sultan bu dileği kabul etmiştir. Bu sebeple sultan ordusu ile Diyarbekir'e vardı ve Dicle üzerinde "*Harşafıyya*" denilen mevkiye ordugâh kurdu. Bu hudut şehrinin sûrlarını hayranlıkla temâşâ eden *sultan ellerini teberrûken hisarın taşlarına ve göğsüne sürdü*. Vezîr Nizâm ül-mülk'ü Meyyâfârikîn'de oturan Nizâm ud-dîn'e gönderip kararını bildirdi. Lâkin emîr büyük hediyeler, karısı ve hemşirelerinin niyazları ile önce vezîri yumuşattı; sonra da Amid(Diyar-bekir)'e giderek sultanın merhametini kazandı ve affa nâil oldu. Alp Arslan, ordunun masrafları için, emîrin taahhüd eylediği 100.000 dinarı çiftçilerden alacağını öğrenince de, "*halka şefkati dolayısı ile*" bu paradan vazgeçti. Böylece sultan Diyarbekir idâresinde bir değişiklik yapmadan hareket edip Bizanslılara ait Telhum ve Siverek kalelerini sür'atle düşürdükten sonra Urfa üzerine yürüdü⁸⁰.

Alp Arslan 1070 Teşrin I. (463 başı) de Urfa önünde ordugâhını kurdu ve bir müddet şehrin teslimini bekledi. Sultan diğer Arap emîrleri gibi Halep emîri Mahmud'un ve Han oğlu Hârûn'un da hazır bulunması için Ebû Ca'fer Buhârî'yi gönderdi ise de Mahmud gelmedi; Hârûn da bu sırada ölmüş bulunuyordu⁸¹. Urfa (*Ruhâ*, Edessa) eski kültür merkezi ve dinî bir merkez olarak meşhûr bir şehir idi. Bir kaynağın rivâyetine göre bu sırada şehirde 80.000 Ermeni, 20.000 Süryânî, 6.000 Rum ve 1.000 Frank (efrenci) vardı⁸². Şehir çok müstahkem, müdafaa imkânları müsait idi ve Bulgar Basil adlı bir kumandanın idâresinde bulunuyordu. Bu sebeple Urfa takriben iki ay süren şiddetli bir muhâsaraya mukavemet etti. Fazla vaktin kaybı mahzurlu olduğundan ve şehir, muhâsara kaldırıldığı takdirde, 50.000 dinar ödemeyi teklif ettiğinden sultan bir barış yapıp 20 İkinci Kânun 1071 (14 Rebiyülâhîr 463)'de Fırat nehrini geçti. Buhârâlî Kadı Ebû Ca'fer Muhammed Alp Arslan'a: "*Efendimiz; nimetinden dolayı Allah'a şükr ederim. Zîrâ bu nehri ne eski zamanlarda ve ne de İslâm devrinde, köleler müstesna, Türk hükümdarı olarak, ilk defa siz geçiyorsunuz*" dedi. Bundan hoşlanan Sultan da bütün emîrleri ve beyleri çağırarak bu sözleri tekrarlattı ve kendisi de Allaha hamd etti⁸³.

Halep emîri huzûra gelmemekte inâd gösterdiğinden Alp Arslan, sonradan kendi unvanı ile anılmış bulunan, *Tell-Sultân* (Sultan tepesi) üzerinde

⁸⁰ İbn ul-Azrak, 152b; Sibte, 252a; İbn ul-Esîr, X, 22; İmâd ud-din, 35; Mathieu, 163 v.d.; Abu'l-Farac, 219: Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, Edirne Badi Efendi kitapları No: 559 (2314) 19a.

⁸¹ İbn ul-'Adîm, II, 19; Sibte, 248b.

⁸² *Siyar ul-abâ al-batârîka*, Paris, Bibl. Nat. Ar., 302, s. 165; Ar., 305 s. 246.

⁸³ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 86b; *Tarih*, II, 20; İbn Hallikân, II, 60; Sibte, 252b-253a; S.A. *Batârîka*, s. 166-168; Mathieu, s. 165; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 19b; J. Laurent, "Des Grecs aux Croisés", *Byzantion*, I, 370-376.

ordugâhını kurarak Haleb'i muhâsaraya mecbur kaldı. Yavuz Sultan Selim de Mısır seferinde aynı tepe (Sultan öyüğü) üstünde karargâhını kurmuş; aynı kudret ve îmana sahip iki Türk sultanı burada da birleşmişti. 1071 Nisanı ilk günlerinde başlayan muhâsara uzun sürdüğü hâlde ancak bir gün hücum yapıldı. Dindar sultan “*Rumlar karşısındaki bu hudut şehrini kılıç ile fethetmekten korkarım*” diyerek Diyarbekir surları önünde olduğu gibi burada da gaza mefkûresini belirtiyordu. Emîr Mahmud nihâyet annesi ile birlikte ve “Oğuz kıyâfetine” (fî ziyî ul-guz), Mayıs ortasında, sultanın huzuruna geldi, ve annesinin şefaati ile affa nâil oldu. Sultan Haleb hâkimiyetini tefviz eden menşûrunu da ihsan ettikten sonra Mısır üzerine yürümeğe karar verdi. Fakat bu sırada idi ki, Bizans imparatoru elçisi ile gönderdiği mektubunda Alp Arslan’dan Malazgird, Ahlat, Erciş ve Membic şehirlerinin terkinini istiyor, aksi takdirde büyük bir ordu ile hareket edeceğini bildiriyordu. Gazaba gelen Alp Arslan elçiyi sert bir cevap ile geri gönderdi. Fakat imparator Diogenes’in sayısız bir ordu ile Erzurum(Kalîkala)’a doğru ilerlemekte olduğuna dâir gelen haber sultanı telâşlandırdı. Halbuki elçinin gelişi Bizanslıların taarruz edemeyecekleri kanaatini veriyordu. Bu durumda sultan en seçkin (hassa) askerlerini yanına alarak Suriye ve Mısır yolundan döndü ve ordusunun, Halep emîri Mahmud ile birlikte, Fâtûmilere karşı sefere devamını emretti. Alp Arslan’ın bu sür’atli ve telâşlı dönüşüne şahit olan Bizans elçisi bu hâli imparatora bir müjde haberi olarak ulaştırdı⁸⁴.

Alp Arslan Afşın hakkında merakla beklediği haberi de bu sırada aldı. Filhakika Ahlat’a varan Afşın Sultana gönderdiği mektubunda: “*İşte Rum ülkelerini istilâ edip büyük bir ganimet ile döndüm. Rumlar bizimle savaşıacak kudrette değildir*” ifâdesi ile zaferlerinden aldığı gururu belirtiyor ve Alp Arslan’ı da ümitlendiriyordu⁸⁵.

10. El-basan ve Yavgulular Meselesi

Alp Arslan Hemedan’dan Anadolu’ya hareket ettiği zaman El-basan (*Erbaşgan*) da idâresinde bulunan Yavgulu (*Yavgıyya*) Oğuzlarından bir tâife ile birlikte sultanın önünden kaçıp Anadolu’ya geliyor ve Bizans’a sığınmak istiyordu. Onun ne adı, hüviyeti ve ne de bu tâifenin ismi ve menşe’i bu-

⁸⁴ İbn ul-’Adîm, *Buğya*, 86b-87b, 188a; *Tarih*, II, 20-23; Sibî, 253a-253b; ‘Azîmî, 359; İbn Kalânîsî, 99; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 19b-20a; Abu’l-Farac, 220; Bryennios bu elçinin L. Diabatenis olduğunu söyler, s. 489; *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 78.

⁸⁵ Sibî (İbn Kalânîsî) s. 102; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 20b; Abu’l-Farac, 220.

güne kadar muamma olmaktan çıkmış değildi. Anadolu ve Suriye'nin fethi ve iskânında büyük bir rolü olan bu tâife reisinin adı kaynaklarda çok bozuk yazılmış olmakla beraber verilen kayıtların mukayesesinden bunun *Er-basgan* (Er-basan) olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu devirde Yağı-sıyan, Yağı-basan isimleri de henüz *Yağı-sıyan* ve *Yağı-basgan* şeklindedir. O, Tuğrul beg'in ölümü ile başlayan saltanat mücâdelelerinde Süleyman'ı tanımayıp Erdem ile birlikte Kazvin'e gitmiş ve orada Alp Arslan nâmına hutbe okutmuş ve bu hâdise ile tarih sahnesine çıkmıştır⁸⁶. Bu sebeple Kazvin'de hüküm süren ve Türkmenlerin himâyesinden dolayı Şirvânşâh'tan yıllık 30.000 dinar vergiyi 459'da isteyen "*Türk El-basan*"ın aynı şahıs olduğu âşikârdır⁸⁷. Zîra Müneccim-başı'nın eseri ile meydana çıkan *Tarih ül-Bâb* gibi eski bir kaynak diğer müellifleri tavzih ve teyid etti. Sibî'in *El-basgan* okunması gereken kayıtları yanında yine burada bir yerde *El-basân* (232b) imlâsı da buna uymakta ve bu devir isimleri dolayısı ile son şeklin tercihi lâzım gelmektedir. Gariptir ki onun ismi Ermeni ve Bizans kaynaklarında da başka şekillerde olup (*Guedric*, *Khruc* veya *Khrisokül*) gibi ad ve unvandan kelimelerin de izahı yapılamamıştır. Bununla beraber Mathieu onu: "*Sultan Alp Arslan'ın ailesinden ve ona karşı gizli isyan*" hazırlayan⁸⁸ ve Bryennios da "*sultanın soyundan ve tahtı ele geçirmek isteyen*"⁸⁹ bir insan olarak göstermekle onun hüviyetini belirtirler. Nitekim Râvendî⁹⁰ ve anonim *Selçuk-nâme*⁹¹ *Er-basgan*'ı Selçuk'un torunu ve Yunus'un oğlu olarak kaydetmişlerdir. Selçuk'un diğer torunları İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi o da Selçuk devletinin merkezîyetçi gelişmesinden memnun olmamış; Kavurt ile birlikte 1067'de ayaklanmış ve Kavurt'un öncü kuvvetleri başında savaşmıştır⁹². Esâsen Alp Arslan, eniştesi El-basan'dan

⁸⁶ 'İmâd ud-Dîn, 28; İbn ul-Esîr, X, 10.

⁸⁷ *Tarih ul-Bâb*, 13. Müneccim-başı gibi büyük Osmanlı tarihçisi Kafkasya tarihine aid bu çağdaş kaynağı (XI. asır) iktibas etmiş; şimdi de V. Minorsky tarafından (*A History of Shervian and Darband*, Cambridge 1958) neşir ve izah olunmuştur. Lâkin ne naşir ve ne de diğer tarihçiler *El-basan* ve *Er-basgan*'ın aynı şahsiyet ve Selçuk'un torunu olduğunu anlayamadıkları gibi yazmalarda bozuk şekiller alan *Er-basgan* adı hakkında da vuzûha erememişlerdir.

⁸⁸ *Chronique*, s. 162.

⁸⁹ *Byzantion*, XXIII, 485.

⁹⁰ *Rahat us-Sudûr*, s. 87.

⁹¹ Fârisî *Selçuk-nâme*, s. 8.

⁹² Sibî, 232b.

daha evvel şüphe eylediği için, hemşiresi Gevher Hâtun'u Kavurt'un yanından getirmiş ve bir nevi rehine olarak bir daha yanından ayırmamıştır⁹³.

Alp Arslan karşısında, Kavurt ile birlikte yeniden El-basan Kavzin'e dönmüş; 459'da Şîrvânşâh'tan yıllık vergi istemiş ve fakat sultanın Kafkasya'ya hareketi ile önünden kaçmış; iki sene oralarda kalmış ve sultan Anadolu seferine çıkınca "Yavgıyya"dan bir cemâat ile birlikte Rum beldelelerine gitmiştir⁹⁴. Başka bir yerde "Alp Arslan'dan kaçan bu Yavgıyya'dan bir kısmı da Suriye'yi istilâ etti" ifâdesi ile başlayarak Hârizmli Atsız idâresinde bu "Türkmân al-yavgıyya", 462'de, fetihlere girişerek Kudüs, Remle ve Taberîye'yi alıp beyleri arasında taksim ettiler ve bir *Türkmen beyliği* kurup Abbâsî halîfesi adına hutbe okuttular ve Filistin'de Şî'î hâkimiyetine nihâyet verdiler. Bu sebeple *melik* unvanını alan Atsız uzun hikâyeleri olan bir mücâdeleden sonra Mısır'ı da fethetebüs etti⁹⁵.

Yavgıyya hakkında kayıtlarına devam eden Sibte, Kavurt ile Melikşâh arasındaki mücâdelede El-basan'ın karısı Gevher Hâtûn da kocasından sonra Kavurt'u desteklediği için Nizâm ül-mülk onun malını ve 50.000 dinar nakdini müsâdere etmiş ve o da "Rûm beldelerine giden Yavgıyya'ya yetişmek maksadı ile Azerbaycan'a hareket etmiş" ve büyük vezir, bir gaile çıkaracağı endişesi ile, asker göndererek yolda bu mücâdeleci hâtûnu öldürmüştür⁹⁶. Bir başka yerde "Denildiğine göre sultanın (Melik-şâhın) amcazâdesi olan Kutalmış oğlu Süleyman Suriye'ye inen bu Yavgıyya'ya mensuptur" ifâdesi ile bu ismin şümûl ve mânâsı bakımından mühim bir kayıt daha verilmektedir. Bu arada I. Kılıç Arslan'ın İran'dan Anadolu'ya gelişinde yanında Yavgıyya boylarının bulunduğu da kaydedilmiştir⁹⁷. Suriye'deki bu Yabgulu Oğuzlarının reisi Atsız'ın da Kınık boyundan (*min cîl Kınık*) olduğuna dâir bir kayıt⁹⁸ da ilâve edersek bu Yavgıyya adı'nın etnik bir mânâ ifâde etmediğini, bu isimde bir Türkmen boyunun mevcut olmadığını belirtmiş ve, Selçuklu hânedanına mensup ve hâkimiyet dâvasına atılan şehzâde ve kendilerine bağlı boylara denildiğini izaha gelmiş bulunuyoruz.

⁹³ Sibte, 219b.

⁹⁴ Sibte-Kalânîsî, s. 100.

⁹⁵ Sibte, Topkapı, 2907, XIII, la, 4b, 15b, 23a; İbn Kalânîsî, 108-112; İbn Şaddâd, Şam 1963, s. 131, 173, 183; İbn ul-'Adîm, II, 31, 47; İbn ul-Azrak, 153b; 'Azîmî, 362; Âbâ ul-batârîka, s. 183.

⁹⁶ Sibte, 25a; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 19a.

⁹⁷ Sibte, 82a; 193a.

⁹⁸ İbn ul-Azrak, 153b.

Selçuk-oğullarına mensup olan *Yavgıyya* adının Oğuzların *Yıva* boyu adına benzediği ve bu sebeple *Yıvak* veya *Yuvak* okunarak bunların 24 Oğuz kabîlesinden *Yıvalar* olduğu düşüncesinin artık doğru bulunmadığı meydana çıkıyor⁹⁹. Zâten tarihî olduğu kadar filolojik bakımdan da bu fikrin te'yidi mümkün değildir. Zîrâ Selçuklular zamanında olduğu gibi¹⁰⁰ Hârizmşâhlar ve Moğollar zamanında da ismi çok geçen *Yıva* boyu adına *Yıvak* ve *Yuvak* şekillerinde rastlanmış değildir. Bu sebeple Yazıcıoğlu'nun, sâdece bir beytinde, Kınık ile âhenkleştirmek için verdiği bir *Yıvak* imlâsına bir delîl nazarı ile bakılamaz¹⁰¹. Böylece Selçuk'un ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı beylere mensup Türkmenler *Selçuklular* (*Selçukiyân*), diğerleri de beylerine nisbetle *Yınallılar* (*Yınaliyân*), daha küçük gruplar da *Yağmurlular* (*Yağmuriyân*), *Kızılıhlar* (*Kızılıyân*) gibi Arslan Yabgu Oğuzlarının da onun unvanı ile *Yabgulular* (*Yâbguyân*, *Yavgıyân*, *Yâvgıyya* gibi Farsça ve Arapça şeklinde) adıyla zikredilmiş olması tabîî idi. Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden ve mensuplarının dağılmasından sonra bu ismin de unutulduğu ve kaynaklar bu münâsebetleri bilmediği ve kavrayamadıkları için bozuk yazma metinlerin istinsahları ile onu *Nâvgiyân*, *Nâvgıyya*, *Bâdukiyya* ve bâzan da doğru olarak *Yavgıyân*, *Yâvgıyya* şekillerine sokmuş olmalarını anlamak mümkündür. Bu sebeple sultan Mahmud tarafından Horasan'a nakl edilen Arslan Yabgu Oğuzlarına muahhar kaynaklar, bu ismi ve menşeyini bilmediklerinden, diğerlerinden ayırmak için "*Irak Oğuzları*" adını vermiştir. Tuğrul ve Çağrı beylere karşı gelen ve bu yüzden onların önünden kaçan bu Oğuzların adı sonraları İbrahim Yınal, Kutalmış ve El-basan gibi şehzâdeler etrafında toplanan muhalif ve âsi Oğuzlara da teşmil edildiği ve bu münâsebetle Sibte, Kutalmış oğullarını ve onlar gibi Kınık boyundan olan Atsız'ı da Yabgululardan saydığı ve bu sûretle bu ismin etnik değil siyâsî bir mânâ ifâde ettiği anlaşılmıştır.

Anadolu'nun iskânında ilk mühim rolü olan bu Türkmenlerin, 543 (1140)te, bu ülkede hâlâ *Yâvgıyya* adı ile bir topluluk teşkil etmeleri ve bu isimde meydana çıkmaları tabîî idi. Filhakika bu sene bu tâife ile "Rumlar arasında bir savaş olmuş ve Tanrının yardımı ile müslümanlar zafer kazanmıştır"¹⁰². Moğolların gelişinde dahi Mısır ve Suriye askerlerinin öncülerini,

⁹⁹ Bu kanaat sahipleri için bak. F. Köprülü, *Belleten*, I, 287; M. Halil Yınanç, s. 88; Faruk Sümer, *TM*, IX, 153.

¹⁰⁰ Kâşgarlı, I, 56, III, 18, 20.

¹⁰¹ *Tarih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Houtsma, s. 205.

¹⁰² 'Azimî, 214a. Metinde *Yadukiyye* veya *Badukiyye* tarzındadır.

Ahlat kapısında bozguna uğrayıp Şam ve Mısır'a giden Hârizm askerleri ve "Yavgıyân" teşkil ediyordu¹⁰³. Aynı devirde İbn Bibî'nin şarkî Anadolu'da âsâyîşi bozanları da "âsî Türkler ve Yavgıyan'ın halefleri"¹⁰⁴ göstermesi isim ve mevcudiyetlerinin henüz kayıp olmadığını ifâde eder. Anadolu'da Sinop, Ordu, Çorum, Sivas ve Erzurum vilâyetleri dâhilinde rastladığımız *Yavı*, *Yavu* köy adlarının bunlara ait olduğu âşikârdır.¹⁰⁵ Nitekim *Oğuz-nâme*'nin son kısmında Yengi-kent yabguları da *Yavı* şeklini almıştır, ki Türkçenin morfolojik tekâmülüne göre bunu tabîî saymak gerektir.

Selçukluların Hârizm ve Horasan'a gelişinden önce *Navegî* (Yavgı) ordusu ile Ahmed isminde kudretli bir kimsenin 1006 (396) yılında Bayhak havâlisine geldiğine dâir bir kaydı da bu mânâda mütalâa etmek mümkündür¹⁰⁶. Esâsen bu devirde Yengi-kent Yabgularına mensup Oğuzlar bu bölgelere geliyor ve akınlar yapıyorlardı. Vezîr Nizâm ül-mülk de "*Rûm gazasına*" giden ve bu münâsebetle *Nâvegiyân* arasında bulunan bir kimseden bahsetmektedir¹⁰⁷. Büveyhîlerden 'Adûd ud-devle zamanında (ölm. 983) gösterilen bu hâdisede ve isimde bir hatâ yoksa Selçuklu ve Yabgulu Oğuzlarının erkenden İslâm dünyası işlerine karıştıklarına delâlet eder. Nitekim Çağrı-beg'in 1018'de Anadolu akınını yaparken Azerbaycan'da Türkmenlere rastlaması Selçuk Oğuzlarının çok erken Mâverâünnehr gönüllülerine karışarak Bizans'a karşı gazaya başladıklarını belirtir. İran müelliflerinin bu ismi anlayamayarak Farsça *Navek*(ok)e benzetip onu *Nâvegiyân* şekline sokmaları veya istinsah etmeleri sebebini anlamak mümkündür. Fakat bunun Farsça bir mânası olmadığı gibi Türkçe "n" ile başlayan bir kelime de bahis mevzuu değildir. Farsçada yağma mânasını taşıyan *yavegî* eğer *yavga* (*yabgu* > *yavgu*)dan gelmiş değilse onunla başka bir münâsebeti olamaz. Esâsen bu Farsça kelimenin *yavegiyan* (yavgıyan) gibi bir cemi şekli de yoktur. Sultan Sancar'ın bir mektubunda geçen *yavgî* kelimesi de nâşir tarafından anlaşılmamıştır¹⁰⁸.

¹⁰³ Reşid ud-Dîn, nşr. Quatremere, s. 342; İran tabı, s. 721; nâşirler kelimeyi anlayamamıştır.

¹⁰⁴ *el-Evâmir el-Alâiyye*, Ankara, 1956, s. 485; Râvendî, s. 340

¹⁰⁵ Bk. *Köylerimiz*, İstanbul, 1933, s. 771-772.

¹⁰⁶ İbn Funduk, 51, 267.

¹⁰⁷ *Siyâset-nâme*, s. 70.

¹⁰⁸ Sa'îd Nafisî Bayhâkî, III, 1464. Ahmed Ateş merhum, "Yabgulular meselesi" adlı makalesi ile (*Belleten*, sayı 115, s. 517-525) bizim bu görüşümüzü tenkid ederken tarihî meselelerimize asla nüfûz edemediğini göstermiş, his ve hatalara kurban olarak hazin bir duruma düşmüştür. Biz ansiklopedi için hazırlanan bu eserde daha teferruatlı izah-

11. Alp Arslan ve Bizans İmparatoru

Alp Arslan önünden kaçan ve Afşın tarafından tâkip edilen El-basan büyük bir *Yabgulu* Türkmen kitlesi ile Anadolu'ya girdi. Bizans'ın şark ordusu kumandanı Manuel Komnenos, durumdan habersiz olarak, Sivas'ta onun karşısına çıktı. El-basan istemeyerek giriştiği bu savaşta onu mağlûp ve askerleri ile birlikte esir etti. Selçuk şehzâdesi esirine saltanat mücâdelesinde yenildiğini ve Afşın tarafından tâkip edildiği için buralara geldiğini, İstanbul'a gitmek ve imparatora sığınmak kararında olduğunu söylediği zaman, Mathieu'nun ifâdesi ile, "böyle bir hâdise görülmemiş ve işitilmemiş" bulunduğundan Manuel buna müşkilâtla inandı ve nihâyet onunla beyhûde savaştığını anladı. Durum meydana çıkınca, galip ve mağlûp, birlikte İstanbul'a gittiler; *Yabgular* yani kabilesi ve mâiyeti Anadolu'da kaldı, imparator Diogenes onu şerefle kabûl etti ve kendisine bir vâililik de verdi¹⁰⁹.

Afşın El-basan'a yetişmek gayesi ile bütün Anadolu'yu geçerek, rivâyete göre, Kadıköy'e kadar ilerledi. Afşın imparatora adam göndererek iki devlet ve hânedan arasında dostluk olduğunu ve bu sebeple bu seferinde hiç bir yere tecâvüz eylemediğini, Yavguluların (*Yâvgyyya*) sultanın düşmanı bulunduğunu ve Bizans topraklarını da tahrip eylediklerini, eğer imparatorun sultana bir düşmanlığı yoksa El-basan'ı teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Fakat imparator bu teklifi reddedince Afşın geri dönerek, 1070 son baharı ve kışında, müstahkem şehir ve kaleler müstesna, bir çok bölgeleri istilâ etti ve ilk defa olarak da onunla Türk akınları Honas(*Khonae*)'a kadar ilerledi. Bu şehri feth ettikten sonra kış bastırıldığı için şarka doğru çekildi. Lâkin yükselen kar yüzünden Zamantı(Pınarbaşı)da durakladı. "*Meryem derbendi*"nde ordusunun ısınma ve iâşesi için zorluklar ile karşılaştı, ve çok ölü verdi. Karların erimesi ile Ahlat'a hareket ederek, yukarıda görüldüğü üzere durumu Haleb'de bulunan sultana bir mektupla bildirdi¹¹⁰. Bâzı İslâm kaynakları Afşın'ın İstanbul boğazına kadar ilerleyişini birinci seferine atfederken hâdiseleri iyi bilmediklerini ve karıştırdıklarını meydana koyarlar.

Suriye seferinden sonra durumun daha da kötüleştiğini gören imparator Romanos Diogenes, 1070-1071 kışında, büyük ordusunu hazırladı. O, Ana-

lara giremediğimiz için bu gibi meseleler üzerinde ayrı bir araştırma yapmış; fakat onu henüz basmamış bulunuyoruz. Fakat ciddi ilim adamları için bu kadarı da kâfidir.

¹⁰⁹ Mathieu, s. 162; Bryennios, 485 v.d.; Zonaras, 105b; Attaliates, 139 v.d.; Sibt, 254a; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 20a-20b.

¹¹⁰ Sibt-Kalânîsî, 102; Türkçe Anonim *Selçuk-nâme*, 20b; Abu'l-Farac, 220; Attaliates, 140; Laurent, 25 v.d.

dolu'yu Türklerden kurtarmaktan başka İslâm ülkelerini istilâ ve hattâ Selçuk devletini de tahrip etmek maksadı ile Bizans tarihinin en büyük ordularından birini ve belki birincisini vücûda getirdi. Bu ordu Balkan vilâyetlerinden, Bitinya, Kapadokya, Kilikya ve Trabzon bölgelerinden ve Ermeni halkından başka Slav (Rus), Bulgar, Alman (Got), Frank, Ermeni, Gürcü, Hazar, Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçak (Kuman) ücretli askerlerinden terek-küp ediyordu. Şark müslüman ve Hristiyan kaynakları bu ordunun mikdarını 200.000 ile 600.000 arasında gösterir. Bu ordunun, yine mübalâğalı olmakla beraber, mancınıkçı, çarkçı, lâğımçı, kazancı, arabacı v.b. teknisyenlerinin de 100.000 kişi tuttuğu, kumandan (*batrîk*) ve subay sayısının 30.000'e bâliğ olduğu, silâh ve malzeme taşıyan arabaların 4.000, altın, gümüş ve hazînelerin ise sayısız bulunduğu yazılmaktadır. Hafif süvari kuvvetlerinden bir kısmını teşkil eden Uz(Guz)ların 15.000 kişi olduğu rivâyeti de kayda şâyândır. Ordusunun azametinden mağrur olan imparator, zaferden şüphe etmeyerek, yalnız Anadolu'yu kurtaracağına değil İslâm ülkelerini de alacağına inandığından Irak, Suriye, Horasan ve Rey vâililiklerini de kumandanlarına vaad ediyor; câmiler yerine kiliseler inşâ edileceği rivâyet ediliyor¹¹¹.

İmparator bu muazzam ordusu ile, 13 Mart 1071 günü, İstanbul'dan hareketinden önce, Türkçe *Selçuk-nâme*'ye göre, Ayasofya'ya giderek büyük bir dinî âyinde dua ettikten sonra yola çıkmıştır. Bu ordu Eskişehir'i geçip Kızılırmak vâdisini tâkip ile Sivas'a vardı. Orada El-basan'ın zaferi dolayısıyla Rumların: "*Ermeniler bize Türklerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik gösterdiler*" şikâyetleri ile karşılaşan Diogenes şehri tahrip etti ve pek çok Ermeni öldürdü. Ermeni prensleri Adom ve Abusahl'ı da Sivas'dan sürdü. Kumandanlardan Tarkhaniotes (Tarhan) ile Bryennios imparatora Sivas'ta veya Erzurum'da kalmayı, köyleri tahrip ederek Türkleri açlığa mahkûm etmeği tavsiye edecek kadar ileri gidiyorlar ve Anadolu'yu viran eylemekten çekinmiyorlardı. Nitekim Bizans kaynakları başka bir vesile ile Rumların kendi memleketlerini yağma ve tahrip ettiklerini söylüyorlar. İmparator İran'a varmak ve sultanı ezmek kararında olduğundan bu teklifi kabul etmedi. Bu sebeple Erzurum'a varan imparator kendisine şark kuvvetleri ile iltihak eden Ermeni Basil'den, Alp Arslan'ın korkusundan Irak'a çekildiği haberini aldı. İmparator Erzurum'da bir kısım kuvvet ayırarak (20.000 zırhlı) Gürcistan'a gönderdi ve arkasını emniyete almayı düşündü.

¹¹¹ Aristakes, 142 v.d.; Mathieu, 166; İbn ul-Azrak, 153a; İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 88a, 185b, 186a; *Târih*, II, 24 v.d.; Sibte (İbn Kalânisi) 102 v.d.; *Türkçe Anonim*, 21a; İbn ul-Cevzi, VIII, 261; İmâd ud-din, 42; *Ahbâr ud-Devle*, 47; İbn ul-Esîr, X, 22.

Sicilya'da Araplara karşı savaşlarda şöhret kazanan Ursel ile Tarkhaniotes kumandasında 30.000 kişilik bir öncü birliğini de Malazgirt ve Ahlat üzerine gönderip onlara yolları açmak, erzak hazırlamak ve tahribat yaparak sultanın dönüşünü önlemek vazifesini verdi; kendisi de arkadan büyük ordusu ile harekete geçti¹¹².

12. Malazgirt Meydan Muharebesi

İmparatorun hareketi haberi üzerine Alp Arslan'ın Halep'den, bozguna uğramış gibi, sür'atle şarka döndüğü ve bu sebeple de Fırat'ı geçerken hayvanlarının çoğunu kaybettiği rivâyetleri doğru olsa da¹¹³ onun Bizans ordusunun Erzurum(Kalîkala)'a varışı haberi ile Halep'ten hareket ettiğine dâir kayıtlar vârid olamaz¹¹⁴. Zirâ sultan Halep'te, Mayıs ortalarında haberi alıp, İbn al-Azrak'a göre, Meyyâfârikîn'e ve hattâ Musul'a kadar gitmiştir ki, bu husus Bizans kaynakları ile de te'yid edilmiştir. Alp Arslan imparatorun Erzurum'a vardığı ve şarka doğru ilerlediği haberini de Meyyafârikîn (Silvan)'da almış; başta Malazgirt kadısı olmak üzere o havaliden kalabalık bir halk gelip tehlikeyi ve himâye edilmelerini sultana bildirmişlerdi. Sultan da buradan Erzen ve Bitlis yolu ile Ahlat'a çıkmıştır¹¹⁵. Kaynaklar onun orada az bir kuvvet ile muharebeyi kabûle mecbûr kaldığı, karısını ve ağırlıklarını Nizâm ül-mülk ile birlikte Tebriz'e (veya Hemedan'a) gönderdiği, şehid olursa yerine Melikşâh'ı vasiyet eylediği husûsunda müttefiktiler. Bununla beraber onun Halep'ten ayrılırken yanında bulunan sâdece 15.000 hassa askerleri ile savaşa girdiği doğru değildir. İstilâdan dönen Afşın'ın mühim bir kuvveti de Ahlat'ta sultanı beklemekte idi. Bundan başka Mervanî emîri Nizâm üd-dîn'e ait askerler ile mahallî gönüllülerden mürekkep 10.000 kişilik bir müslüman ve Kürt askeri de ona iltihak etmişti¹¹⁶. Anadolu'da gaza yapan başka Türkmenlerin de savaşa katıldıklarını tahmin etmek mümkündür. Hattâ Fâtûmîlere karşı Halep'te Türk ordusu ile kalan ve sefere memur edilen Ay-tekin'in Malazgirt savaşında bulunduğuna dâir bir kayıt oradan da bir miktar askerin yetiştğini ifâde eder¹¹⁷. Bununla beraber sulta-

¹¹² Mathieu, 166-168; Bryennios, 486-489; Zonaras, 106a; Attaliates, 103 v.d.; Skylitzes, 668-669; Laurent, 58, 76.

¹¹³ Sibî-Kalânîsi, 102; *Türkçe anonim*, 20b; Mathieu, 168.

¹¹⁴ İbn ul-'Adîm, II, 23.

¹¹⁵ İbn ul-Azrak, 152b-153a.

¹¹⁶ Sibî-Kalânîsi, s. 102; *Türkçe anonim*, 21a.

¹¹⁷ Mirhwand, IV, 81.

nın askerlerini toplamaya fırsat bulamadan muharebeyi az bir kuvvet ile kabûl ettiğine dâir kaynakların ittifakı bir şüphe uyandırmamaktadır. Nitekim savaş zamanında ve yakınında yaşayan bir Ermeni yazarın, hepsinden daha itimada şâyân olarak, “*sultana âit diğer kuvvetlerin birleşmesi mümkün olmadığından*” ifâdesi her türlü tereddüdü gidermektedir¹¹⁸. Bu durumda Selçukluların 50.000 civarında olduğuna ve Bizanslıların da 200.000’den aşağı bulunmadığına hükmetmek yerinde olur. Buna mukabil Bizanslıların 600.000 ve Selçukluların 400.000’e bâliğ olduğuna ve diğer bir müellifin de her iki tarafın 600.000 miktarına çıktığına dair mübalâğalı ve nisbeti ölçüsüz veren rakamlar da vardır¹¹⁹.

Alp Arslan Türk üssü bulunan Ahlat’a vardığı zaman Tarkhaniotes ve Ursel kumandasındaki Bizans öncü kuvvetleri de bu şehre doğru ilerliyordu. Anadolu gazalarında çok şöhet kazanan ve Ahlat’a dönmüş bulunan Sanduk kumandasındaki Selçuk öncüleri bunları baskına uğrattı; onlar Malatya istikametinde kaçtılar; önlerinde götürdükleri büyük bir haç ele geçirildi ve halifeye iletilmek maksadı ile Hemedan’a Nizâm ül-mülk’e gönderildi. Sultanın henüz gelmemiş olduğunu sanan imparator keyfiyeti öğrenmek istedi ve Ermeni kumandan Basil (Basilakis) bunların Ahlat garnizonuna ait Türk askerleri olduğunu söyledi ve bir kıt’a asker ile onlar üzerine yürüdü. Fakat bu kıt’a tamamiyle imha ve esir edildiğinden imparatora haber verecek bir kimse kurtulamadı. Romanos Diogenes Malazgirt’i tahrip ve halkın bir kısmını katlederken Alp Arslan da Ahlat’tan yukarı ilerliyor ve iki ordu uzaktan birbirini seyrediyordu. Kaynakların kayıtlarına göre iki ordu Malazgirt - Ahlat arasında *Rahva* ovasında, Murat suyunun bir kolu üzerinde, tâbiye ediliyordu. İmparatorun sağ kanadında Aliates, sol kanadında da Bryennios kumanda ediyordu¹²⁰.

Alp Arslan’ın yanında Sav-tekin, Afşın, Gevher-Âyin, Tarang (İbn al-Adim’de Tarankoğlu), Sanduk, Samuk veya Saltuk ve Ay-tekin bulunuyordu.¹²¹ Afşın ile birlikte bu devir gazalarında şöhet kazanan Ahmed-şâh, Dilmaç oğlu Mehmed, Tutu oğlu (sanıldığı gibi Davdav değil) nun da savaşta bulunduğunu tahmin etmek mümkündür. Muahhar kaynaklar, Malazgirt

¹¹⁸ Aristakes, s. 143.

¹¹⁹ İbn Kalânisi, s. 98; İbn ul-‘Adîm, *Buğya*, 186a; *İskenderiye patrikleri tarihi*, s. 167.

¹²⁰ İbn ul-‘Adîm, ‘İmâd ud-dîn.

¹²¹ İbn ul-‘Adîm, II, s. 56. Arap kaynaklarında Sanduk, Bizans ve Ermeni kroniklerinde Şamık olan bu Türkmen beyi bu bölge ve devirde mühim bir şahsiyet olup onun Erzurum’da beylik kuran Saltuk olduğunu sanıyoruz. Bu hususta bizim *Doğu - Anadolu Türk devletleri tarihi* (İstanbul 1973, s. 3-4) adlı eserimize bak.

zaferinden sonra Anadolu'da fetihler yapan ve devlet kuran, Kutalmış oğlu Süleyman, Artuk, Ahmed Dânişmend, Mengüçik, Saltuk, Çavlı ve Porsuk'un da savaşta bulunduğu dair rivâyetlerini teyit etmek zordur. Hattâ Süleyman'ın oğulları ile mühim bir rol oynadığı kaydı da vardır¹²². Fakat bunlar arasında Kutalmış oğulları müstesna diğer beylerin ve Artuk'un savaşta bulunması iktiza eder.

İki ordu arasında kuvvet farkı muazzam olmakla beraber Bizans ordusu din, milliyet ve mefkûre bakımından çok âhenksiz ve hattâ birbirine düşman unsurlardan terekküp ediyordu. Nitekim daha ilk çarpışmada Tarkha-nio-tes'in kaçmış olması ve bunun üzerine şüpheye düşen imparatorun kumandanlarından sadâkat yemini alarak onları tekrar vâililik vaatleri ile tutmağa çalışması da bu durum ile ilgili idi. Buna mukabil Selçuklu ordusu çok mütecânis, başlarında büyük zaferler kazanmış genç ve kudretli bir sultan ile tecrübeli kumandanlara sahip idi. Hepsi *Türk İslâm mefkûresi* uğrunda birleşmiş ve mağlûbiyet hâlinde akıbetin büyük tehlikeler ile dolu olduğunu kavramış askerler idi. Buna rağmen azîm kuvvet farkı dolayısı ile sultan ve askerler yine de endişededir. Bu sebeple şehitliği göze alan Alp Arslan kendisinden sonra Melik-şâh için ordusundan sadakat istemiş; payitahtı ve devletin istikbali için Nizâm ül-mülk'ü göndermiş ve tedbirler aldirtmıştır. Bu endişe dolayısı ile sultan halîfenin elçisi İbn Muhallebân ile birlikte Savtekin'i imparatora göndererek sulh teklifinde bulunmuştur. Bu sulh teşebbüsü münâsebeti ile vukûbulan müzâkerelere dair kayıtlar çok mühimdir.

Gerçekten, bâzı sadakatsizlik belirtilerine rağmen, kuvvetine mağrur olan imparator sultanın elçilerine kaba bir muamele yaparak sulh tekliflerini reddetti. Sultan teklifinde daimî bir barış ve iki devlet arasında dostluk kurulmasını ileri sürüyordu. Bu teşebbüsle sultanın düşmanın durumunu öğrenmek istediği ve elçilerden bu hususta faydalanmağa çalıştığı rivâyeti de vardır¹²³. İmparator teklifi kaba bir muamele ile reddederken elçilere sultanın nerede teslim olacağını ve derhâl çadırlarını söküp uzaklaşmasını söylemekte ve İslâm kaynakları da daha ilgi çekici tafsilât vermektedir¹²⁴. Filhakika imparator; "*İsfahan mı daha güzeldir, Hemedan mı, bana ondan haber verin*" diye sorar, İbn Muhallebân "*İsfahan*" cevabını verir. İmparator: "Hemedan'ın soğuk olduğunu öğrendik. Biz İsfahan'da ve hayvanlarımız da Hemedan'da kışlar" ifâdesi ile hayal ve gururunu tekrar açığa vurur. Türk elçisi de artık

¹²² Süryanî Mihael, s. 160.

¹²³ 'İmâd ud-dîn, 38; İbn ul-'Adîm, II, 27.

¹²⁴ Zonaras, 106b.

dayanamayarak: “Hayvanlarınız orada kışlar; ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem” tarzında çok ciddi ve mânâlı bir mukabelede bulunur¹²⁵. Görüşmelerin bu mahiyeti hakkında da müslüman ve hristiyan kaynaklarında tam bir mutabakat vardır. Mathieu’ye göre Bizans ordusundan sultana mektuplar yazılmış; “korkma, ordunun büyük bir kısmı seninle beraberdir” haberleri bildirilmiş ve sultan da bu durumu öğrenmek için elçileri göndermiştir¹²⁶. Bir Bizans kaynağı elçilerin gelişinden önce, “Uz (Oğuz)lar’ın da Türklere (yâni Selçuklulara) bir işaret” yolladığını ve bu hâdisenin imparatora haber verildiğini kaydeder¹²⁷. Hâdisi Şamânî Türklerin soydaşlarına katılmaları ile gerçekleşmiş ve millî duygular kendini göstermiştir. Bu şüphe üzerinedir ki, Diogenes yanında bulunan El-basan’ı (Khrisokül) aynı endişe ile İstanbul’a göndermek lüzûmunu duymuştur ki, onu ilk Selçuklu sultanı Süleyman-şâh zamanında ve onunla temas hâlinde bir defa daha göreceğiz. Bizans ordusunda Rumlara tam düşman durumunda bulunan Ermenilerden başka Bizans kumandanları arasında bulunan rekabet ve münâferetler de bu ordunun zaafı arasında idi. Bizans yazarları zekâsı ve enerjisi yüksek olan imparatorun etrafında bulunan hâyin ve dalkavukların te’sirine kapıldığını da belirtirler. Bu duruma rağmen Diogenes elçileri kaba bir şekilde geri gönderilip teklifleri reddederken yine de zaferden emin bulunuyordu.

Alp Arslan red cevabını, 24 Ağustos 1071 çarşamba günü, alınca çok üzüldü ve mukadder çarpışma için hazırlıklarını ikmâl e girişti. Sultanın imamı Buhârâlî Muhammed b. Abd ül-melik: “Ey sultan! Sen Allah’ın başka dinlere zafer vaadelediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun; bütün müslümanlar minberlerde sana dua yaptığı cuma günü savaşa giriş. Ben, Tanrının zaferi senin adına yazdığına inamıyorum”¹²⁸ deyip bir kerâmet müjdesi ile Alp Arslan’ın maneviyatını yükseltti. İslâm dünyasının kaderi ile ilgili bir meydan muharebesi için halîfe de, bütün İslâm ülkeleri câmilerinde okunmak üzere, şu dua metnini her tarafa gönderdi: “Allahum! İslâmın sancaklarını yükselt ve hayatlarını sana kulluk için esirgemeyen mücâhidlerini yalnız bırakma; Alp Arslan’ı düşmanlarına muzaffer kıl ve askerlerini meleklerin ile teyid eyle; zîra o senin rızanı kazanmak için varını, canını ve her şeyini fedadan sakınmıyor; o senin yolunda ve dininin üstünlüğü için nasıl cihâd ediyor ise sen de onu böylece koru; düşmanlarını kahret!” Halka hitap eden kısmında da: “Ey müslümanlar! Temiz bir kalb ile

¹²⁵ İbn ul-Azrak, 153a.

¹²⁶ Chronique, s. 166.

¹²⁷ Zonaras, 106a.

¹²⁸ İmâd ud-dîn, 41; Ahbâr ud-devle, 49; İbn ul-’Adîm II, 27; İbn ul-Esîr, X, 22.

sultana dua ediniz; küfrün kökünü kazımak ve İslâmın bayraklarını yüceltmek için yalvarınız” diyordu¹²⁹. Bütün İslâm dünyasında okunan ve yükselen bu duanın da Selçuklu ordusunu ne derece şevklendirdiği tahmin edilebilir.

Alp Arslan’ın yaptıkları da bu manevî havayı kuvvetlendirmekte son dereceyi buluyordu. Filhakika o, çarşamba günü red cevabını alınca ordusunu pusu (*kemîn*)lara yerleştirdi; bütün tâbiye tedbirlerini aldı ve düşmanı taras-suda girişti. Perşembe günü cuma sabahına kadar tekbir sesleri, davul, boru, haykırma v.s. gürültüleri ve ok yağmuru ile Bizans askerleri uykusuzluk, korku ve şaşkınlık içinde bırakıldı. Henüz ciddî bir çarpışma olmamıştı. Alp Arslan cuma günü askerlerini topladı; atından inerek secdeye vardı: “*Ya Rabbî! Seni kendime vekil yapıyor; azametinin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda savaşıyorum. Ey Tanrım! niyetim hâlistir; bana yardım et; sözlerimde hilaf varsa beni kahret!*” sözleri ile derin imanının gereğini yaparak başını yerden kaldırdı. Sonra da beylerine ve askerlerine bu inanç ve kahramanlığın yüceliğini gösteren şu hitabede bulundu: “*Burada Allah’dan başka bir sultan yoktur; emir ve kader tamâmıyla onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta, veya savaşmamak için uzaklaşmakta serbestsiniz*” dedi. Bu imanlı ve heyecanlı sözlerden sonra bütün askerler “Asla emrinden ayrılmayacağız” cevabını verince hep birlikte ağlaştılar ve muharebenin akıbetinden endişeli oldukları için de, son ayrılış olması ihtimali ile vedâlaştılar. Sultan beyazlar giydi, atının kulanlarını sıkı ve eski bir şâmânî âdetine göre de atının kuyruğunu bağladı. Elindeki ok ve yayını bırakıp kılıç ve topuz (*debbûs*)unu aldı. Bütün askerleri de aynı şeyi yapıp kader gününe hazırlandılar. Atına binen bu büyük ve kahraman sultan şu son vasiyet-hitâbede bulundu: “*Ey askerlerim! Eğer şehid olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman rûhum göklere çıkacaktır. Melik-şâh’ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır*”¹³⁰.

Böylece maddî-manevî hazırlıktan sonra artık muharebe başlıyor; Türkler Allah ve tekbir sesleri, kös ve boru gürültüleri ve haykırımlar ile harekete geçiyor ve düşmanı hücûma kışkırtıyorlardı. Gerçekten de kuvvet azlığı dolayısı ile hücûmun düşman tarafından yapılması tahrik edilecek ve ilerlediği takdirde Tarank’ın kumandasında pusulara yerleştirilen mühim bir kuvvet arkadan saldırarak Bizans ordusu şaşkına çevrilecek idi. Nitekim

¹²⁹ *Ahbâr ud-devle*, 47-49; İbn ul-Adîm, *Buğya*, 188a.

¹³⁰ *Ahbâr ud-devle*, 49 v.d.; ‘İmâd ud-din, 41 v.d.; İbn ul Cevzî, VIII, 262; Sibî-Kalânisî, s. 103; İbn ul-Esîr, X, 23; Abu’l-Farac, 220; Mirhwând, IV, 80 v.d.. At kuyruğu bağlama an’anesini Kâşgarlı (I, 472 tercüme) ve Dede Korkut da kaydeder (s. 63, 64).

imparator da bir kaç gün pusuda sessiz ve hareketsiz kalan Türk ordusunun bu tahrik hücumları karşısında ordusunu harekete geçiriyordu. Diogenes de hazırlanırken, çadır-kilisede, papazların idare ettiği bir dinî âyinde ve duada bulunduktan sonra Bizans-ordusu çan sesleri ile hücumla geçti. Böylece iki tarafın gürültüleri ve toz birbirine karışarak tarihin büyük bir dönüm savaşı veya meydan muharebesi başlamıştı. Türkler burada da tatbik ettikleri eski taktiklerine göre sahte bir hücumdan sonra çekilirken düşman ilerlemekte idi¹³¹. Selçuklular kuvvet azlığını bu taktik ile gideriyor; saf hâlinde muharebeye yanaşmıyor ve bunda muvaffak oluyorlardı. Filhakika Rumlar ilerleyince pusularda bulunan Türk kıt'aları arkadan anî bir saldırıya geçerek düşmanı birden şaşkınlığa uğrattılar. Tam bu sırada idi ki kanadların uçlarında bulunan Uz (Oğuz) ve Peçenek süvarileri, evvelce bildirdikleri ve kararlaştırdıkları üzere, müslüman ırkdaşlarının safına geçtiler. Bu hâdisе Bizanslıları büsbütün şaşırttı ve cesâretlerini kırdı¹³². Bu Şâmânî Oğuzların reisi Tamış adlı bir bey olup büyük hizmetini yaptı¹³³.

Ermeni kaynaklarının, açıkça itiraftan sakınmalarına rağmen, çağdaş bir müellifin imparatorun bu esnada "sebepsiz yere *Ermeni askerlerine* ve milletine öfkeleni" ibaresi¹³⁴ onlarında, daha önce olduğu gibi, savaş zamanında da kaçtıklarına delâlet ediyor. Nitekim tarafsız bir müellif olan Süryânî Mihael Bizanslıların "*bozuk mezheplerini kabule zorladıkları Ermeniler muharebede sırtını çevirerek kaçtılar*" ifâdesi ile bu durumu te'yid etmiştir¹³⁵. Bu sûretle imparator ordusunun dağılmakta ve Türklerin de şevkle ve sür'atle saldırı-makta olduğunu görüyordu. O, ilk bozguna uğrayan sağ kanada sol kanadan yardım yetiştirmeğe çalışıyordu. Yedek kuvvetlerin kumandanı prens Andronikos Dukas da imparatorun öldüğünü ilân ederek muharebe sahasından uzaklaştı. Alp Arslan bizzat muharebeyi idâre ediyor; birlikleri yokluyor ve hattâ bâzan da çarpışmalara katılıyordu. Bu atılğanlıktan endişe eden Ay-tekin, sultanın önünde yer öperek, ondan "İslâmlara acımasını ve vücûdunu korumasını" niyaz ediyordu¹³⁶. Bu şaşkınlık içinde imparatorun, karargâhına ve hazinelerine doğru çekilmeğe başlaması ise tam bir dağılışa sebep oldu. Bununla beraber imparator bizzat kahramanca döğüşmekten de sakınmadı; kılıcını kullandı. Fakat nihâyet öğle vakti başlayan meydan mu-

¹³¹ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 89a; *Târih*, II, 28; Bryennios, 492; Attaliates, 157.

¹³² Aristakes, s. 144; Mathieu, s. 169; Zonaras, 106a.

¹³³ Attaliates, s. 158.

¹³⁴ Aristakes, 144.

¹³⁵ *Chronique*, III, 169.

¹³⁶ Mirhwând, IV, 81.

harebesinin akıbeti akşamleyin belli olmuştu. İmparator ve kumandanları esir edildi. Geceleyin devam etmesine rağmen de savaş bitmiş; esir, ölü ve firârî olarak sabahleyin artık bir Bizans ordusu kalmamıştı.

Alp Arslan'a imparatorun da esir edildiği haber verildiği zaman o buna inanmıyordu. Bizans'a giden elçi hey'etinde bulunanlar tarafından tanınmış olmasına rağmen tereddüt devam ediyor; hakkında türlü hikâyeler nakledilen Sa'd ud-dîn Gevher Âyin'in kölelerinden Sadi tarafından yakalanmış bulunuyordu. Fakat esir Rum generallerinin ve husûsiyle öncüler ile birlikte ve ilk defa esir edilen Basilakis'in gösterdiği tâzim şüpheleri gidermişti. Alp Arslan'ın imparatora çok âlicenaplıkla muamele ettiğinde İslâm ve hıristiyan kaynakları tam bir ittifak halindedir. Filhakika Romanos Diogenes huzûra getirildiği zaman sultan onu kucaklamış ve: *"İmparator! müteessir olmayınız; insanların maceraları böyledir. Size esir değil büyük bir hükümdar muamelesi yapacağım"* sözleri ile onu teselli etmiştir. Sultan imparatora hususî bir çadır kurdurdu; hizmetçiler verdi ve onu şerefli bir misafir gibi ağırladı¹³⁷. Sultan imparator'a El-basan'ın teslimi ve barış tekliflerini reddi sebeplerini sorunca o da: *"Ey Sultan! senin memleketlerini almak için çok para harcadım; türlü ırklardan asker topladım; zafer mümkün olmadı; kendim ve memleketim esir oldu. Kader böyle imiş; şimdi isnatlarını bırak ve istediğini yap"* diye vekarlı bir cevap verdi. Sultan: *"ben bu duruma düşse idim sen ne yapardın"* sualine de: *"düşmana yapılması gerekeni yapardım"* cevabım alınca Alp Arslan samimî ve vekarlı davranıldığından dolayı onu takdir etti: *"Şimdi sana ne yapacağımı sanıyorsun"* sualini tevcih etti. Üç ihtimali vârid gören imparator şöyle mukabele etti: *"Beni öldürebilirsin; bu kasap işidir. Zaferini göstermek üzere beni şehirlerinde dolaştırır ve satarsın; bu da sarraf işidir. Üçüncü ihtimali söylemek ise, bir hayâl veya delilik olur"* dedi. Alp Arslan bunu öğrenmek için ısrar edince o da: *"beni tahtıma iâde edersin; sana dost kalır, yıllık vergi öder ve senin nâib(patrician)in olurum. Çağırdığın zaman askerlerim ile gelir, hizmet ederim. Beni öldürmekten sana bir fayda yoktur. Aksine yerime başkasını imparator yaparlar; o da sana düşman olur"* dedi ve bu hâle muharebe ile değil kumandanlarının hiyâneti ile düştüğünü anlattı. Sultan bunun üzerine: *"Ben Allah'a, muzaffer olursam, sana iyi muamele yapacağımı ahdetmiştim. Allah iyilik düşünenlerin arzularını yapar. Bu sebeple benden göreceğiniz muamele bu üçüncü şıktan başkası olmayacaktır"* diyerek büyüklüğünü ve asâletini gösterdi. Bu esir misafirini günlerce ağırlayıp teselli etti. Nihâyet eski Türk usûlüne

¹³⁷ Zonaras, 107a; Bryennios, 404.

göre: “kanları ile kardeş olduklarına delâlet eden bir muahede imzaladılar¹³⁸. Bâzı muahhar kaynaklarda sultanın imamının esir imparatora, sembolik mânâda, bir sille vurduğu, sultanın bundan müteessir olması üzerine imamın bunu “küfrü tezvil için” yaptığını söylediği, buna mukabil de Alp Arslan’ın “*Bir kavmin büyüğüne, zelil olduğu zaman merhamet ediniz*” ata sözü ile cevap verdiği rivâyeti vardır¹³⁹.

Sultan ile imparator arasında yapılan muahede-nâmenin mahiyeti ve maddeleri bize çok dağınık ve kifâyetsiz bir şekilde intikal etmiştir. Bununla beraber imparatorun fidesi için 100.000, Bizans’ın da yıllık haraç olarak 360.000 dinar ödemeyi, evvelce İslâmlara ait bulunan Antakya, Urfa, Membic, Ahlat ve Malazgirt beldelerinin Selçuklulara terkinin, İslâm esirlerinin iadesini, talep halinde askerî kuvvet göndermeyi ve kızını da sultanın oğluna vermeyi taahhüt eylediği şüphe götürmez. Aristakes’in fetih edilen yerlerin Türkler elinde kalacağına dair ifâdesi bütün şarkî Anadolu’yu şümûlüne almaktadır, ki esâsen “eskiden İslâmlara ait madde” de bu mânâyâ gelmekte ve Toros dağları-Malatya ve Erzurum hattı ötesini içine almaktadır¹⁴⁰. Bu muahede Bizans’ı tamamiyle Selçuklulara tâbi bir ülke haline getiriyordu. Nitekim yıllık vergi ve askerî yardım hizmeti yanında imparatora giydirilen hil’atler de tamamiyle tâbiyeti ifâde ediyordu. Gerçekten Zonaras, Diogenes’e “barbarlara mahsus bir elbise (hil’at) giydirildi” demekle bunu gösterir, İslâm kaynakları ise tafsîlât vererek imparatora *kabâ* (kaftan) ve *kalan-suva* (külâh) giydirildiğine, husûsiyle üzerinde *kelime-i şahadet* bulunan bir sancak verildiğine dair kayıtları bunu daha iyi bir şekilde aydınlatmıştır. Bununla beraber Bizans kaynakları yine de bu muahedenin haysiyet kırıcı olmadığını ve sultanın imparatoru şerefi ile mütenasip bir şekilde yolcu ettiğini yazıyorlar, ki bu husus doğru olmakla Bizans imparatorunun tam bir tâbiyeti kabul ettiği âşikârdır. Ama Bizans müelliflerine mahsus mânâsız bir gurur ve te’vilin burada da meydana çıkması dikkate şâyândır¹⁴¹. Gerçekten Alp Arslan, imparatoru iki Türk beyi kumandasında bir kıt’a asker ile yola korken kendisini bizzat bir fersah mesafeye kadar götürmüş; ona 10.000 dinar da yol harçlığı vermiştir. İmparator Türk askerlerinin himâ-

¹³⁸ İbn ul-Cevzî, VIII, 262-263; Sibî (Kalânîsî) 103; İbn ul-‘Adîm, *Buğya*, 89b, *Târih*, II, 29-30; *Ahbâr ud-devle*, 52; ‘İmâd ud-Dîn, 43-44; İbn ül-Esîr, X, 23; İbn Şaddâd 82a; - 82b; Aristakes, s. 147; Mathieu, 169; Süryanî Mihael, 170; Abu’l-Farac, 221-222. Eski Türklerin and içmek sûretile muahede ve yemin yapmaları ve kardeş olmaları usûl ve inanışları için bak. *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 132.

¹³⁹ Aksarayî, s. 17.

¹⁴⁰ Aristakes, s. 147.

¹⁴¹ Zonaras, 107a; Bryennios, 494.

yesinde Erzurum yolu ile hareket etti. Muahede-nâmenin bize çok eksik olarak intikal ettiğine dair en iyi bir delil de, şüphesiz, El-basan'ın teslimine ait bir kaydın mevcut olmamasıdır¹⁴².

Malazgirt zaferi Türk, İslâm, Bizans ve hattâ dünya tarihinde, doğruduğu çok şümüllü ve devamlı neticeleri itibarı ile, büyük dönüm noktalarından birini teşkil eder. Bu meydan muharebesi ve zaferin müstesna bir ehemmiyet taşıdığı zamanında da anlaşılmış ve bu sebep ile İslâm dünyasında büyük bir bayram sevinci yaratmış; şenlikler yapılmıştır. Alp Arslan, başta halife olmak üzere, her tarafa fetih-nâmeler göndererek müjde haberini vermiştir. Halîfeye gönderilen *fetih-nâme* 12 Eylül 1071 (13 Zilkade 463 günü Ka'im bi'Emrillah tarafından sarayda toplanan bütün devlet erkânı ve büyükler önünde merâsim ile okutulmuş ve *tebrikler yapılmıştır*. Bağdad şehri görülmemiş bir şekilde süslendi; *zafer takları* kuruldu; çalgılar çalınarak *halk sokaklara* döküldü. Böylece tarihte ilk defa bir Bizans imparatorunun esareti ile neticelenen bu muhteşem zafer ehemmiyeti ile mütenasip olarak tes'id edildi; bayram ve şenlikler yapıldı¹⁴³. Alp Arslan Hemedan'a dönünce başta halifenin elçisi ve mektubu olmak üzere birçok hükümdarların gönderdiği elçi, tebrik ve hediyeleri kabul etti¹⁴⁴. İslâmın zuhûrundan beri böyle bir zaferin kazanılmadığı kanaati belirtilirken¹⁴⁵ bu husûsiyeti dolayısı ile, Hazret-i Ömer zamanında Bizanslılara ve Sasanîlere karşı kazanılan Yermûk ve Kadisiye gibi büyük zaferler de hesaba katılmıştır. Bu sebeple devrin şâirleri Alp Arslan'ı tebrik ve metheden kasîdeler yazmışlardır¹⁴⁶. Bu zaferler nasıl Anadolu'nun Türklere açılmasına ve yeni bir yurt sahibi olmalarına sebep olmuş ise, bundan takriben bir asır sonra, 1176'da, II. Kılıç Arslan'ın imparator Manuel Komnenos'u buna benzer bir bozguna uğratması ve esir alacak bir duruma getirmesi de öylece Türklerin Anadolu'da artık bir vatan kurduklarına ve Bizanslıların da bu ülkeye tekrar sahip olma hayâllerine ebediyen vedâ etmelerine delâlet ediyordu.

Malazgirt'te ve imparatorun ordugâhında elde edilen hazineler ve ganimetler de sonsuzdur. Ele geçen altın ve mücevherat dışında gümüş, gazilere *ritl* ile dağıtılmış; Malazgirt ve Ahlat halkı servetlere kavuşmuş ve zen-

¹⁴² İbn ul-Cevzî, VIII, 264; Sibî (Kalânîsî), s. 104. Baybars Mansurî, 185a; Abu'l-Farac, 222; İbn Kalânîsî, s. 99; *Türkçe anonim*, 22a-24a; Reşîd ud-Din, 37-38; İbn Kesîr, XII, 101; Laurent, s. 95.

¹⁴³ İbn ul-Cevzî, VIII, 264; Sibî (Kalânîsî), s. 104.

¹⁴⁴ *Ahbâr ud-Devle*, s. 53; Mirhwand, IV, 82.

¹⁴⁵ İbn ul-'Adîm, *Buğya*, 187b.

¹⁴⁶ İbn ül-Esîr, X, 23; Baybars Mansurî, 187b.

ginleşmişti. İmparatorun koşum ve eğer takımları da altın idi. Ganimet bolluğu dolayısıyla üç zırlılı bir dinara, on iki miğfer (tulga) 1/6 dinara düşmüştü¹⁴⁷. Zaferin vukûbulduğu *Rahva* ovası Malazgirt önünde, Murat suyunun bir kolu üzerinde olup¹⁴⁸, burası eski İslâm gazilerinden Mâlik b. Abdullah'ın, 146(763)'de, kurduğu karargâh dolayısıyla meşhûr idi¹⁴⁹. Bu münâsebetle bazı kaynak ve tetkiklerde görülen Zahva veya Zaho şekillerinin bir istinsah hatâsı olduğunu ve bazı araştırmacıların da bu hatâyı tekrarladığını belirtmeliyiz. Subhan dağı'nın Malazgirt'e bakan şimal eteklerinde *Sultan* ve *Ziyâret* tepelerinin isimleri bu savaşın bir hâtırası olmalıdır. Muharebenin Ahlat-Malazgirt arasında Rahva ovasında ve nehir yakınında cereyan ettiği hakkında kaynaklar birleştiği halde Mathieu Malazgirt civarında *Dogodaph* (Tugtab) mevkii adını verir¹⁵⁰. Zaferin Ağustos ayında ve Cuma gününde kazanıldığı hakkında ittifak varsa da ayın kaçınıcı günü olduğu ihtilaflıdır. İbn ul-Cevzî, Sibte ve İbn Kesîr 26 Ağustos üzerinde birleştiği halde diğer kaynaklar 6, 16 ve 19 Ağustos üzerinde dağılır. Şark kaynakları hakkında sağlam bilgilere sahip bulunmayan J. Laurent¹⁵¹ bu son tarihi kabul etmiştir. Halbuki Mükrimin Halil Yınanç'ın rakam hatalarının tesbiti¹⁵² ve bizim de teferruatlı araştırmalarımızın teyidi sâyesinde 26 Ağustos Cuma gününün kat'iyeti meydana çıkmıştır. Türkiye'de eskiden-beri bu günün umûmî olarak kabul edilmiş olması isabetli bir buluş veya tesâdüften başka birşey değildir¹⁵³. Malazgirt meydan muharebesinin tarihî neticeleri çok büyük olmuş ve bir dönüm noktası teşkil etmiştir, ki onun azîm neticelerini burada göstermek mümkün değildir.

13. Alp Arslan'ın Türkistan Seferi ve Anadolu'nun Fethi Emri

Selçuklu sultanı bu büyük zaferi müteakip Hemedan'a ve İsfahan'a döndü. Tebrik için gelen tâbi emîr ve hükümdarları, elçileri kabûl etti ve

¹⁴⁷ İbn ul-Azrak, I45b; 'İmâd üd-dîn, s. 43; *Ahbâr ud-devle*, s. 51.

¹⁴⁸ Yakut, III, 108.

¹⁴⁹ İbn ul-Esîr, V, 232.

¹⁵⁰ *Chronique*, s. 169.

¹⁵¹ s. 43.

¹⁵² *Anadolunun Fethi*, s. 79.

¹⁵³ Malazgirt muharebesi hakkında şu tetkiklere de bakılabilir: Cl. Cahen, "La Compagne de Mantzikert d'après les sources musulmannes", *Byzantion*, IX (1934). s. 613-024; M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 74-80; İ. Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 242-248 (kısa bir toplamadır.)

devlet işleri ile uğraştı. Halîfenin, Bağdad şahnesi Ay-tekin'in oğlundan şikâyeti üzerine, Ay-tekin yerine Sadeddin Gevher Âyin Bağdad şahneliğine tâyin edildi. Kalabalık bir askerle Bağdad'a giden Gevher Âyin'in idâresi sâyesinde ahlâk ve nizâmın düzeldiği ve şöhretinin yayıldığı rivâyet ediliyor. Bir müddet sonra da Halîfe vezirinin oğlu Amîd üd-devle'yi Nişâpûr'da bulunan Sultana gönderip kızını oğluna nikâhladı¹⁵⁴ Halîfenin elçisi dönüşte İsfahan'a uğrayarak veliahd Melik-şâh'a gönderilen hil'atleri takdim etti. Sultan Nizâm ül-mülk'ü, itaatsizlikte bulunan Fazlûya'ya karşı gönderdi ve Selçuk veziri onu esir alarak Sultana götürdü¹⁵⁵.

Alp Arslan bu sırada Romanos Diogenes'in akıbetini öğrenince çok müteessir oldu. Gerçekten Türk muhafız kıtasıyla Tokat'a varan imparator orada, kendi mağlûbiyeti haberi üzerine, Mihael Dukas'ın tahta çıkarıldığını öğrendi. Selçuk kıtalarını geri gönderirken, taahhütlerine sadakat gösteren imparator Sultan'a Tokat'ta topladığı 200.000 dinar para ile 70.000 dinar kıymetinde bir takım altın eşya gönderdi ve yazdığı bir mektupta da ona artık tahtın elden çıktığını ve daha fazla bir kudreti olmadığını bildirdi. Orada keşiş kıyâfetine giren Diogenes'e yeni imparator bir kalede değil bir manastırda oturması gerektiğini ihtar etti. Bunun üzerine 3.000 kişilik bir kuvvet toplayarak Kilikya'ya gitti ise de Dukas'ın emri ile Ermeni prensi Senaherib tarafından gözleri kör edildi. Diogenes bu feci durumu da Sultan'a bildirdi.

Alp Arslan'ın kendisine bir mektup yazarak bizzat gelip yardım edeceği de rivâyet ediliyor. Filhakika çok hiddetlenen Sultan artık Bizans üzerine yürümek ve *Anadolu'nun fethini tamamlamak* kararında idi: "Bu günden itibaren Rumlarla mevcut sulh sona ermiştir. Artık haça tapanlar öldürülecek ve memleketleri istilâ olunacaktır" dedikten sonra beylere ve askerlere şu hitabede bulundu: "*Bundan böyle arslan yavruları olunuz; yeryüzünde, gece - gündüz, kartal gibi uçunuz ve Rumlara merhamet etmeyiniz*"¹⁵⁶ emri ile hem düşen imparator hakkında merhamet ve teessürlerini, hem de Anadolu'nun fethini ilân ediyordu. Nitekim bir Bizans müellifi de: "Sultan, Diogenes'in ölümü ile barış anlaşmasının bozulduğuna hükmederek askerlerini Bizans eyâletlerinin fethine gönderdi. Türkler o güne kadar ulaşamadıkları yerleri işgal ettiler; onlara karşı kimse mukavemet gösteremedi"¹⁵⁷ diyerek bu durumu

¹⁵⁴ İmâd üd-dîn, s. 44-45; İbn ül-Esîr, s. 24; İbn ül-Cevzî, VIII, s. 272-273.

¹⁵⁵ İbn üs-Esîr, X, 24; Bak. Bölüm III, bahis 4.

¹⁵⁶ Aristakes, s. 147; Mathieu, s. 170; Abu'l-Farac, s. 223.

¹⁵⁷ Zonaras, s. 108a.

teyit eder. Böylece *Türkler*, artık karşılarında bir Bizans ordusu kalmadığı için, *ordular ve halk kitleleri halinde Anadolu'nun fethine ve iskânına başlarlar*¹⁵⁸.

Alp Arslan Anadolu'nun fethine emir verdikten ve ordu sevk ettikten sonra Türkistan seferine çıkmak ve bu sefer dönüşünü müteakip bizzat Anadolu'ya girmek mecbûriyetinde idi. Selçuk sultanını 1072 Eylül sonlarında (465 Muharrem) 200.000 kişilik bir ordu ile Mâverâünnehr seferine zorlayan sebep dâmâdı, Karahanlı hükümdarı, Şems ül-mülk Nasr Han ile oğulları arasında vukûbulan savaşlar idi. Filhakika Han ile Alp Arslan'ın oğlu, Hârizm meliki İlyas (daha önce Arslan Argun idi) veya Toharistan meliki Ayaz arasında muharebe eksik olmuyordu. Han'ın Türkistan tarafında bulunduğu bir sırada Ayaz Buhârâ ve Semerkand taraflarına akınlar yapmış idi. Bu istilâ haberi üzerine dönen han Ayaz'ın askerlerini bozmuş; bir kısmını esir almış ve öldürmüştü. Bu hâdiselerde kardeşi Ayaz'a yardım ettiği için karısını kendi aleyhinde ve kardeşi lehinde casuslukla itham eden Nasr Han nihâyet onu döğerek öldürmüştü. İşte kızına karşı yapılan bu hâdis ve bu tecâvüzler Alp Arslan'ı Türkistan seferine mecbûr etmişti¹⁵⁹. Bu Nasr Han Karahanlı hükümdarları arasında kültür ve imar faaliyetleri ile tanınmış bir hükümdar idi. Buhârâ'da Şems-âbâd nâmile büyük bir mamûre yapmış; onun surlarla çevrili, içinde saraylar, bahçeler, havuzlar ve bir de güzel *hayvanat bahçesi* vücûda getirmiş ve buna da *Gorık*¹⁶⁰ (Koruk) adını vermiş; Buhârâ'da 461(1068)'de inşa ettiği câmie Semerkand'da işlenen muhteşem mihrâb, minber ve maksûreyi getirip koymuştur¹⁶¹. 'Avfi'nin bir hikâyesi Han'ın iyi bir asker olduğunu da gösterir.¹⁶²

Alp Arslan kaynakların sustuğu Mâverâünnehr seferine bu sebeple, girişiyor ve Türkistan hanlarını daha sıkı bir tâbiyete almayı düşünüyordu. Ordusunu inşa ettirdiği gemilerle, 24 günde (Sefer ayında), Ceyhun neh-rinden karşıya geçirdi. Selçuk askerleri Karahanlı ülkesinde ilerlemeye başladı ve hattâ bazı kayıtlara göre Buhârâ'ya kadar ulaştılar¹⁶³. Rivâyete göre halk Semerkand'da câmilerde toplanıp Alp Arslan aleyhinde okumaya ve

¹⁵⁸ Bundan sonrası için bak. Bölüm VI, bahis 1.

¹⁵⁹ Abu'l-Farac, 223-224; Münecimbaşı, *Câmi üd-düvel*, terc. Neşr. N. Atsız, İstanbul 1840, s. 9.

¹⁶⁰ Bugün de Anadolu'da *koruk*, *koru* olarak çok kullanılan bu kelime hakkında: Kâşgarlı; *korğ*, Beylerin korusu, I, 313. *Cihân-guşâ*, III, s. 313. *Târih-i Gazanî*, s. 343; bak. Quatremeré, *Hist. Mongols*, s. 137-138.

¹⁶¹ Narşahî, *Târih-i Buhara*, neşr. Schefer, s. 27-28-49.

¹⁶² *Cavâmi ül-Hikâyat*, *Bayhâkî zeyli*, III, s. 1212.

¹⁶³ İbn ul-Cevzi, VIII, 277; İbn ül-Esir, X, 25; İbn ül-'Adim, 190b.

bedduaya koyulmuşlardır. Kaynakların kifâyetsizliğine rağmen Karahanlıların bir mukavemeti gözükmüyor; yalnız Barzam kalesi inadla dayanıyordu. Kale muhafızı Yusuf Hârizmî daha fazla mukavemetin imkânsız olduğunu düşünerek bir suikasta karar verdi. Yusuf son gece içkili ve şarkılı bir eğlenceyi müteakip, ele geçmesin diye karısı ile birlikte üç çocuğunu öldürüp sabahleyin teslim oldu. Sultan'ın, günlerce mukavemet eden Yusuf'a, teslim olduğu takdirde kaleyi kendisine vermeyi vadettiği rivâyet ediliyor. Yusuf, 21 Birinci Teşrin 1072 (6 Rebiülevvel 465) günü, Sultan'ın huzûruna çıkarıldığı zaman ayaklarını öpmek bahânesiyle yere kapanmış ve çizmesinde gizlediği bıçağı çıkararak Alp Arslan'a saldırmış ve yanında bulunan Gevher Âyin'i de yaralamıştır¹⁶⁴. Muahhar kaynaklarda, yaptığı zulümleri ve huzûrunda hakaret eylemesi dolayısıyla, Sultan'ın Yusuf'u ok ile nişan almak suretiyle öldürmek istediği, isabet ettiremediğinden fırsat bulan Yusuf'un Sultan üzerine saldırdığı rivâyetleri masal mahiyetindedir. Bazı kaynaklar kale muhafızını Bâtînî göstermekte ve bu husus Mathieu'nun tasvir ettiği tipe uygun gelmektedir¹⁶⁵. Yusuf'un Deylem'li olduğuna ve saltanata göz dikmiş bulunan Kavurt bey ile ilgili bulunduğuna dair başka bir müstakil kaynağın rivâyeti de bu husûsu te'yid etmekte ve kendisini feda eden bir düşmanlığın sebebini meydana koymaktadır¹⁶⁶. Filhakika onun Karahanlılara mensûbiyetine dair kayıtlar¹⁶⁷ bu nisbetin ailevî değil, siyasî ve dinî olduğunu gösterir ve bâtînî hüviyetini değiştirmez. Zira Selçukluların İslâm dünyasını aşırı şiilik (*Gulât-i Şia*)den temizlemeleri Bâtînîleri daha o zaman gizli teşkilât kurmağa ve Türk-İslâm nizâmına ve büyüklerine karşı suikastlar tertibine sevk etmiş ve büyük Alp Arslan da bunların hiyânetine uğramıştır. Alp Arslan aldığı yaranın ağırlığıyla ancak dört gün yaşamış ve 25 İkinci Teşrin 1072 (10 Rebiülevvel 465)'de perşembe günü hayata gözlerini yummuştur¹⁶⁸. Bir kısım kaynaklar Selçuk ordusunun Ceyhun'u geçişinden sonra bu nehir üzerinde bulunan Barzam kalesini kuşattığını söylerler. Fakat kalenin Hârizm'de, Cürcâniye'ye bir günlük mesâfede bulunduğunu gösteren kayıtlar vardır¹⁶⁹. Kalenin Selçuklulara ait olan Hârizm'de bulunması Han'ın bu havâliyi istilâ ettiğine delâlet eder. Melik-şâh'ın 482

¹⁶⁴ Mathieu, s. 171-172; Vardan, s. 180.

¹⁶⁵ İbn Kalânîsî, s. 106; *İskenderiye patrikleri tarihi*, s. 168.

¹⁶⁶ *İskenderiye patrikleri tarihi*, s. 168-169.

¹⁶⁷ İbn ül-Adîm, *Buğya*, 190b.

¹⁶⁸ *Ahbâr üd-devle*, 53-54; İmâdeddîn, 45-47; Râvendî, 120-121; Reşidüddîn, 40-41; Sibî, XIII, 4b, 13a; İbn ül-Adîm, *Buğya*, 100a; Mirhwând, IV, 83; Gaffarî, 55b. Evvelki baskılarda hicrî tarih kaydı doğru iken İkinci Teşrin yanlış olarak Birinci Teşrin çıkmıştı.

¹⁶⁹ Narşahî, s. 61; İdrîsî, fr. tercüme Jaubert, II, 192.

(1089)'de Semerkand fethini bir şiiri ile tebrik eden Mu'izzî "babası Tanrıdan Semerkand'ı almak istedi; Allah babasının istediğini oğluna verdi"¹⁷⁰ demektedir.

14. Alp Arslan'ın Tarihî Şahsiyeti ve Eseri

Alp Arslan Selçukluların Ali Tekin ile savaştıkları sırada 420 veya 421 (1030)'de doğduğuna göre (424 rivâyeti de vardır) ölümünde 42 veya 43 yaşında bulunuyordu. Merv'de melik olarak hüküm sürdüğü müddet istisna edilirse saltanatı ancak dokuz yıl devam etmiş ve bu devrede misli görülmemiş zaferler kazanmış; amcası tarafından kurulan Selçuk İmparatorluğuna çok daha fazla bir genişlik, kudret ve haşmet kazandırmıştır. Kudreti, sür'atli fetihleri ve derin îmanı dolayısıyla Alp Arslan ile Osmanlı pâdişâhı Yavuz Sultan Selim arasında çok benzerlikler bulunmakta ve İbn Kemal'in Yavuz hakkında söylediği "*az zaman içre çok iş etmişti*" mısraıyla başlayan kıtası Selçuk sultanını da çok güzel ifâde etmektedir. Bu kudreti ve mefkûresi dolayısıyla Alp Arslan *Cihân hâkimiyeti şuûrunu* taşımıştır. Ölümünden önce: "*Bir tepe üzerine geldiğimiz zaman ordunun azametinden ve askerin çokluğundan dolayı altımda yerin titrediğini hissediyor ve kendi kendime ben Dünya sultanı (Melik üd-dünya) yım; bana kimsenin kudreti yetmez. Bu ordu ile Çin'i dahi fethederim, dedim. Bu gurur yüzünden şimdi bu âciz duruma düştüm. Halbuki herhangi bir sefere girişirken daima Tanrı'dan yardım dilerdim*" sözleri ile hem bu şuûrunu, hem de imânını ve cihangirlik dâvasını belirtmiştir. Nitekim zamanında da kendisine "*Cihan Sultanı*" unvanı veriliyordu¹⁷¹.

"Hükümdarlar arasında onun kadar dine ve cihâda bağlı olanı yok idi"¹⁷². Müslüman müellifleri tarafından ona verilen "*Âdil Sultan*" (*Sultan ul-âdil*) ve "*Fetih Babası*" (*Abu'l-feth*) lâkabları Hristiyan kaynaklarına kadar yayılmıştı.¹⁷³ Bu hüviyeti dolayısıyla hükümdarlar tarihine ve Şerîat ilimlerine çok meraklı idi. Yüksek seciyesi ve âhidlerine sadâkati sâyesinde hükümdarlar kolaylıkla onun tâbiyetine giriyordu. Devlet idâresinde rekabetler ve dedikodular karşısında tesirlere kapılmazdı. Birgün namaz kılarlarken, Nizâm ül-mülk aleyhinde, önüne konulan bir jurnali okuduktan sonra vezirine: "*Eğer doğru söylüyorlarsa ahlâkını düzelt; eğer iftira ediyorlarsa onları*

¹⁷⁰ *Bayhâkî zeyli*, III, s. 1285.

¹⁷¹ İmâdeddîn, 47; İbn ul-Cevzî, VIII, 279; İbn ül-Esîr, X, 25; *Ahbâr üd-devle*, s. 54.

¹⁷² İbn ül-'Adîm, *Buğya*, 188b.

¹⁷³ Süryânî Mihael, 170-172.

af eyle ve bu gibi şeylerle uğraşmaya vakit bulamamaları için onları mühim işlerle uğraştırır” tavsiyeleri yüksek ahlâk ve idâreciliğine güzel bir delildir¹⁷⁴. Eski hükümdarların ve bu arada Gazneli Sultan Mahmud’un oğlu Mes’ûd nezdinde bile hafiyesi ve şahsına bağlı hafiyeye teşkilâtı olduğu halde Alp Arslan hafiyeliğe ehemmiyet vermedi ve “bunlar dostlarımdan kötü, düşmanlarımdan iyi haberler getirerek beni dostlarımdan uzaklaştırmaya ve düşmanlarımı yanıma sokmaya sebep olurlar” düşüncesiyle vezirinin tekliflerini kabûl etmemişti¹⁷⁵.

Alp Arslan çok merhametli ve şefkatli idi. Divânında fakirlerin isimleri ve maaşları yazılı idi. Ramazanda yoksullara 15.000 dinar dağıtırdı. Sarayda fakirlere yemek dağıtan ve günde elli koyun kesen bir aşhane vardı. Eski Türk an’anesine göre, emîr, bey ve askerlere büyük ziyâfetler (*tay’lar*) verir saraya aid altun ve gümüş eşya yağma ediliirdi (Farsçası: *H’ân-i yağma*)¹⁷⁶. Bu sûretle Gök-türklerde Türk devleti telâkkisine göre Hâkan ve Sultanlar gibi Alp Arslan da milletin babası (*Velâyet-i pederâne*) sıfatı ve vazifesine göre hareket ederdi¹⁷⁷. Alp Arslan, Tuğrul-beg gibi, çok dindar idi; hâkimiyet ve şaltanatlarının İslâmiyetin ve Sünniliğin zaferine bağlı bulunduğuna inanıyor; bu dinî ve millî vazifeyi haleflerine ve Osmanlı sultanlarına mîrâs bırakıyordu. O: “Kaç defa söyledim; biz bu ülkeleri silâh kuvvetiyle aldık. Temiz müslümanlar ve bid’at bilmeyiz. Bu sebeple Allah hâlis Türkleri azîz kıldı” ifâdesiyle Selçukluların bu imân ve siyasetlerini belirtirken ilâhî bir vazife ile hareket ettiklerine ve bunun mükâfatını gördüklerine de inanıyorlardı. Erdem beg, farkına varmadan, Bâtınî bir kâtip (Dih-hudâ Yahya) kullandığı için Sultan onu azarlamış; Deylemli ve Râfizîleri kullanmamaları için de etrafına nasihatlerde bulunmuştur¹⁷⁸. Böylece gizli hüviyet ve maksatlarla çalışan müfrit Şîî ve Bâtınî fesadının kendi devletleri, İslâm din ve medeniyeti için teşkil ettiği tehlikeyi daha o zaman kavramıştı. Bununla beraber onun bu dindarlığı başka dinlere karşı müsamaha ve adâletine engel değildi. Hristiyanlar en büyük mağlûbiyeti Alp Arslan’dan gördükleri halde devrin Bizans, Ermeni ve Süryânî kaynakları onun adaleti ve yüksek insanî vasıflarını övmekte mütefiktirler.

¹⁷⁴ İbn ül-Esîr, X, 26; İbn ud-’Adîm, 189b.

¹⁷⁵ *Siyâset-nâme*, 67; İmâdeddin, 65.

¹⁷⁶ *Türkçe Toy*: Kâşgarî. III, 103; Reşîdüddîn, Tahran tab’ı, I, 36-38.

¹⁷⁷ İbn ül-’Adîm, 189b; İbn ül-Esîr, X, 26; İmâdeddin, 42; *Ahbâr üd-devle*, s. 54. Bu hususta tafsilât için bak. *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 102-111.

¹⁷⁸ *Nizâm ül-Mülk*, *Siyâset-nâme*, s. 139-140; M. Nizâmü’d-din, *Introduction to the Jawami’ül-hikâyat*, GM., 83, 204; İbn ül-’İmâd, *Şazarât az-zahab*, s. 295, 302, 312.

Bu büyük ve genç insanın şahâdeti, sarsıntıya meydan vermemek maksadıyla, bir müddet gizli tutulmuş, haber yayılınca bütün İslâm dünyası yasa girmiştir. Halife 21 Birinci Kânun 1073 (8 Cemaziyelevvel 465)'de çıkardığı emir-nâme(*tevkî*)de Sultan'ın İslâmiyete yaptığı hizmetleri, Rumlara karşı kazandığı zaferleri belirtiyor ve halkı da mâtem yapmaya dâvet ediyordu. Halife ve veziri sarayda tâziyeleri kabul için mâtem merâsimine oturmuş; Sultanın hemşiresi, Halife'nin zevcesi, kendisini yerlere atmış; Bağdad çarşıları bir hafta kapalı kalmıştır¹⁷⁹. Hakîm Senâî'ye ait bir kasîdenin: “Göklere yükselen Alp Arslan'ın başını gördün. Merv'e gel, onun toprak olmuş vücûduna bak: ne ay gibi parlak yüzü, ne altında at ve ne de elinde dizgin kalmıştır!” kıt'ası tarihî kaynaklarda da tekrarlanmıştır¹⁸⁰. Alp Arslan Gazi'ye ait menkibeler 613 tarihinde bile Sicistan'da yaşıyordu¹⁸¹. “Gazi ve şehit” Alp Arslan'ın büyük tarihî şahsiyeti, dindarlığı ve gazaları ona kerâmet ve kudsiyet atfeden bir takım rivâyetlerin meydana çıkmasına sebep oldu. Bunlardan birine göre, Horasan çölünü geçerken askerlerin susuz kalması Sultanı muhtarib etmiş ve otağına (*Serâ-perde-i hâss*) çekilmiş; Şamanî âdeti icabınca, “başını açıp” Allah'a sığınmış; az sonra yağın bol yağmur sâyesinde asker ve hayvanlar tehlikeden kurtulmuştur¹⁸². Kafkas seferine Melik-şâh'ın Meryem-nişin muhâsarasında âciz kalması ve gece bir zelzele ile surların yıkılıp fethin mümkün olması da onun *kerâmetine* atfedilmiştir. Malazgirt muharebesinden önce çelimsiz Şadi'nin ordudan çıkarılması üzerine Sultanın müdahalesiyle “Kayserin bu köle vasıtasıyla esir edilmesi mümkündür” sözüyle tekrar asker arasına alınması ve Roma İmparatoru'nun onun tarafından yakalanması da bir kaynak tarafından onun *kerâmeti* olarak gösterilmiştir¹⁸³.

Tuğrul-beg zamanında başlamak, fakat daha ziyâde Alp Arslan ve Melik-şâh zamanında genişlemek üzere İslâm dünyasını medrese ve zâviyelerle doldurur; âlimlere ve şeyhlere vakıflar ve maaşlar tahsis edilirken sultanlar mefkûrelerinin icabını yapıyor; askerî kuvvet yanında bir fikir ve mefkûre ordusu vücûda getirerek hâkimiyetlerinin manevî temellelerini kuruyor-

¹⁷⁹ İbn ül-Cevzî, VIII, s. 277; Sibî, XIII, 14a; İbn ül-Esîr, s. 25.

¹⁸⁰ Râvendî, s. 121; Cûzcanî, s. 298; E. G. Browne, *Literary history of Persia*, II, s. 180.

¹⁸¹ Cûzcanî, s. 298.

¹⁸² Şamanî Türkler gibi müslüman evliyası ve büyük şeyhler de baş açıp Allah'a dua ediyorlardı. Nitekim Ak-Şemsettin İstanbul muhâsarasında çadırında böyle dua etmiş ve fethin gününü *Kur'an* âyeti ile Sultan Mehmed'e tebşir etmiş; Mevlâna Celâleddin'in cenazesine katılanlar da baş açık merâsimde bulunmuşlardır.

¹⁸³ Gaffârî, *Nigâristan*, s. 54b-55b.

lardı¹⁸⁴. İlk Selçuk medresesi Tuğrul-beg zamanında Nişâpûr'da yapılmış; Alp Arslan'ın da 1067'de Bağdad'da yaptırdığı *Nizâmiye medresesi* her sınıf insanın bulunduğu büyük bir merâsimle açılmıştır. İslâm dünyasının diğer şehirlerine de teşmil edilen bu medreseler ilk defa vakıflarla yaşayarak tahsili meccanileştiriyor; müderrislere ve talebeye maaşlar bağlanıyordu. Devrin Ebû İshak Şirazî, Gazalî ve Ebû Bekir Şâfi gibi büyük âlimlerle başlayan tedrisat Bağdad Nizâmiyesinin ilmî seviyesini göstermeğe kâfidir¹⁸⁵. Alp Arslan'ın kısa süren sultanlığı zamanında imâr faaliyetleri de mühim olmuştur; İmâm-ı Azam türbesi, Kât (Hârizm) câmii, Nişâpûr'un Şadyâh kalesi onun eseri idi¹⁸⁶. Nizâm ül-mülk şiiirden hoşlanmadığı halde Alp Arslan, hemen bütün Selçuk hükümdarları ve beyleri gibi, şâirleri himâye ederdi¹⁸⁷.

Top (Gûy), kabak (polo) ve okçuluktan hoşlanırdı. Uzun boyu, kıvrık bıyıkları ile Türk ırkının güzel bir örneği idi. Başında uzun bir taç taşırdı¹⁸⁸. Ölüm yatağında bile çok sevdiği, güvendiği ve bu sebeple de erkenden veli-ahd yaptığı Melik-şâh'ın saltanatı için irâdesini ve emîrlerinin bi'atini tekarlamış ve bu ebedî ayrılışında ağlayarak onu devletin erkânına emânet etmiş, diğer oğulları ve kardeşi Kavurt hakkında da vasiyetlerini yapmıştır¹⁸⁹. Babasının askeri ve amcasının da siyasi dehâsını birleştirmiş büyük bir insan olarak tarihe mal olmuştur.

Alp Arslan Gazi'nin Merv'deki türbesini ziyâret eden şâir Hakîm Senâî'ye aid olup tarihî kaynaklarda kaydedilen kasîdesinden meşhûr kıt'asının tercümesi şudur:

*Alp Arslan'ın göklere yükselen başını gördün,
Merv'e gel ve onun toprak olmuş tenine bak:
Ne kemeri üstündeki yıldız, ne ay gibi parlak yüzü
Ne altındaki at, ne de elindeki dizgin kalmıştır!*

¹⁸⁴ *Siyâset-nâme*, s. 145.

¹⁸⁵ Bak. Asad Talas, *La Madrasa Nizâmiyye et son histoire*, Paris 1939, s. 108. Alp Arslan Nişâpûr'da fakir talebeye yurt ve maaş tahsisile başlayarak malının onda birini medrese inşasına sarfettiği söyleniyor (Zekeriya Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, s. 412).

¹⁸⁶ İbn Hallikân, II, 61; Hwândmir, *Maâsir ül-Mülûk*, Brit. Mus. Or. 3643. 94a.

¹⁸⁷ *Çahâr-makale*, s. 42.

¹⁸⁸ Râvendî, 117; Reşîd üd-dîn, s. 30.

¹⁸⁹ İbn ül-Cevzî, VIII, 279; İbn ül-Esîr, X, 26; Mathieu, 172.

IV. BÖLÜM
SELÇUKLULARIN AZAMET DEVRİ

1. Melik-şâh'ın Saltanatı, İç ve Dış Hâdiseler

Alp Arslan'ın büyük mirâsına sahip olan Melik-şâh zamanında (1072-1092) Selçuklu İmparatorluğu en geniş ve kudretli seviyeye erişmiş; İslâm dünyası da en mes'ud devirlerinden birini yaşamıştır. Alp Arslan'ın ölümü üzerine Nizâm ül-mülk'ün yüksek idâresiyle tahta çıkarılan Melik-şâh, genç olduğu (sanıldığı gibi 18 değil 20 yaşında olmalıdır) ve amcası Kirman meliki Kavurt-beg namzed olarak beklediği için cülûsu müteâkip askerlerin maaşı 700.000 dinar arttırılmış ve emirlere çok mal dağıtılmıştır. Bununla beraber yine de orduda Kavurt taraftarları çok idi ve kendisine mektup yazıp onu tahta çıkmağa dâvet ediyorlardı. Bu sebeple Nizâm ül-mülk tedbir almakta ve tâ Anadolu'nun Garp uclarında fetihlerle meşgûl olan Artuk-beg'i bile merkeze çağırmakta kusur etmedi. Böylece Kavurt (Kara Arslan) Rey istikametinde hareket ederken Melikşâh da ordusuyla ona karşı yürüdü. Hemedan civarında, 1073'de, vukûbulan savaş, büyük vezirin mâhirâne idâresi ve iltihaklara fırsat vermeden hücûma geçmesi sâyesinde zaferle neticelendi ve rakibi Kavurt-beg oğulları ile birlikte esir edildi. Şâir Katrân Emîr Savtekin'i ögen bir şiirinde Arslan Basâsiri'yi esir, Abhaz'ları katl ve "Kavurtluları (Kavurdiyân) kahr" eylediğini ve zülfünü görenlerin hasta olduğunu söylemek suretiyle¹ onun bu savaşta hizmetini belirtir, ki zaten Savtekin'in 'İmâd üd-devle lâkabı da Kavurt'un lâkabı olup bu zafer münâsebetiyle kendisine verilmiştir. Melik-şâh tarafında bulunan Artuk ve Arap emîrlerinin de hizmeti büyük olmuştur². Bununla beraber askerler arasında iktâ (nân-pâre) ve maaş(câmeği)lerin arttırılması bahanesiyle başlayan gürültüler ve "Yaşasın Kavurt beg!" nidâlarının yükselmesi yine de tehlikenin zâil olmadığını gösteriyordu. Bu sebeple çadırdaki mevkuf tutulan Kavurt'un, yayın kirişi ile yok edilmesini zarurî kıldı. Kavurt taraftarlığı, onun meziyetleri yanında, Melik-şâh'ın gençliği ile ilgili idi.

¹ *Divân Katran-i Tabrizî*, Tebriz 1333, s. 147-148.

² *Anonim Selçuk-nâme*, s. 15.

Melik-şâh bu mükemmel neticeyi elde etmekteki dirayeti ve hizmeti dolayısıyla Nizâm ül-mülk'ü tekrar vezirlik makamına tâyin ederken ona çok üstün selâhiyet ve sıfatlar verdi. Kendisine üzerinde *boncuk* ve mücevherat bulunan diviti, hil'at ve Tûs vilâyetini iktâ olarak verdikten sonra büyük veziri kendisine *Ata-beg* yaptı, ki bu makam Türklere mahsus idi. Ona *Ata-beg*, *İlig*, *Ata-hoca*, *Büyük-hoca* (*H'âce-i buzurg*) lakaplarını tefviz etti³. Fakat Alp Arslan'ın Nizâm ül-mülk'ü daha evvel Melik-şâh'a *Ata-beg* tâyin ettiğine dair kayıtları gözönüne alırsak bu sefer bunların çoğaltılıp teyid edilmiş olduğuna hükmetmek daha doğru olur⁴. Halife de, mûtaad ve manevî otorite olarak, Melik-şâh'ın saltanatını tasdik eden *ahid-nâme* ve *sancağı*, Bağdad şahnesi Sa'd üd-devle *Gevher Âyin* ile birlikte gönderdi. *Gevher Âyin*, ilk Selçuk beyleri ve hattâ hânedana mensup olmayan bazı vezir ve emîrler gibi, üç namaz vaktinde (Sultanların beş vakit) kapısında nöbet çaldırıyordu, ki hâkimiyetin feodal parçalanmasına delâlet eden bu usûl, bid'at sayılarak kaldırıldı ise de yine de başkaları buna devam etmiş; Halifenin veziri ve Nizâm ül-mülk'ün oğlu, Diyarbekir'e emir tâyin edilen eski vezir *Fahr üd-devle Cehîr* ve *Sancar*'ın veziri *Togan-beg*'e kadar bu âdet yaşamıştır⁵.

Alp Arslan'ın ölümü ve Melik-şâh'ın *Kavurt* ile mücâdelesî *Karahanlılar*ın ve *Gaznelilerin* Selçuklu hudutlarına tecâvüzlerine fırsat verdi. Filhakika *Semer kand hanı Şems ül-mülk Nasr* iki devlet arasında ihtilâf mevzuu olan *Tirmiz'i* işgal ve *Belh* bölgesini istilâ etti. Sultanın kardeşi *Ayaz*'ın, 10.000 süvari ile, 1073 başında *Tirmiz'i* kurtarma teşebbüsü muvaffakiyetsizliğe uğradıktan başka kendisiyle birlikte askerlerinin çoğu da *Ceyhun* nehrinde boğuldu. Aynı tarihte *Gazneliler* de *Toharistan*'ı istilâ edip bu bölgenin melik'i olup "*Emîr ül-ümerâ*" lâkabını taşıyan Melik-şâh'ın amcası *Osman*'ı esir aldılar. Bu sebeple saltanatı emniyete alan Melik-şâh ilk seferini bu tarafa yaptı. Sultan'ın hareketini öğrenen *Gazne hükümdarı* korkusundan *Osman*'ı serbest bıraktığı gibi muazzam hediyeler göndererek sulh ve sıhriyet talebinde de bulundu ve teklifleri kabul edildi⁶. Melik-şâh amcası ile karşılaşınca ona hürmet gösterdi ve kendisini *Valvâlic* (*Kunduz*)a melik tâyin

³ İbn ül-Cevzî, VIII, 278; İbn ul-Esîr, 27; *Mîrhwând*, *Düstûr ül-Vüzerâ*, 156.

⁴ *Mîrhwând*, IV, 82; *Nasr üd-din Kirmanî*, *Nasâim ül-Eshar*, Tahran 1333, s. 49; *Siyâset-nâme zeyli*, s. 27 *Anili Samuel*, trc. *Brosset*, s. 455.

⁵ *İmâd ud-dîn*, 53, 73, 75; İbn ul-Esîr, X, 31, 38, 44; *Ahbar üd-devle*, 58; İbn ul-Cevzî, IX, 0; *Sibt*, 15a, 46a; *Akilî*, *Âsâr ul-vuzera*, 236.

⁶ *Mübârek-şâh*'ın, *Hindistan hükümdarı Şemseddin İl-tutmuş nâmına* yazdığı *Adâb ul-hurûb* adlı eserinde Melik-şâh'ın bu seferi, *Gaznelilerin* hediyeleri ve sıhriyet talepleri hakkında uzun bir tarihî hikâye vardır; (*Brit. Museum*, Add. 16853, s. 60a-65b).

ederken, feodal hâkimiyet an'anelerine göre, ona siyah *çetr* taşıması ve kapısında *nöbet çalması* haklarını da bahşediyordu. Bu sırada kardeşlerinden Börübars'ı Herat'a, Tökiş'i Belh'e ve Togan-şâh'ı da Hemedan'a melik yaptı.

Melikşâh Belh'de bu idârî işlerle uğraşırken Karahanlı elçisi de gelip sulh talebinde bulundu; fakat Tirmiz'i teslim etmek niyetinde değillerdi. Bu sebeple Melik-şâh bu kale üzerine hücum edip Han'ın kardeşi Yağan-tekin'i esir aldı; bununla beraber kendisine çok itibarlı bir muamele yaptı⁷. Selçuk ordusunun öncülerini Semerkand'a yaklaşıncı, Han'ın isteği üzerine, 1074 tarihinde, bir muahede-nâme imzalandıktan sonra Selçuk sultanı Rey'e döndü. Kaynakların kifâyetsizliğine ve müphem ifâdelerine rağmen, Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla, önce Ayaz, sonra da Tökiş'in saltanat ihtirasiyle ayaklanmakta oldukları, birincisinin ölümü ve ikincisinin de "*ahid ve vesikalari tekidi*" sûretiyle meselenin kapatılmış bulunduğu anlaşıyor⁸.

2. Kafkasya Seferi, Anadolu ve Suriye Meseleleri

Melik-şâh'ın Türkistan seferinden sür'atle dönüşü garpte hâdiselerin ehemmiyet kazanmasıyla alâkalı gözüküyor. Filhakika Melik-şâh'ın halası ve El-basan'ın karısı Gevher Hatun Kavurt isyanını desteklemiş ve bu sebeple de Nizâm ül-mülk onun bütün servetini ve 50.000 dinarlık nakdini müsadere etmişti. Buna tevekkül etmeyen Gevher Hatun Kavurt'un mağlûbiyeti üzerine Azerbaycan istikametinde Anadolu'ya (Rum'a) kaçmakta olan Yavgulu (*Yavgıyya*) Türkmenlerine yâni El-basan ve diğer hâkimiyet dâvasında bulunan şehzâdelere bağlı bey ve boylara yetişmek üzere yola çıkmıştı. Hatunların siyasî rolleri dolayısıyla Nizâm ül-mülk Melik-şâh'a bu melike (prens)nin bir gaile çıkarması endişesini bildirmiş ve, Sultanın muvafakatini alarak, gönderdiği bir kıta asker ile, Gevher Hatun'u yolda bertaraf etmiştir⁹. Bununla beraber Yavgulu Türkmenleri'nin merkezden uzak Anadolu'da ve Suriye'de toplanmaları ve siyasî teşkilât kurmağa başlamaları da bir mesele çıkarıyordu. Gerçekten Alp Arslan tarafından Anadolu fetihlerine memur edilen Artuk-beg, Kavurt hareketi dolayısıyla, merkeze çağırılınca, Anadolu Türkmenleri Kutalmış oğulları etrafında birleşmekte; Alp Arslan önünde Suriye'ye kaçan Yavgulular da Kınık boyundan Atsız-beg'in idâre-

⁷ Sibte, XIII, 24a.

⁸ *Ahbâr ud-devle*, 59-63; *İmâd ud-dîn*, 40; *İbn ül-Esîr*, X, 32; Sibte, 24a; İbrahim Kafesoğlu, *Melik-şâh devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 28-29.

⁹ Sibte, 25a, 30a.

sinde, 463(1070)'den itibaren, Kudüs'ü Mısırlılardan fethederek orada bir Türkmen beyliği kurmakta idiler. Bu Türkmen kitlelerinin bir kısmı henüz Azerbaycan'da bulunuyordu. Bu münâsebetle Melik-şâh 1075 (468) yılında bu tarafa hareket etmiş ve Errân(Karabağ)a vardığı zaman Bizans elçisi de ağır hediyelerle sultana gelmişti. Bu, Bizans imparatorunun, 1074 Hazi-ranında (466 Şevval), Halîfenin Sultan nezdinde yapmasını istediği sulh teşebbüsünün müsbet karşılanması, Süleyman-şâh'ın Anadolu'da giriştiği fetihleri ve Antakya, Konya'dan sonra nihâyet 1075 de İznik'te yerleşmesiyle neticelenen ilerlemesi ile ilgili idi¹⁰.

Yavguluların Anadolu'ya çekilmiş olmaları Melik-şâh'ın Kafkasya işle-riyle uğraşmaya imkân bulduğunu gösteriyor. Alp Arslan'ın ve kiral Bag-rat'ın ölümlerinden sonra kiral Giorgi zamanında (1072-1089) ayaklanan İvâne işgal ettiği Gag kalesini Şeddadîlerden Gence emîri Fazlûn'a satmış ve oğlu Liparit'i Melik-şâh'a gönderip teveccühünü kazanmıştı. Melik-şâh Gür-cistan'ı, Kharthı bölgesini istilâ ettikten sonra, 1076 başında (468 Cemaziye-levvel) Errân ve Şirvan eyâletlerini büyük kumandan (Sarhang) Sav-tekîn'e iktâ etmiş ve buralarda sultandan sonra onun adı da hutbelerde okunmuş-tur. Bu sûretle "*Türkler Errân beldelerinin ovalarında, bütün bölge ve kalelerinde yerleştiler*"¹¹.

Kafkasya umûmî vâlisi olan Sav-tekîn, 1085 (478) yılında bir takım ha-yır işleri ve ziyâretler yaptıktan sonra Bağdad'a varmış; Halîfe tarafından ağırlanmış, ihsanlara nail olmuş ve İsfahan'a gidince orada ölmüştür. Ölü-münde 2.000.000 dinar nakdi, 15.000 elbiseyi, 30.000 koyunu, 5000 at ve 1000 deveyi miras bırakmıştır. Onun ölümü ile, 3 yıl önce Şeddadîler inkı-raz bulmuş ve Esterâbâd'a gönderilmiş olan Fazlûn tekrar Gence'yi ele ge-çirmiştir. Fakat Melik-şâh, 1087'de, emîr Bozan'ı üzerine sevk ederek Gen-ce'yi elinden almış ve Yağ-sıyan oğlu Mehmed'e iktâ etmiş; Fazlûn da 1091 (484)'de Bağdad'da, bir mescit köşesinde, sefilâne ölmüştür¹².

Melik-şâh 1078'de kardeşi Tutuş'u Suriye'ye (Şam'a) ve emîr Porsuk'u da Anadolu'ya göndererek *Kutalmış oğulları* ve Atsız tarafından kurulan *Türk-men Kınık devletlerini* itaate almak istemiştir. Zîra bu yeni beylikler ya bizzat hanedan âzâsı bulunanlar veya Selçuk'un da mensup olduğu Kınık boyun-dan gelen beyler tarafından kuruluyordu. Melik-şâh Azerbaycan'da Ber-

¹⁰ Sibî, 17a; *Ahbâr ud-devle*, 63-64; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 16.

¹¹ Müneccim-başı, *Târih ül-bâb*, Neşr. Minorsky. s. 16, 27; aynı müellif ve nâşir, *Şeddâdîler tarihi*, s. 18; Brosset, I, s. 343, 345; *Chronique de la Géorgie* (trc. Brosset. Zeyl), I, s. 55-56.

¹² İbn ül-Esir, X. 89-100; Sibî, 70b; İmâd ud-din, s. 77-78.

dea'da oturan Tutuş'u, kendisine iktâ ettiği, Suriye'ye gönderirken Anadolu gazalarında şöhret kazanan Afşın, Sanduk (Saltuk), Dilmaç oğlu Mehmed, Tutu oğlu ve Tarank oğlu gibi Türkmen beylerine, Ay-tekin ve Musul Arap emîri Şeref üd-devle Müslim'e de ona iltihak etmelerini emretmiştir. Filistin'den sonra Şam'ı da fetheden ve hattâ Mısır'ın istilâsına girişen Atsız bu son teşebbüsünde hayli zayıflamış ve zâyîata uğramış idi. Bu tâyin ve kuvvet karşısında müşkül bir duruma düşen Atsız, Sultana elçi ve hediyeler göndererek yıllık 30.000 dinar vergi ile tâbiyetini arzetmiş ve elde ettiği memleketlerin kendisine bırakılmasını dilemiştir. Melik-şâh bu teklifi kabul edip kardeşi Tutuş'a Halep ve Şimalî Suriye ile iktifâ etmesini ve Atsız'a dokunmamasını emretmiştir. Fakat Mısır seferinde çok sarsılan Atsız Şam'da Mısırlıların taarruzuna uğrayınca Tutuş'un yardımına başvurdu ve Şam'ı da kendisine teslim edip hizmetine gireceğini bildirdi. Bunun üzerine Tutuş 1078 Eylülünde Şam'ı Mısırlıların taarruzundan kurtarıp aldı; fakat Atsız'ı da *yayın kirişiyle* boğdurdu. Bu sûretle Tutuş Şam'da yerleşerek Suriye Selçukluları idâresi başladı¹³. Anadolu'ya gönderilen Porsuk bu ülkeyi Büyük Selçuklulara bağlamağa çalıştı; bazı muvaffakiyetler kazandı ve Kutalmış oğlu Mansûr'u öldürdü ise de Süleyman-şâh Türkiye Selçuklu devleti'nin istiklâlini muhafaza edebildi ve daha sonra da Şarkta fetihlere girişerek Tutuş ile savaşta hayatını kaybetti¹⁴. Kavurt'un ölümünden sonra oğlu Sultan-şâh Melik-şâh'ın elinde iken kaçırılmış ve 1074(467 Safer)de Kirman tahtına çıkarılmıştı. Onun itaatte kusuru dolayısıyla Melik-şâh, 1079'da (472 başı), Kirman merkezini (Bardasîr) yıkmak yemini ile harekete geçti. Fakat Sultan-şâh niyâzda bulunduğu için Sultan onu affetmiş ve sadece, yeminini yerine getirmek maksadiyle, şehrin *Firûze* burcunu yıkarak İsfahan'a dönmüştür¹⁵. Alp Arslan'ın ve arkasından Halife Kaim bi-Emrillah'ın ölümüyle Fâtımîlerden korkan Mekke emîri hutbeyi Mısır Şi'i halîfesi adına okumuş iken Selçuk devletinin sarsıntıyı geçirmesi ve kuvvetlenmesi üzerine, 1080(472)'de, hutbe tekrar Selçuk sultanı ve Abbâsîler nâmına çevrilmiştir¹⁶.

¹³ İbn ül-'Adîm, II, 55-70; Sibî (Kalânîsî), 103-112; XIII, 47b; İbn ul-Azrak, 153b; İbn ul-Esîr, X, 34-35; 33-39; İbn Şeddâd, Şam 1953, s. 199-201; İmâdeddîn, 71; İbn Müyesser, 25-26; Mathieu, 195. Atsız, yukarıda görüldüğü üzere Kınık boyuna ve hânedana mensup bulunuyor; bu sebeple de kan akıtılmaması için yayın kirişi ile boğduruluyordu.

¹⁴ Bak. Bölüm VI. bahis 2.

¹⁵ Efdaleddîn Kirmanî, s. 14-17; İbn ül-Esîr, X, 39; İmâdeddîn, s. 71. İbn ul-Cevzî, VIII, 294, 323. İbn ul-Esîr, X, 34.

¹⁶ İbn ul-Cevzî, VIII, 294, 323; İbn ul-Esîr, X, 34.

3. Diyarbekir'in İlhakı ve Mervânîlerin İnkırazı

Tutuş Şam'a hâkim olduktan sonra Musul emîri Şeref üd-devle Müslim (halasının kocası) da Halep havâlisini eline geçiriyor ve yıllık bir vergi mukabilinde oranın hâkimiyetini elde etmesini Melik-şâh tasdik ediyordu. Tutuş'un Antakya üzerine yürümesi Müslim ile aralarının açılmasına ve Arap emîrinin Mısır halifesinden yardım istemesine sebep oldu; bu yardıma güvenip Şam'ın zabtına girişti. Lâkin umduğu yardımı alamıyan Müslim 1083 Mayısında bozguna uğradı. Onun Şi'î Halifesi ile münâsebeti geçmesi Harrân kadısını isyana sevk etti ve şehri teslim için Türkmen emîri Çubuk'u dâvet eyledi. Bununla beraber Çubuk yetişmeden Müslim Harrân'ı kuşattı ve aldı; kadı ile birlikte şehir halkının mühim bir kısmını öldürdü ve oradan Musul'a doğru hareket etti¹⁷.

Musul'dan başka sultanın lütfiyle Haleb'i de alan ve aynı zamanda Selçukluların da damadı olan Müslim'in Mısırlılarla münâsebeti girişmesi Melik-şâh'ı son derece kızdırdı. Bununla beraber ilk hareket Diyarbekir'e karşı yapıldı. Zira Diyarbekir emîri Nizâmeddin'in 1079'da ölümünden sonra yerine geçen oğlu Emîr Mansûr da, babası gibi, sâdık bir emîr değildi. Müslim ile münâsebetleri şüphe uyandırıyor. Müslüman halkın Selçuklulara temâyülü dolayısıyla veziri Ebû Tahir Anbârî'yi azledip yerine hıristiyan tabip Ebu Sâlim'i getirmesi ve hıristiyanların imtiyazlı mevkilere çıkarılması Diyarbekir ülkesinde ciddî huzursuzluklara ve şikâyetlere sebep olmuştu. Evvelce Mervânîlerin, sonra da Abbâsîlerin veziri ve mühim bir devlet adamı olan Fahr üd-devle Cehîr Melik-şâh'a durumun ehemmiyetini ve Diyarbekir'in fethi lüzûmunu izah etti. Bu sebeple Sultan Fahr üd-devle'yi Diyarbekir emîrliğine tâyin ederek, kendisine muhtar emîrlere mahsûs olup kapısında *nöbet çalma, adını hutbede okutma ve para basma imtiyazlarını* da tanıdı ve onu büyük bir ordu ile Diyarbekir'e gönderdi¹⁸.

Melikşâh Fahr üd-devle'yi Diyarbekir'e gönderirken Müslim'in Mervânî emîri ile münâsebetini hesaba katarak mühim Türk beylerini, Artuk ve Çubuk'u, Bağdad şahnesi Gevher Âyin ile Arap emîri Seyf üd-devle'yi de, kuvvetleri ile, bu sefere memur etti. Selçuk ordusu Diyarbekir şehirlerini kuşatmağa giderken Musul ve Diyarbekir emîrleri de müdafaaya hazırlanıyor-

¹⁷ İbn Kalânîsî, 114-116; İbn ul-'Adîm, II. 78. 83; İbn ul-Esîr, X, 43, 44; Sibî (Kalânîsî), 118-117; 'Azimî, 364; Süryanî Mihael, 189.

¹⁸ İbn ül-Azrak, 155b; Abu'l-Farac, 228; Hinduşâh Sancar, *Tecârib üs-selef*, 257; Mirhwând *Düstûr ul-Vuzera*, 37; Amedroz, "The Marvânid dynasty of Mayyafarqîn", *JRAS* (1903); K. Zettersten, "Mervaniler", *İA*; Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbekir", *İA*.

lardı. Durumun tehlikeli olduğunu gören Müslim savaşmaktan vazgeçmek ve sultana sâdık kalmak istediğini bildirdi. Aslen Musul Araplarından olan Fahr üd-devle “kendi eliyle Araplara bir belâ gelmesine” razı olmayarak, çekilmesi şartıyla, Müslim’in teklifini kabûle yanaştı. Buna kızan Artuk bey ve Türkmenler 19 Temmuz 1084 gecesi Müslim’in ordugâhına baskın yaparak yağma ve askerlerini esir ettiler. Âmid surları içine giren Müslim Artuk tarafından kuşatıldı. Müslim Artuk’a büyük mal mukabilinde uzaklaşmasına müsaade etmesini teklif etti. Fahr üd-devle’nin yapmak istediğini başka bir şekilde kabul eden Artuk, Fahr üd-devle hesabına savaşmayı da faydasız bularak o da onun arkasından çekildi ve mesuliyetin Fahr üd-devle’ye ait olduğunu anlatmak maksadiyle de Melik-şâh’a doğru hareket etti. Bu durumdan haberdar olan Sultan, Müslim’e karşı Musul ve Halep Atabeglerinin ceddi olan Kasım üd-devle Ak-sungur’u sefere gönderirken Artuk bey’e de ona iltihak emrini verdi. Rahbe’de bulunan Müslim’in tekrar Mısırlıların yardımına başvurması Sultan’ı büsbütün hiddetlendirdi ve bu durumun ehemmiyeti dolayısıyla bizzat ordusuyla harekete geçti¹⁹. Selçuklu kuvvetleri Musul’u aldığı sırada Sultan da şehre gelmiş bulunuyordu. Lâkin bu sırada Tökiş’in Horasan’da tekrar isyan etmesi haberi üzerine dönmek zorunda kalan Melik-şâh, Müslim’in huzûra gelip yer öpmesi ve af dilemesi neticesinde, Halep de dâhil, eski memleketlerini tekrar bir *tevki* ile Sultandan aldı ve kardeşi Tutuş’a da mektup yazan Melik-şâh ona dokunmamasını bildirdi. Böylece Selçuk sultanı 1085 İkinci Kânun başlarında Musul’dan ayrılıp İsfahan’a doğru hareket etti²⁰.

Artuk-bey’in ayrılışından sonra Fahr üd-devle Selçuk beyleri ile birlikte Âmid ve Meyyâfârikîn’i kuşattılar. Mervânî emîri kendi kumandan ve askerlerine müdafaa emrini verip Melik-şâh’a gitti ve memleketini kurtarmağa çalıştı. Sultan, Âmid ve Meyyâfârikîn’i ailesinde bırakmak şartıyla, diğer Diyarbekir şehirlerinin teslimini bildirdi. Lâkin durumu kavrayamayan ve Hristiyan veziri Ebu Sâlim’in on sene daha muhâsaraya dayanabileceği haberine aldanan Mansûr buna razı olmadı. Halbuki tam bu sırada idi, ki Diyarbekir halkı Melik-şâh lehinde tezâhürata girişerek ve Hristiyanların evlerine hücum ederek onlardan ve Ebu Sâlim’den intikam almağa başladılar. Bu sûretle Âmid 1085 Eylül başında Selçuklulara teslim oldu ve Diyarbe-

¹⁹ İbn ul-‘Adîm. II, 84-85.

²⁰ İbn ül-Esir, X, 45-46; aynı müellif, *Tarih al-Atabekiyye*, R.H.Cr. s. 113; İmâdeddîn, 75-77; Sibte, 56a, 59b; İbn Kalânîsî, 117; ‘Azîmî, 365; İbn Vâsıl, *Mufarric ul-Kürâb*, Kahire 1953, I, 12-14; İbn ül-Verdî, I, 381-382; Mükrimin Halil Yınanç, 138-142; Kafesoğlu, “Melik-şâh”, *İA*, 668; Ali Sevim, *Belleten*, CI (1962), s. 129-136.

kir'de Fahr üd-devle idâresi başladı. Emîr Yakut'un idâresinde bulunan Hısn Ziyâd (Harput) Çubuk beye verildi ve burada bir müddet hüküm süren Çubuk Oğulları Beyliği kuruldu. Hapisten çıkarılan Ebu Tâhir yerine Ebu Sâlim hapse atıldı. Melik-şâh Mervânî emîrine Irak'ta bir iktâ verdiği gibi Ahlat ve Hatah'da bir müddet Mervânî emîrleri elinde kaldı. Tutuş'un hizmetine geçen Artuk bir ara Diyarbekir'i ele geçirmek istedi ise de bunda muvaffak olamadı²¹.

4. Melik-şâh'ın Horasan ve Antakya Seferleri

Horasan meliki Tökiş, Sultan'ın Musul seferi esnasında, tekrar ayaklanma fırsatı bularak Merv ve Serahs şehirlerini işgal etti. Nişâpûr'u kuşattığı sırada Nizâm ül-mülk'ün ordu ile gelmekte olduğunu belirten sahte bir mektup taktığı ile Nişâpûr'dan uzaklaştırıldı ve Rey üzerine yürümek kararını gerçekleştirilemedi. Kış İsfahan'da geçiren Melik-şâh 1086 baharında Tökiş üzerine hareket etti²². Kaynakların pek müphem olarak bahsettikleri bu isyanın ehemmiyeti Sultan ve vezirinin yolda Meşhed'e uğrayıp dua etmeleri ile meydana çıkmaktadır. Filhakika Nizâm ül-mülk'ün Melik-şâh'a, kardeşine karşı zafer kazanmak için dua eylediğini ifâdesine mukabil Sultan: "*Hayır, müslümanlar için daha hayırlı ise, onu, değilse beni muzaffer kıl diye dua ettim*" cevabını vermekle isyanın ehemmiyeti hakkında bir fikir edinmiş oluyoruz²³.

Melik-şâh, Bozan, Porsuk ve Kumaç gibi mühim kumandanların bulunduğu ordusu ile Tökiş'i sığındığı Venec kalesinde kuşatıp teslim aldı. Sultan daima isyan etmek ve tahtı ele geçirmek isteyen bu kardeşini, artık gözlerine mil çektirmek ve hapse atmak sûretiyle, 1085 (478) yılında siyâset hârici kıldı²⁴. Bu, Tökiş'in üçüncü ayaklanma teşebbüsü idi. Melik-şâh evvelce, 1081'de, İsfahan'dan Rey'e gidince askeri teftiş etmiş ve Türk kıyâfetinde orduya giren 7000 Ermeni'yi çıkartmıştı. Nizâm ül-mülk buna taraftar değildi ve işsiz kalan bu gayri memnunların bir huzursuzluk âmili olacağını söylüyordu. Nitekim bunlar Tökiş'in ordusuna girerek onun ikinci ayaklanmasına yardım etmişlerdi. O zaman da Merv ve Tirmiz şehirlerini işgal eden

²¹ İbn ül-Azrak, 156a-158a; İbn ul-Esir, X, 49; Sibte, 59b; İbn ül-'Adim, II, 84-86; İbn ül-Verdi, I, 383; Aybeg al-Safadi, *al-Vâfi*, neşr. Ritter, I, 122.

²² İbn ül-Esir, X, 48.

²³ İbn ül-Cevzi, IX, 71. İbn ül-Esir, X, 73; İbn Hallikan, II, 103; *Ahbâr üd-devle*, 74.

²⁴ İmâdeddin, s. 71; İbn ül-Esir, X, 47; İbn ül-Cevzi, IX, 4; *Ahbâr üd-devle*, s. 84; *Târih-i Güzide*, s. 444; *Anonim Selçuk-nâme*, s. 18.

Tökiş yine bozulmuş ve tekrar Sultanın affıyla yerinde bırakılmıştı²⁵. Herat meliki Togan-şâh da zamanı bildirilmeyen bir tarihte isyan etmiş ve Melik-şâh bu kardeşini de İsfahan kalesinde hapse atmıştı²⁶.

Şarkta bu isyan bastırılırken Garp'te de Suriye hâdiseleri ehemmiyet kazanmış; Türkiye Selçuklu sultanı Süleyman-şâh Çukurova bölgesi ve şehirlerini fethettikten sonra Antakya'yı da almış ve Halep muhâsarasına girişmişti. Önce Şeref üd-devle Müslim ile, burada hâkimiyet dâvâsiyle, savaşa tutuşan Süleyman, onu mağlûp ve bertaraf ettikten sonra Melik-şâh'ın diğer kardeşi Tutuş ile de muharebe yaparak hayatını kayıp eylemişti. Halep emîri şehri Tutuş'a ve Süleyman'a değil, bizzat Sultana teslim edeceğini bildiriyordu. Bu sebeple Melik-şâh Birinci Teşrin 1086'da Porsuk, Bozan ve Ak-sungur ile birlikte Musul'a ve oradan Haleb'e doğru hareket etti. Yolda Bozan'ı Filaretos'un oğlu Barsuma idâresinde kalan Urfa'nın fethine memur etti. Bozan henüz Türklerin eline geçmeyen ve kargaşa içinde bulunan bu şehri 1087'de fethetti²⁷.

Melikşâh 4 Birinci Kânun 1086(23 Şaban 479)'da Haleb'e vardı. Oradan Antakya'ya giderek bu şehri Süleyman'ın veziri Hasan bin Tâhir'den teslim aldı. Oradan da Suveydiye'ye varan Sultan, müslüman ve hıristiyan kaynakların birleşik olarak belirttiklerine göre, Akdeniz'i gururla temâşâ etti; iki rekât namaz kıldı ve devletin hududlarını babasından daha ilerilere götürdüğü için Allah'a şükretti. Atıyle denizin dalgalarına girerek kılıcını suya çarptı ve şükürlerini tekrarladı. Denizden götürdüğü kumları babasının türbesine serperken de: *"Ey babam, sana müjdeler olsun! küçük yaşta bıraktığın oğlun devletinin hudutlarını karaların nihâyetine kadar götürdü"* hitabıyla Alp Arslan'ın rûhunu şâd ve gurûrunu ifâde ediyordu. Haleb'i Ak-sungur'a, Antakya'yı Yağı-sıyan'a, Urfa'yı Bozan'a ve Musul havâlisini de Çökermiş'e iktâ etti. Urfa'nın fethinden sonra Bozan'ı önce Gence'ye gönderip burasını eski sahibi Fazlûn'un işgalinden kurtardı; oradan da İznik'te Selçuklu Sultanı Süleyman nâmına hüküm süren Ebu'l-Kasım'a ve Bizans'a karşı gönderdi. Melik-şâh seferini ikmal edince Halife'ye bu fetihlerini bildiriyor ve bu sebeple Bağdad'a gelişinin gecikmesinden dolayı özür beyan ediyordu. Sultan

²⁵ İbn ul-Esir, X, 40; İmâdeddin. s. 71.

²⁶ Mu'in üd-din İsfizârî, *Ravzat ul-Cannât*, Tahran 1959, s. 388.

²⁷ J. Laurent, "Des Grecs aux Croises", *Byzantion*, I, s. 395-403.

bu seferi esnasında geçtiği bütün şehirlerde ticarî faaliyetleri zorlaştıran gümrük ve ticâret vergilerini kaldırıyordu²⁸.

5. Melik-şâh'ın Taç Giymesi ve Halîfenin Düğünü

Sultan Melik-şâh 1087 Martında Suriye'den Bağdad'a doğru yola çıktı. Halîfelik merkezine girerken onun yüksek erkânı ve kalabalık bir halk tarafından, davul ve boru sesleri içinde karşılandı; Darül-memleke'ye inerek tebrikleri kabul etti; halkın ziyâretine de müsaade edildi. Nizâm ül-mülk, askerlerin şehre ve evlere girmemesi için, kurulan ordugâhta otağında kaldı. Sultan, vezir ve erkânı *İmâm-ı Âzam* türbesini ziyâretle onunla birlikte yanında bir medrese inşa ederek *Hanefîlere* tahsis etti. Hazreti Ali, Hazreti Hüseyin ve Mûsa bin Câfer'in türbelerini ziyâret edip halka para dağıttı. Fırat nehrinden Necef'e büyük bir kanalın açılmasını başlattı. Bu ziyâretleri sırasında Alevîlerin nakîbi Seyf üd-devle Melik-şâh'a ve maiyetine büyük bir ziyâfet verdi, ki devrin iktisadî ve içtimaî tarihi bakımından kayda şâyândır. Filhakika bu ziyâfette 1000 koç, 100 büyük baş hayvan kesildiği ve 20.000 *men* şeker harcandığı gözönüne getirilirse, devrin debdebesi ve zenginlerin serveti hakkında bir fikir edinilir. Yemekler 500 gümüş kapta hazırlanmış ve ziyâfet ipek çadırlarda verilmiştir. Seyf üd-devle yemekten sonra misâfirlerine 20.000 dinar para, gümüş kapları ve otağları hediye ederken Sultan'ın önünde yerleri öpüyordu. Bu gezintiler sırasında Melik-şâh, âdeti olduğu üzere de avlanıyor, top ve *çevgân* oynuyordu.

Bu ziyâret ve eğlencelerden sonra Bağdad'a dönen Sultan, Halîfe Muktedi'nin gönderdiği at ile Halîfe'nin sarayına gitti. Nizâm ül-mülk emîrleri Halîfe'ye takdim ediyor, onlara Farsça: "*Bu Emîr ül-Mümin'dir*", Halîfe'ye de Arapça: "*Bu kulunuz, vilâyeti ve askerleri ile birlikte filân oğlu filândır*" diyor; başta Sultanın dayısı Ay-tekin olmak üzere bütün emîrler takdim edilirken yer öpüyorlardı. Bu takdimden sonra Melik-şâh'ın taçlanma merâsimi başlıyordu. Halîfe sultana taç giydiliyor, kılıç kuşatıyor ve bu kuşattığı iki kılıç ile zafer kazanması için dua ediyordu. Bu esnada Bağdad veziri Abu Şucâ' Sultana Halîfe'nin elini öpmesini bildiriyordu. Halîfe buna müsaade etmeyince Sultan sâdece yüzüğünü öptü. Bundan sonra halîfe üç sancak ve üç at hediye etti. Bu tarihî taç giyme ve kılıç kuşanma merâsimi bittikten

²⁸ Urfalı Mathieu, 1056-198; İbn Kalânîsî, 118-119; 'Azimî, 366; İbn ul-Cevzî, IX. 28-29; İbn ül-Esir, 51; İbn ul-'Adîm, II, 100-103; Abu'l-Farac, 231; Râvendî, 129; Reşîd ud-dîn, 46; İmâd ud-dîn, 70; İbn Şeddâd, 48b, 57b.

sonra Sultan büyük bir debdede içinde ve bayraklarla yolcu edildi ve gümüş paralar saçıldı. Halife Sultana bir altın taht, Sultan da Halife'ye iki sandık çok kıymetli hediyeler gönderdi ve böylece 26 Nisan 1087(18 Muharrem 480)de bu büyük merâsim sona erdi²⁹.

Melik-şâh'ın Bağdâd'a gelişinin bir sebebi de bu taçlanma merâsimi ile birlikte kızı Mehmelek Hatun'un halife ile evlenmesi ve düğününü de yapması idi. Devrin içtimâî hayatı ve debdebesi bakımından bu düğün hakkında toplu bir bilgi vermek faydalıdır. Halife, daha 474 (1081) yılında, veziri Fahr ud-devle Cehîr'i Sultanın kızını istemek için 20.000 dinarlık hediye ile, İsfahan'a göndermişti. O sırada sultanın Dâvud isminde küçük bir oğlu öldüğü ve kendisi büyük bir mâtem içinde bulunduğu için, talebi yapabilmek maksadiyle, vezir bir ay beklemek zorunda kalmıştı. Oğlunu günlerce defnetmeyen, yemek yemeyen Sultan'ın bu mâtemi herkese intikal etmiştir, ki eski Türk mâtem (yuğ) an'anesinin devamı bakımından dikkate şâyândır. Gerçekten bu an'aneye göre Türk ve Türkmenler sarayda (*Dâr ül-Memleke*) toplanmışlar; *atlarının kuyruklarını kesmişler; eğerlerini tersine çevirmişler; siyahlar giymişler ve kadınlar da saçlarını yolmuşlardı*. Şehir bir hafta çarşıları kapamak sûretiyle mâteme katılmıştı. Halife de Bağdad'da üç gün tâziye merâsimi yaptırarak mâteme iştirak etmişti. Melik-şâh kederini unutmak için ava çıktı ve feryadlarına devam etti³⁰.

Bu mâtem merâsimi gibi evlenme ve düğün de Türk teâmül ve âdetlerinin devamı bakımından mühimdir. Mâtem geçtikten sonra Halife'nin veziri evlenme talebini Nizâm ül-mülk'e açtı. Selçuklu vezirinin tavsiyesine göre Melik-şâh'a değil Terken Hatun'a gitmek gerekiyordu. Bu sebeple iki vezir, meseleyi görüşmek üzere, Terken Hatun'a gittiler. Hatun kızına Türkistan hanları ve Gazne sultanlarının da tâlip olduğunu, onların teklif ettikleri 400.000 dinar *mîhr*'in verilmesi halinde Halife'yi tercih edeceğini bildiriyor; Türkistan hâkanlarının kızı ve Selçuklu Cihan pâdişâhının zevcesi, nihâyet yüksek otoritesine göre hareket ediyordu. Sâbık Halife'nin zevcesi ve Melik-şâh'ın halası Arslan Hatun'un Halife ile böyle bir pazarlığın doğru olamayacağını tavsiyesi üzerine "*Türklerin evlenmede âdeti olduğu üzere 50.000 dinar süt hakkı (hakk el-rizâ') ve 100.000 dinar mîhr*" verilmek şartıyla karara varıldı. Bundan başka Terken Hatun, Halife'nin, evlenince de Türk âdetine göre, gelinin anasına, büyük anasına, halasına ve bütün ailesi büyüklerine çıkmasını, düğünde Semerkand, Horasan, Gazne hatunları ve ileri gelenleri-

²⁹ İbn ul-Cevzî, IX, 29, 30, 35-36; İbn ül-Esir, X, 5-54; İmâdeddîn, 80; *Siyâset-nâme zeyli*, s. 26.

³⁰ İbn ul-Cevzî, VIII, 330-331; Sibî, 58b; İbn ül-Esir, X, 41.

nin hazır bulunmasını şart koşuyor ve böylece Halife Muktedi'ye Türk usûl-lerini kabul ettiriyordu. Hatun ile yapılan bu anlaşma Melikşâh'a bildirildikten sonra vezir Fahr üd-devle müjde haberini Bağdâd'a götürdü³¹.

İşte altı yıl önce İsfahan'da verilen karara göre, şimdi 3 Mayıs 1087 günü, Bağdâd'da düğün başlıyordu. Sultan ordusuyla Bağdâd'a giderken gelin de büyük bir kervan kafilesi ve çalgılarla oraya varıyordu. Mehmelek ve hatunlar mücevheratla *murassa'* mahfeler içinde seyahat ediyor; Gevher Âyin ve Porsuk ile birlikte otuz emîr kervanın önünde gidiyordu. Gelinin cihazı 130 deveye yüklü idi; on iki sandık içinde bulunan hazinesi, atlas, dîbâ ve ipekli elbiseleri de 74 katır taşıyordu. Gelinin 200 câriyesi de bu kervana dahil idi. Bu büyük düğün kervanı Bağdâd'a girerken şehir görülmemiş bir şekilde süslenmiş; bütün dükkânlar meş'alelerini yakmış; Bağdâd mahşer gibi düğüne katılmıştı. Halife akşamleyin vezirini 300 atlı ile birlikte gönderdi. Sultanın emîrleri ile birlikte gelin meş'aleler arasında ve müzik sesleri içinde Halife'nin sarayına götürüldü. Selçuklu sultanı "hükümdarların âdeti olduğu üzere" gerdek gecesinden itibaren üç gün ava çıktı. Düğünden sonra Halife'nin Melik-şâh'ın beyleri ve askerlerine verdiği ziyâfet de devrin hükümdarlarına ve zamanın haşmetine uygun idi. Ziyâfette sarf edilen sadece şeker miktarının 40.000 *men* (batman) olması onun azametini göstermeğe kâfidir. Halife bütün emîrlere ve hatunlara da hil'atlar ve hediyeler dağıttı³².

6. Melik-şâh'ın Türkistan Seferi ve Millî Türenin Kudreti

Melik-şâh Bağdâd'da taçlanma merâsimi, düğün, türbeleri ziyâret, imâr faaliyetleri ve bazı idârî işlerle uğraştıktan sonra 23 Mayıs 1087 de İsfahan'a hareket etti. Türkistan'da cereyan eden hâdiseler onun seferine sebep oldu. Gerçekten Terken Hatun'un yeğeni olan Karahanlı hükümdarı Hızır Han'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ahmed Han genç ve tecrübesiz idi. Devrin âlimleri ve zenginleri ile Hızır Han arasında başlayan mücâdele şimdi daha çetin bir safhaya girmişti. Semerkand'da oturup Hazreti Ali'nin torunlarından sayılan Muhammed el-Mürtezâ Keş şehri civarında 40 köye sahip

³¹ İbn ul-Cevzî, IX, s. 2; İbn ül-Esîr, X, s. 41; İmâd üd-dîn, s. 72-73. Türkmenlerin evlenirken terbiye hakkı olarak kızın babasına verilen ata "*Başlık*", anasına verilen elbiseye "*Sütlük*", kardeşlerine verdiklerine de "*Ağırık*" denir ve evlenecekler adına türkçe "*gelin benüm, güvey-gü senün*" denir ve isimleri söylenmeden nikâh akdedilir (Pîr Muhammed bin Yusuf el-Ankaravî, *Zubdet ül-Fetâvâ*, Veliyyeddin Ef, No.: 1451 (XVI. asır), 166a, 222b). Türkmen âdetine göre evlenme talebinde dâmadın tarafı hürmet için ayakta dururlar; bu sebeple Melik-şâh da Halifeden kız isterken bütün emîrlere saraya yaya gitmelerini emretti. (*Siyâset-nâme zeyli*, Schefer nşr. s. 29).

³² İbn ul-Cevzî, IX, 36-37; İbn ül-Esîr, X, 55; İmâd ud-dîn, 72, 77, 80; Mirhwând, IV, 85; İbn Hallikân II, 163; Kafesoğlu, 64.

bulunuyor ve türlü beldelerin imamlarına yılda 10.000 dinar zekât verecek kadar büyük bir irâd elde ediyordu. Şehrin kadısı Hızır Han'a ona ait bir bahçenin azametini anlatıyor; bütün Türkistan'da, Han dahil olmak üzere, onun eşine rastlanamayacağını söylüyor ve zenginlerin mallarının müsadere edilmesine cevaz veriyordu³³. Hızır Han'ın oğlu Ahmed Han da babası gibi zenginlerin servetlerini müsadereye devam etti. Bu durumda büyük zenginler Han'ın aleyhinde harekete geçtiler. Bu zenginlerden biri olan Şafî fakihî Ebu Tâhir bin 'Alîk'i hac ve ticâret bahânesiyle Melik-şâh'a gönderdiler ve onu Türkistan seferine teşvik ettiler. Zenginlerin çıkardığı memnûniyet-sizlik dolayısıyla Melik-şâh büyük bir ordu ile Türkistan'a hareket etti. Bu hârâ'yı ancak bir hayli tahribat ile alan Sultan, oradan Semerkant'a varıp 1088 Temmuzunda (481 Cemâziyelevvel) Ahmed Han'ı muhâsara etti. Şiddetli bir savaştan sonra kaleye giren Selçuklu ordusu Ahmed Han'ı sığındığı bir evde yakalayıp İsfahan'a gönderdi.

Melik-şâh Semerkant'ın ilhakından sonra Kâşgar'a doğru ilerledi. Özkent'e vardığı zaman Karahanlı hükümdarı Sultanın huzûruna gelerek itaatini, hutbe ve sikkede adının zikrini arzedince Melik-şâh Horasan'a döndü. İsfahan'dan Türkistan'a hareket ederken Nizâm ül-mülk "*yıllık haracı ödemek için gelen Rum elçisini*" de Kâşgar'a kadar götürmüş ve bununla Selçuklu devletinin haşmeti ve satvetinin böylece tarihe geçmesini istemiştir. Selçuklu veziri aynı maksat ile Ceyhun'dan geçen ordunun gemicilere ödeyeceği 11.000 dinarlık ücretini de Antakya vergilerine havâle etmiş ve bunun da tarihe intikalini düşünmüştür³⁴. Kaynakların verdiği 481 (1088) ve 482 tarihlerinden birincisinin doğru olduğu anlaşılmıştır³⁵.

Melik-şâh Türkistan hanlarını itaate alıp İsfahan'a döndükten sonra Semerkand havâlisinde bulunan Çigil ve Yağma kabîleleri isyan etmişlerdi, ki göçebe Türk hukuk ve teâmülleri bakımından bu mühim bir hâdisedir. Filhakika Karahanlılar devletinde Karluklardan sonra büyük bir kitle teşkil eden Çigil ve Yağma kabîleleri isyan edince Melik-şâh'ın Semerkand vâlisi (naibi) Hârizm'e kaçmıştır. Bu isyanın sebebi hakkında Nizâm ül-mülk malûmat verirken Türk örfleri ve içtimaî hayatına dair de mühim meselelere temas eder: "Semerkand ve Özkent'e gittiğimiz zaman gidiş ve dönüşümüze

³³ İbn ul-Cevzî, IX, 41.

³⁴ Azimî, 367; İbn Kalânîsî, İbn ül-Esir, X, 58-59; Narşahî, 28; İmâdeddîn, 55; *Ahbâr üd-devle*, 65-66; Râvendî, 128-130; Reşideddîn, 45; İbn ül-Cevzî, IX, 66; Mîr Haydar Râzî, *Mecmâ'üt-tevârih* (Schefer, *Tarih-i Buhâra*'da) s. 236. Mîr Haydar Râzî'nin 1028 (1619) yılında te'lif ettiği bu eserinde ilk defa Karahanlılar tarihi toplanmış; Schefer'den sonra Saîd Nefîsî tarafından *Beyhaki zeyli*'nde (III, s. 1162 - 69) daha sağlam basılmıştır.

³⁵ Bak. Ahmed Ateş, *Tercüman ül-Belâğa*, İstanbul 1949, s. 32.

kadar Çigiller ve Mâverâünnehr halkı Sultan için 'bize sofrasında bir lokma yemek vermedi' dedikodusunu ağızlarından bırakmadılar. Sultanımız Cihan ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkiyâd etmiştir. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nisbette olmalıdır" tavsiyesini yaptıktan sonra Sultan Tuğrul-beg'in her sabah sofrasını açık bulundurduğunu, umûma ziyâfet verdiğini, ava gittiği zaman da öyle yemekler hazırlatırdı, ki emîrler ve halkın hayrân kaldığını ve Türkistan hanlarının da tebaaları için daima mutfakta yemek hazırladığını ilâve eder³⁶. Eski Türk devlet telâkkileri ve âmme müesseselerinin Selçuklular zamanında da kudretini henüz muhafaza etmesi ve bu hususta Melik-şâh'ın dikkati çekilmesi çok mühimdir. Filhakika, yukarıda, Alp Arslan'ın emîrlere, askerlere ve halka verdiği umûmî ziyâfetlerden bahsetmiştik. Sultan Mehmed Tapar da hastalandığı zaman, ölümünden önce, 1118 yılı kurban bayramında, büyük bir ziyâfet vermiş; oğlu Mahmud'u veliahd yaptığı bu ziyâfet(toy)de, Oğuz an'anesine göre, sofrasını ve sarayını yağmalatmış (fa nahabahu'n-nâs) ve bu suretle merâsimi ikmal etmiştir³⁷. Karahanlılar için de "Türkistan'da âdet olduğu üzere Pâdişâhlar huzûrunda altın ve gümüş dağıtmaları" ve Hızır Han'a dair bir hikâyeye bununla ilgilidir³⁸. Gök-türk kağanlarının "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... milleti diriltip yükselttim; çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim; nüfusu az milleti çoğalttım"³⁹ ifâdeleriyle meydana çıkan babalık vazifeleri (Velâyet-i pederâne) Türk devlet telâkkisinin esasını teşkil ediyor. Han veya Sultan bu vazifeyi ihmal ettiği zaman halkın şikâyeti ve isyanı başlar. Dede-Korkut kitabının 12'inci hikâyesi, bu hukukî teâmüle göre, Hanların Oğuz beylerine toy ve şölen denilen umûmî ziyâfetler vermesi ve bu ziyâfetlerde Han sarayının yağma edilmesi (H'ân-ı yağma) usûl idi. Bu hukuka riâyet etmeyen ve boy beyleri arasındaki kadîm sırayı bozan hükümdarlara karşı isyan meşrûiyet kazanırdı⁴⁰. Türk örf ve âdetlerini iyi bilen ve devletin bünyesindeki ehemmiyetlerini kavrayan Nizâm ül-mülk Sultanın haftada bir veya iki umûmî ziyâfet vermesini, gelmesi gerekenlerin gününü bilmelerini, kimsenin ihmal edilmemesini, hükümdarlar dünyanın sahibi ve insanlar da onun ailesi efradı olduğundan ziyâfete asla kendi süra-

³⁶ Siyaset-nâme, s. 115.

³⁷ İbn ül-Esîr, X, 184; İmâdeddîn, 117.

³⁸ Nizami-i Arûzî Semerkandî, Çahar-makale, nşr. M. Kazvinî, Leiden 1910, s. 47.

³⁹ W. Thomsen, "Moğolistan'daki Türkçe kitâbeler", TM, III, s. 102.

⁴⁰ Bak. Abdülkadir İnan, "Orun ve Ülûş meselesi", THİT Mecmuası, I, 121-131; Osman Turan, Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar, s. 30-32; Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi, I, s. 102-110.

hi ve kadehleriyle gelmemelerini, bilâkis saraydan götürmelerini anlatırken bu Türk müessesesine ayrı bir fasıl tahsis eder⁴¹.

Melik-şâh bu an'ane icabını yapmadığı için, Nizâm ül-Mülk'e göre, Çigil kabîleleri isyan etmişler ve reisleri Ayn üd-devle At-başı (Yedisu havâli-sinde) hükümdarı ve Kâşgar Hanı'nın kardeşi Yağan-tekin, oğlu Yâkup Tekin'i Semerkand'a çağırmıştır. Yâkup Tekin, kan akıttığından dolayı, bir fetva ile, Ayn üd-devle'yi idam etti. İsyan haberlerini alan Melik-şâh Semerkand'a doğru ilerleyince Yâkup Tekin Fergana'dan At-başı'ya kaçtı. Sultan Semerkand'ı ikinci defa alarak Yâkup Tekin'i tâkip etti ve "Göçebeler ülkesine (*Bilâd-ul-harkâvât*) kadar ilerledi". Talas (Taraz) han'ı gelip itaatini arz etti. Kâşgar han'ı ordusundan ayrılmış bulunan Yâkup Tekin'i yakalayıp Melik-şâh'a teslim eyledi. Böylece Selçuk Sultanı 1087 (480) ve 1089 (482) yıllarında, Çin hududuna kadar bütün Türkistan hanlarını tâbiyete alıp İsfahan'a döndü. Beraberinde getirdiği bazı Türkistan hanlarını tekrar memleketlerine gönderdi. Bu sûretle Selçuklu imparatorluğunu Altay dağlarından Akdeniz kıyılarına kadar genişleten Sultan İsfahan'dan Bağdad'a hareket etti. Şâir Mu'izzî kasîdelerinde Sultan Melik-şâh'ın ve bilâhare onun oğlu Sultan Sancar'ın fetih ve zaferlerini, Cihan pâdişahı olarak yüksek adalet ve nizâmlarını dile getirmiştir⁴².

7. Melik-şâh'ın Cihan Hâkimiyeti Dâvası

Eski Türk kağanları, Tuğrul-beg, Alp Arslan, Melik-şâh, Sancar gibi büyük Selçuklu sultanları ve Osmanlı ulu hâkanları kendilerini *Cihan pâdişâhları* hissettikleri ve buna inandıkları için idârelerinde bulunan muazzam imparatorlukları yine de kâfi görmüyor ve henüz fethedilmemiş ülkeleri de hâkimiyetleri altına almak istiyorlardı⁴³. Zîra onlar dünyanın selâmetini ve insanların adâlete kavuşmasını Türk-İslâm nizâmında görüyorlardı. Çin hududlarından Akdeniz kıyılarına kadar muazzam bir imparatorluk vücûda getirdikten sonra II. Teşrin 1091 (484 Ramazanı) tarihinde Bağdad'a hareket eden Melik-şâh artık Mısır'ı, Şimalî Afrika'yı ve bütün Bizans ülkelerini

⁴¹ *Siyaset-nâme*, s. 110.

⁴² İbn ül-Esîr, X, 59-60; *Ahbâr üd-devle*, 72; İmâdeddîn, 70; Anonim *Selçuk-nâme*, 17; Mu'izzî, *Divân* (nşr. Saîd Nefîsî, *Beyhâkî zeyli*, III), 1281. 1286; W. Barthold, *Turkestan*, s. 317.

⁴³ Bak. "The ideal of World donimation", şimdi bu küçük makale *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* adlı iki cildlik bir eser haline gelmiştir.

olarak “dünyayı fethetmek” kararında idi⁴⁴. Devletin kudretiyle kemâle erdiği- ni, içte ve dışta, hiçbir endişe kalmadığı için 400.000 kişilik ordunun artık 70.000’e indirilerek hazinenin yükünü hafifletmek icap ettiğini ileri süren- lere karşı Nizâm ül-mülk bu fikirlerin tehlikeli olduğunu, geniş impara- torluğun ancak bu ordu ile muhafaza edilebileceğini söylüyor ve miktarı a- zaltmak değil, bilâkis bunu 700.000 süvariye çıkarmak sûretiyle, “Efen- dimizin” *Hindistan, Çin, Habeş, Berber ve Rûm illerini de hâkimiyeti altına ala- bileceğini* belirtiyordu⁴⁵.

Büyük vezir başka bir yerde de devrin azametini ifâde ederken: “Dün- yânın efendisi (Melik-şâh) *Afrâsiyâb* (Oğuz Han) neslinden olup dindar, âlimlere hürmet, zâhidlere iyilik, fakirlere şefkat ve halka adalet gibi dünya- da kimsenin hâiz olmadığı yüksek vasıflara sahip ve cihâna hâkimdir. Bazı eski halifeler zamanında devlet çok genişlemiş idiye de yine Hâricîlerden endişe mevcut idi. Allah’a şükürler olsun ki bu uğurlu zamanda böyle bir kaygı kalmamış ve kimse muhalefet düşünemez olmuştu” fikirleri ile bu cihan hâkimiyeti duygu ve idealini meydana koymuştur⁴⁶. Bir Ermeni kay- nağı da yüksek insanî vasıfları, gönülleri fethetmesi ve büyüyen kudreti dolayısıyla Melik-şâh’ın ömrü vefa etse idi Avrupa’yı da devletin hudutları içine alacağını nakleder⁴⁷.

Melik-şâh işte bu azamet duygusu ve Cihan hâkimiyeti mefkûresi ile Bağdad’a geliyor idi. Bu düşüncenin ilk merhalesi ve şüphesiz en tabîî olanı, İslâm dünyası için dâimî bir fesad ocağı ve gizli gönderilen Bâtînî dâ’ilerin yuvası halini almış bulunan Mısır’ı fethetmek, Fâtımî Şî’î halîfeliğine son vermek idi. Bu gaye ile Sultan Mısırlılara ve Bizanslılara karşı mücâdele eden başlıca Türk beylerini, Tutuş, Ak-sungur, Bozan ve Çubuk’u Bağdad’a dâvet ediyor idi. Melik-şâh 1092 yılı başında (484 Zilhicce), Bağdad’da doğum gününü (*mîlâd*) misli görülmemiş bir şenlikle tes’îd etti. Dicle nehri üzerinde *kayıklarda meş’aleler* yakıldı; gemilerde *kubbeler* yapıldı. Gemiler türlü müzik âletleri ve mugannilerle doldu. Bağdad halkı şenliklere katılarak geceyi Dicle kıyılarında ve üzerinde geçirdi. Gemilerdeki ve seyircilerin elle- rindeki meş’alelerin ışıkları birbirine karışıyordu. Sultanın bu muhteşem doğum yılı dönümü devrin şâirlerinin kasidelerine mevzu teşkil etmişti⁴⁸.

⁴⁴ İbn Kalânisi, 121; İmâd ud-dîn, s. 70.

⁴⁵ *Siyâset-nâme*, s. 144.

⁴⁶ *Siyâset-nâme*, s. 7.

⁴⁷ Anili Samuel, trc. Brosset (1876), s. 449.

⁴⁸ İbn ul-Cevzî, IX, 57; İbn ül-Esîr, 69; İbn Kesîr, XII, 137.

Suriye ve Anadolu'da bulunan emirler henüz gelmeden ve yeni fetih plânları hazırlanmadan önce Melik-şâh Yemen ve Aden taraflarını fethetmek için Gevher Âyin'in idâresinde bulunan Türşek ve Yorun-kuş (okunuşu böyledir ve beyaz kuş demektir) bu havâliye gönderildi. Türşek ölünce kumandayı ele alan Yorun-kuş, babası Gün-tekin oğlu Kutlug'un, 479'da, ölümü üzerine onun yerine, Hac emîrliğine tâyin edilmiş idi. Kutlug'un ölüm haberini alan Nizâm ül-mülk "*bin insan öldü*" demek suretiyle ona karşı takdirini bildirmişti. Vazifesi dolayısıyla bu tarafın ahvâline vâkıf bulunan Yorun-kuş sür'atle Yemen ve Aden havâlisini fethedip, Selçuklu İmparatorluğu'na kattı. Bu fetih münâsebetiyle Melik-şâh Hac yollarında su tesisleri ve sarnıçlar, ribâtlar inşâ etti. Hacılardan alınagelmekte olan vergileri ilga etti⁴⁹.

Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk bu kışı geçirdikleri Bağdad'da Tuğrul-beg tarafından inşa edilen "Tuğrul-beg şehrini" yeniden inşaya ve genişletmeye giriştiler. Sultan ve vezir için saraylar, devlet adamları için konaklar, evler, hanlar, çarşılar ve darbhâne yapmaya başladılar. Irak'da büyük sulama tesisleri ve kanallar açılması teşebbüslerini büyüttüler. Rasat işlerinin ve astronomi araştırmalarının merkezini oraya naklettiler⁵⁰. Bu hazırlıklar cihan hâkimiyeti ve Bağdad'ın da Türk-İslâm İmparatorluğu'nun merkezi haline getirilmesi ile ilgili gözüküyordu. Fakat kışı Bağdad'da geçiren Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk son haşmet ve debdebelerini yaşadıklarını ve 1092 Nisanında İsfahan'a dönerlerken kaderin kendileri için bir şeyler hazırladığını ve hayatlarının sona ereceğini bilmiyorlardı. Devrin şâirleri "Hâkan Melik-şâh bayrak ve kûsünü çıkardığı zaman Çin fağfûru şâhın döseğini ay üzerine serer; Rûm kayseri hayvanlarına yem taşır" diyerek Sultanın mevkiini ve onun dostluğuna nasıl koştuklarını anlatırlar⁵¹.

8. Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk Arasında Gerginlik

Selçuk İmparatorluğu ve hattâ İslâm âlemi ile birlikte genç sultan ve ihtiyar vezir de kudret ve haşmetlerinin son derecesine yükselmişlerdi. İşte her kemal gibi bu da bir zevâle başlangıç teşkil ediyordu. Zevâl Sultan ile vezir arasındaki âhengin bozulmasıyla başladı; rakib ve düşmanları haklı haksız, tenkitleri ve gayretleri ile Nizâm ül-mülk'ü Melik-şâh'ın gözünden düşürmeye çalışıyorlardı. İki büyük adamın münâsebetleri ve bu tenkitler

⁴⁹ İbn ül-Esîr, X, 70, 74; İmâdeddîn, s. 69, 70, 78; Râvendî, 131; İbn ül-Cevzî, IX, 31.

⁵⁰ İbn ül-Cevzî, 60, 70; İbn ül-Esîr, X, 69; Mirhwând, IV, 85.

⁵¹ 'Avfî; *Lübâb ül-elbâb*, nşr. M. Kazvinî, S. Nefisî, Tahran 1335, s. 35, 375.

Selçuk tarihi bakımından da büyük bir ehemmiyet taşır. Nizâm ül-mülk'ün karşısına rakib olarak çıkan Tâc ül-mülk Ebû'l Ganâim Sultanın zevcesi Terken Hatun'un veziri idi ve ikisi türlü sebeplerden dolayı devletin vezirini sarsmaya çalışıyorlardı. Tâc ül-mülk ve diğerleri bir tenkidinde âlim ve mu-tasavvıflara yılda verilen 300.000 dinarla ayrı bir ordu kurulabileceği fikrini ileri sürüyorlardı. Fakat Nizâm ül-mülk: "Ey âlemin Sultanı! Orduna bunun birkaç mislini harcıyorsun. Bu askerlerinin okları bir milden öteye varmaz. Halbuki ben sana öyle bir mânevî ordu vücûda getirdim, ki onların duaları ok gibi Arş'a ve Tanrı'ya kadar yükselir" ifadeleriyle dinî mânâsı yanında maddî kuvvet gibi manevî kuvvetin de devlet için büyük ehemmiyetini belirtiyordu⁵². Selçuk devleti, kuruluşundan beri, Sultanları ve beyleri ile manevî âmilleri birinci plânda tuttuğu gibi Melik-şâh da, bu haksız tenkitler karşısında, Nizâm ül-mülk'ü destekliyor ve ona eskisinden daha büyük selâhiyetler tanıyordu. Ordunun 400.000'den 70.000'e indirilmesi tenkitlerine karşı da ihtiyar vezir bu fikrin tehlikelerine işaret ediyor; muazzam imparatorluğun ancak bu kuvvetle yaşayabileceğini, bundan başka askerlikten gayri bir mesleği olmayan 330.000 kişinin boş kalması ile bunların ve bunlara katılacak olanların bir fesad unsuru haline gelebileceklerini izah ediyor; halbuki bu miktarı azaltmak değil 700.000'e çıkarmak sayesinde Hindistan, Çin, Habeş, Berber ve Rûm ülkelerinin de fethedilebileceği fikrini ileri sürüyordu. Selçukluların kurduğu iktâ idâresi sayesinde bu ordu, geçimi ve teçhizatı ile toprağa bağlanmış ve imparatorluk ülkelerine dağılmış *Türk sipahileri* idi. Hükümdarlara ve saraya bağlı merkez ordusu ise Türkmenlerden kölelerden ve türlü kavimlerden mürekkep olup 46.000 kişilik muhafız kuvveti idi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez *Kapıkulu* ve *Yeniçeri* askerlerine tekabül ederdi, ki berikilerin sayısı da hemen aynı miktarda 40.000 kişiye çıkmıştı⁵³.

Melik-şâh ile veziri arasında bu ana meselelerde bir ihtilâf çıkarmak mümkün değildi; esâsen bu dâvalar Selçuklu sultanları ve devletine ait idi. Lâkin Nizâm ül-mülk'ün kudreti Sultan ile muvâzi olarak artıyor; Fâtih zamanında Çandarlı ailesi gibi Selçuk hânedanına rakib ve şerik bir aile meydana çıkıyordu. Bu münâsebetle bu iki kuvvetin çatışması için başka sebep ve hâdiselerin meydana çıkması da mümkün idi. Fakat bunlar arasında Sul-

⁵² *Siyaset-nâme*, s. 145; *Ahbar üd-devle*, s. 67; İmâdeddîn, s. 59.

⁵³ *Siyaset-nâme*, s. 144; Râvendî, 131; İbn ül-'Adîm, *Buğya*, 111b; Târih, II, 102-, *Nüzhet ül-Kulûb*, s. 446; Zekerîya Kazvinî, s. 412; Gaffârî, *Nigârîstan*, 58a. Bu vesile ile Alp Arslan, Melikşâh ve Nizâm ül-mülk'e isnat edilen bazı mektupların uydurma olduğunu da kaydedelim. (British Museum, Add. 7688, 3a-8a).

tan ile vezirinin arasını gerginleştiren iki esas âmil belirmişti. Biri Karahanlı kızı ve sultanın zevcesi, Terken Hatun'un ihtirasları, diğeri Nizâm ül-mülk'e mensup devlet adamlarının taşkınlıkları idi. Filhakika güzel ve akıllı olduğu kadar sonsuz ihtiraslara sahip Terken Hatun yalnız Sultan üzerinde değil devlet işlerinde de çok nüfuzlu bir kimse idi. Daima kendisine bağlı bir dîvâna, onun memurlarına, malî ve idarî teşkilâta sahip olduğu gibi emrinde de 12.000 kişilik bir süvari kuvveti de vardı⁵⁴. Bundan başka Terken Hatun bu kudreti dolayısıyla, orduda geniş nüfuzu ve çok adamı bulunuyordu. O, Melik-şâh'ın büyük oğlu Berk-yaruk'u veliahdlıktan atıp dört yaşındaki kendi oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtının vârisi yapmak istiyor; halîfeden olan ve Meh-melek'in oğlu bulunan torunu Câfer'i de halîfenin veliahdlığına getirmeye çalışıyor ve bu sûretle de halîfelik ve sultanlık makamlarını elinde toplamak emeliyle uğraşıyordu. Hattâ kızı 482'de ölünce, 480(1087)'de doğan torununu İsfahan'a aldı; ona burada halîfe olarak hitap ediyor, İsfahan'da bir hilâfet sarayı yapmak istiyordu. Meşrû olmayan bu iki emel karşısında da sultandan ziyâde Nizâm ül-mülk'ü engel görüyor ve halîfeyi de zorluyordu⁵⁵. İki çetin işi birden başaramıyacağını kavrayınca da oğlunun veliahdlığı için halîfe ile anlaşmaya muvaffak oldu ve bu sebeple torununu Bağdad'a gönderdi. Bu durumda Terken Hatun bütün kuvvetini Nizâm ül-mülk'ü düşürmeye ve kendi veziri Tâc ül-mülk'ü onun yerine geçirmeye yöneltiyordu.

Nizâm ül-mülk ile çatışmak için çok sebep var idiyse de çarpışmak kolay değildi. Gerçekten vezirin oğulları, torunları, damatları ve azâdlıları imparatorluğun birçok yüksek makamlarına, vâliliklerine yerleşmiş; saltanat ihtiraslarıyla kıpırdayan şehzâdeler atıldıkça Nizâm ül-mülk'ün adamları yerlerini almıştı. Bunlar büyük servetlere sahip bulunuyorlardı. İhtiyar vezire bağlı kölelerin sayısı da 20.000'e bâliğ olmuştu. Bunlardan başka vezirin orduda ve imparatorluğun her tarafında da çok adamı vardı. Bu kuvvete dayanan oğulları ve damatlarının, vezirin ihtiyarlığından da faydalanarak, zaman zaman haksızlıkları ve taşkınlıkları da eksik olmuyordu. Hattâ öyle bir şımarıklık husûle geldi, ki Sultanın adamları da tecâvûze uğramaktan kurtulamıyordu. Filhakika eskiden beri şehzâdelerin idâresinde bulunan Merv vâliliği şimdi Nizâm ül-mülk'ün oğlu Osman'ın elinde bulunuyor ve sultanın yakını Emîr Kavdan'a orada tahakküm ve hücumdan sakınmıyordu.

⁵⁴ İbn ul-Cevzî, IX, 84; Sibî, XIII, 108a; İbn ül-Esir, X, 83.

⁵⁵ İbn ül-Cevzî, IX, 38, 47.

İşte bu hâdise Melik-şâh ile Nizâm ül-mülk arasında açık bir çatışmaya sebep oldu.

Nitekim Sultan bu münâsebetle, Tâc ül-mülk ve başka devlet adamları ile vezirine gönderdiği mektubunda: “sen benim devletimi ve memleketimi istilâ eyledin; evlâtlarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyor; halka zulüm yapıyorlar; sen de bunları tedip etmiyorsun. İster misin ki vezirlik divitini elinden ve sarığını başından alayım ve halkı tahakkümünüzden kurtarayım” diye ağır bir hitapta bulunuyordu. Nizâm ül-mülk’ün cevabında, hürmet ifâdeleri ve dua bulunmakla beraber, vezir sıfatı dolayısıyla, daha ağır bir mânâ vardı. Gerçekten Nizâm ül-mülk de, Selçuklu devletine ve bizzat sultana yaptığı hizmetleri belirttikten sonra bizzat Melik-şâh’a: “Devlete ortak olduğumu henüz bilmiyor musun? Bu vezirlik diviti ve sarık senin tâcın ile o derece bağlıdır, ki diviti aldıktan sonra tâc da kalamaz, gider” ifâdesiyle ağır bir mukabelede ve tehditte bulunmaktan çekinmiyordu. Bu çatışmanın tarihi hakkında kaynaklarda kayıt yoksa da bunun son zamanlarda vukû bulduğunu, 1092(483)’de yazılan *Siyâset-nâme*’nin ifâdeleri teyid ediyor. Bununla beraber iki büyük adamın birbirlerine karşı bu kadar ağır hitaplarda bulunduğunu sanmıyor, bu ifâdelerin mübalağa veya dedi-kodu ile bu dereceye getirildiğini veya birbirinin gıyabında bu sözlerin sarfedildiğini mümkün sayıyoruz. Filhakika Melik-şâh, devlet idâresi hakkında, büyük şahsiyetlerden istediği rapor ve eserler arasında yine de onun eserini beğenmiş ve *Siyâset-nâme* de bu sûretle vücûda gelmiştir⁵⁶. Bu sebeple Nizâm ül-mülk, kendisine karşı yapılan tenkitlere de bu eserin sahifeleri arasında cevap vermiştir. Bazı kayıt ve şiirlerin işaretine⁵⁷ ve bu gerginliğe rağmen Melik-şâh vezirini azletmeden ve belki de edemeden 1092 I. Teşrininde (485 Ramazanı) veziri ile bozuşmuş olarak Bağdad’a hareket etti ve Nizâm ül-mülk de arkasından yola çıktı. Fakat yol-da arzuhal vermek bahânesiyle huzûruna çıkan bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürüldü. Onun öldürülmesinde düşman olduğu Bâtınîler⁵⁸ kadar Tâc ül-mülk ve diğer hasımlarının da rolü kaynaklarda belirtilmiştir⁵⁹. Büyük vezir için Bağdad’da üç gün tâziye merâsimi yapıldı. Rivâyete göre Nizâm ül-mülk Nişâpûr’da oturan Hakîm Mavsîlî adlı bir müneccime çok inanırdı. Münec-

⁵⁶ s. I, 2, 810.

⁵⁷ Bak. K. Rippo, *Köprülü Armağanı*, 426.

⁵⁸ Bak. VIII, 5.

⁵⁹ *Ahbâr üd-devle*, 69; İmâduddin, 63; İbn ül-Esîr, X, 70, 71, İbn ül-Cevzî, XI, 67; Sıbt, 100a, 104a; Râvendî, 134; Mîrhwând, IV, 89; Hindüşah Sancar, s. 279.

cim ona kendisinden altı ay sonra öleceğini haber vermişti. Nizâm ül-mülk müneccimin 485 Rebiülevvelinde (Haziran 1092) ölüm haberini alınca ömrünün nihâyete erdiğini anlamış; vasiyet-nâmesini yazmış, vakıflarına ait sicilleri düzenlemiş ve kölelerini de âzâd etmişti⁶⁰. Bu rivâyetin doğruluğu ve ölüme hazırlandığı, Bağdad'a giderken bir daha dönemiyeceği kanaatiyle de, *Siyâset-nâme*'sini bir hattata bırakmış ve bizzat Sultana takdimini vasiyet etmiş olmasıyla teyid olunmuştur⁶¹.

Melik-şâh'ın, vezirinin bu âkibetinden çok üzüldüğü rivâyeti vardır⁶². Onun ölümü ile Tâc ül-mülk Ebû'l Ganâim'i vezirliğe getirdi. Yeni vezirin tâyini ile de bütün yüksek memurlar değiştirildi ve bu sûretle Nizâm ül-mülk'ün adamlarının tasfiyesine girişildi. Böylece, şekil ne olursa olsun, Terken Hatun gayesine doğru ilerlemiş; Halîfe de siyasete karışarak bu cepheyi kuvvetlendirmiştir. Filhakika Terken Hatun Berkayaruk'u düşürmeye ve oğlunu da veliahd yapmaya muvaffak olmuştur. Fakat siyasî ihtiraslar ve dedikodular, şimdi de Câfer'in veliahdlığı meselesini tekrar canlandırmış ve Melik-şâh ile Halîfe arasında bir gerginlik başlamıştır. Terken Hatun'un rolü olduğu anlaşılan bu durumda Sultan Halîfe Muktedi'yi derhal Bağdad'ı terke dâvet etti. Halîfe istediği on gün mühlet bitmeden dokuzuncu gün Melik-şâh zehirlenerek, vezirinden bir ay sonra öldü. Onun zehirle bertaraf edildiği hâdisesini meskût geçen kaynaklar yanında bazı müslüman ve hıristiyan müellifler bir suikasd üzerinde birleşmektedir⁶³. Bu zehirletme hâdisesinde Halîfe ile yerlerinden atılan Nizâm ül-mülk taraftarları ve hattâ bazı açık kayıtlara göre Melik-şâh'ın zevcesi Terken Hatun da zan altındadır. İbn ül-Cevzî ve Ebû'l-Ferec bu zehirletmenin Sultanın kölesi Hurdek vasıtasıyla yapıldığını açıklamıştır. Sultan ile Halîfe arasındaki gerginliğe dair kaynaklar çok kifâyetsizdir. Bununla beraber sultanın halîfeye karşı hareketinde Bâtınî tesirine dair bir kayıt⁶⁴ hiç bir esasa dayanamaz ve Tâc ül-mülk'ün Nizâm ül-mülk'ü Bâtınî fedâisi vasıtasıyla öldürttüğü rivâyetlerinin karışmasından meydana çıkmış olmalıdır. Terken Hatun'un eseri olan müthiş taht kavgalarının başlaması Büyük Sultana bir mâtem merâsimi yapılmasına ve "âdet olduğu üzere atların kuyrukları'nın kesilmesine" imkân vermedi. Tabutu

⁶⁰ *Çahâr-makale*, s. 62

⁶¹ *Siyâset-nâme*, s. 210.

⁶² İbn Kalânîsî, 121.

⁶³ Mathieu, s. 203; Anili Samuel, s. 455; Abu'l-Farac, 231-232; İbn Funduk, 76; *Mücmel ut-tevârih*, 403; Anne Comnnène, *Alexiade*, II, s. 76.

⁶⁴ İbn ül-Cevzî, 73-74; İbn Kesîr, XII, 143.

İsfahan'a götürülerek vakıf eylediği medresesinde defnolundu⁶⁵. Böylece kudretlerinin zirvesine çıkan 40-42 yaşlarındaki sultan ile 70'ini aşkın vezir arasındaki âhenk, etrafın tahrik ve ihtirasları ile, bozulmuş ve hakikaten divit ile taç birbirini tâkiyle sukut etmiştir. Öyle bir sukut, ki yalnız taç ve divit sahiplerini götürmemiş; Selçuk İmparatorluğu'nu ve İslâm dünyasını da çok sarsmış ve ağır buhranlara sürüklemiştir. Filhakika oğlunu saltanata çıkarmak ve torununu da hilâfete getirmek isteyen Terken Hatun'un ihtirasları başlıca rol oynamıştır. Zira Terken Hatun sahip olduğu büyük nüfûz ve kudret sâyesinde koca imparatorluğu ve İslâm dünyasını eline geçirmek imkânlarını hazırlamış; bu müthiş ihtiras Türk-İslâm nizâmını yıkmıştır.

9. Melik-şâh'ın Şahsiyeti

Melik-şâh devri yalnız Selçukluların değil Türk-İslâm tarihinin de en parlak ve mesud devirlerinden birini teşkil eder. Melik-şâh Türk-İslâm hükümdarları arasında asırlarca azametinin ve adaletin bir örneği olarak yâd edilmiş ve o da babası gibi "*Âdil Sultan*" lâkabiyle anılmıştır⁶⁶. Tuğrul-beg ve Alp Arslan zamanında payitaht olan Rey şehrini tedricen terk edip, melik iken merkezi bulunan İsfahan'ı imparatorluğun payitahtı yapmıştır. Kendisine ve bir kısım evlâtlarına merkez olan İsfahan saraylar, câmiler ve medreselerle dolmuş, şehir büyümüş, bağ ve bahçelerle süslenmiştir. Son günlerinde, Cihan hâkimiyeti dâvâsiyle, Bağdad'ı İmparatorluğun da merkezi yapmak istemiştir. Esâsen Bağdad, Halifelikten başka orada yapılan "Tuğrul-beg şehri" ile zaten devletin ikinci bir payitahtı haline gelmişti.

Melik-şâh'ın adaleti, din ve mezhep farkı gözetmeden bütün tebaasına şefkati müslüman ve hristiyan kaynakların ittifakiyle sâbittir. Melik-şâh "insanların en mümtazı idi; hayrı ve şefkati meşhûr idi. Hristiyanlara karşı adaleti ve iyiliği ile tanınmıştı. Mükemmel bir insan ve fenalıktan âzâde" idi⁶⁷. Bir Ermeni kaynağı da onu "Cihanın hâkimi", kalbi hristiyanlara karşı şefkatle dolu gösterir. "Geçtiği memleketlerin halkına şefkatiyle bir baba gibi idi. Birçok şehir ve vilâyetlerin halkı kendi arzuları ile onun idâresine girdiler"⁶⁸. İsfahan'dan Antakya'ya ve oradan Bağdad'a seferinde büyük or-

⁶⁵ İbn Hallikân, II, 164; *Tarih-i Güzide*, 449; *Mücmel üt-tevârih*, 465.

⁶⁶ Meselâ Türkiye Selçukluları pâdişâhı Alâeddîn Keykubâd gibi büyük bir hükümdar Melik-şâh ve Sultan Sancar'ı örnek sayıyor ve Hârizmşâh'a onlar gibi hareketi tavsiye ediyordu: *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 100.

⁶⁷ Brosset, I, 349.

⁶⁸ Mathieu, 8. 196.

dusunun gittiği her yerde, derhal pahalılık başladığı halde, askerler kimse-
nin malına dokunmamıştır. Bu onun adaleti ve ordunun disiplini bakımın-
dan mühim bir misâldir. Bunlar, Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan
ovalarına kadar sefer yapan Türk ordularının yüksek ahlâk ve disiplinine
dair nakledilen güzel hikâyeleri hatırlatmaktadır. Çok yakın olmasına rağ-
men, haklı bir şikâyet üzerine, Humar-tekin'i iktâından atması onun adaleti
hakkında kaydedilir. Dinî ve içtimâî müesseselerin çokluğu yanında dev-
rinde hoca ve talebeleri için her tarafta vakıf olarak kurduğu medreseleri,
zâviye ve imâretleri ve tesis ettiği muazzam hastaneleri ile İslâm dünyasında
ilmî, manevî ve içtimâî hayatı yükseltmiş, salgın hastalıklar zuhûrunda hal-
ka ilâc tevzii ve tedâviyi meccânî yapan bir teşkilât kurmuştu⁶⁹.

Melik-şâh da, bütün Selçuk sultanları ve beyleri gibi İran edebiyatını ve
şiirini sever, âlim ve şâirleri himâye ederdi. Sultan rasad işlerine büyük e-
hemmiyet vermiş; İsfahan ve Bağdad'da rasathaneler inşâ ederek devrin
riyâziye ve heyetçilerini toplayıp büyük paralar sarf etmiştir. Sultan bizzat
Farsça'da şiir yazmıştır, ki ona aid bir rubâî bize kadar gelmiştir⁷⁰. Bununla
beraber o yine de yakın dostlarına konuşma dilinde Türkçe (*feketebe ileyhi
bi't-Turkiyye*) mektup yazıyordu⁷¹. Saray ve ordu dili olan Türkçe impara-
torluğun her tarafında göçebe ve yerleşik Türkmenlerle yayılmıştı ve İranlı
devlet adamlarının bir çoğu da Türkçeyi biliyor ve öğrenmek zarûretinde
kalyordu. Bununla beraber Selçuklular İslâm medeniyetinin ileri ülke-
lerinde hüküm sürdüğü ve göçebe menşeden geldikleri için Türkçe henüz
yazı ve edebiyat dili haline gelmemiş; Uygur yazı dili an'anesi Karahanlı-
lar'da Türkçe eserlerin yazılmasına imkân verdiği halde Selçuk ülkelerinde
böyle bir durum hâsıl olamamıştı. Esâsen Selçuk saraylarında olduğu gibi
Karahanlı saraylarında da Fars edebiyatı aynı himâye ve alâkayı görmüştü.
Bununla beraber tedricen Türkçe dinî ve tasavvufî mâhiyette eserler ve şiir-
ler yazılmaya başlamıştır. Selçukluların ve Karahanlıların himâyesi ile Farsça
yalnız edebiyat dili olarak yükselmemiş; o zamana kadar Arapça ilim dilini
inhisarında tuttuğu halde artık onun yanında Farsça ilmî eserler de yazılma-
ya başlamıştır.

Eski Türklerde dinî bir menşeden gelen sürgün avları İslâm devrinde
dinî mahiyetini kaybetmiş, fakat Selçuklular, Karahanlılar ve Moğollar, hattâ

⁶⁹ İbn ül-Cevzî, IX, 15, 27.

⁷⁰ *Çahâr-makale*, GM, s. 41-43; 'Avfî, *Lubâb ul-Albâb*, Tahran 1335, s. 35.

⁷¹ *Ahbâr üd-devle*, s. 68.

Osmanlılar zamanında millî ve askerî bir spor ve eğlence olarak yaşamıştır⁷². Melik-şâh da, kadim, hâkan ve beyler gibi, sürgün avlarına çok düşkün idi. Nitekim imparatorluğun birçok av bölgelerinde kendisine mahsus tesisler (*Minârât ul-kurûn*) yaptı. Bu alâkası ve devrin ihtiyacı dolayısı ile de Melik-şâh Ebû Tâhir Hâtunî'ye *Şikâr-nâme* adlı eseri hazırlatmıştır. Müellifin yazdığı Selçuklu tarihi gibi bu eseri de bize kadar gelmiş değildir. Sultan her avladığı hayvan için fakirlere bir dinar sadaka verirdi ki, bir defasında 10.000 dinar dağıtması sürgün avlarının ehemmiyetini ve günah işlemekten ne derece sakındığını anlıyoruz⁷³. Eski devirlerde olduğu gibi Karahanlılar'da, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu ve nihâyet Osmanlı saraylarında da av eti ve bilhassa kuş eti çok makbul sayılırdı. Nitekim bu Türk devletlerinde *Emîr-i bâzdâr*, *Emîr-i şikâr* ve *Kuşçu-baş* unvanını taşıyan yüksek memurlar bulunmuş; *Bâz-nâme* ve *Şikâr-nâme* adını taşıyan eserler yazılmıştır.

Sultan Melik-şâh "fazilet sahiplerinin sığınağı olup cihan onun adaleti ile ögünür; dünya onun mekânı ile âsumâna karşı iftihar ederdi. Yirmi yıllık saltanatı esnasında devrin dizginleri onun elinde, havas ve avamın işleri onun ihtimamı ve avucunda bulunurdu. Sultanın adalet kanatları cihan hal-kının başında yayılmıştı. Hem irsiyet ve hem de iktisap ile sahip olduğu hasletler sâyesinde bütün insanlar onun himâyesinde âsûde ve huzûr yatağında rahat uyur idi. Türk hâkanı ve Rum kayseri ona muhalefetten sakınır ve Hind râcâsı kulluğuna koşardı"⁷⁴. Şâir Mu'izzî onun, Türkistan seferi mü-nâsebeti ile, kudret ve haşmetini şöyle tasvir eder: Ordun ile Ceyhun'u sel gibi geçtin, dağlar, tepeler ve ovalar demir dalgaları ile doldu, mancınıkların taşları düşmanların kalelerini açtı. Şark-garp ve İran-Turân senin gelişine âmâde oldu; hiç bir pâdişah senin zaferlerine erişemedi. Bütün ülkeleri senin adaletin ve bilgilerin süsledi; din ve dünya da kudret kazandı. Yağmaların savaşıclarının canları yağma oldu. Antakya'da Çelipâ'yı kaldırdın ama adaletini de dünyaya yaydın. Hristiyanlar İsa'nın eşiğinin turnaklarını öptüğü gibi hükümdar ve hâkanlar da senin atının nallarına yüz sürüyorlar. Baban Allah'tan Semerkand'ın fethini diledi; oğul babasının arzusunı gerçekleştirdi, ve bu sûretle pederin rûhu muhakkaktır ki, cennette şâd oldu.

⁷² Râvendî, s. 133. 431-434; İmâdeddîn, s. 69; İbn ül-Cevzî, IX, s. 70; İbn ül-Esîr, X, s. 74; Sibî, 100a - 104a.

⁷³ Kâşgarlı Mahmud hâkanların halk ile birlikte yaptıkları bir çeşit ava *Sığır* denildiğini, hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar va hayvanları hanın bulunduğu yere doğru sürüp avladıklarını anlatır (*Divan*, I, s. 303; tere. 364). Bu hususta *Câmî ut-tevârih* (Tahrân 1338; I, s. 37-38) ve bizim *Resmî Vesikalar* adlı eserimize (s. 27-32) bakınız.

⁷⁴ 'Avfî, *Lubâb ul-Albâb*, s. 35.

Zaman ve mekân kılıcına musahhar, kaza ve kader muradına tâbi oldu. Şimdi cihan ve milletler seninle öğreniyor; hükümdarlar ve beşeriyet iftihar ediyorlar. Senin Rûm ve Arap ülkelerini fethin bir hârika, fakat Türk ve Çigiller diyarlarını açman bir mucize oldu” der. İslâm ve Hristiyan kaynakları devri tarihî ve edebî ifâdelerle canlandırırlar⁷⁵.

Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk’ün kudret ve dehâsı sâyesinde kurulan yüksek Türk-İslâm nizâmı ve yeniden parlayan medeniyet, onların bir ay zarfında hayattan uzaklaştırılmaları ile, ağır buhranlara uğradı; dâhilî savaşlar, Haçlı taarruzları ve nihâyet fırsat bulan gizli Bâtınî ve aşırı Şiî (*gulât-ı şîa*) teşekküllerine bağlı sui-kasd ve cinâyetler mevcut nizâmı dehşet içinde bıraktı. Bâtınîlerin sui-kasdına uğrayan Nizâm ül-mülk şehâdetinden önce sultana şu kıtayı gönderdi :

“*Ey şâh-ı Cevanbaht! kırk yıl senin ikbâlin için ufukların karanlık çehresini girdim; senin güzel tuğra’n nâmını ve saadet menşûrunu imzân (tevkî’in) ile birlikte arşa kadar yücelttim. Nehâvend yakınında bir darbe ile 96 yıllık ömrüm nihâyete erince eski ve uzun hizmetlerimi oğullarıma bıraktım; onları Huda’ya ve Hudâvend’e (padişaha) ısmarladım.*” Nizâm ül-mülk’ün kalabalık olan evlâdları, hısımları ve pek çok azâdlılarının tahakküme girişmeleri, Terken Hatun ve Tâc ül-mülk’ün ihtirasları ile Nizâm ül-mülk’ün azli yalnız devlet ve nizâm için değil bizzat “Sultan Melik-şâh’a da uğurlu (mübârek) olmadığını” da ilâve eder ve Mu’izzî de bir rubaî ve kıt’ası ile bu mâteme katılır⁷⁶.

⁷⁵ Mu’izzî, nşr. Said Nefisî (*Beyhakî zeyli*), III, s. 1279-1287.

⁷⁶ Devlet-şâh-ı Semerkandî, *Tezkiret uş-şu’arâ*, Tahran 1337, s. 68-68.

V. BÖLÜM
SELÇUKLULARIN DURAKLAMA
VE İNHİTAT DEVİRLERİ

1. Selçuk Devletinin İç ve Dış Buhranlara Uğraması

Çin hududlarından Akdeniz kıyılarına, Kafkas dağlarından Hint denizine kadar uzayan ve en ileri medeniyet ülkelerinde hüküm süren Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun, üç büyük adamın ölümü ile, sarsıntıya uğraması ve Sultan Sancar devrinde yeniden bir azamet devrine kavuşmasına rağmen inhitat ve inkırazdan kurtulamaması, şüphesiz, onun feodal siyasî bünyesindeki zaafarla alâkalı idi¹. Melik-şâh'ın ilk sultanlık yıllarında Anadolu'da Kutalmış oğulları tarafından kurulan *Türkiye Selçukluları*, muahhar kaynakların yanlış anlayış ve ifâdelerine ve bunların tesiri ile araştırmaların hatalı neticelere varmış bulunmalarına rağmen, Süleyman-şâh'dan itibaren yâni onun bu devleti kurduğu 1075'den beri, müstakil ve hattâ Büyük Selçuklulara rakip bir sultanlık idi². Melik-şâh, Süleyman-şâh'ın ölümünden (1086) sonra, bir müddet Anadolu'ya hâkim olmaya çalışmış ve bu ülkeyi de, nazârî olarak kendisine tâbi saymış ise de bunda kısa bir müddet istisna edilirse, pek başarılı olamamış; husûsiyle onun ölümü üzerine, I. Kılıç Arslan'ın, 1092'de, İznik'de *Türkiye Sultanlığı* tahtına çıkmasıyle bu devlet kendi müstakil tekâmülünü tâkip etmiş ve Büyük Selçuklu imparatorluğu ile bir bağı olmamıştı. Bu sebeple, Büyük Selçuklu sultanları, tâbileri hükümdarlara ve devletlere, sık-sık, bir takım hâkimiyet âlâmetleri ve unvanlar tefviz ettikleri, fermanlar (menşûrlar) gönderdikleri halde Türkiye Selçukluları için böyle bir hâdise ile karşılaşmak hemen hemen mümkün olmamıştır.

Melik-şâh'ın ölümü ile başlayan saltanat mücâdelesinde Şam meliki Tâc üd-devle Tutuş derhal saltanatını ilân etmiş ise de asıl siyasî buhran merkezde vukûbuluyordu. Filhakika sonsuz bir siyasî ihtirasla tutuşan Terken

¹ Bak. Bölüm VII, bahis, 1, 2, 3.

² Bölüm VI, bahis 2. ye bak.

Hatun beş yaşındaki küçük oğlu Mahmud'u Sultan ve torunu Câfer'i halîfe-nin veliahdı yapmak için bütün kuvvetleri seferber etmişti. Kendi nimeti ile yetişen pek çok devlet adamı ve kumandanı tarafına çeken Terken Hatun, şahsına bağlı 12.000 kişilik bir askerden sonra, hazineleri boşaltarak ve 20.000.000 altın dinar gibi muazzam bir parayı dağıtarak, ordu mensuplarını kendisine ve dâvasına kazanmış ve Mahmud'un saltanatına iknâ etmiştir. Küçük yaşı dolayısıyla onun sultan olamayacağına dair, devrin büyük âlimi ve müctehidi Gazalî tarafından verilen bir fetvaya karşı Terken Hatun da başka âlimlerden mukabil bir fetvâ çıkarmış ve böylece Melik-şâh'ın ölümünden altı gün sonra, 26 İkinci Teşrin 1092 (22 Şevval 485)'de, küçük Mahmud'un saltanatını ilân etmiş ve nâmına hutbe okutmaya muvaffak olmuştur. Bu neticeyi aldıktan sonra da derhal veliahd Berkyaruk'u yakalamak maksadiyle emîr Gür-buğa'yı İsfahan'a göndermiş ve kendisi de ordu ile arkadan hareket etmiştir. Lâkin Nizâm ül-mülk fırkası da boş durmayarak Rey'e kaçırdıkları veliahd Berkyaruk'u orada sultan ilân ettiler. Terken Hatun Melik-şâh'ın tükenmez hazinesinden yine milyonlar dağıtarak Berkyaruk üzerine ordu gönderdi. Buna rağmen Burûcerd'de vukûbulan karşılaşmada emîr ve askerlerin bir kısmı 14 yaşında bulunan Berkyaruk'un tarafına geçerek Hatun'un askerlerini bozguna uğrattılar. Terken Hatun bu durumda başka bir tedbire daha başvurdu. Gerçekten Melik-şâh'ın amca-zâdesi ve Yâkutî'nin oğlu olan Gence meliki İsmâ'il'e adam gönderip, evlenme ve saltanata iştirak vâdi ile onu da dâvasına kazandı. Berkyaruk'un dayısı olmasına rağmen bu câzib teklifler karşısında yeğenini feda eden İsmâ'il onunla savaşa girmişti. Lâkin bu sefer de Hatun'a mensup emîrlere bu izdivaca muhalefet eylediklerinden 1093 Şubatı'nda mağlûb olan İsmâ'il İsfahan'a çekildi³.

Bu mağlûbiyet de Terken Hatun'un cesaretini kırmadı ve yeni tedbirler almaktan geri kalmadı. Filhakika Suriye'de saltanatını ilân ettikten sonra Elcezure ve Diyarbekir taraflarını da hâkimiyetine alan Tutuş'u da aynı vâad ve ihtiraslarla kışkırtarak İsfahan'a çağırdı. Fakat Tutuş henüz Selçuk payitahtına yetişmeden umûmî efkârın tasvip etmediği bu ihtirasları ve yarattığı buhran dolayısıyla Terken Hatun bir suikast ile yok edildikten sonra saltanat mücadelesi onunla Berkyaruk arasında kaldı ve Hatun'un emîrleri ve askerleri de iki tarafa iltihak etti. Tutuş Rey üzerine yürüdü. Bu şehir civarında, 1093 yılında, vukûbulan savaşta Türk kanı derya gibi aktı. Berkyaruk

³ İbn ul-Cevzî, IX, 62, 63; İbn ul-Esîr, X, 74, 77; İmâduddîn, 82-83; *Ahbâr ud-devle*, 74-75; Abu'l-Farac, s. 232.

amcasına karşı Melik-şâh'ın sancağını çıkarttı. Tutuş, kendi adamlarına ağır muamelesi ile ve sert tabiatıyla etrafını kıldığından ve iyi bir devlet adamı olmadığından, bu uzayan mücâdele esnasında, bir çok emîrlar Berkyaruk tarafına geçti; bu sâyede Berkyaruk karşısındaki orduyu bozguna uğrattığı gibi, savaş sırasında Tutuş'un ölümü de bütün rakiplerini bertaraf etmesine imkân verdi. Hâtun, İsmâ'il ve Tutuş hayatlarını kaybedince Berkyaruk ve merkeziyetçi kuvvetler büyük buhranı yatıştırdılar⁴.

Berkyaruk bu en kuvvetli rakiplerini bertaraf etmekle beraber amcası Arslan Argun Horasan'a hâkim olmuştu. Sultan ona karşı diğer amcası Böri-bars'ı destekledi ise de Arslan Argun onu öldürdü. Bu durumda Berkyaruk bütün Şark ülkelerine hâkim olan ve saltanatını ilân eden Arslan Argun üzerine sefer yapmaya mecbur kaldı. Bu sefer neticesinde, 1097 başlarında, Arslan Argun'u bertaraf eden Sultan Berkyaruk küçük kardeşi Sancar'ı, merkezi Merv olmak üzere, Horasan meliki tâyin etti. Hârizm eyâletine Kun (Kıpçak) aslından gelen Koçkar oğlu Ekinci'yi vâli tâyin etti⁵. Karahanlılar da Melik-şâh zamanında olduğu gibi tâbiyetlerini tekrarladılar. Gaznelilerin yardımı ile meydana çıkan Melik-şâh'ın amcazâdesi Süleyman'ın oğlu Mehmed de Sancar tarafından bertaraf edildi. Tutuş'un ölümü ve Atabeg Tuğtekin ile Cenâhüdevle'nin onun küçük oğullarını kışkırtmaları üzerine Suriye Selçukluları babalarının mirâsı için mücâdele ederken Mısır Fâtımîleri Suriye sahillerini ve Artuk-beg'in oğulları elinde bulunan Kudüs ve Filistin'i işgal ettiler. Berkyaruk Gür-buğa'yı Musul vâililiğine tâyin ettikten sonra hâkimiyetini buralara kadar uzattı⁶.

Berkyaruk böylece, parçalanmış ve derya gibi kan akıtan Selçuklu imparatorluğunu toplamaya başladığı bir sırada idi, ki Haçlı orduları da Suriye'ye geliyordu. Mısır Fâtımîlerinin Selçuklulara ve Sünnî müslümanlara karşı Haçlılarla münâsebetleri doğru olmakla beraber Haçlıların onların dâveti ile yakın-şarka harekete geçtiklerine dair kayıtlara itimad etmeye sebep yoktur. Bununla beraber Şi'î Fâtımîlerin İslâm dâvasına ihânet ettikleri de muhakkaktır. Filhakika Sünnî Selçukluların kuvvetlendiğini, Suriye ve Filistin'e sahip olduklarını gören Mısır Alevîleri "Frenklere elçi gönderip onları Suri-

⁴ Mathieu, s. 205-209; 'Azimî, s. 339-370; İbn Kalânîsî, s. 123-130; İbn ul-Cevzî, IX. 76, 80, 84, 87; İbn ül-Esîr, X, 76-77, 80-81, 86; İbn ül-'Adîm, II, 108-109; Sibî, 108a; 'İmâduddîn, 84-80; Râvedî, 142-143; *Ahbâr üd-devle*, 75-76; *Anonim Selçuk-nâme*, 1-20; F. Sanaullah, *Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938, s. 91-97.

⁵ Bunun hakkında bak. Minorosky, *Marvazî*, s. 101.

⁶ 'Azimî, s. 371-372; İbn Kalânîsî, 130-133; İbn ül-Esîr, X, 90-93; İbn ül-'Adîm, II, 125-128; Sibî, 118a; *Ahbâr üd-devle*, 84-86-, İbn Funduk, 269, 270.

ye'ye hâkim olmak üzere harekete teşvik ettiler"⁷. Berkıaruk Haçlılara ve onların Antakya muhâsarasına karşı Gür-buğa'yı ve Artuklu beylerini sefere memur etti. Denizden gelenler hâriç Anadolu'dan geçen Haçlılar, hayli zâyiat vererek, Suriye'ye vardıkları zaman sayıları 300.000'e düşmüştü. Üzerlerine giden Selçuklu kuvvetleri karşısında sıkışan Haçlılar müşkül bir durumda idi ve bu sebeple Gür-buğa'ya başvurarak Antakya'yı bırakıp döneceklerini söylüyorlardı⁸. Haçlılar, Anadolu'da Türklere karşı taarruza geçen ve sahil bölgelerini işgale başlayan Bizans imparatoru Alexis Komnenos'dan yardım istediler. Antakya'da kahramanca döğüşen Yağı-sıyan Ermeni mühtedisi Firûz'un hiyânetine uğrayarak, 1098 Haziran'ında, şehri terke mecbûr kaldı ve oradan uzaklaşırken yolda öldürüldü. Bu sâyede Antakya'ya giren Haçlılar şehirdeki Türk ve müslümanları kılıçtan geçirdiler. Bu esnada Haçlıları kuşatan ve açlığa maruz bırakan Gür-buğa taarruza geçti. Frankların bu karşılaşma sırasında, Selçuk beyine bir elçi gönderip onu sâfiyâne bir teşebbüsle Hristiyanlığı kabûle veya Hristiyan ülkelerini terke dâvet ettiklerine dair bir rivâyet vardır. Buna karşı Gür-buğa'nın: "Tanrınız ve Hristiyanlığımız bizi ilgilendirmez; kadınlaşmış halklardan aldığımız bu ülkeleri istemeniz hayret edilecek bir şeydir. Efendileriniz Türk olmak ve dinlerini terk etmek niyetinde iseler size şehirler veririz; dost oluruz. Aksi takdirde hepinizi zincirlere vurur, Horasan'a sevk eder veya öldürürüz" tarzındaki vakarlı cevabı dikkate şâyândır⁹. Haçlılar tamamiyle imha edilecek bir durumda bulunuyor ve Gür-buğa da kayıtsız-şartsız teslim olmaları sûretiyle anlaşma yapılabileceğini bildiriyordu. Lâkin Suriye emîrleri arasındaki emniyetsizlik ve rekabetler, Türklerle Arapların birbirleriyle geçimsizliği ve nihâyet Mısır Fâtımîlerinin, bu nâzik durumdan faydalanarak, kendi hesaplarına istilâya girişmeleri, Tutuş'un oğlu Dukak ile birlikte Suriye kuvvetlerinin haber vermeden çekilmelerine, Frankların taarruza geçerek Türklerin bozulmasına sebep oldu. Bu beklenmedik durum karşısında Selçuklu Gür-buğa Musul'a çekilmeye mecbûr oldu ve eski kudret ve nüfûzunu kaybetti. Haçlılar bu sâyede Suriye sahillere ve Filistin'e doğru ilerlemeye başladılar. Antakya'dan bir yıl sonra da Kudüs'ü işgal edip şehri 70.000 müslümanın kanı ile suladılar. Böylece imhası mümkün olan ilk Haçlılar Türkler arası ihtilâflardan ve

⁷ 'Azimî, 322; İbn ül-Esir, X. 96. "Ve erselû il'l-Frenc yed'û-nehum il'l hurûc ile's-şam li-yeimlihûnehum".

⁸ Mathieu, 222; Anonim Haçlı Kroniği, nşr. Brehier, s. 150; İbn ül-Esir, X, 96.

⁹ Haçlı anonimi ve Osman Turan, *World domination*, s. 86-87.

Şi'i Fâtımîlerin hıyânetlerinden faydalanarak Suriye ve Filistin'de yerleşmeye, kiralık ve kontluklar kurmaya muvaffak oldular¹⁰.

2. Berkyaruk ve Mehmed Tapar Mücâdelesi

Berkyaruk Selçuk devletine hâkim olduğu ve Haçlılarla mücâdeleye giriştiği bir sırada idi, ki Gence'ye melik tâyin ettiği kardeşi Mehmed Tapar da kendisine sığınan Terken Hatun'un emîrlerinin yardım ve tahrikleri ile, 1099'da, saltanat iddiasıyla ortaya çıktı¹¹. Berkyaruk 1100 yılında Sefîd-rûd'da mağlûb olunca Bağdad şahnesi Gevher Âyin, Artuklu İlgazi, Gürbuğa, Çökermiş ve Horasan meliki Sancar (Mehmed'in öz kardeşi) dâhil olmak üzere mühim emîrlerin pek çoğu Mehmed Tapar tarafına geçti. Sultan Berkyaruk Taberistan, Cürcan ve Hârizm emîrliklerini, Porsuk oğulları Zengi ve İl-begi gibi diğer beyler ve 50.000 kişilik bir ordu ile kardeşi üzerine yürüdü ve bu sefer onu Hemedan civarında ciddî bir bozguna uğrattı. Mehmed Tapar Horasan'a, kardeşi Sancar'ın yanına gitti. Berkyaruk bu zafer üzerine 100.000 kişiye çıkan ordusuyla Bağdad'a varıp saltanatını orada kurmaya teşebbüs etti. Bu sefer Mehmed Tapar, Sancar ile birlikte, kuvvetlerini toplayarak ve Sultanı tâkiye girişerek Hilâfet merkezine geldiler. Bu esnada sıhhati bozulan Berkyaruk Bağdad'dan ayrılmak zorunda kaldı. İki kardeş orduları 29 İkinci Teşrin 1101'de, Nihâvend civarında tekrar karşılaştı. Ağırlaşan bu buhran karşısında Halîfenin ve âlimlerin tavassutu ile bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre saltanat Berkyaruk'da kalıyor; Mehmed Tapar, Gence meliki sıfatıyla, Azerbaycan, Diyarbekir ve Elcezîre eyâletlerine hâkim oluyor; kapısında üç nöbet çalınması kararlaştırılıyor ve böylece, yeminle teyid edilen bu muahede ile devlet ikiye bölünüyordu. Bu ülkelerin Mehmed'e ödediği verginin, şüphesiz mahallî masraflar hâric, yılda 1.330.000 dinar altına bâlîğ olduğu da kaydediliyor¹².

Bu anlaşma üzerine Berkyaruk Kara-tekin ovasına, Tapar da Esedâbâd'a çekilirken ordular da, bey ve askerleri ile birlikte, kendilerine mahsus iktâlarına dağıldılar. Bu karara rağmen Rey'e giden Mehmed Tapar, emîrle-

¹⁰ 'Azimî, 373; İbn Kalânîsî, s. 134-133; İbn ül-Esîr, X, 94-96, 98; İbn ül-'Adîm II, 129-138; İbn ul-Cevzî, IX, 105, 108; Sibt, 121b; Mathieu, 216-217, 221-222; Abu'l-Farac, 225; Haçlı Anonim'i, 50; C. Riant, *Inventaire critique des lettres historiques des Croisades* (Archives de l'Orient Latin). Paris 1881, I, s. 134, 148, 167-175; S. Runciman, *History of the Crusades*, I, s. 236-249.

¹¹ İbn ul-Cevzî, IX, 110.

¹² İbn ul-Cevzî, IX, 131; İbn ül-Esîr, X, 115.

rin tahriki ile, *beş nöbet çaldırmak sûretiyle*, tekrar saltanatını ilân etti. Bu vaziyet dolayısıyla Berkıaruk tekrar kardeşine karşı harekete geçti. Tapar orada, tekrar mağlûp olarak Azerbaycan'a kaçtı; emîrlerini toplayarak, 1103'de, Hûy kapısında beşinci defa bozguna uğradı ve Ahlat'a sığındı. Bu sefer de Şarkî Anadolu emîrlerini, Erzurum Saltuklularını, Ahlat hükümdarı Sökmen'i ve Ani emîri Menûçeher'i hizmetine alarak tekrar savaşa hazırlandı. Sultan Berkıaruk çok kan akdığını, memleketin harap, emîr ve askerlerin yorgun olduğunu, hazinenin boş kaldığını, vergilerin tahsil edilemez bir hale geldiğini ve nihâyet İslâmın düşmanlarına fırsat verildiğini beyân ederek, gönderdiği bir elçi ile, kardeşini barışa iknâ etti. Böylece, 1104'de, Azerbaycan'da Sefid-rûd hudud olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilâyetler Mehmed Tapar'da kalmak, Bağdad'da hutbe Berkıaruk nâmına, Azerbaycan, Şarkî Anadolu ve Musul eyâletlerinde, sadece Mehmed Tapar'ın adı zikredilmek şartıyla, bir anlaşmaya varıldı. Selçuklu imparatorluğu iki devlete ayrılmak suretiyle Türkiye ile birlikte üç Selçuk Sultanı meydana çıktı. Lâkin bu durum çok kısa sürdü. Zira Berkıaruk hastalıklı olduğu için 23 Birinci Kânun 1104'de, yirmi altı yaşında öldü. Yerine tahta çıkarılan ve adına hutbe okunan oğlu küçük Melik-şâh tahtı muhafaza edemedi; Sultan Mehmed Tapar 1105'de Melik-şâh'ı teslim alarak Selçuk tahtını müstakil olarak işgal etti¹³.

Filhakika Musul'da Çökermiş'i kuşatmakla uğraşan Sultan Tapar Berkıaruk'un ölüm haberini alınca derhal Bağdad'a hareket etti. 1105'de yeğeni Melik-şâh'ı ve onun atabeği Ayaz'ı mağlûb edip öldürdükten sonra devlete hâkim oldu. Musul ve Halep atabeglerinin babası Kasım üd-devle Ak-sungur'u Bağdad şahnalığına tâyin etti. Porsuk'un oğulları sâyesinde, saltanat dâvasına atılan amcası Böri-bars'ın oğlu Mengü-bars'ı diğer amcası Tökiş'in oğullarını birlikte İsfahan kalesinde hapsedti. Böylece Sultan Mehmed Tapar bütün rakiplerinden ve saltanat dâvacılarından kurtuldu. Tökiş'in oğlu Böritekin Suriye'ye kaçtı. Fakat Suriye Selçukluları kendisinden endişe ettiklerinden 1112'de Antakya prensi Tancred'e gitti; oradan Sûr'a geçti ve Şam atabeği Tuğ-tekin'e mektup yazarak kabulünü istedi. Lâkin Atabeg muvafakat edemeyince, başka bir yer kalmadığından, Şi'î Fâtûmîlere iltica etti; Mısır'da hürmetle karşılandı ve kendisine maaş bağlandı¹⁴. Selçuklu İmparatorluğu böylece, Haçlı taarruzlarının çok şiddetli bir devrinde, feodal an'ane-

¹³ İmâduddîn, 88-90; *Ahbâr ud-devle*, 77-78; Râvendî, 147-148; Reşidüddîn, 58-66; İbn ül-Cevzî, IX. 109-141; İbn ül-Esîr, X, 98-132; 'Azimî, 374-375; İbn Kalânîsî, 137, 147; Abu'l- Farac, 238.

¹⁴ İbn Kalânîsî, 183-189.

lere göre bir kere daha parçalanmış; 20 yıl zarfında Türk kanı sel gibi akmış; siyasî birlik bozulmuştur.

Sultan Mehmed Musul ve Diyarbekir bölgelerini Atabeg Çavlı'ya iktâ ederek onu Haçlılara karşı cihâda memur etti. Bu durumda mevkiini kaybeden Çokermiş ve oğulları, bu sıralarda hâkimiyetini Şarkî Anadolu'da kurmuş bulunan I. Kılıç Arslan'a (İA.'da bu makaleye bak.) bagvurarak onu Musul'a dâvet ettiler. Gerçekten Kılıç Arslan bu fırsatta Musul'u alıp orada hâkimiyetini kurmakla mücadele genişlemiş; iki Selçuklu hânedan ve devleti arasında mevcut hak ve üstünlük dâvası canlanmış, *Türkiye ve Büyük Selçuklu* Sultanları arasındaki ailevî rekabet kızışmıştı ve 1107'de Kılıç Arslan'ın mağlûbiyeti ve ölümüyle neticelendi. Bu esnada Bâtınîlere karşı savaş ile meşgul bulunan Sultan, Kılıç Arslan'ın Bağdad'ı aldığı söylentileri ile endişelenmiş ve Bâtınîlere karşı hareketi duraklamıştı. Haberin doğru olmadığını ve Kılıç Arslan'ın öldüğünü öğrenince Bâtınîlere karşı savaşa devam etti ve zafer kazandıktan sonra Bağdad'a hareket etti.

3. Sultan Mehmed, Haçlılar ve Gürcüler

Sultan Mehmed Bâtınîlere karşı kazandığı zaferden sonra Bağdad'a gince babası tarafından inşâ edilen Sultan Câmîini bitirdi; Nizâmiye civarında Süfilere bir ribât (zâviye) yaptı¹⁵. Ticâret vergilerini ve gümrükleri ilga etti. Hemşiresini 100.000 dinar mihr ile Halîfe Mustazhir'e nikâh etti. Kadınların erkeklerle yaptıkları toplantıları yasak etti¹⁶. Bu sırada, Sultanı Haçlılara karşı teşvik için, Bağdad'a mühim kimseler geliyordu. Bunlardan biri de Trablus-Şam'ın Şiî emîri kadı İbn 'Ammâr idi. Haçlı tehlikesine rağmen onun bu teşebbüsü Şiî teb'asını kızdırmış ve onlar da Mısır Fâtûmîlerine başvurarak kendilerine vâli istemelerine sebep olmuştur. Dikkate şâyândır, ki daha ilk seferi müteakip Haçlılara karşı Türkiye Selçukluları ile anlaşılan Bizans İmparatoru I. Alexis de 1110'de, elçi ve hediyeler göndererek Sultanı onlar ile savaşa teşvik ediyor, yardım edeceğini ve Haçlılara yol vermediğini bildiriyordu¹⁷.

Sultan Tapar Atabeg Çavlı'nın sadâkatine güvenmediği için de Musul'u Emîr Mevdûd'a iktâ ediyor ve Haçlılara karşı kuvvetlerin baş kumandanlığını da ona veriyordu. Böylece Ahlat şâhi Sökmen'i ve Şarkî Anadolu Artuklu beylerini de onunla birlikte cihâda memur ediyordu. Emîr Mevdûd

¹⁵ Bâtınîlere karşı seferleri için bak. VII, 5.

¹⁶ İbn ül-Cevzî, IX, 159; İbn ül-Esîr, X, 166; *Ahbâr üd-devle*, 81; 'Azimî, 379.

¹⁷ İbn Kalânîsî, 173; İbn ül-Esîr, X, 170.

Şimalî Suriye’de Haçlılara mühim darbeler vurduktan ve bir müddet de Urfa’yı kuşattıktan sonra müşterek kuvvetlerle Kudüs üzerine hareket etti. Lâkin Ahlat şâhı Sökmen’in 1112’de hastalanarak dönmesi ve ölümü daha sonra da, Mevdûd’un 1113’de, Şam’da câmiden çıkarken Bâtınîler tarafından şehid edilmesi ve nihâyet Suriye Selçuklularının içine düştükleri rekabetler bu mühim seferden büyük neticeler elde etmesine imkân vermedi. Hattâ Hristiyan kaynaklarına rağmen İbn ül-Esîr bu ölümde Tuğ-tekîn’i de zanlı görür¹⁸. Sultan Tapar, bu durumda Ak-sungur’u Haçlı cihâdına memur ettiği gibi Suriye’nin idâresini de 1116’da Tuğ-tekîn’e verdi¹⁹.

Selçuklu imparatorluğunun geçirdiği siyasî buhran Haçlıların Suriye sahillerinde tutunmalarına ve bu iki âmil dolayısıyla Bizanslıların müdafaadan taarruza geçmelerine fırsat verdiği gibi küçük Gürcü devleti bazı istilâ teşebbüslerine girişti. Bununla beraber siyasî parçalanma ve sarsıntı ne derece olursa olsun küçük Gürcü milletin böyle bir hareketi yine de kolay olamazdı. Lâkin kiral David(1039 - 1125)’in büyük Kıpçak (Kuman) kavmini ittifakına almakla Gürcü istilâsı mümkün oldu. Filhakika Orta Asya bozkırlarından Balkanlara kadar geniş sahaları işgal eden, Oğuz ve Karluklar kadar kalabalık olan Kıpçakların bir kısmı, Kafkasya’da Gürcüler ile komşu idiler. Kiral David bu Kıpçakların hükümdarı Karahan(*Kharaghan*)’ın oğlu Atrak’ın kızı ile evlendi ve kiral Kıpçakları memleketine dâvet etti. Kafkaslar’dan inen Kıpçaklar aileleri ile birlikte Gürcistan ve civar bölgelerde yerleştirildi. Kiral David bunlardan teşkil ettiği 40.000 kişilik bir ordu ile kuvvetlendi; Gürcü sarayında yetiştirilen 5.000 Kıpçak çocuğu da merkez kuvvetinde hizmete başladı. Bu münâsebet dolayısıyla, *Şamanî Kıpçaklar* arasında *hristiyanlık* yayılmaya başladı. İşte Selçukluların bu buhran devresinde idi, ki Gürcü-Kıpçak kuvvetleri de istilâyâ girişti ve Kafkasya’da yaşayan göçebe Türkmenler, 1110 yılında, kitleler halinde Anadolu’ya göçmeye mecbur kaldılar²⁰. Gürcüler, vaktiyle Oğuzları Sır-derya boylarından püskürten Kıpçaklarla birlikte istilâlarını genişleterek Gence kapılarına kadar gelince Sultan Tapar 1110 yılında Gürcüler üzerine mühim bir kuvvet göndererek onları perişan etti ve memleketleri işgal edildi²¹.

Sultan Mehmed Bağdad’da bulunurken Hille’nin Arap Emîri Sadaka bin Mezyed’e karşı harekete geçmek mecbûriyetinde kaldı. Filhakika Barkyaruk

¹⁸ Mathieu, 275-203; Süryanî Mihael, III, 198; Abu’l-Farac, 244-245; ‘Azimî, 330-381; İbn Kalânîsî, 178-187; İbn ül-Esîr, X, 171, 174; Sibt, 175a-158a; İbn ül-‘Adîm, II, 154-164.

¹⁹ İbn Kalânîsî, s. 193.

²⁰ Brosset, I, s. 362-363; *Ermeni Kroniği* (neşr. Brosset), I, 58-59; Mathieu, 304-305.

²¹ İbn Kalânîsî, s. 168; *Ahbâr üd-devle*, s. 81.

ile mücâdelede sultanın tarafında bulunan Sadaka bu sâyede pek kuvvetlenmiş ve gururlanmıştı. Bu sebeple de Halîfeden ve Sultandan kaçanları himâye ediyordu. Filistinli Arap emîri Fazl da bazan Haçlılarla birleştiği için Tuğ-tekin tarafından kovulmuş ve o da Sadaka'ya sığınmıştı. Sadaka'nın bu davranışına bir sebep de Şi'î olması ve Şi'îleri koruması idi. Bâtınîlerin kuvvetlendiği bu sırada da onun şimdi bu mezhebe mensûbiyeti rivâyetleri de dolayıyordu. Bununla beraber edebiyatı himâyesi dolayısıyla bir çok şâirlerin kasidelerine ve medhiyelerine de hak kazanmıştı. Fakat Şi'îleri himâyesi ve gizli teşebbüsleri belirince Yağı-sıyan oğlu Mehmed kendisini Sultana itaate dâvet etti. Babasının Azerbaycan'daki iktâında medreseler yapmak, âlim ve mutasavvıfları himâye eylemek sûretiyle çok sevilen ve şöhret kazanan bu genç Selçuk beyi Mehmed Sadaka tarafından öldürülünce Sultan Mehmed Tapar üzerine bir ordu gönderdi ve 50.000 kişilik bir orduya sahip bu Şi'î Arap emîrini öldürdü. Bu hâdise Bağdad Şi'îlerini de ayaklanmaya götürdü ise de ciddî bir çatışma olmadan yatıştırıldı²².

Sultan Mehmed imparatorluğu toplarken sarsıntıdan faydalanarak cüretlerini artıran Hasan Sabbâh ve Bâtınîlere karşı da ciddî bir cihâd yaptı. 1107'de İsfahan yakınında, Şâh-diz kalesinde yerleşen Bâtınîleri imha ve kalelerini tahrip ettikten, diğer iç ve dış hâdiselerle meşgûl olduktan sonra, 1117'de Hasan Sabbâh'ın yaşadığı Alamût kalesine karşı mühim bir kuvvet gönderdi. Bazı hiyânet gayretlerine rağmen bu Bâtınî yuvası temizlenmek üzere iken sultanın 1118'de ölümü bu fesat ocağının yaşamasına imkân verdi. Bundan başka Sultan Mehmed Suriye Selçuklularını ve Horasan'da kardeşi Sancar'ı da aynı zamanda oralardaki Bâtınîlere karşı bu cihâda me-mur etti²³.

Sultan Mehmed bu buhranlı devrede Selçuklu imparatorluğu'nu iç ve dış düşmanlara karşı korumuş; birliği kurmuş bir hükümdar idi. Hastalığından kurtulamayacağını hissedince, 1118 Martında, Kurban bayramı, tertip eylediği büyük bir ziyâfet ve merâsim esnasında 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u tahta çıkararak bütün emîrlerin bi'atini almış ve gözyaşlarını akıtmıştır. Oğuz an'anesine göre tertip eylediği bu ziyâfet (*toy*) sonunda sofrasını ve sarayını da yağmalatmıştı. Karısı Gevher Hâtun kendisinden önce Azerbaycan meliki bulunan amcazâdesi İsmâ'il'in kızı idi. Sultan Meh-

²² İbn ül-Esîr, X, 154-165; İbn ül-Cevzî, IX, 156; İbn Kalânîsî, 159-160; 'Azimî, 378; İbn-'Adîm, II, 153-154; 'İmâdeddîn, s. 102; *Ahbâr üd-devle*, s. 80; *Anonim Selçuk-nâme*, s. 24; *Çahâr-makale*, 64-65.

²³ Bak. s. 291-296

med babasının bu ülkedeki hakları dolayısıyla Azerbaycan'ı divân teşkilâtı, emîrleri ve askerleri ile birlikte bir menşûr ile bu Hâtunun idâresine vermişti. Kendisinden sonra bu kudretli Gevher Hatunun Sancar ile evlenmesi ihtimali oğullarının saltanattan ve haklarından mahrûm kalması endişesi karşısında Sultan Mehmed Tapar'ın ölümünden önce, zevcesini öldürdüğü rivâyet ediliyor. Sultan ilim ve imâr işleri ile de uğraşma fırsatını bulmuş ve cecedi İsfahan'da inşâ eylediği medresesinde defnolunmuştur²⁴.

4. Sultan Sancar ve Selçuk İhtişamının Dirilmesi

Sultan Mehmed Tapar'ın ölümü üzerine Horasan'da melik olarak oturan ve o taraflarda büyük muvaffakiyetler kazanan Melik Sancar derhal sultanlığını ilân etti. O, Berkyaruk ve Tapar mücâdelesinde, aynı anadan olduğu için, ikincisi tarafında kalmış idi. Onun Türkçe adı *Sancar*'ın Musul havâlisinde Sincar kasabası ile alâkalı bulunduğu dair rivâyetler bir yakıştırmadan ibaret olduğu gibi İslâmî adı Ahmed de bazan başka bir kardeşi sanılmıştır. Nitekim Sultan Sancar Halîfeye gönderdiği mektubunda, bizzat "Babamız Sultan Melik-şâh adımı Ahmed ve Sancar koydu"ğunu yazar²⁵. 21 yıl (1097 - 1118) Melik ve 39 yıl da (1113 - 1157) Sultan olarak Merv'de 60 sene Selçuklu tahtını işgal eden Şancar Selçuklu pâdişahları arasında en çok hüküm sürmüş bir padişah olup Selçuklu imparatorluğu ve kudretinin son mümessilidir. Sultan Mehmed'in ölümü üzerine bir hafta mâtem merâsimi yaptıktan ve sultanlığını ilân ettikten sonra Gazne'yi fethedip Behram-şâh'ı tahta çıkarmış, Selçukluların tâbiyyetine almış ve bu zaferi müteakip yeğeni ve damadı Sultan Mahmud üzerine yürümüştür. Babasının ölümü üzerine veliahd olan ve sultanlığını ilân edilen Mahmud bu sırada henüz 18 yaşında bulunuyor ve küçük kardeşleri Mes'ûd ve Tuğrul, atabegleri ve emîrlерinin tahrikleri ile, onların saltanat iddiaları ve ayaklanmaları ile karşılaşmış oluyordu. Sultan Sancar Irak üzerine yürürken Mahmud amcasıyla anlaşmak için çok gayret sarf ettiyse de Sultan Sancar yeğeninin saltanata sahip bulunmadığından endişe ediyordu. Nitekim onun veziri ve hâcibi(kumandan) nin yeğeninin devletine tahakküm ettiğini beyân ederek bu teklifi kabul etmedi. Bu sebeple 12 Ağustos 1119'da (2 Cemaziyelevvel 513) iki sultanın

²⁴ İbn Kalânîsî, 198; İbn ül-Cevzî, IX, 106; İbn ül-Esîr, X, 184; İmâdeddîn, s. 111-112; Mathieu, 297; *Tarih-i Güzîde*, s. 455; *Nüzhet ül-Kulûb*, s. 53.

²⁵ "Peder-i ma, Sultan Melik-şâh enâre Allah bürhânehu nâm mâ Ahmed ve Sancar herde est ve nâm-i berâder-i mâ Muhammed, ve ez'in mübârek-ter nâm ne-tuvâned bûd" M. Atabeg, *Atabet ul-ketebe*, nşr. Said Nefisî, *Beyhâkî zeyli*, III, 1467.

ordusu Sâve'de karşılaştı. Sultan Sancar daha kuvvetli bir orduya sahip olan yeğenini müşkülât ile ve 45 fil sayesinde mağlûb edebilmiş ve emirlerini tutsak yapmıştır.

Bu karşılaşmaya ve zafere rağmen Sultan Sancar yeğenine bir evlâd muamelesi yapmış ve anlaşılmaya göre Rey şehri kendisinde kalmak üzere imparatorluğun bütün Garp ülkelerini onun hâkimiyeti altında bırakmıştır. Bu anlaşma ile Mahmud'un sultanlık hak ve sıfatı muhafaza edilmekle beraber Sultan Sancar "*En Büyük Sultan*" (*Sultan ül-a'zam*) unvan ve mevkiini alarak onu kendisine tâbi bir hükümdar yapmış ve sultanlık makamı da iki dereceye ayrılmıştır. Böylece diğer Selçuklu ve Gazne sultanları, Türkistan hanları dereceleri üstünde En Büyük Sultanlık makamı meydana çıkmıştır. Bununla beraber imparatorluğun her bölgesinde olduğu gibi Gazne ve Karahanlı ülkelerinde de Sancar'dan sonra Mahmud'un adı da hutbelerde okunduğundan sultanlık makamı yine de derecesini muhafaza ediyordu. Bu sûretle iki türlü Selçuklu sultanlığı husûle galmiş ve Büyük Selçuklu veya Horasan Sultanlığı'nın merkezi İsfahan'dan Merv'e intikal etmiştir. Bu anlaşma ile merkezi İsfahan ve daha sonra Hemedan olmak üzere "*Irak Selçukluları*" devleti meydana çıkıyordu²⁶. Hâkimiyet alâmetleri ve teşrifat kaideleri de sultanlık derecelerine göre ayarlanmış idi. Gerçekten, iki sultan bulunduğu zaman, Sultan Mahmud Sultan Sancar yanında saltanat hâkimiyet ve merâsimlerini yapmayacak; "atına iner ve binerken" "*Türk borusu*" (*Bûk-ı Türki*) çaldırmıyacak; kendi kızıl rengini bırakıp Sultan Sancar'ın beyaz ve siyah renklerini kullanacak; sultanlara mahsus *beş nöbet* yâni *Nevbethâne* (Mehter-hâne) çaldırmayacak, amcası önünde yer öpecek ve rikâbında yürüyecekti²⁷. Bu sayede Selçuk hâkimiyeti sembolleri ve usûlleri hakkında dikkate şâyân yeni kayıtlar elde etmiş oluyoruz. Selçuk ordusu 100.000 kişiden fazla bir miktarda toplandığı zaman, Halîfeden farklı olması maksadiyle, bayrağının siyah değil, kızıl, yeşil ve sarı renklerden tereküp ettiğine dair bir haber de bu vesile ile burada kayda şâyândır²⁸.

Sultan Sancar bu suretle Büyük Selçuklu imparatorluğuna dâhil ve bağlı bütün emîr, melik, han ve sultanların metbûu olarak ve onların üstünde Sultan ul-a'zam sıfatıyla, bu muazzam siyasî teşekkülün başına geçmiş bu-

²⁶ İbn ül-Esîr, X, 193-195; 'İmâdeddîn, s. 125-128; *Ahbâr üd-devle*, s. 88-89; İbn ul-Cevzî, IX, 205; İbn Kalânîsî, 202; Azimî, 387; *Mücmel ut-tevârih*, 412; *Târih-i Güzîde*, s. 458.

²⁷ 'İmâdeddîn, s. 128-120; *Ahbâr üd-devle*, 89; Râvendî, 170; Reşîdeddîn, s. 81-82.

²⁸ Abdül-Celîl Kazvinî, *Kitab un-nakş*, s. 608; Orta Çağ Türk devletlerinde renkler ve semboller için yine bak. F. Köprülü, "Hukukî sembollerdeki motifler", *THİT mecmuası*, II, s. 33-50; Şerafeddin Yaltkaya, "Tarihte Renk", *TM*, VII-VIII, s. 41-47.

lunuyordu. Bu sıfatla Sultan Sancar siyâsî ve Halîfe de dinî otorite olarak devrin hükümdarlarına fermanlar, unvanlar ve sair hâkimiyet sembolleri gönderiyorlardı. Bizanslılara ve Haçlılara karşı mühim zaferler kazanan Dânişmendli hükümdarı Emîr Gâzî'ye, 1143'de, Halîfe ile birlikte bir takım hâkimiyet alâmetleri gönderirken ona Melik unvanını tefviz etmişler; dört *siyah bayrak*, kapısında çalınmak üzere *davul*, *altın gerdanlık* ve bu tefviz merâsimi esnasında elçilerin arkasına vurması için bir *altın asâ* bu hâkimiyet sembollerini teşkil ediyordu²⁹. Siyah renk Abbâsîlere aid olduğu için Selçuklu hükümdar ve beyleri sâdece halîfeye manevî bağlılık alâmeti olarak onu almışlar; Türkmenler ise siyahı yine mâtem rengi olarak kullanmışlardı. Hamdullah Kazvinî, bir müddet Melik Gâzî'nin nüfûzunda kalan, Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mes'ûd'un da Sultan Sancar'a tâbi bulunduğunu, ona her yıl *bac ve haraç* gönderdiğini manzum bir eserinde kayıt eder³⁰. Bununla beraber başlangıçtan beri müstakil olan Türkiye Selçuklu sultanları bazen halifelerden saltanat tefvizleri aldıkları halde Büyük Selçuklularla böyle bir münâsebetlerine dair bir kayda rastlanmamıştır. Türkiye Selçukluları hakkında çok kifâyetsiz ve hatalı bilgiye sahip bulunan bu müellifin ifadesini teyid etmek mümkün olmamakla beraber Sultan Mes'ûd'un da Melik Gazi gibi bu zayıf devresinde, nazarî olarak, Sultan Sancar'a tâbi sayılması vârid olabilir. Kroniklerin ifâdeleri yanında Sultan Sancar da 1133 (527) tarihli bir mektubunda hâkimiyet sahalarının Taraz'dan Yemen'e, Bulgar ve Rûm diyarlarına kadar uzandığını, bütün bu geniş ülkelerde saltanatının tanındığını ve hutbelerin kendi adına okunduğunu ifâde eder³¹.

5. Sancar'ın Saltanatı

Sultan Sancar 1097 senesinde Merv'de Melik olarak idareye başladığı zaman henüz 12 yaşında bulunuyordu. Sağlam bir idârî kadro ile işe girişen Sancar, az zaman zarfında. Horasan'a hâkim olmuş; bu tarafta kazandığı muvaffakiyetler sâyesinde Selçuklu devleti Şark ülkelerinde bir sarsıntıya uğramamıştır. Sultan olduktan sonra da imparatorluğun Garp ülkelerinde siyâsî nizâm ve birliği fırsat bulduğu nisbette korumuş; Selçuklu haşmetini

²⁹ Süryani Mihael, s. 233, 237; Süryanî Anonimi, JRAS (1933), I, s. 99; Abu'l-Farac, s. 258.

³⁰ *Zafer-nâme*, Brit. Museum, Or. 2833, 375b.

³¹ *Bayhâkî zeyli*, III, 1465; Râvendî, s. 170, 171. İbn ül-Esîr, Sultan Sancar'ın, yeğeni Sultan Mahmud'a tefviz ettiği bütün memleketler arasında Türkiye Selçuk ülkesini de sayar ve bu hususa dair Menşûr'u da gördüğünü söyler (*Atabegler tarihi*, s. 40), ki bu nazarî olarak tek halifelik ve tek sultanlık fikir ve hukukunun devamını gösterir.

iade eylemiş ve İslâm dünyasına emniyet getirmiştir. Melik-şâh'ın ölümü ile başlayan buhran o kadar ümid kırıcı ve Sultan Sancar'la başlayan devir o derece emniyet ve saadet verici olmuştur, ki onun hakkında "Âhir zamanda esmer yüzlü, büyük başlı, gür sesli ve çiçek bozgunu bir adam zuhûr edeceğine, Şark Türklerini (yani henüz müslüman olmamış Türk kavimlerini) bozguna uğratacağına, fakat sonradan Çin'den gelecek askerlere (Putperest Karahıtalara) yenileceğine" dair bir hadîs devrin psikolojisini ve İslâm dünyasının siyasî buhrandan sonra kendisine karşı beslediği duyguları meydana koymaktadır³². Bizanslıların Diyarbekir bölgesine kadar istilâ edip büyük bir kitleyi esir aldıklarını, bu esirlerin bir mektupla sultana başvurdıklarını, Sancar'ın da imparatoru şiddetli bir mektupla tehdit eylediğini belirten kaynaklar, tarihî olmamakla beraber, onun şahsiyeti etrafında teşekkül eden efsâneyi göstermek bakımından kayda şâyândır³³. Sultan Sancar, bu hüviyeti dolayısıyla, İslâm müellifleri ve Türkiye Selçuklularının büyük hükümdarı Sultan Alâeddin Keykubâd tarafından, Melik-şâh yanında, ideal bir pâdişâh olarak tanınıyor idi³⁴.

Sultan Sancar İslâm dünyasının kaderini tâyin edecek gayri müslim Şark kavimlerine ve göçebelerine karşı Cend ve Man-kışlag Uçlarında kurduğu üsler ve müdafaa teşkilâtı, onlara karşı kazandığı zaferler sâyesinde Türk-İslâm dünyasını istilâlardan korumuş, bu sebeple büyük Kıpçak (Kuman kavmi) Şarkta müslüman ülkelerinde değil Kafkaslarda, Cenûbî Rusya'da ve Balkanlarda yayılma imkânını bulabilmiştir. Nitekim Kıpçaklar Kafkaslarda müslüman ırkdaşlarına karşı Gürcülerle birlikte akınlar yaparken diğerleri de Tuna'yı geçerek arabalar üstünde Balkanları istilâ ediyor; İstanbul'u tehdit ile Bizans'ı uğraştırıyor ve bu sûretle Türkiye Selçuklularına karşı Komnenos'ların giriştiği taarruzların kırılmasına da dolaylı olarak hizmet ediyorlardı. İmparator Yuannes 1121'de Peçenek ve Kumanlarla şiddetli savaşlarda onları perişan ettikten sonra bir kısmını Balkanlarda, bir kısmını İzmit'te iskân etti ve bir mikdarını da ordusuna aldı. Kafkasları aşan Kıpçaklar da Gürcülerle birlikte 1122 ve 1124'de Tiflis'i, Azerbaycan ve Şarkî Anadolu bölgelerini istilâ ediyorlardı³⁵. Şarktaki Kıpçaklar tedricen İslâm-

³² *Ahbâr üd-devle*, 64; İbn ül-Cevzî, X, 178; *Tarih-i Güzide*, 459.

³³ 'Avfî, *Lubâb ul-Albâb*, Tahran 1335; s. 76, 578-583; 'Aqîlî, 'Asar ül-Vüzerâ, Tahran 1959, s. 238-248.

³⁴ Râvendî, s. 20, 38; İbn Bîbî, s. 379.

³⁵ Süryânî Mihael, 207; N. Khoniates, s. 14-17; Brosset, I, 369-370; Mathieu, 304-305. Sır-derya boylarından Balkanlara kadar iki aylık yol Kumanlarla meskûn idi ve XIII. asır

laşırken Garptekiler Gürcistan, Cenûbî-Rusya ve Balkanlarda hıristiyanlık dinine giriyordu. *Kodex Kumanicus* adlı Türkçe - Lâtince eser bu hıristiyanlaş-tırma faaliyetleri neticesi vücûda geldi. Bununla beraber yine de Kıpçakların çoğu müslüman olmuş ve Altınordu devletinin esasını teşkil etmişken bir kısım Yakın-Şark ülkelerine varıp ırkdaşlarına karıştılar. Diğerleri Balkan-larda Bizanslılar ile savaştılar. Daha garbe gidenler Macarlar ile kaynaştılar.

Sultan Sancar, zaman zaman, Irak Selçukluları işleriyle uğraşmış; Sultan Mahmud'un ölümünden sonra (1131) onun kardeşleri Mes'ûd Tuğrul ve Selçuk-şâh arasında başlayan mücâdeleleri yatıştırmış; Cend ve Man-kışlag gaza üs(uc)lerini tahkim etmiş; İslâm ülkelerine doğru ilerleyen kâfirleri (Şâmânî Türkleri ve Kıtayları) mağlûb etmiş; vezirini öldüren Bâtınîlere ci-hâd açarak bunlardan mühim bir kısmını yok eylemiş idi. Halifeye gönderdi-ği 1133 tarihli çok mühim bir mektubunda Çin, Hint hudutlarına kadar bü-tün hükümdarları itaate aldığını, Cend havâlisinde sayısız kâfirleri kılıçtan geçirdiğini, bir payitahtı da Bağdad olan kardeşlerinin, her gelişlerinde, ora-da 700.000 dinar masrafa sebep olduklarını ve artık buna müsaade etmedi-ğini belirttikten sonra kudret ve haşmetini, Türk Cihan hâkimiyeti şuûrunu şu şekilde ifâde eder: "*Tanrı bu dünyayı bizim tasarrufumuza ve emânetimize tevdi eyledi; emîr ve hükümdarların hepsi bizim nâib ve memurlarımızdır. Biz Cihan pâdişâhlığını Cihan pâdişâhı babamız (Melik-şâh) dan ve verdiği sancak ile Halîfenin dedesinden mirâs aldık*"³⁶. Halîfe de Sancar'a sultanlık âlâmetleriyle birlikte nalları altın bir at hediye etti³⁷.

Orta-Asya henüz son sözünü söylememiş olup muhâceret ve istilâ te-şebbüsleri Selçuk hududlarına çarparak geri dönüyor ve püskürtülüyordu. Kıtayların bir kolu olan Kara-hıtaylar Şarktan Balasagun hududlarına yakla-şınca Kâşgar hükümdarı Ahmed Han onlara karşı sefere çıkarak 1122'de Kara-hıtay'ları uzaklaştırdıktan sonra kendilerine hududlar üzerinde yurtlar (iktâlâr) tahsis ederek tâbiiyetine aldı ve bu vasıta ile arkadan gelenlere kar-şı bunları hudud muhafızı haline getirmek istedi. Fakat Karluk, Kanglı ve Oğuz'ların yardımı, Semerkand Alevîlerinin reisi Eşref bin Mehmed'in des-teği ile Gök-sagun (bu isim Gök-türklerde büyük bir unvandır) isyan edince, bundan faydalanan Kara-hıtaylar Karahanlılar ülkesinde ilerleyerek Balasa-gun şehrini işgal ettiler.

ortalarında Macaristan'da bile Kumanca konuşuluyordu (*Journey of W. Rubruck*, s. 85, 211).

³⁶ Atabek Müntecib üd-dîn, '*Atabek ül-ketebe*, Tahran 1329, s. 17; *Bayhâkî zeyli*, III. 1460-1468; Hinduşah Sancar, s. 258.

³⁷ Abu'l-Farac, s. 258.

Karahanlı hükümdarı Selçuklu metbû'unun yardımına başvurunca Sultan Sancar, 1130 yılında, Ceyhun nehrini geçti; Gök-sagun kaçtı. Bizzat menşûrlarında kaydettiği üzere Sultan Sancar "Şark İslâm diyârına doğru büyük bir kalabalık halinde ilerleyen kâfir askerlerini (Kara-hıtayları) Kâşgar'da hezimete" uğrattı. Nîmrûz (Sîstan)'a kadar varan Oğuz, Karluk ve Gorlu'ları bozup 30.000 kişi öldürdü ve hemşiresinin oğlu Mahmud'u hanlık makamına çıkarıp döndü.

Şarkta başlayan büyük istilâ tehlikeleri karşısında "İslâm pâdişâhı ve dünya sultanı" Sancar, Türk-İslâm âlemini koruyan tek kuvveti teşkil ediyordu. Buna mukabil garpta Haçlılar ve Bizanslılar Türk-İslâm ülkelerine hançer gibi saplanmış bulunuyor; fakat Sultan Sancar bu tarafta uğraşmaya ve Hıristiyan taarruzlarına karşı himâyeye imkân bulamıyordu. Büyük Selçuklu hâkanının 527 (1133) yılında, Müntecibüddîn Atabeg'in kalemi ile, Halîfeye yazdığı çok uzun ve mühim mektup, kendisini ve devrini pek güzel anlatır. Bu vesikada "Frenkler, uzun zamandan beri, Suriye, Filistin vesair İslâm ülkelerini işgal edip peygamberlerin kiblesi Kudüs'ü domuz ve şarap ticâret-hânesi haline getirmişler, müslümanların malına, canına ve kadınlarına tecâvüzlerde bulunmuşlar; Abhaz (Gürcü) ve Şekî kâfirleri de müslüman beldelerini yağmaladıklarını" acı bir dil ile anlatmış; bu sûretle hem halîfeyi, hem de yakın-şarkta hüküm süren birçok Selçuklu ve Türk hükümdarlarını tenkid eder. Buna mukabil kendisinin Şarkta kazandığı büyük zaferleri sayıyor, tâbiyyetinde bulunan hanlara, melik ve emîrlere yaptığı yardımları, Mâverâünnehr, Kâşgar ve Taraz(Talas)dan Hârizm, Bulgar, Sîstan, Kâbil ve Hindistan hududlarına kadar pek çok vilâyetlerin kumandan ve askerlerine kendi hazinesinden erzak, teçhizat ve silâhları için her yıl milyonlarca meblağ sarfettiğini ve bu sâyede İslâm ülkelerini muhafaza ve kâfirleri kahreylediğini, birbirini tâkip eden zafer ve *fetih-nâmeler* ile birlikte İslâm (Selçuklu) devletinin her gün genişlemekte olduğunu bildiriyor³⁸.

Bununla beraber Şark'tan istilâlar hududları zorluyor ve aşıyordu. Nitekim Semerkand hanı 1137 yılında, Kara-hıtaylara karşı Hocend yakınlarında mağlûbiyete uğrayınca metbûu bulunan Sultan Sancar'ın imdadına başvurdu. Fakat Büyük Selçuklu Sultanının Hârizm vâlisi olan Atsız Sancar'ın şâmânî göçebelere karşı tahkim ettiği ve gaziler ile teşkilâtlandığı Manıkşlag ve Cend uc veya üslerini kendi hesabına bozmuş, kendisine uymayan

³⁸ Sultan Sancar'ın Halîfeye gönderdiği bu büyük ve mühim mektup önce W. Barthold'un *Türkistan* adlı eserinde (I. metinler kısmı. s. 35-39) ve bilâhare de Said Nefisî'nin *Beyhaki zeyli*'nde (III, s. 1460-1468) neşredilmiştir. Müntecib üd-din'e ait birçok mühim vesikaları gibi Halîfeye gönderilen bu mektup da onun 'Atabet ül-ketebe adı ile neşredilen (Abbas İkbal, Tahran 1329) eserinde mevcut değildir.

gazileri öldürmüş, bu büyük üsler, böylece, hem zayıflatılmış; hem de Hârizm vâlisinin işgaline geçmiş bulunuyordu. Put-perest Kara-hıtayların ve Şâmânî Türklerin baskılarından faydalanmak isteyen Atsız'ın Hârizm'de Sultanın taraftarlarını da tasfiyeye başlaması, onun artık istiklâl ve isyan hazırlıklarına giriştiğini açığa vurmuştu. Bu inkişaf lar üzerine Sultan Sancar 1138 yılında Atsız'a karşı Hârizm seferine çıkmaya mecbur kaldı. Sultan, bir kısmı gayri-müslim Türklerden mürekkep bulunan Atsız'ın ordusunu bozguna uğrattı; Atsız'ın oğlu ölüler arasında idi. Bununla beraber, Sultan Sancar, af dileyen ve uzun bir sadakat yemini (*sevgend-nâme*) ile 1141 yılında tekrar Hârizm vâliliğini elde etti³⁹.

6. Kara-hıtay İstilâsı ve Sultan Sancar

Karahanlı hükümdarı Mahmud Han, 1137 yılında, Kara-hıtaylar ile birlikte Karluk, Yağma, Kanglı ve Oğuz göçebeleri de garba doğru baskılarını yapıyorlardı. XI. asrın birinci yarılarında harekete girişen Büyük Türk muhâceretinin bakiyesi XII. asır otalarında tekerrür ediyordu. Gerçekten Orta-Asya veyahut Uzak-Şark tarihî istilâlarından birini daha yapıyordu. Birincisinde Uzak-Şark'ta Moğol ırkından Kıtayların baskısı rol oynamakla beraber muhâceret müslüman Türklere ve bilhassa Oğuzlara ait bulunuyor, fakat bu sefer put-perest Kara-hıtaylar Karahanlı ve Selçuklu hududlarına baskı yapmakla Türk-İslâm dünyası için ciddî bir tehlike teşkil ediyordu. Türk-İslâm âleminin hâmisi bulunan Sultan Sancar, Hârizm seferi ile, Atsız'ın ordusuna mağlûp, kendisini de itaata ve kulluğa mecbûr ettikten sonra artık put-perest Kara-hıtaylara karşı yürümek imkânı ve zarûreti hâsıl olmuştu.

Filhakika Sancar 1141 yılında 300.000 kişilik büyük bir ordu ile Semerkand'a vardı. Lâkin Karahanlı hükümdarı Sultanı yanılttı. Zira Mahmud Han'ın ilk şikâyeti kalabalık Karluklar aleyhinde oldu. Bu durumda Karluklar Sultana elçi göndererek 50.000 koyun, 15.000 deve, 5.000 at ödemek sûretiyle hizmete âmâde olduklarını bildirdiler. Lâkin Sultan Sancar, Karluklara itimad edilemeyeceği telkinleri ile bu teklifi red etti. Bunun üzerine

³⁹ İbn ul-Esir, XI, s. 31-32; Mir Haydar Mirza, *Mecma'ut-tevârih*, nşr. Ch. Schefer (*Description de Boukhara*, Paris 1892), s. 241; Atsız'ın Sultan Sancar'dan af dileyen ve yeminini gösteren ahid veya *Sevgend-nâmesi* de *Beyhakî zeyli*'nde (III, s. 1473-74) neşredilmiş ve M. Köymen mezkûr kaynak araştırmasında (s. 580-581) bunun üzerinde durmuştur. Bu vak'alar hakkında tafsilât için bak. M. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (Sultan Sancar devri), Ankara 1954. s. 311-321; İ. Kafesoğlu, *Hârizm-şâhlar devleti tarihi*, Ankara 1956, s. 46-48.

Karluklar ve hattâ Oğuzlar “Kara-hıtay ve Yağma’ların hükümdarı” olan Gür-han’a sığınarak yardım istediler ve onu Sultana karşı savaşa kışkırttılar. Sultana bir ahid-nâme ile sadâkat yemini yapmış olan Atsız da gizlice aynı tahriki yapıyor ve istiklâl kazanma fırsatını bekliyordu⁴⁰. Gür-han Karlukların affı için Sultan nezdinde teşebbüste bulundu ise de Sancar elçi ve mektup ile onu İslâmiyete dâvet ediyordu. Gür-han’ın Selçuklu elçisini hakaretle geri çevirmesi çarpışmayı kaçınılmaz bir hâle getirdi. Böylece iki ordu 10 Eylül 1141 (5 Sefer 536)’de, Semerkand civarında, Katvân mevkiinde, savaşa girişti. İki ordu hemen aynı kuvvete sahip bulunuyordu. Gür-han’ın safında bulunan Karluklar en şiddetli savaşçıları teşkil ediyordu. Nihâyet Sultan Sancar, hayatında ilk defa olmak üzere, Kara-hıtaylara ve Karluklara mağlûb oldu; ordusu tamamiyle dağıldı. Sultanın zevcesi Karahanlı Terken Hatun ve bir çok mühim emîrler esir edildi; 30.000 asker ve pek çok ilim ve devlet adamı da şehit düştü. Sultan Sancar ancak Sîstan emîrinin himmetiyle kurtuldu ve bir Türkmen “kılavuz”un rehberliği ile Belh istikametinde çekildi⁴¹.

Katvân bozgunu Sultan Sancar’ın hayatına olduğu kadar Selçuklu devleti ve İslâm dünyası tarihi için de ağır bir darbe oldu. Sultan Sancar bu yenilgi ile Ceyhun nehri ötesinde kalan ve Çin hududlarına kadar uzayan bütün ülkeleri kaybetti. Türkistan, ilk defa olarak, putperest bir kavmin hâkimiyeti altına giriyordu. Bununla beraber bu hâkimiyet büyük bir değişiklik yaratmadı. Kara-hıtaylar Müslüman Türk ülkelerinin mevcûd nizâmına ve yüksek medeniyetine, hattâ Karahanlı devletine dokunmadılar; yüksek Müslüman memurlarını da hizmetlerine aldılar; iptidâî Çin usûlüne göre hâne başına bir dinar vergi koymakla iktifa ettiler. Gür-han’dan sonra da bu devletin başına kızı ve karısı geçti. Katvan meydan muharebesinde asker zâyiatının çokluğunu belirten kaynaklar yanında Sultan Sancar’a ait bir menşûr da dikkate şâyândır. Filhakika Sultan bu menşûrunda “Mâverâünnehr seferinden sonra mahlûl iktâların *Divân-i hass’a* alınmasını ve fermansız olarak mahsûlâtın kimseye verilmemesini” emretmek sûretiyle ordudaki sarsıntı hakkında güzel bir misal verir⁴². Bu mağlûbiyet aynı zamanda Türk-İslâm dünyasının artık Şark’tan gelecek istilâlara karşı mukavemetinin de kırıl-

⁴⁰ Cuveynî, II, s. 5; Abu’l-Farac, s. 267.

⁴¹ İbn ül-Esir, X. 235, XI, 31-33; *Ahbâr üd-devle*, s. 93-95; Râvendî, s. 172-173; Reşîd ud-dîn, s. 84-87; ‘İmâd ud-dîn, s. 276-278; İbn Kalânîsî, 275; İbn ül-Cevzî, X, 97; Mirhwând, IV, s. 93-94, Mir Haydar Râzî, s. 242; Cuzcanî, 308; Barthold, “Kara-hıtaylar”, *İA*; *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, s. 108-113; M. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, Ankara 1954, s. 323-328.

⁴² Müntecib ud-dîn, Atabeg, ‘*Atebet ül-ketebe*, s. 31, 69.

dığını göstermiştir. Nitekim Hârizm-şâhlar Türk-İslâm hâkimiyetini XIII üncü asır başlarında tekrar Türkistan'a yaydılarsa da bu uzun sürmedi; az sonra Moğollar Asya'nın en şiddetli istilâsını yaparak Selçuk-İslâm ülkele-
rinin çoğunu hâkimiyetlerine aldılar.

Sancar'ın bozulması haberi üzerine, Kara-hıtaylarla gizlice münâsebette bulunan Atsız, derhal fırsattan faydalanarak, Selçuk pâytahı Merv'i işgal, Sancar'ın hazinelerini yağma etti. Sultanın ismini kaldırarak, 1141 Haziranında, kendi adını hutbelerde okuttu ve “*tuğra çekmeğe*” başladı. Bununla beraber Sultan Sancar'a bağlı bulunan halk bu hutbe değişikliğine karşı gü-
rültü çıkardı. Diğer Horasan şehirleri de Sultan'a sadâkat ve Atsız'a mu-
kavemet gösterdiler. Hârizm-şâh Atsız Sancar'ın himâye ettiği ve yetiştirdiği âlimleri ve din adamlarını bu mukavemetin başında gördüğü için bunlardan çok adam öldürdü. Fakat ordusunu kaybeden Sultan Sancar süratle to-
parlandığı cihetle Atsız Hârizm'e çekilmek zorunda kaldı. Atsız'ı takibe ko-
yulan Sultan, 1143(538)'de, tekrar Hârizm üzerine yürüdü. Atsız'ı itaate ve tabiiyete dâvet maksadiyle ona Türk siyasi hukukuna göre “*ok*” gönderdi⁴³. Hârizm'in payitahtı Gür-genç(Curcâniye)'de kuşatılan Atsız din adamlarının şefaatiyle huzurda yer öptü ve tekrar affa nail oldu.

Sultan Sancar sür'atle devletine hâkim olunca Kara-hıtaylılarla sulh yaptı. Karısı Terken Hatun için 500.000, Emîr Kumaç için 100.000 ve diğer emîrlere için de ağır fide ücretleri ödeyerek onları esirlikten kurtardı. İslâmi-
yeti yeni kabul edip bir siyasi teşekkül hâlinde meydana çıkan Gurlular (Af-
ganlılar) hükümdarı da itaatten ayrılarak Fîrûz-kûh'da saltanatını ilân ey-
lediği, “*Selçuklu âdetine göre çetr taşımağa*” başladığı ve Oğuzlarla birlikte He-
rat'a hücum ettiği için Sultan Sancar onu da mağlûp ve esir etti. Fakat Sul-
tan Sancar Gor hükümdarını da affederek memleketine gönderdi, ki bilâhare
Gazne'yi istilâ ve tahrip ettiği için Alâeddin “*Cihân-sûz*” (dünyayı yakan)
lâkabını almıştır⁴⁴.

⁴³ Râvendî, 174; 'Avfi, *Lubâb ul-Albâb*, s. 37-38; Osman Turan, “Eski Türklerde okun hu-
kukî bir sembol olarak kullanılması”, *Belleten*, XXXV (1945), s. 305-318.

⁴⁴ Cüveynî, 7-11; *Ahbâr üd-devle*, 95; 'İmâd ud-dîn. s. 280-281; İbn ül-Esir, XI, s. 36, 57,
62; *Cuzcânî*, s. 395; Barthold, s. 327-329; F. Köprülü, “Hârizm-şâhlar”, *İA*, V, s. 267;
Mehmed Köymen, s. 331-332; İ. Kafesoğlu, s. 56-60.

7. Yeni Bir Oğuz İstilâsı

Sultan Sancar Kara-hıtalara mağlûb olarak eski kudret ve haşmetini kaybetmekle beraber halkın ve büyük şahsiyetlerin kendisine bağlılığı sâyesinde durumunu sür'atle düzeltmiş; eski tâbilerini tekrar hâkimiyeti altına almış ve Türkistan hâric, her tarafta kudretini kazanmıştı. Böylece on yıl karar Selçuklu İmparatorluğu eski hayatietini gösterir olmuştu. Lâkin Şarktan gelen göçebe tazyiki ve istilâları devam ediyor, Oğuzların cenup kolu ve son bakiyeleri de Türkistan'ı terk ederek yeni bir göç başlıyor ve dikkate şâyân bir hâdise meydana geliyordu. Filhakika Karluklar nasıl Karahanlı devletinin esasını teşkil edip aynı zamanda Karluk göçbeleri bu devletin yıkılışında rol oynuyorsa Selçukluların temeli olan Oğuzlar da aynı rolü oynamakta ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşünde âmil olmaktadır. Nitekim Gök-türklerin esasını teşkil eden Oğuzlar feodal bünyenin icabı bu devleti de çok uğraştırmışlardı⁴⁵.

Kara-hıtayların istilâsına ve Türkistan'da hâkimiyetlerini kurmalarına dolayısı ile yardım eden ve bilâhare düşman olan göçebe Karluklar Oğuzlara mahsus *Yabgu* unvanını taşıyan reisleri⁴⁶ idâresinde eski kabîlevî düşmanları bulunan Oğuzları yurtlarından tard ettiler. Müttefikleri bulunan Kara-hıtaylar da kendilerini desteklediklerinden Oğuzların son bakiyeleri de Türkistan'dan garbe doğru uzaklaşıyorlardı⁴⁷ Bu tazyik karşısında ilerleyen Oğuzlar, Katvân muharebesinden iki yıl sonra, 1143 senesinde, Kara-hıtayların vâlisi ve Atsız'ın yeğeni Alp-Tekin idâresinde bulunan Buhârâ'yı işgal ve kalesini tahrip ettiler⁴⁸. Fakat Kara-hıtay ve Karluk baskısına uğrayan Oğuzlar daha ziyâde Belh havâlisinde yığılmaya başlıyordu. Bununla beraber Huttalân, Saganiyân ve Belh havâlisinde (Afganistan) yaşayan Oğuzların bir kısmı eski zamanlarda buralara gelmişler ve Büyük Oğuz-Selçuklu muhâcereti dışında kalmışlardı. Bu Oğuzların bu bölgeye göçleri Gök-türk devletinin yıkılışı ile ilgili gözüküyor. Filhakika "bazı Horasan tarihçilerince bu Oğuzların Halîfe Mehdi (775-785) zamanında uzak Türk hududundan Mâverâünnehr'e intikal eden bir kavim" oldukları ve burada müslüman olup Mukanna' isyanına katıldıkları rivâyet edilmektedir⁴⁹. Nitekim Selçukluların zuhûrundan

⁴⁵ Gök-türkler Oğuzlardan olduğu halde *İA*'daki Oğuzlar makalesinde bu mühim mesele yanlış ve aksi mânâda anlaşılmıştır. Bu husus ayrı bir tedkikimizde ele alınmıştır.

⁴⁶ Cuveynî, II, s. 14.

⁴⁷ İbn ul-Esîr XI, s. 66, 67.

⁴⁸ Narşâhî, *Tarih-i Buhârâ*, nşr. cf. Schefer, s. 23; Nizâmî-i 'Aruzî, *Çahâr makale*, s. 22.

⁴⁹ İbn ul-Esîr, XI, 67.

daha önce Oğuzlar, belirttiğimiz üzere, Halaç(Oğuz Kalaç)lar ile birlikte bu havâlide Sâmânîlere ve Gaznelilere tâbi olarak yaşıyorlardı. Bu bölge eskiden de Ak-hun veya Eftalit(İslâm kaynaklarında *Haytal*, Cem'i: *Hayâtıla*)lerin gelip yerleştiği bir memleket idi. Çin müellifi T'ang-şu Uygurlarla savaşıp Karlukların 766'dan sonra Orhon havâlisinden ayrılarak Çu nehri bölgesine geldiklerini, Talas (Taraz; bugünkü Evliyâ-ata) ve Tokmak şehirlerine sahip olduklarını yazar⁵⁰ ki Oğuzların bu bölgeye o devirde Karlukların baskısıyla göçtükleri anlaşılıyor. Gerdizî de, karışık bir ifâde ile, Yağmaların Doguz-Oğuz (Uygur) hâkanından kaçıp Karluklar (veya Halaçlar) arasına geldiklerini ve Halaç (Halluk)ların Toharistan'da Haytal'lar ile dost olduklarını kaydetmek sûretiyle bu hâdiselerin akislerini verir⁵¹.

Bu Oğuzlar burada kavmî an'anelerini muhafaza ediyorlardı. Yirmi dört Oğuz boyunun Üç-ok ve Boz-ok adı ile on ikişer boy olarak iki kola ayrıldıklarına dair ilk tarihî bilgi de bunlar hakkında verilmiştir⁵². Bundan önceki müellifler ise, iki kolun farkında olmadan, bazen Oğuzların on iki kabileye ayrıldıklarını kaydetmişlerdi⁵³. Birçok beylerinin isimleri verilen bu Oğuzlardan Üç-oklar Tutî bey, Boz-oklar Korkut bey idâresinde idi. Bu Oğuzların diğer Oğuz veya Türkmenlere nazaran daha muhtar veya imtiyazlı bir idâreye sahip oldukları gözüküyor. Gerçekten Selçuk devleti Gürgân, Dihistan ve Man-kışlag yurtlarında oturan göçebe Türkmenleri merkezden gönderilen ve boy beyleri üstünde salâhiyetleri olan şahneler vasıtasıyla idâre ediyor; iktâ sahipleri durumundaki boy beyleri otlak ve sulak yerleri tevzi eyliyor ve vergileri de onlar alıyordu; göçebe askerleri de boy beyleri beraberinde sefere gidiyorlardı⁵⁴.

Halbuki bu bölgenin Oğuzları doğrudan doğruya Sultan Sancar'a bağlı olup *Ra'îyyet-i hâss-i Sultan* idiler; tabii yine de kendi beyleri tarafından idâre

⁵⁰ E. Chavennes, *Documents sur les Tou-kiue*, s. 85-86; F. Köprülü, "Abdal", *Türk Halkiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, s. 47-54.

⁵¹ Neşr. Barthold, *Rus Akademisi*, seri VII, cilt I, 4 s. 84. Gerdizî'ye ait bu mühim eser bugün tam olarak neşredilmiştir. (*Zeyn ül-Ahbâr*, nşr. A. Habîbî, Tahran 1347). Bu Oğuz ve Halaçlar XIII. asır başlarında da Gurlular ile birlikte faaliyetlerde bulunuyorlardı (İbn ül-Esir, XII, 85-87. 153). Bu husus için keza bak. Böl. I, bahis 6 ve VIII, 3. Kaynaklar bu havâlideki Kalaçlar'ın esmer olduğunu ve buna Cenup ikliminin sebebiyet verdiğini de yazarlar (Curcanî, 36b).

⁵² İbn ül-Esir, XI, s. 32.

⁵³ Mervezî, s. 18; 'Avfî, *Cavâmi ül-Hikâyat*, neşr. Barthold, *Türkestan*, I (metinler), s. 99; *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 72-75,

⁵⁴ Müntecib üd-dîn Atabeg, *'Atebet ül-ketebe*, s. 80-82, 84-86.

ediliyorlardı⁵⁵. Bunlar Sultanın matbahına şölen (*şîlân*)lık yılda 24.000 koyun vergi ödüyorlardı⁵⁶. Kara-hitay istilâsiyle gelen bu Oğuzlar bunların miktarını çoğaltınca onlar da Belh'e doğru ilerlemeye ve yayılmaya başladılar. Belh vâlisi Kumaç bunları disipline almak maksadiyle üzerlerine şahne tâyin edildi. Fakat Oğuzlar doğrudan doğruya Sultana tâbi olduklarını ileri sürerek onun idâresini kabul etmediler. Kumaç bir ordu ile üzerlerine yürüyünce Oğuz beyleri Sultanın hazinesine, her hâne (*beyt*) başına 200 dirhem (hâne ile oymak kastedilmeli) vererek otlaklarında eskisi gibi yasamalarını teklif ettiler. Kumaç kabul etmeyince, 1153(548)'de, vukûbulan savaşta Oğuzlar galip geldi; çok kimse öldürdüler ve esir aldılar. Bu haber üzerine Sultan Sancar büyük bir ordu ile Oğuzlara karşı harekete geçti. 40.000 hâne (oymak) mikdarında olan ve herhalde arkadan gelenleri dahil bulunmayan bu Oğuzlar Sultana niyazda bulunup af diledikten sonra 100.000 dinar para veya hâne başına yedi *men* gümüş, başka bir rivâyete göre de 200.000 dinar para, 200.000 koyun, 50.000 at ve deve, 100 köle vermek sûretiyle itaat arz ettiler. Sultanın anlaşma temâyülüne ve merhametine rağmen emîrlerin ısrarı üzerine savaş başladı. Oğuzlar dar bir vâdiye sıkışan Sultanın ordusunu bozguna uğrattılar. Çok emîr ve asker öldürüp Sancar'ı esir aldılar. Bununla beraber kendi soydaşları bu koca Sultana sadece tâzim gösterip tahta çıkardılar ve önünde yer öptüler. Esir sultanı beraberlerinde götürerek ve onun nâmına hareket ederek çok fenalıklar yaptılar. Çağrı-beg zamanından beri hazinelerle dolu olan Merv başta olmak üzere birçok Horasan şehirlerini işgal ve yağma ettiler. Halkın ve mahallî kuvvetlerin mukavemetiyle karşılaşınca da çok insan öldürdüler⁵⁷.

Sultan Sancar Katvân hezimetinden sonra ikinci ve daha ağır bir bozguna uğramış ve her şeyini kaybetmişti. Kaynaklar bu hâdisenin mes'uliyetini Selçuk beylerine ve husûsiyle Kumaç'ın Oğuzlara karşı kötü muamelesi ve idâresine atfederler. Bununla beraber Kara-hitay, Karluk ve Kıpçakların tazyiki bu muhâcereti zarurî kıldığına ve göçebe-yerleşik halk arasındaki tezellârlara müessir olduğuna göre vârid olan bu hatalar yanında bu esas âmilinler mücâdeleyi mukadder kılmakta idi. Nitekim evvelce Selçuklu devletinin kudreti dolayısıyla büyük Kıpçak kavmi tazyikini Kafkaslara ve Balkanlara nakletmiş ve şimdi başka kavimlerle birleşerek Selçuklu müdafaa teşkilâtını

⁵⁵ Râvendî, *Rahat us-Sudûr*, 178, Reşîdeddin, 93.

⁵⁶ Gaffarî, 64a; Hasan Yezdî, 20a.

⁵⁷ Barthold, *Turkestan*, s. 329-331; Mehmed Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı", *DTCF Dergisi*, V, 2 (1947), s. 159-173.

yıkılmış bulunuyorlardı. Bu son baskı ile de eski Oğuz yurtları Kıpçakların eline geçmiş; Cend, Barçınlîg-kent, Suğnak⁵⁸, Talas ve bütün Sır-derya boyları artık Kıpçak ve Kanglîlar tarafından iskân edilmiştir. XII'inci asrın sonlarına doğru "sayısız Kıpçaklar" hanları idâresinde Hârizmşâhlarla birlikte Talas istikametinde "Mel'un Kıtay(Kıta, Kıdâ)larla" savaşıyorlar bu münâsebetle de tedricen İslâmiyete ve İslâm ülkelerine giriyorlardı⁵⁹.

İslâm Pâdişâhı ve dünya sultanı Sancar ihtiyar yaşında üç yıl Oğuzların elinde, esir Sultan olarak, kaldıktan sonra 1156 İ. Teşrininde kaçmağa muvaffak oldu. Bu müjde haberi üzerine hayatta kalan, fırsat bulan bir kısım eski emîrler ve devlet adamları Merv'e koşarak tekrar onun etrafında toplandılar. Lâkin hazineler yağma edilmiş, ordu ve halk perişan olmuş ve nihâyet kader hükmünü icrâ ederek ihtiyar sultanın ömrü de sona ermiş bulunuyordu. Böylece Sultan Sancar bir daha devletini toplama imkânını bulamadan, kurtuluşundan altı ay sonra, 1157 Nisan ayının 18'inde (5 Rebîulevvel 552) 72 yaşında iken, kendisi ebediyete ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarihe intikal etti. Bu büyük insanın ölümü ile Türk-İslâm dünyası, ııım ve kültür muhitleri âdetâ sahipsiz kaldı. Her tarafta ve bizzat Hârizm de bile millet üç gün mâtem tuttu. Hayatında kendisi için "*Âhiret-evi*" (*Dâr ul-âhiret*) veya "*Devlet hâne*" adı ile inşâ ettiği muhteşem türbesinde defnolundu. Ölümünden altmış üç yıl sonra, 1219'da, Merv'i ziyâret eden Yâkut, Selçuk satvetinin bu büyük âbidesini tasvir ederken: "Azametli yeşil kubbesinin bir günlük mesafeden görüldüğünü, pencerelerinin Ulu câmie doğru baktığını, türbeye, türbedârına ve Kur'an okuyucularına vakıflar yapıldığını" söyler⁶⁰.

Sultan Sancar ilme, edebiyata, sanata ve imâr işlerine çok lızmet etmiş büyük bir hükümdar idi. Devrin büyük ilim ve edebiyat adamlarının adı ona bağlıdır ve hepsi Sultanın muhitine mensuptur veya onun yetiştirmesidir. Bunlara maaş, ihsan ve vakıf sûretiyle sarfettiği paralar tarihe bir hayranlık örneği olarak intikal etmiştir. Dindar olduğu kadar din ve mezheplere karşı müsamahası ve tarafsızlığı ile de meşhûr idi. Bununla beraber bâtil inanışlarla da istihza ederdi. Mehdi'nin Samarra câmiinden çıkacağına inanan Şi'iler orada daimî olarak Mehdi'nin binmesi için koşum takımları ve eyeri altın bir at hazır bulunduruyorlardı. Câmiden çıkan Sultan bunun sebebini sorunca atı câmiden çıkacak insanların en hayırlısı için tuttukları cevabını almış ve "buradan benden daha hayırlısı çıkmaz" sözü ile zarif bir istihza

⁵⁸ Kâşgarlı, I, 392, Cuveynî, *Cihân-guşâ*, I, s. 67.

⁵⁹ *al-Tavassul*, s, 158; 174; 180; 189; Cuveynî, II, 34-35. 39-41; Barthold, 340-343.

⁶⁰ *Mucem ul-Buldân*, IV, 144; 'İmâded-dîn, 274; *Cihân-guşâ*, II, s. 14.

yaparak bu ata binmiştir. Türk an'anelerini muhafaza eder; hâkimiyet alâmeti olan ok ve yay işaretlerini yâni *tuğrâ*'sını kordu. Nâmına yazılan *Mefâhîr ul-Etrâk* adlı eserin vücûda gelmesi bu münâsebetle alâkalıdır⁶¹.

8. Irak Selçukluları, İnkıraz Devri

Hindistan, Çin ve Bulgar hudutlarına kadar cihanın hâkimi ve İslâmın hâmisi vazife ve şuûrunu duyan Sultan Sancar önce Horasan'a çekilip bütün Türkistan'ı kaybetti; daha sonra da imparatorluğunun çöktüğünü görerek hayata gözlerini yumdu. Onun ölümü ile Selçuklu imparatorluğunun Şark ülkeleri tam bir siyasî anarşi içine düştü. Sancar'ın emîrleri ve Oğuz beyleri tarafından kurulmak istenen siyasî teşekküller muvaffak olamamış; Hârizmşâhların Horasan'a ve İran'a hâkim olmalarına kadar buhran devam etmiştir. Sultan Sancar'ın bazı müdahalelerine rağmen, onun Şarktaki meselelerle meşgûliyeti dolayısıyla, Irak Selçukluları başlangıçtan inkırazlarına (1118-1194) kadar saltanat mücadelelerine kurban gitmişlerdir. Irak Selçuklu sultanlarının hemen hepsi küçük yaşlarda tahta çıkmışlardı. Atabeglerin ve emîrlerin ihtirasları ile saltanat mücadeleleri körüklenmiş ve bu durumda Halifelerin siyasî iktidarlarını kuvvetlendirmek gayesiyle meydana çıkmaları buhranı daha da şiddetlendirmiştir. Devletin içine düştüğü bu sarsıntı dolayısıyla dâhilde Bâtınîlerin fesâd ve cesâreti artmış; göçebelerin hareketi ve siyasî hâdiseler üzerinde tesirleri ehemmiyet kazanmış; hariçte de Haçlılar Suriye ve Filistin'de tutunmağa ve Gürcüler de Türk-İslâm ülkelerini sık-sık istilâya muvaffak olmuşlardı. Bu durum dolayısıyledir, ki Sultan Sancar Halifeye ağır şikâyetlerde bulunmakta ve hamiyet gösterilmesini istemekte idi.

Irak Selçukluları, Sultan Mahmûd (1117-1131) ile ve onun Sultan Sancar'ın metbûluğunu kabûlü ile başlar. Arapça, edebiyat ve tarih kültürü ile yetiştirilen Sultan Mahmûd tahta çıktığı zaman babası Sultan Mehmed Tapar'dan kuvvetli bir devlete ve zengin bir hazineye tevârüs ediyordu⁶². Sultan Mahmûd hükümdar olduğu vakit henüz onüç veya ondört yaşlarında bulunuyordu. Selçukluların buhranından faydalanarak Tiflis ve başka yerleri işgal eden Gürcü-Kıpçak kuvvetlerine karşı, Gence meliki bulunan kardeşi Tuğrul'a iltihak etmek üzere, Artuklu hükümdarı İl-gâzi kumandasında Şarkî Anadolu beylerini sefere memur etti. 1121'de Tiflis'i kuşatan İl-gâzî

⁶¹ Zekeriya Kazvinî, s. 386; Yâkut, III, 173; 'İmûdeddîn, 166; İbn ül-Cevzî, X, 178.

⁶² *Ahbâr üd-devle*, 97; İbn Hallikân, II, 114.

âni bir baskına ve bozguna uğrayarak ric'at etti. Sultan Mahmûd bu netice üzerine 1123 yılında bizzat sefere çıktı ve Gürcü kiralına: "Sen ormanlar kiralısın; sakın ovaya inme!" ihtarında bulundu ve onu itaate dâvet etti. Gürcüler ile Kıpçaklar arasında çıkan bir ihtilâf sâyesinde onları ric'ate zorladı. Fakat iç meselelerin baş göstermesi Sultanın dönmesine ve Gürcülerin tekrar Şirvan'a, Derbend'e ve Şarkî Anadolu'da Pasinlere kadar akınlarına sebep oldu⁶³.

Sultan Mahmûd önce kardeşleri Mes'ûd ve Tuğrul ile, 1126'da, sonra da Bağdad Halifesi Mustarşid ile uğraşmakla zayıfladı. Irak Selçuklularının fiilî hâkimiyeti sarsıldı ve daraldı. Bununla beraber Sultan Sancar'ın Rey'den beri kendi hâkimiyetine bıraktığı bütün ülkelerde nazarî ve hukukî bakımdan bütün hükümdarlar, emîrlar yine de ona bağlı idi. Bütün Irak, Suriye, Şarkî Anadolu ve Azerbaycan'da hutbeler onun adına okunuyordu. Suriye Selçukluları yerine Şam atabeglerinden Tâc ül-mülk Börî Haçlı savaşlarında sahipsiz ve boş kalan toprakların satılması, işlenmesi ve alınacak paranın cihâda tahsisi için hukukî bir müsaade vesikası almak için, 1128'de, Halîfeye ve Sultan Mahmûd'a gitmiş ve bu Şer'î-hukukî cevazı almıştır⁶⁴. İslâm hukukunun Halîfe'ye tanıdığı bu hakka, Selçukluların zuhurunda din ve dünya işlerinde husûle gelen otorite ayrılığı dolayısıyla, sultanlar da iştirak etmiş ve doğrudan doğruya kendi idârelerinde bulunmayan tâbi memleketlerde bu hakkı kullanmışlardı. Sultan Mahmûd'un fiilî hâkimiyeti bulunmayan ülkelere bu salâhiyetinin devamına delâlet eden bu vesika Türk-İslâm yüksek siyasî hukuku bakımından çok mühimdir. Sultan Mahmûd'un ordusunda 20 deve ile taşınan ve tabip, müstahdem, ilâç, tıbbi âlet ve çadırları ihtiva eden bir seyyar hasta-hane(*bimâristân*)nin mevcûdiyeti askerî bir milletin medenî ihtiyaçlarından doğan bir tesis olarak kayda şâyândır⁶⁵. Avcılığa da çok meraklı olan Sultan Mahmûd'un, maymun, köpek, av hayvanları çok idi ve güvercinlerin ayaklarına altın halkalar takardı⁶⁶.

Mahmûd'un ölümü (1131) ile başlayan saltanat mücâdelelerinde Sultan Sancar Mes'ûd'a karşı Tuğrul'u tutup sultanlığa geçirdi ise de devamlı meşgul olamadığından atabeg ve emîrlarin ihtirasları küçük Selçuk şehzâdelerini oyuncak haline getirmiş; gâh bir taraf, gâh diğer taraf kazanmış; buhran ve

⁶³ Brosset, I, s. 360-369; Mathieu, s. 303-305; 313; *Süryânî Anonimi*, s. 89; Abu'l-Farac, s. 250; İbn ül-Azrak, 169b - 170a; İbn Kalânîsî, s. 205; İbn ul-Esîr, X, s. 219; İbn ul-'Adîm, II, s. 199; 'İmâdeddîn, s. 140; 'Azimî, s. 388, 402.

⁶⁴ İbn Kalânîsî, s. 219.

⁶⁵ 'İmâdeddîn, s. 137.

⁶⁶ Râvendî, s. 205.

mücâdeleler şiddetlenmiştir. Bu durumdan faydalanan Abbâsî Halîfelerinin cismanî hâkimiyetlerini kurmağa çalışmaları mücâdeleleri kuvvetlendirmiş ve karma-karışık bir hâle getirmişti. Filhakika Halîfe Mustarşid kendi siyâseti ve menfaati icabı Mes'ûd'u tantanalı bir şekilde Sultan ilân etti ve 1135'de Tuğrul'un ölümü ile Mes'ûd müstakil bir sultan oldu. Fakat Halîfe şimdi de ona karşı yeğenini kıskırtınca mücâdele Halîfe ile Sultan arasında başladı. 25 Mayıs 1135'de Halîfe ve Sultan'ın orduları karşı karşıya gelince Halîfe'nin ordusunu teşkil eden Türk askerleri, millî duyguları dolayısıyla ve bir kaynağın belirttiğine göre "*cinsin cinse, Türk'ün Türke temâyülü*" münâsebetiyle, Sultanın tarafına geçti⁶⁷. Halîfe'nin ordusunda bulunan ve "*Türk atlarının kişnemelerini duyan Kûfe Râfîzîleri derhal kaçtığından*" Halîfe esir oldu⁶⁸. Sultan Mes'ûd Beg-aba'yı Bağdad'a göndererek Halîfenin bütün emlâkine el koydu. Halîfe'yi yanından ayırmayan Sultan onun kıskırttığı yeğeni Dâvud'a karşı Merâğa'ya yürüdü; orada Halîfe Mustarşid'in bir Bâtînî tarafından öldürülmesinden mes'ûl saydığı, Şi'î Arap emîri Dubays'ı idam etti ise de kendisi de bu töhmetten kurtulamadı. Yeni Halîfe Râşid de bu sebeple Dâvud nâmına hutbe okutup onunla birlikte Sultan Mes'ûd ile mücâdele etmek üzere İsfahan'a yürüdü. O da İsfahan seferinde bir Bâtînî tarafından öldürülünce Mes'ûd halîfeliği Muktafi'ye verdi. Sultan Mes'ûd bir müddet de kardeşi Selçuk-şâh, Süleyman ve Azerbaycan atabeği İl-deniz ile uğraştı.

Sultan Mes'ûd bu mücâdelelere rağmen uzun müddet (1135-1152) tah-tını muhafaza edebildi. Merkezi Hemedan'a naklederek orada Eski Köşk'den başka inşâ ettiği "Yeni Köşk" (*Köşk ül-Cedîd*)de yerleşti ve şehri imâr etti⁶⁹. Mes'ûd'un, devleti toparlama gayretlerine rağmen siyasî iktidar fiilen, 1127'de, İmâdeddin Zengî tarafından kurulan Musul atabegleri ile, 1146'da, İl-deniz ile başlayan Azerbaycan atabeglerine intikal ediyordu. Bu sebeple Haçlılara ve Gürcülere karşı savaşları da atabegler yapmakta idi. Mes'ûd ile Zengî arasında husûle gelen gerginlik de 1141'de barış yoluyla düzeldi. Mes'ûd'dan sonra oğlu Melik-şâh ile kardeşi Mehmed arasında vukûbulan saltanat mücâdelesini Mehmed (1153 - 1159) kazandı. Bu sefer de Halîfe Muktafi onun sultanlığını tanımadığı gibi üzerine bir ordu da gönderdi. Fakat 12.000 çadır (*hargâh*) Türkmen askerleri sâyesinde Halîfe önce 1154'de bozguna uğradı; sonradan bu Türkmenlere baskın yaparak kadın ve

⁶⁷ İmâdeddin, s. 177.

⁶⁸ Abdul-Celil Kazvinî, *Kitab ün-Nakz*, s. 415. Sultan Sancar Mes'ûd'a mektup yazarak Halîfe'yi serbest bırakmasını bildiriyordu (Râvendî, s. 227; İmâdeddin, s. 178; *Tecârib us-selef*, s. 294).

⁶⁹ *Ahbâr ud-devle*, 127, 145, 174; Râvendî, 255, 250.

çocukları ile birlikte ve 400.000 mikdarında hayvanlarını esir aldı. Bu durum karşısında Sultan Mehmed 1158 başında Bağdad'ı kuşattı. Uzun süren muhâsarada iki tarafa mensup gemiler Dicle üzerinde savaşıyor; iki taraf arasında kayıplar devam ediyordu. Bağdad'da kıtlık baş gösterince Sultan ordusunu Musul'dan "*kelek*" ile nakledilen un, şeker, bal, vesaire ile besliyordu. Bağdad teslim olmak üzere iken, Halife'nin tahrikiyle, Sultanın kardeşi Melik-şâh, amcazâdesi Arslan ve Azerbaycan atabegi İl-deniz'in Hemedan istikametinde yürüdükleri haberi geldi. Sultan Mehmed Bağdad muhâsarasını bırakarak Hemedan ve Rey şehirlerini kurtardı. Bu çekilişten faydalanan Bağdadlılar hilâfet merkezinde bulunan Selçuk sarayını yağma ve tahrip ettiler. Sultan Mehmed Hemedan kapısında kendisine, emîr ve askerlerine mahsus olmak üzere, bir mahalle yaptı; saraylar ve köşkler inşâ etti; nihâyet kendisi de 1159 senesinde öldü⁷⁰.

9. Son Sultanlar ve Halîfeler

Mehmed'in ölümünden sonra saltanat bir müddet kardeşi Melik-şâh ile amcası Süleyman-şâh arasında taksim edildi. Fakat Melik-şâh 1000 dinara satın alınan bir câriyesi tarafından İsfahan'da zehirletildi; Süleyman da 1161'de Hemedan köşkünde öldürüldü. Azerbaycan'da annesi Atabeg İl-deniz ile evli bulunan melik Arslan-şâh Hemedan'a çağırılarak tahta çıkarıldı. Bu sebeple İl-deniz'in nüfûz ve kudreti arttı. Rey emîri İnanç-beg'in kızı da İl-deniz'in oğlu ile evlendi. Bu sıhriyet bağlarına rağmen İnanç-beg ile, payitaht Şîrâz olmak üzere, Fars eyâletinde kurulan Salgurlu devletinin (1147-1186) Ata-begi olan Zengi (1147-1161) İl-deniz'e ve Arslan-şâh'a karşı, Melik-şâh'ın çocuğu Mahmûd'u tahta çıkardılar; kapısında *beş nöbet* çaldırdılar; Bağdad'da nâmına hutbe okuttular. Merâğa emîri Aksungur da İl-deniz'in karşısında idi. Bu sûretle bir çok emîr ve atabegler Selçuk sultanlığı ve namzedleri hesabına ikiye bölünerek 1161'de, Sepîdrûd (Kızıl-özen)de savaşa girdiler. Bu muharebede İl-deniz ve Sultanın kuvvetleri başında oğlu Pehlivan şiddetli bir bozguna uğradı; fakat İl-deniz'in, diğer oğlu Kızıl-Arslan kumandasında gönderdiği ordu İnanç-beg'i, 1161 Ağustos'unda, daha kötü bir mağlûbiyete uğrattı. İnanç-beg Rey şehrini de terk ederek Taberek kalesine sığındı. Lâkin Gürcülerin bu fırsatta hücumu, başlamaları sebebiyle İnanç-beg ile barışmaya mecbûr kaldılar. Böylece ilk bü-

⁷⁰ İbn ul-Cevzî, s. X. 157, 170; İbn ül-Esîr, XI, s. 73, 80, 94; 'İmâdeddîn, s. 236-240, 247-255; *Ahbâr ud-devle*, s. 120-152; Râvendî, s. 265-268.

yük Selçuklu sultanlarının merkezîyetçi devlet kurma faaliyetlerinin kadim Türk feodal hâkimiyet töresine mağlûbiyeti devam ediyordu.

Filhakika Türkler birbirleriyle uğraşırken, 1161 Ağustosunda, Ani'yi kuşatan Ahlat Şâhı II. Sökmen ile Erzurum hükümdarı Saltuk Gürcülerin taarruzuna uğrayarak müthiş bir hezimete uğradılar ve pek çok esir verdiler. Gürcüler ertesi yıl, 1163 Ağustosunda da, Duvin(Dubayl)i işgal edip cāmileri ve evleri yaktdılar. Kadınlara, Gürcü kadınlarının bile isyanına sebep olacak bir derecede, zulüm yaptılar; 30.000'den fazla insan öldürdüler. Bu ağır ve haysiyet kırıcı hâdise karşısında artık Türk hükümdar ve beyleri gayrete geldi; Sultan Arslan-şâh (1161-1177), Atabeg İl-deniz, Sökmen ve Erzen (Bitlis ve Meyyâfârikîn arasında) beyi Devletşâh anlaşılarak Gence'de buluştular. Gürcülere karşı 1163'de giriştikleri savaşta zaferler kazanarak geçen yılların intikamını aldılar; 10.000 Gürcü öldürdüler. Kırılın karargâhı ve hazineleri ele geçti ve kendisi "dağlara ve ormanlara" kaçtı. Bir çok kaleler feth ve Ani de muhâsara edildi. Türkler bu zaferden sonra yüklerle hazineler götürdüler. Türk şehirlerinde bayram yapıldı; kurbanlar kesildi⁷¹.

Sultan Arslan-şâh İl-deniz sâyesinde kuvvetlendi. Horasan'da hüküm süren ve hâlâ "*Mübârek Sultan Sancar*" nâmına hutbe okuyan emîrlere Arslan-şâh'ı metbû tanıyarak Harizm-şâh'a karşı onun ve Atabeg İl-deniz'in desteğini kazanmak istediler. Fars ve Musul atabegleri de Sultana tâbiyetlerini bildiriyor; nâmına hutbe okutuyorlardı. Fakat devletin fiilî idâresi Sultanın değil Azerbaycan atabegî İl-deniz'in elinde idi. Sultan ile İl-deniz arasındaki âhenk birincinin anası ve ikincinin zevcesi Hâtun sâyesinde korunuyordu. Sultan, İl-deniz'in eline geçen iktidara sahip olmak isterken anası ona Atabeg sâyesinde bütün rakiplerine üstün geldiğini anlatıyor ve oğlunu itidale sevk ediyordu. Çok akıllı ve hayırsever olan bu Hâtun vasıtasıyla Sultan ve İl-deniz nisbî bir huzûr devri açtılar; ilim ve edebiyatın yükselmesine çalıştılar.

Gürcüler Ani şehrini Şeddâdî'lerden alıp Aras boylarına doğru istilâya başlayınca Sultan Arslan-şâh, Atabeg İl-deniz, Ahlat şâhı Sökmen ve Erzurum Saltuklularından mürekkep Türk kuvvetleri, 1175'de, Nahçıvan'da toplandılar. Önlerinde de Oğuz *Begdili Türkmenleri* vardı. Gürcistan'a giren Selçuklular Akşehir(Ahalkalek)i yaktdılar; Lori ve Dumanis ovalarını istilâ ve Gürcüleri esir ettikten sonra Gag kalesini kuşattılar. Gürcü kralı ormanlara

⁷¹ İbn ül-Azrak, 191b-195b; İbn ül-Esîr, XI, s. 104-107; *Ahbâr üd-devle*, s. 158-163; Brosset, I, s. 390-395; Süryânî Mihael, s. 317; Abul-Farac, s. 286-287; Keşiş Grégoire (*Mathieu zeyli*), s. 362-365.

kaçtı; Ani şehri de kurtarıldı. Böylece Gürcülerden tekrar intikam alındıktan sonra Türk hükümdarları payitahtlarına döndüler ve zafer şenlikleri yaptılar. Bu zaferi müteakip İl-deniz, 1175'de, öldü ve Nahçıvan'da inşâ ettirdiği meşhûr Atabekiyye medresesindeki türbesinde defnolundu. Az sonra da Sultan Hemedan'a giderken öldü ve o da Hemedan'a babası Tuğrul'un türbesinde defnolundu⁷².

Atabeg İl-deniz'in yerine geçen oğlu Atabeg Pehlivan Arslan-şâh'ın küçük oğlu ve yeğeni Tuğrul'u (1176-1194) sultan ilân etti. Bu son Selçuk hükümdarı ile Abbasî Halifesi arasında Sultanlık ve Halîfelik mücadelesi daha ciddî bir mâhiyet aldı. Filhakika Nâsir li-Dinillah (1180-1225) cismanî hâkimiyeti elde edebilmek için mühim teşebbüslere girişti. Büyük bir kitle teşkil eden Oğuz İva (Yıva) boyu Türkmenlerini hizmetine alarak ordusunu kuvvetlendirdi. Bazı âlimlerin muhalefetine rağmen, menşei Bâtınî olan, *Futuvvet teşkilâtını* kurarak o vasıta ile hükümdarları kendisine bağlamak, şahsî hâkimiyeti ile birlikte halifelîği korumak istedi. Selçuk devletinin kuruluşunda zaten dünya işlerinde otoritesini kaybeden ve devlet işleri sultana, din işleri halîfeye ait olmak üzere kurulan nizâmı bozmak ve her iki sultaya da sahip olmak gayretinde idi. Sultan Tuğrul, Atabeg Pehlivan'ın telkini ile, Halîfeye dünya işlerini sultana bırakmasını, kendisinin din işleri ve imamlık ile uğraşmasını ihtar etti⁷³. Atabeg Pehlivan'ın ölümünden sonra Sultan Tuğrul ile atabeg'in oğlu Kızıl Arslan (1186-1191) arasında mücadele başlayınca bundan faydalanan Halîfe Nâsir Kızıl Arslan'ı Sultan ilân etti. Böylece Halîfe saltanatın Selçuk soyuna aidiyeti hukuk ve an'anesini bozmak istedi. Siyasî ihtiras ile bu Selçuklu düşmanlığı Bağdad'da Selçuk sarayını yıktırmakla da daha belirli bir şekilde kendini gösterdi ve mevcûdiyetlerini borçlu oldukları Selçukluların hizmetleri unutuldu. Böylece Halîfe 1188 Nisanında Hemedan üzerine yürürken Sultan ilân ettiği Atabeg'i de yanına çağırdı ise de Kızıl Arslan gelmedi. Hemedan yakınında vukûbulan muharebede Halîfe'nin ordusu mağlûb oldu.

Sultan Tuğrul Halîfe'ye karşı zafer kazanırken Atabeg Kızıl Arslan öte yandan kendi memleketlerini işgale başladı. Bu durumda Sultan hizmetine aldığı 10.000 Kıpçak süvarisi ile Azerbaycan'a yürüdü. Fakat neticede Atabeg 1190 yılında Hemedan'ı işgal ve Sultanı Aras kenarında bir kaleye hapsedti ve Selçuklu tahtını aldı. Bununla beraber Kızıl Arslan 1191'de Heme-

⁷² İbn ül-Azrak, 205a-207a, Râvendî, s. 298-301; *Ahbâr üd-devle*, s. 167-169; 'İmâdeddîn, s. 301; Brosset, I, 387-395; Minorsky, *Caucasion history*, s. 95-99.

⁷³ Râvendî, s. 334.

dan'da, Eski-köşk'de bir suikastla bertaraf edildiğinden Sultan Tuğrul tekrar tahta çıkarıldı. Bu sırada Hârizm-şâh Tökiş de İran'ı kendi hâkimiyeti altına almağa çalışıyordu. Abbasî halîfesi bu yeni kuvveti ihmal etmiyor ve sonradan çatışacağı Hârizm-şâh imparatorluğuyla şimdi anlaşmayı faydalı görüyordu. Böylece mücâdele henüz Selçuklular ile bu eski tâbilerinde kaldı. Filhakika Sultan II. Tuğrul ile Sultan Tökiş arasında, 1 Mart 1194 yılında Rey kapısında, vukûbulan muharebede birinci Sultan bozguna uğrayıp öldürülünce Horasan, Kirman ve Suriye Selçukluları da tarihe karıştı. Bununla beraber onların mirâsına konan yeni devletler Selçukluların ya birçok atabegleri veya tâbileri olup eski nizam hüküm sürüyor; onları da Suriye ve Mısır'da Eyyûbî ve Türk memlûkleri devletleri tâkip ediyordu. Mikâil Oğulları sahneden çekilirken, Kutalmış Oğulları ile *Türkiye Selçukluları* yeni vatanlarını kurtarmış ve XII. asrın ikinci yarılarında uzun bir saltanat süren II. Kılıç Arslan (1156-1192) devrinde de XIII. asırda parlayan bir medeniyetin filizleri başlamıştı.

10. Kirman Selçukluları

Kirman Selçukluları devleti (1043 - 1187) Çağrı beg'in oğlu ve Alp Arslan'ın kardeşi Kara-Arslan Kavurt beg'in beraberinde götürdüğü Oğuzlarla Kirman ve Umman bölgelerinin fethi ile kurulmuştur. Deylemler elinde bulunan ve onların zaaflarından faydalanan bu havâlinin Şabânkâra ve Kufs kabilelerinin tahribatına nihâyet veren Kavurt-beg'in uzun süren hükümdarlığı zamanında (1043-1073) âsâyiş kurulmuş; büyük imâr faaliyetlerine girişilmiş, başta merkez Bardasîr olmak üzere şehirler yeni binalarla süslenmiş; yollar, kervansaraylar ve su tesisleri inşâ edilmiştir. Kavurt bey paranın ayarına çok dikkat eylediğinden "onun sikkeleri diğer paralara üstün tutulur idi". Fiyatların murakabesine ve adalete çok ehemmiyet veriyordu. Yaptığı binalar üzerine *tuğrasını* nakş ettirir; fermanlarına *ok* ve *yay* nişanını koyardı; taşıdığı *çetr* de *ok* ve *yay* biçiminde idi. Kavurt bey bir çok meziyetlere sahip olduğundan iyi bir şöhret yapmış ve sevilmişti. Bu hüviyetiyle kendisini sultanlığa namzed görüyor ve bu sebeple de, yukarıda nakledildiği üzere, Tuğrul-beg'in ve Alp Arslan'ın ölümünden sonra bir kaç defa Selçuk tahtına çıkmak teşebbüsüne girişiyordu. Hattâ ordu içinde yaşı dolayısıyla Melik-şâh'ı değil onu Sultan yapmak isteyenler de bu hususta harekete geçiyorlardı. Lâkin bir yandan Alp Arslan ve Melik-şâh gibi büyük rakibler, öte yandan imparatorluk kuvvetleri ile karşılaşması onun muvaffak olmasına artık imkân vermemiş ve Sultanlık tahtına çıkamamıştır.

Kavurt Melik-şâh'ın cülûsunda, 1073 de, yenilip öldürülünce yerine sıra ile oğulları Kirman-şâh, Sultan-şâh, Turan-şâh ve İran-şâh Kirman meliki oldular. Melik-şâh hayatta iken zaman zaman Kirman işlerine müdahale etmiş, Kirman-şâh'ı sonra da Sultan-şâh'ı (1074-1085) tahttan atmış ve Turan-şâh'ı Kirman meliki yapmıştır. Bunun zamanında (1085-1097) ticâret ve imâr hareketleri çok ilerledi. Turan-şâh âdil ve tebaasını seven bir hükümdar idi. Bir marangoz, çocuğunun Türke benzediğini söylediği ve sebebini babasına sorduğu zaman: *"mes'ûliyet size aittir ve size sorulmalıdır. Zira ben iş geldikten sonra evlerimizde oturan Türk(asker)lerin neler yaptığını bilmiyoruz"* cevabını verdi. Bu durumu anlayan Turan-şâh, çok müteessir olduğundan, şehrin dışında yeni bir mahalle inşâ etti. Orada saray, câmi, medrese, hanekâh (zâviye), hastahâne, hamam ve evler yapıp, 1094'de, askerleri ile birlikte oraya nakletti ve askerlerin bir daha şehir içinde oturmalarına müsaade etmedi. Selçuklular ve Moğollar devrinde Türkler ile vukûbulan bu türlü karışmalara ve şikâyetlere dair kayıtlar başka kaynaklarda da mevcuttur.

Turan-şâh'dan sonra gelen İran-şâh içkiye, sefahate düşkün idi. Kötülüğü, zulmü ile ve ilim adamlarını öldürmekle halkın nefretini kazanmıştı. Tahta rakîb olur endişesiyle de akrabalarını sıkı tâkip ediyordu. Kendisinin Bâtînî temâyülünde olduğu rivâyeti de vardır. Bu hüviyeti ve umûmî nefret dolayısıyla âlimler öldürülmesine fetva verdiler. Halkın saldırısından kaçmağa muvaffak olan İranşâh Bum'da da tecâvüzlerden kurtulamadı. Nihâyet merkezden gönderilen bir Kıpçak tarafından Sâmûrân kalesinde öldürüldü. Ulemânın fetvası ve halkın tazyiki ile bir hükümdarın düşürülmesine dair bu nâdir hâdise İran-şâh'ın cidden kötü bir insan olduğunu meydana koyar.

İran-şâh'ın öldürülmesinden sonra emîrler ve kadılar onun tâkibinden kaçan Arslan-şâh'ı bulup, 1101 II. Teşrin ayında, tahta çıkardılar. Arslan-şâh'ın kırk yıl süren (1101-1142) hükümdarlığı zamanı Kirman'ın en refahlı ve mesûd devirlerinden biri olmuştur. Sultan Sancar'ın yüksek hâkimiyetini tanıyan melik Arslan-şâh zamanında Kirman ülkesi çok ma'mûr olmuş; Hâtunu nâmına *İsmetiye* medresesi, *ribât*'lar ve sâir hayır müesseseleri yapılmıştı. Onun yerine geçen oğlu Mehmed zamanında (1142-1156) Kirman'ın merkezi Bardasir'de câmi, medrese, hastahâne, hanekâh ve Turan-şâh câmiinde bir kütüphane ve kendisine bir türbe inşâ etmek sûretiyle bir çok imâr işleri başarıldı. Diğer şehirlerde de mühim binalar ve hanlar yapıldı. Tahsil çok yayıldı. Kendisi nücum işleri ile uğraşırdı. İlmi çok sever, âlimleri ve şeyhleri himâye ederdi. Çok tâzimde bulunduğu Şeyh Burhâneddin'e *"baba"* diye hitap ederdi. Medreselerde okuyan talebelere mükâfatlar ayırır-

di. Bu münasebetle de *Kudûrî*, *Câmi'ul-kebîr*, *Câmi'us-sagîr*'i ezberleyen (iyice öğrenen) talebeye sıra ile 500, 1000 dinar verirdi. Bununla beraber, âlimlerin fetvaları ile de, bir takım insanları idam ettirmiştir.

Tuğrul-şâh babasının ölümüyle onun yerine geçince (1156-1169) kardeşi Mahmud-şâh'ı hapse attı ve eğlenceye daldı. Bu hâl halka da intikal etti. Baharda sıcak olan Bardasîr'den Cîrûft'a gider ve sonbaharda oradan merkeze dönerdi. Ondan sonra oğulları Turan-şâh, Behram-şâh ve Arslan-şâh zayıf kimseler olduğundan idâre Atabeglerin eline geçti. Atabeg Reyhan kuvvetli bir şahsiyet olarak meydana çıkar. Pek çok medrese, hanekâh ve yollarda yolcular için *ribât* (kervansaray)lar inşa etti ve onlara vakıflar yaptı. Bundan sonra uzun müddet (1169-1187) Kirman melikleri arasında mücadele ile geçti. Bu anarşinin hüküm sürdüğü ve Melik Mehmed'in tahtta bulunduğu bir sırada idi, ki Sultan Sancar'ı esir eden Oğuzlardan Dinar bey Kirman'ı istilâ etti. Kirman Selçukluları tarihte ancak mahallî bir ehemmiyet arzetmiş, bununla beraber kültür ve imâr faaliyetleri ile temâyüz eylemiştir, ki onlar hakkında umûmî İslâm tarihlerinden ziyâde Efdaleddin Kirmanî, Muhammed bin İbrahim tarafından yazılan Kirman tarihlerinde ve *Şîrâz-nâme*'de güzel malûmat verilmiştir⁷⁴.

11. Suriye Selçukluları

Melik-şâh'ın kardeşi Tutuş'u Şam'a melik tâyiniyle kurulan Suriye Selçukluları (1078-1117) devletin ömrü kısa ve bazı Haçlı savaşları dışında tarihî ehemmiyeti pek az olmuştur. Esâsen Tutuş da kendisinden önce Atsız'ın idâresinde Yavgulu Türkmenlerinin fethettiği yerlere hâkim olmuştur. Atsız'ı öldürdükten ve Şam'ı aldıktan sonra Haleb'i ele geçirmeye çalışan Tutuş burada ve Antakya üzerinde önce Arap emîri Müslim bin Kureş ile, sonra da Türkiye Sultanı Süleymanşâh'ın Müslim'i bertaraf etmesiyle onunla çarpışmaya girişmiş ve Süleyman'ı öldürdükten sonra (1086) oraya gelen Melik-şâh Halep, Antakya Urfa'yı sıra ile Ak-sungur, Yağı-sıyan ve Bozan'a iktâ edince de Tutuş Şam ile kalmıştır. Mısır Fâtımilerine karşı hâkimiyetini genişletmeye çalışan Tutuş Melik-şâh'ın ölümü üzerine sultanlığını ilân etmiş; komşusu Ak-sungur, Yağı-sıyan, Bozan ve Gür-boğa'yı mağlûp ederek Şimalî Suriye, Şarkî Anadolu ve Elcezire bölgelerini devletine ilhak ettikten sonra Selçuk tahtını elde etmek için, Terken Hatun ile işbirliği

⁷⁴ Muhammed bin İbrahim, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma, Brill 1886; Efdaleddin Kirmanî, *Vekayi-i Kirman*, Tahran 1311; aynı müellif, *'İkd ul-'ulâ*, Tahran 1311. Ebul-Abbâs Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, Tahran 1310.

yaparak, Berkyaruk üzerine yürümüş; fakat Rey civarında vukûbulan sa-vaşta, idâresizliği ve sert muamelesi ile beylerini kırdığı için bozguna uğra-mış ve hayatını da 1095'de kaybetmiştir⁷⁵.

Tutuş'un ölümünden sonra bir oğlu Rıdvân Haleb'e ve diğer oğlu Dukak kale kumandanı Savtekin ve halkın dâvetiyle Şam'a sahip olmuştur⁷⁶. İki kardeş arasındaki mücâdelelerden faydalanan Mısır Şi'îleri Kudüs ve Filistin'i işgal ile burada Tutuş'un tâbii olarak Artuk beyden sonra kalan oğullarını oradan attılar. Rıdvân kardeşi Dukak'ı 1097'de mağlûb edince ona metbûluğunu tanıttı. Bu mücâdele sırasında Mısırlıların yardımını almak maksadiyle bir ay kadar hutbe Mısır Halîfesi nâmına okunmuştur. Bu iç mücâdele sırasında idi, ki Haçlılar da Suriye'ye gelmiş ve 1098'de Antakya'yı işgal etmişti. Bu sebeple Rıdvân artık Türk beyleri ile birlikte Haçlılarla savaşıyordu; bazen galip ve bazen de mağlûb oluyordu. Dukak, 1104 Ha-ziran'ında, ölünce Atabeg Tuğ-tekin onun bir yaşındaki oğlu Tutuş'u, sonra da kardeşi Ertaş'ı Şam meliki yaptı. Rıdvân'ın 1113'de ölümüyle de yerine oğlu Alp Arslan geçirildi. Durum pek karışık olduğu ve Atabeg'i Cenâhüd-devle Hüseyin Bâtınîler tarafından öldürüldüğü için Tuğ-tekin Şam'dan Haleb'e dâvet edildi ve iktidarı ele aldı.

Haçlı istilâsı ve iç çekişmelere bir de Bâtınîlerin çıkardığı fesat eklendi. Suriye'de yerleşen Bâtınîler Selçuklu devlet adamlarını ve âlimleri öldür-meye başladılar. Bu sırada, (1111) yılında, 500 deve yükü ticarî emtia ile Haleb'e gelen *Hocend'li bir Türk zengini bütün servetini Bâtınîlere karşı mücâdele için vermişti*. Sultan Mehmed Tapar da Alp Arslan'a: "Baban Bâtınîler mese-lesinde bana muhalefet ederdi. Sen benim evlâdımsın; onları öldürmeni isterim" ifadesiyle onu Bâtınîlere karşı cihâda memur etti. O da bir kısım reislerini yakalayarak öldürdü. Lâkin umûmiyetle diğer Suriye Selçukluları gibi zayıf bir şahsiyet olan Alp Arslan, 1114'de öldürülünce Tuğ-tekin, yeri-ne Rıdvân'ın diğer oğlu Sultan-şâh'ı (1114 -1117) geçirdi. O da zayıf ol-duğundan iktidar tamamıyla Tuğ-tekin elinde olup Suriye Selçukluları fiilen inkıraz bulmuştur⁷⁷. Onunla birlikte Şam Atabegleri veya oğlu Tâc ül-mülk Börî'ye nisbetle Böriler ailesi veya devleti meydana çıkmış ise de bunlar da mühim bir kuvvet haline gelememiştir. Suriye Selçukluları hakkında kay-naklar o kadar mezbûldür, ki bu küçük hülâsada bunları göstermeye imkân ve lüzûm yoktur.

⁷⁵ Bak. V, 1.

⁷⁶ Bak. İA, "Rıdvân" maddesi.

⁷⁷ Bak. İA, "Tuğ-tekin".

12. Yeni Türk Muhâcereti

Orta-Asya son sözünü söylememiş; Kara-hıtayların uzak-şarktan hareketleri yeni göçlerin doğmasına sebep olmuştu. Zîra ihtiyar Sultan Sancar'ın Kara-hıtaylara ve Oğuzlara mağlûbiyetleri ve 1157 yılında ölümü ile onun Türk-İslâm dünyasını şark istilâlarına karşı kurduğu sed yıkılmış ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihe karışmıştı. Filhakika XI. asrın başlarında vukûbulan Büyük Türk muhâceretinden sonra XII. asır ortalarında birçok Türk kavimlerini sürükleyen put-perest Kara-hıtaylar nihâyet Türkistan'da hâkimiyetlerini kurdular. Sultan Sancar'ın vâlileri olan Hârizm-şâhlar Kara-hıtaylara karşı tek kuvvet olarak hududları müdafaa ediyordu. Kara-hıtay istilâsı ile yerlerinden oynayan Türk kavimleri de bilhassa Oğuz boyları arasında garba doğru göçen İva veya Yıva'lar, daha 1158 yılında Cibâl ve Hemedan havâlisine gelmişti. Bu ulus Perçem'in reisliğinde yaşıyor ve 30.000 süvari çıkarıyor ve bu göçebe begliği mühim bir kuvvet teşkil ediyordu. Bu sebeple o, yakın-şarkta vukûbulan hâdiselerde çok aranıyordu. Selçuklu sultanları ve Bağdad halifeleri arasında başlayan hâkimiyet mücâdelelerinde de bazan bir, bazan diğer tarafı tutuyorlardı. Yıvalar, 1172 ve 1197 yıllarında, Azerbeycan atabegleri ile de savaşmışlardı. Perçem oğlu Süleyman-şâh zamanında İva beyliği çok daha kuvvetlenmiş; Abbâsî halifesi Nâsir li-Dî-nillah da onun İvaları ile nüfûz ve kudretini yükseltmişti. Hemedan yakınında Bahar kalesini kendisine payitaht yapan Süleyman-şâh artık bir hükümdar mevkiinde idi. Moğollar Bağdad'ı tahrip ve katliama uğrattırken İvalar Hülagü karşısında Cihâd cephesinde savaşmış, şehid vermişlerdi⁷⁸.

Azerbaycan'dan Şarkî Anadolu'ya akan Yıvalar başka bir grubu teşkil ediyor; Hârizm-şâh ordusuna 10.000 süvari ile katılıyor ve Van muhâsarasında da bulunuyorlardı. Bununla beraber Azerbaycan'da yığılan Yıvalar,

⁷⁸ İbn ül-Esîr, XI, s. 90, 148; İbn ül-Cevzî, X, s. 156-157; Râvendî, *Rahat us-Sudûr*, s. 346, 377, 382; İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 143. Muhammed Kazvinî, *Cihan-güşâ* hâşiyelerinde, bilhassa Irak Yıvaları hakkında oldukça geniş bir bibliyografi vermiştir (cild III, s. 453-462). Şimdi Yıvaların tarihi bahis mevzuu olmamakla beraber onlar ve devrin Bâtınîler ile alakalı bir vak'aya ilişmek istiyoruz. Filhakika Perçem Oğullarından Ebû İbrahim lakabı ile anılan bir zat vardı. Bu devrin Türkmenleri arasında hayli ilim, din adamı, tarikat mensubu ve şeyh yetişmişti. Ebû İbrahim de kendisini dine vermiş ve zâhid olmuştu. Bir bâtinî yıllarca ona dost olmuş ve kendisi ile birlikte ibâdetde kusur etmemişti. Fakat gizli vazifesini yaptıktan ve mensup olduğu fesâd teşkilâtına hizmet ettikten sonra, bir fırsatla, bu zâhid insanı, 1203 yılında şehid etmiş; fedâî katil de derhal orada öldürülmüştür (İbn us-Sâ'î, *Uyûn us-Siyer*, Bağdâd, 1934, s. 130). Devrimizin gizli teşkilatlarına benzeyen Bâtınîler'in fesâd ve kıtalleri malûm olmakla beraber bizzat yeni gelen bir göçebe kuvveti karşısında ne derece çalışıklarına dair bu vak'a da kayda şâyândır.

Hârizm-şâh Mengü-birtî'nin Gürcü seferi ve Van muhâsarası ile uğraşırken diğerleri de Hüy'da vergi toplamaya giriştiler. Yıvalar, 1226 yılında, Erzurum'dan Tebriz'e giden büyük bir ticâret kervanına baskın yapıp götürülmekte olan ticarî emtea ile birlikte 20.000 baş koyunu da aldılar. Fakat sultanın da mukabelesi çok şiddetli oldu. Bu durum bu Yıvaların henüz bir yurda sahip bulunamamış ve muntazam bir beylik kuramamış olduğunu gösterir. Azerbaycan'daki teşebbüsleri akîm kalmakla beraber Hemedan'daki urug-daşlarına benzer bir mevkide idiler. Moğol tehdidi ve arkadan gelen diğer Türk boylarının baskısı ile İvalar Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğru akıyorlar idi. Gerçekten Yıvaların bir kısmı Selçuklu ordusunda vazifeye alınmış ve pek çoğu da Türkiye hududları dâhilinde yurt ve köylere sahip olmuştur. Bugün Türkiye'de Yıva, Yuvalı, Yuvacık adını taşıyan otuzdan fazla köyün Yıva (İva) Oğuz boyu tarafından kurulduğunu görüyoruz⁷⁹.

Türkmenlerle Yıvaların (*Ivaiyye*) büyük bir grubu da Şarkî-Anadolu'nun Irak ve Suriye hududlarına gelmişlerdi. Musul ve Halep atabeği İmâdeddin Zengi (1127-1146), Yaruk-bey'in reisliğinde bulunan bu Yıva Oğuzlarını Halep vilâyetinde toplamış; onları Antakya ve diğer sahil Franklarına karşı Cihâd yapmak üzere hududda yerleştirmiş ve Haçlılardan alacakları yerlerin kendilerine temlikini de kararlaştırmıştı. Büyük gazi 'İmâdeddin Şehîd bu güzel tedbir sâyesinde hem hududları muhafaza etmiş; hem de Türkmenleri çok iyi topraklara sahip kılmıştır⁸⁰. Bundan başka Yaruk-bey'e mensup olan bu Türkmenlerin bir kısmı da Halep surları dışında (*Zâhir*) (Yaruklular) adlı büyük ve meşhûr bir mahalle kurmuş ve imâr etmişlerdi. Burada *Yaruk* nisbesini taşıyan Türk bey ve zenginlerine ait câmi, medrese, mescid ve hamam gibi pekçok hayır müessesesi inşa ve vakf olunmuştur. Selçuklu devrinde göçebe Türklerin kesif bulunduğu yakın-şark ve Türkiye şehir-

⁷⁹ İbn ul-Esîr, XII. s. 179; M. Nesevî, *Siretu Celâleddin Mengü-birtî*, eski bir Farsça tercümesi; nşr. M. Minovî, Tahran 1344, s. 211; 227; F. Sümer, "Yıva Oğuz boyuna dair", *TM*. IX, s. 156-157; *Köylerimiz*, İstanbul 1933, s. 795-796.

⁸⁰ İbn ül-Esîr, *Tarih Atabekîyye el-Musul*, RH. Cr. s. 142; Şehîd İmâdeddin Zengî'nin en isâbetli tedbirlerinden biri de Emir Yaruk idâresinde bulunan bir kısım *Ivaiyye Türkmenleri*'ni Halep vilâyetine getirip hudutlara yerleştirmesi oldu. Zira onlar gece-gündüz cihâd yaparak düşmanı dâimi olarak yıpratmışlardır. Bu sâyede hem Franklara karşı hudutları muhafaza etmişler; hem de Haçlılardan aldıkları verimli toprakların mülkiyetine sahip olmuş ve istihsali artırmışlardır. Bu durum 1203 yılına kadar sürdü. Bununla beraber Yaruklular ve beyleri bu saha dışında Halep ve havâlisinde nüfuz ve mevkilerini muhafaza ediyorlar idi. Nitekim Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus, 1218 yılında Halep seferini yaparken Tel-Başer kazasına sahip Bedreddin el-Yarûkî adlı bir Yaruklu beyinin bulunması da bunu gösterir (İbn ül-Esîr, XII, s. 134).

lerinde olduğu gibi Halep'de de haftalık Türkmen pazarları "*Sûk ul-Türkmen*" veya "*Sûk ul-Terâkime*" kuruluyor; göçebe ve şehirliilere ait mallar buralarda satılıyor; bu pazar yerlerinde câmi ve dükkânların inşâsı ile çarşılar meydana çıkıyordu⁸¹.

Büyük Türk muhâceretinin baskısı ile Yengi-kent devleti çökerken Oğuzlar da dağılmışlardı. Son devir yabgularının mensup olduğu Yazırlar Hazar sâhillerine, Mankışlag, Balkan bölgelerine ve Horasan'a göçüp yurt kurarlarken *Baranlu* (Barânî) adını alan hânedan beyleri de, mühim bir nüfus ve oymakları ile, Merv havâlisine göçmüşlerdi. Nitekim bu bölge tarihî coğrafyada "*Yazır vilâyeti*" olmuş; beylerinin oturduğu hisar da Baran aile adını almıştı. Yabgu Baran ailesi, Selçuklulara çok büyük fenalıklar yaptıkları halde Selçuk Sultanları kendi imparatorluk topraklarına sığınan bu Baranlılara karşı hiçbir husûmet göstermediler. Buna mukabil, Hârizm-şâhlar ile bu Yazırlar arasındaki münâsebetler, son zamanlarda bozuk idi. Terken Hatun, Moğol istilâsı sıralarında "*Kal'a-i Yazır*"ı önce hile ile almak istedi ise de durumu kavrayan Yazırlar buna imkân vermediler. Lâkin Hârizm-şâh'a rağmen Terken Hatun kal'ayı işgal etti⁸². Böylece Sultan Sancar'ın ölümü ve Kara-hıtayların hâkimiyeti nihâyet Hârizm-şâhlar zamanında XII. asır sonlarında, Yakın-Şarka ve Türkiye'ye doğru yeni muhâceretler vukûbuldu. Bu

⁸¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk ul-hatîra*, British Museum Add. 23334, s. 22a-23b, 36b. Bu eserin Halep'e ait kısmının Dominique Saurdel tarafından mühim parçaları aynı unvan altında Şam'da (1953) neşredilmiştir. Bu devirde büyük Halep şehrinde Selçuklulara, Artuklulara, Atabeglere, diğer Türk bey, kumandan ve hâtunlarına ait bulunan ve bizzat Türkçe adları ile de sâbit olan hayır müesseseleri arasında 94 câmi ve mescid (bunlardan 7 adedi Yarıkiyye mahallesinde), 27 medrese (ikisi hâtunların), bir ribât, bir mihaman-hâne (misafir-hâne), bir han, bir Dâr ul-hadîs ve Bimâristân (Atabeg Nureddin Mahmud'un, bir medrese de Erbil Atabegi Muzaffereddin Gök-böri'ye ait) bulunuyordu. *Sûk ul-Türkman*'da da dört mescid vardı. Osmanlılardan önce sâdece Halep şehrinde mevcut bu medenî, dinî, içtimâî ve hayrî eser ve müesseseler Türklerin İslâm dünyasında yaptıkları siyasî, askerî ve dinî hizmetleri yanında medeniyet ve kültür sahalarında da ne kadar büyük tarihî bir rol oynadıklarına dâir küçük bir misâl teşkil eder. Osmanlılara ait hizmetlerin buna ilâvesi de hatırlanmalıdır. XIII. asır başlarında Müstevfî (Maliye nazırı)ye ait vergi defterlerine göre yalnız Halep şehrinde (Kazalar ve şehrin bağ-bahçeleri hâric) toplanan ticarî hazine gelirleri yılda 6.945.500 dirheme bâlîğ oluyordu (*A'lâk*, s. 41b, 47a; D. Saurdel, s. 150-153) Bu miktar, bugünkü kıymeti ile, takriben 450.000.000 - 500.000.000 Türk lirasına tekabül ediyor. 1.200.000 dirhem tutan zekâtın bu yekûna dâhil bulunduğunu belirtelim. Şehirde yaşıyan Hristiyan ve Musevilere ait harâc'ın 30.000 dirhem tuttuğuna dair kayıtlar müslümanlar dışında kalan Zimmilerin çok az bir nüfusu olduğunu gösterir.

⁸² Cuveynî, *Cihan-guşâ*, I, s. 118-120; II, s. 71-72, 219; Nesevî, nşr. M. Minovî, s. 58. Yazırların Horasan'dan önceki hayatları hakkında yukarıda Böl. I, bahis 6. bak.

devirde harekete geçen Oğuz boyları arasında Moğol istilâsından önce Yıva, Afşar, Begdili, Kınık ve Döğerlerin Anadolu'ya göçtüklerini kaynaklarda görüyor; vakfiyelerde adlarına göre diğer Oğuz kabilelerini tesbit ediyoruz⁸³.

Moğol istilâsı ve kıtalleri karşısında çok kesif göçebe ve yerleşik halkların Yakın-Şarka ve hususiyle Anadolu'ya dalgalar halinde döküldüğünü çok canlı tasvirler ile öğreniyoruz. Mankışlag, Balkan ve diğer Hazar sahillerine göçen ve burada eski Oğuz yurtlarında oturan Yazırların yeni bir muhâcereti kaydedilmediği ve herhalde buralarda eski uruğdaşları ile kaynaşarak bugünkü Türkmenistan'ı vücûda getirdiği gözükmektedir. Fakat Merv havâlisinde oturan Baranlu Yazırları, Hârizm-şâhların son zamanlarında ve bilhassa Moğol istilâsı karşısında Azerbaycan'a, Şarkî-Anadolu'ya, Irak ve Suriye'ye de göçmekte idiler. Filhakika kendi beyleri idâresinde takriben iki asır oturan Yazırlar bu üçüncü yurtlarında Kara-koyunlu umûmî adı ile, bir kavim ve devlet hâkimi olurlar iken yeni oymaklara ayrılmışlar veya kendilerine başka oymaklar katılmıştır. Eski Yazır kabîle ismi böylece, kullanılmamış; sâdece hânedana ait Baranlu veya Barânî ve Barânî adı yaşamıştır. Gerçekten Moğol istilâları karşısında göçen Yazırların, XIV. asırda, Kara-koyunlu olarak gözükmeye başladıkları zamana, yani Moğol istilâsından Moğol İlhanlı İmparatorluğu'nun inkırazına değin tarihî hayatları ve yaşadıkları bölgeler hakkında ciddî bir bilgiye sahip değiliz. Kara-koyunlular ile birlikte Bayındır boyundan gelen Ak-koyunlular da aynı sebepler ile muhâceret etmiş ve aynı bölgelerde komşu ve rakip olarak yaşadıkları anlaşılmıştır. Zira her iki Oğuz boyunun Moğol devrindeki mevcûdiyetlerine dair kaynak kayıtları çok muahhar ve müphem olup bunların te'yidi mümkün olamamış; Oğuz Han da istinsah hatası ile Argun Han olunca göçleri de bazı tarihçileri yanıltmıştır⁸⁴.

Bununla beraber Kara-koyunluların tarihini Horasan'a, Yengi-kent yabgularına ve kadîm Oğuz-iline bağlayabildiğimiz halde Bayındır boyu ve Ak-koyunluların bu devir tarihleri meçhûldür. Kara-koyunlular hakkında bizzat bu hânedana mensup Mahmud Nişâpûrî gibi muahhar bir müellifin yazdığı tarih bile birçok mühim mevzulara ilişmemiş veya bilgi sahibi olamamıştır. Filhakika o, Kara-koyunluları Oğuz Han'a bağladıktan ve *Oğuz-nâme*'yi kısaca bir giriş halinde naklettikten sonra onların tarihine başlar: "Çingiz Han

⁸³ İbn ül-Esîr, XI, s. 160; İbn ul-Azrak, s. 207a; Nesevî, nşr. M. Minovî, s. 217 (nâşir *Kınık*'ı yanlış olarak *Konak* okumuştur). O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst. 1973, s. 137. İlk büyük göçler esnasında Anadolu'ya gelip köyler kuran bir kısım Oğuz boylarının adlarını da eski Selçuklu vakfiyelerinde buluyoruz.

⁸⁴ Bu rivâyetler için Mükrimin Halil Yınanç'ın *Ak-koyunlular*'a ve F. Sümer'in "Kara-koyunlular" hakkında *İA*. 'de çıkan araştırmalarına bakınız.

ve Moğollar, 599 (1202-1203) yılında zuhûr edip Türkleri ve göçebelere kılıçtan geçirdiği zaman Oğuz Han neslinden gelen ve Kara Mehmed Bey'in atası olan Türe Beg kendi il ve ulusunun başında bulunuyordu. Moğol istilâ, tahrip ve kıtalleri karşısında Sultan Celâleddin Hârizm-şâh kahramanca cihâd yaparken Türe Beg de 30.000 hâne(çadır)dan fazla kavmi ile, aslî vatanını terkedip Amu (Ceyhun) nehrini geçtiler. Erzurum ve Diyarbekir havâlisine göçtüler. Bu yeni yurtlarında Tatarlara, Gürcülere ve sair kâfirlere karşı gaza ile meşgul oldular. Çingiz Han ve Abaga, Argun ve Bahadır Hanlara boyun eğmediler. Bayram Hoca'dan sonra bu ulusun başına geçen Kara Mehmed'in (1380-1390) Kara-koyunlu devletini yükselttiğini" belirtir⁸⁵. Devletin tarihi hakkında eser yazan müellif ne Yazırlardan, ne onların Şarkî-Anadolu'ya gelmeden önceki yurtları ve hayatlarından bahseder ve hattâ çağdaş kaynaklarda mevcûd olduğu halde ne de hânedanın taşıdığı Baranlu ismini yazar. Zîra çeşitli oymaklara ayrılanlar ve istilâda parçalanmış diğer oymaklar Baranlu beylerine katılmış, Kara-koyunlu kavmi ve devleti böylece meydana çıkmış ve Yazır adı kullanılmaz olmuştur. Nitekim biz Yengikent'de son yabguların ve Horasan'a göçen Oğuzların Yazır begleri idâresinde olduğunu bildiğimiz gibi Şarkî-Anadolu'da da bu beglerin aynı Baranlu veya Baranı hânedanına mensup bulunduğunu artık tesbit etmiş oluyoruz. Anadolu'ya Yazır boyundan da hayli Türkler geldiğini biliyorsak da çoğunun Baranlu olmadığını sanırız⁸⁶.

⁸⁵ Abdullah Mahmud Nişâpûrî, *Tevârih-i Türkmâniyye*, India Office Kütüphanesinde 3022 numarada kayıtlı bulunan bu yazma 1815 yılında Kalkûta'da münşi Mirza beg tarafından istinsah edilmiş olup merhum Mükrimin Halil Bey'in kaleminden çıkan yeni kopyaları Türkiye'ye ve bize intikal etmiştir. Eserini Kara-koyunluların inkıraz devrinde yazan, Hindistan'a göçen ve onların soyundan gelen müellif giriş kısmında *Oğuz-nâme*'nin de bir hülâsasını vermiş, fakat Kara-koyunluların hangi Oğuz boyuna mensup olduğuna dair bir şey söylememiş, hattâ çağdaş kaynaklara göre Kara-koyunluların başında bulunan Baranlu veya Barânî adını dahi kaydetmemiştir. Mahmud Nişâpûrî'nin bunu bilmesi gerekirdi. Bununla beraber bu göçebe kavmin millî törelere, hâkimiyetin Türk ve Türkmenlere ait bulunduğu şuûruna bağlı bulunduğu, büyük merâsimleri, toylarda müsik ve eğlenceleri, ziyâfetleri eski Türkler gibi at eti yemeleri ve dinî inançları hakkında faydalı bilgiler verilmiştir.

⁸⁶ Şarkî Anadolu'da Büyük Türk muhâcereti neticesi pekçok Oğuz boyları gelmiş, bir takım Türkmen devleti ve beyliği kurulmuş, şehirlerde büyük medeniyet eserleri ve hattâ yeni şehirler inşa olunmuştur. Lâkin göçebeler de devamlı olarak bu havâlide yaşamışlar; son gelen Ak ve Kara-koyunlular zamanında göçebe sayısının artması ile ovalar ve yaylalar, dağlar ve tepeler, nehirler ve dereler ekseriyetle Türkçe adlar almışlardı. Bununla beraber, orta ve garbî Anadolu'nun aksine şarkta İslâm ve Hristiyan halk kesif olduğu için yerleşik hayata geçen Türkler ya mevcut köylere yerleşmişler veya Türkçe ve boy adlarını taşıyan bir takım yeni köy ve kasaba kurmuşlardı. Meselâ Muş'da iki Baran köyü hânedana, bölgede beş Kara-koyunlu (Türkiye'de yekûnu on altı) veya bu top-

Kara-hıtayların Türkistan'a hâkimiyeti ve Sultan Sancar'ın tarih sahnesinden çekilişi, nihâyet Şarkta Türk-İslâm nizâmının bozulması ile tabii yalnız Oğuzlar değil diğer Türk kavimleri ve bunlar arasında Karluklar, Kıpçaklar ve Kanglılar da, XII. asrın ikinci yarılarında, Irak, Suriye ve bilhassa Türkiye'ye gelip yayılmışlardı. Filhakika Semerkand'da Karahanlı hükümdarı Gök-sagun (Hasan-Tekin'in oğlu Çağrı han), tâbi bulunduğu Kara-hıtayların da isteği ile, 1158 yılında, yâni Sultan Sancar'ın ölümünden bir yıl sonra Karluklara (*Karguliyye*) karşı harekete geçti. Filhakika Semerkand-Buhârâ arasında yurt tutan Karluklar kudretleri ve Kara-hıtaylara karşı düşmanlıkları yüzünden emniyet edemiyorlardı. Çağrı han Karlukları silah taşımaktan men ediyor; onları çiftçiliğe zorluyor; bu sûretle kendilerini toprağa bağlayıp yağma ve tecâvüzlerini önlemek istiyordu. Lâkin Yabgu oğulları ve Laçın beg idâresinde bulunan Karluklar, istiklâllerine ve göçebe hayatına bağlı bulundukları için, bu teklifi asla kabûle yanaşmadılar. Bu durum, Kara-

luluğa dâhil Baharlı ve sair oymaklara ait köyler meydana çıktı. Buna karşı Türkiye'de kurulan on altı Yazır köyünden hepsi Şarkî Anadolu dışında olup bu durum bahis mevzuu Oğuz boyunun Horasan'dan ziyâde başka bölge ve zamanlarda göçtüğünü gösterir. Öte yandan Türkiye'de bulunan yirmi Bayındır köyünden ancak üçü, Ak-koyunlu ve Ağca-koyunlu köylerinin hepsi bu devletin hududları hâricinde bulunmaktadır. Bu da Ak ve Kara-koyunlu devletlerinin çöküşünden sonra bu ulusların dağılışını gösterir. Bu hususta "Köylerimiz" adlı eserdeki köy adlarına bak. Oğuz boylarına ait isimler dışında ilk fütuhât devrinden itibaren Türkçe nehir, çay, dağ, tepe, yayla, ova, köy, kasaba, şehir ve sayısız diğer yer adlarının meydana çıktığını biliyoruz. Akça-kale, Ak-şehir, Alıncak, Koç-hisar, Kara-hisar, Çermük, Birecik şehir ve kasabaları, Batman, Karaman, Murad suları ilk akla gelenlerdir. Osmanlı tarihçileri Kara-koyunluların Baranlı hânedanına mensup olduklarını biliyor ve bu adı kullanıyor; fakat bu Oğuz kavminin menşei hakkında açık bir bilgiye sahip bulunmuyorlardı. II. Sultan Murad'ın Kara-koyunluların, Tebriz tahtında oturan, büyük hükümdarı Cihân-şâh'a gönderdiği tarihçi Şükrullah'a göre bu pâdişâh kendisine bir *Oğuz-nâme* göstermişti. Burada Sultan Murad Oğuz Han'ın oğlu Gök Alp (aslında Günhan) neslinden ve kendi babası Kara Yusuf da diğer oğlu Deniz Alp soyundan geldiği ve bu sebeple Osmanlıların hâkimiyette daha üstün bulunduğunu söylemiş (*Behçet ut-tevârih*'in eski Türkçe tercümesi, nşr. N. Atsız, *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı sultanları tarihi*, İstanbul 1930, s. 27. Tebriz'de muhteşem Gök-mescid câmiini de yaptıran Cihân-şâh hakkında Mükrimin H. Yınanç'ın *İA.* de çıkan mühim makalesine bak). Halbuki *Oğuz-nâme* rivâyetlerine göre Yazırlar Ayhan neslinden, yani Boz-oklardan olup 24 Oğuz boyu arasında hâkimiyette beşinci sırada ve daha yüksek bir mevkide idiler. Semerkandlı Devlet-şâh, XIV. asrın ikinci yarılarında, bir vesile ile: "Kara-koyunlu Kara Mehmed'in aslında Türkistan'ın uzağında, Gaz-kurd dağları havâlisinden olup kadim bir zamanda Azerbaycan ve Bitlis'e gelmiş ve göçebe hayatı yaşamışlardır" (*Tezkiret uş-su'arâ*, nşr. E. Browne-M. Abbasi, Tahran 1337, s. 438-440) ifâdelerine göre Kara-koyunluların aslı yurtlarını, Sir-derya havzasının şarkında gösterir. Lâkin müellif, Baranlıların Yengi-kent'ten Merv'e ve bilahara Şarkî-Anadolu'ya göçtüklerine nazaran, bu hâdiselerden haberdâr bulunmamakta; sâdece Yazırlardan bir oymağın da Gaz-kurd havâlisinden göçtüğü ihtimalini vârid kılmaktadır.

hitayların da ısrarı ile Gök-sagun'un, 1163 yılında, Karlukları Mâverâün-nehr'den çıkarmaya karar vermesine sebep oldu. Karahanlı hükümdarı kararını tatbik- girişirken Karluklar da yurtlarından ayrıldılar. Buhârâ'ya yaklaşınca şehrin reisi ihtiyaçlarını karşılamak ve şehre zarar vermelerini önlemek üzere müzâkereye girişti. Fakat Gök-sagun ordusu ile âni bir baskın yaparak Karlukları perişan etti, bizzat Yabgu han öldürüldü. Hârizm-şâh İl-Arslan Karlukların tarafını tutarak Semerkand seferini hazırladı. Lâkin Karluk başbuğu 'Ayar Beğ mağlûp ve esir oldu; İl-arıslan da hastalanıp öldü⁸⁷. Bu durumda göçebe Karluklar da Oğuzların Cenup kolu gibi garba doğru göçüyor; Azerbaycan Anadolu'ya ve Yakın-şarka akıyorlardı⁸⁸.

Kara-hitaylar ilk istilâlarında Balasagun şehrine sekiz günlük bir mesafeye yaklaştıkları zaman 300.000 hâne (çadır) halkı mikdarında idiler. Bu devirde Türk-İslâm cihâdının temsilcisi Karahanlı Toğan Han 120.000 kişilik ordusu ile istilâcılarını Uzak-şark'a doğru püskürttü. Selçuklular ve yarım asır da Sultan Sancar zamanında putperestler hareket edemeyecek bir duruma düşürülmüştü. Kara-hitaylar nihâyet Türkistan'ı almış ve Karahanlıları kendilerine tâbi bir duruma düşürünce karşılarında İslâm dünyasının son mücâhidi olarak Hârizm-şâhları bulmuşlardı. Onların önünde göçen Oğuz ve Karluklar da putperestlere karşı savaşıyorlardı. Bu istilâ ve muhârebeler, XII. asrın ikinci yarısında yalnız göçebelerin değil şehirlilerin de muhâceretine sebep oluyordu. Nitekim bu devrede muhârebelere en fazla sahne olan Türkistan'ın medeniyetçe çok ileri ve zengin bölgesi olan Fergana havâlisi şehirleri ve köyleri ile harap olurken tüccar, âlim, edip ve san'atkârlar da Anadolu'ya ve Yakın-şark ülkelerine göçüyor; Türkiye'de başlayan iktisadî ve kültürel kalkınmaya destek ve kuvvet getiriyorlardı. Türkiye Selçuklularına ait vekayi-nâmeler ve vakfiyeler bu mümtaz şahsiyetlerin adlarını ve eski vatanları olan şehir ve bölgelerini yazarlar⁸⁹.

⁸⁷ İbn ül-Esir, XI, s. 116-117; Cuveynî, *Cihân-guşâ*, II, s. 12-17; *Ahbâr ud-devle*, s. 93-148.

⁸⁸ Türkiye'de mevcûd Karluk, Karlık ve Karlı köyleri 22 mikdarında olup bazıları "kar" ile alâkalı olsa bile mühim bir kısmının Karluk Türklerine ait bulunduğu şüphesizdir. Buhârâ ve Belh havâlisinde bazı Karluk (Karlugan) köylerinin bulunması bu kavmin tarihine uygun ve tabiidir (Zeki Velidi Togan, Türkiye Kütüphanelerinde yazmalar, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü dergisi*, III, s. 26).

⁸⁹ Cuveynî, II, s. 37-38; Zekerîya Kazvinî, *Âsâr ül-bilâd*, Beyrut 1960, s. 236. İslâmın riyâziye ve astronomi saharlarında Fergana'lı Türk âlimleri ilimler tarihinde çok meşhûr idi; Alâaddin Keykubâd (1220-1237) Reşideddîn Ferganî lakabını taşıyan Şeyh Ömer'in vatanını terkedip Sincar'da müderrislik yaptığını ve Eyyubî hükümdarının kendisine karşı saygı göstermediğini, bu sebeple Bağdad'a gittiğini öğrenmiş; bu büyük âlimi Konya'ya

Yüksek Asya'nın Cenup bölgelerinden Oğuzlar, Karluklar ve diğer göçebe Türk ulusları göçerlerken Şimal taraflarından da büyük Kıpçak (Kuman) ve onların şarkında urugdaşları Kanglılar da XI. asırda başladıkları göçlerini XII. asırda da garba doğru ilerletiyorlar: İtil nehrini geçip Karadenizin şimal havâlisini, Tuna havzasına kadar, işgal ediyor; Balkanlara da yayılıyorlardı. Şarktaki Kıpçak ve Kanglılar şâmânîlikten İslâm dinine girerlerken garptakiler de misyoner papazların gayretleri ile Hıristiyan oluyorlardı. Hıristiyan kaynakları bu Kıpçaklara yine Türkçe olan Kuman adını veriyor; iki adın aynı kavmi gösterdiğini biliyorlardı. Papazlar Hıristiyanlığı yaymak ve pratik ihtiyaçları karşılamak maksadı ile Kumanların dilini öğretici *Codex Cumanicus* adlı eseri yazmışlardır. Avrupalı seyyahlar Tuna'dan Sirderya'ya kadar iki aylık sonsuz bozkırların bu kavim tarafından meskûn olduğunu söylüyor. Şarktakilere Kanglı denildiğini söylemekle beraber aynı gruptan olduklarını biliyorlardı. Bu sebeple İslâm kaynakları bu azim bozkırlara "*Kıpçak Bozkırları*" adını verirken Avrupalılar "*Cumania*" (Kuman-ili) diyorlardı. Kıpçaklar da Oğuzlar ve Karluklar gibi kendilerini yurtlarında bırakmayan Kara-hıtalara karşı bulunuyor ve Hârizm-şâhlar da onları müttefik sayıyorlardı. Bilhassa Tökîş'in (1172-1200) bir kabîle beyinin kızı olan Terken Hâtun ile evlenmesi ve İslâmiyetin de süratle yayılması Kıpçak ve Kanglıların rollerini çok arttırmıştı. Bununla beraber Kıpçakların çoğu müstakil göçebe beglikleri teşkil ettiği ve Sultan Muhammed Hârizm-şâh (1200-1220) ile anası Terken Hâtun arasındaki siyasî mücadelede hatun tarafında bulundukları için Sultan, hudutlarında yaşayan Kıpçaklara karşı bir sefer yapmağa mecbûr kalmıştır. Bu baskı müslümanları dâhil Kıpçakların bir kısmının daha İtil nehrini geçip büyük kitleye katılmalarına sebep oldu⁹⁰.

getirmek ve ülkesini aydınlatmak için hemen halifeye mühim bir elçi göndermiştir. Fakat Fergana'lı Reşideddîn yeni inşâ olunmuş bulunan yüksek Mustansiriye medresesinde hemen derslere başlamıştı. Elçi Sultan Alâeddin'in bu büyük arzusunu arzedenince Halife Mustansır (1226-1242): "Sultana söyleyiniz, ki o şimdi müderrisimiz oldu. Eğer bundan sonra isterlerse onu kendilerine göndereceğiz" dedi. Bu sûretle hem büyük âlime nezâket ve saygısını göstermiş; hem de manevî ve müsbet ilimler okutan bu büyük ilim ocağını bir müddet bu mümtaz şahsiyetten mahrûm bırakmamak istemiştir. Fakat aksakallı Reşideddîn Ferganî 631 (1233) yılında hayata gözlerini kapamış, Selçuklu Sultanı da, böylece emeline nâil olamamıştır.

⁹⁰ Cuveynî, *Cihân-guşâ*, II, s. 89-90.

13. Kıpçakların Balkanları ve Kafkasları Aşması

Peçenekler ve Oğuzlar gibi arkadan göçen Kıpçaklar (Kumanlar) da Balkanları ve Kafkasları aşıyorlardı. Balkanlarda Bizanslılarla savaş halinde bulunan Peçenekler, soydaşları Kumanlardan yardım beklerken, 1089 yılında, Silistre’de şiddetli bir muharebeye tutuştular ve Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattılar. Fakat Türk kavimlerini birbirine düşürmekte mâhir bir siyâset güden Bizanslılar şimdi de Kumanlar ile Peçenekleri birbirinden ayırmak imkânını buldu. Filhakika Bizans bu sâyede 1091 ve nihâyet 1122 yılında Peçenekleri mağlûp etti ve doğradı; pek çoğunu da esir etti; bir kısmını orduya aldı; bir kısmını da Balkanlarda ve Anadolu’da yerleştirdi; bir mikdarı kaçıp kurtuldu. 1122 yılında kazanılan bu zafer İstanbul’da “Peçenek Bayramı” adı ile kutlanıyordu. Kumanlar Balkanlarda artık en mühim Türk kavmi olarak kalmıştır. Nitekim III. Haçlı seferinin başında bulunan Alman imparatoru Fr. Barberos, 1189 yılında, Edirne’ye gelince Bizans’ın hile ve oyunlarından endişe ediyordu. Bu sırada Ulah (Vlaque) ve Bulgar hükümdarı Barberos’a 40.000 Kuman askeri ile Rumlara karşı yardıma hazır olduğunu bildiriyordu. Bununla beraber Bizans’ın hıyanetlerine karşı Avrupa Hıristiyan dünyasında nefret o kadar derinleşti ki, 1204 yılında IV. Haçlı ordusu hedefini değiştirip İstanbul’u zaptetti; burada bir Lâtin imparatorluğu kurulunca İznik’te de bir Bizans devleti meydana çıktı. Bunun kurucusu Th. Laskaris payitahtı kurtarmak için Lâtin imparatoru Henri’ye karşı savaşa girerken Kumanların ve Bulgarlar ile Ulahların ittifakını kazandı ve bu sûretle büyük bir Kuman ordusu, 1207 senesinde, İstanbul önlerine kadar ilerledi. I. Gıyaseddin Keyhusrev ile Laskaris arasında, Alaşehir’de 1211 yılında vukû bulan muharebede Selçuklular karşısında Rum, Alman ve Alanlardan başka Kıpçak (Kuman) askerleri de bulunuyordu. Gerçekten Bizans parçaladığı Kumanları şimdi topluyor; Laskaris’in halefi Vatatzes (1222-1254) onlardan 10.000 hane (çadır) halkını, aileleri, çocukları ve malları ile birlikte, Balkanlardan Anadolu’ya geçirdi. Osmanlı beyliğinin kurulduğu bölgelerde yerleştiren bu Kumanlar ve evlatları sâyesinde Türk (Selçuklu) ilerleyişini durduracağını söylüyordu. Moğol istilâsı karşısında Kumanlar Balkanlara göçüp daha büyük bir kesâfet kazandılar. Nitekim Kumanlar sâyesinde, XIII. asırda ikinci Bulgar devleti teşekkül etti; Balkanlar büyük bir nisbette Türk kanını alırken Anadolu o taraftan da bir miktar nüfûs kazanıyordu. Bununla beraber ilk Bulgarlar gibi Kumanlar da tedricen hıristiyanlaşıyor; Gagavuzlar ve Osmanlı devrinde İslâmlaşan unsurlar müstesna, şarkî ve Orta Avrupa ve Balkanlar’a takriben 1.000 yıl zarfında

yayılan pek çok Türk kavmi gibi Kumanlar da din, dil ve kültürlerini kaybedip yerli kavimlere karışmışlardır⁹¹.

Kıpçakların Kafkaslardan cenûba inmeleri, yukarıda kısaca belirttiğimiz üzere, Gürcü kralı David (1089-1125) ile başlar. Filhakika Selçuklu imparatorluğu parçalandığı, Haçlı ve Bizans orduları, Anadolu'dan itibaren, Türk-İslâm ülkelerine hançer gibi saplandığı, dâhilde Bâtînî sui-kasdları ve nihâyet Türk devlet veya beylikleri arasında çatışmalar olduğu bir devirde küçük Gürcü kavmi dağlardan ovalara iniyor; taarruzlara girişebiliyordu. Nitekim Kırıl David, 1116 yılında, harekete geçince göçebe Oğuzlar yurtlarını terk edip Çoruh nehri havzasına ve Pasinler'e doğru çekiliyorlardı. Türk-İslâm dünyası zayıflamış bulunmakla beraber küçük Gürcistan'ın böyle bir yayılış kudreti göstermesi ilk bakışta hayret uyandırır. Fakat Kırıl David'in bu muvaffakiyetlerinde başlıca âmil Kıpçaklar olduğu meydana konursa durum kolaylıkla anlaşılır. Gerçekten David "Kıpçak beylerinin en mümtazı, *Karahan*'ın oğlu *Atrak* (Etrek)'in kızı ile evlenmek sûreti ile" bu büyük, kahraman, hücûmlarda mâhîr Kıpçak kavmine dayanıyor; güzelliği ile tanınan kraliçe "*Kuman-duht*" yani Farsça *Kuman kızı* unvanı ile anılıyordu. Kırıl kayın pederi ve birâderlerini dâvet etmiş ve mühim bir Kıpçak halkını aileleri ile getirtilip memleketinde güzel bölgelerde yerleştirdi. Onlardan 40.000 kişilik seçkin bir ordu kurdu; askerlerini at, silah ve diğer malzeme ile cihazlandırdı. Hatta 5.000 Kıpçak çocuğunu da, Selçuklu örneğine göre, saraya alarak

⁹¹ N. Khoniates, *Historia*, trc. Cousin, t.v. Paris 1673, s. 14-13; N. Khoniates, G. *Acropoktes und Pachymeres uber Seljuken* (1180-1280). Almanca tercüme B. Lekmann; Türkçe tercüme M. Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* III ve V; G. Ville-Hardovin, *La Conquête de Constantinople*, Paris 1872, s. 375-377; Tagenon, *Recueil de Canisius*, trc. Michaud, *Bibliothèque des Croisades*, Paris 1829, IV, s. 171, (Latince aslı: *Monumenta Germaniae Historia*, XVII, s. 512-514); İbn Bibî, *El Evâmir ul-alâiyye*, s. 107; P. Wittek, *Menteşe beyliği*, trc. Orhan Saik Gökyay, Ankara 1944, s. 13. Bizanslılar fırsat buldukça Balkanlarda şamanî ve Anadolu'da müslüman Türklere karşı o derece korkunç vahşetler yapmışlardır ki, bazan kendi tarihçileri bile isyan ruhlarını belirtmişlerdir. Peçeneklerin doğranmasından önce Selçuklular, I. Haçlı seferi dolayısı ile sâhillerden Orta-Anadolu'ya çekilirken Ulubat gölü civarında Bizans ordusu tarafından baskına uğradı. İmparator A. Komnenos (1081-1118)'un kızı Anna Komnena "Rumlar Türklere karşı o kadar zâlim davrandılar ki, sayısız insanı kılıçtan geçirmekle kalmadılar; beşikteki çocukları da kaynar su kazanlarına attılar." (*Alexiade*, III, s. 143) ifâdeleri ile bu vahşetin dehşetini belirtmekten kendini alamamıştır. Nitekim Anadolu Türkleri mâteme gömülürken bu vahşetin kahramanı olan kumandan Filakales de Alaşehir'e gelip zulmün tadını çıkarıyordu. Bizanslıların Şark ve Garp hristiyanlarına karşı da zulümleri çok olmuştu; ama bu derece korkunçlarına rastlanmamıştır. Gariptir ki, geçen asırda Yunan (Mora) isyanı, bu asırda Garbî Anadolu'nun işgali ve nihâyet Kıbrıs hâdiselerinde bu zulüm zevki tekrarlanmış ve bir salâh görülmemiştir.

hristiyan terbiyesi ile kendi muhafız kıtasını yetiştirdi. Kırıl David, böylece, Kıpçak-Gürcü ordusunun başında Azerbaycan'a, Errân(Karabağ)'a, Şirvan'a ve Şarkî Anadolu'ya akınlar yapıyor; bu sâyede "Perslere (Türklere) öldürücü darbeler indiriyor; komşu (müslüman) hükümdarlara korku ve dehşet saçıyordu". Nitekim bu kudretli kırıl, 1120 yılında, Abhazistan(Gürcistan)da kışlayan Türkmenlere taarruza geçip bu kalabalık göçebeleri imha, esir ve kaçırmaya mecbûr etmiştir. Kırıl, takriben 400 yıl, müslüman Arap ve Türk fâtihlerinin elinde kalan, ilmî, dinî ve hayır müesseseleri ile medeniyet merkezi hâline gelen Tiflis şehrini, 1121 veya 1122 de zaptedip Gürcistan'ın payitahtı yapmıştı.

Kırıl David kazandığı ve başardığı mühim işlerden sonra artık Karabağ ve Azerbaycan'da fetihlere başladı; Selçuklu şehzâdesi Tuğrul'un idâre merkezi Gence ve Nahçıvan hisarlarına kadar vardı. Saltuklu ilinde Pasinlere ve Çoruh vâdisinde İspir'e değin ilerledi. İşgal olunan beldelerde ve müslümanlar arasında küçük Gürcü milleti karşısında uğranılan bu ağır ve haysiyet kırıcı durum mâtem yarattı. Âlimler ve din adamları İslâm efkârını ve hükümdarları cihâda zorluyordu. Selçuklu Sultan Mahmud Haçlılar karşısında gaza ve zaferleri ile meşhûr olan Mardin Artuklu hükümdarı İl-gazi'yi Gürcistan seferine memur etti. Melik Tuğrul, Sökmenli ve Saltuklu hükümdarları da onun emrine tâyin olundu, İl-gazi hareket ederken kırıl David de ordusunu hazırladı. Yapılan geçit resminde yalnız Kıpçak askerleri 50.000 kişiye bâlîğ oluyordu. Haçlılar karşısında kazandığı zaferler dolayısıyla Gürcistan'ı ezeceğinden emin bulunan İl-gazi Selçuklu Melik Tuğrul'un yetişmesini beklemeden Tiflis'e yaklaştı. İki dağ arasında ordugâh kurdu. Hattâ nişan ve bayraklarından tanıdığı Kıpçak öncülerini görünce bunların kendisine katılacaklarını sanarak hakîr gördüğü düşmana ehemmiyet vermeden burada kaygısızca kaldı. Fakat kırıl David bu durumda bulunan İl-gazi'nin ordusuna âni bir baskın yapıp müthiş bir bozguna uğrattı. Türk askerleri esirler ve ganimetler bırakarak süratle uzaklaşıyor; Kıpçak ve Gürcü kuvvetleri takibe koyularak müslümanları öldürüyorlardı. Ölümünden ve esir olmaktan kurtulan askerler hiddetten elbiselerini yırtıyor ve başlarına toprak saçarak Türk usûlüne göre mâtem yapıyorlardı. Tuğrul ve diğer melikler ağlayarak halka bu hazin mağlûbiyeti anlatıyor; intikamını alacaklarını bildiriyorlardı. 1122 Ağustos'unda vukûbulan bozgundan başka hayatında mağlûbiyet görmeyen İl-gazi Mardin'e döndü; lâkin ızdırıp ve utanç içinde hayatını da kaybetti. Kırıl David de yenilmez bir kumandanı perişan ettiğinden dola-

yı ordusu ile bayram yapıyor; bu zaferin neş'esi ile yeni istilâlara girişiyor-du⁹².

Filhakika kiral ordusu ile harekete geçip Hazar sâhillerine kadar ilerledi. Şehri ve Şîrvan beldelerini işgal etti; Şîrvân-şâh'ın "Gülistan" sarayına girdi. Sultan Mahmud ve kardeşi Tuğrul, düşman bu taraflarda istilâlara devam ederken, 1124 (517) yılında Şîrvan'a vardılar. Kiral David bu esnada Şaburan bölgesine varıp Kafkas geçitlerini almak istiyordu. Lakin Timurkapu (Derbend) kumandanı kendisine bağlı Kıpçaklar ile düşmana karşı şiddetli bir mücâdeleye girişti.

Selçuklu Sultan Mahmud da Şîrvan'a geldiği için Kiral David geceleyin bozguna uğramış ve Şaburan'dan çekilmiştir. Selçuklu hazinesine yıllık 40.000 dinar altın vergi ödeyen Şîrvan ve Şaburan kurtarıncı Nizam ül-mülk'ün oğlu olan vezir Osman Sultan Mahmud'u dönmeye zorlarken halk da bu havâlide İslâmiyetin tehlikede olduğunu belirtiyor ve sultanın kalmasını istiyorlardı. Nihâyet Sultan Mahmud da bir müddet kaldıktan sonra kiralı tâkip etmeksizin döndü⁹³. İbn ül-Esîr Şaburan'da Kıpçaklar ile Gürcüler arasında şiddetli bir ihtilaf ve husûmet doğduğunu ve kiralın da bu sebeple hezimete uğradığını anlatır; fakat Gürcü kaynağının belirttiği gibi, karşısındakilerin de Kıpçak askerleri olduğundan bahsetmez. Ama bu durum David'in ordusundaki Kıpçakların kendi soydaşları olduğunu ve onlara karşı saldırdığını görünce yalnız savaşmaktan vazgeçemediklerini değil bizzat Kiral'a karşı da isyan hâlinde bulunduklarını ifade eder. Bu sebepledir ki, Kiral David gece karanlığında bozguna uğrayarak 1124 yılında döndü; Kıpçak askerlerine Kartli'de kışlık mahalleler inşâ etti. Müteakiben Kür ve Çoruh havzasında kışlayan Türkmenlere saldırdı; Ahalkerek (Ak-şehir)i işgal etti; Oltu'yu yaktı ve nihâyet 1125'de öldü⁹⁴.

Kara-hitaylar Türkistan'ı işgal ve hâkimiyetleri altına alınca Türk muhâcereti sıklaştı. Azerbaycan, Errân(Karabağ)da göçebe Türkmenler çoğaldı.

⁹² M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Saint Petersburg 1849, I, s. 362-384; Yine Brosset tarafından tercüme edilen *Chronique Armenien*, aynı kitabın birinci cildine zeyil, s. 58. Ermeni kroniği de Kıpçak askerlerin 40.000 ve Kiralın saray muhafızı olarak yetiştirdiği çocukların ise 500 olduğunu kaydeder. Urfalı Mathieu Kıpçaklar (Kaph'çak) kiralının 15.000 asker gönderdiğini yazar (*Chronique*, s. 304), ki bunların Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklardan ayrı olduğu gözüküyor.

⁹³ Brosset, I, s. 365-368; 'Azimî, s. 388; İbn Kalânîsî, s. 204-205; İbn ul-Azrak, s. 169a. 169b; İbn ul-Esîr, X, s. 200-201; Abu'l-Farac, *Muhtasar üd-düvel*, s. 350-351; Urfalı Mathieu, s. 303-35, 310; *Süryanî anonimi*, s. 89; *Süryanî Mihael*, III, s. 206; İbn ul-'Adîm, II, s. 199-200; 'İmâdeddîn, s. 140-141.

⁹⁴ İbn ül-Esîr X, s. 219, Brosset, I, s. 369-370. Böylece Gürcü ve İslâm kaynakları birbirini te'yid eder.

Gürcistan'a karşı akınlar yapıyor; bazan galip, bazan mağlûp Şarkî Anadolu'ya göçüyor; komşu Türk devlet veya beylikleri de Gürcü-Kıpçak istilâlarına karşı birleşip intikam alıyorlardı. Kraliçe Thamara zamanında (1184-1211) "Ovalar, yayla ve dağlar, denizdeki kumlar gibi Türkmenler ile doldu." Türkmenler Gürcistan'a devamlı akın ve istilâlar yapıyor; esir ve ganimetler alıyorlardı. Bu sırada Kıpçak hanı, kardeşi Sevinç kumandasında mühim bir kuvvet gönderince taarruzlar şiddetlenmişti. Bir yandan göçebe kesâfeti, öte yandan bu taarruzlarla Rüstem'in idâresinde, 1185 yılında, büyük Türkmen kitleleri harekete geçti ve Şarkî-Anadolu'ya göçtüler. Türkmenler aynı Rüstem'in kumandasında 1137 yılında, küçük Ermeni kırallığı (Kilikya-Çukurova) hudutlarını aşılar ve birçok bölgeleri işgal ettiler; birçok savaşlar yaptılar; nihâyet Ermeniler Rüstem'i şehîd ettiler. Bu büyük Türkmen hareketi Şarkî-Anadolu, şimalî Suriye ve Irak taraflarına da yayıldı; bir kısmı da Selçuklu-Bizans hudutlarına da varıp yurtlar kurdular. Göçebelerin feodal beylerin hâkimiyetinde bulunduğu Selçuklu devletine çok zayıf bir bağ ile tâbi olduklarını ve seyyar beylikler teşkil ettiklerini Bizanslılar gibi Ermeniler de anlayamıyor; bu göçebe hareketlerini II. Kılıç Arslan'ın yaptırdığını sanıyorlardı⁹⁵. Atabeyler, Sökmenli ve Saltuklu komşu devlet ve beylikleri, ara-sıra, Gürcistan'a sefer yapıp bu milleti tenkil edip intikam almışlarsa da, Kırıl David ve Kraliçe Thamara zamanlarında, Gürcü-Kıpçak taarruzlarının gücü devam etti. Bu durum dolayısıyla Avrupalılar Türk-İslâm dünyasını arkadan vuran bu taarruzlara "La Croisade Georgiens" (Gürcülerin haçlı seferi) adını vermiş; fakat küçük Gürcü milletinın gösterdiği bu kudretin sebepleri ve bilhassa Kıpçak askerlerinin başlıca rolleri üzerinde durmamışlardır.

14. Türk Dünyası ve Kıpçaklar

Oğuzlar Sir-derya boylarında İslâmiyeti kabul ettikleri ve bilahare yabguları da bu dine girdikleri zaman Büyük Türk muhâceretinin baskısı ile Şâmânî Türk kavimleri gibi Tuna havzasına kadar uzanmış; nihâyet Balkanlara

⁹⁵ Brosset, I, s. 415-418; Urfalı Vahran ve Sempad (*Documents Armeniens*, I, s. 510, 511, 528; Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 321. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 215, 216. Gürcü kaynakları Kafkasya'da Ermeni kaynakları da Şarkî-Anadolu'da bu büyük Türkmen hareketinin başında aynı Türkmen beyi Rüstem'in adını verirler. Türkmenler İslâm memleketlerine dokunmak istemedikleri için istilâ ve yağmalarını Hristiyan hudutlarında yapıyor, ya toprak kazanıp oralarda yerleşiyor ve düşmandan aldıkları ganimet ve esirler ile maddî imkânlarını arttırıyorlardı. Bu sûretle hem devletin hudutlarını muhafaza ediyor ve genişletiyor; hem de Türk devletlerinin orduları yanında savaşlara yardım ediyorlardı.

ve Orta-Avrupa'ya kadar yayılmışlar; hatta Macaristan'da uzun müddet Kumanca konuşup nihâyet ırkî yakınlığı bulunan bu millete karışmışlardır. Kıpçakların ağırlığı şimalde olup garp kabîleleri (Kumanlar) arasında Hıristiyanlık yayıldı. Şark kabîleleri de sür'atle müslüman oluyordu. Bu sebeple, bu büyük kavmin ağırlığı daima şimalde bulunmakla beraber, mühim bir kısmı da Türk-İslâm dünyasına gelmişti.

Filhakika XI. asır sonlarında Kirman Selçuklularında bir Kıpçak kumandanı rol oynuyor; Artuklu devleti 1120 (515) yılında Meyyâfârikîn'de bir Kanglı emîrini vâli bulunduruyordu. Musul havâlisinde Şehrizûr kalesini merkez yapan Arslantaş oğlu Kıpçak emîri de bu dağlı bölgede müstakil bir beylik kurmuş ve Türkmenler arasında da çok nüfûz kazanmıştır. Musul atabegî 'İmâdeddin Zengî (1127-1146) onun hâkimiyetine nihâyet vermek isteyince yakınları kendisine Kıpçak emîrinin kuvvetinden bahisle sıkıştığı takdirde memleketini Selçuklu Sultan Mes'ûd'a teslim edebileceği fikrini iler sürdüler. Bununla beraber Atabeg kararından dönmemiş; birkaç çarpışma sonunda emân dileyerek, 1140 yılında teslim olmuş; Emîr Kıpçak ve evladları XIII. asrın başlarına kadar Atabegler hânedanına hizmet etmişlerdir. Son Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul'un (1177-1194) ordusunda 10.000 Kıpçak süvarisi bulunuyordu⁹⁶. Türkiye Selçuklularında, ordunun esasını toprağa bağlı sipahiler (iktâ sahipleri) teşkil etmekle beraber, ücretli müslüman ve hıristiyan askerleri yanında Kıpçak ve Yıva kıtalarının da daima mevcûd olduğunu İbn Bibî, sık sık yazmıştır. Kıpçak köle ve câriyeleri şimalden İslâm ülkelerine sevkediliyor; bu büyük ticâret yolu üzerinde Sivas ve Halep şehirleri başlıca pazar teşkil ediyordu. Türkiye'nin başlıca şehirlerinde mevcûd "Gulâm-hâne"(köle mektep)leri Selçuklu saray ve ordusu, devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için sarışın Kıpçak çocukları burarlarda tahsil ve terbiye görerek seçkin köle ve câriyeler yetiştiriyorlardı. Bu Kıpçak akını ile Eyyubî orduları bu kölelerden meydana gelmiş ve nihâyet Mısır ve Suriye'de büyük bir Memlûk imparatorluğu meydana çıkmıştır. Memlûklar yalnız orduyu teşkil etmiyor; askerî ve idarî makamlar ellerinde bulunuyor; pek çok ilmî, edebî, dînî şahsiyetler ve tarihçiler de onlar arasında yetişiyordu. Mısır ve Suriye'de olduğu gibi diğer İslâm ülkelerinde de

⁹⁶ İbn ul-Esir, *Tarih Atabekiyye el-Musul*, RH. Cr. II, s. 102; aynı müellif, *Tarih*, XI, s. 29; Reşîdeddin, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Ankara 1960. s. 187; İbn ul-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn (İbn ul-Kalânîsî hâşiyesi)*, s. 208; Efdaleddin Kırmânî, *Vakayî-i Kirman*, Tahran 1326, s. 21.

Türkçe ve Kıpçakça lügat kitaplarının yazılması Türk dilinin ne derece yaygın olduğunu göstermektedir⁹⁷.

Moğol istilâsı diğer kavimlerden çok fazla Türklerin felâketine ve kurtulanların göçlerine sebep olurken Kıpçaklar da aynı âkibete uğradı. Filhakika Hârizm-şâh Muhammed'i tâkip eden bir Tatar ordusu Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı süratle yağmalarken Şîrvan'a yürüdüler. Kıpçaklar'a hediyeler ile birlikte elçi gönderip "*Biz ve siz aynı cinsteniz*" diyerek onları yanlarında bulunan Alanlar ve Lezgilerden ayırdılar. Fakat bu teminata inanan ve dağınık bulunan Kıpçaklar Moğolların ani bir saldırısına mâruz kaldılar; dağlara ve ormanlara kaçarak çoğu kılıçtan kurtuldu. Buradan süratle Kafkas geçitlerini (Derbend'i) aşip asıl *Kıpçak-ili* (Kumania) ülkesine girdiler. Kıpçakların bir kısmı Kief Rusyası arazisine, Balkanlara ve Orta-Avrupa'ya göçtüler. Kırım'a sığınan Kıpçaklar, Tatarlar taarruza geçince, meşhûr ticâret şehri Sudak (Sugdak) da gemilere binip "*Hazar denizi*" (Karadeniz) yolu ile, 1222 yılında, Sinop limanına çıktılar ve diğer tâifeler de onları tâkip ettiler. Kalabalık bir Kıpçak nüfus da Kafkas geçitlerini aşip Şîrvan'a indiler. Bunlar "Hârizm sultanının hizmetinde bulunmuş müslüman Kıpçaklar" olduklarını bildirip sadâkat göstereceklerini ve Gürcülere karşı hizmet edeceklerini söylediler. Lâkin Şîrvan-şâh sığınma hakkını tanımadığı için Kıpçaklar Karabağ ve Azerbaycan'a vardılar. Gence vâlisine Atabeg Özbeg'in emrine girmek istediklerini bildirdiler. Nitekim Gürcülere karşı savaşırlara başladılar⁹⁸. Moğolların gelişinde Gürcistan ciddî bir istilâyâ uğramış ve 1225 yılında Gence şehrini kuşattılsa da mağlûp olarak döndüler.

Moğol istilâsı karşısında kahramanlık destanı yaratan Hârizm-şâh Celâleddin Mengü-birtî Azerbaycan'a gelip burada İslâmın kalesi olan yeni bir devlet kurdu. İrâdeden mahrum ve eğlenceye düşkün Atabeg Özbeg, Şîrvan-şâh gibi liyâkatsiz ve kötü bir devlet adamı idi, ve 1225'de ölünce ona ait ülke Sultan Celâleddin'in hâkimiyetine geçti. Hârizm-şâh'ın ilk işi Türk-İslâm dünyasına hâlâ taarruzlarda bulunan Gürcistan'ı tenkil ve arkasını takviye etmek oldu. Bu karar aynı zamanda, Moğol tahribat ve kıtalleri karşısında, Türkistan'dan kopan sel gibi insan dalgalarına göç yolunu emniyete

⁹⁷ Ortaçağlar Türkiyesine ve diğer İslâm ülkelerine akan Kıpçak köle ve câriyeleri (gulam ve kenizegân-i Kıpçak), Kıpçak askerleri (Leşker-i Kıpçak) ve bunları yetiştiren "Gulam-hâne"ler hakkında burada kısaca da olsa daha fazla bilgi veremeyeceğiz.

⁹⁸ İbn ül-Esîr, XII, s. 149-150, 156-157; İbn Bibî, s. 303-304; İbn Vâsıl, *Müferric ul-hürûb*, s. 88a; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 357-359. Sultan Alâaddin Keykubâd zamanında Hüsâmeddin Çoban kumandasında, 1227 yılında, Selçuklu donanması, Kırım (Sudak) seferini yapmış, Sinop ve Kastamonu havâlisi Kıpçak köleleri ile dolmuştu.

almak için de zaruri idi. Filhakika Moğollar henüz şarkta düşürülmemiş şehirler ile uğraşırken Gürcistan'a karşı sefere girdi. Bu haberi öğrenen Gürcüler de başta Kıpçaklar olmak üzere Abhazlar, Ermeniler, Alanlar, Karadeniz Rumları ve Canit halkı (Çan'lar)dan mürekkep bir ordu topladılar. Sultan Gürcistan fetihlerine devamla, 1226 yılında Tiflis'e yaklaştı. Gürcü ordusunun "sağ kanadında 20.000 kişilik seçkin Kıpçak askerlerini görünce bayrak ve nişanları ile tanıdı". Kaçkar beyi Çağırak Kıpçaklara "bir ekmek ve biraz da tuz" gönderdi. Hârizm-şâh bununla babasının gazablandığı bu Kıpçaklara şefaatt ettiğini ve üzerlerinde "tuz hakkı" (hakk-ı nemek) olduğunu hatırlatıyordu. Nitekim bu Kıpçaklar bu temas ve hatıraya saygı gösterip cepheden çekilmişlerdi. Sultan bir asırdan beri Gürcistan'ın payitahtı olan Tiflis'i fethetti⁹⁹.

Hârizm-şâh Moğol istilâlarından ve Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubâd'ın hudud boyunca Gag (Hâk) ve başka kaleleri, 1231 yılında, fethinden sonra Gürcü ordusu artık dağılmaya başladı. Bu münâsebetle II. Gıyaseddin Keyhusrev'in Köseadağ muharebesinde (1243 senesi) Moğollara karşı savaşa girerken, Gürcü kumandanları arasında, Kıpçak olduğu anlaşılan "Gürcü prensi ve Gag senyörü Ay-buğa"nın sultanın karşısında bulunduğunu belirtmeliyiz. Bununla beraber bu devrede Selçuklu ordusunda Hıristiyan ücretlikçileri içinde Gürcü ve Kıpçak askerleri ve hatta Gürcü *aznavur* (beylerinin) bulunduğunu da biliyoruz¹⁰⁰. Gerçekten şarkta olduğu gibi Kafkasya'da ve Gürcü ordusunda şâmânî veya Hıristiyanlaşmış Kıpçaklardan da müslümanlar gibi, Türkiye'ye gelmişlerdi. Oğuzlardan başka Karluk ve Kıpçaklar da, böylece Türkiye'nin nüfusunda ve kan karışmasında ikinci derecede rol oynamış; Kıpçakların Kafkasya'da kalan diğer Türklere karışanları da çok olmuştur¹⁰¹.

⁹⁹ M. Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, Farsça metin, s. 142, 145, 147, 150; İbn ül-Esir, XII, s. 163, 165-108, 173-175; Cuveynî, II, s. 170-174.

¹⁰⁰ Brosset, *Zeyl* (Genceli Kiragos'tan tercüme) s. 447; İbn Bîbî, s. 420, 421, 485, 524; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 334, 486.

¹⁰¹ Asırlarca Hazar ve Karadeniz şimalinde hâkimiyet süren Hazarlar Kafkasların cenûbunda da bulunuyordu, bu imparatorluğun yıkılışından sonra da bir kısım Hazar bakileri daha Derbend'den aşağı inmiştir. Alp Arslan'ın Kafkasya seferinde (1064) bu ülkede birçok Türk kavimleri vardı, ki bunlar arasında Kumık veya Gumıklar (Gumikiyye) henüz kâfir olup Dağıstan hududunda ve Hazar Denizi yakınında oturuyordu. Ebû Hâmid Endülü'sî XII. asırda bunların da müslüman olduğunu görmüştür. Kumuk veya Gazi Kumukların başında bir Kıpçak hânedarı hüküm sürüyor; Kumuklara ait *Şamhal* unvanını taşıyordu. Anadolu'ya Doğu, Şimal ve Garptan gelen ve Türkiye'ye dağılan Kıpçak, Kanglı ve Kumanlara ait bulunan bir takım köy adları bugüne kadar

Moğol istilâsı karşısında Kıpçaklar büyük nüfus kayıplarına uğradı. Bunların garp kolu Kumanlar da, Balkanlar'da ve Orta-Avrupa'da savaşlar ve yerli halklar arasında hıristiyanlaşmak sûreti ile erimişlerdi. Cenup ülkelerine varan Kıpçaklardan ırkdaşlarına karışanlar müstesna, Mısır ve Suriye'ye giden urugdaşları asırlarca mevcûdiyetlerini muhafaza etmişler ise de nihâyet onlar da Araplaşmışlardı. Bulgarlar ve diğer şimal Türkleri de Moğol istilasının büyük tahrip ve kıtallerine uğramışlardı. Bununla beraber Avrupa'lı seyyahlara göre, Tuna havzasından Orta-Asya'ya kadar uzayan azim bozkırlar yine bu büyük kavim (şarktaki Kanglılar dâhil) tarafından meskûn bulunuyordu. Bu büyük mesâfeler kabileler arasında, boy begleri idâresinde taksim edilmişti. Bu sebeple Şarkî Avrupa'da, Hazar ve Karadeniz'in şimalinde kurulan Moğol hanlığı, yani Altın-ordu devleti Kıpçaklar, Bulgarlar (Kazanlılar) ve diğer Türk unsurlara dayanıyordu. Nitekim bu ülkede bulunan Tatarların han ailesi ve Tatarların sayısı 6000'den fazla değildi. Bu sebeptendir ki, Altın-ordu hanlığı, Türkistan ve İran Moğollarından önce ve sür'atle Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştı.

Bu durumda garp kolunu teşkil eden Kumanlar bir yana, Kıpçaklar Altın-ordu'nun temeli olmuştur. Bununla beraber Balkanlarda kalan ve yerleşen Türklerin bir kısmı, Hıristiyan olan Gagavuzlar, mevcûdiyetini muhafaza ettiği gibi, Osmanlılar zamanında müslüman olduğu muhakkaktır. Kıpçakların hanlarına ait bazı kayıtlar mevcut olmakla beraber bu büyük kavim siyasî birlikten mahrum bulunuyor ve boylar beylerin hâkimiyeti altında belli yurtlarında oturuyordu. İslâmiyetin yayılmasına rağmen XIII. asır ortalarında bozkırları aralarında taksim etmiş göçebe Kıpçaklardan çoğu henüz şâmânî idiler. Nitekim bu devrin Avrupalı seyyahları Kıpçakların siyasî ve içtimaî teşkilat ve örf(türe)leri, kültürleri, hayatları, din ve dilleri hakkında çok güzel tasvir ve bilgiler vermişlerdir¹⁰². Bununla beraber Moğol kıteline rağmen Kıpçak-ili yine de büyük bir kavim teşkil ediyordu. Lâkin bir yandan siyasî, dînî birlikten ve jeopolitik hudutlardan mahrum bulunmaları, öte yandan Balkanlar'da ve Orta-Avrupa'da din değiştirip yerli kavimlere karışarak erimleri Kıpçak veya Kumanların sahneden çekilmelerine sebep oldu. Fakat Kumanların yok olmalarına mukabil gittikçe müslümanlaşan Kıpçak-

yaşamıştır: Kıpçak, Kıpçak, Kıpçak, Kankıllı, Kanlı, Kanlı-âbad, Kanlı-afşar, Kuman, Koman, ve Kunlar köy isimleri bu boyların canlı hatıralarıdır (bak. *Köylerimiz*).

¹⁰² XIII. asra mensup Avrupa seyyahları arasında en geniş malûmat veren *The Journey of W. Rubruck'un seyahat-nâmesi* (London 1960) ile bunun tercümesini yapıp mühim notlar koyan W. Rockhill'i başta zikretmek lâzımdır.

lar Şimal Türklüğü ve Altın-Ordu'nun başlıca dayanağı olmuş; bütün kayıplar yarıyı geçmemiştir.

Filhakika Moğol istilâsında Türkistan, büyük tahribata, insan katliamına ve göçlere rağmen, Hârizm ve Soğd bölgelerinde de tamamen Türkleşmiş,¹⁰³ Ak-hun ve Gök-türk devirlerinde siyasî hâkimiyetle birlikte Türk yayılışı Horasan ve Afganistan'da da kesifleşmiştir. Bamyân, Keşmir ve Pencâb havâlisi de asırlarca Türk muhâcirlerine sahne olmuştur. Filhakika Ak-hunlar ve Gök-türkler zamanında Horasan ve Afganistan'da oturan ve siyasî hâkimiyetle birlikte göçen *Eftalitler* (*Abdal*, *Haytal* veya cemi: *Hayâtîle*) Hindistan'a kadar yayılıyor; buralarda *tekin* unvanı taşıyan beylikler Gök-türk kağanları devrinde Bamyân ve Pencâb bölgelerinde de mevcûd idi. Buralarda Hâtun ile oğlu Yel-tekin'e ait mâbedler inşa edilmiştir¹⁰⁴. Horasan ve Afganistan'da Eftalit Türkleri ise, VIII. asırda gelen Oğuzlar ve husûsiyle Halaç(Kalaç)lar ile birlikte yaşıyorlar idi. Gazneli Sultan Mahmud'un Hind yarım adasına seferlerinde çok sayıda Oğuz ve Halaç askerleri bulunuyordu. Gazneli Sultan İbrahim'in 1079 (472) yılında Lahor havâlisini fethi ile ilgili bir rivâyet kayda şâyândır. Buna göre Sultan denize kadar ilerlemiş, ve bu tarihin başlattığı seyrin sonunda Pakistan devleti ile bir millet meydana çıkmış; Türkiye gibi Pakistan da Türkistan'ın hayırlı bir evlâdı olmuştur.

¹⁰³ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 126; Zeki Velidi Togan, *Harezmce tercümeli Mukadimet ül-edeb*, İstanbul 1951, s. 34-35.

¹⁰⁴ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue*, s. 160, 196, 198, 200. İslâm kaynakları Eftalitler, Oğuzlar ve Halaçlar hakkında çok tafsilat verir.

VI. BÖLÜM
TÜRKİYE SELÇUKLULARI

1. Türklerin Anadolu'da Yerleşmesi

Oğuzların, Çağrı-beg ile 1018'de, başlayan ve Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna, 1040 yılına kadar devam eden ilk akınları devri bir keşif hareketinden ileri tarihî bir mânâ taşımaz. Fakat Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Malazgirt zaferine kadar süren otuz (1040-1071) yıllık devrede kesifleşen Türk gaza ve savaşları Anadolu'da *Bizans'ın mukavemetini kırma ve bu ülkede yurt kurma* bakımından büyük bir ehemmiyet arzeder. Gerçekten kuruluşundan beri Selçuklu imparatorluğu'nu uğraştıran en mühim meselelerden biri kendi beyleri idâresinde müstakil hareket eden, yurt bulmak ve sürülerini beslemek zorunda kalan Türkmen boyları idi. Tuğrul-beg, Alp Arslan ve Melik-şâh gibi ilk büyük sultanlar Türkmen muhacirlerini Anadolu'ya sevk ederken hem İslâm ülkelerini onların akınlarından ve devleti âsâyışsizlikten kurtarıyor; hem urugdaşlarına yurt buluyor ve hem de Bizans'a karşı daimî bir kuvvet kazanıyorlardı. Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu siyaset ve zarûretlerin bir neticesi olarak gerçekleşmiştir. Böylece Anadolu otuz sene Türk nüfusu baskısına uğramış ve gazalarına sahne olmuştur. Bazan Selçuklu ordularının himâyesinde, bazan müstakil gruplar halinde sefer yapan ve her yıl biraz daha ilerleyen Türkmenler Azerbaycan'dan Şarkî Orta ve Garbî Anadolu'ya kadar yayılıyorlardı. Bununla beraber Türkmenler Malazgirt zaferine kadar, henüz bu ülkede emniyetle oturamamışlardı. Zira yapılan bunca fetih ve ilerlemelere rağmen Anadolu'da pek çok müstahkem şehir ve kale arkada kalıyor; mahallî Bizans garnizonları veya imparatorluk orduları da sık sık Türkmenleri tâkip ediyordu. Bu sebeple Türkmenler fetih ve istilâlarını yaptıktan sonra sıkışınca Azerbaycan ve İran'a dönüyor; bazan da Irak ve Suriye taraflarına çekiliyorlardı.

Malazgirt zaferi ile Bizans'ın mukavemeti kırılıp artık Türkler karşısında bir ordu kalmayınca Anadolu'da sür'atle bir yayılma ve yerleşme devri başlar. Gerçekten tarihinde birçok kavim ve medeniyetlere sahne olan *Anadolu'nun etnik siması*, 1071'den sonra, öyle sür'atli bir değişikliğe uğradı, ki

bu büyük muhâceret ve iskân hareketi araştırılmadığı ve anlaşılamadığı için Türkleşme hâdisesi bir muammâ halinde kalmış ve çok defa yerli halkların toptan *ihtidâ* veya *imhâsına* atfolunmuştur. İhtidâ ve karşılıklı nüfus zâyiatı bahis mevzuu olmakla beraber büyük muhâcereti ve etnik değişimleri itibara almayan bu tahminî görüşlere artık bir ehemmiyet verilemez¹. Kaynaklar Horasan'da Selçuklu devleti kurulduğu zaman Türkistan'dan İslâm ülkelerine vukûbulan muhâcereti nasıl sel gibi tasvir etmişlerse Malazgirt zaferini müteakip Anadolu'ya akan insan dalgalarını da aynı şekilde aksettirirler. Bir anonim Bizans kroniği: “kara ve deniz sanki bütün dünya kâfir barbarlar (Türkler) tarafından işgal edildi ve ıssızlaştırıldı. Onlar Şarkın (Anadolu'nun) bütün köylerini, evleri ve kiliseleriyle birlikte, yağma ve istilâ ettiler” ifâdesiyle durumu, açıkça ve biraz hissî olarak, tasvir eder². Başka bir kronik Türklerin Anadolu'ya, eskisinden farklı olarak, artık bir yağmacı değil işgal ettikleri bölgelerin hakikî sahibi sıfatıyla girdiklerini beyan ederken daha isâbetli bir görüşü temsil eder³. Türk fetihleri önünde kaçan Rumlardan veya rumlaşan yerli halklardan başka Anadolu'dan Balkanlara nüfus nakledildiğine dair bir haber de çok dikkate şâyândır. Filhakika Süryanî tarihçisi Mihael'e göre: “Türklerle yenilen Rumlar bir daha onlara karşı duramadılar. İmparator Mihael'i korku aldı. Korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak sara-yından ayrılıp Türklerle karşı çıkmadı. Hristiyanlara acıyarak adamlar gönderdi ve Pont'da kalmış halkın bakiyelerini, eşyalarını atlara ve arabalara yükletip denizin ötesine (Balkanlara) nakletti. Böylece ahâlisiz kalan bu bölgelerde Türklerin yerleşmesine yardım etti ve bu sebeple de o, herkesin tenkidine uğradı”⁴. Başka kaynaklarda rastlanmayan bu kayıt Anadolu'nun Türkleşmesi bakımından pek mühimdir.

Azerbaycan Anadolu'ya akan bu nüfus hareketine bir köprü vazifesini görmekte ve bu husus kaynaklarda akis bulmaktadır. Bir Gürcü kaynağı: “Türkler Tiflis'ten Berdea'ya (Errân, yâni Karabağ'ın merkezi) kadar bu güzel yerlerde çadırlarını kurmuşlardı. At, katır, deve ve koyunları sayısızdı. Buralarda çok güzel bir hayat sürüyor; avlanıyor, eğleniyor, dinleniyorlar ve hiç bir mahrumiyet görmüyorlardı. Şehirler ile ticâret yapıyor, bu esnada bizim memleketimize de giriyor ve birçok esir ve ganimet elde ediyor; baharda

¹ Bak. Osman Turan, “Islamisation dans la Turquie du Moyen-Âge”, *Studia Islamica*, X (1959) s. 137-152.

² Nşr. Sathas, *Bibliotheca Graeca*, VII (1894), s. 169; A. Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris 1932, I, s. 468.

³ J. Skylitzes, *Historia* (Bonn), s. 708.

⁴ *Chronique*, III, s. 160, 172.

Somhet ve Ararat (Ağrı) dağlarına çıkıyorlardı. *Sanki Türkler dünyanın her tarafından bu memlekette randevu vermişlerdi. Sultan dâhil kimse onları buradan koğamaz, çıkaramaz ve kendilerine zarar veremezdi.*" tasviriyle Azerbaycan ve Kafkasya'da Oğuzların yığılması ve göçlerini çok güzel belirtmiştir⁵. Aynı Gürcü müellifi Anadolu'ya vukûbulan Türkmen akınlarından birini de çok canlı bir şekilde tesbit eder: *"Türklerin kudreti dolayısıyla Rumlar Şarktaki bütün şehir ve kalelerini bırakıp gidiyor; bu bölgeleri Türklere terk ediyor ve onların burarlarda yerleşmelerine imkân veriyorlar. Hududlarda komşumuz olan Türkler her tarafı istilâ ediyorlar.* Kudretli Emîr Ahmed kumandasında Kars'ı aldıktan sonra Türkler, anı bir saldırıyla, kiral Giorgi'yi kaçırmaya mecbûr ettiler ve pek çok esir ve ganimet aldılar. Dönüşte *Rum ülkelerine Türk kitleleri sevkeden İasi (A-yaz?) ve Bujgob (Mengüçik?) adlı iki büyük emîre rastlayarak ganimetleri gösterdiler: 'Neden Rum memleketlerine gidiyorsunuz? İşte Gürcistan insandan hâlî ve servetle dolu' dediler. Bunun üzerine yollarını değiştirip, çekirgeler gibi, memlekete yayıldılar. Böylece, 1080 yılı Haziran'ında, Acara, Şavşat, Kartlı ve denize kadar bütün bölgeler Türklerle doldu... Rumların devleti çöküntü hâlinde idi. Zira Türkler denizin berisinde kalan bütün ülkeleri (Anadolu) işgal etmişti"*⁶. Bu metinler Anadolu'nun Türkleşmesi hakkında en mühim vesikalar arasında büyük bir değer taşırlar.

Ortodoks Bizanslılar Şarktan ve Orta Anadolu'dan Garbî Anadolu'ya ve Balkanlara doğru çekilirken Ermeniler de Türklerin önünden Torosların dağlık bölgeleri ve Kilikya istikametinde göçmekte ve evvelce Bizans'ın bu taraflara sürdüğü nüfuslarını kesifletirmekte idiler. Çağdaş bir Ermeni müellifi: *"1080 yılı Martına doğru Okyanus denizi berisinde (Anadolu'da) bulunan bütün Hristiyan memleketleri Türklerin istilâsına uğramış ve hiçbir vilâyet bundan kurtulamamıştı... Bir çok vilâyetler boşaldı; artık Şark milleti mevcut değildir"* ifâdesiyle Türk istilâ ve göçlerini belirttikten sonra Ermeni halkın muhâceretine temasla da *"Tarsus'a, Maraş'a ve Delûk'a (Halep yakınında) kadar civar bölgelerde kargaşalıklar hüküm sürüyordu. Zira bu havâlide halk kitleler halinde birbiri üzerine atılıyor; binlerce insan birbirinin yolunu tıkıyor; çekirgeler gibi yeryüzünü kaplıyor ve her taraf insan dalgaları ile doluyordu"* cümleleri ile Ermenilerin şarktan garba ve cenûba intikalini meydana koyar ve birinci Haçlı Seferinden sonra Kilikya'da kurulan Ermeni prensliği ve kiralığının menşesini de gösterir⁷. Anadolu'nun ilk fetih devresinde Türkleşmesi hakkında burada verebildiğimiz bu kadar bilgi umûmî bir fikir edinmeye kâfidir. Bir-

⁵ Brosset, I, s. 346-349.

⁶ Brosset, *Histoire de la Georgie, traduit du georgien*, Petersburg, 1849, I, s. 359.

⁷ Urfalı Mathieu, *Chronique*, Paris 1858, s. 181-132.

kaç asır süren muhâceret ve Türkleşmenin ikinci büyük safhasını Moğollar önünden kaçan türlü Türk kavimlerinin Anadolu'ya gelişleri ve XIII-XIV'üncü asırlarda Orta Anadolu'dan sahillere yayılması teşkil eder. Türklerin boğazlara kadar ilerleyişlerinden yedi yıl sonra, 1080 yılında, henüz Anadolu'da yerleşmemiş ve devlet kuramamış olduklarına ve bu sebeple de bu ülkeden atılmaları mümkün olduğuna dair ileri sürülen⁸ ve bazı âlimlerce de benimsenen⁹ bir fikrin isabetsizliğini meydana koyarken bu hatanın Türk tarihine, Selçuk devleti ve muhâceretinin mâhiyetine vukufsuzluktan doğduğuna da işaret etmeliyiz.

2. Türkiye Selçukluları Devletinin Kuruluşu (1075)

Türkiye Selçukluları devleti bu kesîf nüfusun Anadolu'ya intikalinden sonra ve o sâyede kurulmuştur. Bu devletin kurucusu olan Kutalmış'ın oğlu Süleyman-şâh (Selçuk'un oğlu olan Arslan-yabgu'nun torunu) Malazgirt zaferini müteakip Anadolu fethine gönderilen şehzâdeler ve Türk beyleri arasında mevcûd değildi. Bu sırada Anadolu'ya gelen Artuk beg Kızıl-İrmak ve Yeşil-İrmak havzalarında mühim fetihler yaparak (*Dânişmend-nâme*'de *Artuhî* adıyla destânî bir hüviyet kazanır), 1072 yılında, Isak Komnenos kumandasında bir Bizans ordusunu mağlûp ve kumandanlarını esir ettikten sonra Sakarya boylarına kadar ilerledi. Normand reisi Russel Bizans tahtına Yunannis Dukas'ı çıkarmak ve Anadolu'da ayrı bir devlet kurmak teşebbüsüne girişince imparator Mihael, daha tehlikeli bir durum karşısında, Artuk beg ile anlaşmaya ve onun yardımına başvurmaya mecbûr oldu. İmparatora karşı isyânları bastıran Artuk beg bu sâyede fetihlerini İzmit Körfezine kadar ilerletti¹⁰. Alp Arslan'm ölümü üzerine saltanat mücadelesi başlayınca Artuk beg merkeze çağırıldı ve 1073 Nisanında Melik-şâh'ın Kavurt'a karşı zafe-rine hizmet etti¹¹. Artuk'un Anadolu'da 1076 yılına kadar fetihler yaptığına

⁸ J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoudes*, Nancy, 1813, s. 97.

⁹ Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, 470.

¹⁰ Bryennios. fr. trc. Cousin (*Hist. Const.*), Paris, 1672, II. s. 724, 727-738; I, Bu hususta bak. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1071. s. 50-52. Zonaras. fr. trc. İ.M. de St. Amour, Paris 1560, 108b; Anne Comnène, *Alexiade*, fr. trc. B. Leib, Paris 1937, I, s. 12-15; *Attaliates*, s. 189, 109; F. Chalandon, *Alexis Comnène*, Paris 1900, s. 29-31; M. H. Yinanç, s. 82-86; Cl. Cahen, "Premiere penetration Turque en Asie Mineur", *Byzantion*, XVIII, s. 33.

¹¹ *Anonim Selçuk-nâme*, s. 15. Kaynağın bu mühim kaydını tarih vak'aları te'yid eder.

dair bir hüküm sâdece yanlış bir tahmine dayanmıştır¹². Artuk'un ayrılışını müteakip 100.000 kişinin başında bulunan *Tutak* da İzmit Körfezine kadar ilerledi.

Türkiye devletinin kurucusu Süleyman'ın meydana çıkması ile Alp Arslan'ın ölümü ve bu sebeple de Artuk'un Anadolu'dan ayrılması arasında sıkı bir münâsebet vardır. Filhakika Alp Arslan'a karşı giriştiği saltanat mücâdelesinde Kutalmış, 1064 yılında, mağlûb ve maktûl düşünce oğulları Bizans hududuna sürgün edildi¹³. Urfa havâlisinde kuvvetsiz ve sönük bir hayat geçiren bu şehzâdeler Sultanlık mücâdelesi esnasında ve Artuk'un dönüşü üzerine fırsat buldular; Anadolu Türkmenlerini etraflarında toplamağa başladılar. Selçuk'un soyundan bir başa muhtaç bulunan bu Türkmenlerin bir kısmı da zaten Tuğrul-beg'e ve Alp Arslan'a karşı ayaklanmış ve bu sebeple Anadolu'ya kaçmış kendi mensupları olan *Yabgulular* idi. Kutalmış oğullarının tarih sahnesine çıkışlarına dair en mevsûk rivâyet, şüphesiz, 467 (1074)'de, Suriye'de, Melik-şâh'a tâbiyeti kabul eden *Yabgulu Türkmenleri* reisi Atsız'a karşı Şöklî'nin kendilerine müracaatı ve bu vesile ile de Şi'î Mısır halîfesi ile münâsebetlere girişilmesidir. Gerçekten bu mücâdelede Kutalmış oğullarından biri esir edilip Melik-şâh'a gönderildikten sonra kardeşlerden diğeri Haleb'i ve Antakya'yı kuşattı; fakat fazla vakit kaybetmeden Anadolu'ya gitti¹⁴. Böylece Anadolu'ya geçen Süleyman Konya ve havâlisini mahallî Rum hâkimlerinden aldıktan sonra yoluna devamla 467(1075)'de İznik'i fethedip kendisine payitaht yaptı¹⁵. Bu havâlide bulunan Tutak'ın veya ona mensup Oğuzların da kendisine iltihak eylediğini sanıyoruz. Bu sırada Bizans imparatorluğu öyle perişan bir durumda ve Anadolu ile münâsebetlerini o derece kesmiş vaziyettedir, ki Hristiyanlık tarihinde mühim bir mevkii bulunan İzkin'in fethi Rum kaynaklarında hiçbir akis bırakmamış ve ancak 1078'de Botaniates'in tahta çıkarılışına yardımı münâsebetiyle bu şehrin Süleyman'ın elinde bulunduğu kaydedilmiştir. Bu son hâdise fethin daha evvel vukûbulduğunu ve İslâm kaynaklarını da teyid eylediğini göstermektedir¹⁶. Böylece bugüne kadar bu fethin yılı ve *Türkiye Selçuklu dev-*

¹² Bak. M. H. Yınanç, s. 89.

¹³ Bak. III., I.

¹⁴ Sibte, *Mir'at uz-zamân*, 26a-26b, 32a-32b; İbn ül-'Adîm, *Zübde*, II, s. 42.

¹⁵ Anonim *Selçuk-nâme*, s. 36-37; Azîmî, s. 361; İbn Şeddâd, 34b; Süryânî Mihael, III, s. 172. Bu kaynaklar İznik'in fethi hakkında umûmî malûmat verirken yalnız 'Azîmî bu mühim hâdiseyi 467 (1075) yılı vak'aları arasında "ve fetehe Süleyman bin Kutalmış Nikiye" kaydını ile tesbit etmiştir.

¹⁶ Bryennios, s. 760-761; Zonaras, 109a.

letin kuruluşu tarihinin 1075 yılı olduğunu, bugüne değin bu hâdise ve kuruluş için verilen 1077, 1078, 1080 ve 1081 tarihlerinin birer tahminden ibâret olduğunu meydana koymuş oluyoruz¹⁷. Selçuk'un küçük torunu Süleyman bu yeni devleti kurmakla hem Anadolu'ya göçmüş Türkmenleri birleştirdi; hem de göçebe Oğuzların daha büyük kitleler halinde bu ülkeye gelmelerine imkân verdi¹⁸. Bu kuruluş ile yukarıda belirtilen 1080 yılına ait büyük muhâceret arasında bir münâsebet düşünmek tabiidir.

İmparator Mihael, 1074 Şubatında, Papa VII. Gregoire'a başvurarak Türklere karşı yardım istemiş, buna mukabil de Ortodoks kilisesinin Katolik kilisesine iltihakını vaadetmişti. Bu müracaatı memnûniyetle kabul eden Papa bazı Avrupa kırallarına ve bütün Hristiyanlara hitap ederek Türklerin İstanbul surlarına kadar bütün Şark imparatorluğu ülkelerini istilâ eylediklerini beyanla onları bir *Haçlı seferine* çağırması; fakat Papalık-İmparatorluk mücâdelesini bu dâvetin ancak yirmi yıl sonra netice vermesine imkân hazırlamıştır¹⁹. Katolik Avrupa'nın yardımından ümidi kesen İmparator, Melik-şâh ile bir sulh muahedesi yapabilmek için, 1079 Haziranında, Halifenin tavassutunu rica etmiş ve 1075'de hazineler değerinde hediyeleri, bir elçi ile, Azerbaycan'a gelmiş bulunan Sultana göndermiştir²⁰.

Süleyman-şâh Bizans'ta başlayan taht kavgalarına karışmak ve 1078'de Botaniates'i imparator yapmak sûretiyle hâkimiyetini genişletti, devletini kuvvetlendirdi. Bu sâyede Türk ordusu Üsküdar (*Chrysopolis*)'a kadar ilerleyerek orada karargâh kurdu. Melik-şâh Kutalmış oğullarını tenkil maksadiyle Anadolu'ya Porsuk bey kumandasında bir ordu gönderdiği zaman Bizans ile Süleyman arasında dostluk devam ediyordu. Vukûbulan muhârebeye Porsuk Kutalmış oğlu ve Süleyman'ın kardeşi olan Mansûr'u bozguna uğrattı ve öldürdü²¹. Bazı Selçuk-nâmeler bu seferin Kutalmış oğullarına değil Bizans'a karşı yapıldığını kaydetmekle kadîm Türk feodalizmine ve meseleye nüfûz edememişlerdir²². Nitekim Zonaras'a göre halifenin tavassutiyle iki hânedan arasındaki savaş durdurulmuştur. Bu hâdise Melik-şâh'ın, 1075'de,

¹⁷ Bak. J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, Melanges Ch. Diehl, I, s. 180-181; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 109.

¹⁸ Bugüne kadar karanlıklar içinde kalan İznik'in fethi ve Türkiye Selçukluları devletinin kuruluşu "I. Süleyman-şâh", (İA, XI, 201-219) ve *Selçuklular Zamanında Türkiye* (s. 53-54) adlı tedkiklerimizle aydınlanmıştır.

¹⁹ Migne, *Patrologie Latine*, CXLVIII, s. 239; S. Runciman, *History of Crusades*, I, s. 998.

²⁰ Sibte, XIII, 17a; Sadreddin el-Huseynî, s. 63-64.

²¹ Abu'l-Farac, s. 227; Cennâbî, *El-'Aylem üz-zâhir*, Ayasofya, No. 3033, s. 470a.

²² 'İmâdeddîn, 70; Sadreddîn, 71-72.

Mihael ile bir anlaşmaya vardığını, Süleyman ile Botaniates arasındaki ittifa-ka karşı Porsuk'un gönderilmiş olduğunu telkin eder. Fakat Porsuk'un dönüşünden sonra imparatorla Süleyman-şâh'ın arası açıldı; bu sefer taht iddiasında bulunan N. Melissenos'u destekleyen Selçuk sultanı bu sâyede Frikyâ ve Garbî Anadolu'da henüz ele geçmeyen yerleri fethetti. Bu sebeple imparator 1080 senesinde İznik üzerine bir ordu gönderdi. Seferden dönen Süleyman-şâh bu orduyu bozdu ve Türkler boğazların Anadolu sahillerini işgal edip orada gümrük dairesi kurarak gemileri kontrole başladılar. Türklerin donanması olmadığı için deniz İstanbul'u ve Bizans İmparatorluğu'nu korudu. 1081 senesinde Alexis Komnenos imparator olunca ilk iş olarak Süleyman ile bir anlaşma yapıp Balkanlardaki Türklerin istilâlarına karşı hareket etti. Zira İstanbul için Şâmânî Türkler daha büyük bir tehlike oldu; bu muahede sâyesinde Selçuk sultanı da hâkimiyetini Şarkta genişletme imkânlarını buldu. Zira bu taraflarda mühim vak'alar cereyan etmiş; içtimaî ve siyâsî nizâm bozulmuştu²³.

Anadolu'da Bizans hâkimiyeti çökünce Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında bir takım Ermeni prenslikleri teşekküle başlamıştı. Bunların başında Filaretos geniş bir bölgeyi idâresine almış ve Malatya'ya hâkim olan Ermeni Gabriel de onun tabiiyetine geçmişti. Böylece Selçuk Türkiyesinin Şark ve Cenubla münâsebetlerini tehlikeye sokan bir engel hâsıl olmuştu. Bu sebeple Bizanslılarla sulh yapan Süleyman, 1082(475)'de, Kilikya'ya indi ve 1083'de Adana, Tarsus, Masisa ve Anazarba şehirleri ile birlikte bütün bu bölgeyi fethetti²⁴. Tehlikeyi gören Filaretos Melik-şâh'a giderek İslâmiyeti kabul etti ve ondan hâkimiyeti için de bir ferman aldı. Urfa'ya döndüğü zaman onun din değiştirmesinden ve zulmünden şikâyetçi bulunan Antakya hristiyanları ve hattâ bir rivâyete göre bizzat Filaretos'un oğlu da dâhil olarak Süleyman-şâh'ı dâvet edip şehri ona teslim ettiler²⁵. Süleyman-şâh 17 Birinci Kânun 1084 (15 Şubat 477)'de Antakya fethi ile meşgûl iken Arap emîri Şeref üd-devle Müslim ile ihtilâfa düştü. Melik-şâh bu sırada Musul'a gelmiş; Müslim'i itaate almış; fakat Tökiş'in isyânıyla Horasan'a dönmek mecbûriyetinde kalmış bulunduğundan, Süleyman-şâh'ın bu ilerlemesi karşısında ses çıkarmamış ve hattâ resmen onun kendisine karşı itaatkâr davranmasını memnûniyetle karşılamıştır. Vukûbulan savaşta Müslim mağlûb

²³ Bryennios, s. 770-774; 794-796; Zonaras, s. 109a; Anne Comnène, I, s. 18, 21, 69, 71, 131, 137, 138; Attaliates, s. 226, 207, 270; Chalandon, s. 66-72.

²⁴ Sibt, 62b, 71a; 'Azimî, s. 364; Süryânî Mihael, s. 179; Abu'l-Farac, s. 229.

²⁵ 'Azimî, s. 365; İbn Kalânîsî, s. 117; İbn ül-Adîm, *Zübde*, II, Neşr. Sami Dahan, Şam 1954, s. 88-89; İbn ül-Esir, X, s. 47.

ve maktül oldu. Bu genişleme siyaseti Türkiye sultanı Süleyman-şâh ile Melik-şâh'ın kardeşi Şam meliki Tutuş'un arasını da gerginleştirdi. Filhakika Haleb'in muhâsarası sırasında Artuk ile birlikte gelen Tutuş'un ordusuna mağlûp olan Süleyman-şâh, 6 Haziran 1086 senesinde, hayatını kaybetti.

Böylece Süleyman az zaman zarfında kuvvetli bir devlet kurmuş ve “Boğazlardan Suriye'ye kadar, uzunluğu bir ay, genişliği on gün süren bir ülkeyi hâkimiyeti altına almış idi”²⁶. Bizans'ın dinî tazyikinden ve temsil siyasetinden nefret eden Ermeniler, Süryâniler ve Pavlakîler (*Pauliciens*) gibi dinî zümreler aradıkları din hürriyetini Süleyman ve haleflerinin idâresinde buldular²⁷. Anadolu gibi henüz fethedilen bir memlekette Bizans ile husûmet ve Büyük Selçuklularla rekabet hâlinde kurulan Türkiye devleti sağlam esaslara dayandığı için onun ölümünden sonra ve halefleri zamanında husûle gelen sarsıntılara rağmen yaşayabilmiştir. Süleyman-şâh'ın bu devleti ile ilk defa biri İran'da ve diğeri Anadolu'da iki Selçuk sultanlığı meydana gelmiştir. Abbasî Halîfesi Kaim bi-Emrillah menşûr, hil'at ve sancak göndermek sûretiyle Süleyman'ın saltanatını tasdik ve ilân etti, ki onun bu sûretle Süleyman-şâh olduğu²⁸ rivâyet ediliyor. Zaten büyük sultanın iştiraki olmaksızın böyle bir hâdise müşküldü. Fakat buna rağmen Süleyman'ın sultanlığını ilân ettiği de şüphesizdir. Zira Fâtımî halîfesini tanımak mecbûriyetini duyan Süleyman'ı bu siyasetten ayırmak için Abbasî halîfesinin onun sultanlığını kabûl etmesi ve Melik-şâh'ın bir müddet buna susması tabii idi²⁹. Bu sûretle İslâm dünyasının Uc bölgesinde kurulan bu *Gazi devlet* Şi'î siyasetinden ve tesirinden kurtulmuş; sultanlığı kabul edilen Süleyman'ın Fâtımî halîfesini ve Şi'îliği bir silah olarak kullanması lüzûmu kalmamış ve Sünnilik muhafaza olunmuştur. Nitekim Süleyman-şâh Tarsus'u fethedince Şam Trablus'unun Şi'î hâkimi İbn Ammâr'a başvurarak buraya kadı ve hatip istemesi, İbrahim Yınal gibi, onun da Büyük Selçuklulara karşı mücâdele ve siyasetiyle ilgilidir³⁰. Artık bazı kaynakların, vaziyeti kavrayamıyarak, Melik-şâh'ın Süleyman'ı, Anadolu'yu kendisine iktâ eylemek sûretiyle, bu ülkeye gönderdiğine dair rivâyetlerini mevsûk sananların isâbetsizliği meydana

²⁶ Anne Comnène, I, s. 18; Guillaume de Tyr, nşr. M. Paulin, Paris, 1879, I, s. 13, 19.

²⁷ Attaliates, s. 306; C. Finlay, *History of Greece*, London 1851, s. 51; J. Laurent, *Byzance et les Turcs*, s. 51, 67, 76, 78-83.

²⁸ Süryânî Mihael, 172; Zonaras, 109a; Anne Comnène, II, s. 64; Hayton RHCr, *Documents armeniens*, II, s. 143.

²⁹ Süleyman-şâh'ın saltanatını ilân ve Halife'nin tasdik ettiğine dair bak. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 64.

³⁰ Sibt, 62a.

çıkartır³¹. Lâkin eski Türk siyasi hukukunu veya töresini ve Arslan Yabgu'dan beri iki Selçuklu ailesi arasında devam etmiş hâkimiyet ve saltanat mücâdeleleri veyahut sebeplerini anlayamayan muahhar müellifler ve modern tarihçiler Melik-şâh karşısında Süleyman-şâh'ın da Sultan olabileceğini düşünmemişlerdir. Türkiye devletinin kuruluşuna dair kaynakların kifâyetsizliği de eski ve yeni tarihçileri, Melik-şâh'ın Süleyman'ı, kendi tâbii olarak, Anadolu'ya gönderdiği zannına düşürmüştür. Buna mukabil Rum müellifleri ve modern Avrupa tarihçileri de buna benzer bir garabeti göstermişlerdir. Filhakika bu devirde Bizans imparatorlarını tahta çıkarıp indirmekle oyuncak gibi kullanan ve Alexis Komnen ile yapılan muahedeye göre fiilen olduğu gibi hukuken de Boğazlara kadar Anadolu'nun hâkimi ve sultanı tanınan Süleyman-şâh, çağdaş Rum ve modern Avrupalı tarihçilere göre hâlâ Bizans'ın bir tâbii sayılmış; Bizanslılara mahsus garip bir imparatorluk şuûr ve gurûru gerçekleri kabûle yanaşmaktan onları uzaklaştırmıştır³².

3. Süleyman-şâh'dan Sonra Türkiye

Süleyman'ın ölümü esnasında küçük yaşta bulunan oğulları yakalanıp Melik-şâh'a gönderilince Selçuklu tahtı bir müddet boş kalmış ve siyasî birlik de sarsılmıştır. Orta Anadolu'da Dânişmend şöhretiyle tanınan Ali Taylu'nun oğlu ve Süleyman'ın dayısı Gümüş-tekin Ahmed Gâzî tarafından kurulan ve bir türlü kurucusu ve kuruluşu anlaşılamayan Dânişmendliler devleti de Süleyman'a tâbi gözükmemektedir³³. Süleyman, Kilikya ve Antakya seferinde Filaretos'a karşı harekete geçerken Gümüş-tekin de Sultan ile muvazi olarak, 477(1084)'de, onun tâbii Malatya hâkimi Gabriel'e hücum etmiş; yine Süleyman'ın tâbii sanılan emîr Buldacı da, aynı harekete iştirakle; 1085 de, Filaretos'a aid Şimalî Ceyhan bölgesini ve Çankırı, Kastamonu fâtihî Kara-tekin de aynı yılda Sinop'u almıştır. Dânişmendlilerin şarkında Erzincan, Kemah ve Divriği bölgesinde Mengüçik Gâzî tarafından kurulan bir beylik de onlarla birlikte Karadeniz Rumları ile mücâdelelere katılıyordu. Anadolu savaşlarının birinde esir düşüp İstanbul sarayında ye-

³¹ Bu hususta, tafsilat *Selçuklular Zamanında Türkiye* (s. 62-63) adlı eserimizde verilmiştir.

³² Süleyman-şâh'ın Büyük Selçuklular ve Bizanslılar karşısındaki siyasî mevkii hakkında mevcûd yanlış veya tersine anlayışlar için sâdece bir kaç misâl verelim: Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolunun fethi*, s. 85-87; İ. Kafesoğlu, "Melik-şâh", *İA*, VIII, s. 668; Laurent, *Sultanat de Roum*, s. 174, 181.

³³ M. H. Yınanç, "Dânişmendliler" makalesinde bu devletin kurucusunu ve kuruluşunu anlayamamış ve hattâ Gümüş-tekin Ahmed gazi'yi iki isim ve oğul-baba sanmıştır, bak, *İA*, III, s. 468.

tiştirilen emîr Çaka da 1081'de, İzmir taraflarına kaçıp bu bölgenin Türklerini topladı; sahil Rumlarını da hizmetine alarak bir donanma vücûda getirdi ve bir devlet kurdu. Bu cesûr ve zeki Türk beyi, bu sâyede, adaları işgâle başladı. Anadolu Türkleri ve Balkanlardaki Peçeneklerle ittifak yaparak Bizans'ı düşürmeğe ve yerinde bir Türk imparatorluğu kurmağa teşebbüs etti. Onun devleti birinci Haçlı seferi sonlarına kadar yaşadı. Anadolu'da bu devirde teşekkül eden beyliklerden biri de Erzurum'da emîr Saltuk tarafından kuruldu. Bu devlet Büyük Selçuklulara tâbi idi. Van gölü havzası ve Diyarbakir havâlisi Büyük Selçuklulara mensup Türk beyleri idâresinde olup bu tarihlerde Artuklu ve Sökmenli (Ahlat-şâhlar) devletleri henüz teşekkül etmemişti. Fırat boyunda ve Toroslarda bulunan Ermeni reislerinden başka Trabzon havâlisi de Rumların elindedir. Theodore Gabras bu havâliyi 1075'de Türklerin elinden istirdat etmiş ve bir Rum dukalığı kurmuştur; bazan Türklerle de ittifak eden halefleri bu sâyede de Bizans imparatorlarına karşı istiklâllerini korumuşlardır³⁴.

Süleyman-şâh Şark seferine çıkarken yerine vekil bıraktığı Ebülkasım İznik devletini korumuş ve hattâ Süleyman-şâh'dan sonra Boğazlara kadar da ilerlemiştir. Melik-şâh Türkiye Selçuklularını itaate almak için Bozan kumandasında İznik üzerine bir ordu gönderince Ebülkasım ve İmparator Alexis, aralarında bir ittifak yapmağa mecbûr kalmışlardı. Ebülkasım İznik muhâsarasına son verilmesi için veya talep üzerine Melik-şâh'a giderken yerine kardeşi Ebü'l Gâzî'yi bırakmış idi. Fakat kendisi yolda öldürülmüş; bir müddet sonra, 1092'de de Melik-şâh ölmüştür. Melik-şâh'ın ölümü Büyük Selçuklularda saltanat mücâdelelerine sebep olmuş ve bu sâyede de onların İznik muhâsarasıyla birlikte Anadolu'ya müdâhaleleri de son bulmuştur. Filhakika, aynı sene serbest bırakılan Süleyman'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan (Dâvud) İznik'e geldiler. Kılıç Arslan babasının tahtına çıktı. Devletine hayatiyet ve kuvvet verdi; Bizanslıları Marmara sahillerinden uzaklaştırdı. İmparatorun teklifi üzerine, bu zamanda çok kuvvetlenen ve Çanakkale havâlisini de işgal ile Selçuklulara rakib bir hale gelen Çaka'ya karşı, bir ittifak yapıp onu bertaraf etti. Bu ittifak sâyesinde de serbest kalarak, babası gibi, Şark fetihlerine girişti. Malatya'yı, 1096'da, kuşattı; Gabriel'in zulmünden şikâyet eden Hristiyanların ve bilhassa Süryanîlerin yardımıyla şehri teslim alacağı sırada Haçlıların gelişi sür'atle dönmesine sebep oldu. İznik Türkleri Keşiş Pierre ile birlikte gelen câhil ve disiplinsiz

³⁴ Anne Comnène, III, s. 154, 157, 158-, Zonaras, s. 111b, 114a; Chalandon, s. 264-265; Lebeau, XV, s. 443; Finlay, s. 152. Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra çıkan ilk buhran dolayısı ile *Selçuklular Zamanında Türkiye* adını alan kitabımızda tafsilat vardır (s. 83-95).

kitleleri, 1096 Eylülünde, imha etmişti. Lâkin arkadan gelen ve şövalye, kont ve dük'lerin elinde bulunan büyük ve muntazam Haçlı ordusu İznik'i muhâsara etti. Kılıç Arslan İznik'e yetiştigi halde muhâsarayı yaramadı. Şehir daha fazla dayanamıyarak Bizanslılara teslim olurken geri çekilen Sultan da, Dânişmendli Gümüş-tekin'ile birlikte, Eskişehir civarında, Haçlıların önüne çıktı. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu; çok kan aktı ve neticede kâfir Haçlı ordusu karşısında, Türkler daha fazla zâyîata uğramamak için çekildi. Konya Ereğlisinde bir daha karşılarına çıktı ise de yine de onların Kayseri'ye doğru ilerleyen bir kolunun geçişine mâni olamadığı gibi diğer kolu da Çukurova şehirlerini Türklerin elinden aldı. Bununla beraber Kılıç Arslan, Dânişmend ve diğer Türk beyleri Haçlılara karşı Anadolu'da o kadar çetin savaşlar yaptılar ki bir milyonu aşan bu istilâ ordusu Antakya'ya ancak 300.000 kişi ile varabildi.

Anadolu Türkleri için büyük bir sarsıntı yapan Haçlı seferinden sonra Kılıç Arslan payitahtını Konya'ya nakletti³⁵. İznik ve havâlisi, yirmi beş sene Selçuklu hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, tekrar Bizanslıların eline geçti. Bununla beraber Türkler bu sarsıntıyı az zamanda atlatıp toparlandılar. Gümüş-tekin Suriye'den ilerleyen Haçlıları 1100 yılında, Malatya yakınında, bozguna uğrattı, başta Bohemond olmak üzere, bir kısım reislerini esir alarak Niksar'da hapse attı. Onları kurtarmak için 1101'de Anadolu'ya giren iki büyük Haçlı ordusundan biri Amasya civarında, öteki de Ereğli'de tamamiyle imha edildi. Bu zafer sâyesinde, Kılıç Arslan'la birlikte, Anadolu Türklerinin mâneviyatı yükseldi. Kılıç Arslan imparator Alexis ile bir anlaşma yaparak tekrar Şark fetihlerine girişti. Önce Dânişmendlileri mağlûb ve Gümüş-tekin tarafından fethedilmiş bulunan Malatya'yı, 1103'de ilhak etti. Daha ileri giderek Şarkî Anadolu beylerinin Büyük Selçuklularla alâkalarını keserek onları da kendi hâkimiyeti altına aldı. Böylece Büyük Selçuklularla başlayan ailevî rekabet Musul'un zabtı ile bir muhârebeye müncer oldu. Kılıç Arslan babasının ölümünden ve Haçlı seferinden sonra husûle gelen sarsıntıları bertaraf edip Anadolu'da siyasî birliği kurmuş ve kudretli bir devlet vücûda getirmiş iken Sultan Mehmed'in Çavlı kumandasında gön-

³⁵ Türkiye Selçuklularının ilk payitahtını Konya zannedenler sâdece bir tahmine dayanıyor; başlıca düşman olduğu için Bizans'a yakın İznik'i seçmeleri sebebini düşünemiyor ve bu devrin tarihi vak'alarını da bilmiyorlardı. Nitekim Osmanlılar da Bursa ve Edirne'yi merkez yaparlarken karşılarında Bizans ve Avrupa olduğunu hesap ediyorlardı.

derdiği büyük bir ordu ile giriştiği çetin bir savaşta, 1107'de, hayatını kaybetmekle Türkiye Selçukluları eskisinden daha şiddetli bir buhrana uğradı³⁶.

4. Buhran Devri ve Türklerin Orta Anadolu'ya Çekilmesi

Kılıç Arslan'ın ölümünde Musul vâlisi bulunan büyük oğlu Şahin-şâh (İslâm kaynaklarında bazan yanlış olarak Melik-şâh) yakalanıp İsfahan'a gönderilince Konya Selçuk tahtı tekrar sahipsiz kaldı. Haçlı seferleri ve sultanın ölümü dolayısıyla Bizanslılar artık müdafaadan taarruza geçerek bütün sahilleri istirdat eylediler. Türkler her taraftan iç Anadolu'ya doğru göçmeğe başladılar. Bu çekilişte büyük zâyiate uğruyorlardı. Ulubat gölü civarında toplanıp Anadolu yaylasına dönmekte olan kalabalık bir Türkmen halkı Bizanslıların şiddetli taarruzuna uğradı. Kadın, çocuk ayırmaksızın bir katliâm yaptılar; çağdaş bir Bizans müellifine (imparatorun kızı Anna) göre Bizanslılar "*Türklerle o kadar zâlim davrandılar, ki beşikteki çocukları da kaynar kazanlara attılar*". Ölümünden kurtulanlar siyah mâtem elbiseleri ile Anadolu'yu dolaşıp feryâd ettiler ve Türkleri intikama çağırdılar. Kayseri emîri Hasan bey'in ve 1110'dan sonra Konya'ya gelip babasının tahtını elde eden Şahin-şâh'ın mukabil hücumları bir takım muvaffakiyetli neticeler verdi. Türkler İznik ve Bursa taraflarına kadar akınlarda bulundular. Lâkin umûmî ric'at durdurulamadı. İmparator Alexis Türkleri Garbî Anadolu'dan, Şimalden ve Cenup sahil bölgelerinden attı; Akşehir'e kadar ilerledi³⁷.

Kılıç Arslan'ın diğer oğlu Mes'ûd (1116-1155) kayın pederi Dânişmendli Emîr Gâzî'nin yardımı ile Şahin-şâh üzerine yürüdüğü zaman Selçuklular ile Bizanslılar arasında savaşlar devam ediyor ve Bizanslılar Bolvadin havâlisinde yerleşiyordu. Bu saltanat mücâdelesi ve Dânişmendlilerin araya girmesi dolayısıyla Şahin-şâh ile Alexis arasında bir anlaşma oldu. Bununla beraber bizzat Şahin-şâh'ın kumandanlarının da kendisine iltihakiyle Mes'ûd kardeşine muzaffer olarak Konya tahtını elde etti. Fakat artık Sultan Mes'ûd'un devleti Konya vilâyeti hudutlarına inhisar etmiş ve Selçukluların bu sarsıntıya uğraması dolayısıyla, Gümüş-tekin'in ölümünden (1105) sonra Anadolu'da yüksek hâkimiyet Dânişmendliler eline geçtiğinden, Selçuklu Sultanı, Emîr Gâzî'nin (1105-1134) himâyesine girmiş bulunuyordu. Yeni

³⁶ Tafsîlât için bak. "Kılıç Arslan I." *İA*, VII, s. 681-688; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 95-111.

³⁷ Anna Comnène, III, s. 142-146, 154, 159, 164-166, 168-171; Zonaras, s. 114a; Chalon-don, s. 254-255.

Bizans imparatoru Yuannis (1118-1143) taarruza devam ederek Denizli (*Laodikea*) ve Uluborlu (*Sozopolis*) şehirlerini işgal etti. İmparatorun Balkanlarda meşgûl olmasından faydalanan Emir Gâzî Artuklularla müttefik olarak Trabzon dukası T. Gabras'ı ve Mengüçik oğlunu, 1120'de, mağlûbiyete uğrattı. Kılıç Arslan'ın başka bir oğlu olan 'Arap Ankara ve Kastamonu taraflarında yerleşti ve o da, saltanatı elde etmek maksadiyle, 1126'da, Sultan Mes'ûd üzerine yürüdü. Bu durumda imparatorla ittifak yapan Mes'ûd kardeşini mağlûb ve Kilikya'ya firâra mecbûr ederken Bizanslılar da Kastamonu'yu işgal ettiler. Fakat imparatorun 1132'de Kilikya seferi, bir müddet sonra da İsak'ın onunla taht kavgasına girişmesi Emîr Gâzî'ye Karadeniz sahillerine çıkmağa ve Kastamonu'yu kurtarmaya fırsat verdi; Sultan Mes'ûd da Garbî Anadolu'da ilerlemeğe başladı. Emîr Gâzî Kilikya'ya girip orada yayılmaya çalışan Haçlıları da bozguna uğrattı. Böylece birçok zaferler kazanan Emîr Gâzî Sakarya-Fırat nehirleri arasında geniş bir ülkenin sahibi, kuvvetli bir hükümdar oldu. Bu kudreti ve hizmeti dolayısıyla Bağdad halîfesi ve Sultan Sancar ona *Melik* unvaniyle birlikte, kapısında *nöbet* çalınmak, üzere *davul* ve *sancak* gibi hâkimiyet alâmet ve unvanları, altın gerdanlık ve asâ gönderdiler.

Sultan, Mes'ûd, Melik Gâzî 1134'de öldükten sonra yerine geçen oğlu Melik Mehmed ile de müttefik kaldı. İmparator yeni bir Kilikya seferi ile Ermenileri tenkil eder ve Haçlılarla ihtilâfa düşerken Selçuklular ve Dânişmendliler de Bizanslılar aleyhinde genişleme imkânları buldular. Bizans imparatoru Yuannis Türkleri tamamiyle ezmek ve Anadolu'dan atmak maksadiyle, 1140 senesinde, büyük bir ordu ile bizzat Dânişmendlilerin merkezi Niksar üzerine yürüdü. Zaferinden emîn olarak, oradan ileri gidip Trabzon dukağını da ortadan kaldırmak, Theodore Gabras'ı yakalamak kararında idi. Niksar muhâsarası uzun sürdü ve şiddetli muharebeler cereyan etti. Bizans ordusunda bitkinlik ve sarsıntı başladı. İsak'ın oğlu Yunannis Bizans ordusunu terk ederek Türklere sığındı; müslüman olduktan sonra da Sultan Mes'ûd'un kızıyla evlenerek Konya'da yerleşti. Onun ayrılması, Bizans ordusunda sarsıntılara sebep olacağı endişesiyle, İmparator ordusunu alarak Karadeniz yoluyla, 1141'de, İstanbul'a döndü. Böylece büyük bir iddia ile Anadolu hareketine başlanan bu seferin iflâsla nitecelenmesi Türklerin hem yeni vatanlarında yaşamalarına ve hem de ilerlemelerine imkân hazırladı.

Filhakika, Sultan Mes'ûd, Antalya yakınlarına kadar akınlarda bulundu. Melik Mehmed'in, 1143'de, ölümü ile Dânişmendliler arasında mücâdele başlayınca Selçuklu sultanı artık teşebbüsü ele aldı. Sivas'a hâkim bulunan Yağı-basan'ı müthiş bir mağlûbiyete uğrattı, dağlara kaçtırttı. Yukarı Ceyhan

bölgesini feth ve Malatya'yı muhâsara etti. Bu sür'atli genişleme ile Sultan Mes'ûd Anadolu hâkimiyetini Dânişmendlilerden tekrar Selçuklulara intikal ettirdi. O, Artuklular ve Musul Atabegleri arasındaki ihtilâflardan da faydalanarak Şarkta genişleme, siyâsetine devam ederken Türkmenler de Menderes, Gediz vâdilerini tâkiben aşağılara doğru ilerliyorlardı. Lâkin şimdi İmparator Manuel Komnenos (1143-1180), Türkleri bütün Anadolu'dan çıkarmak için, daha büyük bir iddia ve ordu ile harekete geçti; Garbî Anadolu'yu Türkmenlerden kurtardıktan sonra, 1147 senesinde, bizzat Konya üzerine yürüdü. Akşehir civarında Selçuk kıtalarını bozarak bu şehri yaktı. Bizans istilâ haberini alan Sultan Mes'ûd Şarktan sür'atle döndü. Kuvvetlerini Aksaray'da toplayarak Bizans ordusuyla Konya önünde karşılaştı. Rumlar Konya havâlisinde çok tahribata ve zâyîata sebep oldular; hattâ Konya civarındaki mezarları bile açmış ve tahrip etmekten sakınmamışlardı. Fakat Sultan Mes'ûd kumandasında bulunan Selçuk ordusu pusular kurarak ve baskınlar yaparak Bizans ordusunu gittikçe bitkin bir hâle getiriyordu. İmparator Manuel'in Konya seferi İmparator Yuannis'in Niksar seferine benziyor ve bu da aynı âkibete uğruyordu. Zamanın aleyhinde işlediğini gören İmparator ric'ate karar verdi ve ordusu yolda Türkmenler tarafından da hırpalandı. Bununla beraber büyük Haçlı ordularının gelişi bu çekilişte büyük bir rol oynadığı gibi iki hükümdar müşterek tehlike karşısında anlaşma lüzûmunu da takdir ettiler³⁸.

Filhakika İmâdeddin Zengî, 1144'de, Urfa kontluğunu ortadan kaldırdınca bu hâdise Avrupa'da büyük bir heyecan uyandırdı ve bu sefer, ilk defa olarak, imparator ve kırılların başında bulunduğu büyük bir Haçlı seferi hazırlandı. Alman İmparatoru Konrad III. ve Fransa Kralı St. Louis VIII. kumandasında bulunan bu büyük ordulardan korkan Bizans İmparatorunun bunların imhâ edilmesi için Selçuk sultaniyle gizlice münâsebetlerde bulunduğu da rivâyet edilir. Gerçekten Bizans rehberleri Alman ordusunu sapa yollar-dan Türklerin baskınına uğrayacak bir şekilde sevk ettiler. Nitekim bu ordu Eskişehir yakınlarında, 25 I. Teşrin 1147'de, Selçuklular tarafından perişan ve imha edildi, ordunun az bir kısmı dönebildi. Bunlar da Rumların yağma, katl ve tecâvüzlerine uğradı. Almanların Konya'yı işgal ettiklerini sanan St. Louis bu felâketi öğrenince Selçuklu ülkesinden geçmenin imkânsızlığını anlayarak Efes, Denizli ve Antalya istikametini tâkiyle yolunu değiştirdi. Bununla beraber yine Türklerin hücum ve baskınlarıyla bu ordu da çok zâyî-

³⁸ I. Kılıç Arslan'ın şehâdetinden sonra Anadolu'da hüküm süren ikinci buhran için Selçuklular Zamanında Türkiye'ye bak. (s. 148-167).

ata uğrayarak Antalya'ya vardı. Gemilere binen zenginleri Suriye'ye gittiler. Kalanları da Türklerin ve Rumların taarruzları karşısında perişan oldu. Rumlar Haçlıları soydular; paralarını aldılar. Türkler Haçlıları bu perişan halde görünce merhamet ettiler; onlara para ve ekmek dağıttılar; hastalarını tedâvi ettiler. Rumlardan satın aldıkları Haçlı paralarını düşkünlerine verdiler. Türklerin bu iyiliklerini gören üç binden fazla Frank müslüman oldu. Rumların hiyânetini ve Türklerin şefkatini anlatan bir Haçlı müellifi: “*Ey hiyânetten daha zâlim olan merhamet*” feryâdiyle Türklerin iyilik ve merhametle Hristiyanların dinlerini satın aldıklarını, bununla beraber din değiştirme husûsunda hiçbir baskı yapmadıklarını da ilâve eder³⁹. Böylece başlangıçta Bizanslıları dindaş diye kurtarmak maksadiyle gelen Haçlılar bu seferler sonunda Türklere takdirkâr ve Rumlara düşman olarak dönmüş bulunuyorlardı.

5. Türkiye Selçuklularının Yükseliş Devri

Sultan Mes'ûd'un Konya önünde Bizans ordusunu mağlûb ve İslâm dünyasına korku salan Haçlı ordularını imhâ etmesi Sultanın ve Selçuklu devletinin kudretini çok yükseltti. Artık Anadolu Türklerinin buhran devri geçmiş; siyasî birlik ve medenî ilerleme devri açılmıştır. Bu büyük zaferleri dolayısıyla Bağdad halifesi Selçuklu Sultanına, *hil'at* ve *sancak* gibi hâkimiyet alâmetleri göndererek, kendisini tebrik ve tebçil etmiştir. Sultan Mes'ûd, 1149 ve 1150 seferlerinde Suriye Haçlılarını da mağlûp edip Maraş, Göksün, Ayıntap, Rabân ve Delûk gibi eski Halep eyâletinin pek çok belde, kasaba ve şehirlerini fethetti; Frankları buralardan sürdü. Bu sırada Dâniş-mendli Yağlı-basan da Karadeniz sahillerine kadar ilerliyerek Bafra (*Pabra*, *Bavra*)'yi aldı. Sivas ve Malatya Dânişmendlilerini tâbiyeti altında bulunduran Sultan Mes'ûd onlarla birlikte Kilikya'yı yâni Ermeni Kırallığını istilâya başladı. Bu bölgede fetihlerine devam ederken ordusunda ve hayvanlarında çıkan vebâ (Türkçe *tabah*) hastalığı sebebiyle 1054'de çekilmeye mecbûr kaldı ve 1155'de de öldü. Mes'ûd kırk yıla yakın bir saltanat ve mücâdele devrinde çok sabırlı ve ihtiyatlı bir siyasetle Selçuklu devletini yok olmaktan kurtardı ve tekrar Anadolu'ya hâkim bir duruma yükseltti. Zekâsı ve enerjisi sâyesinde Bizans İmparatorluğu'nu ve Haçlıları mağlûb ederek Türkler için Anadolu'yu emniyetli bir vatan haline getirdi. İlk defa, onun zamanında, Garp kaynaklarında Anadolu'nun “*Turkia*” adıyla kaydedilmesi de çok mânâlıdır.

³⁹ Bak. Osman Turan, “L'İslamisation dans la Turquie du Moyen -Âge”, *Studia Islamica*, X, (1959), s. 139-140.

Bir Hıristiyan kroniğinin ifâde ettiği üzere, adaleti ve iyi idâresi dolayısıyla, Bizans'ın ağır vergilerle ve zulüm ile ezdiği Rumlar bile onun idâresine geçtiler. Selçuklu Türkiyesinde ilk imâr işleri ve medenî faaliyetler de onunla başlar⁴⁰.

Mes'ûd'un yerine, veliahd tâyin ettiği oğlu, Elbistan meliki, II. Kılıç Arslan (1155 - 1192) sultan oldu. Mes'ûd ile başlayan siyasî, askerî, medenî hamleler bu kudretli sultan ile çok ileri bir safhaya erişir ve Türkiye Selçukluları tarihinde yeni bir devir başlar. Fakat Kılıç Arslan ilk yıllarda tehlikeli ittifaklarla karşılaşır. İlk önce küçük kardeşi Şahin-şâh Ankara ve Çankırı taraflarına giderek Yağı-basan ile birleşip kendisiyle mücâdeleye girişirler. İmparator Manuel ile Musul Atabeği Nureddin Zengî de Kılıç Arslan'a karşı 1159'da ittifak yaparlar. Kilikya Ermeni prensi Thoros II. da fırsattan faydalanarak Selçuklu topraklarına tecâvüz eder. Bütün siyasî tahrik ve faaliyetlerin merkezi İstanbul'a giden Kılıç Arslan imparatorla yaptığı ittifak sayesinde Yağı-basan'ı ve kardeşi Şahin-şâh'ı 1063'de bertaraf etti. Yağı-basan'ın ölümünden sonra Dânişmendlileri de tedricen ortadan kaldırdı. Atabeg Nureddin işgal ettiği yerlerden çekildi. Mengüçik oğullarını da tâbiyetine aldı. Böylece uzun bir mücâdele sonunda Sakarya'dan Fırat boylarına kadar Anadolu Kılıç Arslan idâresinde birleşti. Sultanın bu kadar kuvvetlenmesinden endişelenen ve Türkmenlerin Garbî Anadolu'yu istilâ eylediğini gören imparator Manuel Türkleri tamamiyle ezmek ve Bizans'ı tekrar Anadolu'ya hâkim kılmak kararıyla, büyük bir ordu hazırlayarak, 1176'da, bizzat Konya üzerine yürüdü. Bu hareket üzerine Kılıç Arslan Bizans ordusunu Eğridir gölü şimalinde dar ve sarp bir geçitte (*Myriokefalon* - Kundanlı) yakalayarak, bu yılın Eylülünde müthiş bir mağlûbiyete uğratmakla Bizans'ın Malazgirt'ten beri Anadolu'yu kurtarma ümitleri ve bu ülkeyi hâlâ kendi memleketleri sayan düşünceleri de artık tarihe karıştı. Bu sebeple bu zafer Türkiye ve Bizans tarihinde, Malazgirt'ten sonra, ikinci büyük bir dönüm noktası teşkil eder ve artık yıkılıncaya kadar Bizanslılar tedrici ve devamlı bir şekilde ric'at ederler. II. Kılıç Arslan 1177 ve 1182'de de Garbî Anadolu'da Kütahya ve Eskişehir havâlilerini kat'i olarak fetheder ve Türkleştirir⁴¹.

Zaferlerle dolu uzun bir mücâdele hayatında yorulan ve ihtiyarlayan Kılıç Arslan, eski Türk hâkimiyet telâkkilerine göre, devletini onbir oğlu arasında taksim edip her birini, Melik sıfatıyla, bir eyâletin idâresine gön-

⁴⁰ Mes'ûd hakkında Chalandon'un II. cildindeki kayıtlar dışında husûsî bir tetkik henüz yoktur. Bugün *Selçuklular Zamanında Türkiye* (s. 158-196) adlı eserimiz bu boşluğu doldurmuştur.

⁴¹ Tafsilat için yukarıda zikredilen eserimize (s. 107-236) bakınız.

derirken kendisi de metbû sultan olarak Konya'da oturuyordu. Muhtar idârelere sahip bu meliklerden bir kısmı artık zayıflayan Bizans aleyhinde fetihlere giriştiler. Lâkin bunlar arasında erken saltanat mücâdelesi başladı. Selâhaddin Eyyübî'nin Kudüs'ü fethi üzerine Alman İmparatoru F. Barbaros kumandasında teşekkül eden Haçlı ordusu 1190 senesinde Türkiye topraklarına girdiği zaman Kılıç Arslan, Sultan olmakla beraber, fiilî bir iktidara sahip değildi. Alman İmparatoru ile Selçuklu Sultanı arasında dostluk mevcut olduğundan Kudüs'e gitmek isteyen Alman ordusunun Türk topraklarından serbest geçişten başka bir gayesi yoktu. Bununla beraber önce Türkmenler, sonra da Sultanın bir kısım oğulları Almanların karşısına çıktılar. Lâkin siyasi bölünme dolayısıyla Selçuklular için büyük Alman ordusunu durdurmak mümkün değildi. Bu sebeple Almanlar Konya'ya girdiler ve Selçuklu Sultaniyle bir anlaşma yaptıktan sonra Kilikya'ya varmak üzere Türk arâzisinden ayrıldılar. Kılıç Arslan'ın ölümünden (1192) sonra oğulları arasında saltanat mücâdelesi yine de devam etti. Nihâyet Tokat meliki II. Süleyman-şâh, 1196'da, mücâdeleye karşıarak bunlardan bir kısmını itaate mecbur etti; bir kısmını da bertaraf ederek Keyhüsrev elinde bulunan saltanatı alıp Konya'da yerleşti⁴². Süratle Bizans İmparatorunu vergiye bağladı. Dahilî mücâdelelerden faydalanan Ermeni Kralı II. Leon'u tenkil etti. Mengüçkileri ve bazı Artukluları tâbiyetine aldıktan sonra Erzurum'a geçerek 1201'de eski hânedan olan Saltukluları ortadan kaldırmak sûretiyle Gürcistan'la komşu oldu. İslâm memleketlerine istilâlarda bulunan ve bir defasında da Erzurum'u muhâsara eden Gürcüleri ezmek maksadiyle Gürcistan üzerine yürüdü. Lâkin Sarıkamış yakınlarında kendisinden çok emin bulunan Süleyman-şâh ordugâhında bulunur iken Gürcü-Kıpçak ordusunun anî bir baskınına uğradı ve hayatında mağlûbiyet görmemiş Sultan mühim esirler vermek sûretiyle ric'at etti. Kardeşler arasında memleketlerini ve payitahtı Ankara'yı kardeşi Muhyiddin Mes'ûd'dan kurtarıp, intikam almak üzere, Gürcistan'a giderken, 1204'de, yolda ölümü ile bu kudretli sultanın genişleme hareketi de durdu. Bununla beraber az zaman içinde Selçuk birliğini kurduktan sonra devletin hududlarını babasından daha ilerilere götürdü.

Konya'da tahtını ve saltanatını terk edip gurbetini geçirdiği İstanbul'dan dönen I. Keyhusrev, 1205'de, saltanatı kardeşinin oğlu III. Kılıç Arslan'dan tekrar elde edince askerî hareketlerini iktisadî ve ticarî gayelere göre ayarladı. Gerçekten II. Kılıç Arslan zamanında emniyet ve âsâyişin tesisi, bu devirde artan milletlerarası ticâret yollarının Türkiye üzerinde toplanmasına yardım etmişti. 1204'de Lâtinlerin İstanbul'u işgali dolayısıyla Karadeniz ve

⁴² II. Süleyman-şâh hakkında İA.deki tedkikimizde tafsîlât vardır.

Akdeniz limanlarına çıkan büyük kervan yolları emniyeti kaybetmiş ve tıkanmıştı. Keyhusrev Karadeniz sahillerine yerleşmekte olan Komnenos'ları İznik'te yeni bir devlet kuran Laskaris ile dost olarak, tenkil etti ve 1206'da, Karadeniz yolunu açtı. 1207'de de Antalya'yı fethederek Türkiye için bir ihraç ve idhâl limanı vücûda getirdi. Milletlerarası ticâreti teşvik ve himâye maksadiyle de Venediklilerle ilk defa olarak, bir ticâret muâhedesi yaptı. Antalya'ya çıkmakla da Selçuklular ilk defa denizciliğe başladılar; burada bir donanma kurdular. I. Keyhusrev Denizli ve Alaşehir taraflarını da fethederek İznik İmparatoru ile mücâdeleye girdi. Fakat 1211'de zaferi müteakip, bir düşman fedâisinin kılıcı ile şehit oldu⁴³. Yerine geçen oğlu I. Keykâvus (1211-1220)'de babasının siyasetine devam ile 1214'de Sinob'u fethetti. Birçok şehirlerden tüccar ve sermâyedar götürerek şehri bir ticâret, ithalat ve ihracat limanı haline getirdi. Büyük surların inşasıyla şehrin emniyetini sağlamlaştırdı. Burada da yeni bir donanma kuruldu. Esir aldığı Trabzon İmparatoru Alexis'i, vergi ve tâbiyeti kabul eden bir muahedeyi imzaladıktan sonra, serbest bıraktı. Kardeşi Keykûbad ile saltanat mücâdelesinde bulunurken bazı Selçuklu kalelerini işgal eden Ermeni kiralına karşı karadan ve Antalya sahillerinden ordular sevk ederek 1216'da Ermenileri de mağlûb etti. Keyhusrev ağır bir haraca bağlamak ve babası zamanında olduğu gibi, payitahtları Sis(Kozan)'de Sultanın adına hutbe okutmak ve para bastırmak sûretiyle kiralı yeni bir tâbiyet muahedesi imzalattı; hududlarda bazı değişiklikler yaptı. Keykâvus Eyyûbiler arasındaki ihtilâflardan da faydalanıp 1218'de Şimalî Suriye taraflarında fetihlerde bulundu. Artuklu hükümdarı Mahmud ile Erbil hükümdarı Muzaffereddin Gök-böri'ye de metbûluğunu tanıttı⁴⁴.

I. Keykâvus'un ölümü üzerine tahta çıkan I. Alâaddin Keykûbad (1220 - 1237) Selçuklu sultanları arasında çok mümtaz bir mevkie sahip olup devrinde Türkiye çok mâmur ve müreffeh olmuş ve ileri bir medeniyet seviyesine erişmiştir. Zamanında Moğollar dünyayı alt-üst etmeye başladıkları için bu ileri görüşlü Sultan önce Konya, Kayseri ve Sivas olmak üzere birçok şehirleri muhteşem surlarla, kalelerle teçhiz ederek müdafaaya hazırlandı. Cenup sahilinde küçük Kalonoros kalesini fethettikten sonra, kalesiyle, birlikte, yeniden inşa ederek nâmına nisbetle *Alâiyye* şehrini kurdu ve kendisine kışlık merkez yaptı. Orada bir de tersâne vücûda getirdi. Beyşehir gölü üzerinde Kubâd-âbâd, yazları oturduğu Kayseri yakınında da Keykubâdiye mâmûrelerini inşâ etti. Câmi, medrese, kervansaray ve hastahane gibi pek

⁴³ İA. "I. Keyhusrev" makalemize bakınız.

⁴⁴ İA. "I. Keykâvus" makalemize ve adı geçen kitabımıza bakınız.

çok büyük binâ ve müesseseler yaparak unutulmaz eserler bıraktı. Deniz aşırı giriştği Suğdak (Kırım sahilinde) seferi Selçuklu devletinin karalarda ve denizlerdeki kudretine güzel bir misal teşkil eder. Kilikya Ermeni kiralığını üç taraftan gönderdiği ordularla sıkıştırdı ve küçülttü. Fethettiği İçel bölgesine yerleştirdiği Türkmenler bilâhare Karamanlı Beyliğinin teşek-külüne sebep oldu.

Moğollar karşısında Celâleddin Hârizm-şâh'ın şark hududlarında görünmesi ve bu havâli hükümdarlarını itaate alması siyasî faaliyetlerin merkezini şarka kaydırıldı. Eyyûbî ve Artuklu ittifakına karşı hareket ederek onları mağlûp, Hısn Mansûr (Adıyaman), Kâhta ve Çemişkezek kalelerini fethetti. 1128'de Erzincan'ı da ilhak ederek Mengüçikler devletine son verdi. Bu sırada Selçuklu tâbiyetini bırakıp Celâleddin Hârizm-şâh'a itaat eden Trabzon Komnenos'ları, bununla da kalmayarak, Sinop ve Samsun limanlarına baskın yaptılar. Selçuk ordusu ve donanması Samsun'dan ilerleyerek Ünye'ye kadar sahilleri fethettikten sonra Trabzon'a vardı. Erzincan'dan Maçka yolu ile gelen başka bir Türk ordusu da karadan harekete geçip Rumların payitahtını kuşattılar. Şiddetli hücumların cereyan ettiği bir sırada tufan gibi yağmur ve sellerin başlaması Selçuklu kuvvetlerinin çekilmesine ve hattâ ormanlar içinde bir şehzâde ile birlikte bir miktar da esir vermelerine sebep oldu. Bununla beraber Trabzon imparatoru bu esirleri teslim ettikten başka yıllık vergi ve askerî yardım da gönderme şartlarını ihtiva eden tâbiyet muahedelerini kabûle mecbûr kaldı.

Sultan Alâaddin Keykubâd Moğollara karşı, *din* ve *ırk* bağlarını hatırlatarak ve İslâmın kaderi bakımından iki sultanın tarihî mes'uliyetlerini beyan ederek, Celâleddin Hârizm-şâh'a dostluk ve ittifak tekliflerinde bulundu. Lâkin iyi bir asker ve kötü bir siyaset adamı olan Hârizm sultanının ölçsüz hareketleri iki hükümdar arasında çarpışmayı mukadder kıldı ve 1230'da Yassı-Çimen'de Hârizm-şâh'ın ordusu perişan edildi. Sultan Alâaddin, Hârizm-şâh'ın müttefiki olan amcazâdesi Erzurum meliki Cihân-şâh'ı da bertaraf ederek memleketini tekrar Selçuklu ülkesine kattı. Gürcistan'a gönderdiği bir ordu ile kiralıçıyı tâbiyetine sokarak amcası Süleyman-şâh'ın intikamını aldı. Van gölü havzasını da Eyyubîlerin elinden kurtardı. Büyük kireç fırınları yakdırıp şehir ve kaleleri tahkim ettirmek sûretiyle Moğollara karşı müdafaa tedbirleri alırken öte yandan da Moğol imparatoru Oktay Kaan'a da elçi gönderdi ve sulh yaptı; devrin hiçbir hükümdarına nasip olmayan bir itibarla karşılanarak Moğol tehlikesini uzaklaştırdı. Türkiye, böylece Keykubâd devrinde siyasî, iktisadî ve medenî bakımlardan en yüksek

seviyeye erişti. Bu sebeple de Sultan halk arasında “*Uluğ Keykubâd*” adıyla anıldı⁴⁵.

6. İnhitatin Başlaması ve Moğol İstilâsı

Keykubâd'ın henüz genç yaşta 1237'de, ölümü ve yerine iktidarsız ve anormal vasıflara sahip oğlu II. Keyhusrev'in geçişi bu kudretli devletin sarsılmasına bir başlangıç oldu. Bu hükümdarı tahta çıkarıp avucuna alan Sâdeddin Köpek⁴⁶ isminde bir kimsenin, büyük hayâlleri için rakib saydığı mühim devlet adamlarını birer birer bertaraf etmesi bu inhitatta maddî bir rol oynar. Bununla beraber devletin kazanmış olduğu kudret yine de devam etmiş; Diyarbekir ve Tarsus fetihleri yapılmış, Trabzon Rum, Kilikya Ermeni kırılları, Eyyûbîlerin bir kısmı yine de Selçuklu devletinin tâbiileri olarak kalmışlardır. Lâkin Moğol istilâsı önünde Anadolu'ya dolan Türkmenler bir buhran âmili olmuş ve müslüman şeyhinden ziyâde eski bir Türk şamanı (*kam*) hüviyetiyle ortaya çıkan Baba İshak Keyhusrev idâresine karşı hareket emrini vermiş ve iktisadî zarûretler içinde bulunan Türkmenleri kendi ke-râmetine, hattâ peygamberliğine inandırarak ayaklandırmıştır. Bu sebepledir, ki Baba İshak'a *Baba Resûl* (Fransız kaynaklarında *Paperissole*) deniliyordu. Gittikçe büyüyen Babaî hareketi, 1240'da, zorlukla bastırıldıktan sonra bu devletin zaafı anlaşılmış bulunuyordu. Nitekim Moğollar, 1241'de, Erzurum'u işgal ve tahrip ile bir yoklama yaptıktan sonra, 1243'de, Baycu Noyan kumandasında hareket eden 30.000 kişilik Moğol ordusu 80.000 kişi civarında bulunan Selçuklu ordusunu Köse-dağ'da, ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan, mağlûb etti. Eski kuvvetli devlet adamları ve kumandanlarından mahrûm bulunan bu ordu, başta korkak hükümdarın Antalya'ya kadar kaçmasıyla dağıldı. Kayseri'nin gösterdiği ciddi mukavemet de netice vermedi. Moğollar bu şehri tahrip, yağma, mühim miktarda da ahâlisini katlettiler ve oradan döndüler. Amasya kadısı ile yola çıkan vezir Mühez-zibüddin Ali Anadolu'nun pek çok kale ve askerle dolu olduğunu mahâretle telkin ederek Moğol kumandanını yıllık bir vergi teklifiyle sulha râzı ettiler.

Kösedâğ mağlûbiyeti siyasî inhitatin başlangıcıdır. II. Keyhusrev'in ölümünden sonra (1246) üç küçük oğlu yanında devlet adamlarının toplanıp mevki ve ihtiras mücâdelelerine girişmeleri Moğolların müdahalelerine,

⁴⁵ Bu hususta tafsilât için bak. O. Turan, “I. Keykubâd”, *İA*.

⁴⁶ *İA*.’deki “II. Keyhusrev” makalemize bakınız.

askerî işgallerine ve ağır vergilerle devleti ezmelerine fırsat verdi⁴⁷. Saltanat mücadeleleri Mu'ineddin Süleyman'ın zaferiyle 1261'de sona erer. Moğolları iyi idâre eden ve onlara dayanan bu devlet adamı, bir sükûn ve istikrar devri tesis eder. Hattâ bu devir, bazı kaynaklarda, "*Mu'ineddin Pervâne devri*" adıyla anılarak 1277 yılına kadar sürer. Bununla beraber Anadolu Türkleri putperest Moğol tahakkümünü daima ağır bulmuş ve kurtulma yollarını aramıştır. Filhakika Moğolları ilk defa mağlûbiyete uğratan Türk Memlûkleri sultanı Baybars Anadolu'ya dâvet olunmuş; o da 1277'de Kayseri'ye kadar gelip Selçuklu usûllerine göre ve merâsimle Türkiye tahtına oturmuştur⁴⁸. Lâkin Anadolu'da kalamayacağı düşüncesi ve Moğol korkusu Selçukluların Baybars ile sağlam bir işbirliği yapmalarına imkân vermedi.

Baybars'ın sür'atle dönüşünü müteakip Anadolu'ya giren İlhan Abaga, bu hâdisle ilgili olarak, bu memlekette çok insan öldürdü ve Mu'ineddin Pervâne'yi de idam etti. Bu devlet adamından sonra, Selçuklu hânedanı 1308'e kadar mevcût oldu ise de Moğollar Selçuklu devletini fiilen yıktılar; Anadolu'yu umûmî vâlileri ile idâre ettiler ve askerî işgal altına aldılar. Baybars'ın gelişi ve onu tâkip eden buhrandan faydalanan Karaman oğulları da Konya'yı işgal ve yağma ettikten sonra oradan atıldılar. Moğolların *Selçuk ordusunu* ve onunla birlikte iktâ idâresini yıkmaları yâni mîrî sistemin bozulması ve askerî sınıfın işsiz kalması da memlekette yeni bir huzursuzluk ve âsâyişsizlik âmili oldu. Moğol mâliyecilerinin halkı vergilerle ezmeleri ve ara-sıra da Moğol vâlilerinin isyanları Anadolu'da içtimâî sarsıntılara, ticarî faaliyetlerin ve kervanların duraklamasına, bu sebeple de bir iktisadî ve medenî sukûta âmil oldu. Halbuki Köse-dağ'dan Pervâne'nin ölümüne kadar (1243-1277) siyasî buhranlara ve Moğolların müdahalelerine rağmen, Selçuklu devleti ordusuyla, idâresiyle mevcût olduğu gibi iktisadî ve medenî yükselişte de mühim bir sarsıntı olmamış idi. Bu husus kaynaklardan anlaşılabileceği gibi bu devirde yapılmış büyük inşaat ve âbideler de buna delâlet eder. Gerçekten bu devirde milletlerarası ticâret yolları faaliyetlerine devam etmiş; ziraî ve sınaî istihsalde, ithalât ve ihracatta esaslı bir değişiklik olmamıştır. Anadolu Türklerinin Keykubâd devrini bir saadet devri olarak hatırlamaları ve bütün felâketlerin menşei "*Baycu yılı*" adıyla Köseadağ mağlûbiyetine bağlamaları doğru olmakla beraber umûmî vasıfları ile Selçuklu devri 1277'ye kadar sürmüş, bu tarihte başlayan fiilî Moğol işgal ve

⁴⁷ İA.'de. II. *Keykâvus*, "IV. Kılıç Arslan" makalemize bak.

⁴⁸ Bak. F. Köprülü, "*Baybars*", İA.

idâresi siyasî olduğu kadar iktisadî ve içtimâî buhranlara ve medenî sukûta da sebep olmuştur. Bu devrin sultanları olan III. Keyhusrev, II. Mes'ûd ve III. Keykubâd iktidarsız ve Moğolların âleti durumunda idiler. Bu devirde saltanat iddiasında bulunan II. Keykâvus'un bir oğlu Siyâvuş (*Selçuk-nâme*'lerde tezyif olarak *Cimri*) Karamanlılara ve diğeri Kılıç Arslan da Kastamonu Türkmenlerine dayanarak tahtı elde etmeye veyahut bizzat Türkmen beyleri şehzâdeler sâyesinde nüfûz ve kudretlerini halk arasında artırmaya çalışmışlar; fakat Selçuklu-İlhanlı kuvvetlerine mağlûb olmuşlardı⁴⁹. Moğol umûmî vâlileri arasında Timûr-taş noyan (1316 -1327) zamanı, iyi idâresi ve adaletiyle, nisbî bir huzûr ve sükûnu temsil etmekte ve bu sebeple de o halk arasında "*Mehdî*" sıfatını kazanmış bulunmaktadır. Onun da isyan ederek 1327'de Mısır'a ilticası bu devre nihâyet vermiştir. Moğol hâkimiyeti altında Selçuklu devleti yıkılır ve Orta Anadolu İlhanîler idâresinde ezilirken uclar ve dağlar tamamıyla Türkmenlerin eline geçmiş bulunuyordu⁵⁰. Böylece Selçuklu devleti ve daha sonra, 1336'da, İlhanî hâkimiyeti, Orta Anadolu'da çökerken uclarda yeni bir hayatîyet doğuyor, bir takım Türkmen beylikleri kuruluyordu. Hukûkan Selçuklu sultanlarına ve Moğol hanlarına tâbi bulunan bu beylikler onları resmen metbû tanıyor, hil'at, menşûr ve sancak gibi hâkimiyet sembolleri ve gâzilik unvanları alıyorlardı. Fakat büyükleri aslında tamamıyla müstakil olan bu beylikler çok defa metbûlariyle mücadele halinde bulunur ve daha ziyâde İlhanlılara düşman olan Mısır Memlûk sultanlarından hâkimiyet fermanı ve yardım almaya teşebbüs ederlerdi. Bunların en eski ve kuvvetlisi Lârende havâlisinde ve Ermenilere karşı Kilikya taraflarında fetihler yapan Karaman oğulları beyliği idi. 1283'de teşekküle başlayan Germiyan oğulları beyliği de tarihî rolü itibariyle pek mühim olup Garbî Anadolu'da kurulan Aydın ve Saruhan beyliklerinin de atası idi. Aydın oğulları vücûda getirdikleri donanma ile adaları işgal etmişler; Balkanlara ve Yunanistan'a istilâlar yapıp Türk denizciliği tarihinde müstesna bir mevki kazanmışlar; İtalyan Cumhuriyetleri ile de ticarî muahedeler akdeylemişlerdir. Göçebe Türk ve Selçuklu siyasî an'anelerine göre kurulan bu beylikler de, bütün Ortaçağ Türk devletlerinde olduğu gibi, memleket hânedan âzasının müşterek malı sayıldığından kardeşler arasında taksime uğrayarak parçalanıyordu. Bu beylikler Anadolu'nun fethini ve Türkleşmesini tamamlarken telif ve tercüme sûretiyle Türk yazı ve edebiyat dili ile birlikte Türk kültürüne de çok hizmet etmişlerdir. Kastamonu havâlisinde kurulan Çandar oğulları beyliğinin de bu hususta mühim bir mevki vardır.

⁴⁹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 9-12.

⁵⁰ Al-Omarî, *Mesâlik ül-ebâr*, neşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929, s. 30, 48.

dar oğulları beyliğinin de bu hususta mühim bir mevkii vardır. Bu devir Anadolu'su *al-'Omari* ve *İbn Batûta* tarafından çok güzel tasvir edilmiş; beyliklerin siyasî askerî, iktisadî ve içtimâî durumları meydana konmuştur. Bunların merkezlerinde vücûda getirdiklerin câmi, medrese, imâret, hastahâne ve sair eserler, onların medenî faaliyetlerinin maddî delili olarak, bugüne kadar kalmıştır.

7. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğol İstilâsı

Tarihin en kudretli ve şiddetli istilâlarından birini teşkil eden Moğol istilâsı, Orta Asya Türklüğü ve medeniyeti için ağır neticeler ve Anadolu'da da bilhassa 1277'den sonra büyük sarsıntılar vücûda getirmesine mukabil bu ülkenin nihaî Türkleşmesinde mühim bir âmil olmuştur. Gerçekten Malazgirt zaferini müteakip Anadolu'ya nasıl sel halinde insan akını olmuş ise Moğol istilâsı önünde de aynı şekilde Türkmen kitleleri bu ülkeye kaçıyor ve Moğol kıtalinden kurtulmaya çalışıyorlardı. Çağdaş bir müellif göçebelerin kalabalıktan Aras köprüsünü geçememiş olduğunu, "*Türkmenlerin Errân (Karabağ)'da karınca ve çekirgeler gibi kitleler teşkil*" ettiğini kaydeder⁵¹. "Geniş ovaları ve otlakları ile Mugan, Türkmenlerin yurdu idi. Bugün Tatarlar burasını kışlak yaptığından Türkmenler oradan hicret etmiştir"⁵². Bu Türkmenlerden 60.000 hânelik bir grup Karahan idâresinde Valaşcert (Eleşkird), Sürmeli ve Aras havâlisinden Ahlat'a doğru çekildi. Orhan idâresinde başka bir Türkmen grubu da Gürcistan'a girdikten sonra Anadolu'ya doğru ilerledi. Azad-Mûsa idâresinde bulunan 60.000 hânelik bir Türkmen halkı da bir müddet kışları İspir, Bayburt ve Pasinler'de, yazları da Şimalî Karadeniz (*Parhar*) dağlarında geçiriyor; Gürcistan'a, sık-sık, akın ve taarruzlarda bulunuyor; esir ve ganimetler ile dönüyor; bazan da çok kayıplara uğruyorlardı⁵³. Bu Türkmenler daha sonraları Bayburt, Erzincan'dan Sinop'a ve Ayıntab'a kadar her tarafı istilâ ettiler. Trabzon dağları yine çoğunun yazlık yurtları (yaylası) idi. Bir müddet sonra Mehmed beg'in idâresinde bulunan bu Türkmenlerin, ihtiyaç halinde yerli halkı yağma etmeleri dolayısıyla, Mu'ineddin Pervâne onları Moğollara şikâyet etmiş, bunlar da Denizli taraflarına göç-

⁵¹ Nesevî, *Celâleddin Mengüberti*, neşr. O. Houdas, s. 159, 223, 225, 226, 229.

⁵² Zekerîya Kazvinî, *Asâr ül-bilâd*, neşr. Wüstenfeld, Leipzig 1848, s. 378.

⁵³ Brosset, I, s. 532-3, 826-8.

müşlerdi⁵⁴. Bu havâlide büyük Uc beyi Mehmed beg, kardeşi İlyas beg, Dâ-mâdı Ali beg ve akrabası Sevinç beg idâresinde bulunan Türkmen Hülâgü'ye elçi gönderip vergi ödemek, nezdlerinde *şahna* bulundurmasına râzı olmak ve buna mukabil kendilerine ferman ve sancak verilmek sûretiyle tâbiyetlerini arzettikleri ve 659'da bu hususta bir anlaşma yapıldığı halde ertesi yıl, 1162(660)'de, Moğol ve Selçuk ordusu bu Türkmenleri Talaman ovasında vukûbulan muhârebede bozguna uğratıp Mehmed beg esir edilmiş; Ali beg Türkmenlerin reisliğine getirilmiştir⁵⁵. Babaî hareketinde 1243'de Malatya civarında bulunan Germiyanlı Türkmenlerinin Cimri isyanında artık Garbî Anadolu hududlarına varmış olması da Türkmen göçlerinin Şarktan Garba doğru ilerleyişi bakımından kayda şâyândır⁵⁶.

Moğol istilâsından kaçıp Anadolu'ya sığınan bu Türkmenler burada da Selçuklu-İlhanlı devletinin tazyikiyle uclarda yığılıyor ve buralardaki göçebe kesâfetini arttırarak Bizans topraklarını fethetmeye başlıyorlardı. Nitekim henüz İznik Rum devletinin İstanbul'a naklinden (1261) önce Denizli bölgesinde 200.000, Kastamonu havâlisinde 100.000 ve Kütahya-Karahisar arasında da 30.000 çadır, yâni takriben üç milyon göçebe Türkmen bulunduğuna dair haberler⁵⁷ yalnız Garbî Anadolu uclarında ne kadar bir nüfusun yığıldığını gösterir. Bir Bizans müellifi: "*Moğollar tarafından püskürtülen Türkmenler vilâyetleri istilâ ediyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. Onlar Moğollar önünde nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa Rumlara karşı da kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı. Bu sebeple Moğol istilâsı onların felâketine değil saadetine sebep oluyor; kitleler halinde Paphlagonia(Çankırı ve Kastamonu havâlisi)'dan ve Pamphylia(Antalya vilâyeti)'dan akıp geliyor ve Bizans arazisini yağma ediyorlardı*"⁵⁸ ifâdesiyle bu göçleri güzelce tasvir eder. Başka bir kronik de Bizans'ın nasıl bir çöküntü halinde bulunduğunu ve bu akınların ne şekilde ilerlediğini belirtir: "*Menderes havzası yalnız halkları değil hücrelerine yerleşmiş rahipleri tarafından da terk edilerek ıssızlaştırıldı... Türkler zaferlerinin yemişlerini toplayarak müdafaasız yerleri istilâ ediyordu. O zaman bütün köylülerin, acınacak bir durumda, İzmir'e kaçtığı görül-*

⁵⁴ Reşideddîn, *Mükâtebât*, neşr. Muhammed Safi', Lahor 1948, s.273-278.

⁵⁵ Aksarayî, s. 66, 71; Baybars Mansûrî, 53b, 55b; Eflâkî, *Manâkub al-ârifin*, neşr. T. Yazıcı, Ankara 1959. I, s. 485-486; Cl. Cahen, "Notes pour l'his-toire des Turcomans", *JA* (1951) s. 337.

⁵⁶ İbn Bîbî, s. 501, 506. 698, 699.

⁵⁷ İbn Said, *Coğrafya*, Bibl. Nationale, Ar. 2234, 98a, 98b. 106a.

⁵⁸ N. Gregoras, I, s. 137; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, tr. trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 16.

yordu. Bu izdiham içinde anasını, babasını, karısını-kocasını ve çocuklarını kaybedip ağlamayan kimse yoktu... İstilâ İznik ve Bursa kapılarına kadar ilerledi"⁵⁹.

XIII'üncü asrın sonlarına doğru Garbî Anadolu'nun Türkleşmesine ait bu tasvirler yanında Türklerin Ortodoks râhipleriyle de anlaşarak Rum bel-delerine muhâcirler yerleştirdiklerine dair haberler Bizans'ın, maddî olduğu kadar, manevî bakımdan da ne derecede bir sukût içinde olduğunu göstermektedir⁶⁰.

Bu büyük Türkmen akınları sâyesinde XIII ve XIV'üncü asırlarda Garbî Anadolu Selçuklu Orta Anadolusuna nazaran daha kuvvetli ve keşf bir şekilde Türkleşmiştir, ki bu husus Osmanlı tahrir defterleriyle tafsîlatlı olarak teyid edilmiş ve Hristiyan halkın çok az kaldığı meydana çıkmıştır⁶¹. Türkmenler buralarda, Bizanslıların Balkanlardan naklettikleri, Peçenek ve Kumanlara da rastlamışlardı. Kilikya Ermeni kırallığı Selçuklular, Karamanlılar ve husûsiyle Memlûkler tarafından eritildikçe Türkmenler de bu bölgeyi iskâna devam ediyorlardı. Daha XII'inci asırda göçebe Türkmenlerin ve bizzat Ermenilerin idâresinde iken bu havâlide yurt edindikleri, sık-sık bu bölgeye girip çıktıkları hakkında pek çok kayıt vardır. XV'inci asırda Çukurova'yı ziyaret eden B. de la Broquière her tarafın Ramazanoğullarına tâbi Türkmenler tarafından iskân edildiğini görmüştür⁶².

Şarkî Karadeniz bölgesine yaylalardan, geçitlerden ve Harşit vâdisinden inen Türkmenler mevcut olmakla beraber bu havâli daha ziyâde Samsun'dan itibaren sahili tâkip eden Oğuz Çepni boyu tarafından Türkleştirilmiş; Canik bölgesine adını veren yerli Hristiyan Çan kavmi tedricen kaybolmuştur. Türkmenler 1302'de Giresun'a kadar ilerlemiş ve bir takım küçük beylikler kurmuşlardı⁶³. Anadolu'da Türk nüfusu o kadar kesâfet peydâ eylemiştir, ki Osmanlıların Rumeli'ye geçişleri o tarafa doğru devamlı bir nüfûs akınına sebep olmuş ve herhalde Balkanlarda kalan henüz Şamanî Türkler de müslüman olarak karışmış ve kaynaşmışlardır. Anadolu'nun Türkleşmesi hakkında daha fazla tafsîlâta girmeden böylece Selçuklu Türkiye'sinin etnik vaziyetine dair umûmî bir tablo çizmiş oluyoruz.

⁵⁹ Pachymeres, terc. Cousin, *Histoire du Constantinople*, VI, s. 262, 725.

⁶⁰ Bak. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 15, 18, 25, 26.

⁶¹ Umûmî bir fikir için bak. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî demografi araştırmaları", *TM*, X, s. 11.

⁶² *Voyage d'Outremere*, neşr. Ch. Schefer, Paris 1892, s. 83-86, 94.

⁶³ *Resmî vesikalar*, s. 164-167.

VII. BÖLÜM
SELÇUKLULAR DEVRİNDE
TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

1. Devletin Siyasî Bünyesi ve Karakteri

Selçuklu devleti Türk ve İslâm menşinden gelen unsur ve müesseselerin imtizaciyle kurulmuş bir imparatorluk idi. Onun göze çarpan ilk husûsiyeti, Gök-türklerde ve Karahanlılarda bütün belirtileri ile meydana çıkan, eski Türk feodal bünyesine sahip oluşu idi. Selçuk'un oğulları, daha babalarının ölümünü müteakip, en zayıf ve buhranlı zamanlarında bile, kendilerine mensup göçebelerin başında zümrelere ayrılmışlardı. Selçuklu imparatorluğu kurulurken bu feodal unsurlar da devletin bünyesine dâhil oluyor; devlet hânedan âzâsının müşterek malı ve aristokrat diğer Türkmen beyleri de, feodal hiyerarşiye göre, bir takım idârî, askerî ve siyasî haklara sahip sayılıyordu. Dandanakan zaferini müteakip devlet kurulurken Tuğrul-beg eski Türk hâkanı yerine Sultan olmakla, İnanç yabgu ve Çağrı-beg de dâhil, bütün feodal beyler kendisine tâbi bulunmakla beraber son ikisi de kendilerine ayrılan ülkelerde müstakil olarak devleti fiilen üçe taksim etmişlerdi. Tuğrul-beg daha başlangıçtan beri mekeziyetçi devlet vücûda getirmek için çok gayretler sarf etmişti; İbrahim Yınal, Kutalmış ve El-basan gibi Selçuk'un torunları olan şehzâdelere bir hâkimiyet sahası bırakmamıştı. Bununla beraber, kabîle halinde iken yaşı icabı, hukûkan reisleri bulunan amcaları İnanç yabgu ile, devletin kuruluşunda ve askerî zaferlerde birinci derecede rolü olan Çağrı-beg'i hükümlerlik haklarından mahrûm etmek kolay ve doğru değildi.

Selçuklu devleti bu sebeple daha kuruluşunda üçe ayrılmış; Çağrı-beg ve İnanç yabgu kendi ülkelerinde Tuğrul-beg'den sonra kendi adlarını hutbelerde okutuyor; namlarına sikke bastırıyor; kapılarında nöbet (*nevbet*) çalıyor; başlarında *çetr* (hükümdarlık âlâmeti olup aslında Türkçe *çadır*) taşıyor; kendilerine mahsûs hükümet idâresi ve ordulara sahip bulunuyor ve bu sûretle fiilî ve hukûkî bütün hâkimiyet haklarını ellerinde tutuyorlardı. Tuğrul-beg'den beri merkeziyetçi bir devlet makinesi kurmak gayretleri feodal beylerin mukavemetleri ve isyanları ile karşılaşmış idi. Bu sebeple feodal

an'änenin dayanağı olan Türkmen beyleri aristokrasisinin nüfûzu tedricen kırılmış; yerlerine kölelikten yetişen Türk emîrleri kumandanlık ve vâililiklere yükseltilmiş; Tuğrul-beg ile Çağrı-beg'e aid mîras Alp Arslan'a intikal ederek İnanç yabgu'nun hâkimiyetine nihâyet verilmiş; imparatorluğun birliği kurulmuş ve onlara aid hâkimiyet hakları da daha kimseye bahşedilmemiştir¹. Lâkin Büyük Selçuklu sultanlarının ciddî mücâdelelerine rağmen devleti hânedan âzâsının müşterek malı kabûl eden Türk siyasî hukukunun kudretini yıkmak, saltanat usûlünü değiştirmek mümkün olmadığından her sultanın ölümü bir taht kavgasına, mücâdele veya parçalanmaya fırsat veriyordu. Osmanlılar müstesnâ olmak üzere, az çok bütün Türk devletlerinde ve küçük Anadolu beylerinde bile devletin hânedan âzâsının müşterek malı olması hukûkunun devamı, bu an'änenin ne kadar kudretli olduğunu göstermiştir. Sultanların hayatlarında taht vârislerini tâyin maksadiyle veliahd göstermeleri bile durumu değiştiremiyor ve onun irâdesi hukûkî bir mesnet olamıyordu.

Hâkan (kağan) ve imparator karşılığı kullanılan "*Sultan*"² unvanı bu mânâyı Selçuklular ile birlikte kazanmış ise de bu en yüksek otorite ile dahi Selçuklu sultanları hiçbir zaman Sâsânî, Bizans ve hattâ Gazne hükümdarları gibi mutlak sultayı temsil etmemişler; melikler, beyler ve emîrler üzerinde ancak bir derece farkıyla en yüksek makama sahip bulunmuşlar ve eski Türk kağanları durumunda kalmışlardı. Merkeziyetçi gayretlerle Türkmen beyleri yerine geçen köle emîrler de yine bu feodal esaslara göre mevki almışlardı. Hânedana mensup şehzâdeler müstakil devlet kurmakta veya saltanatı ele geçirmekte ne kadar hak sahibi idiye, ona mensup Türkmen bey ve askeri de bu uğurda mücâdeleye girişmekte kendilerini o şekilde vazifeli sayıyorlardı. Selçuk'un oğulları ve torunları hâkimiyet dâvasına giritikçe bunlara tâbi bey ve boylar da sonuna kadar kendilerine sadakat göstermiş ve mücâdele yapmışlardı. Selçuk ve Gazne sultanları; Türkistan hâkanları ile diğer tâbilerin dereceleri yükseldiği ve bu sebeple de Sancar'ın hepsinin üstünde metbû bir mevkide bulunarak "*En Büyük Sultan*" (*Sultan ul-A'zâm*) unvanını ve makamını kazandığı zamanda da bu en yüksek otorite yine mutlak hükümdar hüviyetini kazanmamıştır. Sert kaidelere göre kurulmuş Ortaçağ Avrupa feodalitesi cemiyet nizâmı için ne kadar uyusturucu olmuş ise Selçuk feodalizmi de o derece siyasî buhranlara sebebiyet vermiştir. Bununla beraber berikisi kudretli şahsiyetlerin devletin başına geç-

¹ Bak. II, 2.

² İA, "Sultan" maddesine bak.

mesine imkân veriyordu. Nitekim Selçuk devletinin kudreti Tuğrul-beg, Alp Arslan, Melik-şâh, Nizâmü'l-mülk ve Sancar gibi büyük şahsiyetlerle mümkün olmuş, onların ölümleri ile imparatorluğun sarsılması ve yıkılması da bu feodal bünye ile kolaylaşmıştır. Bu münâsebetle Selçuklu feodalizminin sadece siyasî olup içtimâî bir mâhiyet arzetmediğini de hatırlatmalıyız. Sultan Sancar'ın müstesna şahsiyetine ve kudretine rağmen Melik-şâh'ın ölümünden sonra husûle gelen siyasî buhran onun zamanında da tesirini göstermiştir. Böylece Büyük Selçuklu imparatorluğu kuruluşundan Melik-şâh'ın ölümüne kadar (1040-1092) Yükseliş ve Azamet devrini, Sancar'ın ölümüne kadar (1092-1157) Duraklama ve II. Tuğrul'un ölümüne kadar da (1157-1194) İnkıraz devrini yaşayarak tarihe intikal etmiştir. Bununla beraber bu inkıraz sadece Büyük Selçuklu hânedanına ait olup onun yerine geçen atabegler ve sultanlar onun adamları, emîrleri, askerleri, müessese ve an'aneleriyle vücut buluyor ve fiiliyatta Selçuklu devri devam ediyor; Türkiye Selçukluları ise amcazâdelerinin yıkılışından sonra yükseliş devrine girmiş bulunuyordu.

Selçuklu devletinin kuruluşundan sonra Şerîatın ve İslâm birliğinin mânevî reisi (*Emîr ül-Mü'minîn*) olarak kabûl ettiği halife yanında bir de sultan meydana çıkmış ve yüksek hâkimiyet bu iki makam arasında taksim olunmuştur. Filhakika din işleri halifeye, dünya işleri de sultana intikal etmiştir. Böylece dinî ve mânevî bakımdan sultan nasıl halifeye bağlı idiye siyasî bakımdan aynı şekilde halife de sultana bağlı bulunuyordu. Bu sebeple sultana tâbî emîr, melik ve hükümdarlara siyasî hâkimiyet fermanları, temlik menşûrleri halife ile Sultanın müşterek tefviz ve tasdikleri ile birlikte cereyan ediyordu. Şerîatın, din ve dünya işlerinde, müslümanların başı tanıdığı halifenin yanında, sultanın meydana çıkmasıyla, İslâm siyasî hukûkunda bir değişiklik husûle geliyor ve iki otorite kurulmuş oluyordu. Bu, yalnız siyasî hâkimiyetin verilmesi veya tanınmasında değil, Şam atabeg'i Tâc ül-mülûk Börî'nin sahipsiz kalan arâzinin satılması için şer'î bir müsaade elde edebilmek için hem halife ve hem de sultan Mahmud'dan bir vesika alması (bak. s. 248) hâdisesinde görüldüğü üzere, umûmî hukuk sahasında da kendini göstermiştir. Böylece halîfelik çökmekte olan mevkiini Selçuklular sâyesinde kurtardıktan başka mânevî otoritesini de bütün İslâm dünyasına hâkim kılıyor; sultan da hilâfet makamıyla siyasî kudretine yeni bir destek elde ediyordu. Selçuklu sultanlarına verilen "*Kasım emîr ül-Mü'minîn*" (Halifenin ortağı) unvanı da bu iştiraktan doğuyordu. Selçuklu hânedanı, muahhar Osmanlı hânedanı gibi, menşei, İslâmiyete hizmetleri ve bu sıfatları dolayısıyla, Türk-İslâm dünyasında kudsîyet kazanmış; asırlarca saltanatın Sel-

çuklu soyuna aidiyeti hiçbir tereddüt ve münakaşa mevzuu olmamış ve Büyük Selçukuların inkırazından sonra da Türkiye Selçuklu hânedanı bu kudsî mevkiini muhafaza etmiştir. Abbasî halîfeleri, siyasî buhrandan faydalana-rak, maddî otoritelerini kurmaya çalıştıkları zamanlarda, zayıf Selçuklu sul-tanları bile yine sultanlık hukûkunu korumakta (bak. V, 8) çok titiz dav-ranmışlar ve halîfeyi dinî işler dışına çıkmamaya zorlamışlardı. Buveyhliler zamanında ise halîfenin hem maddî ve hem de manevî kudreti kalmamış ve daralmıştı.

2. Askerî ve İdarî Müesseseler

Selçukluların Türk-İslâm unsurları birleştirmek sûretiyle kurdukları ye-ni müesseseler arasında *askerî iktâ* sistemi en mühimmini teşkil eder. Ger-çekten Selçuk devleti, daha kuruluş devresinde, göçebe feodalizmine göre, hâkimiyet sahalarına ayrılırken bu taksimin *iktâ* ıstılahıyla ifâde edilmesi Türk ve İslâm unsurlarının bu müessesenin doğuşunda nasıl imtizaç eyledi-ğini açıkça meydana koymaktadır. Gerçekten İslâm dünyasına ait bulunan iktâ usûlü Selçuklular devrinde Türk askerî ve idârî feodalizmine göre tamamiyle yeni bir mahiyet almıştı. Selçuklular askerlerini imparatorluğun her tarafına dağıtarak toprak vergilerine (*mâl-i hakk*) bağlı bir ordu vücûda getirirken devletin temelini teşkil eden bir kısım Türkmenlerin geçimlerini temin ediyor ve memleketin imârına ve idâresine de yeni bir imkân buluyor-lardı. Gerçekten, bu yeni müesseseğe göre. İktâlar babadan evlâdına intikal etmekte ve istihşâlin artması nisbetinde gelirlerinin de artacağı için iktâ sahiplerini memleketin imârına teşvik eylemekte idi. *İktâ* sahipleri vilâyet-lerde devletin memuru durumunda olduklarından merkezî hükûmetin mu-rakabe ve teftişleri dolayısıyla halktan kanunun tâyin ettiği vergilerden baş-ka bir talepte bulunamazlardı. Böylece kaynakların tesisini Selçuklulara ve husûsiyle büyük vezir Nizâm ül-mülk'e atfettikleri bu askerî iktâlar sâyesin-de Selçuklu devleti maaş ödemededen büyük bir orduyu beslemekte; mühim bir Türkmen nüfûsunu toprağa ve devlete bağlayarak iskân etmekte ve istih-salın artmasına, halk ile hükûmet arasında yeni askerî ve idârî bir kadroya da sahip bulunmakta idi. Kaynaklar bu iktâların devlet ve memleket için hizmet ve faydalarını belirtirken bunların eski devir iktâlarından farklı oldu-ğunu ve bu sebeple bir yenilik getirdiklerini de kaydederler. Filhakika kay-naklara göre, Selçuklular, kurulduğu bölge dolayısıyla, Gazne devleti teşkilâtından birçok iktibaslarda bulunmakla beraber Gazneliler'de ve Buveyh-liler'de askerlere iktâ değil maaş verilirdi. Buveyhliler devleti Türk askerle-

rine maaş vermekte güçlük çektiği için bazan onun karşılığında kumandanları vilâyetlerin vergilerini kendi hesaplarına toplamaya memur eder ve bu sûretle yıllık olarak iktâ ederdi. Bu devre ait bu iktâlar bu hüviyetiyle askerlerin toprağa bağlı bulundukları Selçuklu iktâından çok farklı olup hakikatte bir iltizam (*mukata'a*) usûlünden ibaretti. Bu sebeple halk ile ilgisi ve menfaat birliği olmayan ve mümkün mertebe fazla mal toplayan kumandan veya askerler vilâyetlerin harap olmasına ve halkın ezilmesine âmil oluyorlardı, ki kaynaklar Selçuklu askerî iktânının hizmet ve faydalarından bahsederlerken eski devrin bu hüviyeti taşıyan iktâlarının zararlarını da belirtirler.

Türkmen beylerine, mensupları (askerleri) ile birlikte oturup, devlete hizmet edecekleri bu iktâlar verilirken bu vâsıta ile devletin feodal bünyesi de yalnız yüksek seviyede bir hâkimiyet esasına değil bütün memleketlere yayılmış oluyordu. Gerçekten Selçuklu sultanlarının merkeziyetçi bir devlet kurma gayretleri sadece yüksek makamlara yönelmiş ve Türkmen beylerinin nüfûzunu kırma ve Oğuz aristokrasisi yerine Türk köle sistemini yerleştirme teşebbüslerine rağmen bu feodal bünyede köklü bir değişiklik olmamıştır. Zira kendilerine geniş vilâyetler verilen ve çoğunun menşei köle olan emîrler iktâları dâhilinde maiyetlerindeki çok defa 1.000 süvari askerinin üstünde bir kuvvetle küçük bir hükümdar gibiydiler. Büyük iktâ'(timar)a müsaade etmeyen Türkiye Selçuklularından ve Osmanlılardakinden farklı olarak da bu iktâ sahipleri maiyetlerindeki askerlerin yalnız âmiri değil aynı zamanda hâkim ve efendileri bulunuyorlardı. Bazan da idarî ve adlî geniş selâhiyetlerle muhtar bir durumda idiler. Hattâ ilk devirde bu ülkelerde bazan iktâ sahipleri de namlarına para bastırmak, hutbe okutmak ve kapılarında nöbet çaldırmak sûretiyle feodal bünyenin bütün husûsiyetleri tecelli ediyordu. Halbuki Türkiye'de büyük ve feodal mahiyette iktâlara müsaade edilmişti. Zira vilâyet askerleri başında bulunan *sü-başı* (*ser-leşker*)lar o vilâyetin ve askerlerinin sahibi ve efendisi değil sâdece âmirleri idiler. Eskiden iktâ tefvizleri halifenin hükûkundan idi ve Buveyhî'ler Abbasîleri siyasî iktidardan mahrûm bir gölge haline getirdikleri zamanlarda bile bu haklarını kullanıyorlardı. Fakat Selçuklular zamanında iktâ işleri tamamiyle sultanın hükûkuna ait ve dünyevî sayıldığından halifelerin tevfiz ve tasdikleri bahis mevzuu değildi. Hattâ halifeler bile sultanların verdikleri iktâlar ile geçiniyorlardı. Yalnız siyasî hâkimiyet bahis mevzuu olunca meliklik ve emîrlik menşûrları halife ve sultanların müşterek tevfizine bağlı idi. Bu feodal hüviyetleri dolayısıyla büyük iktâlarda kazâ işleri devletin baş kadısının emir ve murakabesinde olmakla beraber Şeriat dışı dâvalar, payitahtta sultan gibi iktâ sahiplerine bağlı *Dîvân-i mezâlim* (*Dâr al-'adl*) müessesesinde görülü-

yordu. İktâlara ve askerlere müteallik işlere bakan bu idârî hâkimlere Hârizm-şâhlar ve Moğollar devrinde Türkçe, sıra ile, *Yolak* ve *Yargucı* adı veriliyordu. XII'inci asır başlarından beri Karahanlılarda, Selçuklularda ve daha sonraki devletlerde meydana çıkan *Ordu kadılığı* (*Kadı al-'asâkir*) bu Türk müessesesinin İslâmî bir şekil almasından başka birşey gözükmüyor³.

Büyük Selçuklularda, en kudretli zamanlarda 400.000 (Türkiye Selçuklularında 100.000) kişiye bâliğ olan Türk ordusu (merkez kuvveti 46.000, Türkiye'de 12.000) bu feodal esaslara göre imparatorluk ülkelerine dağılmış bulunuyordu. Selçuklular, eski devirlerden farklı olarak, memleketin menfaatlerini âhenkleştiren bir iktâ idâresi sâyesinde kudretli bir askerî ve idârî teşkilâta sahip olmuşlardı. Lâkin devletin umûmî feodal bünyesine uygun olan bu büyük iktâların sahipleri zayıf zamanlarda taht kavgalarına, şehzâdelerin mücâdelelerine karışmakla veya kendi hâkimiyetlerini kurmaya uğraşmakla siyasî buhran ve parçalanmalara sebebiyet veriyorlardı. Melik-şâh'tan sonra başlayan büyük mücâdelelerde bu husus bâriz bir şekilde kendini gösterir.

3. Atabeglik ve Hatunların Siyasî Rolü

Selçuklularla birlikte İslâm dünyasına gelen ve onlardan Gaznelilere, Gürcülere ve daha sonraki devletlere intikal eden müesseselerden biri de *Atabeglik* müessesesi idi. Devlet hânedan mensuplarının müşterek malı olduğundan şehzâdeler daha küçük yaşlarda eyâletlere Melik olarak gönderiliyor; kendilerini yetiştirmek ve işlerini idâre etmek üzere onlara birer Atabeg tâyin ediliyordu. Şehzâdeler büyüdükten sonra da onların veziri, kumandanı veya müsteşarı olarak kalan bu Atabegler⁴ şehzâdelerin devlet adamı olarak yetişmelerinde ne kadar faydalı olmuşlarsa onları sultanlığa veya hâkimiyetlerini genişletmeye kışkırtmak ve o sâyede kendi mevkilerini yükseltmek maksadiyle sebebiyet verdikleri sarsıntılar dolayısıyla de o derece zararlı olmuşlardı. Ata-begler şehzâdelere kızlarını vermek veya onların dul analariyle evlenmek sûretiyle de kudretlerini arttırıyor; fiilî hâkimiyeti ellerine alıyor ve imparatorluğun sarsılmasıyla de müstakil devletler kuruyorlardı. Atabeglik müessesesinin bu tekâmül icabı Tuğ-tekin tarafından Şam Atabegleri veya Börililer (1104 -1154), İmâdeddin Zengî'nin kurduğu Musul ve Halep Ata-begleri (1127-1233), Azerbaycan Ata-begleri veya İl-

³ Bak. Osman Turan, "İktâ", *İA*, VI, s. 940-950.

⁴ Bak. F. Köprülü, "Ata", *İA*.

denizliler (1146-1225), Fars Ata-begleri veya Salgurlular (1194-1286) vesair tarihte mühim mevkii olan devletler teşekkül etmiştir. Türkiye Selçukluları devleti feodal bir bünyeye sahip olmadığı için Ata-beglik burada daha farklı bir tekâmül tâkip etmiş⁵ ve Memlûklerde de, menşesindeki askerî vazifesi münâsebetiyle, ordu kumandanı (*Atabek al-asâkir*) olmuş; orada ve Osmanlılarda bu müessese de atabeg yerine sadece “lala” adı, mânâsı ile devam etmiştir.

Selçuk imparatorluğunda hâtonların rolü ve hususiyle Melik-şâh'ın zevcesi Terken Hatun'un siyasî ihtirasları da devletin parçalanması âmilleri arasında bulunmaktadır. Eski Türk hukûkunda kadın çok yüksek bir mevkie ve bazı siyasî haklara sahipti. Gök-türk kitâbeleri: “*Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun'u gönderdi*” ifâdesiyle kadının yüksek mevkiini meydana koyar⁶. İslâmiyetin kabûlüne, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının imanlı müslüman olmalarına rağmen kadın hukûkunda hiçbir değişiklik olmamış; kadınların siyasî rolleri, içtimâî ve hukukî mevkileri asırlarca devam etmiştir. Nitekim göçebe hayat ve düşüncelerini en güzel bir sûrette aksettiren *Dede Korkut kitabı*, XV'inci asırda da, erkek-kadın yaşayış ve münâsebetlerinde mühim bir fark göstermez. Türklerde kadının hukukî ve içtimâî durumuna dair tarihî kaynaklarda ve etnografik eserlerde bol malzeme vardır. Nizâm ül-mülk'e göre Acem hükümdarları zamanında kadınların devlet işlerinde bir tesiri olmazdı. Türkistan Hanları bütün devlet işlerinde hâtonlarla müşâvere eder ve onların fikirlerini diğerlerine üstün tutarlardı. Türkmen (Selçuk) pâdişahları da bu yolda gitmişlerdir. Bu sebeple vezirler hatunları memnûn etmelidirler⁷. Selçuk hatunları arasında Tuğrul beg'in zevcesi Altun-can, Alp Arslan'ın hemşiresi ve El-basan'ın karısı Gevher, Melik-şâh'ın zevcesi meşhûr Terken, Mehmed Tapar'ın zevcesi Gevher ve “*Yeryüzü melikesi*” unvanını taşıyan Sultan Sancar'ın hâtonu Terken⁸ bunların meşhûrları olup kendilerine ait büyük iktâlara, dîvân teşkilâtına ve askerlere sahip idiler. Fakat yukarıda bahsettiğimiz üzere⁹ bunlar arasında Melik-şâh'ın zevcesi Karahanlı Terken Hâton devletin uğradığı buhranda birinci derecede âmil olmuştu. Karahanlılara ait olan Terken unvanının aslında bir isim olmayıp melike

⁵ Bak. Osman Turan, “Selçuk vakfiyeleri”, *Belleten*, XLV (1948), s. 36.

⁶ W. Thomsen, “Moğolistan Türkçe kitâbeler”, *TM*, III, s. 100.

⁷ Nizâm ül-mülk, *Vasâyâ*, 71b. Türklerde kadın hukuku ve kadınların siyasî ve içtimâî rolleri hakkında tafsîlât için bak. *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 126-133.

⁸ İbn Funduk, s. 250, 269.

⁹ Bak, V, 1.

(prens) mânâsında ve bu telâffuzda olduğu artık isbat edilmiş ve ilim âleminde de kabûl olunmuştur¹⁰. Hârizm-şâh Alâaddin Mehmed'in anası Terken Hâtun ise, mensup olduğu Kıpçak-Kanglı kabîlelerine dayanarak, oğluna karşı siyasî bir rakip vaziyetinde idi. İranlı ve Arapların zihniyetine aykırı düşen bu durum karşısında Nizâm ül-mülk eserinde kadınların devlet ve hükümdarların işlerine müdahalelerinin tehlikelerine ihtiyatlı bir dil ve bol hikâyelerle işaret eder¹¹. Feodal bünye yanında hâtunların da devletin parçalanmasında mühim bir rolü olmuştur.

4. Selçuklu Devrinde Din ve Mezhepler

Selçuklular, Afrika dışında, bütün İslâm dünyasına ve fethedilen Anadolu'ya hâkim olarak siyasî birliği kurdular. Tesis edilen medreseler, kütüphaneler, zâviyeler ve bunlara, mensuplarına yapılan vakıflar sâyesinde bir ilim ve kültür ordusu da vücûda getirerek askerî ve siyasî kudretlerini yükselttiler; İslâmın ve kendi devletlerinin iç ve dış düşmanlarını bertaraf ettiler. Bununla beraber müfrit Şi'îlerle Sünnîler arasında olduğu gibi Sünnî mezhepler arasında da bazı gerginlikler devam etmiştir. Tuğrul-beg'in zamanında veziri 'Amîd ül-mülk, sultanın mezhepler arasındaki felsefî esaslara yabancı bulunmasından faydalanarak, Eş'arîler'e karşı, daha ziyâde siyasî rakiplerini bertaraf etmek gayesiyle, giriştiği mücâdele onun azli ve Nizâm ül-mülk'ün yerine gelişi ile nihâyet buldu¹². Fakat bir müddet sonra da gerginlik Eş'arîler ve Hanbelîler arasında devam etmiştir.

Filhakika imam Kuşayrî'nin oğlu Ebû Nasr, 1077(469)'de Hac'dan dönerken Bağdad'a uğrayıp Nizâmiye'de vaazlar veriyor; Eş'arîlerin üstünlüğünü, Hanbelîlerin dar düşüncelerini ve teccime vardıklarını izah ediyor; Yahudilerin, maddî menfaat mukabilinde de olsa, İslâm olmalarını memnûniyetle karşılıyordu. Bu tenkitlere dayanamayan mutaassıb Hanbelîler bu Yahudi mühtedileri "*rüşvetin müslümanı*" diye alay mevzûu yapıyor ve Eş'arîlere saldırıp adam öldürüyorlardı. Vaziyeti öğrenen Nizâm ül-mülk Nizâmiye müderrisi Ebû İshak Şirazî'ye mektup yazarak sultanın ve kendisinin bir mezhebi himâye ve mezhepler arası bir tefrik siyaseti gütmediklerini, Nizâmiye'nin sadece ilmin korunması ve yükselmesi gayesiyle açıldığını, Ahmed bin Hanbel'in de imamlar arasında bulunduğunu hatırlattı ve bu münâ-

¹⁰ Bak. Osman Turan, "Terken unvanı hakkında", *Türk Hukuk Tarihi dergisi*, Ankara 1944, I, s. 67-73.

¹¹ *Siyâset-nâme*, s. 156-164.

¹² Bak. M. Şerefeddin, "Selçuklular devrinde Mezâhib", *TM*, I, 101-106.

sebetle de Halifenin veziri Fahr üd-devle, 1078'de, azledildi. Bu durum karşısında bütün vâizler divânda toplanarak vaazlarında usûl ve mezheplere girilmemesi kararlaştırıldı ve 1080'de bu husus bir disipline alındı¹³. Mezheb ihtilâflarının bulunduğu başka yerlerde ve meselâ Esterâbâd'da da kadın izni olmadıkça kimsenin vaazına müsaade edilmiyor ve böylece devlet mezhep mücâdelelerini önlüyordu¹⁴.

1082 (475) yılında Mağrip'den gelen, mezhep itibariyle de Şafîî ve Eş'arî olan, Ebûlkasım el-Bekrî, Nizâm ül-mülk tarafından kendisine maaş bağlanarak Bağdad'a gönderildi. O, vaazlarında Ahmed bin Hanbel'i medh, fakat Hanbelîleri zem ediyordu. Bu da Hanbelîleri kıskırtmış ve kadı Abdullah Damganî'nin evi bir ilmî münakaşa esnasında basılmış ve kitapları yağma edilmiştir. Bu gerginliğin devamı dolayısıyla Halife, Ebû İshak Şirâzî ile Ebû Bekir Şaşı'yi Melik-şâh'a gönderdi. Bu büyük şahsiyetler her geçtikleri beldede tâzimle karşılanıyor ve teberrüken rikâblarına el sürüyorlardı. Sultan Melik-şâh ve veziri Nizâm ül-mülk huzûrunda onlarla İmam ül-Haremeyn Ebul'-Ma'âlî Cüveynî arasında cereyan eden müzâkere ve münâzaralardan sonra bütün fikir ve istekleri kabul edildi. Nizâmiye'de Eş'arîlik hakkında vaazlarına müsaade edildi ve bir hâdisenin önlenmesi için de medresenin kapılarına *Türk muhafızları* kondu¹⁵. Böylece devlet, içtimaî nizâm ile birlikte fikir ve din hürriyetini temine çalışıyordu.

Selçuklular Sünnî mezhepler arasında olduğu gibi mûtedil Şîîlere karşı da bir tefrik siyaseti tâkip etmiyor; seyyidleri, şerîfleri himâyesinde bulunduruyor; alevîlere hanekâh ve hattâ medreseler inşâ ediyorlardı. Böylece Halifelere küfretmeyen mutedil Şîîler, Alevî bir müellifin ifâdesiyle, "Cihâna hâkim Gazi Türkler" sâyesinde tam bir hürriyet ve himâyeye mazhar idiler. Bu devirde, Suriye, Halep, Kûfe, Kum, Kâşan, Mazandaran, Taberistan, Gürgân, Dehistan ve hattâ Sünnî hilâfet merkezi Bağdad Şîîlerin kesâfet teşkil ettikleri yerler idi. Selçuklu sultanları ve beyleri büyük Şîî imamlarının türbelerini ziyâret ve inşâ ediyorlar; âyîn ve merâsimlerinde buluyorlardı. Bu mûtedil Şîîler ile diğer mezhepler arasında da, ara-sıra, gerginlik ve mücâdeleler baş gösteriyor; fakat bu kadarı içtimaî ve siyasî nizâm için bir mesele teşkil etmiyordu. 1165(560)'de Şîî Abd ül-Celîl Kazvinî tara-

¹³ İbn ül-Cevzî, VIII, s. 305, 307, 312, 326; İbn ül-Esîr, X, s. 36, 37.

¹⁴ *Atabet ül-ketebe*, s. 52.

¹⁵ İbn ul-Cevzî, IX, s. 3-4; İbn ül-Esîr, X. s. 42-43; İmadeddin, s. 52; George Makdisî, İbn 'Aqîl, Damas 1963, s. 351-374.

findan yazılan *Kitab un-Nakz* adlı eser bu hususta çok mühim yeni malzeme vermektedir¹⁶.

Müfrit Şî'î ve Bâtınî faaliyetleri bu mütedil Şî'iler arasında tesir icrâ ediyor ve câhil halk iğfal ediliyordu. Mısır Fâtımîlerinin gönderdiği dâ'î veya propagandacılar ifsâd ve kıskırtma gayretlerinden geri kalmıyorlardı. Melik-şâh Artuk beyi, 1078'de, Bahreyn'e göndererek orada kökleşmiş bulunan ve Sâsânî İran'da Mazdek'in fikirlerine göre komünist bir idâre kuran *Karmatîler*'i tenkil etmişti¹⁷. Fakat bu muhit yine de Bâtınî faaliyetlerine elverişli idi. Mısır'dan gelen bir kimse Basra taraflarında Karmatî zemini üzerinde *Mehdîlik* iddiasıyla meydana çıkmış ve 10.000 kişilik bir kuvvet teşkil ederek 1090 (483) senesinde Basra şehrini yağma etmiş ve yangına vermişti. İslâmın ilk vakıf kütüphanesi bu yangında yok olmuş; Melik-şâh'ın yaptırmış olduğu su tesisleri ve kanallar da tahrip edilmişti. Bağdad şahnesi Gevher Âyin âsileri temizledi; yalancı Mehdî'yi Melik-şâh'a gönderdi ve Bağdad'da halkın hakaretleri arasında asıldı¹⁸.

Bağdad'da, 1081(473)'de, basılan gizli bir cemiyet Bâtınî faaliyetleri bakımından daha dikkate şâyandır. İbn el-Resûlî ve Abdülkadir el-Hâşimî adlı iki kişiden birincisi *Futuvvat* hakkında bir eser yazarak onun fâide ve faziletlerini izah ediyor; ikincisi de "*Feteyân kâtibi*" unvânıyla cemiyeti idâre ediyor; âza topluyor ve onlara menşûr veriyordu. Bunlar toplantılar tertip ederek her beldeye ve Medine'de Mısır hâdimine mektuplar gönderip bu yeni tarikate dâvetler yapıyordu. Bunların Bâtınî olup Şî'î halifesi nâmına dâvette bulundukları ve metrûk bir mescidi toplantı yeri yaptıkları dîvâna (hükûmete) ihbar edilince oraya zâbıta kuvvetleri bir baskında bulundu. Reisleri yakalandı; diğerleri kaçtı. Ele geçen vesikalar akîdelerini, Bâtınî olduklarını ve siyasî emellerini meydana koyuyordu. Bu durum sâbit olunca aleyhlerinde bir fetva da çıkarıldı¹⁹.

Abbâsî Halifesi Nasır li-Dinillâh (1180 - 1225) tarafından kurulan Futuvvet teşkilâtı Sünnî esaslara dayanmakla, Bâtınîlere, Mısır Şî'î Hilâfetinin yıkıcı teşkilâtına ve siyasî rakiplerine karşı tesis edilmekle beraber yine de o menşeden gelen unsurları ihtiva ediyordu. Bu sebeple devrin bazı âlimleri bu tesisin aleyhinde fetva çıkarmışlardı. Fakat halîfe de mukabil bir fetva ile kurduğu ve devrin hükümdarlarını içine aldığı bu teşkilâtı müdafaa etmiş ve

¹⁶ Tahran 1331, s. 47, 54, 81, 220, 473, 493.

¹⁷ Bu sefer hakkında bak. Ali Sevim, *Belleten*, XCIV (1960).

¹⁸ İbn ul-Cevzî, IX, 53, 85; İbn ül-Esîr, X, 63; İbn Kesîr, XII, 137.

¹⁹ İbn ül-Cevzî, VIII, 326-327; İbn Kesîr, XII, 137 ve 121.

onunla siyasî mevkiini kuvvetlendirmeye çalışmıştır²⁰. Bununla beraber Futuvvet teşkilâtı asıl Selçuklu Türkiye'sinde yerleşmiş; Türk içtimaî, iktisadî ve buhranlı zamanlarda da siyasî hayatında büyük bir mevki işgal etmiş ve bilâhare Osmanlı esnaf teşekküllerinin de esası olmuştur²¹.

5. Selçuklular ve Bâtınîler

Selçukluların siyasî kudretlerine, ilmî ve kültürel gayretlerine rağmen yine de bu Şî'î faaliyetlerin eksik olmaması müfrit Şî'î (*Gulât-ı şî'a*) ve Bâtınîlerin cemiyet bünyesine ne derece işlemeye çalıştığını ve nasıl siyasî fırsatları beklediklerini göstermektedir. Fakat Selçuklular tarihinde müfrit Şî'î adı altında vukûbulan yıkıcı hareketler arasında en mühimmi, şüphesiz Hasan Sabbâh tarafından kurulan Bâtînî (İsmâ'ilî) teşkilâtı idi. Hasan Sabbâh Sâsânîler zamanında İran'ı alt-üst eden komünist Mazdak mensuplarının İslâm devrinde Hurremî, Karmatî ve sair adlar altında zuhûr eden fırkaların bir devamı olup İslâmiyeti, Selçuklular devrinde kurulan içtimaî ve siyasî nizâmı yıkmak gayesini güdüyordu. Melik-şâh'ın cihan hâkimiyeti teşebbüsü sırasında meydana çıkan Hasan Sabbâh mutedil Şî'î hüviyetiyle gözükmemekte ve sâdece *İmâmet* (Halîfelik) meselesi ile meşgûl olduğunu iddia etmekte; fakat Kur'an'ın bâtînî mânâsı (*Bâtînîlik* tâbiri buradan gelir) üzerinde durarak onu ve İslâmiyeti tahribe çalışmakta idi. Nizâm ül-mülk eserinde Melik-şâh'a tavsiyelerde bulunurken Tuğrul-beg ve Alp Arslan'ın İslâmiyete yaptığı hizmetleri anlattıktan sonra²² Hasan Sabbâh ve Bâtînîler hakkında: "Selçuk devletine ve husûsiyle Cihân'ın efendisine (Melik-şâh'a) yaptığım hizmetler malûmdur. Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı âsiler çıkmıştır. Lâkin hiçbir Râfîzî mezhebi Bâtînîler kadar meş'ûm olamaz. Zira onların gayesi İslâmiyeti ve bu devleti fesada vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hâdisenin zuhûruna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felâkette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler Râfîzî mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekârlar müslümanlık iddiasında

²⁰ İbn ül-Verdî, II, 128-129; İbn ül-Fuvatî, s. 257; Goldziher, I., ZDMG, LXXIII (1910) s. 127.

²¹ Henüz tarihî tekâmülü lâyikeyle tetkik edilmeyen bu mühim teşkilât hakkında şimdilik Bak. F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, s. 237-242- Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk illerinde futuvvet teşkilâtı", *İktisat Fakültesi mecmuası*, 1-4, XI; C. Salinger, "Was the Futuwa an oriental Chivalry", *Proceedings of the American philosophical society*, XCIV (1850), s. 480-403.

²² Bak. III, 14. Bâtînîler ve Mezdekîlerin İslâm dünyasında yayılış ve tesirleri; Komünist hayat ve fikirleri hakkında da bak. *Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 170-172.

görünürler; lâkin hiçbir düşman Muhammed'in dini ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları, davul sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felâket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumu görecektir", ifadeleleri ile kuvvetli imanını ve isabetli görüşlerini meydana koymuş ve söyledikleri aynen vukûbularak bir defa daha büyük bir insan olduğunu isbat etmiştir²³.

Filhakika bu büyük devlet adamı bizzat Bâtınîlerin kurbanı olarak gitikten sonra Selçuklu devleti ve İslâm dünyası da onların fedâileriyle dehşet verici cinâyetlere şahit olmuş, birçok büyük âlim, emîr, kumandan, hükümdar ve halife Bâtınîler tarafından hançerlenmiştir. Bunların başında bulunan Hasan Sabbâh Mısır Şi'î Halifesi Muntasır'ı ziyâretten ve birçok maceralar geçirdikten sonra kurduğu gizli teşkilâtı 1087 yılında faaliyete geçirmiş; 1090 yılında da Kazvin havâlisinde ele geçirdiği Alamût kalesinde yerleşmiştir. Bâtınîlerin ilk cinâyetleri Sâve'de bir müezzini elde etmeye çalışmak ve onu öldürmekle başlar²⁴. Bu hâdiseyi çıkaran Bâtınî fedâileri şehrin şahnesi tarafından yakalandıktan sonra Melik-şâh'ın Hasan Sabbâh'a yazdığı ihtar mektubu ve cevabı bize kadar gelmiştir. Gerçekten Selçuklu sultanı bu mektubunda Bâtınî reisine (*Şeyh ul-cebel'e*) yeni bir din kurduğunu, bazı dağlı câhil halkı iğfal ettiğini, İslâm halifelerine ve Abbasîlere dil uzattığını söyleyerek kendisini takbih eylemekte; bu dalâletten vazgeçip İslâmiyete dönmesini, aksi takdirde kalenin yerle bir edileceğini ve kendilerinin de temizleneceğini buyurmaktadır. Hasan Sabbâh, cevabında hürmetkâr bir dil ile başlamakla ve müslüman bulunduğunu iddia eylemekle beraber, Abbasî halifelerinin haksızlıklarını ve fenalıklarını saymak, Fâtımîlerin gerçek halife olduklarını ileri sürmek sûretiyle cür'etini gösterdikten sonra sultanı Abbasîler ve Nizâm ül-mülk aleyhinde kışkırtmakta ve aksi takdirde başka birisinin zuhûr edip bu dinî vazifeyi başaracağını söyleyerek sultanı da tehdide yeltenmektedir²⁵.

Melik-şâh'ın elçisi Hasan Sabbâh'a gidince, rivâyete göre, Hasan Sabbâh, uyuşturucu maddeler (haşhaş) ile dimağlarını bozduğu fedâilerine,

²³ *Siyâset-nâme*, s. 164-105, yine s. 139-145; Barthold, *Turkestan*, s. 25.

²⁴ İbn ül-Esir, X, 308; İbn ül-Cevzî, IX, 120; Sibte (İbn Kalânisi), s. 128-128; Abd ül-Celîl Kazvinî, s. 334-335; 511-512.

²⁵ *Çahâr nâme-i tarihî*, neşr. N. Falsafi, *İttıla'at mecmuası*, Tahran 1329, III, s. 12-13; M. Şerefeddin, *İlahiyat Fakültesi mecmuası*, IV (1926), s. 23-31.

bıçakla veya kaleden kendilerini atmak sûretiyle, intihar emrini veriyor; elçiye de sultana bunlardan emrinde 20.000 kişinin bulunduğunu bildir-mesini söylüyor ve gerçekten de bu manzaranın hikâyesi Melik-şâh'ı hayrete düşürüyordu²⁶. Selçuklu sultanı Hasan Sabbâh ve Bâtınîlerin bu cür'etini görünce, 1092'de emîr Arslantaş kumandasında bir kuvveti onlara karşı gönderdi. Mayıs ayında Alamût'u kuşatan Selçuklu beyi Eylül'de bozguna uğradı. Aynı zamanda Kûhistan Bâtınîlerine karşı Horasan askeri ile gönderilen Kızıl-sarığ da ciddi bir temizliğe girişti ise de Nizâm ül-mülk ve Melik-şâh'ın ölümleri istenilen neticenin alınmasına imkân vermedi²⁷.

Melik-şâh'ın ölümünden sonra patlak veren siyasî buhran ve Haçlılarla başlayan savaşlar, Bâtınîlerin kuvvetlenmesine ve fesadlarını genişletmelerine yaradı. Her tarafa gönderdikleri dâ'î ve fedâilerle teşkilâtlarını yaymaya ve mühim devlet adamlarını, kumandanları ve âlimleri öldürmeye giriştiler; ajanlarını devlet mekanizması içine, hattâ saraylara ve evlere kadar sızdırıp her tarafı şüphe ve korkuya saldılar. Nizâm ül-mülk'ün görüşleri çıkıyor, mümtaz insanlar imha ediliyordu. Aleyhlerinde konuşmaktan korkan din ve devlet adamları bu sefer umûmî efkârın şüpheleri altında eziliyorlardı. Melik-şâh'ın İsfahan dağında sarp bir yerde inşâ etmiş olduğu Şâh-diz kalesini, 1099'da ele geçirdiler. Horasan ve Huzistan'da da bazı kalelere yerleşerek ticâret ve hac kervanlarını açıktan basmaya ve soymaya başladılar. Bazı İranlı devlet adamlarını da gizli müttefik yaptılar. Büyük Emîr Çavlı, Kirman hükümdarı ve nihâyet Sultan Berkyaruk onlara karşı harekete geçerek pek çok Bâtînî öldürdüler. Cemiyet içinde şüphe ve korku o dereceye varmıştı ki, cinâyetlerini daha fazla Sultan Mehmed Tapar'ın ülkelerinde işledikleri için Sultan Berkyaruk'un düşmanları onu bile Bâtînî temâyülünde göstermeye çalışıyorlardı. Bugün komünizmin kurduğu yeraltı faaliyetleri ile ilgili teşekküllerin yarattığı buhrana benzer bir psikoloji cemiyeti sarmıştı. Haçlıların gelişinden faydalanarak Suriye'ye yerleşme imkânı buldular ve katillerini icraya devam ettiler. Nihâvend'de mevdana çıkan ve câhil köylülere iğfal eden bir yalancı peygamber de imha edildikten sonra Sultan Tapar Bâtınîlere karşı bir cihâda girişti.

Selçuklu sultanı Tapar 1107'de Şâh-diz kalesini tahrip ve Bâtınîleri katletti. Ele geçen vesikalar vezir Sa'd ül-mülk'ün onlarla münâsebetini meydana koyunca idam edildi. Bu kaledeki Bâtınîlerin reisi Abdülmelik 'Attâş'ın

²⁶ İbn ul-Cevzi, IX, s. 121.

²⁷ Cuveynî, *Cihân-güşâ*, GM, II, s. 109-200; *Tarih-i Güzîde*, s. 518-510; Abd ül-Celîl Kazvinî, s. 512-513; İbn ül-Esîr, X, s. 100-110; *Tarih-i Sistan*, s. 386; Mirhwand, IV, s. 63-64.

kaledeki saray uşaklarına muallimlik etmek, saray kızlarına kadın eşyası ve elbise götürmek ve muhafızları elde etmek fedâilerin medreselerde meşhûr âlimlerin derslerine girmek ve tarikatlere dâhil olup yıllarca ibâdetle bulunmak sûretiyle işe başlaması, nifak ve kıtâl hazırlığı yapmaları Bâtınîlerin metodlarını göstermek bakımından mühimdir²⁸. Bâtınîlere karşı kazanılan bu zafer İslâm dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Sultan Mehmed'in tuğ-rasını taşıyan uzun bir fetih-nâme her tarafa gönderilerek minberlerde okutuldu ve halka ilân edildi²⁹. Bu, uzun müddet bir cinâyet yuvası hâline gelen kalenin ve Bâtınîlerin nasıl bir ehemmiyet taşıdığını göstermektedir. Bu sebeple Attâş'ın başı Bağdad'a gönderildi. Bu zamanda Horasan meliki bulunan Sancar da Horasan Bâtınîlerini imhaya girişti³⁰.

Bununla beraber Hasan Sabbâh ve Alamût Bâtınîleri yerlerinde duruyordu. Bu muvaffakiyetlerden sonra, Sultan Mehmed Bâtınîlerin kökünü kazımak maksadiyle veziri, Nizâm ül-mülk'ün oğlu, Ahmed ile Emîr Çavlı'yı bunlar üzerine sevk etti. Çavlı, 1109'da, kaleyi kuşatarak pek çok Bâtınî öldürdü. Lâkin kış basınca çekildi. İntikam almaya girişen fedâiler bu sırada sultan ile birlikte Bağdad'a gelen vezirini bıçakladılar³¹.

Bu seferin muvaffakiyetsizliğe uğraması Bâtınîlerin cür'etlerini ve cinâyetlerini arttırmağa sebep oldu. Bu münâsebetle Sultan Atabeg Şîr-gîr, Karaca, Gün-doğdu, İl-kavşut ve Bozan gibi meşhûr kumandanlar idâresinde mühim bir orduyu Alamût ve diğer kalelere karşı gönderdi. 1117'de başlayan muhâsaranın sonuna kadar devam etmesi ve ordunun orada kışlaması için köşkler ve barakalar inşâ edildi, erzak ve teçhizat yığıldı; kalenin dışarı ile irtibatı kesildi. Bâtınîlerin artık açlıktan yok veya teslim olmaları mukadder iken sultanın İsfahan'da, 1118'de, ölümü seferin muvaffakiyetine mâni oldu. Şîr-gîr'e haber vermeden diğer kuvvetlerin çekilmesi onun as-

²⁸ Râvendî, 155-161; Reşideddîn, s. 60-74; İmâdeddîn, s. 91-93; *Ahbâr üd-devle*, s. 70; İbn ül-Esîr, X, s. 151, 153; *Tarih-i Güzîde*, s. 454; *Anonim Selçuk-nâme*, s. 23-24; Mirhwând, IV, s. 92; 'Azimî, 378. Fahreddin Razi'nin Bâtınîler aleyhinde susması düşmanları tarafından gizlice bu mezhebe mensup olduğu ithamlarına uğramasına fırsat vermiş ve bunun üzerine bu büyük âlim Rey'de kürsiye çıkarak aleyhlerinde şiddetli vaazlara başlamıştı. F. Razi'ye talebe olarak işe başlayan bir Bâtınî onu bir gün mutalea odasında, yalnız bularak, hançeri göğsüne dayadı ve ona bir daha Bâtınîler aleyhinde konuşmasına dair yemin yaptırdı (Dozy, *Tarih-i İslâmiyet*, trc. A. Cevdet, İstanbul 1908, s. 399-401). Yine bak. Kiragos, *TM*, II, s. 147; L. V. Stroeve, *Bâz-pesin-i Hârizmşâh ve İsmâiliyân-i Alamût*, Fars. trc. K. Keşâverz, *Rehnumây-i kitab*, XII (1342), s. 863-873.

²⁹ İbn Kalânîsî, s. 151-156.

³⁰ İbn ul-Cevzî, IX, s. 150; İbn ül-Esîr, X, s. 231.

³¹ İbn Kalânîsî, s. 162; İbn ül-Esîr, X, 169; İbn ul-Cevzî, IX, 163; *Ahbâr üd-devle*, s. 82.

kerlerinin kayıplara uğramasına âmil oldu. Bu sebeple ordunun 2.000.000 dinar kıymetindeki ağırlıkları Bâtınîlerin ellerine geçti. İmâdeddin'in ifâdesine göre, bu durum vezir Ebülkasım Dergezi'nin gizlice İsmâîlîlerle münâsebeti ve onlara müzâheretiyle ilgilidir. Yâkut da Dergezî'nin halkının hep Mezdekî mülhidler olduğunu söyler³².

Bu suretle Hasan Sabbâh ve Alamût Bâtınîleri kurtularak fesat ve cinâyetlerine devam ettiler. Sultan Sancar Horasan Bâtınîlerini imha etti ve 521 de 10.000 kişi öldürdü³³ ise de Alamût ile uğraşmağa fırsat bulamadı ve burasını Irak Selçuklularına bıraktı. Onlar da saltanat kavgalarıyla çok meşgûl bulunduklarından bu havâlide, Suriye'de, Musul ve Diyarbekir taraflarında Türk-İslâm büyüklerine karşı suikastlarını yürüttüler. İsmâîlîlerden Celâleddin Hasan (1210-1221) Bâtınîliği terk edip Celâleddin *Nev-müslüman* adıyla tanındı; İslâmiyete girdi ve müslüman devletlerle de münâsebetlere geçti³⁴. Bununla beraber yine de son bakıyeleri Hülagü'nün Alamût'u zabtına kadar devam etti. Bâtınîlere verilen Haşîşiyûn (*Haşşâşîn*) adı, haşhaş (afyon) kullanmaları ve bu sebeple kolayca cinâyet işlemleri dolayısıyla verilmişti. Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'ya intikal eden ve garp dillerinde kanlı, katil mânasında kullanılan "assassin" kelimesi ve müstaklârı Bâtınîlerin hüviyetlerini ve ne derece korkunç olduklarını gösteren en güzel vesikalardan biridir. Kaynakların Hasan Sabbâh hakkındaki bazı kayıtları ve Melik-şâh ile mektuplaşmaları üzerinde şüpheli davranıldığına ve hattâ moda hâline geldiğine de işaret etmek yerindedir³⁵.

6. Selçuklular ve Gayrı Müslimler

Türkler İslâmdan önce, Gök-türk, Uygur ve Hazar hanları idâresinde kendilerine sığınan yabancı din mensuplarını himâye ediyor; bizzat kendileri

³² Cüveynî, II, 212; İmâdeddin, s. 90-91, 117; İbn ül-Esîr, X, s. 186-188; *Tarih-i Güzîde*, 456; Anonim, 25; Zekeriya Kazvinî, 397; Yakut, III, s. 451.

³³ İbn ül-Esîr, X, s. 231.

³⁴ Bak. *Resmî vesikalar*, s. 106-108.

³⁵ Bunlar hakkında yine İA.'deki "Bâbek", "Bâtınîler", "Hasan Sabbâh", "Haşşâşîn", "İsmâîlîler" maddelerine ve B. Lewis, *The Origins of Ismâ'ilism* (Cambridge 1940)e de bakılabilir. Melikşâh ile Hasan Sabbâh arasındaki mektupların uydurma olduğuna dair iddiaların ciddi bir tenkide dayanmadığını ve bu mühim vesikaların bu sebeple kullanılmadığını tekrar belirtelim.

de bu dinlere giriyor ve bir çok dinlere bağlı cemaatler olarak, bir arada âhenk içerisinde yaşıyorlardı³⁶. Selçuklular Yakın Şarkta karşılaştıkları Hristiyan ve Yahudi gibi gayri müslim unsurlara karşı da aynı zihniyeti devam ettirmiş; görülmemiş bir müsamaha ve şefkati onlardan esirgememişlerdi. Hristiyan memleketleri fethetmiş olmasına rağmen Alp Arslan onların müellifleri tarafından da âdil, merhametli bir insan olarak tasvir edilir ve aleyhinde hiç bir şey söylenmez. Melik-şâh: *“kalbi Hristiyanlara karşı şefkatla dolu idi; geçtiği memleketlerin halkına baba gibi davrandı. Bu sebeple bir çok vilâyetler, 1086’da, kendiliğinden onun idâresine girdiler. Ermenistan ve Rum memleketleri onun kanunlarını tanıdılar”; “onun idâresinde oniki millet yaşıyordu”*³⁷. Başka bir Hristiyan kaynak: *“Melik-şâh insanların en mümtazı idi; iyiliği ve şefkati ile meşhûr idi. Hristiyanlara karşı adâleti ve hayrı ile tanınmıştı”*³⁸ demektedir ve bu ifâdeler İslâm kaynaklarını teyid etmektedir.

Bağdad’da halîfenin veziri Ebu Şucâ’, Hazreti Ömer’e atfolunan kaidele-re göre, diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi, sık-sık, Zimmî’lerin kıyâ-fetlerine müdâhale ediyor; onları müslümanlardan ayırmak için kendilerine mahsus işaretleri taşımaya zorluyor ve sert bir siyaset tâkip ediyordu. Bu baskı dolayısıyla gayri müslim görünmemek yüzünden devlet makamlarında bulunan bir çok yüksek Zimmî müslüman oldu. Melik-şâh’ın ve Nizâm ül-mülk’ün vekili bulunan Yahudi İbn Samhâ bu sert tedbirler dolayısıyla Bağdad şahnesi Gevher Âyin ile birlikte huzûra çıkarak sultana ve vezirine şikâyetle bulundular. Onlar da bu sebeple halîfenin vezirini azlettiler. Vezir Ebû Şucâ’ aleyhinde şikâyetle bulunurlarken onun Melik-şâh’ın Türkistan zaferlerini küçümsediğini, bu fetihlerin Rumlara karşı değil müslümanlara (Karahanlılara) karşı kazanıldığını ve bu sebeple ehemmiyet vermediğini söylemekte olduğunu da bildiriyorlardı³⁹. Bağdad’da ve imparatorluğun büyük merkezlerinde büyük ticarî faaliyetlerde bulunuyor; Selçuklu devleti üzerinde malî ve siyasî tesirler icra ediyordu. Nitekim İbn Samhâ Melik-şâh’ın Bağdad’da giriştiği büyük imâr ve inşâ işlerinde de müteahhitlik ediyordu. Sultan ve vezirinin ölümünden sonra onun öldürülmesi çok mânâlı

³⁶ Bak. Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, s. 461-463; *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 63-74.

³⁷ Mathieu, s. 196-197.

³⁸ Brosset, I, s. 349.

³⁹ İbn ül-Cevzî, IX, s. 56; İbn ül-Esir, X s. 64; İmâdeddîn, 78.

olup bu, Melik-şâh'ın gayri müslimlere karşı tâkip ettiği himâye siyasetinin ne derece ileri olduğuna başka bir delildir⁴⁰.

Bununla beraber daha evvel, 1079'da, bir Yahudi sermâyedârının öldürülmesi hâdisesi de vardır. Gerçekten sultan avlanmak maksadiyle Ahvaz'a gittiği zaman Nizâm ül-mülk'e dost olmayan Gevher Âyin ve Humâr-tekin Basra mültezimi (zâmin) olan İbn 'Allân'ın öldürülmesine müsaade almışlardı. Bu Yahudi sermâyedârın nüfûzunu belirtmek maksadiyle, karısı öldüğü zaman, kadı müstesna, bütün Basra şehir halkının cenazesi arkasında yürüdüğünü kaydetmek kâfidir. Öldürüleceğini anlayan İbn 'Allân derhal servetine ait defteri denize attı. Fakat bu deftere ait bir vasiyet-nâmesi (barmûz) sâyesinde mallarının çoğu bulundu. 400.000 dinar nakdi ve eşyası arasında 1000 dinar değerinde bir süpürgesi çıkması bir fikir verir. Bu hâdisiye dolayısıyla çok üzülen Nizâm ül-mülk üç gün evinden çıkmamış ve sultana da teessüflerini bildirmiştir. Melik-şâh bir kasdı olmadığını söylemiş ve özür beyan etmiştir⁴¹.

Bu husus Yahudi sermâyedârlarının nüfûzunu ve devlet adamları üzerindeki tesirlerini gösterir. İbn 'Allân ailesi bir asır önce de Bağdad'da bankerlik (cahbaz) yapıyor; iktisadî ve siyasî hayatta rol oynuyordu⁴². Melik-şâh'ın bu siyaseti ve devlet merkezini Rey'den İsfahan'a nakletmesi bu şehirde zaten mevcut olan Yahudi nüfûsun çok artmasına sebep oldu. Kaynaklarda bu şehrin bir kısmının "Yahudi İsfahanı" adını alması bu hüviyeti dolayısıyledir⁴³. XII. asır İspanya Yahudilerinden Benjamin de Tudelle'in Türkleri Yahudi dostu göstermesi de bu münâsebetledir. Bir Yahudi haham XII. asır sonlarında bu devirde Mezopotamya'da, İsfahan, Hemedan, Semerkand ve sair büyük İslâm şehirlerinde Yahudilerin mikdarını çok mübalâğalı bir şekilde kaydeder⁴⁴.

Ermeni patriği Basile 1090 senesinde "Dünyânın hâkimi" Sultan Melik-şâh'a giderek kiliselere, manastırlara ve râhiplere konmuş olan vergilerin affını diledi ve sultan taleplerini kabûl ederek ona bu hususta fermanlar

⁴⁰ İbn ul-Cevzî, IX, 17, s. 63.

⁴¹ İbn ul-Cevzî, VIII, s. 323; İbn ül-Esîr, X, 30-40.

⁴² Bak. W. Fischel, *Jews in the economic and political life of Mediaeval İslâm*, London 1937. s. 33; L. Massignon, "L'Influence de l'İslâm au Moyen Âge sur la fondation et l'essor des banques Julves", *Bull. Ecola Oriental*, I, (1931), s. 3-12.

⁴³ *Mücmel üt-Tevârih*, s. 523; Yâkut, *Mu'cem ül-Büldân*, I, 208.

⁴⁴ A. Mazahery, *La Vie quotidienne des musulmans au Moyen-âge*, Paris 1951, s. 122; A. Mez, *Renaissance*, s. 33-35.

verdi ve patrik oradan Antakya'ya gitti⁴⁵. Melik-şâh “her tarafta barış ve hakîmâne bir idâre kurdu. Bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kudretli idi, bildiklerimizin hepsinden de âdil olduğundan kimseye keder vermedi. Yüksek fikirleri, asil ahlâkı ve şefkatiyle kendisini herkese sevdirdi. Böylece harp ve şiddetle değil, gönülleri kazanmak sûretiyle hiçbir hükümdarın elde edemediği memleketlere sahip oldu. Eğer ömrü vefa etse idi, çok sür’atle artan kudreti dolayısıyla, Avrupa’yı da devletin hudutları içine alacaktı”. İşte onun yirmi yıl süren saltanatı hakkında Sarkavag’ın dedikleri bunlardır⁴⁶. Melik-şâh’ın ölümünden sonra Azerbaycan meliki olan amcası Yâkutî’nin oğlu İsmâ’il zamanında Ermenilerin çok himâye ve itibar gördüklerini, onları İranlıların manastırlardan vergi almak için yaptıkları tazyiklerden kurtardığını aynı kaynaklar yazar⁴⁷. Hristiyan halkın çok bulunduğu Anadolu’da Türkiye sultanları ve meliklerinin onlara karşı siyaset ve muameleleri ise tarihte görülmemiş bir derecede idi⁴⁸. Rivâyete göre Melik-şâh Nizâm ül-mülk ile Hısn Keyfâ’ya gittiklerinde orada bir şeyh vezire Allah tarafından Melik-şâh’a elçi olduğunu söylemiş ve bu garip söz üzerine sultana götürülmüştür. Sultana misvak ve tarak hediye eden şeyh, kızlarını evlendirmek için ondan çehiz parası istemiş ve elçi olduğunu ispat için rüyada Hazreti Peygamber’in kendisini gönderdiğini, inandırmak için de Melik-şâh’ın her gece *Tebâreke* okuduğunu bildirmesini ve bunu kimsenin bilmediğini söylemiş ve bu sûretle çok ihsanlara kavuşmuştu⁴⁹.

7. Selçuklular Devrinde İlmî Himâyesi ve Fikir Hürriyeti

Selçukluların, Türklere mahsus bu hürriyet ve musamahalariyle, Hristiyan ve Yahudilere karşı güttükleri bu siyasetin müslümanlara ve türlü mezheplere de tatbik edilmesi tabîî idi. Filhakika, İslâm dinini ve Selçuklu imparatorluğunu yıkmak için çeşitli teşkilât kuran Bâtınîler ve müfrit Şî’îler müstesna, Selçuklu sultanları ve beyleri mezhepler arası farklara ve kavgalara asla müdahale etmemişler; ancak nâdir ahvalde içtimâî nizâmı korumak ve mücâdeleleri yatıştırmak maksadıyla uzlaştırmacı bir rol oynamışlardı. Melik-şâh Nizâm ül-mülk’ün Eş’arîler ile Hanbelîler arasında, münakaşalardan

⁴⁵ Mathieu, s. 201; Anili Samuel, s. 455.

⁴⁶ Anili Samuel, trc. Brosset, St. Petersbourg 1876, s. 451, 455.

⁴⁷ Mathieu, s. 204, S. Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trc. Brosset, St. Petersbourg 1864. s. 182, 183.

⁴⁸ Daha fazla bilgi edinmek ve Türk insanlık idealini anlamak için bak. *Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 131-107.

⁴⁹ Usâme, *Kitâb ul-itibâr*, s. 175.

sonra kavgalar başlayınca Bağdad'a, Ebû İshak Şirâzî'ye gönderdikleri mektupta *Nizâmîyye medresesini* bir mezhebi korumak için değil *ilmi himâye etmek ve yükseltmek gayesiyle kurduklarını, mezhepler-arası bir tefrik siyaseti gütmediklerini* belirten ifâdeleri din ve fikir hürriyeti hakkındaki sağlam görüş ve siyasetlerinin en güzel delillerinden biridir⁵⁰. Hattâ mezhepler arası mücâdeleleri önlemek maksadiyle vâizleri devletin ve kadıların murakabesine koydukları husûsî hallerde de, yine fikir hürriyetini temin gayesiyle, askerî muhafızları kullanmaktan da geri kalmamışlardı. Gerçekten bu tedbirler istisnâî idi ve ancak mezhepler arası husûmetin mevcut olduğu yerlerde ve husûsiyle Irak taraflarında tatbik ediliyordu. Zira umûmiyetle Sünnî mezhepler ve mütedil Şî'îler arasında ciddî bir taassup ve gerginlik mevcut olmamıştır. Bu sebeple muhite ve ihtiyaca göre bir çok medreselerde dört mezhebe mensup âlim ve talebeler bir arada tahsil ile meşgûl oluyorlardı, ki bu hususta hem vekayinâmelerde ve hem de medreselerin vakfiyelerinde bol malûmat mevcuttur. Sultan Sancar zamanında Merv, Belh ve başka kültür merkezlerinde umûmî münâzaralar, kökleşmiş bir an'ane halinde, râğbetle devam ediyor; kadınlar bile bu münâzaralara katılıyor ve ara-sıra kadınlar bu umûmî toplantılardan men ediliyorlardı. 1222 yılında Semerkant'a gelen Çin seyyahı *Ch'ang-chun* ezan okununca kadın-erkek herkesin câmie koştuğunu söyler⁵¹.

Yetiştirdiği büyük âlimler ile İslâm medeniyetinin doğuşunda, Türkistan gibi müstesna bir mevki ve onun bir parçası bulunan Hârizm, Selçuklular devrinde de fikrî kemalin son derecesine yükselmişti. Gerçekten hür düşünceye dayanan *Mu'tezile* mezhebi Hârizm'de o kadar yaygın idi, ki avam halktan bile pek çok *mütekellim*'e rastlanıyordu. Fahreddin Râzî (1149-1209) bile Hârizm'in merkezi Ürgenç (Curcâniye)e gittiği zaman ilmî münâzaraların ve *Mu'tezile* mezhebinin bu derece yaygın bulunmasına hayret etmişti. Buhârâ'ya varınca da münâzaralarda bulunmuş ve kalabalık halkın *Kelâm*'a ait suallerine cevaplar vermişti. Başka bir kaynağa göre "Ürgenç halkı tamamıyla *Mu'tezile*'dir; kelâm ilmi ile mümâreseleri o derece ileridir, ki çarşı ve pazarlarda hiç taassup göstermeden münâzara yaparlar. Eğer bir kişi taassup gösterir veya kaba kelimeler kullanan olursa herkes ona cephe alır. Delilsiz konuştuğu için de itibar görmez ve sözü kesilir" idi⁵². Dikkate şâyandır ki Hârizm halkı Moğol istilâsından sonra yine de *Mu'tezile* mez-

⁵⁰ Bak. Bölüm VII, bahis 4. Melikşâh'ın mezhepler arası geniş düşüncesi hakkında güzel bir fıkra da *Siyâset-nâme* zeylinde (s. 15) vardır.

⁵¹ Muntelib ud-dîn, *'Atabet ul-ketebe*, s. 35, 83; Bretschneider, I, s. 91.

⁵² Zekeriya Kazvinî, *Asâr ül-bilâd*, s. 377-379, 520; Barthold, *Dersler*, s. 130-132.

hebine sâdık kalmış; müslüman olmuş Moğol vâli ve hâkimleri Sünnî olduğu için, mezheplerini gizli olarak muhafaza etmişlerdi⁵³.

Selçuklu sultanları, melikleri, beyleri ve hâtunlarının âlimlere, din adamlarına, şâir ve sanatkârlara gösterdikleri saygı, onlara kurdukları müesseseler ve yaptıkları ihsanlar hayrete şâyân bir derecede ve kendi kudretleri ile mütenâsip bir seviyede idi. Tuğrul-beg ve Alp Arslan'ın âlimler ve din adamları karşısındaki tevâzuları ve saygıları hakkında yukarıda bir hayli misal vermiş idik. Tuğrul-beg: *"kendime bir köşk yapıp da yanında bir câmi inşâ etmezsem Allah'tan utanırım"*⁵⁴ derken bu saygının dayandığını imanı belirtiyordu. O fethettiği şehirlere girerken ilk işi âlimleri ve din adamlarını tevâzuyla ziyâret veya kabûl etmekti. Selçuklu devrinin azametini ve cihan hâkimiyeti şuûrunu daha fazla duyan Melik-şâh ile İmam ul-Haremeyn Ebu'l-Ma'âlî Cuveynî arasında geçen bir hâdise, devletin ve sultanın haşmeti bahis mevzuu olduğu halde, âlimlerin ne derece yüksek bir mevkie sahip olduklarını gösteren güzel bir misaldir. Gerçekten, rivâyete göre, Melik-şâh hilâlin gözükmesi üzerine bayram gününü ilân eder. Fakat Cuveynî, aksine ertesi günün Ramazan olduğuna ve oruç tutulması gerektiğine dair bir fetva verir. Sultan bu nâzik durum karşısında İmâm ul-Haremeyn'i, nezâketle, saraya dâvet eder. Görüşme sırasında büyük âlim: *"Sultana ait işlerde fermana itaat vazîfemizdir; lâkin fetvaya taallûk eden meselelerde de sultanın bize sorması gerekir"* cevabını verir. Bu cevabı haklı bulan sultan, haşmetini düşünmeden, fetvaya uyar ve onu hürmetle yolcu eder⁵⁵. Nîşâpûrlu âlim Ali bin Hasan al-Sandalî, Tuğrul-beg'in Bağdad seferinden sonra, zâhidâne bir hayata başlamıştı. Bir Cuma namazında onunla karşılaşan Melik-şâh ona kendisini ziyâret etmediğini hatırlatır. Sandalî Sultana bunun sebebi olarak *"Sizin hükümdarların en iyisi olmanız, benim de âlimlerin en kötüsü olmamaklığım içindir"* cevabını verir ve bunu da: *"Zira hükümdarların en iyisi âlimleri ziyâret eden, âlimlerin en kötüsü de hükümdarların ziyâretine koşandır"* şeklinde izah ederek devrin mükemmel zihniyetini meydana koyar⁵⁶.

Nîşâpûr'da Şâfiiler ile Hanefiler arasında çıkan bir mücâdele bir âsâyiş meselesi olduğu ve Sultan Sancar'ın da ordusuyla şehrin yakınında bulunduğu halde müdahalede bulunmaması, âlimleri vasıta kılarak hâdiseyi yatış-

⁵³ İbn Batuta, I, s. 406-413.

⁵⁴ 'İmâdeddîn, s. 27; İbn Hallikân, II, 59.

⁵⁵ *Tuhfet ül-mülûk*, British Museum, Or. 7863, s. 62b-64a. Bu eser hakkında bak. Said Nefisi, *Mihr Mecmuası*, I (1312), sayı 6, 7. 8.

⁵⁶ Muhyiddîn Kuraşî, *Tabâkat ul-hanefiyye*, Haydar-âbâd 1332, I, 375.

tırması ilim ve mezhepler arası münâsebetlere karışmamak endişesini gösterir⁵⁷. Gerçekten bu zamanda şehir halkının ekseriyetini Hanefîler teşkil ettiği ve onlardan bir miktar adam öldürüldüğü halde Sultan orduyu hâdiseye karıştırmaktan sakınmıştır. Bütün Selçuklu sultanları ve Türklerin kahir ekseriyeti gibi samimî bir Hanefî olan Sancar'ın Gazalî'nin İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe aleyhinde konuştuğu rivâyeti münâsebetiyle aralarında vukûbulan mülakat da cidden kayda şâyândır. Bu rivâyet üzerine çok üzülen Sultan Sancar bizzat görüşmek üzere Gazalî'yi huzûruna dâvet etti. Dinî ve felsefî meseleler dolayısıyla buhranlı bir ruh hâleti içinde Tûs'da inzivâya çekilen Gazalî, Sultana yazdığı cevabında, hükümdarların huzûruna çıkma- mağa and eylediğini bildirmekte; yeminini bozmamasını rica etmekte ve ancak emre uyarak Meşhed'e kadar gelebileceğini belirtmektedir. Böylece, burada, ordugâhda vukûbulan karşılaşmada, Sultan büyük âlimin gelişinde bütün emîrleri ile birlikte ayağa kalkar ve onu tahtında yanına oturtur. Gazalî âlimlerin hükümdarlar huzûrunda duâ, senâ ve tavsiyelerle söze başlamaları âdet olduğunu, fakat riây ile karışması ihtimali karşısında kendisinin huzûrda böyle hareket etmiyeceğini, duâyı ancak Allah ile yalnız kaldığı zaman yaptığını beyandan sonra Tuğrul-beg, Alp Arslan ve Melik-şâh'dan bahisle mühim fikir ve nasihatlerde bulunmuş ve büyük İslâm hukukçusu İmâm-ı A'zâm aleyhinde konuşmasının imkânsız ve böyle bir rivâyetin yalan olduğunu bildirmiştir. Bu beyandan çok memnûn kalan “İslâmın hükümdarı” (Sancar bu zamanda henüz Horasan meliki idi) bütün Horasan ve Irak âlimlerinin hazır bulunup Gazalî'yi dinlemelerini arzû ettiğini, bu mümkün olmadığına göre büyük âlime bu konuşmaları yazmasını rica ediyor ve bir nüshasını o memleketlere gönderip âlimlere ne derece hürmet eylediğinin bilinmesini istediğini söylüyordu. Bundan başka, Sultan, Gazalî'nin inzivâda kalmasına râzı olmayarak kendisine medreseler inşâ edeceğini, derslerine başlayıp âlimlerin müşküllerini halletmesini ve ilmi yaymasını da rica ediyordu. Gazalî bizzat *al-Munkız*'ında söylediğine göre: “zamanın pâdişâhı, Cenâb-ı Hakkın takdiri ile, derûnî bir arzû duydu ve bu ‘Fetret’i (Bâtınîlerin ve filozofların İslâmiyeti sarsmalarını) kaldırmak için, itiraz kabul etmiyecek bir sûrette, Nîşâpûr’a gidip derse başlamamı emretti” ifâdesiyle hâdiseyi anlatır⁵⁸. Böylece Gazalî, on iki yıllık bir fâsıladan sonra, 1105(599)de

⁵⁷ *Ahbâr ud-devle*, s. 125.

⁵⁸ Bak. *el-Munkız*, trk. trc., İstanbul 1948, s. 66.

Nişâpûr Nizâmîyesinde tekrar derslerine başladı. Gazalî *Nasîhat ül-Mulûk* adlı eserini de bu görüşme üzerine yazmıştı⁵⁹.

Selçuklu sultanları, emîr ve beyleri ilim, edebiyat ve sanatın hâmisi olarak büyük hizmetler yapmışlardır. Bunlar arasında ilk büyük Selçuklu sultanları ve husûsiyle Melik-şâh, Sancar ve Nizâm ül-mülk medeniyet tarihinde çok mümtaz bir mevki kazanmışlardır. Âlim, filozof, riyâziyeci, tabip, sanatkâr, edip ve şâirlerin çoğu Selçuklu saraylarına mensuptur veya onların himâyelerini görmüşler veyahut onların vakfettikleri müesseselerde yetişmek imkânını bulmuşlardır. Bu devir âlimlerinin mühim bir kısmının Türk olduğu, bazan isimleri, hal tercümeleri ve bazan da memleketleri dolayısıyla bilinmektedir. Alp Arslan kendisine has irâdın bir kısmını fakirlere dağıtırken onda birini de ilim adamlarına sarf ediyordu⁶⁰. Melik-şâh, kurduğu medreseler ve kültür müesseselerinden başka âlim ve mutasavvıflara yılda 300.000 dinar (altın) ihsan ediyordu⁶¹. Sarayı ve muhiti âlim, şâir, tabip ve filozoflar ile dolu olan Sultan Sancar'ın, rivâyete göre bir defa beş gün zarfında onlara yaptığı ihsanlar 700.000 dinar nakit, 1000 atlas elbise, pek çok at ve sâir kıymetli eşya olup kendisinin ve devletin haşmeti ile mütenâsip idi. Hazinedârı kendisine hazinenin boşalacağından bahsettiği zaman "benim hakkımda mala meyletti denilmesi çirkin olur; bu atlas elbiseleri de emîrlere dağıt" cevabını verdi⁶².

Selçuklu sultanları ve beyleri Şi'î imamların türbelerini inşâ ve ziyârette kusur etmiyor; Şi'î âlimlere ve seyyidlere ihsanlarda bulunuyor; kendilerine zâviyeler ve medreseler yapıyor ve bu müesseselere vakıflar tahsis ediyordu. Nitekim o devirde İran'ın kahir ekseriyeti Sünnî olduğu halde Kum ve Kâşan şehirleri Şi'î idi ve buralarda medreseler inşâ etmişlerdi. Esâsen mütedil Şi'îleri ayırmak için de bir sebep yoktu. Melik-şâh'ın, kızı Salkım Hâtun'u Şi'î Mâzenderân meliki Sipeh-bud Ali ile evlendirmesi Sünnîliğin zaferine çalışan Selçukluların mütedil Şi'îlere karşı farklı düşünmediklerine delâlet eder. Ali'nin kardeşi Karin'in de Sultan Mehmed Tapar'ın kızı ile evli olduğu rivâyet ediliyor. Buna mukabil mütefekkir Şi'îlerin de imanlı Sünnî ve Hanefî olan Türkler hakkında, Sünnîler gibi, medhiyeler yazmaları, "Gâzî

⁵⁹ *Mekâtib-i fârisî-i Gazzâlî*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1333, s. 3-12; nşr. M. Sabit, Tahran 1333, s. 9-28; İbn Hallikân, I, s. 587; M. Şerefeddin, "Sultan Sancar ve Gazzâlî", *İlahiyat F. Mec.* I, s. 42-51; Kasım Kufralı, "Gazzâlî, İA, IV, 749-750. Sancar'ın Mu'izzî'ye bir beyti için 1000 dinar verdiği rivâyet edilir (*Çahâr-Makale*, s. 43).

⁶⁰ Zekeriya Kazvinî, s. 412.

⁶¹ *Siyâset-nâme*, s. 145; *Ahbâr üd-devle*, s. 67; 'Imâdeddîn İsfahânî, s. 59.

⁶² *Ahbâr üd-devle*, s. 125; 'Imâdeddîn İsfahânî, s. 275; İbn Hallikân, I, s. 272.

ve *Cihāngîr*" tâbirlerini kullanmalarının sebebi budur⁶³. Böylece, Bâtınîler ve müfrit Şî'iler müstesna, Selçukluların türlü din ve mezheplere hürriyet bahsettikleri husûsunda müslüman ve hıristiyan müellifler birleşmekte ve bu manevî mîras aynen Osmanlılara intikal etmiş bulunmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarının cihanşümûl bir kudret ve mânâ kazanmasında bu siyâset ve zihniyetin tesiri büyük olmuş; dinî zulüm ve kıtallere uğrayan Yeni, çağ Avrupasında bile din hürriyetine kavuşmak için Osmanlı idâresi arzu edilmiştir⁶⁴.

Nizâm ül-mülk'ün kendi mezhebdaşları Şâfiîler için İsfahan ve Hemedan'da vakfeylediği câmilerin Sultan Mehmed Tapar tarafından alınıp Hanelilere tahsis edilmesi bir istisna gibi gözükmemektedir⁶⁵. Bununla beraber burada siyasî bir âmilin mevcûdiyeti kendini göstermektedir. Filhakika Sultan Mehmed'in, ağabeyisi Berkayaruk ile saltanat mücâdelesinde, karşısında başlıca kuvvet olarak Nizâm ül-mülk fırkasını bulmuş olması böyle bir sebebin mevcûdiyetini gösterir. Nitekim Bâtınîlere karşı cihâd ile meşhûr olan Mehmed Tapar huzûrunda Bâtınîlerle cereyan eden bir münâzarada, gösterdiği kudret dolayısıyla, Şî'î imam Ebu İsmâ'il'e ihsanlar yapması bir mezhep taassubuna kapılmadığını ifâde eder⁶⁶. Mehmed Tapar'ın Bâtınîler ile mücâdelelerde daha müessir olabilmek ve hiyânete uğramamak maksadiyle "*ilhâd ve nifak unsuru Iraklıları*" (Arap ve Acem Irakı) devlet hizmetinden çıkarması da bu cihâd siyâsetiyle ilgili idi⁶⁷. Yüksek makamlarda bazan gizli Bâtınîlerin meydana çıkması ve mücâdeleleri baltalamaları bu tedbirin zarûriliğini göstermiştir. Sultan Sancar da Halîfe'ye yazdığı bir mektubunda Irak'ın mühlidlerle dolu olduğunu belirtir ve devrin umûmî kanaatine tercüman olur⁶⁸.

⁶³ Abd ül-Celil Kazvinî, s. 47, 106, 169, 280; Abdullah Kaşanî, *Divân*, s. 261.

⁶⁴ Bak. Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, s. 461-465; *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, s. 60-100.

⁶⁵ Râvendî, s. 18.

⁶⁶ Abd ul-Celîl Kazvinî, s. 48.

⁶⁷ 'İmadeddin, s. 95; *Siyaset-nâme*, s. 140.

⁶⁸ *Bayhakî zeyli*, III, s. 1464.

8. İlim ve Kültürün Yükselmesi ve Yayılması

Selçukluların ve onlardan doğan devletlerin medeniyet tarihinde en büyük hizmetleri, şüphesiz, Tuğrul-beg'den itibaren İslâm dünyasının her tarafını cami, medrese, kütüphane, tıp mektebi, hastahâne, imâret, zâviye ve kervansaraylar ile doldurmaları, bu müesseselere büyük vakıflar yapmaları idi. Filhakika, bir ilim ocağı olarak, *medreselerin devlet eli ile teşkilâtlanması, tahsilin vakıf sûretiyle meccâni olması ve İslâm dünyasına yayılması Selçukluların eseridir*. Selçuklulardan önce devlet ile münâsebeti olmadan Türkistan'da ve Horasan'da mevcut bulunan medreseler ve zâviyeler(ribâtlar)'in, X'uncu asırda, İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasında çok büyük hizmeti olmuştur⁶⁹. Esâsen ilk medreselerin Belh ve Buhârâ'da mevcut eski Budist *Vihara*'larını taklit ile kurulduğu sanılmaktadır. Nitekim Cuveynî de Buhârâ adının put-perestlerce ilmin toplandığı yer mânâsında *Buhâr*'dan geldiğini ve Uygurların da putlarla dolu olan mâbedlerine bu adı verdiklerini söyler⁷⁰. Yukarıda belirttiğimiz üzere ilk Selçuk medresesi Tuğrul-beg zamanında Nişâpûr'da kurulmuştu. Filhakika Zehebî'ye dayanan Subkî Nişâpûr'da Nizâm ül-mülk'den önce *Beyhakiyye* ve *Sa'diyye* medreselerinin bulunduğunu, burada vâli olan Sebüg-tekin'in oğlu ve Gazneli Mahmud'un kardeşi ve başkalarının da burada medreseler inşâ ettiklerini söyler. Fakat imparatorluğun her tarafında medrese inşâsına girişilmesi Alp Arslan zamanında başlar. Zekeriya Kazvîni'ye göre Sultan, Nizâm ül-mülk ile Nişâpûr'da, câmiin kapısında, elbiseleri perişan gençleri görünce sebebini sormuş; vezir de ona "bunlar insanların en şerefliileri olup dünya zevki bulunmıyan ilim talipleridirler" cevabını vermiş ve bunun üzerine Sultan kendilerine bir yurt inşâsını ve maaş verilmesini emretmiştir⁷¹. Selçuklu devletinin âlimler ve talebe için, vakıf sûretiyle meccâni, tahsillerini temin eden teşkilâtlı medreseleri, Alp Arslan zamanında, Bağdad'da 1067(459) de, *Nizâmiyye*'nin inşâsıyla başlamış ve süratle bütün İslâm ülkelerine yayılmıştır. Artık sultanlar, vezirler, beyler ve hâunlar birbirini tâkip etmekle, bu faaliyet büyük bir hız kazandı. Nizâm ül-mülk zamanında Bağdad'dan sonra İsfahan, Rey, Nişâpûr, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Amul... gibi büyük merkezlerde kurulan ilk medreseler de Nizâmiyye adını almış ve sonradan diğer isimlerle başka medreseler vücut bulmuştur⁷². Selçuklular zamanında medreseler vasıtasıyla ilmin himâyesi ve yayılması, tahsilin meccâni ve kolay yapılması sebepleri de bizzat bu

⁶⁹ Bak. Bayhâkî, s. 229, 242-243.

⁷⁰ *Cihân-guşâ*, I. s. 76; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 288; III, 60; Barthold, *Dersler*, s. 52.

⁷¹ *Asar ul-bilâd*, s. 412; Subkî, *Tabakat uş-Şâfiyye*, Kahire 1966, IV, s. 313, 314.

⁷² Medreseler için yine bak. "Mescid", *İA*, s. 50-52.

devrin yaratıcılarından Melik-şâh ve Nizâm ül-mülk tarafından gösterilmiştir. Gerçekten büyük vezire göre eski pâdişâhlar âlimlere maaş vermedikleri ve bir vazife ile bağlamadıkları için onlar hükümdarlara ve devlete karşı hareket ediyorlardı⁷³. Selçuklu devleti medreseler vasıtasıyla bir yandan ilmi koruyarak yükseltiyor ve yayıyor, öte yandan da vücûda getirdiği bu büyük irfan ordusu sâyesinde aşırı Şi'î Fâtımîler idâresinde kurulan Sünnî aleyhdarı propagandalara karşı İslâm dünyasını ve devletin bünyesini kuvvetlendiriyordu. İlim ve tahsilin bu derece himâyesi, yayılması da böylece Selçukluların eseri olup medeniyet tarihinde ilk defa vukûbulmuş ve son demokratik ve sosyal gelişmelere kadar Avrupa medeniyetinin de meçhûlü kalmıştı. Böylece İslâm dünyası Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar ilim, kültür, içtimâî yardım müesseseleri ve sanat âbideleri ile dolmuştur. Medreselerde âlim ve talebelere maaş tahsisinden başka ilmi teşvik maksadiyle çalışkan ve kabiliyetliler için vakıf tahsisatından 100, 500 ve 1000 “*dinar veya akça*” mükâfatlar da konuyordu⁷⁴. Selçuklular ile başlayan bu büyük harekete diğer müslüman kavimler de katılmış ise de kurulan müesseseler kahir bir ekseriyetle Türklerin eseri idi. Suriye gibi ileri bir medeniyet bölgesi olan ve diğer memleketlere nazaran Türk nüfusu daha az bulunan ülkede bu devirde sâdece, Şam şehrinde 21 câmi, 20 medrese, 9 *hânekâh* ve *ribât*, 7 *hamam*, 1 *Dâr ul-hadîs* ve 1 büyük hastahâne (Atabeg Nureddin'e ait *bîmaristân*)nin Türklerin eseri olduğuna dair İbn Şeddâd tarafından verilen isimleri hatırlatmak kâfidir. Aynı müellif Halep'te Türklerin ismini taşıyan 77 câmi ve mescit, 7 *hânekâh*, 8 medrese ve 8 *hamam* da kaydeder. Bu büyük hizmete rağmen Sünnîliğin ocağı olan medreselerin tesisi, Şi'îlerin kuvvetli olduğu yerlerde, bir takım güçlüklerle karşılaşıyordu. Nitekim Halep'te hutbenin Fâtımîler yerine Alp Arslan nâmına okunması ancak burada Selçuklulardan önce mevcut Türk askerlerinin himâyesinde mümkün olduğu gibi, Halep'te ilk Selçuk medresesi de bundan takriben yarım asır sonra güçlkle kurulabilmişti. Filhakika Artuk-beg'in torunu Süleyman, 1116 (510) yılında, bir medrese inşâsına başladığı zaman henüz Şi'îler faaliyette bulunuyor ve her gün yapılan inşaat geceleri yıkılıyordu. Nihâyet Artuklu emîri Alevîlerin reisi Şerif Zuhre bin Ali'nin tavassutunu teminden sonra inşaat tamamlanabilmiş ve böylece Halep, Şam şehirleri tedricen Şi'îlikten kurtarılmıştır⁷⁵. Bu sebeple de rivâyete göre Atabeg Nureddin'e kadar Suriye

⁷³ *Siyâset-nâme*, s. 154.

⁷⁴ Efdaleddin Kirmanî, *Vakayi-i Kirman*, s. 29.

⁷⁵ Bak. İbn Şaddâd, 24b. Bölüm III, 7.

ilimden ve ilim adamlarından hâlî idi; onun zamanında ise bu ülke âlimler, sofiler, medreseler ve ribâtlar ile doldu⁷⁶.

Medreselerde İslâmî ilimler yanında riyâziye, hey'et, tıp ve felsefe gibi aklî ilimlerin okutulması mahallin kültür durumuna ve ilim adamlarının ihtisas ve mevcûdiyetine bağlı bulunuyordu. Büyük merkezlerde ve Nizâmîyyelerde umûmiyetle müsbet ilimler de programlarda yer alıyordu. Bağdad'da 1234'de açılan *Mustansiriyye* medresesinde İslâmî ilimlerden başka tıp, riyâziye ve heyet tedrisatı da yapılıyor; gök biçiminde altın taslar ve bilyeler ile güneşin hareketi tetkik ediliyordu. Zengin vakıflara, büyük ve emsalsiz bir kütüphaneye sahip olan medresede bütün mezheplere mensup talebe ve müderrislere de yer veriliyordu. Bu sırada Basra'da bir de tıp medresesi kurulmuştu⁷⁷. Sadreddin Konevî'den ve Nasîruddin Tûsî'den tahsil gören Kutbeddin Şîrâzî (1236-1311) İbn Sînâ'nın *Kanûn* ve *Şifâ*'sını, Zamaşerî'nin *Keşşâf*'ını okutuyor; yılda 30.000 dirhem maaş alıyor ve çoğunu talebelerine dağıtıyordu⁷⁸. Her medresenin bir kütüphanesi ve şehirlerin umûmî kütüphaneleri vardı. Selçuklu devletinin kuruluşundan beri meliklerin merkezi ve Sultan Sancar'ın altmış yıl payitahtı olan Merv devrin muazzam bir kültür ve medeniyet şehri haline gelmişti. Saraylar, köşkler, câmiler ve medreselerle dolu olan bu büyük kültür merkezinde bir çok kütüphane vardı. 12000 cilt kitap bulunan ve beheri 200 dinar kıymetinde olan kütüphaneler mevcut idi. XIII'üncü asrın başlarında meşhûr eserlerini bu kütüphanelerde hazırladığını söyleyen Yâkut şehirde Nizâm ül-mülk, Mustavfî Şeref ül-mülk, vezir Mecd ül-mülk, ikisi Sem'ânî ailesine ait, Hatuniyye, Kemâliyye, 'Amîdiyye ve Zamîriyye adlarını taşıyan on kütüphane bulunduğunu ve çoğundan rehinsiz kitap alınabildiğini bildirir⁷⁹. Bu kayıtlar Sultan Sancar zamanında Merv'de ilmin ne kadar ilerlediğini ve çok değerli kitapların rehinsiz verilmesi ile de ahlâkın da derecesini belirtir. Türkistan ve Hârizm kütüphaneleri pek eski ve zengin idi. İbn Sînâ Buhârâ'da Sâmanî hükümdarının, kimsenin görmediği, kitaplarla dolu bir kütüphanesinde tetkiklerini yapmıştı. Şahâbeddin Hayrakî'nin Hârizm(Ürgenç)'de, Şafîî câmii yanında, tesis ettiği kütüphanenin ise, eskiden olduğu gibi istikbalde de, emsali görülmiyeceği rivâyet edilmektedir, ki bu yüksek medeniyet merkezinde bu şekilde tavsif edilen bu kütüphanenin cidden muazzam bir şey

⁷⁶ K. Ravzatayn, Bulak 1287, I, s. 14. .

⁷⁷ İbn ul-Fuvatî, *Havâdis ul-Câmi'a*, Bağdad 1351, s. 50, 62, 83, 181; İbn Kesîr, XIII, s. 130-140; Bedrüddin 'Aynî, *İkd ul-Cumân*, Veliyeddin Ef. 2391 (XIX). s. 162; Osman Turan, "Celâleddin Karatay", *Belleten*, XLV, s. 71-80.

⁷⁸ İbn Hacer, *Durar ul-kâmine*, VI, s. 339-340.

⁷⁹ *Mu'cem ul-Buldân*, I, s. 10; IV, s. 144.

olması iktiza eder. Moğal istilâsı önünde kitapların ancak en kıymetlilerini götürebilen Şahâbeddin ölünce onlar da zamanın kargaşalığında sokak takımı eline düşmüş ve mahvolmuştu⁸⁰. Hülagü ile birlikte Bağdad ve Suriye seferlerinde bulunan Nasîruddin Tûsî, bu istilâlar esnasında, yağma edilen kitaplardan Merâğa'da büyük rasathanesi yanında, büyük bir kütüphane vücûda getirdi, ki burada 400.000 cilt yazma toplamıştı⁸¹. Kirman Selçuklu hükümdarı Mugîseddin Mehmed medrese, bîmâristan, câmi, zâviye ve kendisine türbe inşâ edip bir mamûre vücûda getirirken burada kurduğu kütüphaneye (*Dâr ül-kütüb*) her ilme ait 5000 kitap vakfeylemişti⁸². Kervan-saray (*dâr uz-ziyâfe*)larda ilim sahibi ve kültürlü insanlar için kütüphane kurulması ve diğer yolcular için de satranç takımları bulundurulması devrin kültür ve medeniyet seviyesi bakımından dikkate şâyândır⁸³. Umûmiyetle câmi, medrese ve kütüphaneler bir arada yapılıyor; kitapçı çarşıları yâni, Sahnâflar (*Sûk ul-kütüb*), kâğıt, kalem ve mürekkep satan dükkânlar (*Sûk ul-varrâkîn*) da bunlara bitişik ulu câmiler etrafında şehirlerin ve kültürün de merkezlerini teşkil ediyorlardı. Esâsen Orta-çağ şehirleri câmi, medrese, kütüphane, hamam, imâret gibi külliyyeler ile başlıyor; çarşı ve mahalleler bu külliyyeler etrafında vücûd buluyordu, ki Türk-İslâm medeniyeti bu ana husûsiyeti ile mümtaz idi. İbn Sînâ'nın *Şifâ'sı* 100 dinara satılıyor (istinsah ediliyor) idi. Bağdad Nizâmiyye medresesi kütüphane memuru (*hâzin*)nun ayda 10 dinar (altın) maaş alması⁸⁴, kitapların kıymetini ve devrin iktisadî ve kültürel seviyesini anlamak bakımından çok mânâlıdır.

Selçuklu devrinde tıp tahsili medreselerden ziyâde devrin büyük hastahâne (*Bîmârîstân*, *Dâr uş-şifâ*)lerinde yapılıyordu. Bununla beraber husûsî mahiyette de tıp tahsili oluyordu. Şamlı Muhaddeb adlı bir tabip pazar yerlerinde para ile hastalarını muayene ve tedâvi ederdi. 1232'de ölünce evini ve kitaplarını vakfederek burasının müslümanlar için bir Tıp mektebi olmasını vasiyet etmişti. Muhezzibuddin Abdurrahman (doğ. 1170) Şam'da evini Tıp medresesi olarak vakfetti ve buradan çok tabîb yetişti. *İhtîşâr ul-hâvî*, *Makale fi'l-istifrâğ* gibi eserleri vardı. Melik Âdil'in hizmetinde 100 dinar maaş alıyordu. Melik Kâmil'i tedâvisi üzerine *Reis ül-etibba* (Baş-tabib) tâyin olundu ve hükümdar ayrıca kendisine 12.000 dinar para ve altın başlıklı 24 at hedi-

⁸⁰ M. Nesevî, *Sîretu Celâluddîn Mengübirî*, nşr. O. Houdas, Paris 1891, s. 50, fr. trc. 84.

⁸¹ İbn ul-Fuvatî, s. 350; İbn Şâkir, II, s. 149.

⁸² *Vakayi-i Kirman*, s. 27.

⁸³ İbn ül-Esîr, XII, s. 94.

⁸⁴ Zekeriyâ Kazvinî, *Asâr ul-bilâd*, s. 340. 387; *Tecârib us-selef*, s. 270.

ye etti. Diyârbekirli Seyfeddin Âmidî'ye mülâzemet ederdi⁸⁵. XIII'üncü asrın ilk yarılarında bir müderris halîfeye verdiği bir muhtıradâ zenginlerin evlerine giden tabiplerin çok para kazandıklarını, halktan istihkaklarından fazla ücret aldıklarını, sokak köşelerine oturan tabip ve göz doktorlarının bozuk ilâç kullanarak bedenleri bozduklarını, akşam evlerine çantaları para dolu döndüklerini anlatıp şikâyet eder⁸⁶. Buna mukabil Yahyâ bin İsa (ölümü h. 493) gibi halkı mahallelerinde meccânen tedâvi eden ve onlara parasız ilâç gönderen tabipler de vardı⁸⁷. Tıp tahsili nasıl hastahanelerde oluyordu ise hey'et de medreselerden ziyâde rasat-hânelerde öğreniliyordu. Melik-şâh büyük paralar sarfiyle önce İsfahan'da, sonra da Bağdad'da birer rasat-hâne kurmuştu ve devrin büyük riyâziye ve hey'et (astronomi) âlimleri olan Ömer Hayyâm, Ebu'l-Muzaffer İsfîzârî, Meymûn en-Necîb el-Vâsitî ve başkalarını rasat işlerini tetkike memûr etmişti. Bu rasatlardan sonra Melik-şâh'ın, Celâleddin lâkabına nisbetle, yeni bir *Celâlî takvimi* vücûda getirildi. Bu takvime göre, 21 Mart 471(1079)'den itibaren yeni bir tarih başlangıcı kabul ediliyor; Hicrî sene devlet işleri için kifâyetsiz olduğundan ve Abbasîler devrinde de sağlam bir malî takvim yapılmadığından güneş yılı esasına dayanan bir takvim meydana getiriliyordu. İlmî bakımdan *Gregorien* sisteminden de daha sağlam ve hassas olan bu takvim İslâmî eserlerde pek seyrek kullanılmıştır. Melik-şâh Bağdad'da, "*Tuğrul bey şehri*"nde, saraylar, köşkler, mahalleler, çarşılar, hamamlar ve hanlar inşa eder ve Irak'ta büyük kanallar ve sulama tesisleri yaparken sarayın yakınında bir de rasat-hâne kurup rasat işlerini de orada merkezleştirdi⁸⁸.

Melik-şâh'dan sonra başlayan siyasî buhran rasat işlerini de sarstı ise de durmadı. Filozof Muhammed bin Ahmed Beyhakî riyâziye ve hey'ette pek meşhûr ve devrin âlimlerince de üstünlüğü kabûl edilmiş olup, Sultan Mehmed Tapar zamanında, İsfahan rasathanesinde çalışmalarına devam etti⁸⁹. Sultan Mehmed Tapar'dan sonra oğlu Sultan Mahmûd da Bağdad rasathanesine Bedî' ul-Usturlâbî şöhretiyle tanınan Ebu'l Kasım Hibetullah'ı memur etmişti. Bedî' hey'et ilminde ve husûsiyle usturlâb ve sâir felekiyat âletleri imâlinde çok kudretli olup Sultan Mahmûd nâmına hazırladığı *Zîyc'*

⁸⁵ Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 399, İbn Şakir, I, s. 271.

⁸⁶ İbn ul-Fuvatî, s. 67.

⁸⁷ İbn Hallikân, II, s. 345.

⁸⁸ İbn ul-Cevzî, IX, s. 60. 70; İbn ül-Esir, X, s. 34; İbn Funduk, *Tatımma Sıwân al-hikma*, nşr. M. Şaifî, Lahore 1935, I, s. 115, 119, 163; Mirhwând, IV, s. 85; Osman Turan, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, Ankara 1954, s. 66.

⁸⁹ *Tatımma Sıwan al-Hikma*, s. 162-164; *Tarih-i Bayhak*, s. 233.

leri 1130'da ikmâl etti. Çok rağbette olan rasat imâlâtı sayesinde büyük bir servete sahip olmuştu. Ölümünden sonra onun kudretinde bir imalâtçı çıkmadı. Kendisinden takriben iki asır sonra Muhammed bin İbrahim isminde bir hey'etsinas çeşitli ve görülmemiş usturlâblar ve rubû'lar imâl ediyor; birincileri 10, ikincileri de 2 dinara satıyordu. O, bu tekniğe dair *Keşf ur-reyb fi amel il-ceyb* adlı bir eser de telif etmişti⁹⁰. Devrinin pek çok âlim, filozof, tabip ve şâirlerini yanında toplayan Sultan Sancar ilmî faaliyetleri teşvik ve himâye ederken rasat işlerine de çok ehemmiyet verdi. Ebû Mansûr Abdurrahman Hâzinî'nin idâre ettiği rasatlar neticesinde Selçuklu ülkelerinin tûl ve arz derecelerini ve kiblelerini gösteren *Zîyc-i Sancarî*'yi vücûda getirmişti. Hâzinî'nin *Mizân ül-hikmet* adlı eseri de fizikte "Arşimedes"i esas alıyordu. O aynı zamanda kesâfetler üzerinde de durmuş ve R. Bacon'dan önce arzın merkezine doğru suyun daha fazla kesifleştiği meselesiyle uğraşmıştır. Semerkantlı filozof Hasan onun talebesinden idi. Hâzinî aynı zamanda çok idealist idi. Sultan Sancar bir defa kendisine 1000 altın ihsan etmiş; fakat o 10 dinarın kâfi geldiğini beyan ederek özür dilemişti⁹¹.

Sultan Sancar medeniyet tarihinde çok büyük bir mevki sahibidir. Altmış yıllık saltanatı esnasında zamanın âlimlerini, ediplerini ve sanatkârlarını yetiştirmesi ve himâyesiyle çok hizmet etmişti. Devrin büyük âlimi Şehristânî (ölümü 1153) Sultan Sancar'ın yakın bir dostu idi. Hârizmli hemşehri-leri gibi o da Mu'tezile mezhebine mensup olduğundan Kur'an tefsirinde felsefeye çok ehemmiyet veriyordu. Çağdaşı meşhûr âlim ve tarihçi Ali bin Zeyd Bayhâkî (1100-1170) kendisine *Tâbi'in* ve *Selef* yolunda kalmasını; yâni felsefeye bağlanıp İslâm'dan uzaklaşmamasını ve Gazâlî'ye uymasını tavsiye ettiği zaman çok gazaba gelmişti. Hemşehrisi Mahmûd bin Arslan'ın kaybolmuş büyük Hârizm tarihinden yapılan iktibaslara göre Şehristânî deliller arasında felsefeyi ve hür düşüncüyü *nass*(dogme)a üstün tuttuğundan onun

⁹⁰ İbn Hallikân, II, s. 244; İbn ul-Esir, X, s. 237; İbn Ebi Usaybi'a, I, s. 283; Şâkir el-Kütübî, *el-Vâfi*, II. 313; İbn Hacer, *Durar*, III. a. 325; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara, 1960, s. 175. Atabeg Nureddin Mahmud'a aid mühim bir güneş saati üzerindeki 554 (1160) tarihli kitâbede "zamanın saatlerini ve namaz vakitlerini öğrenmek için al-Kasım bin Hibetullâh'ın tilmizi Ebu'l-Farac İsa'nın eseri" (P. Casanova, *La Montre du Sultan Noûr ad-din*, Syria (1923), s. 284)kaydı Bedî'nin şöret ve tesirini gösterir. Memlûk emiri Mengli Buga'ya aid güzel bir usturlâb da, 1366'da, muvakkit Ali bin al-Şatır tarafından yapılmış ve bize kadar gelmiştir (S. Reich et G. Wiet, "Un astrolabe Syrien du XIVe siecle", *Bull. Inst. Fr. d'Ancheologie Orientale*, XXXVIII (1993, s. 195).

⁹¹ İbn Funduk, *Tatimma*, s. 161-162; Hamdullah Kazvinî, *Nuzhet ul-Kulûb*, s. 26; *Zîyc-i Sancarî*, British Museum Or. 6669. Hamidiyye, No. 868; M. Meyerhof, *The Legacy of Islam*, s. 342.

tuttuğundan onun *ilhâd* (küfr)ine kail olanlar vardı⁹². Onun hemşehrisi büyük tefsir sahibi Zamahşerî (1074-1134) de kendisi gibi Mu'tezile'den olup Sultan Sancar'ın dostlarından idi. Türkçeye de tercüme ettiği kendi eseri *Mukaddimet ül-edeb*'i Sultan Sancar'a ithaf etmişti. Zamahşerî (Zamahşer Ürgenç yakınındadır), haklı olarak, memleketi Hârizm'le iftihar ediyordu. Hârizmlileri, dindar, vefâkâr, emânete sâdık, yabancılara ihsan edici, zayıfları koruyucu, gazaya azimli olarak bir çok hasletleri ile başka halklardan daha faziletli görüyordu⁹³.

Zamahşerî'nin ikinci Câhiz saydığı "Türk" filozu Mahmûd Hârizmî ve diğer Türk filozofu Mehmed İlâkî da Sultan Sancar'ın himâye ettiği dostları idi. Bu sonuncusu ile kadı ve filozof Abdürrezzak üt-Türkî ve Ömer Hayyâm arasında münâzaralar ve ihtilâflar vardı. Abdürrezzak Belh vâlisi meşhûr Kumaç'a intisap etmiş; aklî ilimlerde ve hendesede kudretiyle şöhrat kazanmıştı. Onun *Sultan-nâme*, *Dost-nâme*, *Kitâb ül-hayvân* ve *Kitab ül-levâhik* adlı eserleri meşhûr idi. Filozof Mehmed bin Ahmed Bayhâkî Sultan Mehmed zamanında İsfahan rasat-hânesinde çalışıyor; ri'yâziye ve hey'etle meşgûl oluyordu. Zamanın âlimleri onun üstünlüğünü kabul ediyordu. Ri'yâziyenin "gâyesi sayılan *Mahrût*'lar ilminde" yazdığı kitabı az bir kimse anlıyabiliyordu. Sultan Mehmed'in Bâtınîlere karşı cihâdı sırasında onlar tarafından öldürülmüştü. Mervli Hasan Kattân tıp, ri'yâziye ve edebiyat şûbelerinde mühim eserler yazmıştı ve tedâvide az yemek vermekle meşhûr idi. Atsız'ın 1141'de Merv'i işgali esnasında kütüphanesi yağma edilmiş ve bunu meşhûr edip Reşîduddin Vatvât'tan bildiği için aralarında sert mektuplaşmalar olmuştu. Sultan Sancar'ın hizmetinde bulunan tabiplerden biri de Hristiyan İbn üt-Tilmîz olup bir çok eserleri arasında *Kitâb üt-telhîs*'i tabiplerin bir el kitabı idi. Sancar'dan döndükten sonra Bağdad'da Halîfe Muktafi'nin hizmetinde yıllık 20.000 dinar (altın) maaş alıyordu; 1165'de öldü. İbn ut-Tilmîz'in meslekdaşı Yahûdi Hibetullah Ebu'l-Berekât Bağdadlı olup Selçuklu sultanı Mahmûd'un ve hâtunun hizmetinde bulunmuş meşhûr bir tabîb idi. Selçuklu sultanı hizmetlerinden dolayı kendisini ihsanlara boğdu; o da bu nimet ve itibardan dolayı müslüman oldu. Doktorların suallerine verdiği yazılı cevaplarını toplayanlar eser sahibi oldu. *Mu'teber* adlı tıbbî eseri çok meşhûr idi. Sultan'ın kırmızı hil'atını giymiş olarak ders verirdi. Ebu

⁹² Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, III, s. 377; *İrşad*, nşr. D. S. Margoliouth. IV, s. 212, 410; *Tatimma Swan al-hikma*, s. 140.

⁹³ Z. Kazvinî, *Asâr ul-bilâd*, s. 525, 533; *Mucem ul-udebâ*, VII, s. 148; İbn Hallikân, II, 107-108; F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 238.

Zayd Navkânî de *riyâziye* ve *mesahalar* üzerinde yazdığı eserlerle tanınıyordu. Belh'de yaşayan ve 1141'de ölen tabip Ebû Said Muhammed bin Ali'nin de *basur* hakkında eseri vardı. Tıp ve hendesede meşhûr olan Mahmûd, Sancar'ın aziz tabibi idi. Bahâeddin Mehmed bin Mahmud da Sultanın tedâvisinde gösterdiği maharet sâyesinde Saray baş-tabibliğine yükselmişti. Sultan Sancar, ömrünün sonlarında önce, Kara-hitaylara karşı Katvan'da, sonra da Oğuzlara mağlûb olunca bu âlimlerin bir kısmını kaybetmişti ki, filozof Mehmed Îlâkî ve filozof Semerkantlı Hasan şehitler arasında idi⁹⁴.

Sultan Sancar'ın Türkistan, Hârizm ve Horasan'da yetiştirdiği ve himâye ettiği devlet ve ilim adamları o kadar çok idi, ki "Kara-hitay kâfirleri Türkistan'ı istilâ ettikten, sonra bu memleketi onlarla idare etmek zorunda kaldılar"⁹⁵. Bununla beraber Kara-hitayların hâkimiyetini eline geçiren Nayan'ların (Moğollaşmış Türklerin) reisi Küçlük, İslâm düşmanlığı dolayısıyla, bu âlimlere zulmediyordu. Kâşgar'da 3000 ilim adamını dinî bir münâkaşaya dâvet ettiği zaman onun korkusundan kimse ses çıkaramıyordu. Nihâyet Hotanlı Alâeddin Mehmed ona karşı İslâmiyetin müdafaasını üzerine aldı. Fakat münâkaşada ona ve müslüman âlimlerine mağlûb olan Küçlük Alâeddin Mehmed'e işkence yaptı ve sonunda da kendisini Hotan'daki medresesi kapısında idam etti⁹⁶. Sultan Sancar devrine mensup bu âlimlere ait eserlerden çoğu bize kadar gelmemiş; bilhassa Moğol istilâsında, Orta Asya medeniyeti ile birlikte, bu eserler de yok olmuştur. Bu ilim ve âlimlerin hâmisi bulunan Sultan Sancar da ilim ve kültür âşığı bir hükümdardı. Onun devrinde yaşayan büyük âlim İbn Funduk, *fizik* ve *mahrutlar* ilminde meşhûr Ebû'l Feth Kûşek'in "*kitaplarını en büyük Sultan Sancar'ın kütüphanesinde gördüm. Sultan bu kitapları mütalâaya çok düşkün idi*"⁹⁷ ifâdesiyle Sancar'ın kültür durumunu aydınlatan çok mühim bir bilgi vermektedir. Gerçekten Sancar'a ait bir mektuba dayanan Barthold, İslâm dünyasında hüküm süren, Selçukluların bir asır sonra bile mahallî kültüre yabancı kaldıklarını, yalnız Sultan Sancar değil seleflerinin de daha iyi bir tahsile sahip olmadıklarını söylemek suretiyle Selçuklular hakkında kâfi derecede hazırlıklı bulunmadığını ve bu

⁹⁴ İbn Funduk, *Tatimma*, s. 124, 125, 133, 140, 141, 156, 160, 163-165 170; aynı müellif, *Târih-i Bayhak*, s. 233; İbn ul-Kiftî, *Tarih ül-hukemâ*, s. 343-346; İbn Hallikân, II, s. 252-256; İbn Usaybi'a, II, s. 32; Yakut, *Mu'cem ul-udebâ*, VII, s. 146; Abu'l-Farac, *Muhtasar üd-düvel*, s. 363-365; İbn ul-Azrak, 197b; *Ahbâr ud-devle*, s. 95; Cuveynî, II, s. 5-6. İbn ül-Esir, XI, s. 34.

⁹⁵ Râvendi, s. 18.

⁹⁶ Cuveynî, I, s. 53-55.

⁹⁷ *Tatimma*, s. 100.

sebeple fâhiş bir hataya düştüğünü göstermiştir⁹⁸. Vâkıa Sultan Sancar Halîfeye gönderdiği 1133 (527) tarihli mektubunda “okumak ve yazmak bilmiyorum” ifâdesini kullanmış⁹⁹ ise de bunu artık dar mânâda anlamamak ve ağdalı Arapça inşâ üslûbuna ve diline vâkıf olmadığı şeklinde izah etmek gerekir, ki aslında Halifenin cevabında Sultanın ifâdeleri dolayısı ile bazı şikâyetlerini nezâketle karşılamak için Arapça’ya vukufsuzluğunu bir mâzeret şeklinde gösterip, böyle davranması ve bir ihtilaftan sakınması da tabii idi.

Sultan Sancar’ın himâyesinde bulunan filozof Ömer bin Sehlân el-Savî (öl. 1145) sultanın adına ve onun kütüphanesi için yazdığı *Risâle-i Sancariyye* devrin müsbet ilimleri ve fizik sahasında çok mühim bir eserdir. Müellif burada tabiatta cereyan eden hâdiseleri hemen hemen bugünkü fizik ilmine göre izah eder. Ona göre güneşin harâreti ile sular tebahhur eder; soğuk havaya rastladığı zaman bu buharlar tekâsüf ederek su yani yağmur hâlinde tekrar yere düşer. Havanın soğukluğu artarsa yağmur yerine kar olur. Ömer bin Sehlân bu husûsu isbat için bir testinin içine buz konunca etrafındaki havanın soğuması ile temas ettiği havadaki bugünün su hâline geldiğini, sıcak olursa suyun buhar hâinde kaybolduğunu söyler. Filozof sıcak havanın soğuk havadan hafif olmasını da buharın yükselmesi sebebi olarak gösterir. O harâret buhar, bulut, yağmur ve karın teşekkülünü izah ettikten sonra gök-gürültüsü, şimşek ve yıldırım hâdiselerini de havanın aynı fizikî değişikliklere maruz kalmasının bir neticesi olarak meydana kor. Bu münâsebetle sesin hava dalgaları ile kulağımıza çarparak nasıl vücud bulduğunu ve ziyânın sür’atinden dolayı şimşek çakmasını sesi duymadan önce gördüğümüzü söylerken de sesin hava ile naklolunduğunu anlatır. Müellif risâlesinde rüzgârları, yer-altı suları, kükürt, zırnık, tuz, nişadır ve zâcın teşekkülü üzerinde durur. Devrin bu mühim fizik âlimi ve filozofu mukaddimede “Âlemin pâdişâhı en büyük sultan, şark ve garp hükümdarlarının hükümdarı Sancar’ın arzusu ile onun kütüphanesi için hazırladığını söyler.” Bu da Sancar’ın ilim ve kültürün her şûbesi ile nasıl uğraştığını gösterir¹⁰⁰.

Selçuklu sultan, şehzâde ve meliklerinin şiir ve edebiyata ne derece düşkün oldukları, Melik-şâh ve bazı Selçuklu beylerinin bizzat Farisî şiir ve Türkçe mektup yazdıkları, saraylarda şehzâdelerin tahsiline ne derece e-

⁹⁸ *Turkestan*, s. 308; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 100.

⁹⁹ Barthold, *Turkestan*, I, s. 38; Said Nefisî, *Bayhâkî zeyli*, III, s. 1467.

¹⁰⁰ Bu mühim risâle Mehmed A. Köymen’in himmeti ile neşredilmiştir (*Risâle-i Senceriyye*, Dil Tarih Fakültesi Doğu dilleri I, 3 (1969). s. 15-55) Bu âlim hakkında burada kaynaklar gösterilmiştir (s. 16). Henüz basılmamış başka bir araştırmada bu hususa ve Barthold’un diğer azim hatalarına dair daha geniş bilgi verilmiştir.

hemmiyet verildiği hakkında, yukarıda, bazı bilgiler vermiştik. Semerkantlı Nizâmî-i 'Arûzî'nin "*Selçuk oğullarının hepsi(nin) şiire düşkün*" olduğuna dâir ifâdesi de bunu göstermektedir. Avfi Melik-şâh ve Togan-şâh'dan başka Süleyman ve son Selçuklu sultanı Tuğrul, Margınân meliki Yabgu, Atsız ve 'Tökîşî' de İran şâirleri arasında sayar ve şiirlerinden parçalar nakleder, ki bu bilgiler bile Barthold'u tekzip eder¹⁰¹. Sancar'ın yeğeni ve Mehmed Tapar'ın oğlu Sultan Mahmûd'un da, on üç yaşında tahta çıktığı zaman, yalnız Farsçaya değil Arapçaya ve edebiyata da vakıf olduğunu, iyi bir tarih kültürü ile yetiştirildiğini belirtmiştik. Bu sebeple aynı yaşlarda Horasan meliki olan Sultan Sancar'ın söylendiğinin aksine, tahsilden mahrum kaldığını sanmak imkânsızdır. Sultan Mes'ûd'un, yetim kalan amca-zâdeleri, Arslan ve Melik-şâh'ı derhal yanına alarak "*yetiştirip mektebe koyması*" da bu an'ane icâbı idi¹⁰². Henüz İslâm âlemine yeni geldikleri zamanda bile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve daha sonra Kirman meliki Arslan-şâh da hey'et ilminde ilerilemiş ve ikincisi de devrin Batlamyus'u sayılmıştı. Onun ilmi himâyesi ve neşri sâyesinde esnaf bile çocuklarını mekteplere göndererek ilimle uğraşmaya başlamışlardı¹⁰³. Esâsen ilim ve kültürden behresi olmayan bir insanın bu kadar ilmi ve âlimleri himâyesi, bu ilim ve kültür muhitinin merkezi olması ve çağdaş bir âlimin ifâdesiyle de okumağa bu derece düşkün bulunması imkânsız idi. Bu sebeple Sultan Sancar'ın bilhassa yukarıda belirtildiği üzere kendisine aid kütüphanede mühim eserleri okuduğuna şehâdet eden meşhûr bir âlimin beyanına göre, yalnız ilim ve kültürün hâmisi olmadığına, bizzat yüksek bir kültüre sahip bulunduğuna hükmetmekte asla tereddüt edilemez.

Selçuklu imparatorluğunun kurulması müslüman kavimler arasında yeni bir kültür kaynaşmasına imkân vermek sûretiyle de medeniyet tarihinde büyük bir ehemmiyet taşır. Hattâ, aşağıda üzerinde duracağımız üzere (VIII, 3) onun bu ehemmiyeti İslâm kavimlerini de aşar ve Avrupa'yı da tesir altına alır. Siyasî birlik yanında büyük Türk muhâcereti, ticarî münâsebetlerin genişlemesi Türkistan, Hârizm, Horasan ve başka ülkelerden diğer İslâm ülkelerine ve husûsiyle Anadolu'ya devamlı olarak pek çok ilim, din, mutasavvıf, edebiyat ve sanat erbabının göçmesine sebep oldu, ki kaynaklar bize sık-sık bu ülkelerden gelmiş kültür adamlarının isimlerini verir. Burada

¹⁰¹ Çahâr-makale, GM. s. 43; 'Avfi, Lûbâb ül-Albâb, s. 35, 37, 40-47, 49. 53, 310.

¹⁰² Râvendî, s. 283.

¹⁰³ Efdaleddîn Kirmanî, s. 24. Yukarıda Alp Arslan'ın da okur-yazar olduğunu kaydetmiştik (III, 14).

dikkati çeken bir husus da az zamanda göçebe Türkmenler arasında da türlü bölgelerde ilim, din, hukuk, tasavvuf ve tarih sahasında pek çok kimsenin yetiştiğine dâir kaynaklarda bol kayıtların bulunmasıdır. Bu umûmî medeniyet hamlesi içerisinde İran edebiyatının süratle gelişmesi de göze çarpar. Gerçekten Sâmânîler, Karahanlılar ve Gazneliler devrinde meydana çıkan Farsça yazı dili ve edebiyatı Selçuklular zamanında altın devrini idrâk eder; Hârizm-şâhlar ve diğer Türk devletleri de bu edebiyatın gelişmesinde aynı rolü oynar. Bu sâyede İslâm dünyasında yegâne ilim dili Arapça yanında Farsça da tedricen ilim dili seviyesine çıkmaya ve ilmî eserler vermeğe başlar¹⁰⁴. İslâm medeniyetinin üçüncü kültür dili olan Türkçe de Farsça kadar bir emekleme devresi ve bir kaç asır geçirdikten sonra yazı ve edebiyat dili hâline gelir; diğer edebiyatlar sukût ederken Osmanlılar devrinde Türkçe bu medeniyetin birinci kültür dili olur.

9. İktisadî ve İctimaî Yükseliş

Selçuklular siyasî birliği ve emniyeti kurmakla, mahallî gümrük ve ticâret vergilerini sık-sık ilgâ etmekle iktisadî faaliyetlere büyük bir hız ve genişlik veriyorlardı. Kesif ticâret kervanları Türkistan, Hârizm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu istikametinde emniyetle sefer yapıyorlardı. Gazneliler devleti müesseselerinden bir çok iktibaslarla bulunan Selçuklular kervanları teşkilâtlandırmak, *askerî muhafızlar* idâresinde emniyet altına almak ve hattâ *tüccarların zararlarını tazmin etmek* sûretiyle onların an'anelerine bağlanmış ve bunları geliştirmişlerdi¹⁰⁵. Selçukluların bu usûlleri, bilhassa Anadolu'da çok tekâmül etmesine, iktisadî faaliyetlerin ilerlemesine, ülkelerarası mübâdelelerin çok artmasına yardım ediyordu. Kervan yollarının kesilmesi ve kervan kabilelerinin soyulması sultanların askerî seferlerine âmil oluyordu. Devletin bu ticarî görüş ve siyâseti icâbı Melik-şâh'ın ilgâ ettiği ticarî vergi ve gümrükler (*mukûs*)'in yekûnu 600.000 dinar (altın)a bâliğ oluyordu¹⁰⁶. Hazinesinin bu zararı kendisine arzedildiği zaman Melik-şâh ticâretin gelişmesi ve halkın menfaati gayesiyle bu kararından vaz geçmedi. Haleflerinin de sık-sık bu vergileri ilgâsı hükümdarların ihtiyaç hallerinde bu irâd kaynağına baş vurduklarına delâlet eder. Esâsen buna da lüzum var-

¹⁰⁴ Selçuk devri Fars edebiyatı hakkında toplu bilgi için Nizâmî-i 'Arûzî, (*Çahâr-makale*); 'Avfî, (*Lubâb ul-Albâb*); Râvendî, (s. 187-207); E. Browne, (*Literary History of Persia*, II, s. 186-190, 297-368) tarafından mezkûr eserlere bak.

¹⁰⁵ *Siyâset-nâme*, s. 61, 62, 65.

¹⁰⁶ İbn ül-Cevzî, IX, s. 72.

dı. Zira İslâm vergi sisteminin esasını ziraî gelir teşkil ediyor ve ticarî kazanç ve servetlerin artması karşısında umûmiyetle toprak gelirine dayanan vergiler kifâyetli kalıyor ve içtimâî adaletsizliğe sebep oluyordu.

Melik-şâh ve Sancar tarafından Irak'ta, Horasan'da ve Hârizm'de açılan veya imâr edilen sulama kanalları ve tesisleri sâyesinde ziraî istihsal çok artmış; imparatorluğun her tarafında şehirler büyümüş; mamûr ve zengin bir hale gelmiş; yüksek bir cemiyet ve kültür kurulmuş; kaynakların tafsilâtla bildirdikleri üzere her şehirde beldeye mahsûs sanayi ve imalât çok ilerlemişti. Bu iktisadî inkişaf sâyesinde büyük bir sermâyedâr ve zenginler sınıfı meydana gelmiş; memleketler-arası ticâret ve mübâdeleyi teşkilâtlandıran müesseseler vücut bulmuş idi. İktisadî inkişaf ve sınaî imalât hakkında kaynakların verdiği bol malzemeyi toplamak gibi uzun ve ayrı bir işe girişmeden bu yükselişin maddî bir ifâdesi olan devlet vâridatına ait rakamları nakletmek devri aydınlatmak için kâfi gelecektir. Gerçekten Melik-şâh zamanında merkezî eyâletlerin devlete ödediği vergilerin, *Risâle-i Melik-şâhî'den* nakledilen yekûna göre, mikdarı 210.000.000 altın dinara, yâni bugünkü (1965 yılı) Türk parasıyla, takriben 30 milyar liraya bâliğ oluyordu. Selçuk ve Moğol devri arasındaki rakamları mukayese eden Hamdullah Kazvinî "o zaman dünyanın ne kadar mamûr ve bugün de ne derece harap bir halde bulunduğunun buna göre kıyaslanması" gerektiğini de belirtir¹⁰⁷. Hamdullah Kazvinî'nin bir mâliye nazırı (*müstavfî*) olması bu rakamların kıymetini artırmakta ve kaybolmuş bulunan *Risâle-i Melik-şâhî'nin* ehemmiyetini göstermektedir. Esâsen şehirlerin azameti, sanâyi ve imalâtın çok ileri seviyesi bu durumu teyid eder. Melik-şâh'ın sâdece saray bütçesi de 20.000.000 dinara çıkıyordu¹⁰⁸. Abbasî Halîfeliği imparatorluğunun varidatı IX ve X'uncu asırlarda, sıra ile, 396.155.000; 388.291.000 ve 299.265.000 dirhem olarak hesap edilmiştir¹⁰⁹, ki eğer bir hata yoksa Selçuklu devrinin Abbasîler devrine nazaran bile ne derece ileri olduğu anlaşılıyor. Melik-şâh'ın, İmparatorluğun her tarafında inşâ ettiği câmiler, medreseler, kütüphaneler, türbeler, saraylar, ribâtlar, hanekâhlar, hanlar ve köprüler, kaleler ve yeni kasabalar, açtığı kanallar ve kurduğu su tesisleri bu iktisadî kudret ve artan umûmî ve hazîne gelirleri sâyesinde mümkün oluyordu¹¹⁰.

¹¹⁷ *Nuzhet ul-kulûb*, s. 28; *Târih-i Güzîde*, s. 449.

¹¹⁸ İbn ul-Cevzî, IX, s. 70; Gaffârî, *Nigâristân*, 58a.

¹¹⁹ *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, II, s. 56-89.

¹¹⁰ İbn ul-Cevzî, IX, s. 69-74; İbn ul-Esîr, X, s. 73; Hallikân, II, s. 161-164; Sibî, 102a; Râvendî, s. 131-132; *Nüzhet ul-kulûb*, s. 123, 190, 193-195. 197; Mîrhvând, IV, 85; Hândmir, *Meâsir ül-mülûk*, 94a.

Sultan Sancar zamanı büyük ilim ve kültür faaliyetleri gibi iktisadî inkişaf bakımından da çok ileri bir ehemmiyet taşır. Murgâb kanalının suladığı Merv ovaları, bu su tesisleri sâyesinde, şehir ve kasabalarla dolmuş; çok kesif bir ziraat ve iskân sahası olmuştu. Burada toprağın bire yüz mahsûl verdiği, pamuk ziraati ve şehirlerde pamuklu mamûlâtının çok ileride bulunduğu belirtilmektedir. Türkistan şehirlerine aid pamuklu, yünlü, ipekli mamûlleri (Zerefşan, Hârizm), Fergana mâden sanayii, silâhları pek meşhûr olup Bağdad'a kadar sevk oluyordu. Semerkand'ın gümüş işleri ve kumaşları, Buhârâ'nın dokumaları (*Buharin*'leri) ve seccadeleri, Taşkent'in eyer takımları, Horasan'ın satenleri İslâm dünyasında çok makbûl idi. İslâm dünyası, kâğıt gibi, çini san'atını da Türkistan'dan (Çin menşeyinden) öğrenmişti. Fergana, Ilak, Salçı altun, gümüş, kıymetli taşlar istihsal ediyor; neft ile maden kömürü de çıkarıp yakıyorlardı¹¹¹. Farsça *pambah* kelimesinin de eski bir devirde Türkçe *pamuk*'tan geldiğini tahmin etmek kolaydır. Türkistan, Hârizm ve Horasan'ın sulama tarihi ve tesisleri çok eskidir. Karaşar havâlisi Gök-türkler zamanında kanallarla geniş ölçüde sulanıyordu¹¹². Türkistan sulama tesisleri ve hükûkunun eskiliği bakımından Tâhirîler zamanında vücûda getirilen *Kitâb ul-knîy* (kanallar kitabı) kayda şâyân olup Selçuklular devrinde de kullanılıyordu. Gerçekten 839(224)'da Fergana ve Horasan'da vukûbular büyük bir zelzele evleri ve kanalları altüst etmişti. Bu sebeple baş gösteren dâvaları halletmek için İslâm hukûkunda (*Fıkıh* kitaplarında) "*kârîzlere ve ahkâmına dair birşey mevcut değildi*". Bu durum karşısında Horasan ve Irak âlimleri toplanarak mahallî örfleri İslâm hukûku esaslarına göre tedvin ettiler. Böylece bu kitap ile İslâm hukûkunda mevcûd bulunmayan sulama hukuku meydana çıktı¹¹³. Râvendî'ye göre Sultan Sancar zamanında "Horasan ülkesi dünyanın câzibesini kazanmış; onun âlimlere ve din adamlarına gösterdiği hürmet ve yakınlığı, zâhidlerle birlikte yaşaması dolaşısıyla bu ülke âlimlerin menşei, fazilet ve hünelerinin kaynağı olmuştu"¹¹⁴.

Devrin büyük şehirleri umûmiyetle üç kısımda teşekkül ediyor ve kale, şehir ve varoşlara ayrılmış bulunuyordu. Bazen, Ulu câmi ile hükûmet dairelerini ve mahalleleri de ihtiva eden Kale, İç-şehir (*Medîne-Şehrîstan*) ortasında bulunurdu. Sûrlarla çevrili olan bu asıl şehir büyük kapılarla dışarı bağlanır. Şehir surları dışında genişleyerek Dış-şehir (*Zâhir ul-medîne* veya *Rabaz*, Fars-

¹¹¹ İstahrî, s. 287-288; İbn Havkal, s. 481, 488; İbn ul-Fakih, s. 316; Barthold, s. 235-236.

¹¹² Chavannes, s. 111.

¹¹³ Gerdizî, *Zeyn ul-ahbâr*, s. 3; Barthold, *Türkistanın Suğarılış tarihi*, Taşkent 1926, s. 45

¹¹⁴ *Rahat us-Sudûr*, s. 171.

ça *Bîrûn*)i vücûda getiriyordu, ki bunun da etrafında bahçeler ve daha ötesinde bağlar ve tarlalar sıralanıyordu. Şehirler büyüdükçe merkezden muhite doğru bu tekâmül safhalarını tâkip ediyordu. Selçuklular devrinde şehirler o kadar büyümüştü, ki hemen hepsi bu şemaya göre surlar dışına taşmış; büyük ticâret ve sanâyi merkezleri haline gelmiş; yüksek bir cemiyet ve kültür hayatı kurulmuş; her meslek ve sanat erbabı kendilerine mahsus çarşı ve mahallelerde yerleşmiş idi. Kaynaklar şehirlerin büyüklüğüne ve şehir hayatına dair çok malûmat vermektedir. Oğuzların istilâsı ile bir sarsıntı geçirmekle beraber kaynakların Moğol katliâmları münâsebetiyle Merv şehrinin 700.000 veya 1.300.000 nüfusa sahip olduğunu veya bu mikdarda insan öldürüldüğünü gösteren kayıtları Sultan Sancar zamanında bu büyük şehrin azameti hakkında bir fikir verir¹¹⁵.

Moğol istilâsını müteakip 1222'de Semerkand'a gelen *Ch'ang-Ch'un* adlı Çin seyyahı şehrin istilâdan önce 100.000 hâne olduğunu ve tahribat neticesinde dörtte bire düştüğünü, etrafında bahçe ve meyveliklerin yüz "li" uzadığını ve Çin bahçelerinin bile güzellikte Semerkand ile mukayese edilemeyeceğini söyler. Semerkand'da şehrin kadısı sâyesinde 50.000 kişinin kurtarıldığını ve onun diğer Orta-Asya şehirlerine nazaran daha az tahrip ve kıtale uğradığına dair İslâm kaynaklarının haberleri de bu durumu teyit eder¹¹⁶. İstilâdan takriben 50 yıl sonra Semerkand'ı gören Marco Polo şehrin ihtişamını ve bahçelerini tasvir eder¹¹⁷. Bununla beraber istilâdan bir asır sonra bu şehre giden İbn Batûta şehrin cihanın en büyük ve güzel beldelelerinden olduğunu söylerken ekseriyetle harap bulunduğunu da belirtir¹¹⁸. Çok ileri bir medeniyet diyarı olan Hârizm'in merkezi Gürgenç'i (Ürgenç, Cürcâniye) 1219 (616)'da, gören Yâkut "bu kadar büyük, zengin ve ahvâli güzel bir şehir görmedim" der¹¹⁹. Bu ve diğer büyük şehirler hakkında kaynakların verdiği zengin malzemeyi burada daha fazla çoğaltmaya lüzum yoktur. Abbasîler zamanında Bağdad'ın 1.500.000 nüfûsa sahip olduğunun tahmin edildiğini, bir mukayese maksadiyle, kaydedelim¹²⁰. XIII. asır'da Moğol tahribinden sonra sukût eden Bağdad yerine İlhânî payitahtı Tebriz İslâm dünyasının en büyük şehri olmuştu. Vergileri İngiltere veya Fransa

¹¹⁵ İbn ul-Esîr, XII, s. 151; Cuveynî, *Cihân-guşâ*, s. 128.

¹¹⁶ E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, s. 38, 81, *Cihân-guşâ*, I, s. 94.

¹¹⁷ *The Travels of Marco Polo*, trans. A. Ricci, London 1950, s. 83.

¹¹⁸ *Seyâhat-nâme*, I, s. 428-429.

¹¹⁹ *Mu'cem ul-buldân*, III, s. 122.

¹²⁰ Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye tarihi*, trc. İstanbul 1329, II, s. 210.

kırallıklarına muadil bulunuyordu. İngiliz seyyahı Maundeville'in müşahade ve tasvirlerine göre 1332'de dünyanın en zengin ve büyük şehri olan Tebriz'in yalnız ticarî vergileri en zengin bir Hıristiyan kralının bütün memleketinden aldığı vergilerden daha fazladır. Tebriz'i 1318'de gören Fransız seyyahı keşiş Oderic de şehrin vergilerinin Fransa krallığından daha ziyâde olduğunu söyler. Bir kaynak Ceyhun nehri üzerinde bulunan Amul şehrinin Selçukluların zuhûrunda bir milyon nüfusa sahip olduğunu kaydeder¹²¹.

Selçuklu devrinde, münâsebet düştükçe, sultanlara, beylere ve zenginlere ait düğün ve ziyâfetler dolayısıyla verdiğimiz malûmat devrin iktisadî kudreti, içtimâî hayat seviyesi bakımından bizi aydınlatıcı bir mahiyettedir. Kaynaklarda zenginlerin 100.000'den 1.000.000 dinara kadar nakit paraya sahip olduklarına dair haberler sermâye birikmesi bakımından kayda şâyândır¹²². Sultan Sancar devrinde filozof Mehmed İlâkî'nin talebesi olan filozof kadı Zeyneddin Ömer bin Sehlân ilim yapmak için kendi emeği ile geçiniyor; İbn Sînâ'nın *Kitâb uş-Şifâ's*ını yüz dinara satıyor ve hatta bir tüccar dostuna verdiği 300 dinarın kazancı kendisine kâfi geliyordu. Bu sûretle memleketi Sâve'de kütüphane kurmuş, Nîşâpûr'da yerleşerek riyâziye ve mantık sahasındaki eserleri arasında meşhûr "*Başâir un-Nasîriyye*" adlı kitabını Sancar'ın veziri Nasîreddin Mahmûd adına yazmıştı¹²³.

10. Şifâ-hâneler ve Hayır Müesseseleri

Selçuklular devrinde kurulan içtimâî yardım müesseseleri, hastahaneler, zaviyeler, hamamlar çok ileri bir derecede ve çok yaygın idi. İslâm'da ilk hastahâne Hârûn ür-Reşîd'in Cundişâpûr'da Sâsânîlere ait *Bîmâristân* (hastahâne)'ı tabipleri ile birlikte Bağdad'a nakli ile başlar. Bağdad'da Buveyhî hükümdarı Adûd ud-devle'ye ait hastahâne (*bîmâristân*) de Moğollar zamanına kadar faaliyette idi¹²⁴. Selçuklulardan önce Rey'de de bir *Bîmâristân* mevcûd olup meşhûr filozof, tabip ve kimyâger Ebû Bekir Râzî (ölümü 311/923) bu hastahânedeki çalışıyordu¹²⁵. Fakat bu müessese Selçuklular sayesinde her tarafa yayıldı ve tekâmül eyledi. Nizâm ül-mülk'ün Nîşâpûr'da

¹²¹ Bayhâkî, s. 540. Bu münâsebetle A. R. Guest'in Fustât (Kahire)ın kuruluşu hakkındaki tedkiki (*JRAS*, 1907, s. 49-82) ve R. Brunschwig'in "Urbanisme Médiéval et droit musulman" (*R.E. Isl.* 1947, s. 127-155) adlı makalesi de zikredilebilir.

¹²² Bak. aşağıda, bahis, 12.

¹²³ Bunderî, s. 242; Z. Kazvinî, *Asâr ül-bilad*, s. 387; İbn Funduk, *Tatimma*, s. 127-129.

¹²⁴ İbn ul-Fuvatî, s. 64.

¹²⁵ İbn Hallikân. II, s. 103.

yaptığı bîmâristân ilk Selçuklu hastahânesini teşkil eder¹²⁶. Sultan Sancar'ın, Kâşgarlı Yağan (Toğan) bey'den sonra veziri olan Ahmed Kâşî'nin Kâşan, Ebher, Zencân, Gence ve Errân'da Dâr üş-şifâ ve medreseler inşa ettiğini biliyoruz¹²⁷. Selçuklular asker bir millet olarak ordularına bağlı ve onunla hareket eden seyyar bir hastahâne dahi vücûda getirdiler. Gerçekten Sultan Mahmûd'un ordusunda tabipleri, müstahdemleri, ilâçları, tıbbî âletleri ve çadırlariyle birlikte seyyar bir bîmâristân (hastahâne) vardı ve iki yüz deve ile taşınmakta idi¹²⁸. Anadolu Selçuklu ordularında da tabipler, cerrahlar ve herhalde seyyar hastahaneler bulunuyordu¹²⁹. Büyük Selçukluların hastahâneleri hakkında malûmatımız çok azdır. Fakat Türkiye Selçukluları, Atabegler ve Selâhaddin Eyyûbî tarafından yapılan muazzam hastahaneler ve onların vakıfları, teşkilâtı cidden hayranlık verecek bir mahiyette idi. Anadolu'da bugün hâlâ ihtişamlarını muhafaza eden ve o zamanda *Bîmâristân*, *Dâr üş-şifâ*, *Dâr us-sihha* ve *Dâr ul-'âfiye* adlarını alan bu hastahânelerin en eskisi Kayseri'de 1205'de yapılmış Gevher Nesîbe Hâtun'a aittir. Sivas'ta I. Keykâvus tarafından 1217'de inşa edilen Dâr üş-şifâ'da aynı ihtişamı muhafaza edip ona ait bir vakfiye sûreti bize kadar gelmiştir. Yüzden fazla dükkân ve pek çok da arâzi ve başka akarın vakfedildiği bu Dâr üş-şifâ'da çeşitli mütehasşis tabipler, cerrahlar ve göz doktorları, memur ve müstahdem bulunuyor; onların ve ilâçların tahsisatı ve hasta masrafları bu evkaf gelirinden temin ediliyordu¹³⁰. Konya'da, daha eskisi bulunması gerekirken, ancak I. Alâeddin Keykubâd'a ait *Daruş-şifâ-i 'Alâî* hakkında bilgimiz vardır. Divriği'de Behram-şâh'ın kızı Turan Melek (1228), Çankırı'da Atabeg Ferruh (1235), Amasya'da Toruntay (1266), Kastamonu'da Pervâneoğlu Ali (1272), Tokat'ta Muîneddin Pervâne (1275), Amasya'da Sultan Olcaytu (1308), ve tarihi bilinmeyen Aksaray hastahaneleri Selçuklu Türkiye'sinin başlıca eserleri idi¹³¹. Amasya hastahanesinde baştabiplik eden Sabuncu oğlu Şerefeddin (XV'inci asır)ın yazdığı *Cerrâh-nâme-i İlhanî* adlı eser Endülüslü meşhûr Halef bin Zehravî'den iktibas olmakla beraber pek çok ilâveleri ihtiva etmekte ve husûsiyle cerrahlıkta kullanılan bütün âletleri, Türkçe isimlerini ve her hastalığın tedâvisine dair pek çok resimleri göstermektedir. Bundan önce de Sinoplu Mukbil oğlu Mü'min, Candar oğlu İsfendiyar bey (1392-

¹²⁶ Subkî, *Tabakat üş-Şâfiyye*, Kahire 1866, IV, s. 314.

¹²⁷ Nasreddin Münşî, *Nesâim ül-Eshâr*, nşr; Celâleddin Urmevî, s. 65.

¹²⁸ İmâdeddin İsfahanî, s. 137.

¹²⁹ İbn Bîbî, s. 193.

¹³⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi, defter 584, s. 290.

¹³¹ Bak. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 40-82; Osman Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 50-57.

1440) nâmına *Miftâh un-nûr*'dan başka Sultan II. Murad adına da, 841(1437)'de, *Zahîre-i Murâdiye* adlı eserini takdim etmiştir, ki bunda da birçok hastalıklar ve tedâvi şekilleri resimlerle gösterilmiştir¹³². Hükümdarlar sıhhatleri için doktorlara çok ehemmiyet verirler ve saraya en meşhûr tabipleri tâyin ederlerdi. I. Keykâvus ve I. Keykubâd yerli ve yabancı bir takım doktorları hizmetinde tutardı. Türkiye Selçukluları sarayına tabip tâyinine dair bazı menşûrlar bize kadar gelmiştir. Atabeg Özbek Zencanlı tabip Celâleddin'i yanından ayırmaz ve hayatını ona medyûn bulunurdu. Celâleddin hastaya gitmez; uzaktan aldığı haberlere göre devâsını emrederdi¹³³.

Selçuklu devri hastahânelerinin teşkilâtı hakkında bilgilerimiz atabeg Nureddin Mahmûd'un Şam ve Nusaybin, Nûreddin'den sonra onun eserine devam eden Selâhaddin Eyyûbî'nin Kahire ve İskenderiye hastahâneleri dolayısıyla çok daha zenginleşmektedir. Gerçekten bu büyük hastahânelerin başına geçirilen âlim bir kimse hastaları idâre eder, eczâhâneyi emrinde tutar; her hastanın *reçetesine* göre ilâçları tevzi ettirir. Hastalar orada, maksûrelerinde, yataklarında yatar; onun emrinde bulunan müstahdemler, sabah-akşam, hastaların durumunu sorar; kendilerine tâyin edilen ilâç, yemek ve içkileri (şurupları) dağıtırdı. Kadın hastaların yerleri ayrılmıştır. Doktorlar sabahları erken hastaları ziyâret eder; kendilerine lâzım olan ilâç ve yemeklerini yazar. *Deliler* için de ayrı ve demir parmaklıklı bir bina olup orada tedâvi edilirlerdi¹³⁴. Atabeg Nûreddin bir yandan Haçlılara karşı daimî cihâd yapar ve bu uğurda büyük meblâğlar sarf ederken öte yandan da bu cihâd mefkûresi icabı câmi, medrese, hastahâne, zâviye ve kervansaraylar inşasına ve bakımına da çok para tahsis ediyordu. Gerçekten hastahâneler yanında kurduğu *yetim mektepleri*, *âcizler yurdu*, sofulara zâviyeler, devamlı tahsisatla zenginleşen kütüphaneler cidden hayranlık verecek bir derecede idi. Selâhaddin Eyyûbî uzak diyarlardan gelen talebelere, istedikleri ilmi yapmak için, medreselerde vakıflar ve onların hastalarına bakan hekimler tâyin etmiş; *hastahânelere gelmek istemeyen hastaları bulmak* ve tedâvi eylemek için de memurlar bulundurmuştu¹³⁵. Memlûk Sultanı Kalavûn'un, 1284(683)'de, inşa eylediği *Büyük bîmâristan*'da tabiiyatçı, gözcü, cerrah, kırıkçı doktorlar,

¹³² Bak. *Keşf uz-Zunûn*, I, 826, II, 1771; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1942, s. 13; Süheyl Ünver, *Cerrahiye-i ilhaniye*, İstanbul 1939.

¹³³ *Resmî Vesikalar*, s. 53; Zekeriya Kazvinî, s. 384.

¹³⁴ İbn Cubayr, *Rihle*, GM, 42, 51. 240, 283.

¹³⁵ İbn ul-Esîr, *Târih ul-Atabekiyye*, s. 309-312, Ebu Şâme, *K. Ravzatayn*, I, s. 15-18, 262-268, 270; İbn Vâsıl, *Muferric ul-kurûb*, I, s. 283-284; İbn Cubayr, s. 42, 284-285.

dört köşkte her hastalığa mahsus ayrı odalarda yatan erkek-kadın hastaları, yaralıları, sakatları, göz rahatsızlıklarını tedâvi ediyorlardı. Kadın ve erkek hademeler hastalara hizmet ediyor; temizlik yapıyor, elbiselerini yıkıyor, *hamamlarını* hazırlıyorlardı. Her hastanın yatağı, çarşafı, havluları tam idi. Hastahane de aşhane, meşrûbat, ilâç ve macunlar için ayrı odalar ve ilâç yapan eczâhâne bulunuyordu. Tabibler reisinin *talebeye ders* verdiği bir salon vardı. Bunların hepsinin maaşları ve tahsisatı zengin evkafından temin ediliyordu. Hastahaneyi ve vakıflarını idâre eden bir *dîvân* (idârehâne) ve pek çok da memur vardı¹³⁶. Rivâyete göre Nûreddin bir tâcirin kendisini dâva etmesi dolayısıyla kadının mahkemeye dâvetini alınca “*vekil*”ini gönderdi. Fakat yemin için bizzat bulunması bildirilince atabeg dâvâcıcı çağırarak anlaştılar¹³⁷. Bu da hükümdarların bile şerîat ve hukuk karşısında durumlarını ve adâletin infazında bir istisna teşkil etmediklerini göstermek bakımından dikkate şâyân bir hâdisedir.

Erbil atabegî Muzaffereddin Gök-böri (1190-1233) ise ilmî, dinî ve hayrî müesseseleri ile İslâm dünyasında destan olmuş bir şahsiyet idi. Gerçekten devletin hududları geniş olmadığı, küçük bir bölgeye inhisar etmiş bulunduğu halde çok çeşitli tesisat kurmuş idi. *Kör ve sakatlara dört hanekâh yapmış; dul ve ihtiyarlara, yetim ve kimsesiz çocuklara yurtlar kurmuş; bunlara süt analar ve zengin vakıflar tahsis etmiş idi*. Kendisi bizzat bu müesseselere uğrar, hasta ve düşkünlerle meşgûl olurdu. Tesis ettiği misafirhanelerden ayrılan yolculara ve gariplere *yol azığı* da verirdi. Vakıf eylediği para ile her yıl adam göndererek Haçlılardan müslüman esirlerini satın alıp hürriyete kavuştururdu. Hacıları yardım edip Arafat’da, bu devirde ilk defa, sarnıçlar yaptırarak hacılara su dağıttıran Gök-böri idi.

Gök-böri’nin bu büyük hizmetler arasında şöhretine daha fazla sebep olan faaliyeti Hazreti Peygamber için tertip eylediği Mevlid âyin ve merâsimleri idi. Gerçekten her yıl iki gün ve gece süren bu âyinlerde pek çok hayvan kesilir ve ziyâfetler verilir; geceleyin mumlar ile aydınlık yapılır; zâviye ve tarikatlarda olduğu gibi müzik âletleri ve muganniler ile âhenk ve *semâ* (raks) yapılırdı. Bu büyük mevlidlere her taraftan insan gelir ve halk da şenliklere katılırdı. Şehrin dışında otağlar kurulur; çalgılar çalınır, fener alayı tertip edilir, askerî merâsim yapılır ve meydanlara konan kürsülerde vaazlar

¹³⁶ Nüveyrî, *Nihâyet ul-Ereb*, Köprülü kütüph. No: 1188, s. 201a.

¹³⁷ Ebu Şâme, *K. Ravzatayn*, I, s. 15. Mahkemelerde hükümdarın dâva edildiği ve avukat kullanıldığına dair bu mühim kayıt münâsebetile bak. E. Tyan, *Histoire de l’Organisation judiciaire en pays d’Islam*, Paris 1938, I, s. 304-406.

verilirdi. Gök-böri bizzat semâ yapar ve bu esnada bir kısım kıymetli elbiselerini mugannilere ihsan ederdi. Âlimlere, vâizlere, *kurrâ* ve şâirlere bohçalar içinde hil'atlar ve hediyeler dağıtır; misli görülmemiş bir âyin ve şenlik olurdu. Ebu'l-Hatâb bin Dahye'nin yazdığı ve kendisine ithaf eylediği "*el-Tenvîr fî Mevlid el-Beşîr*" adlı eser ilk Mevlid kitabı olup maalesef bize kadar gelmiş değildir. Bu hükümdar Türklerde Peygamber sevgisi, aşkı ve Mevlid an'anesine bağlılığın en güzel ve meşhûr bir mümessilidir. Kaynaklar onun hayır yolunda harcadığı meblâğın miktarını da bildirmektedir; Mevlid için 300.000, esirlerin kurtarılması için 200.000, hanekâhlar için 100.000, misafirhaneler için 100.000, Mekke'de su tevzii için 30.000 dinar yıllık tahsisat veriyordu¹³⁸.

Selçuklular zamanında çok gelişen eserler arasında hamamlar da mühim bir mevki alır. Umûmiyetle vakıf olarak kurulan hayır müesseseleri yanında bir hamam yapılıyordu. Medreseler, imâretler, hastahâneler ve kervansaraylarda bulunan hamamlar bu müesseselerin mensuplarına ve misafirlerine ait olduğu gibi Anadolu'da umûma mahsus ve daha ziyâde sultanlar, devlet adamları tarafından inşâ ve vakfedilmiş, erkek ve kadınlar için ayrı, hamamlar vardı. Bağdad hamamlarının zeminleri, kubbeleri ve yarıya kadar duvarları zift ile sıvanmış idi, ki Kûfe ile Basra arasında çıkan ve petrolü yüze vuran bir kaynaktan getiriliyordu. Selçuklu Türkiyesinde Ilgın, Eskişehir, Kütahya ve Erzurum sıcak-su banyoları ve kaplıcaları da çok rağbette idi. Konya-Akşehir arasında Ilgın sıcak-su hamamı kasabanın teşekkülüne sebep olmuş idi. Selçuklular zamanında üzerinde güzel bir bina yapılmış olup Konya halkı ve Celâleddin Rûmî, dostları ile birlikte tedâvi için oraya giderdi. Eskişehir ılıcaları da XII. asırda meşhûr idi¹³⁹. Anadolu'da "*hasta ve felçlilerin şifâ için gittikleri 300 sıcak-su hamamı*" bulunduğu ve her memleketten fazla sıcak suyun yâni kaplıcaların bu ülkede toplanmasının arâzinin kibritli bulunmasıyla alâkalı olduğu da rivâyet ediliyor¹⁴⁰. XIV'üncü asırda yaşayan Mehmed bin Ali'nin *Adâb ul-hamâm* adlı zarif bir eser yazmış olması da dikkate şâyândır. Göçebe Türklerin de deriden yapılmış ve çerge denilen çadır hamamları olup burada yıkanıyorlardı. Orta-asya Türk devletlerinde hükümdarların kullandığı bu hamam Bizans'a da geçmiş olup impa-

¹³⁸ İbn Hallikân, I, s. 550-555; İbn ul-İmâd, *Şezerât uz-zeheb*, V, s. 133-143; Z. Kazvinî, *Asâr*, s. 200; İbn Kesîr, XIII, s. 137; A. Ateş, *Mevlid*, (mukaddime), Ankara, 1954.

¹³⁹ İbn Batûta, I, s. 243; Herevî, s. 58.

¹⁴⁰ el-Omarî, s. 42; Marco Polo, s. 21; V. de Beauvais, bahis 141, 143; İbn Sa'îd, 98b.

ratorlar sefere çıktıkları zaman çadır-hamamda banyo yapıyorlardı¹⁴¹. Bu göçebe kültürünün Selçuklularla birlikte Yakın-Şarka gelmiş olması tabîî idi. Filhakika I. Alâaddin Keykubâd Anadolu'da *Hamâm-i seferî* denilen bu çadır-hamam ile birlikte sefere çıkıyor; altın, gümüş takımlar, anber kokular bu hamamın levâzimatından bulunuyor idi. Hârizm-şâhlar ordusunda da mevcûd olan bu hamam eski adıyla *çerge* ismini muhafaza ediyordu. Yarı göçebe olan Ak-koyunluların da *çerge*'yi kullandıklarını biliyoruz¹⁴².

11. Türkiye Selçukluları, Müslüman ve Hristiyan Halk

Gök-türklerde, Karahanlılarda ve Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçukluları ve Beyliklerde de, eski Türk siyasî hukuk ve anlayışına göre, devlet hânedanının müşterek malı sayılıyordu. Bu anlayış saltanat mücâdelelerine ve şehzâdelerin ayaklanmalarına sebep oluyordu. Devleti idâresinde birleştiren ve rakîblerini bertaraf eden kudretli bir hükümdarın ölümü, umûmiyetle, evlâtları veya kardeşleri arasında bir taht kavgasına başlangıç oluyordu. Büyük evlâdın saltanat vârisi olduğuna dair yaygın bir kanaat mevcut idiyse de bizzat hükümdarlar bile çok defa buna riâyet etmiyor; lâyük ve münasip görülen bir şehzâde veliahd ilân ediliyor ve merâsim yapılıyordu. Fakat, bu takdirde bile, onların irâdesi saltanat mücâdelelerini önlemeğe kâfi gelmiyordu. Bununla beraber, Selçuklulara çağdaş veya onlardan sonra gelen Beyliklerden de ayrı olarak, Anadolu'da II. Kılıç Arslan'dan itibaren merkeziyetçi devlet anlayışına doğru bir tekâmül göze çarpmaktadır. Esâsen devleti hânedan âzâsının müşterek malı sayan bu eski telâkkiye karşı husûle gelen bu tekâmülden önce de Türkiye'nin, daha Selçuklu devletinin kuruluşundan beri, feodal bünyesinde ciddi bir değişikliğin mevcut olduğunu ve Büyük Selçuklulardan farklı bir tekâmülün başladığını gösteren mühim bir hâdise vardır. Gerçekten, Büyük Selçuklulardan ayrı olarak, Türkiye Selçuklularında vilâyetler genişliğinde hukûkî ve idârî muhtariyetle birlikte siyasî hâkimiyeti parçalayan, *büyük iktâlara asla müsaade edilmemiştir*. Bu sebeple Anadolu'da vilâyet ve mahallî askerlerin başında bulunan *Sü-başı* (Serleşker)lar büyük iktâlara ve kumanda ettikleri askerlere sahip değil âmir mevkiinde idiler. Onlar küçük iktâlara sahip ve o sâyede geçinen askerlerin

¹⁴¹ İbn Hacer, IV, s. 61; Geza Feher, "Türk kültürünün Avrupaya tesiri", *II. Türk Tarih Kongresi zabıtları*, s. 317.

¹⁴² İbn Bîbî, s. 387; M. Nesevî, *Siretu Celâlüddîn Mengübirî*, s. 20; Ebû Bekir Tahrânî, *Tarih Diyârbekriyye*, s. 235.

sadece rütbece üstün ve kumandanı olup ne bu askerlere ve ne de arâzilerine temellük etmezlerdi. Türkmen kabîlelerinin parçalanarak Anadolu'da dağılması feodal bünyenin bozulmasına ve *küçük iktâ* sisteminin yerleşmesine âmil oldu ve *daha tekâmül edip Osmanlı timar idâresinin de esasını teşkil ederek* XIX'uncu asra kadar hüküm sürdü ve yaşadı. Böylece Anadolu vilâyetlerine dağılan, toprak vergileri ile geçimen ve teçhiz edilen Selçuklu askerleri vilâyet merkezlerinde oturan Sü-başlıların kumandasında Türkler (*sipâhîler*)den terekkep ediyordu. Alâaddin Keykubâd devrinde ve devletin en kudretli zamanında bu ordu 100.000 kişiye yükselmiş ve 12.000'ini merkezde (Melik-şâh zamanında Büyük Selçuklu ordusu 400.000 ve merkez kuvveti 46.000 asker idi.) veya sultana bağlı muhafız kuvveti teşkil etmişti. Merkez ordusu sipâhîlerden farklı bir menşeden gelip küçük yaşta satın alınmış Türk veya esir edilmiş Hristiyan çocuklarının payitahtda ve büyük şehirlerdeki köle mekteplerinde (*gulâm-hâne*) yetiştirilmesi ile vücûda geliyor ve bunlar arasında yüksek makamları işgal eden emîrlere çıkıyordu, ki Osmanlı devri *Yeni-çeri* teşkilâtının esasları da bu idi. Bunlardan başka Anadolu Selçuklu devleti merkezinde Türk, Frank ve Gürcü ücretli askerlerinden mürekkep bir askerî kıt'a daha vardı¹⁴³.

Selçuklular zamanında Anadolu'da vukûbulan inkılâplardan biri de *husûsî toprak mülkiyeti* yerine *devlet mülkiyeti* (*Mîrî*) sisteminin tatbiki idi. Filhakika Bizanslılar idâresinde Anadolu'da geniş topraklara sahip bulunan bir arazi aristokrasisi teşekkül etmiş; halk da ya topraksız veya toprak esiri (*serf*) köylüler haline gelmişti. Türk idâresiyle bu topraksız köylüler hüriyete ve toprağa kavuşmuş; eski Türk göçebe teâmülüne ve İslâmın fetih hukûkuna dayanan Selçuklu sultanları bütün memleketi *devlet mülkiyeti* haline soktukten sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağa tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlâda intikal eden bu idâre sâyesinde topraksız kimse bırakmamışlar; göçebelerin ve yerlilerin iskânını sağlamışlar ve bu sûretle de zirâî istihsalı arttırmışlar; içtimâî muvâzene, adalet ve nizâmı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi. Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde devam eden ve Rûm-ili'nde yayılan bu *mîrî* toprak sistemi sâyesindedir, ki Avrupa'da ve Asya'da, XX. asra kadar, mevcut bulunan toprak aristokrasisi ve topraksız halk kitleleri Türk

¹⁴³ Bak. Osman Turan, "İktâ", *İA.*, VI, s. 956-958.

idâresinde vücut bulmamış ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir içti-mâi âhenk ve nizâma sahip olmuştur¹⁴⁴.

İlk Türk istilâsı, Bizanslılar ve Haçlılarla savaşlar, XI'inci asır sonlarından XII. asır ortalarına kadar, Anadolu'da büyük tahribata ve bir çok yerlerin boşalmasına, istihsal ve vergilerin müthiş bir şekilde düşmesine sebep oldu. Bu devrede Türklerin çoğu henüz göçebe olduğu için de Selçuklu devleti yerli halka ve çiftçilere muhtaç bulunuyordu. Bu sebeble Selçuklu hükümdarları bu halkları himâyeden başka işgal ettikleri bölgelerden kendi devlet hududları içine Hristiyanları kitle halinde tehcir ve iskân edip istihsalı arttırmaya ve memleketlerini imâra çalışıyorlardı. Gerçekten I. Mes'ûd, II. Kılıç Arslan, I. Gıyâseddin Keyhusrev, Dânişmendli Yağı-basan ve Artuklu hükümdarları 10.000'den 70.000 kişiye, aileye varan halkları kendi bölgelelerine nakl ve iskân etmişlerdir. Kılıç Arslan'ın bir oğlu Ankara meliki Muhiddin Mes'ûd Kastamonu havâlisinde fethettiği *Dadybra*'dan¹⁴⁵ Hristiyanları çıkarıp oraya Türkleri yerleştirirken diğer oğlu Gıyâseddin Keyhusrev de, 1196'da işgal ettiği Menderes havzasından Hristiyan bir halkı Akşehir bölgesine sürüp iskân ediyordu. Selçukluların ziraat ve iskân siyaseti bakımından bu hadiseler çok güzel bir misal olarak nakle değer. Filhakika Keyhusrev sürgün ettiği bu kalabalık halkı beşer bin kişilik gruplara ayırmış; bunları ailelerine ve memleketlerine göre defterlere yazdırmış; onlara Bizans ve Haçlı muharebelerinde ıssızlaşan Akşehir bölgesinde köyler, evler, çift âletleri, tohumluk dağıtarak iskân etmiş ve bu muhâcırları birkaç yıl da vergiden muaf tutmuştu. Sultan bu köylülere memleketlerine dönmek hakkını da tanıdığı halde Hristiyanlar bu yeni vatanlarından memnun kalmış ve hattâ onlara imrenen ve Bizans idâresinde ezilen başka köylüler de Selçuklu hâkimiyetine girmişti. Böyle bir tehcir ve iskân münâsebetiyle Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın: "Biz bu tehcir ettiğimiz insanları esir yapacak değiliz. Bunları köylere nakl ve iskân edeceğiz; onlar da çiftliklerinde bizim için çalışacaklar" yâni istihsal yapıp vergi ödeyecekler, şeklindeki sözleri bu siyasetin sebebinin başka bir güzel örneğidir¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Osman Turan, "Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *R.E. Islamiques*, (1948), s. 25-40; Türkçesi, *Belleten*, XLVII, s. 75-550; Ch. Diehle, *Les Grands problèmes de l'histoire Byzantine*, Paris, 1947, s. 102-107; G. Roullard, *La Vie rurale dans l'Empire byzantin*, Paris, 1953, s. 103-107, G. Ostogorskij, *Féodalite Byzantine*, Bruxelles, 1954.

¹⁴⁵ Selçuk kaynaklarında *Zalifra* şeklinde geçen kasaba olup, P. Wittek burasını Devrek ile birleştirmektedir. Bak. "Toponymie", *Byzantion*, (1935) s. 42.

¹⁴⁶ Osman Turan, "Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-mosulmans", *Studia Islamica*, I, s. 86-91.

İlk istilâ devrinde Türkleri yağmacı ve yıkıcı olarak tasvir eden Hristiyan müelliflerinin bu buhran devresi geçtikten ve devlet nizâmı kurulduktan sonra Hristiyanlara karşı adâletleri, şefkatleri dolayısıyla Selçukluları ve diğer Anadolu hükümdarlarını hayrete şâyân medhiyelerle tanıtılmalarının sebebi, [eski idârelerin] dinî ve malî tazyiklerinden kurtulmaları ve Selçukluların da dinî müsâmaha ve iyi idâreleridir. Daha ziyâde Türklere mahsus bu anlayış ve siyasetin Anadolu'da çok dikkate şâyân misâllerini de verirler. Meselâ II. Kılıç Arslan bir yandan İslâmın büyük gazilerinden sayılırken öte yandan Malatya Süryânî patriği Mihael'e gönderdiği bir mektupta Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin patriğin duaları sâyesinde olduğunu belirtecek kadar geniş bir anlayış ve dostluk göstermiştir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in evlendiği Gürcü melikesinin (prensese) Konya sarayına, kendisine mensup *papaz* ve *mukaddes eşya* ile gelmesi ve hattâ rivâyete göre Müslüman oluncaya kadar kendisine sarayda bir ibâdethâne (*chapelle*) ayrılması Selçuk Türkiyesinde din hürriyeti ve müsâmaha hakkında tarihte görülmemiş miâllerden biridir. Bununla beraber bu Hristiyan prensesler yüksek İslâm dini ve medeniyeti içinde ihtidâ ediyor ve bir çok dinî hayır müesseseleri kuruyorlardı. Selçuklu sultanlarının huzurlarında türlü dinlere mensup âlimler arasında dinî ve fikrî münakaşalar da yapılıyordu. Gerçekten Türkler Orta-Asya'da, Uygur ve Hazar devletleri hâkimiyetlerinde, Şamanî, Budist, Manihaist, Hristiyan, Müslüman ve Musevî cemaatlerini nasıl birlik ve âhenk içerisinde yaşatmışlarsa yeni fethettikleri Anadolu'da da türlü din ve mezhep mensuplarını aynı müsâmaha ve huzûr içinde idâre etmişlerdi. Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Yunus Emre gibi büyük mutasavvıfların geniş bir din anlayışı ve insanlık görüşü ile meydana çıkmaları ve türlü din ve mezhep mensuplarının Mevlânâ'nın etrafında toplanması ve yükselmesi Selçuklu Türkiyesine mahsus bu içtimâî ve kültürel muhitin tabii bir neticesi idi. Muhiddin Arabî derin, geniş veya bazan muğlak fikirlerinden dolayı başka ülkelerde tekfire uğradığı halde Konya'da en yüksek itibarı görmüş ve fikirleri Türk mutasavvıfları üzerinde derin tesirler yapmış; ilk Osmanlı devrinde Bedrüddin Simâvî de Müslüman, Hristiyan ve Musevîlerden mürekkep müritleri toplamış, fakat sosyalist fikir ve hareketlere sebep olmuştur, ki bunlar Selçuklu Türkiye'sinin bünyesiyle ilgili idi¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Ahmed Ateş, "Muhyiddin Arabî", İA.; "Les Souverains Seldjoukides", s. 76-84; *Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 202-208; II, s. 145-154. M. Şerefeddin, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1925; Rumların Mevlânâ'ya Efendî, zevcesine Kyra (hatun) hitaplarını da hatırlatalım, ki bu kelimeler onun nasıl benimsendiğini gösterir.

Anadolu'da Müslüman Türkler ile Hristiyan yerliler arasında mevcut bulunan âhenk Moğol istilâsiyle de bozulmamış ve meselâ bu sebeple bir ara hükümete kalan Malatya'nın müslüman ve hristiyan halkı, aralarında sadakat yemini yaparak, müşterek bir idâre kurmuşlar ve şehrin patriğini başlarına geçirmişlerdi¹⁴⁸. Bununla beraber Moğol devrinde, bir müddet Anadolu Türkleri Mısır-Suriye Türk sultanlarına ve bilhassa büyük mücâhid Baybars'a temâyül eylediği ve Şamanî Moğollar da Hristiyan halka imtiyazlı bir muamele yaptıkları için bu âhenkte bir sarsıntı başlamış ve Şarkî Anadolu, Musul ve Bağdad'da Hristiyanların ve husûsiyle Ermenilerin bazı taşkınlıkları olmuştur¹⁴⁹. Gazan Han'ın İslâmiyeti kabûlü üzerine, mukabele başlamış; Moğol puthâneleri ile birlikte Tebriz, Musul, Bağdad ve başka yerlerde bulunan kilise ve havralar tahribe uğramış ve nihâyet Gazan şiddetli cezalarla bu hareketi durdurmuştur¹⁵⁰. Bununla beraber Anadolu'da böyle bir tepki müşahade edilmemiş, bu sûretle Moğolların İslâmiyeti kabûl etmeleri ile bu siyaset ve hâdiseler de durmuş ve tekrar eski durum hüküm sürmüştür. Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de, Hazreti Ömer'in koyduğu esaslara göre, gayri-müslimler (*zimmîler*)'e mahsûs ayırıcı kıyâfet ve yasaklara rastlanmaması ve hattâ, geniş düşüncesine rağmen, Muhiddin Arabî'nin İzzeddin Keykâvus'a bu hususta yazdığı bir mektubun bile tesir etmemesi kayda şâyândır¹⁵¹. Anadolu'da böyle bir durum sâdece vâililiği esnâsında Mehdîlik sıfatını kazanan İlhânî vâlisi (emîri) Timûrtaş zamanında (1317-1327) husûle gelmiş ve zimmîlerin husûsî kıyâfetleri mecbûrî kılınmıştır. Bundan dolayı Selçuklu Türkiye'sinde Hristiyan halkın mevcûdiyeti devam etmiştir. Selçuklu devri kaynakları ve husûsiyle vakfiyeleri en fazla Türkleşen Orta Anadolu'da, Konya ve Kayseri vilâyetlerinde, mühim bir hristiyan nüfusun yaşadığını göstermektedir. Nitekim bir Selçuk vekâyi-nâmesi "*Rûm kanunlarının en büyük faslı cizyedir*" ifâdesiyle XIII'üncü asır sonlarında hristiyanlarca ödenen vergilerin büyük bir yekûn tuttuğunu belirtir¹⁵².

Bununla beraber Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çorum, Kastamonu, Çankırı ve Eskişehir vilâyetleri Türk muhâceretinin tekâsûf ettiği, ilk Türkmenlere yurt ve otlak vazifesi gördüğü ve esâsen Bizans devrinde de az meskûn bulunan bu havâlinin yerli halkı, ilk istilâ önünde, yerlerini terk ederek garba

¹⁴⁸ Abu'l-Farac, s. 408.

¹⁴⁹ Baybars Mansûrî, 52a; W. Rubruck, trc. Rockhill, s. 166, 181.

¹⁵⁰ *Tarih-i Mübârek-i Gazanî*, s. 85, 92, 94, 120; Abu'l-Farac, s. 507.

¹⁵¹ Aksarayî, s. 327; *Futûhat*, IV, s. 604.

¹⁵² Aksarayî, s. 153. Türkiye'de toprak vergileri iktâ veya tımar sahiplerine aid olduğu için gayri müslimlerden alınan *cizye* merkez hazinesi bakımından mühim idi.

doğru çekildikleri için bu vilâyetler kesif bir şekilde Türkleşmişti. XII ve XIII'üncü asır vâkıf kayıtları da bu husûsu açıkça göstermekte ve yer adları tamamıyla Türkleşmiş bulunmaktadır. Nitekim II. Kılıç Arslan zamanında, 1173 yılında, çok az hıristiyan bulunduğu ve bu sebeple de geçim sıkıntısı çektiği için, Ankara *metropolit*'i İstanbul *Synode* meclisine başvurarak buradan Amasra piskoposluğu gibi küçük bir yere tâyinini istemesi bu durumu güzelce ifâde eder¹⁵³. Orta-Anadolu dışında kalan bölgelerde daha fazla bir hıristiyan halk yaşamakta idi. Lâkin XIII'üncü asır zarfında Uclarda yığılan ve husûsiyle Moğol istilâsı önünde dalgalar halinde kaçıp sahillere yayılan Türkmenler, Anadolu beylikleri zamanında, XIV. asırda, bu Uc bölgelerini de çok sür'atli ve kesif bir şekilde Türkleştirdi. Öyle ki bu sahil bölgelerinde Orta-Anadolu'ya nisbetle dahi çok daha az bir hıristiyan halk kaldı. Bu sebeptendir, ki Anadolu XII'inci asır ortasından beri Garb kaynaklarında hep "*Turquia, Turkia*" (Türk-eli) adıyla kaydedilir. Halbuki ilk Haçlı kaynakları bu ülkeyi henüz "*Romania*" (Roma ülkesi) ve müslümanlar da *Bilâd-i Rûm* veya sâdece *Rûm* ismiyle anıyorlardı¹⁵⁴.

¹⁵³ V. Grumel, "Leon, metropolit d'Amasée, XIle siecle", *Etudes byzantines*, T. III, (1945), s. 168; yine yukarıda, "Türkiye Selçukluları Devletinin Kuruluşu" bahsine bak.

¹⁵⁴ İslâm kaynakları eski alışkanlıkla Anadolu'dan umûmiyetle "*Di-yâr-i Rûm*" (Roma ülkesi) olarak bahsederler ve XIV'üncü asırdan sonra bazan da *Bilâd üt-Türk* (el-'Omari) tabirini kullanırlar. Bu sebeple Rûmî tabiri Rum veya Anadolu Türkü mânâsına geliyordu. Garp kaynakları *Guillaume de Tyr* (doğ. 1130) den beri hemen hemen bütün müellifler artık *Romania* tabirini tamamıyla terk edip hep *Turquia* adını kullanırlar. İkinci Haçlı vekayî-nâmecisi Odon de Deuil Antakya'ya kadar sahilleri *Romania* ve iç Anadolu'yu *Turquia* adıyla anar. XIII. asırda ise seyyah Rubruck Tuna'dan Moğolistana kadar uzayan bozkırları "*Comania*" (Koman, İslâm kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak*: Kıpçak-eli, Kırım'ı ve havâlisini Hazar-eli (*Gazaria*) ve Türkistan'ı da "*Büyük Turkia*" adıyla anarken Anadolu'yu sâdece *Turkia* (memleketi, sultanı, şehirleri ve tüccarları) adıyla kaydeder. Artık Marco Polo da Türkistan için *Büyük Türkiye* der. Vincent de Beauvais, B. Pegolotti ve başkaları hep *Turchia* ve *Turkia* (bazan *Türkomania*) adını kullanırlar. Ermeni Hayton "Türkler Türkiye'nin hâkimi olduktan ve sultanın idâresinde burada yerleştikten sonra Latinler bu memleketi *Turquia* adıyla anıyorlar" demekle durumu açıkça belirtir (*Doc. Armenniens*, II, s. 132) Urfalı Vahram da Türkistan adını kullanmıştır (*Doc. Armeniens*, I, s. 53). Tanzimatçılar Avrupalıların kullandığı *Turquia*'yı bazan *Türkistan* ile tercüme ediyorlardı. İşte bu esasa ve tarihî realiteye uygun olarak Selçuk devri için Türkiye ve Türkiye Selçukluları adlarını kullanmayı tabîi buluyoruz. Zaten eski İslâm kaynaklarının "*Rum Selçukluları*" tâbiri iltibasa sebebiyet verdiğinden ve mânâyı ifâde etmiyeceğinden, onun yerine kullanılan *Anadolu Selçukluları* adı da, *Anadolu* tâbiri eskiden çok dar bir mânaya geldiğinden ve tarihte hiç bir zaman Selçukluları göstermediğinden Selçuk devri için *Türkiye* isminin kullanılması hem ilmi ve hem de amelî bir ihtiyaç idi. Bu sebeple bütün araştırmalarımızda daima Türk devri

Türkler Anadolu'ya gelmeden bir asır önce İslâmiyeti kabul etmekle beraber, ekseriyeti göçebe olduğu için, bu hayatın icabı bu dini sathî şekilde benimsemişler ve İslâm cilâsı altında birçok eski Şamanî yaşayış ve inanışlarını devam ettirmişlerdi. Nitekim Haçlılar zamanında henüz Şamanî an'anesine göre ölülerini hâlâ silâhları ile gömen Türklere rastlanmıştır. Hattâ Anadolu'da Selçuklu sultan ve vezirlerin cesetlerinin, XIII. asırda bile, mumyalı olarak gömüldükleri de kayda şâyândır¹⁵⁵. XIII'üncü asır ortalarında peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Baba İshak Resûl (V. de Beauvais'de bu isim *Paperissole* olmuştur), Barak Baba, Sarı-Saltuk gibi Türkmen babaları Müslüman şeyhlerinden fazla eski Şaman(Kam)ların hüviyetinde gözüküyorlardı. Bu sebeple de şehirli müslümanlarla göçebeler arasında tezat husûle gelmiş; Şamanîlik bazı Türk tarikatlerine girmiş; evvelce de mevcûd olmakla beraber, müzik ve semâ' (raks) daha yaygın dinî bir vecd unsuru olmuştur¹⁵⁶.

Selçuklu devleti, bir yandan eski bir hristiyan ülkesinde kurulduğu, öte yandan da nüfusun ekseriyetini teşkil eden göçebe Türkmenler henüz sathî bir sûrette İslâmlaştığı için, Anadolu'da İslâm din ve kültürünü kuvvetlendirmek maksadiyle çok büyük gayretler sarf etmiş, sultanlar Şarktan âlimler, hukukçular, tabipler, şâirler ve sanatkârlar getirtmişler; onlara medreseler, zâviyeler ve hastahâneler tahsis etmişlerdi. II. Kılıç Arslan Aksaray şehrini inşa edip orasını kendisi için askerî bir üs haline getirirken Azerbaycan'dan celbettığı âlim, şeyh, sanatkâr ve tâcirlere sarayının etrafında, câmi, medrese, zâviye, kervansaray ve çarşılar bina etmiş idi. Cihâd ve dinî hüviyetini muhafaza etmesi maksadiyle de hristiyan ve kötü insanların bu gaza üssüne girmesine müsaade etmemişti. Bu husûsiyeti dolayısıyla, bu devir Anadolu şehirlerinin kendilerine mahsus unvanları arasında, Aksaray'a da *Dâr uz-zafer* unvanı verilmiştir¹⁵⁷. Esâsen Selçuklu sultanlarının bu gayretleri ya-

Anadolusu için *Türkiye* adını kullanmayı tabii bulduk. Nitekim meslekdaşlarımız da bu teklifimizi makbul sayıp kullanıyorlar.

Bu hakikate ve tarihî zarurete rağmen, gariptir, ki benim "Orta çağlarda Türkiye - Kıbrıs Münâsebetleri" adlı makalem hakkında bir yazı yazan Yunanlı meslekdaş E. A. Zachariadou'nun "Prof. Turan'ın makalesi unvanı oldukça mânâlıdır. Bildiğime göre Küçük Asya'da 'Türkiye' mevcut değildir" ifadesiyle beliren endişeyi ve bilgi kifâyet-sizliğini de gidermiş oluyoruz. (*Istoriys kai Ethnologiky*, Athena, 1963-1964).

¹⁵⁵ *Histoire anonyme de la Première Croisade*, nşr. L. Brehier, Paris 1924, s. 95; Osman Turan, "Altun-aba vakfıyesi", *Belleten*, XLII, s. 208-211.

¹⁵⁶ F. Köprülü, *Influence du chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929, s. 1-19.

¹⁵⁷ "Souverains Seldjoukides", s. 86.

nında İslâm dünyasının Şark ülkelerinden, bu hudud bölgesinde İslâmiyeti kuvvetlendirmek gayesiyle, pek çok din adamı da kendiliğinden geliyordu. Hele Moğol istilâsı göçebe Türkmenlerden başka pek çok ilim ve din adamı, tüccar, çiftçi ve san'atkâr şehirli unsurların da Türkiye'ye gelmesine sebep oldu. Selçuklu sultanları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman, ilk iş olarak, orada câmi, medrese ve zâviye inşa ediyor; tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfûsunu bu yerlerde yerleştiriyorlardı. Sofular ve dervişler uclarda toplanarak hem Türkmenleri daha sağlam İslâmlaştırıyor ve hem de gaza rûhunu canlandırıyorlardı. Bu sûretle Anadolu nüfûsuyla ve kültürü ile İslâmlaşıyor; fetih hâdisesi mânen de ikmâl ediliyordu. Bu inkişâf sâyesinde, XIII ve XIV. asırlarda, artık Türkiye'de yetişen âlimler de başka İslâm ülkelerine gidip ilmî faaliyetlerde bulunuyorlardı, İslâm kaynakları Konya, Akşehir, Ilgın, Aksaray, Ankara, Kayseri, Sivas, Divriği, Malatya, Harput, Amid, Erzen, Bayburt, Ahlat, Mardin, Dunaysar (Koç-hisar) Meyyâ-fârkin, Hısn-Keyfâ, Siird, Ayın-tâb... şehirlerine mensup birçok Türk âlimlerine dair malûmat verirler.

12. Selçuklu Devleti ve Türkiye'nin İktisadî Tekâmülü

Selçuklular idâresinde Anadolu İslâm medeniyetinin hududlarına dâhil olarak tedricen gelişirken öte yandan Akdeniz ticâretinde husûle gelen bir inkılâp da bu gelişmeyi sür'atlendirmekte idi. İlk İslâm devrinde Müslümanlar karalarda olduğu gibi Akdeniz'de de hâkimiyeti ellerine almışlardı. Avrupalı veya Bizanslı Hristiyanlar üç asır müddetle bu denizden uzaklaşmışlardı. İbn Haldûn'un, pek zarîf ifâdesiyle, *Hristiyanlar Akdeniz'de artık bir tahta parçası dahi yüzdüremiyorlardı*¹⁵⁸. Ortaçağ Avrupa tarihinin ileri mütehasıslarından H. Pirenne'in İslâm istilâsından sonra Garbî Avrupa'da ticarî faaliyetlerin ve şehir hayatının sukûtuna, nakdî mübâdele yerine aynı mübâdelenin yerleşmesiyle İstanbul'dan başka büyük şehirlerin ortadan kaybolarak fakirliğin hüküm sürmesine ve feodal bir cemiyet hayatının başlamasına dair yeni fikirleri Türkiye'nin iktisadî yükselişi bakımından da bizi ilgilendirmekte ve bu sebeple de bu görüşün hatırlatılması lüzumu gerekmektedir¹⁵⁹. Bununla beraber Orta-çağ Avrupasında inhitatın klâsik âmilleri yerine yalnız İslâm fütûhatını göstermek yanlış olduğu gibi, Türkiye'de vukûbulan iktisadî yükseliş de çok muahhar bir devre aid ve çeşitli sebepleri

¹⁵⁸ *Mukaddime* tercümesi, II, s. 100.

¹⁵⁹ H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton 1948, s. 23-25, 27, 30, 35.

vardı. Filhakika bir yandan Akdeniz ticâretinin Müslümanlar elinde bulunması, öte yandan İslâm - Bizans savaşları Anadolu'yu dünya ticâret yolları dışında bırakmış ve Bizans devrinde bu ülke iktisadî ve medenî bir sukut içinde yaşamıştı. Bu sukût ve harabî dolayısıyledir, ki bu devir Anadolu'sunda Helenistik, Roma ve Selçuk devirlerinin âbidelerine rastlanmamaktadır. Medenî inhitatın bu maddî delilleri o kadar belirlidir, ki İslâm hududları içinde bulunan Şarkî Anadolu Bizans Anadolu'suna nazaran, çok ileri bir manzara gösterir. Bizanslılar karşısında Türk askerleri ve gazilerle dolu olan Tarsus, Adana, Malatya şehirleri İslâmın Bizans karşısında Uclarını (*Sugûr*) teşkil ettiği için buralarda, gaza rûhunu kuvvelendiren, kesîf bir ilmî ve dinî faaliyet vardı. X. asırda Bizanslılar bu bölgeleri istilâ ve halkını imha ettikten sonra daha şarktaki uç şehirleri bu duruma gelmişti. "Fahr ul-İslâm" lâkabını alan ve *Hilyet ul-ulemâ* adlı eseri ile tanınan Ebû Bekir el-Şâşî Taşkent'ten Meyyâfârikîn'e gelmiş bir Türk ailesine mensup olup Selçuklulardan önce burada doğmuş (1037) ve tahsilini yapmış; Bağdad Nizâmîye'sinde müderris olmuş idi, ki Şarkî Anadolu'nun kültür seviyesi bakımından kayda değer bir misâldir. İslâm coğrafyacılara göre Akdeniz'de Antalya ve Karadeniz'de Trabzon liman şehirleri İslâm dünyasıyla yapılan mevzî bir ticâret sâyesinde nisbî bir canlılık gösterirler. Nitekim Selçuklular zamanındaki medenî hamleler sâyesindedir, ki XIII'üncü asırda, Orta Anadolu Şarkî Anadolu seviyesine yükselir. Bu sebeptendir, ki Şarkî Anadolu hristiyanları, husûsiyle Süryânîler Orta Anadolu'daki Bizanslılara nazaran medeniyetçe çok ileri bir durumda bulunuyorlardı. İlk Arap istilâsıyla Müslümanlar Yakın Şark kavimleri, bilhassa hristiyanlariyle temastan sonra yeni bir medeniyet sentezi, İslâm medeniyeti, vücûda getirdikleri halde Selçuklular Anadolu'da böyle bir imkânla karşılaşmamışlar ve bundan dolayı da bu ülkede doğan Selçuklu medeniyeti, yerli kültürden pek az faydalanabilmiş ve bu medeniyet Türk-İslâm medeniyetinin bir devamı olmuştur.

Anadolu'nun Müslüman ve Hristiyan kavimleri arasında bir milletlerarası köprü vazifesi görerek dünya ticâret yollarına açılmasından sonra bu ülkenin iktisadî ve kültürel yükselişi ve zengin bir memleket hâline gelmesi Selçuklu fetihlerinin mes'ûd neticelerinden biridir. Gerçekten Anadolu, Selçuklu istilâsı sâyesinde, İslâm medeniyeti hududları dâhiline girdikten ve bu ülke için ticarî gelişmeyi önleyen engeller kalktıktan sonra, sür'atli bir iktisadî ve medenî yükselme devri açılmıştır. Daha XII'inci asırda İstanbul ile Konya, Tebriz arasında bir ticâret yolu işliyordu. 1133 yılında dört yüz kişilik Azerbaycanlı tüccarlardan mürekkep bir ticâret kervanı şiddetli bir kar

içinde yolda ölmüştü¹⁶⁰. Bununla beraber Türkler ile Bizanslılar ve Haçlılar arasında vukûbular savaşlar Anadolu'nun sukûtunu bir kat daha arttırır ve bu durum, buhranın sonu olan 1176 tarihine kadar devam eder. Filhakika, Kılıç Arslan'ın Bizanslılara karşı bu tarihte kazandığı büyük zafer, Malazgird'den sonra, ikinci bir dönüm noktası teşkil edip Selçuklu devleti artık dış ve iç emniyeti kazanmış, siyasî birliğin temeli atılmak sûretiyle dünya ticâret yolları Anadolu'da işlemeye başlamıştır. Akdeniz'de vukua gelen inkılâp da bu inkişâfla alâkalıdır. Gerçekten Akdeniz hâkimiyeti müslümanlardan Avrupalılara geçtiği, Haçlı seferleri ile Şark ticâreti geliştiği ve bu sâyede Avrupa'da iktisadî ve medenî bir inkişâf başladığı için Anadolu Şark-Garp ticâret yolları ve kervanlarına bir köprü (transit) haline geldi. Kılıç Arslan'ın halefleri de millî hududlara dayanan ticarî faaliyetlerin ehemmiyetini kavramış; siyasetlerini ve askerî hareketlerini iktisadî gayelere göre ayarlamışlardı. Filhakika Selçuklu sultanlarının Karadeniz ve Akdeniz limanlarını fethi, buralara Türk tüccar ve sermâyedarları naklederek ithalât ve ihracat müesseseleri kurmaları, Lâtinlerle akdeyledikleri ticâret muahedeleri ve çok düşük bir gümrük târifesi tatbik etmeleri hep ticâreti teşvik gayesine uygun idi. Bu iktisadî ve ticarî siyasetin daha dikkate şâyân tezâhürlerinden biri de karalarda eşkiyanın ve komşu hükümetlerin, denizlerde de korsanların tecâvüzlerine uğrayan tüccarın zararlarını hazineinden tazmin eden bir teâmülün, bir nev'î “*devlet sigortası*”nın, mevcûdiyeti olup bu hâdisde dünya ticâret tarihi bakımından çok mühimdir¹⁶¹.

Milletler-arası ticâret kervanlarının emniyeti ve istirahatı için Selçuklu devletinin kurduğu teşkilât iktisadî olduğu kadar içtimâî ve medenî cep-heleri ile de çok büyük bir ehemmiyet arzeder. Gerçekten devlet kervan - kafileleri başına *Kervânsâlâr* adıyla bir idâreci, *Râhdâr* veya *Tutgavul* kumandasında bir muhafız kıtası tâyin etmek sûretiyle kervanları emniyet altında idâre ediyordu. Bu mühim tedbirler yanında da Anadolu'nun kervan yolları üzerinde dizilen ve her konak yerinde (menzilde) inşâ olunan azametli kervansaraylar hâlâ ziyaretçileri hayran bırakmakta, hele onların iç teşkilâtı ve hizmetleri ise medeniyet tarihinde daha fazla hayranlık veren bir husûsiyet göstermektedir. Filhakika her türlü ihtiyaç düşünülerek inşâ olunan bu muhteşem âbidelerde *yolcular, hayvanlariyle birlikte, üç gün meccânen kalmak ve*

¹⁶⁰ Süryânî Mihael, III, s. 236; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 121-123.

¹⁶¹ Bak. *Resmî vesikalar*, s. 109-110; “Orta Çağda Türkiye Kıbrıs münâsebetleri”, *Bellelen*, CX.

yemek yemek imkânlarına sahip bulunuyor; hastalar tedâvi olunuyor ve hattâ fakir yolculara ayakkabı dahi veriliyordu. Büyük kervansaraylarda hastahâne, mescid, tabip ve ilâç bulundurulması da bunların medenî ve içtimaî teşkilâtını anlamak bakımından dikkate şâyândır. Sultanlar ve vezirler tarafından yapılan ve zengin vakıfları bulunan bu kervansaraylarda zengin-fakir, hür-köle, müslüman ve Hristiyan farkı gözetilmeden bütün yolcuların müsâvi muameleye tâbi tutulacağına dair vakfiye şartları, yolcuların gıdası için vakıf koyun sürüleri ve geniş bir memûr ve müstahdemler kadrosu bulunması Selçuklu Türkiye'sinde dinî, içtimaî ve insanî duyguların ne derece yüksek bir seviyede bulunduğuna güzel bir misâldir. Bu yüksek medeniyet eserleri *kervanların emniyeti* bakımından da çok mühimdir. Gerçekten büyük kervansaraylar, kale gibi, müstahkem duvarları, burçları ve demir kapıları ile zengin emtea taşıyan kervanlara, aynı zamanda, emîn bir sığınak vazifesi görüyorlardı. Bir Moğol kumandanının Aksaray yakınında bulunan *Sultan hanına* sığınmış bir Türk beyini, orada, 20.000 asker ile, iki ay kuşatıp teslim alamaması kervansarayların, istirahat için olduğu kadar, emniyet bakımından da ne derece müstahkem müesseseler bulunduğunu göstermeye kâfidir¹⁶². Horasan'da 1206(602)'da ölen Fahreddin Mübârek-şâh'ın misâfirhâne (*Dâr uz-ziyâfe*, han)sinde âlimlerin okuması için kütüphane ve câhillerin eğlenmesi için satranç konulması da dikkate şâyândır¹⁶³.

Milletler-arası ticâretin bu inkişâfı, ziraî ve sınaî istihsalin artması sayesinde Selçuklu Türkiye'si çok yüksek bir iktisadî seviyeye ulaştı, ki bugün hâlâ her yerde ziyâretçileri memnun bırakan âbideler bu durumu meydana koyan en güzel maddî delillerdir. Bu inkişâf ile muvâzi olarak Anadolu şehirleri çok büyümüş; Konya, Sivas, Kayseri gibi birinci sınıf merkezler çok genişlemiş, surlarını aşmış; Antalya, Sinop, Erzurum, Malatya, Akşehir, Beyşehir, Kırşehir, Gülşehir, Gümüş, Orta Anadolu'da birkaç Karahisar ve Ilgın... gibi birçok şehirler Türkler tarafından kurulduğu gibi tamamıyla harap olan şehirler de yeniden inşa edildi. Harap bir hâle gelmiş olan Kayseri, yıkılmış binaların taşlarını da kullanmak sûretiyle, Dânişmendli Melik Mehmed (1134 -1142) tarafından, 1135'de saray ve Ulu-câmî ile birlikte yeniden yapıldı¹⁶⁴. Bir inhitat devri olan XIV'üncü asırda bile Sivas'ın

¹⁶² Bak. Osman Turan, "Selçuk kervansarayları", *Belleten*, XXXIX (1946) s. 471-496; "Celâleddin Karatay ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XLV (1948), s. 40-71.

¹⁶³ İbn ül-Esîr, XII. s. 94.

¹⁶⁴ Süryanî Mihael, III, s. 237. Selçuklu tarihi araştırmaları henüz ciddiyetle ele alınmadığı için Kayseri ve Sivas ulu câmilerinin Dânişmendlilere aid olmadığı ve hattâ kiliseden tebdil edildiği rivâyetleri de yaşıyordu (Halil Edhem, *Kayseri şehri*, s. 17; A. Gabriel,

120.000 nüfûsa sahip olduğu kaydedilmiştir¹⁶⁵. Büyük şehirlerde Lâtinlere, Yahudilere, İranlılara, Araplara ve yabancı Türklere (meselâ İdil Bulgarlarına) ait koloniler ve onlara mahsus hanlar ve mahalleler vardı. Lâtinlerin Konya, Sivas ve sahil şehirlerinde teşekkül eden konsoloslukları da bu kolonilerin işlerine ve dâvalarına bakarlardı. Bu şehirlerde ve hattâ yollar boyunca onlara ait küçük kiliselere rastlanmıştır. Bu iktisadî ve medenî yükseliş sâyesinde Anadolu'nun her tarafı, şehirler ve yollar, pek çok câmi, medrese, hastahâne, kervansaray, imâret ve zâviyelerle dolmuştu. Zamanın tahriplerine ve ihmallerine rağmen bu âbidelerin hâlâ zerâfet ve ihtişamlarını muhâfaza etmeleri memleketin kazanmış olduğu iktisadî kudreti ve medenî seviyeyi göstermektedir. Bu, aynı zamanda, Bizans devrinin Selçuklu ve Roma devirlerine nazaran nasıl bir sukût içerisinde bulunduğuna da delâlet eder. Kervansaraylar nasıl yolcuları meccânen misâfir ediyor ve kendilerine yemek veriyorsa memleketin her tarafında yapılan imâretler, misâfirhâne (*Dâr uezziyâfe*) ler ve çeşitli adlar alan zâviyeler de öylece misâfirlere, ilim ve tasavvuf mensuplarına, dervişlere, fakir ve gariplere kapılarını açıyor ve meccânen bakıyorlardı. Bu müesseselerde her gün ne kadar koyun kesileceği, ne mikdar pirinç, buğday, yağ, bal vesâir gıdâ maddesi sarfedileceği bize kadar gelen vakfiyeleri sâyesinde malûmumuzdur. Hattâ Kütahya'da Yâkub Çelebi imâretinde ve Karatay kervansarayında hastalanan misâfirlerin tedâvisi için de, doktor ve ilâç masraflarına karşılık, vakfından tahsisat ayrılmıştır.

Kuvvetli komşu devletler arasında sıkışan Artuklular, Sökmenliler (Ahlat şâhları), Saltuklular ve Mengüçükler de gayretlerini hep imâr ve kültür faaliyetlerine yöneltmişlerdi. Orta çağ Türkiye'sinde dinî ve içtimaî yardım müesseseleri o kadar yakın ve hizmetleri o derece çeşitli idi, ki bu hususta Müslüman ve Hıristiyan seyyahlar hayranlıklarını ifâdede birleşirler. Bu sebeple meşhûr seyyah İbn Batûta Anadolu'yu "*Şefkat diyârı*" olarak vasıflandırır, hiç bir memlekette görmediği cömertliğin burada mevcûd olduğunu ve husûsiyle sanat ve ticâret hayatını idâre eden *Ahî*'lerin teşkilâtını, bu husustaki aşkın meziyetlerini canlı bir şekilde tasvir eder¹⁶⁶. el-'Omarî de "*Türk memleketi, Selçukluların son zamanlarına kadar, cennet gibi idi ve orada halk mesûd günler yaşıyor idi*" ifâdesiyle başlayarak Anadolu'nun zenginliğinden,

Monuments Turcis d'Anatolie, I, s. 32-34; Van Berchem et Halil Edhem, *CİA, Asie Mineure*, I, s. 3-4).

¹⁶⁵ Bak. L. Khalkokondylas, fr. trc. s. 47; Osman Turan, "Selçuklular zamanında Sivas şehri", *D.T.C. Fakültesi Dergisi*, IX, 4, s. 447-457.

¹⁶⁶ *Seyâhat-nâme*, İstanbul 1333, I, s. 210 ve dev. *Akî türkçe cömert demektir. (Divân, I, 84; Kutadgu bilig).*

bolluğundan ve ticâretinin genişliğinden uzun boylu bahseder¹⁶⁷. Bizzat Selçuklu devri müellifleri de, Moğolların zulümleri münâsebetiyle, “her ne kadar Anadolu gariplerin sığınağı, rahat ve huzûr diyârı ise de tâlihsizlik yüzünden Azerbaycan, Irak ve Horasan taraflarında kafasına zulüm ve tamahkârlık koyan herkes bu ülkede makam almak sevdasına düşer” demek sûretiyle bu görüşe iştirak ederler¹⁶⁸. Gerçekten bu sebeple Anadolu Türkleri uzun zaman Keykubâd devrini “*Uluğ Keykubâd*” adı ile bir saadet devri ve Moğol istilâsının başlangıcı olan Köseadağ mağlûbiyetini (1243’de) “*Baycu Yılı*” adıyla bütün felâketlerin menşei sayarlar¹⁶⁹. X’uncu asır Arap coğrafyacıları her memlekette zenginlerin servetlerini kendi zevk ve eğlenceleri için kullandıkları halde *Türkistan* (Mâverâünnehir) halkının mallarını din ve hayır yolunda sarf ettiklerini, bu ülkede gâziler ve yolcular için binlerce *ribât* bulunduğunu ve bunlara çok zengin vakıflar yaptıklarını söylerler, ki bu da *Selçuklularla gelen hayır ve insanlık duygularının menşei göstermektedir*¹⁷⁰. İslâm’dan önce Türklerin, sevap kazanmak maksadiyle, yollarda yolcuların su içmeleri için *Muyanlık* (Muyan: sevap) adıyla hayrat yapmaları da kayda şâyândır¹⁷¹. İslâm’dan önce Türkler dinî bir esasa dayanan ve misafiri uğur sayan bir inanışa da sahiptiler, ki bu husûsta burada daha fazla bilgi veremeyeceğiz¹⁷². Büyük Selçuklulardan bize kadar gelen muazzam câmi ve türbeler, Türkiye Selçuklularından kalan muhteşem Sultan hanları ve nihâyet Osmanlı İmparatorluğu’nun azametli câmileri yanında bu devirlerden ciddî bir saray kalmamış olması da bu ruhla alâkalıdır ve Tuğrul-beg’in “*bir câmi inşâ etmeden kendime bir köşk yaptırmaktan hicâb duyarım*” düşünce ve duygu-suyla beliren mefkûreye asırlarca sadâkat gösterilmiştir.

13. Sanâyi, İstihsal ve Dış Ticâret

Türkiye’nin zenginliği, devrinde, isâbetli bir görüşle: “*ticâretin genişliği, gümrüklerin azlığı, istihsalin bolluğu, otlak ve hayvanların çokluğu ve memleketin denizlerle çevrili*” bulunmasıyla izah ediliyordu¹⁷³. Türkiye, İran, Suriye ve Irak’a mebzûl kasaplık hayvan ihraç ediyor; meşhûr atlarını da ağır bir fiyat-

¹⁶⁷ *Mesâlik ül-absar*, nşr. Fr. Taeschner, s. 2, 16, 20.

¹⁶⁸ Aksarayî, s. 190.

¹⁶⁹ “Celaleddin Karatay ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, XLV, s. 26-27; “II. Keyhusrev”, *İA*, VII, s. 626.

¹⁷⁰ Bak. *Selçuk Kervansarayları*, s. 489-491.

¹⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, III, s. 129; Besim Atalay tercümesi, III, s. 172.

¹⁷² Kâşgarlı Mahmud, I, 83, 92, 274, 384 tercüme.

¹⁷³ el-Omarî, *Mesâlik ül-Absâr*, nşr. Taeschner, s. 20.

la satıyordu. 1226'da Erzurum'dan Tebriz'e giden bir kervana mensup bir tâcir, bir defasında 20.000 baş koyun sevk etmişti¹⁷⁴. Memlekette bol buğday pirinç ve pamuk ziraatı yapılıyor; Sivas yakınında demir, Kastamonu ve Diyarbakir civarında bakır, Luluve(Ulukışla)'de demir, Bayburt (Gümüşhâne), Gümüş (Gümüşhacı-köy) ve Kütahya havâlisinde gümüş mâdenleri çıkarılıyor; Şarkî-Karahisar (Şebin-Karahisar) ve Kütahya'nın zengin şapları İtalya'da inkişâfa başlayan dokuma sanâyii için de ihraç ediliyordu. XIII'ün-cü asır ortalarında Sultandan bütün Türkiye şaplarının işletme imtiyazını alan biri Venedikli, diğeri Cenevizli iki tâcir Konya'da bulunuyor idi¹⁷⁵. V. de Beauvais Anadolu'da sekiz tuzla olduğunu da kaydeder, ki bunlardan bazılarına (Sivas) ait bir vakfiye elimizdedir.

Türkiye'de sınaî istihsal ve ihracât da çok ileri bir derecede idi. Çoğu göçebeler tarafından yapılan ve Aksaray, Erzurum ve Uşak'a nisbet edilen nefis halılar yalnız Avrupa'ya değil İslâm ülkelerine de sevk ediliyordu Gök-türkler zamanında Türkistan halıları çok meşhûr idi. 719'da Buhârâ Tuğ-şad'ının ve Hâtunu'nun Çin İmparatoriçesine gönderdiği hediyeler arasında işlemeli iki büyük halı da vardı¹⁷⁶. Eskiden İslâm dünyasında halıları meşhûr olan Kalîkalâ (*kalî*, *kalîçe* ve galiba *halı* kelimesi buradan gelir) yâni Erzurum Selçuklulardan sonra ehemmiyetini kaybetti. İran halıcılığı ise Selçuklulardan çok sonra ancak XVI. asırda, şöhret kazanır. Anadolu'da istihsal edilen pamuk, yün, Şark-Garp müelliflerinin hayranlıkla bahsettikleri tiftiklerden ve hattâ ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. Malatya'da kumaş (*sûf*) dokuyan 12.000 tezgâh (*navl*) vardı. İbn Havkal'ın bahsettiği Meyyâ-fârikîn'in ipek tülleri, ve mendilleri daha X'uncu asırda İslâm memleketlerinde rağbette idi. Keykubâd'ın Venediklilerle yaptığı ticârî muahedede ve B. Pegolotti'nin eserinde ham ve işlenmiş ipek de ihraç malları arasında zikrediliyor ve ticârette "*Türkiye ipekleri*" (*Seta Turchia*) adıyla tanınıyordu. Aksaray'ın halıdan başka denizci örtüleri de çok meşhûr olarak ihraç ediliyordu. Antalya *kemhâ*(ipekli)ları, Erzincan *Buharinleri*, Mardin ve Muş pamukluları, Karaman'ın renkli kumaşları ve hamam takımları, Denizli'nin altın işlemeli (*ak'-alemlü*) bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları (*sûfları*), Diyarbakir ve Kastamonu'nun sahtiyanları çok meşhûr olup Avrupa'ya ve Şarkın sanâyii ileri beldelerine ihraç ediliyordu. Osmanlıların

¹⁷⁴ İbn ül-Esir, XII, s. 179; el-Omarî, s. 20.

¹⁷⁵ İbn Batûta, *Seyâhat-nâme*, I, s. 328; V. de Beauvais, kitap XXXI, bahis 143; el-Omarî, s. 9, 20, 35; Kalkaşandî, *Subh ul-'aşâ*, XIV, s. 151; İbn ul-Azrak, *Târih Meyyâfârikîn*, 172b; W. Rubruck s. 277; Pegolotti, s. 43, 295; Marco Polo, nşr. Yule-Cordier, I, s. 43-44; W. Heyd, II, s. 366-367.

¹⁷⁶ Chavannes, s. 203.

yerleştiği Bursa'da ve Karasi beyliğinde “*hesapsız ipek istihsal edilir ve dokunan dibâ(ipekli)lar Hristiyan memleketlerine sevk edilir*” idi. Orleans dukası Louis Türkiye'den on iki kadifeli halı getirtmişti. Alâaddin Keykubâd'a ait olduğu yazılarından anlaşılan ipek üzerine altın tel ile işlenmiş nefis bir halı bu münâsebetle Fransa'ya gitmiş ve Sivas'ta satılmıştı. Konya, Sivas, Kırşehir boya-hâne, cendere-hâne, *kârhâne* ve sabunhâneleri kumaşları boyuyor veya boya imâl ediyor; halkın evlerini aydınlatmak için kullandığı nebatî yağlar bezirhâne'lerde çıkarılıyor; sabun imalatı da buralarda yapılıyordu. Zenginler ise evlerini, daha lüks madde olan balmumu ile aydınlatıyordu. Dokuma sanâyiinde ve tabâbette kullanılan birçok nebatlar da Anadolu'dan ihraç olunuyor idi. Konya, Antalya, Mardin, Ergani şehirlerinde şaraphâneler vardı. Denizli'nin nar şarabı meşhûr idi. Anadolu'nun cenup sahilleri Mısır'a devamlı sûrette kereste ihraç ederdi. Selçuklu âbidelerinde gördüğümüz zarif çiniler *kâşi-hâne'lerde* yapılmakta idi (Vakfiye kayıtları). Köle ticareti de çok ileri idi. Şimalden gelen Kıpçak, Rus ve Çerkes köleleri Anadolu'dan İslâm ülkelerine, bilhassa Mısır'a gidiyor ve Eyyübî, Memlûk devletlerinin ordularını, saraylarını dolduruyordu. Sivas köle ticâretinin büyük merkezlerinden biri idi. Büyük Sultan Baybars Sivas'tan satın alınmış bir köle idi. Bu sebeple Abaga han bu kudretli sultana, bu menşei dolayısı ile, hakaret mektupları gönderiyordu. Anadolu hükümdarları icabında Mısır - Suriye sultanlarını kendilerine köle ihracını yasak etmekle tehdit ederlerdi. Selçuklu sultanlarının Bizanslılara zaferleri neticesinde İslâm ülkeleri kölelerle, câriyelerle dolardı. Bu köleler arasında yüksek emîrlerden başka pek çok da ilim adamı yetişmişti.

Selçuklu Türkiye'si bu istihsal ve ihracâtına karşılık İslâm ülkelerinden, şimalde Bulgar ve Kıpçak-eli (*Deşt-i Kıpçak-Kumania*), Bizans ve Avrupa'dan da geniş ölçüde ithalât yapıyordu. O zaman için lüks bir gıdâ maddesi olan şeker Mısır, Şam ve Irak'tan geliyor; yüksek ve zengin tabaka tarafından istihlâk ediliyor, halk da şekeri bal, pekmez ve meyvelerden alıyordu. Bununla beraber Pegolotti Antalya'dan ihraç edilen maddeler arasında şekeri de sayar. İbn Bîbî de 'Alâiyye düzlüğünde bir “*Şeker-hâne*” olduğunu ve Alâaddin Keykubâd tarafından inşâ edildiğini bildirmektedir, ki bu o zamanda bu sâhillerde, limon ve portakal gibi, şeker kamışının da bulunmasıyla veya ithalâtla mümkündü. Memlekete Mısır, Bağdad, Şam, Tebriz'de imâl edilen çeşitli kumaşlar ve şimalin Türk halkları tarafından ticârete sevkedilen kürkleri, Rus ketenleri de geliyordu. Öte yandan Türkiye gerek ham deri, gerekse mamûl deri maddeleri de ihraç ediyordu, ki bunlar arasında *Kastamonu marokenleri* meşhûr idi. Irak'tan cam ve avizeler geliyor; Erzrin-

can'da kandiller yapılıyordu. Bizans'ın İstanbul ve başka şehirlerinde doku-
nan ve *Rûmî* adını alan *dibâ*, *atlas* ve *iskarlât*'ları yüksek muhitlerde pek rağ-
bette idi. Bununla beraber Anadolu'da da iskarlât imâl ediliyor ve Türk kız-
ları bu sanâyide mahâretlerini gösteriyordu¹⁷⁷. Sonraları da Avrupa'dan miğ-
ferler, Mağribî mancınıklar, gümüş Venedik tulgaları, fenerleri, Frenk kal-
kanları, zırhlar, Şark ticâreti sâyesinde İtalya'da kurulan sanâyi dolayısıyla
bazı kumaşlar, türlü memleketlerden sabun, kurşun, pamuklu (*kutnî*)lar
ithal ediliyordu.

Asker bir millet olarak Türkler silâhlarının çoğunu memleketlerinde
yapıyorlardı. Şehirlerde ok yapan ustalar "*okçular çarşısında*" çalışıyorlardı.
Germiyan'da çelikten süslü harp silâhları imâl ediliyordu. Bununla beraber
Şaş (Taşkent), Hârizm ve Şam yayları, kılıçları üstün sayılıyordu. Türklerin
muhâsara âleti ve yangın vasıtası olarak kullandıktan *neffâterin* petrolü ve
katran Erzurum'da ve Arap coğrafyacılarının "*Yanar göller*" dediği Antalya
şimalinde temin ediliyordu. Türkler *Bozdoğan* silâhını ve kalelerin muhâsa-
ralarında *Kara-buğra* veya *Kara-buğa* denilen büyük mancınıkları kullanı-
yorlardı. Erzurum meliki Cihân-şâh da bu makineye sahipti. XII'inci asrın
sonlarında Sivas'ta harp makineleri imâl ediliyordu¹⁷⁸. Aydın oğullarının
savaşlarında kullanıldığını gördüğümüz "*tüfekler*" zemberekle yağmur gibi mer-
mi atıyor, ve "*çat çat*" sesleri çıkarıyordu, ki bunun modern tüfeğin ilk şekli
olduğu muhakkaktır¹⁷⁹. Hakkında daha fazla bilgiye sahip bulunmadığımız
bu silâhın Türklerin çok eskiden beri kullandıkları küherçile ile alakası,
ateşli bir silâh olduğu ve barutla birlikte bu silâhın Türkler tarafından keş-
fedildiği anlaşılıyor. Nitekim Kâşgarlı Mahmûd da kuşları vurmak için *bun-*
duk atan ve kuş avlayan iptidâî bir tüfekten bahsetmiştir¹⁸⁰. Selçuklular de-
nizlere çıktıktan sonra Akdeniz ve Karadeniz'de donanmalara ve Sinop ile
Alâiyye'de tersânelere sahip bulunuyorlardı. Sinop'taki tersâne (*Dâr us-*
sinâ'a) için gereken kereste ormanlardan kesilip Kızılırmak vasıtasıyla denize

¹⁷⁷ İbn Bîbî, s. 155. Cam sanâyii eski Yunan-Roma'dan İran yolu ile Fergana'da yerleşmiş
ve Hicretin ilk asırlarında çok ileri olan bu san'at oradan da Çin'e geçmiştir, ki Yunan-
ca *byrullos*, Farsça *billâr* ve Çince *Pi-lu-li* kelimeleri bunu açıkça göstermektedir
(Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559).

¹⁷⁸ M. Nesevî, *Siretu Celâluddîn Mengübirî*, s. 186; Quatremère, *Histoire des Mongols*, s. 132,
136; Brosset, I, s. 458; *Dustûr-nâme-i Enverî*, s. 60, 61, 64.

¹⁷⁹ *Dustûr-nâme*, s. 59. Barutlu topun Avrupa'da tekâmül ettiği kabul edilmekte ise de en
büyük toplar da yine Fâtih tarafından dökülmüş ve İstanbul muhâsarasında kullanıl-
mıştır.

¹⁸⁰ I, s. 325.

indiriliyordu¹⁸¹. Sinop'ta Gâzi Çelebi'nin Cenevizlilerle deniz savaşlarında gösterdiği mahâret dillere destân idi. Keykubâd tarafından kurulan Alâiyye tersânesi Akdeniz donanmasını vücûda getiren gemileri yapıyordu. Hakiki mânâsiyle büyük toplar da İstanbul fethinde kullanılmış olup herhalde Avrupa ve Türklerin eseri idi. Selçukluların süvari olarak kullandıkları atlar Arap atlarından daha sür'atli koşmaya ve sıçramaya kabiliyetli idi. Bunların nesebleri malûm idi. En iyileri Kastamonu'da ve Germiyan'da yetiştiriliyordu. Türkiye'de her şey ucuz olduğu halde Anadolu *ığdış*leri 1.000 dinara satılıyor; başka ülkelere gönderiliyordu. Atlar bu kıymetleri dolayısıyla Selçuklu sultanlarının ağır hediyeleri arasında yer alıyorlardı.

Türkler asker bir millet olarak ata çok kıymet vermişler, hayatlarını at üzerinde geçirmişlerdi. Bu sebeple at Türkler arasında destânî bir varlık olmuş ve bir *at kültü* doğmuştu. Nitekim destânlarda ve Orhon kitâbelerinde at alelâde bir mahlûk değildir; hanların ve kahramanların atlarına ait isimler bize kadar gelmiş ve onların hayatlarına karışmıştır¹⁸². Kabîle (*Alayondlu*), şahıs adları (*Toruntay*) arasına ve *Oniki hayvanlı Türk takvimine* de girmiştir. Çinliler ve Hindu-Avrupalılar atı arabaya koşmayı biliyor ve fakat ona binemiyorlardı. Türkler, Hân devrinden beri koşum takımlarını ve ata binmeyi keşfederek bu sâyede savaşlarda komşu kavimlere zafer kazanmayı ve üstünlüğü temin etmişlerdi. Çinliler ve Avrupalılar, koşum takımlarını, ata binmeyi, bunun için gereken dar pantolon ve çizme giymeyi Türklerden öğrendiler. Gerçekten Yunanlılar, Romalılar, Galler ve Germenler ata binip savaşmayı bilmiyorlardı. Hattâ Romalılar çamaşır kullanmadıkları zamanlarda Türkler gömlek giyiyordu. At için *yonca* ziraati de Türkler vasıtasıyla Çin'e geçmişti¹⁸³. Esâsen *yonca* adı da eski Türkçe *yond(at)*dan gelmiştir. İslâm devrinde de Türk atları meşhûr idi. 1160(555)'da Mübârek Zengî tarafından yazılan *Feres-nâme*'ye göre eskiden Huttâlân padişahı Muhammed Yâkûb'un Türk, Arap ve *ığdış* bin at sürüsü vardı. Horasanlı on Türkmen ve on Arap üstadı onun hizmetinde cins atlar yetiştiriyorlardı. Arap atlarını Türk kısıraklarına çekmek sûretiyle meşhûr *ığdış* at neslini meydana getiren odur. Huttâl atları Gazneliler zamanında olduğu gibi İslâm'dan önce de pek çok meşhûr idi ve bu ülkenin *Sagun (Se-kin)* unvanını taşıyan Türk hükümdarı Çin imparatoruna en kıymetli hediye olarak bu atlardan göndermişti. Sâ mânîler za-

¹⁸¹ İbn Sa'id, 106a.

¹⁸² Ahmed Caferoğlu, "Türk onomastiğinde at kültü", *TM*, X, s. 201-212.

¹⁸³ F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 10-13; P. Pelliot, *La Haute Asie*, 7, 10; O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 105.

manında da *Türk atı* (*Esb-i Türk*) çok kıymetli idi¹⁸⁴. Türk atlarının şöhreti dolayısıyla Türkçe *yağız* (cins at) ve *aygır*... kelimeleri Arapça ve Farsçada kullanılıyordu¹⁸⁵. Atla ilgili olarak *iğdiş*, *ulak*, *yam*, *yamçı*, *yılkı* (galiba arapça-ya *hayl* olarak girmiş) *hayıl-taş* kelimelerinin de bu dillere geçtiğini kaydedelim.

Milletler-arası ticâret ve mübâdelenin genişlemesi Anadolu'da birtakım milletler-arası *pazar* (panayır-foire)ların teşekkülüne sebep oldu. Bu pazarlar umûmiyetle şehirlerin uzağında, yabanda kurulduğu için *yabanlu*(ğ) adını alıyorlardı. Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletler-arası büyük bir kervan yolu üzerinde bu havâlide, Karahisar ovasında kurulan *Yabanlu bazarı* çok meşhûr idi. Buraya “Şark-Garp, Şimal-Cenup uzak diyârlardan ecnebi tüccârlar büyük bir cehidle gelir; Şarktan gelenler Garbın, Avrupa’dan gelenler de Şarkın, kezâ Şimal ve Cenup’tan gelenler de mallarını birbirlerine satarlardı. Bu pazarda başlıca Türk, Rum köle ve câriyeleri, güzel at ve katırlar, atlas, saklâtun kumaşlar, kunduz ve samur kürkler satılırdı”. Bu büyük ticâret ve kalabalık dolayısıyla buralarda hanlar, dükkânlar açılarak bu pazar yerleri şehir hâline geliyordu. Mardin’in cenûbunda Koçhisar (Dunaysar, Kızıltepe) böyle bir pazar olarak gelişmiş ve bir şehir haline gelmişti. Artuklular zamanında burada hanlar, hamamlar, çarşılar, funduklar, medreseler inşâ edilerek çok mamûr olmuş idi. Dunayser pazarına Suriye, Anadolu ve Diyarbekir taraflarından çok insan geliyordu. Kırşehir-Kayseri yolu üzerinde kurulan *Ziyâret pazarı* da bu sûretle bir kasaba haline gelmiş; Kırşehir Selçuklu vâlisi burada bir *bezzâzlar* hanı inşâ etmiş idi. Bugün mevcûd olmayan bu kasabanın vergileri İlhânî devrinde 14.000 dinar tutuyordu. İlgin (*Âb-i germ*) kasabası da sıcak su banoları ve pazar kurulan yer olması (*Yılgun bazar*) sâyesinde teşekkül etmişti. Amasya-Tokat arasında *Azîne* pazarı (pazar günü kurulduğu için), Germiyan’da *Alem ud-din* pazarı Anadolu panayırılarının en meşhûrları idi. Şehirlerin kapılarında da pazarlar kuruluyordu. Yakın Şarkta çok Türkmen göçebe yaşadığı için bunların bazıları Türkmenlerin hayvan mahsûllerini sattıkları ve mamûl madde aldıkları pazarlardı. Bu sebeple bunlara “*Türkmen Pazarları*” adı verilirdi. Kırşehir’de, Halep’de Musul’da meşhûr Türkmen

¹⁸⁴ Bursa Orhaniye kütüphanesi, 46a-48a; Zeki Velidi Togan, Giriş, s. 167; Bayhâkî, s. 757; Chavennes, s. 168; *Siyâset-nâme*, s. 95; Z. Kazvinî, s. 523.

¹⁸⁵ Usâme, *Kitâb ul-itibâr*, nşr. Hitti, s. 76; *Nesâim ül-Eshâr*, s. 68.

pazarları (*Sûk ut-terâkime*) vardı. Devletin vergilere dair emir ve yasakları bazan buralardaki câmi duvarlarına hâk edilirdi¹⁸⁶.

14. Servet Birikimi ve Hayat Seviyesi

Bu iktisadî kudret zenginlerin çoğalmasına, debdebeli bir cemiyet hayatına imkân veriyordu. Sultanların sarayları, vezirlerin köşkleri ve zenginlerin konakları yüksek cemiyet hayatının merkezleri idi. Buralarda altın, gümüş yemek ve koşum takımları, ipekli ve mücevherli elbiseler *murassâ* silâh ve müzik âletleri, altın ve gümüş kandiller en kıymetli malzemeyi teşkil ediyordu. I. İzzeddin Kaykâvus'un düğünü devrin debdebesini göstermekte ve Melik-şâh devrindeki düğünleri andırmaktadır. Filhakika Erzincan ve Mengüçik hükümdarı Fahreddin Behrâm-şâh'ın kızı Selçukî Hâtun için verdiği 100.000 dinar kıızıl altın mihrin yarısı *mu'accel* ve yarısı *müeccel* idi. Gelinin elbiselerini hazırlamak için memleketin her tarafından getirilen mâhir sanat-kârlar, terziler ve boyacılar üç ay çalıştılar; fâhir ve murassa elbise ve eşyâları hazırladılar, altın koşumlu at ve katırlara yükleyerek katarı yola çıkardılar. Gelin alayının başına tâyin edilen din ve devlet adamlarına, derecelerine göre 1.000, 500, 200, 100 ve 50 *miskallık* altınlar, murassâ altın ve gümüş tabaklar içinde dağıtıldı. Böylece âlimler, beyler ve hâtunlar ile gelinin altın, mücevher ve gümüş eşyâsı, altın işlemeli elbiseleri ile birlikte katarın Sivas'tan Erzincan'a varmasıyla büyük düğün başladı. Şehrin ve Erzincan sarayının kadın-erkek her cins müzisyen (*mutrip*)leri, iki tarafın askerleri karşılaştı. Şehir muhteşem bir şenlik ve müzik âhengi içinde idi. Behrâm-şâh gelenlere 300 hil'at ve 300.000 dirhem para ihsan eyledi. Bu

¹⁸⁶ "Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi"nde ele aldığımız bu mevzûda burada kısa bir bibliyografya verelim: İbn Bibî, s. 44, 49, 95, 96, 155, 216, 244, 272, 411, 448; el-Omarî, s. 15, 20-22, 31-35, 36, 43; İbni Batûta, I s. 328, 335; İbn ül-Esir XII. s. 149, 150; Ebi'l-Fidâ, II, s. 134, 135; Aksarayî, s. 62; 'Aynî, *İkd ul-Cumân*, Cârullah ef. 1588, I, 68b; İbn Sa'id, 86a, 97b; Şemseddin Cezerî, *Tuhfet ul-'acâib*, Bibl. Nat. 2172, 77b; İbn Cubayr, s. 241-242; İbn Havkal, I, s. 224; İbn ul-Verdî, *H. acâib*, 51a; Zekerîya Kazvinî, s. 531; Şemseddin Dimaşkî, nşr. Mehren, Petersburg 1866, s. 228; *Baybars tarihi*, trc. Ş. Yaltkaya, s. 57; İbn Havkal, II, s. 245; Kalkaşandî, *Subh ul-a'şâ*, V, s. 343, 356; Marco Polo s. 20, 21, 25; M. Heyd, I, s. 298, 303; II, s. 109, 565-570, 623-631, 643-669, 674-696, 697-703, 706-707; Mas Latrie, *Relations de l'île de Chypre avec l'Asie Mineure au Moyenâge*, Paris 1879, s. 204-270; Bratianu, s. 140, 183, 203, 206; türlü vakfiye kayıtları. Anadolu, Erzincan, Mardin, Hısn Keyfâ ve Siird kumaşları için *Mükâtebât*, s. 177, 188, 199. İbn Haldûn Çin, Hind, Türk ve Hristiyan memleketlerde sanayiî ileri olup başka ülkelere oralandan getirildiğini söyler (*Mukaddime*, II, s. 320). R. B. Serjeant İslâm ülkelerinde dokuma sanayiî hakkında bazı araştırmalar yapmıştır (*Ars Islamica*), IX (1942), X (1943) ve XI-XII (1946).

süretle gelin, alayla ve cihâziyle birlikte, Erzincan'dan hareket edip Sivas'a yaklaşınca sultan şehrin süslenmesini emretti. Bir hafta süren düğün müzik, yemek, çeşitli oyun ve eğlencelerle geçti. Sultan hazineden 500 hil'at, 700.000 dirhem para, 400 at, katır ve elbiseler dağıttı¹⁸⁷. II. Gıyâseddin Keyküsrev'in Halep Eyyûbî melikesi Gâzîye Hâtun ile ve kendi hemşiresinin Halep hükümdarı ile evlenmeleri de aynı debdebe ile cereyan etti. Filhakika 1237(635)'de vukûbulan bu nikâhlarda her birinin cihâzı için 50.000 dinar harlandı. Kayseri sarayı görülmemiş altın, gümüş ve mefrûsatla donatıldı. Altın, gümüş ve şeker dağıtıldı. Sadece gelin alayının başında bulunan meşhûr tarihçi İbn ul-'Adîm'in saçtığı para 1.000 dinar (altın) miktarında idi¹⁸⁸.

Komşu hükümdarların Selçuk sultanlarını ziyâretleri, elçilerin kabûlleri, zafer dönüşleri ve bayramlar devletin ihtişamını göstermeye vesile teşkil ederdi. Erzincan meliki Alâaddin Dâvud-şâh'ın Alâaddin Keykubâd'ı ziyâreti Kayseri'nin Meşhediye ovasında günlerce şenliklere sebep olmuştu. Sultanın verdiği ziyâfette 2.000 koyun, 2.000 yük buğday ve 200 yük şarap, şeker, hayvanlara 5.000 yük arpa, mum vesâir masraflar karşılığı olarak 20.000 dirhem para sarfedildi. Erzincan hükümdarına da 10.000 dinar harçlık, altın işlemeli cübbe, altın takımlı bir arap atı hediye eyledi. Keykubâd'ın Konya'ya gelişi ve tahta çıkışında şehir bayram şenliği yaptı. Alaylar tertip edildi; çalgılar çalındı, ziyâfetler verildi; kurbanlar kesildi, altınlar saçıldı. Devlet erkânı, kumandanlar ve Uc beyleri derecelerine göre hediyeler getirdiler. I. Keykâvus'un cülûsunda verilen hediyeler 100.000 dirhem gümüş, 5.000 kızıl altın, 100 top *kemhâ* kumaş, 150 top atlas, 35 at, 20 katır ve 50 deve idi¹⁸⁹.

Devlet adamlarının maaşları ve iktâ gelirleri de onlara yüksek bir hayat bahşediyordu. Celâleddin Karatay Necmeddin Nahçevânî'yi vezirliğe getirmek istediği zaman âlim ve dindar kadı Necmeddin, devletin geçirdiği sarsıntı dolayısıyla, maaşları azaltmaya girişeceğini ve bu sebeple kendisine de yıllık 720 dirhem yeteceğini bildiriyor; fakat devlet adamlarının bu kısıntıya katlanamayacakları kendisine bildirilince Selçuklu vezirlerinin en mütevâzilerinden bulunan Mühezzebüddin Ali'nin yıllık aldığı 40.000 dirhemi kabul ediyor; buna karşı iktâ gelirini almaya yanaşmıyordu. Bu meblâğ bugünkü [1965 yılı] paramızla takriben 600.000 lira eder ki, devlet adamlarının hayat seviyelerini anlamak için bize kâfi bir fikir verir¹⁹⁰. Türkiye'de pek çok ve büyük hayır müesseseleri ve vakıfları olan ve bu sebeple de *Ebü'l-hayrât lâ-*

¹⁸⁷ İbn Bibî, s. 172-182.

¹⁸⁸ İbn ul-'Adîm, Fr. trc E. Blochet, *Histoire d'Alep*, s. 202.

¹⁸⁹ İbn Bibî, s. 120, 214-220, 233, 349, 370.

¹⁹⁰ Bak. Osman Turan, "Celâleddin Karatay ve Vakfiyeleri", s. 37.

kabını alan Konyalı vezir Sahip Fahreddin Ali muazzam bir servete sahip idi. Kendisine, evlâdlarına ve mensuplarına ait iktâlar hâriç, günlük irâdî 7000 dirhem tutuyordu. 200 hassa kölesi hizmetinde idi. Onu otağında ziyâret eden Abdullah bin Abdüzzahir büyük hükümdarlardan daha debdebeli bir hayat sürdüğünü, hayrat ve iyiliğinin çok olduğunu ve bununla şöhret bulduğunu söyler¹⁹¹. 1285 (684) yılında Karahisar (Afyon) da bulunan hazine-sinden 400.000 dirhem nakid Moğol şehzâdesi Geyhatu'ya göndermişti. İlhanî hükümdarı Abaga han zamanında müsâdere edilen servetini, bütün iktâlarını ve eski vezirlik makamını geri aldıktan, emlâk ve evkafı için gereken emniyeti sağladıktan sonra Selçuklu veziri bu hükümdara, şahsî hesabına, yılda iki bin bâliş (120.000 dirhem) para ve her yıl Anadolu'dan Moğollara gönderilecek malların nakli için de 700 at temin ediyordu¹⁹². Beylerbeyi Seyfeddin Toruntay hayatını kurtarabilmek için Abaga han'a 400.000 dirhem para, 200 at, Moğol kumandanlarına kıymetli hediyeler ödemiş ve 1.000 kişilik bir Moğol kıtasının bir kışlık masraflarını da üzerine almıştı¹⁹³. Bu misaller yüksek devlet erkânının ne azîm bir servete sahip olduğunu göstermeye kâfidir.

Zenginlerin servetleri de büyük devlet adamları gibi ve devrin umûmî seviyesine uygundu. Rivâyete göre Çankırlı Nusretüddin Çelebi çok zengin, hayır-sever bir insan idi; Çankırı ve havâlisinde hizmetleri dokunuyordu. Moğol kargaşalığı dolayısıyla, XIII'üncü asır sonlarında, müsâdereye uğrayan serveti 10.000 koyun, 700 at ve 500.000 dirhem nakde bâliğ oluyordu, ki gayrı menkuller buna dâhil değildi. Aynı devrede Harput kadısı Seyyid Mecdeddin'den 500.000 dirhem müsâdere edilmişti. Yine Moğollar Aksaray'da Şeyh Hacı Hâmûş'un da, diğer mallarından başka, 12.000 *sultanî* (altun) nakdini gasbettiiler¹⁹⁴. Yine Moğol devrinde âsâyişsizlik dolayısıyla Konya tâciri Hoca Mecdeddin'in Konya - Antalya yolunda soyguna uğrayan kumaş yükleri 50.000 dirhem kıymetinde idi. Moğollar 1252'de Harran'dan Bağdad'a giden büyük bir kervanı bastılar; 300 yük şeker ve 100.000 altun aldılar ve insanları öldürdüler¹⁹⁵. Memlûk ve İlhanî imparatorlukları arasında devam eden düşmanlık Anadolu ticâretini çok sarstı. İlhanlıların tâbiî ve

¹⁹¹ el-'Omarî, s. 15; Kalkaşandî, XIV, s. 157.

¹⁹² İbn Bîbî, s. 653; Aksarayî, s. 92-95, 145, 146; *Baybars tarihi*, trc. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 23, 57; el-'Omarî, s. 15; Kalkaşandî XIV, s. 157.

¹⁹³ Zehebî, *Tarih ül-İslâm*, No: 3014, 87a-90b.

¹⁹⁴ Aksarayî, s. 248, 280, 307.

¹⁹⁵ İbn ul-Furat, nşr. Zurayk, VII, s. 28.

müttefiki olan Ermeniler de putpereset Moğollar nâmına Anadolu-Suriye büyük kervan yolunu basıyorlardı. 1274 (673) senesinde Anadolu'dan Suriye'ye, Türkmen at ve katırları götüren bir kervan Ermeniler tarafından Göynük'de soyulmuş; fesat birçok memleketlere yayılmış ve Sultan Baybars'ın Kilikya'ya girmesine sebep olmuştur¹⁹⁶. Karamanlı isyanı esnasında, 1276'da, Kilikya'dan Ereğli'ye gelirken soyulan 80 kişilik bir *Frenk* kervanına dâhil bir Hristiyan tâcirden alınan yalnız nakit 120.000 dinar (takriben birbuçuk milyon lira) mikdarında idi¹⁹⁷. Tokat'ta ölen Kadı Sadreddin'in 20.000 dinarlık serveti ve 200 kitabı kalmıştı. Sivas'ta Kızıl Sarraf 15.000 dinarlık havâleyi bir defasında ödeyebiliyordu¹⁹⁸. Anadolu şehirlerinde Yahudi tâcirlerinin bulunması tabii ise de bunlara dair sarîh bir bilgimiz yoktur. Yalnız Yahudi mahallelerinin bulunduğu dair kayıtlar şehirlerde ticâret yaptıklarını gösterir. İslâm dünyasında umûmiyetle bankerlik ve sarraflık Yahudilerin elinde olduğu halde Sivas'ta Kızıl ve Bâyezid, Kırşehir'de Cermal¹⁹⁹ adlı sarrafların bulunması Türklerin bu para ticâretini ellerinde tuttuğuna delâlet eder. Yüksek tabaka ve zenginler hakkında verdiğimiz malûmatın kıymetlendirilmesi ve umûmî hayat seviyesinin anlaşılabilmesi için orta ve küçük derecedeki halk veya memurların gelirlerine dair de bazı misallere ihtiyaç vardır. Bu hususta bize en sağlam bilgileri vakfiyeler vermektedir. Gerçekten bu münâsebetle XIII'üncü asır ortalarında Karatay kervansarayı orta, küçük memur ve müstahdem olarak vakıfların müşrif(müfettiş)ine yılda 500, nâzıra (müdüre) 360, mescidin imamına 200, *havâyiç* (anbar) memuruna 200, misâfirleri ve hayvanları idâre edenlere 150 şer... dirhem para ve her birine 24 *mud* buğday ödemekte; Sivas'ta *Sahip Fahreddin medrese ve imâretinde* müderrise ayda 150 (ve ekmek tayını), *mu'id* ve mimara 50'şer, tahsildâra 40, müezzine 25, kapıcıya 20 ve talebeye 120 dirhem maaş vermekte idi²⁰⁰.

Şehir halkının maddî durumları ve emlâki hakkında vakfiyelerde dik-kate şâyân kayıtlar vardır. Ev, han, hamam, dükkân, bağ ve bahçe sahibi bulunan bu emlâk sahipleri, toprak mülkiyeti devlete ait (*mîrî*) olduğu için,

¹⁹⁶ Quatremère, *Histoire S. Mamlouks*, s. 36.

¹⁹⁷ Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 454; Aksarayî, s. 112; *Menâkib ül-'Arifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, I, s. 485.

¹⁹⁸ Aksarayî, s. 259.

¹⁹⁹ *Caca oğlu vakfiyesi*, nşr. Ahmed Temir, Ankara 1959, s. 33, 36; *Bezm u rezm*, s. 327.

²⁰⁰ "Karatay Vakfiyeleri", s. 55-56; "Altun-aba Vakfiyesi", *Belleten*, XLII (1947), s. 201-204; Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi, defter 604, s. 67.

başka memleketlerde olduğu gibi, bazı husûsî ve mahdud şartlar dışında, büyük arâzi elde edemiyorlardı. Bununla beraber şehir ve kasabalar civârında kanal, sarnıç veya dolaplarla sulanan bir hayli arâzi, bağ, bahçe ve meyvelikler de sermâyedârlar için bir yatırım sahası teşkil ediyordu. İktisadi durumu ve hayat seviyesini iyi tâyin edebilmek için bu verdiğimiz malûmata paranın iştirâ gücü ve râyici hakkında da, yaptığımız hesaplara ve elde ettiğimiz kayıtlara göre, birkaç maddeyi eklemek faydalı olacaktır. el-'Omarî'ye göre beylikler zamanında iyi bir koyun 12 dirhem, bir *ritl* bal (takriben bir kilogram) 1/3 dirhem, Germiyan'da bir *mud* buğday (100-120 kilogram) onbeş dirhem fiyatla satılıyordu. Beylikler devri dirhemleri Selçuk dirhemlerine nazaran daha düşük olduğu gözönüne getirilirse bu fiyatları Selçuk devrine nazaran biraz daha azaltmak icap eder. Sivas'ta Râhat oğlu Kemâleddin, XIV'üncü asır başlarında, oğlu Ömer beye yıllık yemek masrafı 540, kışlık ve yazlık elbiseleri için 500 dirhem, Ömer'in kızı Dilşâd'ın beş yaşına kadar yemek ve elbisesine yılda 400 ve onbeş yaşına kadar da 1200 dirhem maaş tâyin etmektedir²⁰¹. Esâsen Necmeddin Nahçevanî'nin vezirliği yıllık 720 dirheme kabul etmek istemesi de bu hesaplara uygun gelmekte ve paranın iştirâ gücünü göstermektedir. Bazı yer ve zamanlar müstesnâ on gümüş dirhem bir dinar altına tekâbül ediyordu. Bu resmî ve edebî tâbirlere rağmen Osmanlılar gibi Türkiye Selçukluları ve Büyük Selçuklular zamanında da halk arasında dirheme Türkçe *akça*, dinara da *altun* adı veriyorlardı. Bizanslıların kullandıkları *aspe*'nin mânâsı da bu kelimenin Türkçeden tercüme edildiğini gösterir. *Akça* tâbirinin Orta Asya'da İslâmdan önce de mevcûd olması ve Bizans'ta Selçuklulardan sonra gözükmesi aksi iddiaları tezkib eder.

Selçuklu Türkiye'si'nin bu zenginliği, bütün tahriplere rağmen, bize kadar intikâl eden âbidelerin mevcûdiyeti sebebini izah eder. Türkiye'nin bu devir Avrupa kaynaklarında efsânevî servetler diyârı gözükmesi hem Türkiye'nin durumu ile hem de Ortaçağ Avrupa'sının içinde bulunduğu geri şartlarla alâkalıdır.

Gerçekten, esas bilgisini XIII'üncü asır ortalarına doğru Anadolu'da bulunan rahip Simon'dan alan, bu asır Fransız tarihçisi Vincent de Beauvais'in bildirdiğine göre "*Turquia*" o kadar serveti bol ve zengin bir memlekettir, ki bir emîr, otlaklarda kalanlar hâriç, kışın ahırına 10.000 at koyar. Sultanın üzerinde *hükümdarın resmi bulunan Sultanî (soudans)* altınları gümüşten büyük

²⁰¹ Elimde bulunan vakfiyesine göre.

10.000 kapta bulunur, ki her birinde bunlardan 10.000 tane (100.000.000 altın) vardır. Bu sultanîlerin gümüş olduğunu da söyleyenler vardır. Gümüş mâdenlerinde çalışan işçilere günde üç *ritl* (*rotees*) yâni 3.000 sultanî ücret ödenir. Böylece sultanın günlük iradı 400.000 *hyperpere* (altın) olup 570.000 mark kıymetindedir. Sivas şehri yanında demir mâdeni ocakları, üç pirinç (bronz) mâden, Karahisar (Harsar) yakınında şap madenleri, Konya toprağında şimdi işletilmeyen lâcivert taşı ve memlekette tuz çıkarılan sekiz tuzla vardır. Sultan yılda mâdenlerden 200.000, sabun ve at ticâretinden 120.000, sulardan günde 1.000 sultanî (deniz yoluyla yapılan ithalat ve ihracât resmi) irâda sahiptir. Sultanın müstahkem Alâiyye (*Candelor*) kalesinde bulunan hazinesi, meskûk, külçe, saf altın, kıymetli taşlar ve mücevherâtla doludur. Giyâseddin, 1245 senesinde, öldüğü zaman Tatarlarla Türkler muahede yaptılar. Bu sûretle Türkler Tatarlara tâbi ve haracgüzâr oldular. Muahedeye göre Türkler Tatarlara yılda 1.250.000 *hyperpere* para, yarısı ipek işlemeli 500 top kumaş, at ve deve, 5.000 koyun ödüyor ve bunu kendi vasıtalarıyla Mugan'a kadar naklediyorlardı, II. İzzeddin (Keykâvus) bir defasında ondört at yükü altın ve gümüş, 300 at yükü de ipek, *iskarlât*, *satén*, kıymetli taşlar ve diğer hediyeler götürdü. Türklerin vereceği yıllık hediyeler de bu mikdara bâliğ oluyordu. Bundan başka Tatar elçilerine yapılan masraflar da, iki yılda, 600.000 sultanî (*hyperpere*) tutmuştu. Türkiye Sultanı her birine yılda 1.000 *Bezans* (Sultanî) verdiği 50.000 kişilik bir süvari kuvvetine mâliktir. Orada koyun yününden başka *nefis keçi yünü* (tiftik) vardır, ki tüccârlar bundan İngiltere ve Fransa'ya götürürler. Bu tarihçiden başka Marco Polo, Hayton, Joinville ve B. Pegolotti de *Turquia*'nın zengin, gümüş, demir ve şap mâdenlerinin iyi ve bol olduğunu, ipek, kumaş ve halılarının çok meşhûr, hayvanları, cins atları, hubûbat, meyve ve şaraplarının mebzûl, bir kalenin ortasında (Alâiyye) altın yığını bulunduğunu söylemek suretiyle onu teyit ederler²⁰². Dikkate şâyândır, ki Avrupalılara intikal etmiş olan bazı rivâyetler Selçuklu kaynaklarında da nakledilmiş ve efsânevî gözüklenlerin dahî hakikî olduğunu meydana koymuştur. Nitekim II. Keykâvus Moğol kumandanı Baycu'ya yenilip Antalya'ya çekildiği zaman sarayda, sandıklar içinde, dedesi Keykubâd nâmına basılmış ve onun tarafından gömülmüş 100.000 gümüş 'Alâî *dirhem* ile 10.000 kızıl altın bulmuş ve maiyetinin masraflarını onunla karşılamıştı. Esâsen devrin tarihçilerine göre uzun zaman "*hazînelerin sandık-*

²⁰² Vincent de Beauvoir, V. kitap XXXI, bahis 143, 144, kitap XXII, bahis 28; Marco Polo, s. 20, 21, 25; Hayton, s 132; Joinville. nşr. *Natalis de Wailly*, Paris 1872, s. 64; B. Pegolotti, s. 57; 58.

ları *Keykubâd altınları ile dolu idi*²⁰³. Bu kayıtlar Orta çağ Avrupasında efsâneleşen Türkiye serayetlerinin bir realite olduğunu gösterir.

Selçuklu Türkiye'sinin iktisadî yükselişini gösteren en sağlam maddî bir delil de şüphesiz, devletin vâridatına (vergilerine) ait rakamlardır. Hamdullah Kazvinî'ye göre Selçuklular zamanında Anadolu (Rûm) vilâyetleri vergi yekûnu 15.000.000 dinar (altın), Şarkî Anadolu ve Musul vilâyeti yekûnu 10.000.000 dinar, Ahlat bölgesi (Ermeniye) 2.000.000 dinar tutarken Moğol istilâsından sonra, İran'da olduğu gibi, Türkiye'de de husûle gelen tahribât ve iktisadî inhitat dolayısıyla bu rakamlar sıra ile 3.300.000, 1.900.000 ve 390.000 dinara düşmüştür²⁰⁴.

Bu rakamlara göre Türkiye hududları dışında kalan Musul vilâyetinin bir kısmı ile birlikte Selçuklulara ait Anadolu vergileri yekûnu 27.000.000 dinar(altın)'a bâliğ oluyor ve İlhânîler zamanında 1336 yılına ait vergi defterlerine göre de bu vergiler 5.530.000 dinara düşmüş bulunuyordu. Türkmen Beyleri elinde bulunan Ucların bir kısmı ile henüz Bizanslılar idâresinde kalan bazı sâhil bölgeleri ve Şarkî Karadeniz havzası bu yekûnlara dâhil değildir. Bu hususlar nazarı itibara alındığı takdirde Ortaçağ Selçuklu Anadolu'su vergi yekûnu 30.000.000 dinar civârında, İlhânî devrinde de 7.000.000 dinar raddesinde bulunduğu anlaşılır²⁰⁵. İbn Havkal X'uncu asırda, Sâmânîler zamanında Mâverâünnehr ve Horasan'ın vergilerinin 40.000.000 dirhem olduğunu müşahede ettiğini yazar²⁰⁶. Bu rakamlar dikkate şâyân olup XIII. asır Türkiyesinin X. asırda medeniyeti, sanâyi ve ticâreti en yüksek bir derecede olan Türkistan ile güzel bir mukayesesini teşkil eder.

Bu durum Şark Türk - İslâm ülkeleri gibi Anadolu'nun da Selçuklular devrinde ne derece yüksek bir seviyede olduğunu ve Moğol istilâsından sonra ne kadar inhitata düştüğünü açıkça gösterir. Durumun bu sarâhatine rağmen Zeki Velidi Togan bir yandan Selçuklu devrini ve bu devre ait rakamları bir kenara bırakmakta, öte yandan da Anadolu Selçukluları üzerinde Moğol tahakkümü arttığı nisbette İlhânî hazinesine ayrılan haracın çoğalmasını Anadolu'nun bu devirde iktisadî ilerlemesine bir delil sanmaktadır. Fakat o Anadolu'nun İlhânî hazinesine türlü tarihlerde ödediği meblâğları son 1336 tarihli defter yekûnu ile mukayese ederken de bu son yekûnun İlhânîler'e

²⁰³ İbn Bîbî, s. 411, 613, 624.

²⁰⁴ *Nüzhet ul-kulûb*, s. 109, 117, 120; Zeki Velidi (Togan), "Moğollar devrinde Anadolu'nun İktisadî vaziyeti", *THİT. Mec.*, I, s. 1-41.

²⁰⁵ Bu hususa dair rakamlar ve kaynaklar "*Ortaçağ Türkiye İktisadî Tarihi*"nde tafsilâtıyla verilmiştir.

²⁰⁶ *Kitâb surat al-'arz*, s. 469.

verilen para değil bütün Anadolu vergilerini teşkil ettiğine dikkat edememiş ve böylece çok yanlış hükümlere varmıştır²⁰⁷. Kaynakların tafsîlâtına ve iza-hına başvurmaksızın dahi bu durum rakamların mâhiyetini meydana koyar. Zeki Velidi'ye dayanan Fuad Köprülü de, hiçbir araştırma yapmaksızın sâde-ce bu hükümlere iştirak etmiştir²⁰⁸. Esâsen Zeki Velidi Togan diğer eserle-rinde de Moğol devrini Türk-İslâm tarihinde çok ileri bir dereceye çıkarırken çok mübalâğa etmiştir, ki bu husus aşağıda daha umûmî esaslarıyla gösteri-lecektir. Selçuklu Türkiye'sine ait bir bütçe rakamlarını bazı çağdaş Avrupa memleketleri ile karşılaştırmak hem çok alâka çekicidir ve hem de devrin daha iyi anlaşılmasına yarayacaktır. Gerçekten meşhûr iktisatçı Sombart'ın hesaplarına göre XIV'üncü asır başlarında Fransa kiralılığı bütçesi 3.000.000 ve İngiltere kiralılığı da 4.000.000 altın franga bâliğ oluyordu.

Bu mukayese Orta Çağda Şark-İslâm ve Garb-Avrupa iktisadî ve medenî durumlarının nasıl tamamıyla tersine döndüğünü veya bulunduğunu gös-terir. Nitekim devrin Avrupa seyyahlarına göre sadece İlhanî payitahtı Teb-riz şehrinin bütçe yekûnu o devir Fransa veya İngiltere kiralıkları vâridatına müsâvi geliyordu²⁰⁹.

15. Para İktisadiyatında Tekâmül ve Yeni Usûller

Selçuklu devrinde iktisadî ve medenî hamleler gelişir; emtea ve kültür mübâdeleleri ülkeler-arası bir genişlik ve canlılık kazanırken ticarî muamele ve usûllerde de bir takım yenilikler ve terakkiler vukûbuluyordu. Gerçekten Selçuklulardan önce Irak'ta mevcûd bulunan, ilk şekliyle, bankacılık (*Ceh-beze*) muameleleri bu devirde genişliyor; yeni usûl ve vasıtalar sermâyenin işletilmesi ve nakline imkânlar veriyordu. İmparatorluk ülkelerinde yayılan bu banker(*Cehbez*)ler zenginlere ve büyük devlet adamlarına aid meblâğları kâr (fâiz) karşılığı kullanıyor; icabında devlete para ikrâz ediyor ve muka-bilinde de bazı vilâyetlerin vergilerini, iltizam usûliyle ve kârıyla uhdesine alıyorlardı. Muamelâtta *Çek*²¹⁰, *suftâce*, havâle senetleri % 10 bir kâr karşılığı sermâye ve servetlerin ülkeler-arası naklinde tehlike ve güçlükleri bertaraf ediyordu. Yukarıda verdiğimiz kayıtlara göre Yahudiler sarraflık ve ban-kacılıkta birinci mevkide bulunuyorlardı. Bu sebeple Melik-şâh zamanında

²⁰⁷ M. D. Anadolu'nun iktisadî vaziyeti, s. 20-30.

²⁰⁸ *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935, s. 67; Türkçesi, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1959, s. 55.

²⁰⁹ W. Barthold, "İlhanîler devrinde malî vaziyet", *THITM*, I, s. 147, *The Voyages and travels of Sir John Maundeville*, nşr. H. Morley, s. 99; bak. yukarıda s. 322-323.

²¹⁰ Arapça *sâkk*.

Yahudi İbn 'Allân Nizâm ül-mülk'ün yakın dostu olarak devletten büyük vilâyetleri iltizama (*zamân*) alıyordu. Ondan sonra da İbn Semhâ Melik-şâh'ın Bağdad'da giriştiği büyük inşaatın müteahhidi bulunuyor; Sultan ve vezirine çok nüfûz etmiş olup mali işlerde ve halîfenin vezirini azilde görüldüğü üzere, siyasette de tesirini gösteriyordu. Anadolu'da mevcûdiyetini bildiğimiz birkaç sarrafın Yahudi değil, Türk olması herhalde bu ticâretin bu ülkede Yahudilerin inhisarında bulunmadığını göstermektedir. XIII'üncü asrın birinci yarısında, Bağdad'da, sarrafların kırpma sûretiyle paralardan çaldıkları şikâyet edildiği halde bankerlerin (*Cehâbize*) böyle bir şey yapmadıkları belirtiliyor²¹¹.

Sultan Berkayaruk istikrazda bulunduğu Türkistanlı Hanefî Ömer ile Halepli Şi'î Ali adında iki sermâyedâr (*bâzîrgân*)'a borçlarından birinin *mustavfî* (mâlîye nâzırı) Mecd ül-mülk vasıtasıyla devlet hazinesinden nakden ödemesini, diğersinin "*bir şehre havâle*" yapılmasını emretti. Sultana, Ömer'e nakit ve Ali'ye havâle yapılması sebebinin sordukları zaman pâdişahlık ve muamelede taassubun câiz olmadığını herkesin bilmesi gerektiğini, Ali'yi sevdiğini ve saydığını beyan eyledi²¹². Sultan Sancar zamanında Taberistan Emîri'nin Bağdad, İsfahan, Rey, Hârizm (yâni Gürgenç), Saksın (eski bir Bulgar-Hazar şehri) ve Sivas gibi devrin büyük ticâret merkezlerinde, kendi havâleleri ile, 100.000 ile 200.000 dinar mikdarında iş yapan vekilleri vardı²¹³. İlhânî mâliyecisi Anadolu'ya gelince Sivas sarrafı Kızıl'a 15.000 dinar havâle yaptı; yani bir kâr karşılığı havâle senedi gönderip para aldı²¹⁴. Bu ticarî usûl ve muameleler o kadar yaygın bulunuyordu, ki bu ıstılahlar eski lûgat kitaplarına geçmiş ve umûmîleşmiş bulunuyordu. Meselâ *suftâce*, nakil zorluğu ve tehlikeyi bertaraf etmek maksadiyle ve muayyen bir kâr mukabilinde para yerine kredi mektubu ve poliçe mânâsında kullanılmış ve Farsça aslı *sıfta* (havâle kâğıdı)dan geldiği belirtilmiştir²¹⁵. *Çek* kelimesi de Arapçaya *sâkk* şeklinde girmiştir. Berât, hüccet ve temessük tezkeresi mânâsından sonra ticarî mânâsını almış ve Haçlılar vâsıtasıyla bu usûl, *çek* kelimesiyle birlikte, Avrupa'ya, Avrupa dillerine geçmiş ve böylece modern iktisadiyâta malolmuştur. Havâle senedi (*suftâce*) ise tercümesiyle intikal etmiştir. Bu-

²¹¹ İbn ul-Fuvatî, s. 68.

²¹² Abd ül-Celil Kazvinî, *Kitâb un-Nakz*, s. 58.

²¹³ İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 89

²¹⁴ Aksarayî, s. 250.

²¹⁵ *Kamus tercümesi*, I, s. 412; *Burhan-ı Katı*, II, s. 63.

nunla beraber Avrupa'da banka gibi çek'in de muamelâtta ancak 1416'da Palermo'da meydana çıktığı tesbit edilmiştir²¹⁶.

Bu ticarî tâbirlerin Arapça'ya Farsça'dan geçmiş olması dikkati çekmekte ve bu usûllerin Şark menşeiini göstermektedir. Para muamelelerine vâsita olan çek ve havâle senetleri ile daha ileri bir derecede bizzat kâğıt paranın tedâvüle intikali arasında sıkı bir münâsebet mevcuttur. Gerçekten XI. asırda Uygur Hanları kumaş parçaları üzerine mühür basarak tedâvülde kâğıt para kullanıyorlardı. *Kumdu* adını alan bu itibarî kumaş parçaları eskidiği zaman tekrar Han'ın mührü ile damgalanıyor veya değiştiriliyordu²¹⁷. Çin'de eskiden kâğıt para kullanıldığı bahis mevzuu ise de her türlü devlet muamelesini, yazıyı ve kültürü, memurları ile birlikte, Uygurlardan alan Moğol Kaan'ları herhalde bu usûlü de onlardan öğrendi ve Çin'de meçhûl bulunmayan bu usûlü tatbik ettiler. Filhakika Moğollar zamanında, Çin'de "alış-veriş dinar ve dirhem ile değil bir kâğıt parçası vâsıtası ile vukûbulur; her biri avuç içi kadar olup üzerlerinde hükümdarın damgası basılırdı. Bunların yirmi beşine bir *bâliş* denilip bizim dinara tekâbül eder. Bir kimsenin kâğıt paraları yırtıldığı vakit bunları darbhâneye benzer (banka) bir yere götürüp yenisiyle değiştirir idi". Darbhânenin idâresi büyük bir emîre tevdi edilmiştir. Bir kimse altın veya gümüş ile çarşıya gidecek olursa bâliş (*bâlişât*) ile tebdil etmedikçe alış-veriş yapamazdı²¹⁸. Bu paraların hazırlanması ve tab'ını tafsilâtiyle anlatan Marco Polo Kaan'ın mührü basıldıktan sonra tedâvüle çıkarıldığını ve taklidinin ölüm cezâsını gerektireceğini bildirir. Moğolların hüküm sürdüğü bütün Çin'de muameleler, devletin alış-verişi hep kâğıt para ile cereyan eder ve bunu kabul etmeyenlere ölüm cezâsı tatbik edilirdi. Bir kaynağa göre Hanbalığ'a (Pekin) gelen yabancı tüccarlar Kaan'a sattıkları malların bedelini kâğıt para olarak alırlar; hükümdar şehirlerde altın, gümüş ve kıymetli taşların kâğıt para mukabili darbhâneye teslimini emreder. Buna mukabil bir kimse altın ve gümüş eşyâ yapmak istediği vakit Kaan'ın darbhâne(banka)'sine gidip bu kâğıt para ile istediği kadar altın ve gümüş satın alır. Eldeki kâğıt para yıprandığı zaman hâmili bunu darbhâneye (bankaya) götürüp % 3 farkla yenileri ile değiştirir. Yeni çıkan bir Çin'ce kaynağa göre Kubilay Han "*Piyasadaki kâğıt paranın, gösterilecek altın ve gümüşün mikdarı kadar tedâvüle çıkarılabileceğini emretti*" kaydı sistemi-

²¹⁶ W. Barthold, *Coğrafya-i Tarihi-i İran*, Tahran 1930, s. 18-23, 43; Z. V. Togan, Giriş, s. 115-120; Abbasi devri için bak. W. Fischel, s. 14-23, 28, 33; W. Spahr, "Check" istilâhı hakkında bak. *Encyclopaedia of the Social Sciences*, III-IV, s. 362.

²¹⁷ Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 350; Kaşgarlı bu zamanda Çin'de bakır para kullanıldığını da kaydeder, I, s. 301.

²¹⁸ İbn Batûta, II, s. 296.

nin modern esaslara uygunluğunu belirtmek bakımından çok dikkate şâyândır²¹⁹. Çin kâğıt parasına *çav* (chao) adı veriliyordu, ki İlhanîler de bu isimle onu tedavüle çıkarıp kullanmak istiyorlardı (aşağıya bak). Orta Asya'da, İdil Bulgarları ve Hazarlarda ticârette *deri-para* kullanılıyor ve ecnebi tüccarlar mal almaya geldikleri zaman alış-verişlerini bununla yapıyorlardı. Bu deri-paralara Eski-çağ Çin'inde de rastlanmıştır²²⁰.

Kâşgarlı Mahmûd Suvar Türklerinin de ticârette *Ekin* denilen kumaş parçalarını kullandıklarını söyler. Fakat bunlardan başka Mahmûd'un "*son-altun*" kelimesini arapça "*altın suftaca*" ile tercüme etmesi dikkate şâyândır. Gerçekten burada bir vuzûhsuzluk bulunmakta, *suftaca*'nın altın değil onun karşılığı olması gerekmektedir. Bununla beraber havale senetlerinin Türklerce eski bir devirde kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim son-altun yanında ak-som'un gümüş külçelere denilmesi de buna delâlet eder²²¹.

Para yerine kâim usûl ve vâsıtaların Orta Asya ve Uzak Şarkta mevcûdiyeti ve İranlılar vâsıtasıyla Araplara geçmesi dikkate şâyândır. Burada Farsça *çek* kelimesinin menşe ve iştikakının karanlık bulunması da bunun Türkçe ile münâsebetini düşündürmektedir. Türkçe "*çek*" çizgili pamuk dokuma, "*çek-*" kitap noktalamak ve düğümlemek, "*çekik*" kitabın noktanlanması ve düğümleme mânâlarına gelmektedir²²². Uzak ve Yakın-şark arasında faaliyet gösteren ticâret şirketleri ile, bu ticârî usûller ve çek ile muamele yapılması arasında alâkanın bir tetkiki gerekmektedir.

Atabeg Nûreddin Mahmûd zamanında (1146-1174) Suriye'de "Kırtas" adı ile bir para tedâvülde idi. Gerçekten bu hükümdarın "elbise, yiyecek, terzi, aşçı ve sair ihtiyaçları için aylık iki bin kırtas sarf eylediği" rivâyeti bu ülkede de kâğıt paranın tedâvülde bulunduğu zannı uyandırmıştır. Nitekim bir gün Nûreddin Dâr ul-'adl (*Dîvân-i Mezâlim*)de adalet tevziinde bulunurken bir tüccâr cemaati gelip alış verişte hesapların dinar üzerinden yapıldığını, fakat piyasada dinar bulunmadığı için bir dinarın bazan 60, bazan da 70 kırtas üzerinden muamele gördüğünü ve böylece zararlara sebebiyet verdiğini şikâyet ettiler ve hükümdara kendi adına dinar basıp kırtasları iptal

²¹⁹ *The Travels of Marco Polo*, London 1950, s. 147-150, 217, 223-225; M. Pautier neşri s. 319-321; B. Pegolotti, *Mercatura*, s. 21; W. Heyd, II, s. 349-351; B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 84. Bu eser pek çok yüksek Moğol memurlarının Uygur olduğunu ve bu teşkilâtın başında da onlardan Bulad Kaya'nın bulunduğunu bildirir.

²²⁰ Gerdizî, Coğrafi kısım, nşr. Barthold, s. 98; Rockhill, *The Journey of W. Rubruck*, s. 201.

²²¹ *Divân*, I, s. 74, III, s. 101; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de l'Horde d'Or*, Paris 1950, s. 8. Bugün kullandığımız "som altun" tâbiri de böylece bu eski devre kadar çıkar.

²²² Kâşgarlı Mahmûd, *Divân*, II, s. 18, 86, 107, 118, 143, 229; III, s. 116.

etmesini dilediler. Fakat Nûreddin çarşılarında herkesin elinde 10.000-20.000 mikdarında kırtas bulunduğunu, bunların ilgâsıyla, bir işe yaramayacakları için, ailelerin yıkılmasına âmil olacağını belirterek bu teklifi reddetti²²³. Mısır'da da 1225'de, *fulûs* adıyla basılan bakır sikkelerin 16'sı da "bir *varak* dirhem" kıymetinde muamele görüyordu. Nitekim on yıl sonra bunlar ve eski Mısır dirhemleri de tedâvülde kaldırılınca bu hâdise halka çok zarar vermişti²²⁴. Böylece kırtas yanında bir de *varak* denilen bir dirhemnin mevcûdiyeti meydana çıkmaktadır. Fakat Zeki Velidi Togan'ın sandığı gibi İslâm dünyasında ve Anadolu'da kâğıt paranın mevcûdiyetine dâir verilen hüküm *kırtas* kelimesinin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir²²⁵. Gerçekten atabeğe ait bu kırtaslar kâğıt para olmayıp üçte biri bakır gümüş dirhemler idi. Salâhaddin Eyyûbî de Mısır'ı fethedince orada tedâvülde bulunan gümüşleri toplayıp eritmiş ve Nûreddin nâmına bir cins sikke bastırmış ve bu "siyah dirhem"ler kendisi ve evlâtları tarafından kaldırılmış; yerine altın ve hâlis gümüş sikkeler basılmıştı²²⁶. I. İzzeddin Keykâvus'un Sivas Dâr uş-şifâ'sına ait 1218 (615) tarihli vakfiye mütevellîye "Anadolu(Rûm)da tedâvülde bulunan beyaz gümüş *Sultanî* kırtaslardan (*min el-karâtis el-bayza el-fiddiye el-sultanniye el-rayice bi-bilâd el-Rûm mu'âmelât*) yılda dört bin dirhem" maaş tahsis ederken de bu kırtasların gümüş dirhem olduğunu meydana koyar²²⁷. Nitekim gümüş çubuklara *kırtas* denildiği vâki olduğu gibi X'uncu asırda gümüş dirhemler de "*varak*" kelimesiyle (*min al-varak salâsûn alfa dirhem*) ifâde ediliyordu²²⁸. Bundan başka *kırtas* kelimesi umûmî mânâsıyla kâğıt olmayıp kâğıda benzer ince sahife demek olduğundan Semerkand kâğıdı İslâm dünyasına yayılınca Araplar onu uzun müddet *kırtas* değil *kâğıd* adıyla adlandırıyorlardı. Böylece kâğıt paranın İslâm dünyasınca meçhûl bulunduğunu belirtmiş oluyoruz. Zâten böyle bir an'ane mevcut olsa idi İlhanîlerin Uygurlar veya Çinlilerden alıp İran'da *çav* nâmiyle piyasaya sürdükleri kâğıt para halkın bu kadar şiddetli mukavemetiyle karşılaşmaz ve

²²³ Ebû Şâme, *Kitâb ur-Ravzatayn*, I, s. 11, 14.

²²⁴ Nuvayrî, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü No: 1118 (IV) 161b.

²²⁵ Giriş, s. 115-116. Başlangıçta biz de bu kayıtları tetkik etmeden bunlara kâğıt para mânâsı veriyor ve fakat bunun da imkânsızlığını düşünüyorduk. Nitekim araştırmalarımız ve yukarıdaki kayıtlar meselenin mâhiyetini meydana koymuştur.

²²⁶ Makrizî, K. *Sulûk*, nşr. M. Ziyâde, Kahire 1956. I, s. 45, 99, 180; Kalkaşandî, *Subh ul-a'sâ*, III, s. 443.

²²⁷ Vakıflar Umum Müdürlüğü, defter 584, s. 290.

²²⁸ Bak. İbn Havkal, s. 217-218; Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, s. 115-118.

devletin büyük gayretlerine rağmen bir hafta ticâret hayatını felce uğrattıktan sonra ortadan kaldırılmazdı²²⁹.

Türkiye Selçukluları ticâreti teşvik için türlü tedbirlere baş vururken sağlam bir para politikası da tâkip ediyorlardı. Gerçekten Lâtinlerle yaptıkları ticarî muahede-nâmelerde altın, gümüş ve mücevherâtı gümrük muafiyetine tâbi tutmaları böyle bir siyasetin icabı idi. Nitekim Anadolu beylikleri de: “*nakid paraların hudut dışına çıkarılmasına müsaade etmiyorlardı*”²³⁰. Selçuk altunları büyük ve yüksek ayarlı (*zahaban ‘aliyan*) ve Selçuk akçaları da hâlis olduğundan Mısır’da, Bizans’ta ve diğer yabancı memleketlerde çok rağbette idi²³¹. Sağlam bir iktisadî siyaset güden Kavurt da paranın ayarını sağlam tutmakta çok dikkatli idi²³². Halbuki Moğol istilâsından sonra Türkiye’de artık Selçuklu altunları kalmamış; Beylikler devrinde İlhânî, Mısır ve Floransa (*florin*) altunları tedâvülde onların yerini almıştır. Osmanlılar da Beylikler gibi XV’inci asırda altın ve gümüşün hudutlar dışına çıkmasını sıkı bir şekilde yasak etmişlerdi²³³.

Bankacılık, çek ve havâle senetlerinin meydana çıkması tabiatıyla ticâret hacmi ve muamelelerinin büyümesi, para iktisadiyatı ve sermaye terâkümünün çok ilerilemesi ile alâkalı idi. Öyle ki vakıf geliri (*galle*) ziraî mahsûle dayandığı zamanlarda ve köylerde dahi maaşların aynî değil nakdî olarak verilmesine dair vakfiye kayıtları bu durumu gösterir. Para iktisadiyatının bu derece ilerilemesi para ticâretinin meşrûiyet kazanmasını gerektiriyordu. Halbuki Hristiyanlık gibi İslâmiyet de para ticâretinin bir esası olan fâiz (*ribâ*)i haram kılıyordu. Fakat iktisadî zarûretler fâize dolaşık yollarla cevaz veren bir takım Şer’î formüller (*Hile-i şer’iyye*) meydana çıkardı ve bu usûllere göre fâizle para ikrâzları devam etti. Bunlardan biri olan *Muhâtara* usûlü *Mohatra* adıyla Avrupa’ya da geçerek kilisenin yasakları karşısında muamelâtta tatbik edildi. Selçuklu Türkiyesinde böyle bir formüle göre Şer’î mahkemeden çıkan bir vesika bize kadar gelmiştir. Bununla beraber fâiz, hangi şekliyle olursa olsun, dâima günâh sayılmış ve hattâ na-kitlerin naklinde kullanılan havâle mektupları (*suftâce*) ile kazanılan para da bazan meş-

²²⁹ Bak. K. Jahn, “İran’da kâğıt para”, *Belleten*, XXIII.

²³⁰ *Mesâlik ül-absâr*, s. 20.

²³¹ *İskenderiye Patrikleri tarihi*, s. 439; *Târih-i Gazanî*, s. 282. Moğol devrinde bile Selçuklu akçaları diğer ülkelerde hâlâ üstün idi: “Akça-i Rûm bihter ez an mevâzi’.”

²³² Bak. Efdaleddin Kirmanî, s. 4.

²³³ *Kanûn-i Sultânî ber mucceb-i orf-i Osmanî*, neşr. Anhegger ve Halil İnalçık, Ankara 1965, s. 4, 16.

rû sayılmamıştır²³⁴. Bu sebeple dindar zenginler paralarını emlâke, akara, imalâthânelere yatırır ve gelir sağlarlar veya ticarî şirketlere katılırlardı.

İslâmiyet, kâr ve zarara iştirak şartıyla, her türlüşüne olduğu gibi ticarî şirketlere de geniş imkânlar tanımakta ve sermâyedârın veya taraflardan birinin sermâyesi dışında faaliyetlere katılmasını şart koşmamaktadır²³⁵. Gök-türkler ve ilk İslâm devrinde Yakın ve Uzak-şark ticâreti Soğdlular elinde idi ve bunlara aid ticâret kolonilerine bütün yol boyu şehirlerinde, Karadeniz'den Çin'e kadar, rastlanıyordu. Bu ticârete tedricen Türkler de girmiş bulunuyorlardı. İktisadî inkişaf ve ticarî mübâdelelerin genişlemesiyle ticarî şirketler de çok gelişmişti. Kâşgarlı Mahmûd bir ortaklığa dair manzum bir ata sözünü yazar ve izahını yaparken "Ortak" kelimesini bugünkü şerîk mânâsında kullanır. Fakat buna mukabil "Biste" tâbirinin izahında onun tâciri evinde misâfir edip ona koyun satın alan ve bu hizmeti karşılığı koyunların onda birine hissedar olan kimseye denildiğini bildirir²³⁶, ki Türkler arasında ticâretin şirket halinde inkişafı dolayısıyla "ortak" kelimesinin tâcir mânâsını almakta oluşu bakımından Mahmûd'un bu tesbiti kayda şâyândır. Gerçekten Orta Asya'da ticâret hep ortaklık (şirket) şeklinde yapıldığı için XIII'üncü asrın başlarında artık tüccâr yerine ortak kelimesi kullanılıyordu. Siyasî hudutlara, dinî farklara ve savaşlara bağlı kalmayan bu ticâret şirketleri Çingiz devletinin inkişafında da rol oynamıştır. Türkistanlı üç kişiden mürekkep bir ticâret şirketi Moğolistan'a varmış; Çingiz Han Türkistan'ın altın işlemeli ipek kumaşlarından hayli miktarda satın almış; dönüşte bunlara sermâye vererek ticâretlerine iştirak etmiş ve arkasından gelenler ile bu Müslüman tüccârların sayısı 450'ye bâliğ olmuştu. Otrar (Fârâb) hâdisesine, Çingiz'in Hârizm-şâh Sultan Muhammed üzerine ve İslâm dünyasının istilâsına sebep olan bu tüccârlar idi²³⁷. Bunun gibi Hülagü Bağdad'ı işgal etmeden önce de bu şehre mensup tüccarlar Hıran'a ve başka yerlere sefer yaparken Moğol noyan(bey)ları ile anlaşmış ve onlar ile sermâye ve kâr ortaklığı kurmuşlardı. Hülagü Bağdad'ı muhâsara

²³⁴ J. Schacht, "Ribâ", *İA*; W. Bijorkman, "İslamiyette sermayenin zuhûru ve tedâvüle vaz'ı", *T.H.I.T.M.*, II, s. 73-96; Osman Turan, "Selçuklular devrinde fâizle para ikrâzına dair hukukî bir vesika", *Belleten*, LXII, 1952.

²³⁵ L. Milliot, *Droit Musulman*, Paris 1953, s. 658-671.

²³⁶ *Dîvân*, III, s. 52.

²³⁷ Cuvaynî, I. s. 59-61; Reşideddîn, *Câmi üt-tevârih*, Tahran tab'ı, I, s. 342-343; Nesevî, s. 32-33; Hârizmî Mahmud (Yalvaç), Buhârâlî Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf.

ettiği zaman bu tüccârlar Moğol emirlerine giderek kendilerini ve kendilerini ne sığınanları katlden kurtarmışlardı²³⁸.

Böylece Moğollar, imparatorluklarının kuruluşundan beri, tüccârlar ve ticârî şirketler ile ortaklık yapıyorlardı. Bu sebeple “*itibarlı ortak(tâcir)ların imtiyaz yarlıqları, ulakları ve vergi muafiyetleri vardı, ve hiç bir sınıf onlar kadar muhterem ve muhteşem değildi*”. Yanlarında divânda bulunan kâtiplerce Farsça, Uygurca, Kıtayca, Tibetce, Tankutça ve başka dillerde yazılmış vesikalar bulunur ve gittikleri memleketlerde her türlü kolaylığa nâil olurlardı²³⁹. Hanlar, hatunlar, Moğol ve Uygur emîrleri bu ortaklara büyük meblâğlar yatırıyor, % 20 kâr sağlıyorlar ve onların getirdikleri kıymetli eşyaları satın alıyorlardı. Devlet adamlarının ortaklardan istikraz ettikleri altın miktarı *tümen*(10.000)lerle ifâde edilmekte, devletin veya emirlerin ortaklara yatırdıkları paralar da 200, 400 ve 500 *bâliš*’e çıkmakta idi. Bu meblâğların elde edilmesi ve tahsili için de devlet bazan vilâyetlere *yarlığ* ve *berât* yazarak (havâle senedi) oralardaki nakitlerle tediye ediyor; bazan da vilâyet vergilerini iltizam sûretiyle onlara tahsis ediyordu. Ortaklar da hazineye borçlarını, taksitlerini havâleler ile ödüyorlardı. Alacaklarını bizzat hazineden aldıkları da oluyordu²⁴⁰.

Ticârette bu havâle senetleri ve çekler olmasa idi bu ölçüde bir mübâdele imkânsız idi. Gerçekten tediyyâtta yüzlerce bâliš altın veya gümüş kullanılıyordu. *Bâliš* altın veya gümüş bir sikke olmayıp bu mâdenlerin yastık biçimindeki muayyen külçelerine deniliyordu. Bu sebeple Türkler bu külçelere *Yastuk* adı veriyorlardı ve İranlılar da kelimeyi aynı mânâda *bâliš* ile tercüme ediyorlardı. *Bâliš* tâbiri Selçuk devrinde de gümüş külçeler için isim olarak kullanılıyordu²⁴¹. V. de Beauvais’ye göre Türkiye’de 40.000 *Sultanî* bir *yük* itibâr ediliyordu ve II. Keyhusrev Köseadağ’da Baycu noyana mağlûp olunca yanında bulunan hazineleri ve bu arada 300 yük parası onların eline geçti²⁴². Bir altın bâliš 500 gümüş miskal, bir gümüş bâliš de 75 dinar hesap ediliyordu. Reşideddin yüz bâliš’in bir araba ile nakledilebileceğini söyler. Bu zamanda Çin’de ve galiba Uygurlarda da kullanılmakta olan *Çav* (kâğıt para) Moğol Kaanları tarafından kabûl edilip bir bâliš gümüş de yirmi bâliš çav,

²³⁸ İbn ul-Fuvatî, s. 329.

²³⁹ Cuvaynî, III, s. 87-89.

²⁴⁰ Cuvaynî, I, s. 165-168, 179-180; Reşideddin, nşr. K. Jahn, s. 270, 313-318, 329; Vassâf, *Târih*, taşbasma, s. 317; M. Quetremere, *Histoire des Mongols de la Perse*, s. 320.

²⁴¹ Râvendî, s. 180.

²⁴² Bak. s. 282.

veya bir bâliş çav on dinar itibar ediliyordu²⁴³. XIII'üncü asır ortasında Karakorum'a giden Avrupalı Seyyah Rubruck Çinlilerin Moğollara günde 1.500 *Iascot* (*Yastuk*) gibi ağır bir vergi ödediklerini kaydetmiştir. Cüveynî de Çin'de bir şehrin 8.000 bâliş borcu olduğunu ve halkın bunu ödeyemeyip Han'a müracaatlarını yazar²⁴⁴. Sermâyesi bulunmayanlar fâiz ile altın (zer be-sûd) alıyorlar idi. Bu sermâyelerin getirdiği kazanç veya fâiz de bazan Türkçe "asığ" (fâiz, kâr) ile ifâde ediliyordu, ki umûmî Türkçe'de mevcut olan bu kelime Uygurca'da bu mânâda bir ıstılah hâline gelmiş; Moğollar bu para ticâretini de Uygurlardan öğrenmiş bulunuyordu²⁴⁵.

Gazan Han'ın İslâmiyeti kabûl etmesine kadar çok yüksek bir mevkie sahip olan ortakların para ticâreti yapmaları *ribâ* ve murabaha sayılmıyor ve bu faaliyetlerinin meşrûluğuna inanılıyordu²⁴⁶. Fakat bir yandan onun İslâmiyeti kabûliyle şer'î icraata girişmesi, öte yandan ortakların iltizama aldıkları vilâyetler halkını ezmeleri ve diğer sermâyedârların fâhiş fâizlerle fakirleri soymaları gibi hâdiseler şikâyetlerin yükselmesine ve Gazan Han'ın *ribâ*(fâiz)'nin dinen haram olduğuna, borçlulara yalnız baş parayı ödeyip fâizleri vermemelerine ve Moğol noyan (bey) ve hâtunlarının da bu ortaklara (şirketlere) sermâye yatırmamalarına dair bir ferman çıkarmasına sebep oldu. Sermâyedârlara da şerîata göre altunları ziraat, emlâk ve ticârette işletmelerini emretti. Lâkin iktisadî zarûretler eski devirlerde olduğu gibi bu emir ve yasakların tamamıyla infazına engel oldu ve şer'î mübâyaa usûl ve formülleri (hile-i şer'iyye) ile fâizcilik yine de devam etti. Kubilay Han zamanında Çin'de zenginler fâizle borç para vererek halkı eziyordu. Buna karşı Uygur Bulad Kaya fâiz nisbetini tâyin etti²⁴⁷.

Türkiye Selçukluları harâcüzâr (tâbi) bir devlet olarak İlhanîlere git-tikçe ağırlaşan vergileri ve Anadolu'da bulunan Moğol askerlerinin "mas-raflarını karşılamak maksadiyle İlhanî hazinesiyle müşterek Ortaklar (*Ortak-ı devlet*)dan büyük meblâğlar istikraz etmişler ve Moğolların devamlı bir sûrette bunları tahsil tazyiki altında bırakılmışlardı. Pervâne Muînüddin Süleyman'ın idamından (1277) sonra Abaga Han ile birlikte Anadolu'ya gelen veziri Şemseddin Cuveynî "Kadim Selçuklu hânedanının şerefini korumak

²⁴³ Cuvaynî, I. s. 16; Vassâf, s. 50-, Quatrèmere, s. 308, 321.

²⁴⁴ Rockhill, *The Journey of W. Rubruck*, s. 156, 191, 223; Cuvaynî, I, 167; P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1930, s. 190-192.

²⁴⁵ *Târih-i Gazânî*, s. 313, 315, 318, 320; A. Caferoğlu, "Uygurlarda hukuk ve mâliye istilâhları", *TM*, IV, s. 18.

²⁴⁶ Cüveynî, III, s. 89.

²⁴⁷ *Târih-i Gazânî*, s. 121-123; *Sino-Turcica*, s. 84.

maksadıyle” Erzincan şehir ve vilâyetini “*Şer’î mubâyaa*” usûliyle İlhânî hükümdarı nâmına satın alıp onun *hâss-incü*’lerine (mülklerine) ilâve etmiş ve bu sâyede Selçukluların borçları hafiflemişti²⁴⁸. Anadolu’da hükümetlerin sermayedârlarla ortak ticâretleri sonraları da devam etti²⁴⁹. Bununla beraber İbn Haldûn, serbest teşebbüsü ve umûmî menfaati ihlâl edeceği düşüncesiyle devletin ticârete iştirakini mahzûrlu bulur²⁵⁰.

16. Selçuklular Devrinde Güzel Sanatlar

a) Mimarî

Selçuklu devri güzel sanatlar bakımından da İslâm medeniyetinde yeni bir safha ve hamleyi temsil eder. Türkler İslâm dinî ve medeniyeti sâyesinde çok büyük bir kudrete ve medeniyete kavuşurken kendi kültür unsurlarını da bu medeniyete aşılayarak ona yeni bir hüviyet, kudret ve hayâtiyet kazandırdılar. Gerçekten asırların ve istilâların tahriblerine rağmen Türkistan, Hârizm, Horasan, Afganistan, İran, Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır’da rastladığımız türlü âbidelerden kahir ekseriyetinin Türklere ait bulunması İslâm-Türk medeniyetinin mimârîde de Selçuklulara neler borçlu olduğunun maddî delilidir. Gerçekten bu ülkeler hâlâ Selçuklu devrinin câmi, medrese, türbe, hastahâne, kervansaray, kale ve köprüleriyle doludur. Selçuklulardan önceki devirden ve husûsiyle Buveyhî’lerden ciddî hiçbir mimarî eserinin kalmaması veya bulunmaması da iki devrin farkını gösterir²⁵¹.

Türklerin imparatorluk ve azamet duyguları, cihan hâkimiyeti şuuru Selçuk mimarîsine şekil ve husûsiyet veren ihtişam ve zerâfetin menşeiini teşkil eder. Çadır şeklinde kubbeleri ile türbeleri Türk sanatının en mühim âbideleri olup göçebe rûhunun akislerini gösterir. Sultan Sancar’ın ölümünden takriben 63 yıl sonra, 1219’da, Merv’i ziyâret eden meşhûr ansiklopedi âlimi Yâkut, Selçuklu sanatının büyük âbidelerinden biri olan bu sultanın türbesini tasvir ederken: “azametli yeşil kubbesi bir günlük mesâfeden görünür; pencereleri Ulu-câmie bakar. Türbeye, türbedârına ve daimî Kur’an okuyanlara yapılmış vakıfları vardır” der²⁵². Moğollar bundan bir

²⁴⁸ İbn Bibî, s. 722; Aksarâyî, s. 63, 65, 67; *Tarih-i Gazânî*, Abaga kısmı, s. 32.

²⁴⁹ Aziz bin Erdeşîr Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 341.

²⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 141-142.

²⁵¹ Barthold, *İslâm Medeniyeti tarihi*, s. 90.

²⁵² *Mu’cem ul-buldân*, IV, s. 144.

sene sonra Merv'i tahrip ettikleri sırada, hazine bulmak maksadiyle, türbenin sandukasını açmışlar ve çıkardıkları yangınla da âbideye zarar vermişlerdi²⁵³. Büyük Selçukluların payitahtı olan Rey'de ilk büyük Selçuklu sultanı Tuğrul-beg'in türbesi (*Gunbed-i Tuğrul*), İsfahan, Hemedan ve Merv'de bulunan diğer Selçuklu Sultanlarının türbeleri de bir asır sonra çok süslü, kıymetli eşya ve mefrûşat ile dolu olarak müşâhede edilmişti²⁵⁴. Reşideddin Sultan Sancar'ın türbesinin dünyanın (İslâm âleminin) en muazzam binâsı olduğunu ve Gazan Han tarafından tâmir edildiğini yazar²⁵⁵. Tûs'da imam Ali Rızâ ve imam Gazâlî türbeleri de muhteşem kubbelere sahipti. Meşhed denilen ve Şiîlerce mukaddes İmâm Rızâ'ya aid bulunan türbenin zâviyesi, mescidi vardı ve çok muhteşem idi.

Türbenin duvarları kâşânî (kâşî) denilen çinilerle kaplı idi. Kabrin üzerinde gümüş safihalarla örtülü sanduka, üstünde sîm kandil bulunurdu. Kapısı ipek sırmalı bir tülle kapalı, duvarları çeşitli kumaşlarla döşeli idi. Kapısı eşiği de gümüştendi²⁵⁶. Şiîler gibi, başta Selçuklu sultan ve beyleri olmak üzere, Sünnîler tarafından da ziyâret ediliyordu. Bağdad'da İmam-ı Âzam, Ebû Hanîfe, Nefî'de Hazreti Ali'nin muhteşem türbe ve külliyesi de Sultan Melik-şâh tarafından inşâ olunmuştur²⁵⁷. XIII'üncü asra ait Tûs civârında Râdkân'da Nizâm ül-mülk ve Hârizm ülkesinde ve Zamaşerî'nin doğduğu kasabada (Ürgenç yakınında) muhteşem kubbeli türbeleri Büyük Selçuklulardan kalan başlıca âbidevî mezarları teşkil ederler²⁵⁸. Herevî Tûs'ta İmam Ali Rızâ ve Gazâlî türbelerini ziyâret edip birincisinin 49 sene önce yani Sultan Sancar zamanında imâr edildiğini söyler, ki 1118 (512) tarihli kitâbe de bunu gösterir²⁵⁹. Meşhed adının Tûs yerine kâim olması bu türbe dolayısıyledir. Semerkand'da, Peygamber'in amca-zâdesi Kusam bin 'Abbâs'ın, 676(56)'da, şehit olduğu rivâyet edilen ve asırlarca kudsiyeti tanınan yerde de Şâhzinde türbesi bîna olunmuştur. Dört ayak üzerinde yüksek bir kubbe olup her pilpâye üstünde yeşil, kırmızı, siyah ve beyaz mermerden iki sütun vardı. Duvarları nakışlı ve altın yaldızlı alaca mermerden yapılmış ve kubbesi kurşunla örtülmüştü. Kabrin sandukası da aba-

²⁵³ İbn ül-Esîr, XII. s. 151.

²⁵⁴ Abd ül-Celil Kazvinî, *Kitâb un-Nakz*, s. 631-632, *Mücmel ut-Tavârih*, s. 465.

²⁵⁵ *Tarih-i Gazânî*, s. 206.

²⁵⁶ Yâkut, *Mu'cem ul-Buldân*, IV, s. 49; İbn Batûta, I, s. 441, *Nuzhet ul-kulûb*, s. 185.

²⁵⁷ İbn ül-Cevzî, IX, 29.

²⁵⁸ İbn Batûta, I, s. 405, 429.

²⁵⁹ İbn Batûta, I, s. 405, 429. K. Ziyârât, s. 99. Zekeriya Kazvinî, *Âsâr ül-bilâd*, s. 392. Son müellif türbenin aslında halife Harun Reşid'e aid olduğu halde Şiîler İmâm Rızâ'nın burada medfûn bulunduğunu ve onun tesirini de çok mübalağa ettiklerini yazar.

noz ahşap murassâ ve gümüş ile işlenmişti. Üstünde simden üç kandil bulunurdu. Kubbe içi de yünlü ve pamuklu kumaşlarla döşeli idi. Aynı zamanda orada bir de zâviye kurulmuş idi. Pazartesi ve Cuma geceleri Semerkand halkı tarafından ziyâret edilmekte; kurbanlar kesilmekte ve zaviyeye gelenlere sarfedilmekte idi. Moğollar mâneviyâtından korkarak türbeye dokunmadılar. İslâm dünyasında, Hristiyan Avrupasında olduğu gibi, kerâmete ve rüyâlara göre de evliyâ mezarları keşfolunmuş, nitekim türbeler yapılmıştı. Sultan Sancar zamanında, 1136(530)'da, Belh'de Hazreti Ali'nin bir mezarı birçok Alevîlerin aynı zamanda gördükleri bir rüyâya göre keşfolunmuş ve âlimlerin bunun imkânsızlığına dair beyanlarına rağmen halkın tazyiki ile vâli Kumaç orada muhteşem bir türbe (meşhed) inşâ etmiştir ki bütün Belh, Horasan ve Semerkand halkının ziyâret ettiği meşhûr Mezâr-i Şerif bu sûretle meydana çıkmıştır. Türkistan'da Ebû Eyyûb'a ve başkalarına nisbet edilen türbeler de vardı²⁶⁰. İlk Arap fâtihi nâmına bu türbe yanındaki medresenin Sancar tarafından yapıldığı rivâyet ediliyor. Özkent'de Karahanlı hükümdarlarına ait türbeler arasında Sultan Sancar nâmına yapılmış hâtıra türbelerin bulunması da kayda şâyândır²⁶¹. Bu türbelerin civarı da umûmiyetle ikinci derece türbelerle çevrili idi. Selçuk Türkiyesi âbideleri arasında çadır kubbeli türbeler büyük bir yekûn tutar ve Selçuklulara, Dânişmendîlere, Mengüçklere, Saltuklulara, Artuklulara ve Beyliklere aid olan bu türbe-âbideler Anadolu'nun her tarafına dağılmıştır. Bunlardan Seyyid-Gâzî'de Seyyid Battal Gâzî, Niksar'da Dânişmend Gâzi ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Eyüp ve Kıbrıs'ta Hala Sultan türbeleri aynı zamanda en eski evliyâ türbeleri sayılmışlardır²⁶².

Selçuklu câmileri arasında Kazvin Ulu-câmiine aid bir tasvir çok mühimdir: "Dindar Selçuk Emîri Humar-taş'a aid câminin çok yüksek karpuz şeklinde bir kubbesi vardır. İslâm ve Hristiyan ülkelerinde bu büyüklükte ve güzellikte bir yapı mevcûd değildir". Başka bir kaynakta bulunmayan bu tasvirden sonra Zekeriya Kazvinî bu geniş kubbenin tutturulması için bir de

²⁶⁰ Herevî, s. 99, trc. 225; İbn Batûta, I, s. 429; Belâzurî, s. 419. Narşahî. s. 39; İbn ul-Esir, III, s. 202; Ebû Hamid Endülüsî, *Tuhfat ul-Elbâb*, s. 145-147. Müellif bu hâdisenin hikâyesini anlatırken hayretlerini de ifâde eder. Daha XII. asırda Hârizm'de mücevherâtı bulunan ve bir zümrüdü Mücevherat çarşısında satılan taştan yeşil kubbeli bir türbe keşfolunmuş ve Hârizm-şâh'ın ziyâretine vesile teşkil etmişti (Ebu Hâmid Endülüsî, s. 90).

²⁶¹ TM. I, 348-350. Bütün Orta Asya Türklerinin evliyâsı sayılan Hoca Ahmed Yesevî'nin muhteşem türbesi de Timür'ün eseridir.

²⁶² Bak. *Ortaçağda Türkiye-Kıbrıs münâsebetleri*, s. 200-212.

hikâye anlatır²⁶³. Mimarî tarihî bakımından pek mühim gözüken bu eser herhalde Moğol istilâsında harap olmuştur. Bunun gibi büyük mimarî âbidelerinden biri de Nîşâpûr'da Bâzâr tarafında bulunan *Mutarraz* (işlemeli) câmî idi. Onun "sütunlar üzerinde yüksek ve nakışlı kubbesi vardı. 2000 kişinin namaz kıldığı bu büyük câmi Oğuz isyanında yağlı odunlarla ateşe verilmişti²⁶⁴. XIII'üncü asır seyyahları da Belh şehrinde lâcivert rengi ile resmolunan mescid ve medreselerinin güzel nakışlarını görmüş ve Çingiz'in, sütunlar altında hazine bulmak maksadiyle, Ulu-câmii kısmen yıktığını, şehirdeki nefis saraylar ve mermer konakların da aynı âkibete uğradığını, Semerkand'ın da büyük binâlar ve köşklele dolu olduğunu belirtmişlerdi²⁶⁵. Tamgaç Han İbrahim'in, XII'inci asırda, Semerkand'da inşa ettiği muhteşem sarayı İran şâhlarının *Tâk-ı kisrâ*'sı ve İskender'in sarayı gibi Han'ın şöhretini tarihe geçiren bir âbide sayılıyor idi. Yukarıda belirttiğimiz üzere daha evvel Melik-şâh'ın çağdaşı Karahanlı Şems ül-mülk'ün Buhârâ'da yaptığı *Şems-âbâd* mamûresi, Buhârâ câmii, Semerkand-Hocend yolu üzerinde ve Harçang'da inşa ettiği *Rabât-i melik* kervansarayları, Arslan Han'ın Semerkand'da 1221'de, yaptığı muazzam câmi Karahanlılara aid büyük eserleri teşkil ediyordu²⁶⁶.

Selçuklu devri büyük câmilerinden en mühimini İsfahan'da Melik-şâh tarafından inşa edilen ve bilâhare 1121 (515) Haziranında, geceleyin, Bâtınîler tarafından yakılan Ulu Câmi (*Mescid-i Cum'a*), devrinde, "*câmilerin en büyüğü ve en güzeli*" sıfatını taşıyordu. Bu yangından birkaç hafta sonra da Mücâhidduddin Bihrûz'un Sultan Mehmed Tapar için inşa eylediği saray yanmış, altın, gümüş, cevher ve sair elbiselerin hepsi mahvolmuş ve yalnız kızıl yâkut kurtulmuştu. Câmide yanan kıymetli *Kur'an-ı Kerîmlerin* miktarı 500 olup bir tanesinin de Ebî bin Kâ'ab'a ait olduğu rivâyet ediliyor. Saray ve câmi derhal yeniden imâr edildi, ki yalnız câmie 1.000.000 dinardan fazla para harcanmıştı²⁶⁷. Türkistan'dan gelen ve bütün türbelerde tatbik edilen kubbe mimarîsi yanında Sivas, Kayseri'de Dânişmendli ve Konya'da Selçuklu Ulu-câmilerinin düz çatı hâlinde inşa edilmeleri dikkati çeker. Türkiye Selçukluları ve diğer beyliklerin vücûda getirdikleri türbe, câmi ve medreseler o kadar çok ve malûmdur, ki bunları saymaya bile lüzûm yoktur. Tür-

²⁶³ *Âsâr ül-bilâd*, s. 435; Humar-taş için bak. İbn ül-Cevzî, IX, s. 47.

²⁶⁴ Râvendî, s. 180-181. Kubbe Türk mimarîsinin bâriz husûsiyetini, azamet duygularını ifâde eder.

²⁶⁵ İbn Batûta, I, s. 428-429, 432-433; Marco Polo; s. 54, 63.

²⁶⁶ Barthold, *Turkestan*, s. 109, 315.

²⁶⁷ İbn ül-Esîr, X, s. 211; İbn ül-Cevzî, s. 224.

kiye Selçuklularına ait kervansaray ve hastaneler Selçuklu mimârîsi ve medeniyetinin şaheserleri olarak hâlâ ihtişam ve zerâfetlerini muhâfaza ederler. Büyük Selçukluların Merv, Rey, İsfahan, Hemedan, Bağdad, Nişâpur'da Türkiye Selçuklularının Konya, Kayseri, Sivas, Antalya, Kubâd-âbâd ve Alâiye'de bulunan sarayları hakkında malûmatımız tarihî kaynaklardan gelmekte ve bu eserlerden hemen hiç bir şey kalmamış bulunmaktadır. Türkiye Selçukluları devletinde hükûmetin imâr ve inşâ işleri için *Emîr-i Mimâr*'ın idâresinde bir nezâret vardı. Bunun yanında her büyük âbidenin evkafında maaşlı daimî bir mimarı bulunduğuna dair vakfiyelerin kayıtları da dikkate şâyândır²⁶⁸. Türk mimarîsi böylece Moğolistan'dan Balkanlara kadar hâlâ eserleri ile birlikte yaşamaktadır.

b) Resim ve Heykel

Resim ve heykelin İslâm dünyasında yayılmasında Türk sanatının büyük rolü olup, biri Selçuklularla, diğeri de Moğol istilâsı ile gelen Uygurlarla İlhanlılar ve Timürlüler devrinde olmak üzere bu tesirler iki devirde kendini gösterir. İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul-beg çok dindar olduğu halde onun, Halîfenin kızı ile evlenirken, düğün hâtırası olarak, Bağdad'da 1063'de, bastırıldığı madalya üzerinde kendi kabartma tasvirini koydurması çok dikkate şâyândır²⁶⁹. Anadolu'da yerli Rum ressamaları bulunduğu, bunlar tarafından Mevlânâ Celâleddin'in resimleri yapıldığı ve hattâ Mevlânâ'nın muhitinde Alâeddin Thrayanus adlı ressam müslüman olduğu halde Konya ve Kubad-âbâd saraylarında çini üzerinde yapılmış resimlerde yerli Rum değil Uygur üslûbu hâkimdir, ki Orta Asya tesirini göstermek bakımından bu hâdise çok mühimdir²⁷⁰. Geniş bir dinî müsâmaha içerisinde yaşayan Türkiye Selçukluları ve husûsiyle Mevlânâ Celâleddin'in muhiti resim ve heykele fenâ bir nazarla bakmıyorlardı. Gerçekten Konya'da Ayn üd-devle ve Kaluyân adlı iki Rum ressam (*nakkâş*) Mevlânâ'nın müridi olup insan resmi yapmakta "ikinci Manî" sayılıyorlardı. Gürcü Hâtun ve Ekmeleddin gibi ileri gelen Mevlânâ hayranları onlara ihsanlarda bulunuyor ve Mevlânâ'nın resimlerini elde ediyorlardı. Bu Rum ressamlar İstanbul ile de münâsebette idi. Rum ressamlarından Alâeddin Thrayanus Mevlânâ sâyesinde İslâmiyeti kabûl etti. Bu res-

²⁶⁸ Bak. Umûmî olarak J. Strzygovsky ve H. Cluck, *TM*, III; J. Sauvaget, *Etudes Orientales*, IV, 1938; E. Diez ve Oktay Arslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955.

²⁶⁹ Bak. yukarıda Tuğrul-beg'in düğünü. Rey'de XII. asra aid resimler için G. Migeon, II, s. 192.

²⁷⁰ Bak. Zeki Oral, "Kubâd-âbâd Çinileri", *Belleten*, LXVI, s. 209-223.

samlar arasında Mevlânâ müridlerinden Bedreddin Yavaş ve Şahâbeddin adlı iki Türk ressamı vardı. Mevlânâ Anadolu ressamlarını Çinli ressamlardan daha üstün gösterir²⁷¹.

Coğrafyacı Zekeriya Kazvinî Anadolu(Rûm)'dan bahsederken Rumların çok hünerli olduğunu, ölen büyük insanların ağlar, üzgün, güler ve gülümser hallerde resimlerini yaptıklarını ve bu sanatın bu ülkede yaygın bulunduğunu anlattıktan sonra bir ressamın misâfir olduğu bir şehirde soyulduğunu, ve vâliye şikâyetine gittiğini, vâli soyguncuları nasıl tanıyacağını sorunca misâfirin resimlerini yaptığını, vâli o sâyede bunları bulup malını kurtardığını yazar²⁷². Anadolu'da bir Rum resmi bulunmasına rağmen Türk ressamlarının da mevcûdiyeti ve saray duvar resimlerinin Uygur üslûbunda yapılması büsbütün ehemmiyet kazanmaktadır. Resim hakkında dikkate değer bilgi veren Sultan Veled'in, üstad bir ressam olabilmek için, "Rum, Türk ve Arap üslûbunda" resim yapmayı şart koşması Anadolu'da Türk ve Rum iki resim mektebinin mevcûdiyetini gösterse gerektir²⁷³. Son İlhânî hükümdarı Ebu Sa'îd Bahadır Han tarafından Musul'da, 1333(734)'de, imâl ettirilip Konya'da Mevlânâ türbesine hediye edilen kazan (*Nisan tası*) üzerindeki insan resimleri de Uygur üslûbunda yapılmıştır²⁷⁴. Louvre müzesinde Sant Louis'ye ait bir vaftiz kazanı da XIII veya XIV'üncü asırda Musul'da yapılmış olup üzerinde bu üslûbda dikkate şâyân insan ve hayvan resimleri vardır²⁷⁵. III. Giyâseddin Keyhusrev zamanında Sivas'ta ve Aksaray'da yaşamış ve Sîstân'dan gelmiş bulunan Nasruddin Muhammed'in bu Selçuklu Sultanına ithaf ettiği bir eserindeki resimlerin tamamıyla Uygur üslûbunda bulunması da Anadolu'da bir Türk resim mektebi ve onun menşei hakkında bir şüpheye yer vermez²⁷⁶. Orta Asya göçebe sanatına ait en göze çarpan resimler de *Fâtih albümü* adını alan ve devri bilinmeyen eserde mevcuttur²⁷⁷. Uygur resim ve minyatür san'atı İlhanlı ve Timürlü devrinde çok mâhir üstadlar yetiştirmiştir²⁷⁸. Selçuklu devrinde resim sanatının geliştiği bir saha

²⁷¹ Eflâkî, *Menâkıb ul-ârifîn*, s. 74, 190, 225, 244, 252, 452; 463; Şahabeddin Uzlu, *Mevlevilikte resim*, Ankara 1957, s. 1-14.

²⁷² *Âsâr ül-bilâd*, s. 531.

²⁷³ Şahabeddin Uzlu, s. 14-15.

²⁷⁴ Bak. Zeki Oral, *Nisan tası*, Ankara 1954.

²⁷⁵ Bak. D. S. Rice, *BSOAS*, XIII 2 (1950); aynı müel., "The oldest dated Mosul Candlestick", *A. D. 1225 (The Burlington Magazine, Decem. 1940)*.

²⁷⁶ Bak. Emel Esin, "Selçuk devrine ait resimli bir Anadolu yazması", *Türk Sanat Dergisi*, İstanbul 1963, I, s. 1-16.

²⁷⁷ M. İpşiroğlu ve S. Eyüpoğlu, *Fâtih albümüne bir bakış*, İstanbul.

²⁷⁸ Zeki Velidi Togan, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü*, I, 1-4, s. 73-89.

da kumaş sanâyii idi. Sultanlara ve beylere mahsus ağır kumaşlar üzerinde, onlara mahsus isim ve unvanlardan başka, resimlere de rastlanmaktadır. Yukarıda Alâeddin Keykübâd'a ait bir kumaş üzerinde arslan resimleri bulunduğunu ve bu işte ihtisas yapmış ressamlar olduğunu belirtmiştik. İslâm dünyasının büyük sanâyi merkezlerinden biri olan Bağdad'da *nah* denilen altun işlemeli ağır ipekli kumaşlar üzerinde de resimler yapılıyor; Karakorum'da oturan Moğol hanları da bu türlü kumaşlar giyiyorlardı²⁷⁹. II. Giyâseddin Keyhusrev ilk defa resimli Selçuklu sikkesi bastırmıştı, ki bu hususu hem kaynaklar söylemekte ve hem de kataloglar göstermektedir.

Selçuklu Türkiyesinde heykel ve kabartmalar da şehirlerin surlarını ve büyük binâları tezyin ediyordu. XII'inci asırdan itibaren çifte-başlı Selçuk kartalı, çeşitli hayvan kabartmaları, at üstünde kuş avlayan insan şekilleri Mardin ve Diyarbekir surlarında, Erzurum türbelerinde, Divriği Ulu-câmiinde görüldüğü üzere dinî binâlarda dahi yapılmıştır. Alâeddin Keykubâd Konya surlarını inşâ ederken, surlar üzerinde, bir yandan Kur'an âyetleri nakşedilmesini, bir yandan da "mimar ve ressamlar"a kabartma tasvir ve heykeller (*temâsîl*) yapılmasını emretmiştir²⁸⁰. XIII'üncü asırdan XIX. asır ortalarına kadar Konya'yı ziyaret eden bir çok seyyah şehrin kapılarında ve surları üzerinde bulunan bu heykel ve kabartmaları alâka ile müşahede ve tasvir etmişlerdi, ki Konya'da hâlâ bunların parçalarına rastlanmaktadır. Fakat daha dikkati çeken bir hâdisde de XII'inci asırda, II. Kılıç-Arslan zamanında, Konya'da "*Kamereddin bahçesinde*, mermer üzerinde ve bir kemer altında, biri erkek ve biri kadın iki *heykel*"in mevcûdiyetidir²⁸¹. Selçuklular zamanında Konya'dan Mısır'a kadar sevkedilen ve "*Kamereddin*" adı ile meşhûr olan kaysıların adı bu bahçe ile alâkalı olmalıdır²⁸². XIII'üncü asırda da Konya'da Eflâtun mevkiinde câmi tarafında bir kilise mevcut burada beyaz mermer bir kaide üzerinde mermerden yapılmış *erkek-kadın iki heykel* daha bulunduğu kaydedilmiştir²⁸³, ki bu heykelin kadim devirden kaldığı anlaşıyor. Gösterilen yerler dolayısıyla aynı heykellerin mevzuu bahis olmadığı anlaşıyor. Birgi'de Aydınoglu Mehmed bey'in sarayında bir havuz ve köşelerinde, ağızlarından su akan, arslan heykelleri vardı²⁸⁴.

²⁷⁹ Marco Polo, s. 25, 75, 135.

²⁸⁰ İbn Bibî, s. 254.

²⁸¹ Bak. Herevî, *K. Ziyârat*, s. 59.

²⁸² Bak. İbn Sâ'id Endülüsî, 99a; İbn Batûta, I, s. 322.

²⁸³ Şemsüddin al-Dîmaşkî, *Nuhbet üd-dehr*, nşr. Mehren, Petersburg 1886, s. 228.

²⁸⁴ İbn Batûta, I. s. 332.

Kaynakların kifâetsizliğine rağmen Selçuklu Türkiye'sinde heykelin, Türk tesirinden uzak diğer İslâm ülkelerine nazaran, oldukça yaygın bulunduğu gözükmetedir ve bunun Anadolu'da Türk halkının alışkanlığı ve Orta Asya ile münâsebetiyle ilgisi meydana çıkmaktadır. Gerçekten Türkler Orta Asya'da bu sanatlar ile eskiden beri tanışmış bulunuyorlardı. Nitekim halkının çok dindar olmasına rağmen X'uncu asırda Semerkand şehrinin meydanları, at, deve, öküz ve çeşitli vahşi kuş heykelleri ile süslü idi. Bunlar birbirlerine karşı veya mücadele halinde bunuyor ve Arap seyyahlarını hayrete düşürüyordu. Kuteybe Buhârâ'ya geldiği zaman Puthâne'yi câmie çevirmişti, ki onun kapılarında sâdece yüzleri silinmiş resimler muahhar asırlara kadar duruyordu. Zenginlerin köşkleri kapılarında herkesin putu vardı²⁸⁵. Gök-türk hükümdarı İstemi Han Bizans elçisi Zemarkhos'u ipek bir çadırda, altın bir taht üzerinde kabûl etmiş, ona kıymetli ikrâmında bulunmuş idi. Başka bir odada Han'ın altın karyolası, altundan heykeller ve gümüşten hayvan şekilleri vardı. Bunların sanat bakımından İstanbul'dakilerden geri bulunmadığı elçi tarafından anlatılmıştır. Çin kaynakları da Gök-türk hükümdarlarının sarayında kendi Kağanlarına, Çin ve Bizans İmparatorlarına ait resimler bulunduğunu kaydederek²⁸⁶. Aynı Çin kaynakları Gök-türklerin zaferlerini yazılı bir âbide ile tes'îd ettiklerini, ölüleri için mezarları üzerinde hayatlarını kısaca anlatan kitâbeli sütunlar dikdiklerini ve çok defa da resimlerini yapıp heykellerini dikdiklerini belirtiyorlar. Nitekim Orhun kitâbelerini bırakan Bilge Kagan'ın mezarı önünde bir âbide üzerinde zaferlerinin yazıldığını ve orada bir heykelinin de dikildiğini kaydetmişlerdi²⁸⁷. Orhun âbide ve kitâbelerinin keşfi ve şimdi de Bilge Han'a ait bir heykelin meydana çıkması Türk mimarî ve heykel sanatının hangi menşeden geldiğini ve tarihî eskiliğini gösterir²⁸⁸. Ölülerin mezarları üzerinde âbide, kitâbe ve heykel yapıldığına ve bunun bir an'ane olduğuna dair tarihî haberler ve buluntular Türklere ait daha pek çok eserin meydana çıkması gerektiğini meydana koymuştur. Türkler ölülerinin heykellerine itinâ ederlerken öldürdükleri düşmanlarının balballarını çok çirkin bir yüzle gösteriyorlardı, ki bu husûsa dair de bir hayli buluntuya rastlanmıştır.

²⁸⁵ İbn Havkal, s. 492; Narşahî, s. 19, 47. Gazne Sultanlarına aid heykel ve kabartmalar da meydana çıkmıştır (bak. A. Bombaci, "Introduction to the Excavations at Ghazni", *East and West*, X, 1-2, Rome 1959).

²⁸⁶ E. Chavannes, *Documents sur la Tou-kiue*, s. 103, 117, 145, 237-238.

²⁸⁷ Stanislas Julien, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs)*, Paris 1877, s. 142, 148, 201.

²⁸⁸ Lumir Jisl, "Kül-tekin anıtında arkeoloji araştırmaları", *Belleten*, CVII, s. 387-402.

Mezar üzerinde heykeller Tuna'dan Aral Gölü'ne kadar uzayan Kumanya veya Kıpçak-elinde (*Deşt-i Kıpçak*) de rastlanmış ve XIII'üncü asırda Rubruck ile ondan sonraki seyyahlar tarafından tasvir edilmiştir. X. asırda da Oğuzların ölülerine kubbe gibi mezarlar yaptıklarını, Şâmânî inancına göre, *cennete* binip gitmesi için, atını ve başka eşyâlarını oraya koyduklarını, kahramanın öldürdüğü insanlar sayısınca balbalları mezarının kenarına diktikleri de kaydedilmiştir²⁸⁹. Moğollar Türkistan'da hazine bulmak için, türbeleri açarken muhakkak bunların da Şâmânî usûlünce kıymetli eşyâsiyle gömüldüğünü sanıyorlardı. Orta Asya heykel an'anesi daha VII'inci asırda Türk Bulgarları vâsıtasıyla Balkanlara kadar gelmişti. Cenubî Rusya'dan başlayıp Orta Asya'ya doğru uzayan bu Kuman heykellerinin Türklere ait olmadığına dair Radloff'un iddiası Barthold'un delilleri ile ve "*heykellerin menşei Türk olduğunda zerre kadar şüphe yoktur*" ifâdesiyle bertaraf edilmişti²⁹⁰.

Gök-türkler iptidâî devirlerde bozkurtu totemik bir ced saydıkları için beşinci ayın (takriben Haziran) sekizinci günü, onun çıktığına inandıkları, *Ergenekon*'a gider, Tanrı'ya kurban keser, bayram ederlerdi. (Kurt'un eski adı *böri* olması dolayısı ile, Gök-böri, Böri-tekin... gibi sık sık şahıs adı olarak kullanılmıştır). Onların tapınakları olduğu ve orada mâden veya keçeden tasvir(*idole*)leri bulunduğu ve kurban kestikleri, bu inanışın onlara ecdad ve selefleri Hiung-nulardan geldiği ve Uygurlara, Moğollara geçtiği rivâyet ediliyor²⁹¹. Put-perest Uygurların tapınakları (*burkan-evi*) putlarla (*burkan-sanem*) dolu idi ve Müslüman Türklerin onlara karşı cihâd ile *burhanları* ve *burhan-evlerini* yıktıklarını gösteren şiirler bize kadar gelmiştir²⁹². Bu sebeple de Gök-türkler bayraklarında altundan kurt başı bulunduruyorlardı. Ecdadı tâzim ölümlerinin heykel ve resimlerine de tâzimi gerektirmiş ve bu sûretle de heykel ve resim tapınaklara girerek bir nevi dinî mâhiyet almıştı. Nitekim Uygurlar, Manî, Budist, Hristiyan, Müslüman ve Şâmânî dinlerine mensup olarak aynı şehirlerde yaşarlar ve birbirlerine kız verip alırlarken İslâm'dan

²⁸⁹ Rockhill, *Journey*, s. 82; İbn Fazlan, s. 14. Eski Türk defin âdet ve inanışları hakkında çok zengin tarihi malzeme mevcûddur, ki bu husustaki araştırmalarımızı neşretmek niyetindeyiz. Şimdilik bak. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda defin merâsimi meselesine dair", *Belleten*, XLIII, s. 515-539.

²⁹⁰ G. Feher, "Türk Kültürünün Avrupa'ya tesiri", II. *Türk Tarihi kongresi zabıtları*, s. 302; aynı müel. "Le Titre des Khans Bulgares d'après l'inscription du Cavalier de Madara", *T. Uspensky hâtıra hitabı*, Paris 1930, I, s. 1-8; Barthold, *Orta Asya Türk tarihi*, s. 14.

²⁹¹ St. Julien, *Documents*, s. 29; E. Chavannes, *Documents*, s. 15; V. Eberhard, *Çin'in Şimâl Komşuları*, Ankara 1942, s. 76-77, 88; Kâşgarlı, I, 283, III, 60.

²⁹² "Kentler üze çıktımız, burhan evi yıktımız" (Şehirler üzerine çıktık ve puthâneleri yıktık).

gayrı dinler gibi Şâmânî olarak da heykel ve resmi mâbedlerine sokmuşlardı. XIII'üncü asırda Uygurların mâbedini ziyâret eden Rubruck bu tasvirlerle asla tapmadıklarını, sâdece zengin bir adam öldüğü zaman hâtırasına saygı göstermek maksadiyle oğlu, karısı veya başka bir yakını tarafından yapılıp oraya konulduğunu söylediklerini, Moğolların da bu tasvirlerle bayramlarda tâzimde bulunduklarını ve Kıpçakların da evlerinde muhafaza ettikleri idollerin koruyucu ve bereket verici bir kudrete sahip olduğuna inandıklarını²⁹³ anlatmakla Gök-türklerden gelen bir inanışın devam ettiğini belirtir. Gök-türklerin olduğu gibi Müslüman oluncaya kadar Oğuzların ve diğer Türk kavimlerinin tek bir Tanrı'ya inandıklarını da kâfi olarak biliyoruz. Nitekim Kunlar'dan başlamak üzere Şâmânî olan Türkler tek Tanrı yanında başka bir şeye tapmadıkları malûm olduğu için putperestlik Uygurlara aiddir. VIII'inci asırda Manî ve Buda dinini kabûl eden Uygurlar resim ve heykelde çok ileri gitmişlerdir. Turfan hafriyatında pek çok eser ele geçmiştir. Manihaizm ile resim o kadar sıkı birbirine bağlıdır ki İslâm müellifleri bu dinin kurucusunu, resimde mahareti ile tanımışlar ve onu eserlerinde daima *Nakkâş* (ressam) Manî adıyla zikretmişlerdir. Moğol devrinde pek çok Uygur kâtip (*bitikçi*, *bahşı*) ve sanatkâr İslâm dünyasına gelmiş ve resmin canlanmasına tesir etmiştir.

Göçebelerin hayatında ve totemik inanışlarında büyük bir rol oynayan hayvanlar artistik meşgûliyetlerinde de mühim bir yer almış ve onlardan türlü el-ışleri ve mâdenî eşyâ üzerinde yapılmış insan ve hayvan resimleri, mücâdele sahneleri ve heykeller bize kadar intikal etmiştir. *Hayvan resim sanatı* (*Art animalie*) adını alan bu resim Avrupa'da birçok araştırmalara mevzu teşkil etmiştir²⁹⁴.

Çinicilik, isminden de anlaşılacağı üzere menşei Çin olup Türkistan'da ve Selçuklular vâsıtasıyla Yakın Şarkta ve husûsiyle Anadolu'da çok gelişmiş Selçuklu ve Osmanlı âbidelerine zerâfet veren yüksek sanatın çok câzib bir unsuru olmuştur. Türklere mahsus bir yazı sanatı da hârikulâde bir inkişafa mazhar olmuş, büyük hattatlar yetişmiştir. Arap yazısını en sonra kabûl eden Türkler onun sanatında en ileri mevkii almışlardır, ki bu yüksek merhale Osmanlılar devrinde kazanılmıştır. Türk hâkimiyet âlâmeti olan *Tuğra* Selçuklularda ok ve yay işâreti iken sonraları Osmanlılarda yazıya inkılâb

²⁹³ *Journey*, s. 59-80, 14B-149; Marco Polo, s. 75 Penç-kent (Beş-balık)te meydana çıkan güzel insan resimleri için bak. E. Esin, *Turkish Miniature painting*, Tokyo 1960, s. 33.

²⁹⁴ J. Rostovtseff, "Le Centre de l'Asie, la Russie. le Chine et la style animalier", *Prague, Seminarium Konda-kovianum*, I; J. Strzygoski, *TM.*, III; R. Grousset, *L'Empire des Steppe*, s. 42-52, 623-633; A. İnan, "Pazırık hafriyatı", *II. Türk Tarih Kongresi zabıtları*, s. 142, 151.

etmiş ve mimaride ifâdesini bulan incelik ve azamet duyguları yazıda da kendini göstermiştir. Hindistan'da *Hatt-i tuğraî* adı verilen bu yazı üslûbu hakkında Ekber-şâh nâmına *Risâle-i Tuğrâiyye* adlı bir eser de telif edilmiştir²⁹⁵. Bununla beraber bu yazının ok-yay işâretleri veya Osmanlı *tuğra* sanatı ile bir ilgisi yoktur.

c) Müzik

Selçuklu hâkimiyeti ve Türklerin Orta ve Yakın Şark'a gelmeleri güzel sanatların büyük bir kolu olan müziğe de bir canlılık ve çeşitlilik getirdi. Selçuklu devrinde Türk musikisi ordu ve saraylarda, göçebe obalarında, Türk idâresinde çok yayılan tasavvufî birlikte müzik ve sema'(raks)ın âyinlere girmesi dolayısıyla de zâviye(tekke)lerde gelişme imkânı buluyordu. Bir Türk müessesesi olarak sultanların kapılarında *Beş nûbet* (*Nevbet-i Pençgâne*) ve meliklerin kapılarında *üç nûbet* çalınması ordu müziğinin en göze çarpan bir tezâhürü idi. Osmanlı devrinde *Mehter-hâne* adını alan, yüksek hâkimiyet ve azameti temsil eden bu askerî müzik sultanların haşmetini gösteriyordu. Her melik ve emîr de hâkimiyeti ve mevkii nisbetinde bir müzisyen kadrosuna sahip idi. Müziğin hâkimiyet alâmeti vs. ehemmiyeti dolayısıyla sultanlardan meliklere ve emirlere yapılan tevcihlerde menşûr, unvan ve sancak yanında daima bir *tabl* (davul) bulunması sebebi de budur. Halife ve Sultan Sancar, Anadolu'da yaptığı gazalar ve kazandığı zaferler dolayısıyla, Dânişmendli Emîr Gâzî'ye sancak ve meliklik unvanı tefviz ederken kapısında çalınmak üzere bir de davul göndermişlerdi²⁹⁶. Gök-türklerde olduğu gibi daha sonraki hanların önünde de nûbet (nevbet) çalınıyordu. Kâşgarlı Mahmûd "*hükümdar önünde çalınan kûs ve davula Tuğ*" denildiğini, "*han tuğ urdı*" tâbirinin kullanıldığını ve bunun hükümdar nûbet çaldı demek olduğunu söyler. Tuğ'un alem mânâsını ve en büyük Hâkan'ın da "*Tokuz tuğluğ han*" olduğunu da bildirir²⁹⁷. İbn Haldûn "Türk devletlerinde ordunun önünde büyük bir sancak ve tuğ" taşıyan bir *Çalış* ve birçok bayraklar bulunduğunu, tabl ve kûs'un Türkler tarafından kullanıldığını belirtir²⁹⁸.

²⁹⁵ Bak. *Risâle-i Tuğraiye*, British Museum Or. 11834. Türk çinçiliği hakkında bak. G. Migeon ve A. Sakisian, *La Céramique d'Asie - Mineur*, Paris 1923; G. Migeon, II, s. 215-232.

²⁹⁶ Süryanî Mihael, III, s. 237. Beş-nevbet hakkında bak. Quatremère, *Histoire des Mongols*, s. 418-421; Râvendî, s. 460.

²⁹⁷ *Dîvân*, III, s. 92.

²⁹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 108.

Kaynakların sık-sık bahsettikleri nöbet müziği hakkında Abdülkadir Merâgî dikkate şâyân bir malûmat vermektedir. Ona göre, askeri bir millet olduklarından, Türklerin müziği cesâret ve şecâati teşvik edici bir mâhiyettedir. Saray kapılarında Kög denilen makamlara uygun olarak mûsikî âletleri ile nöbet çalınıyordu. Mûsikî âletiyle çalınan Kög ve ağızdan söylenene de Yır (yırla-: şarkı söylemek) denir. Kâşgarlı Mahmûd da birinci ıstılahı şiirin vezni, ölçüsü ve sesin alçalıp yükselmesi, ikincisini de koşma, türkü, gazel ve taganni mânâlarında tesbit etmiştir²⁹⁹. Abdülkadir Merâgî bu makamların Uluğ-kög, Yüriş (yürüyüş), Arslan-çap, Kudatgu, Kulaldı... adlarını alıp, nöbet zamanlarında günde bir tanesi çalınmak üzere, 360 kög'ün mevcut bulunduğu ve Büselik, Uşşâk ve Nevâ makamlarının Türklerin tabiatına uygun geldiğini bildirir. Onun Türklere ait *kopuz, ozan, yatugan, burgu, eğri-keman, balaban, yan-tanbur, sıdırgu...* gibi verdiği bir çok Türk mûsikî âleti de çok mühimdir³⁰⁰. Kaynaklarda *Türk neyi* (Nây-i Türkî), *Türk borusu* (Bûk-i Türkî), *Türk tanburu* (Tanbûr-i Türkî) ve *Bağlama* adlı Türk mûsikî âletleri de kaydedilmiştir³⁰¹. Saraylarda nöbet mûsikî takım ve heyetine *Nevbet-hâne* (Osmanlı'da *Mehter-hâne*) ve çalanlara da *Nevbetiyan* (nöbetçiler) adı veriliyordu. Selçuklu sultanları seferlerinde daima *çetr*, sancak, bayrak ve nöbet-hâne ile birlikte hareket ediyorlardı. Türklerle birlikte İslâm dünyasına gelen birçok hâkimiyet alâmetlerinden, yeni müessese ve usûllerden biri de *çetr* olup hükümdarların başında taşınyordu, ki bunun Türkçe çadır kelimesi olduğu âşikârdır³⁰². XIII'üncü asırda Avrupalı bir tarihçi de, Abdülkadir Merâgî gibi, bu müziğin Türklerin şatâret ve cesâretini arttırdığına ve savaşlarda düşmanın mâneviyatını kırdığına dikkat etmiştir³⁰³.

İbn Batûta'nın nöbet merâsimine dair bir tasviri bizi güzel aydınlatır: “Beylerden her biri kendi askeri, davul ve sancağı ile gelip kendisine tâyin kılınan sağ ve solda mevkiini alır ve bir adım ileri atamaz. Hepsi gelip saflar

²⁹⁹ *Dîvân*, II, s. 3, 13, 107, III, 95.

³⁰⁰ *Makasid ul-elhân*, Topkapı, H. 1726, s. 67a-68b; Rauf Yekta, *Millî tettebbûlar mec.*, III, s. 460-462. Kaynak Türkçe kıtalara *Koşuk* denildiğini söyledikten sonra da güzel bir Türkçe koşma metni verir:

Yâ ilâhî sen bilürsin hâlimi.
Yavuz işdin kışa tutgıl elimi,
'Amelüm yoh günahüm köp korharam
Son nefeste ayırma imânımı.

³⁰¹ Râvendî s. 170, 288; *Câmi al-Tâvârih*, II, 5, s. 81; *Düstûrnâme-i Enverî*, s. 59.

³⁰² İbn Bîbî, s. 120, 520, 592; Quatremère, s. 206-210; F. Köprülü, “Orta-zaman Türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler”, *THİTM*, II, 37-38.

³⁰³ Matthew Paris, *Chronica Majora*, I, s. 127.

kurulunca Pâdişâh atına biner; hareket kûs ve borusu çalınır. Her emîr ilerleyip hükümdara selâm verdikten sonra mevkiine döner. Onları hâcib ve nakîpler tâkip eder. Sultanın, atlarına binmiş güzel elbiseli saz takımı yüz kişiden mürekkeptir. Saz takımının önünde boyunlarına davul asılı on süvari ile ellerinde gayta (*surînâ*) olan beş süvari bulunur. Süvariler bu davul ve gaytaları çalarak durunca saz takımından on kişi şarkı söylemeye başlar. Bunlar nöbeti yaparken yine davul ve zurna çalınarak duraklanır ve saz takımından on kişi teganniye başlar. Bu sûretle on nöbet tamamlanıncaya kadar devam olunur ve kafil konar. Seferde sultanın sağ ve solunda elli büyük emîr, arkalarında alemdarlar, davul ve boru çalanlar ve onları da sultanın köleleri, derecelerine göre tâkip eder. Her emîrin sancağı, davulu ve borusu bulunur. *Emîr-i candâr*, maiyetindeki kimselerle, bu tertibi icrâyâ me-murdur”³⁰⁴.

Selçuklu saraylarında, bu askerî müzik dışında ve günlük eğlencelerden başka, bayram ve düğün şenliklerinde, cülûs ve zafer merâsimlerinde, misâfir hükümdarların ve elçilerin kabûllerinde çeşitli oyunlar ve rakslar ile birlikte musiki büyük bir rol oynuyordu. Bağdad'da Tuğrul-beg'in düğününde başta ihtiyar sultan olmak üzere “*bütün Türk beyleri birlikte türkçe şarkı söylüyor, raks ediyor ve dizlerini yere vurarak kalkıyor ve sıçırıyorlardı*”³⁰⁵, ki bu kayıtlar Selçuklu dansları hakkında ilk bilgimizi teşkil eder. Konya halkı sultanı seyyar köşkler, *mutrip*'ler, *kavval*'lar ve sancaklarla karşılıyor; saray ve şehir süsleniyor, ve bunlara mahsûs musikişinasları (*Mutribân-ı şehîr ve hâss*) birbirine karışıyor, *çeng*, *rebâb* ve *berbat* sesleri içinde cülûs şenlikleri yapılıyor. Selçuklu sarayında müzisyenlerin tâyinine dair bir menşûr bize kadar gelmiştir³⁰⁶. Mahmûd Kâşgarî *böci-kopuz*'u berbat ve *tümrük*'ü de tef karşılığı olarak gösterir³⁰⁷. Moğol hanları da tahta çıkmalarında büyük şenlikler yapıyor, kımız ve çeşitli içkiler ve çalgılar arasında cülûs merâsimleri yapılıyor. Sultanların cülûsları nasıl din adamları tarafından takdis ediliyordu ise eski Türk hâkanlarının tahta çıkışlarında da kamlar (şamanlar) aynı dinî

³⁰⁴ *Seyâhat-nâme*, II, s. 252-253; İbn Bibî, s. 216.

³⁰⁵ İbn ül-Cevzî, VIII, s. 220; Sibî, Topkapı, 2931 (XIII), 455 senesi; Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 215. Gazneli Sultan Mes'ûd'un Türk ordusu ile Tirmiz'de Ceyhun nehrinde, gemilerde kale kütüvalı (muhafız) Kutluğ-tekin tarafından hazırlanan bir eğlence 300 mutrip ve tabl-zen, kadın şarkıcıların sesleri ve kadın-erkeklerin ayaklarını yere vurarak raks etmelerine dair bir eğlenceleri (Bayhâkî s. 282-283) de tarife göre aynı mahiyette ve bu eski Türk raksları olduğunu gösteriyor.

³⁰⁶ İbn Bibî, s. 179-180, 210, 212, 298, 388, 408, 593; Osman Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 37-41.

³⁰⁷ *Divân*, I, 478; III. 133, Besim Atalay tercümesi.

vazifeyi görüyor, dua ediyor ve istikbal hakkında haberler veriyordu. Bu sebeple kamların nüfuzları çok kuvvetli idi³⁰⁸. *Oğuz-nâme*'nin Dede-Korkut ve Irkıl Koca'sı, Çingiz'in Gökçe'si meşhûr kamlar olup, bunlar gâipten haber veriyor. Tanrı'nın yeryüzü hâkimiyetini hanlara verdiğini müjdeliyorlardı. Bu devirde şarkıcı ve rakkase kadınlar eğlencelerde çok rol oynuyor, Melik-şâh Rey'de güzel bir muganniyenin şarkı okuyuşuna hayrân ve kendisine tutkun idi. Şarkıcı ona helâl ve haram arasında bir seçme yapmasını teklif edince Sultan derhal kadını getirterek kadını nikâhına aldı. Rivâyete göre Bağdad düğününde Melik-şâh Türkistan, İran, Suriye, Irak ve Anadolu'dan muganniler getirtmişti. Kardeşi şâir Toğan-şâh'ın hasse muganniyeleri arasında Kâşgarlı bir kız vardı, ki Şarkî Türkistan'ın musikî tarihi çok eski devirlere çıkar³⁰⁹. Şam'da muganniye bir *hâtunun* bir mescit yaptırması onların cemiyetteki mevkileri ve kazançları hakkında güzel bir fikir verir³¹⁰. Tâceddin Pervâne Ankara'da, Harput melikin sarayına mensup bir *mutribe* (şarkıcı) kadın ile yaşıyordu. Selçuklu emîrleri müzikli, rakslı ve kadınlı eğlenceler tertip ediyor; halk da bazı han ve kervansaraylarda kadın okuyucuları dinliyor; danslarını seyrediyor ve eğleniyordu. Büyük bir ticâret şehri olan Sivas halkı, kuşlara vakıf yapacak kadar dindar ve hayır duygusunda ileride olduğu gibi milletlerarası ticârî koloniler şehri olarak eğlenceye ve içkiye de o derece düşkün idi. İslâm müellifleri Anadolu'da eğlence, zevk ve safanın bu derecede olmasını bu ülkenin Zühre (Venüs) yıldızının tesirinde bulunmasıyla izah ederler³¹¹. Hârizm-şâh'ın muganniyesi Çingiz'in eline düşmüştü. Çingiz Han Buhârâ'yı tahrip ettikten sonra Moğollar bir içki âlemi tertip ettiler; şehrin muganniyelerini toplayarak onlara şarkı söyletip dans yaptırıldılar. Kendileri de Moğol usûlünce türkû söylediler. Erzurum'u işgal edince Ilıca sıcak su banyolarında bulunan kadınlara da çengi ve keman çaldırarak aynı şeyi yaptırıldılar³¹².

Hükümdarlar ve saraylar meşhûr musikîcileri topluyordu. Erzincanlı Sirâceddin Ahmed (ölümü 1260), devrin bütün musikî üstadları gibi, zamanın edebiyatına ve tasavvufuna vâkıf idi. Horasan tarzında peşrevleri, ga-

³⁰⁸ Cuvaynî, I, s. 43-44, 207; Rubruck, s. 173. *Oğuz-nâme*, Dede-Korkut ve başka kaynaklarda bu kamların mânevî nüfuzları, duaları ve kerâmetleri hakkında hayli bilgi vardır.

³⁰⁹ İbn ul-Cevzî, VIII, s. 73; *Siyâset-nâme zeyli*, s. 28; 'Avfî, *Lubâb ul-Albâb*, s. 48.

³¹⁰ İbn Şeddâd, *Şam kısmı*, s. 146.

³¹¹ İbn Bibî, s. 473. 558; Ahmed Eflâkî, trc. Cl. Huart, I, s. 185, 193, 211, 229; Zekeriyâ Kazvinî, *Âsâr*, s. 530, 537, 538. Sinop eğlenceleri ile çok tanınmış olduğu için kaynaklarda *Ceziret ul-uşşak* adını almıştı (*Resmî vesikalar*, s. 159-162).

³¹² Cuvaynî, I, s. 80; Nesevî, Fr. trc. Houdas, s. 71; V. de Beauvais, bahis 141.

zelleri ve terennümleri vardı. Bu şöhreti dolayısıyla Melik Eşref'in dâveti üzerine Şam'a gitmiş; eserlerinden çaldığı parçalar hükümdarı ve saray musikî heyetini hayran bırakmıştı³¹³. Mardin Artukluları sarayında Çengi lâkabiyle şöhret bulan Kara-toğan oğlu Mehmed, XIII. asır sonlarında Mısır sultanı Nâsir tarafından Kahire'ye dâvet edilmiş ve sarayda musikî öğretimi ile vazifelendirilmiştir. Mardin hükümdarının kölelerinden Ali de Mısır sultanının arzusu üzerine ona hediye edilmişti. Sultanın ölümü üzerine kederinden udunu ve diğer musikî âletlerini kırmış idi³¹⁴. Devrin hükümdarları arasında musikî nazariyatı ve tatbikatında şöhret kazananlar da vardı. Hârizm-şâh Tökiş ile son İlhanî hükümdarı Ebu Sa'îd Bahadır Han bunlardan idi³¹⁵. Erzincan'da emîrin dâvetinde bulunan İspanyol elçisi Klaviyo köşkün (sarayın) çok güzel ve zevkle döşendiğini, salonda bir fıskiye olduğunu, yemekte sâzendelerin çalgı çaldığını, şehrin ileri gelenleri ile birlikte içki içildiğini, herkesin yemek için bir bıçağı ve bir tahta kaşığı bulunduğunu söyler³¹⁶.

Selçuklu devrinde tasavvufun çok yayılması da musikînin gelişmesine âmil oluyordu. Anadolu'da Mevlevî ve Ahi zâviyelerinde, eskisinden fazla musikî ve *semâ*, (raks) bir vecd unsûru olarak âyinlere girmişti. Anadolu'da mevcûdiyetini meydana koyduğumuz geniş müsâmananın da müziğin inkişâfında ve tarîkat âyinlerinde bir unsur hâline gelmesinde büyük tesiri olmuştur. Bununla beraber Mevlevî kaynakları Konya'da musikî ve *semâ*'ın âyinlere girmesine yine de bir muhalefet olduğunu belirtirler. Devrin âlimlerinden Şemseddin Mardinî tanburu baş ucunda tutar, onun Allahı *senâ* eylediğini ve musikînin meşrû olduğunu söylerken Tâceddin de aksine Konya kadılığını, halk arasında yaygın bulunan *Rebâb*'ın yasak edilmesi ile kabûl edeceğini ileri sürüyordu. Konya'da bu türlü dedikodulara karşı müzik ve *semâ*'ın cevâzına Şer'î mahkemeden bir hüküm alındığı da rivâyet ediliyor. Türkistan'da daha evvel *semâ* ilâhî cezbenin galebesi hâlinde makbul sayılıyordu. Mutasavvıf Şahâbuddin Suhreverdî de müziğe cevaz verirdi³¹⁷. Haçlılara karşı cihâda nefsin vakfeden Atabeg Nûreddin Mahmûd, çok koyu bir dindar olduğu için, ordugâhında müzik ve *semâ*'a müsâmaha göstermiyor, şarap içmeğe müsaade etmiyordu. Karargâhı mutlak bir sükûn içinde idi.

³¹³ Zeyl *Mir'at uz-zamân*, Ayasofya No: 3146, 214b.

³¹⁴ İbn Hacer, III, *Durar*, s. 77, 265.

³¹⁵ Sibt, *Mir'at*, XIV. 405 yılı; İbn Kesir, XIII. s. 22, İbn Hacer, *Durar*, I, s. 501.

³¹⁶ Ö. R. Doğrul, *Kadis'ten Semerkant'a seyahat*, s. 90, 92. Eskiden Türkler boynuzdan yapmış kaşık kullanıyorlardı (*Divân*, I, s. 504).

³¹⁷ Ahmed Eflakî, trc. Huart, I, s. 83, 193, 325, II, s. 244; İbn Batûta, I, 313, 340; *Raşahat tercümesi*, İstanbul 1256, s. 22-23; *Avârif ul-maarif*, bahis XXXIII.

Daimî sûrette Kur'an okutur ve dinlerdi³¹⁸. Buna karşı Erbil hükümdarı Muzaffereddin Gök-böri dindar olduğu ve Peygamber aşkı ile tutuştuğu halde müziğe ve semâ'a da çok düşkün idi ve bizzat semâ ederdi. İmam Malik Kur'an'ın müzikal bir sesle dahi okunmasını menederken tasavvufun ilmini ve fikriyatını yapan Gazâlî musikiyi dinî bir vecd unsuru olarak kabul ediyordu. Müziğin rûh üzerinde bu tesirini hesap eden Türkler Edirne Dâr üş-Şifâ'sında akli hastaları konser ile tedâvi ediyorlardı. Osmanlı müziğinin yükselmesinde tekkeler çok büyük rol oynadı. Nitekim Avrupa'da da kilise aynı tesire sahip bulunuyor; buna mukabil, şeytanî tesirleri izâle maksadıyla akıl hastalarını döğüyorlardı. İbn Haldûn, çok isâbetli bir görüşle;: "*mûsikî medenî yükselişin son ve sükûtun da ilk sanatıdır*" der³¹⁹. İslâm musikîsinin en büyük üstadı olan Fârâbî(870-950)'nin eserlerinde, doğduğu ve büyüdüğü Türkistan muhitinin müzik tesirleri elbette mevcut idi. Musikiye ait eserlerinde, riyâziyeci ve fizikçi sıfatiyle, ilk defa, ses ve musikînin fizikî ve fizyolojik esaslarını meydana koydu; çalgılar hakkında etraflıca tetkiklerde bulundu. Onun ilim ve felsefe yanında musikîde bu kudreti kazanmasının bir sebebi de yalnız nazariye değil ameliyede de bir üstad oluşu idi. Piyanonun ilk şekli sayılan kanun da Fârâbî'nin icadı idi. İbn Hallikân'ın rivâyetine göre Şam'da Seyfûddeve'nin huzûruna, daima olduğu gibi, Türk kıyâfetiyle ve çok mağrûr olarak girer. Hazır bulunanlar bu davranışını garip karşıarlardı. Seyfûddeve kendisine musikî bilip bilmediğini sorar; Fârâbî konuşmaya başlar; herkes hiç işitmedikleri bilgi ve hakikatleri duyunca hayrette kalır ve not tutmağa koyulurdu. Daha sonra çıkardığı musikî makinesini kurar, meclislikiler gülmeğe başlar; âletini söküp başka tarzda tekrar kurar; bu sefer herkes ağlar; bir daha bu ameliyeyi yapınca herkes uyur imiş³²⁰. Ortaçağ Avrupalıları Muhammed bin Tarhan bin Uzluğ el-Fârâbî el-Türkî'nin musikiye dair eserlerini de tercüme etmiş ve kullanmışlardı. Onun Avrupa'da tesiri XVII'inci asra kadar devam eder. O, rebâb'ın tellerini taksim ederek onu uda yaklaştırmıştı³²¹. İbn ün-Nedîm İbn Tarhan adlı eski bir Türk musikişinasından bahseder ve onun eserleri arasında "*Tanburcu muganniler*" hakkında bir kitabı olduğunu söyler, ki adı İslâm müzik tarihinde eski devre

³¹⁸ Süryanî Mihael, III, s. 353.

³¹⁹ *Mukaddime*, II, s. 351, 355.

³²⁰ *Vefeyât*, II, s. 102.

³²¹ H. G. Farmer, "Musikî", *İA*, s. 681; aynı müel., *Legacy of İslâm*, s. 370-371; Rauf Yekta "Klasik Türk Müziği hakkında", *Encyclopedie de la musique*, V, s. 2945-3065; Carra de Vaux, *Penseurs de l'İslâm*, IV, s. 372. F. Köprülü'nün belirttiği üzere bu mühim tedkikinde R. Yekta Türk Musikisinin Ermeniler ve Cenup Slavları üzerindeki tesirini ele almamıştır, *TM*, I, s. 296.

mensup başka bir Türk musikişinasının mevcûdiyetini meydana kor³²². Fârâbî ve başka İslâm musiki üstadlarının fikirleri yanında bir kısım musiki âletleri de Şarktan Avrupa'ya intikal etti. Bunlardan *al-ud*'dan *lute*, *kitara*'dan *guitare*, *rebâb*'dan *rebec*, *nakkare*'den *naker* Avrupa'ya malolan başlıca müslüman müzik âletleridir³²³. Balkanlardan başka diğer Şarkî Orta Avrupa kavimlerinin de Türk halk müziğinin tesirinde kaldıklarını ve bu sebeple de kopuz (kopsa) kullandıklarını burada hatırlatmak yerinde olur³²⁴.

Türk Halk edebiyatı gibi zengin olan Türk halk müziği de büyük Türk muhâceretiyle birlikte bir yandan Orta Avrupa'ya kadar yayılırken, öte yandan da İslâm dünyasına giriyordu. XIII üncü asırda Kumanlar (Kıpçaklar) Balkanlardan Aral gölüne kadar geniş bozkırlarda ve ovalardaki yurtlarında ve obalarında *kımız* (*cosmos*) içiyor, kopuz çalıyor, dans ediyor ve eğleniyorlardı³²⁵. Bu devirde Macaristan'da bile Kumanca konuşuluyordu. Bu Şâmânî, Müslüman ve Hristiyan Kıpçaklar şimalde, Oğuzlar da cenup İslâm ülkelerinde henüz büyük kitleler halinde göçebe hayatı yaşıyordu. Bunlar da kadınlı-erkekli toplantı ve eğlencelerinde *kımız* içiyor, *kopuz* çalıyor; *Oğuz-nâme* ve Dede-Korkut destanlarından da parçalar okuyorlardı. Mısır Memlûk sultanları da Kıpçak oldukları için saraylarında *kımız* içiyorlardı. Kopuz ve kımızın Anadolu'da kullanıldığını Yunus Emre, Yazıcıoğlu *Selçuk-nâmesi* ve başka müellifler bildirmektedir³²⁶. Buna mukabil din uğrunda cihâd yapan gâzîler asla içki içmez; Dânişmend-nâme ve Battal Gâzî gibi dinî destânları okurlar, vecdlerini artırıyorlardı. Ordularda askerler de halk müziğini kullanıyorlardı. Gazneli Mahmûd'un askerleri Hotan melodilerine göre şarkı söylüyorlardı³²⁷. Türkistan'da Türklerin *öleng* adı verilen bir şarkıları vardı. Düğünlerde kızlar, gelinin odasında damadın vasfında şarkı olarak söyler ve gelinin burada raks etmesini câiz görüyorlardı³²⁸.

Gök-türkler beşinci ayda millî ve dinî bayramlarını yaparken Tanrı'ya çok miktarda koyun ve at kurban eder; *kımız* içer, şarkı söylerlerdi. Selçuklu devrinde İranlıların *H'ân-i yağma* ve Türklerin *toy* ve *şölen* adını verdikleri umûmî ziyâfetlerin menşei de bu idi. Hükümdarın sofrasını yağmalattığı toy

³²² *Fihrist*, s. 222.

³²³ Bak. H. C. Farmer, *The Legacy of İslâm*.

³²⁴ Bak. A. Caferoğlu, *Ülkü mecmuası*.

³²⁵ Rubruck, s. 11, 62-67.

³²⁶ Bak. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı*, Ozan ve Kopuz makaleleri; Makrîzî, *K. Sulûk*, nşr. M. Ziyâde, I, 607, 636.

³²⁷ Barthold, *Turkestan*, s. 273 ('Utbi'den).

³²⁸ T.M, IV, s. 202.

an'anesi Anadolu Selçuklularında da mevcut idi³²⁹. Gök-türkler tapınaklarında zafer için dua etmeden sefere çıkmazlardı. Bu bayramlarda kam (şaman)lar dua ve dinî müziği idâre ediyorlardı ve Uygur râhipleri iyi müzisyen olarak şöhet yapmışlardı. Kırgızlar yılbaşında çalgılı ve rakslı bir toplantı yaparlar; onlardan biri (kam) baygın bir hâle gelir ve yılın nasıl geleceği hakkında kehânette bulunurdu. Bu mutasavvıfların zâviyelerdeki müzik ve semâ'larına benzer ve İslâmî şekle girerek tesirini gösterir. Çin imparatorları, sık-sık, Gök-türk kağanlarına müzisyenler hediye ediyorlardı. 733 yılında Huttalan Yabgusunun kadınlardan mürekkep bir orkestrası vardı. Gök-türk hükümdarı Tung Yabgu, 630 yılında, Balasagun yakınında, Çinli Budist hacısını ordugâhında kabul etmiştir. Hacı otağ ve ordunun haşmetli olduğunu tasvir etmiştir. Başka elçilerin de bulunduğu ziyâfette içki ve “kulakları okşayan ve kalbe ferahlık veren” orkestra sesleri yemeğe neş'e katıyor; koyun butları, kızartılmış buzağılar, pirinç pastası, çeşitli tatlılar ve meyveler bulunuyordu³³⁰.

Selçukluların Yakın-Şark'a getirdikleri bir çok kültür unsurlarından biri de temsil sanatı idi. Selçuklu ordusunda askerler Bizans imparatoru I. Alexis(1081-1118)'in hastalığı söylentilerini ve bu sebeple sefere çıkamamasını korkaklığına bir bahâne sayıyor ve bu münâsebetle ordugâhda: “ortada yatağında yatan imparator, başucunda doktor ve etrafında acele ile koşuşan hasta bakıcıları birer kişi ile temsil ediliyor; onu gülünç bir mevkîe sokuyor; irticalî sözler söylüyor; imparatoru alay mevzuu yaparak kahkaha ile gülüyor ve böylece eğleniyorlar idi”³³¹. Sanat bakımından olduğu kadar Haçlı seferleri neticesinde Türklerin Orta Anadolu'ya çekildiği bir zamanda bile Bizanslılara karşı bakışlarını tesbit bakımından da bu hâdise pek mühimdir. Tiyatronun ilk şekli olan bu temsillerin Moğol devrinde Uzak-Şarkta mevcûdiyeti de Türklerin Anadolu'ya gelmeden bu sanata sahip olduklarını gösterir. Gerçekten bir kaynağa göre Hitay'dan hiç bir kimsenin görmediği oyunları oynayan oyuncular (*la'abân*) gelip *perdeden çıktılar*; bunlar her milletin kıyâfetine girmişlerdi. Bunlardan birisi de aksakallı, başında sarığı kıvrılmış ve atın kuyruğuna bağlanmış olarak çıkarılmıştı. Bununla Moğol askerlerinin müslümanları memleketlerinden bu sûretle çıkardıkları temsil ediliyordu³³². Uygur hanı Çin sefirini eğlence ve ziyâfetlerden sonra saraydaki tiyatrosuna

³²⁹ Bak. Aksarayî, s. 86; İbn Bibî, s. 177; yine Bak. Bölüm IV, 6; Toy kelimesi için *Quatre-mère'in Moğol tarihi*, s. 139; Marco Polo'da *toy* kelimesi kullanmıştır.

³³⁰ St. Julien, *Documents*, s. 25, 29, 52, 58, 180; E. Chavannes, *Documents*, s. 120, 144, 168, 192, 194; *Huen trang*, trc. st. Julien, s. 63; Rubruck, s. 141, Gitar çalanlar der; Gerdizi; nşr. Barthold, s. 87. O. Turan, *Cihan hâkimiyeti*, I. s. 64-69.

³³¹ Anne Comnène, *Alexiade*, III, s. 188.

³³² Cuveynî. I, 163-164.

götürmüştü³³³. Başbalık şehrinde oturan Uygur hanı, 681 yılında gelen bir Çin elçisini, askerî bir bando ile kabul etmiş; akşamleyin kendisini sarayındaki bir temsile (tiyatro'ya) götürmüş; ertesi gün de bir gezinti tertip edip göl kenarında çalan orkestranın güzel seslerini dinletmişti. Arslan han nihâyet sefiri şehirde gezdirmiş ve mühim binâlar arasında bir kaç asır önce inşâ olunmuş bir Buda tapınağı da göstermiş³³⁴. Bu durum Orta Asya'da mevcûd sahne san'atlarının, Selçuklu devrinde, büyük insan kitleleri ve pek-çok müesseseler ile birlikte Yakın-Şarka ve husûsiyle Anadolu'ya nasıl geldiğini ve Moğol devrinde Uygurların millî an'aneleri ne derece kuvvetlendirdiğini göstermektedir. Filhakika Erbil hükümdarı Muzaferreddin Gök-böri meşhûr Mevlîd âyîn ve merâsimlerini aynı zamanda şenlikler ile birlikte kutluyordu. Bu münâsebeyle her yıl Muharem'den Rebî ul-evvel ayı başlarına kadar İslâm beldelerinden âlimler, sûfiler, vâizler, hâfızlar, şâirler ve çok kalabalık bir halk Hazreti Muhammed'in doğum gününde ihtifale katılıyordu. Zira etraf ülkelerden gelen herkes Gök-böri'nin derin imânından ve peygamber aşkını yücelten muhteşem âyîn ve bayramların hayırlı olmasından emîn buluyordu. Bu dindar hükümdar merâsimlerden önce dört-beş katlı yirmiden fazla ahşap "*Kubbe*" inşâ ederken emîrlere ve yüksek zevâta da husûsî kubbeler yaptırıyor; bunlar çok güzel olup çeşitli ve kıymetli tezyinat ile süsleniyordu. Her kubbeye mûsikî hey'etleri, oyuncu ve "*Erbâb ul-hayâl*" takımları yâni *sahne san'atçıları* kalıyordu. M. Gök-böri her gün ikindi namazından sonra kale kapısından meydan yakınında bulunan Hânekâh arasında kurulu kubbelerden birine inip mûsikî dinler ve hayâl oyunlarını zevkle temâşâ eder, Hânekâh'da tarîkata göre icrâ olunan *semâ'a* sabaha değin kalır ve namazdan sonra kaleye yâni saraya dönerdi³³⁵.

Selçuklu ordusunda, XII. asır başlarında mevcûdiyetini gördüğümüz temsil oyunu ve sahne san'atlarının Türkiye'de yaygın olarak devam etmesi tabîî idi. Sultan Alâeddin Keykubâd, düğün, bayram ve zafer merâsimlerinde, Anadolu'dan başka komşu ülkelerden de takım-takım san'atkâr, sahne oyuncularını (*la'âbân*), şîrîn hokkabazlar ve çalgıcılar mesleklerinin bütün inceliklerini icra ediyorlardı³³⁶. Selçuklu Sultanı zamanında Türkiye'de, hîr-fet sahipleri arasında, *maskaralık* ile hayatını kazanan meşhûr bir şahıs vardı. Keykubâd'ın ölümünden sonra hayranları kendisine Moğol imparatoru Oktay Kaan'a gitmeyi tavsiye ettiler ve onu topladıkları harçlık ile Moğolistan'a gönderdiler. Üç yıl süren yolculuktan sonra hana varmış ve büyük bir

³³³ Schott, *Zuvriguren frage*, s. 43-50; S. Maksudî, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 322.

³³⁴ Schott, *Zuvriguren frage*, s. 43-50; S. Maksudî, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 322.

³³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât ul-A'yân*, I, s. 552.

³³⁶ İbn Bîbî, s. 298.

mikdarda para sâhibi olmuştur³³⁷. Sultan Veled bir kıt'asında "gök ile yerleri çadır ve insanları da bu çadır içinde oynayan kuklalar (*lu'betân*) gibi" yâni gölge oyununa (*hayâl-i zill*) benzetmektedir³³⁸. Zira Karagöz, orta oyunu ve kukla gibi sahne san'at ve oyunları kadîm Orta Asya'da, Türk-İslâm dünyasında ve Osmanlı imparatorluğu ülkelerinde ne kadar yaygın bulunduğunu ve yaşayan dil ve edebiyatın da ne derece malı olduğunu biliyoruz. Bu sahne san'atları modern bir tiyatro hâline gelmemiş ise de Türk zekâsı, kültürü ve cemiyet hayatında çok mühim bir rol oynamış veya millî rûh ve san'at ihtiyacını nasıl aksettirdiğini göstermiştir³³⁹. İptidaî devirlerde dinî bir mâhiyette bulunan, muahhar zamanlarda ve nihâyet İslâm çağında, Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının tertip ettikleri sürgün avları artık dinî mânâsını kaybetmiş; askerî bir spor veya manevra olarak asırlarca rağbet görmüştür. Top oyunlarına, *Çevgen* spor ve eğlenceleri yanında satranca da çok düşkün buluyorlardı³⁴⁰.

³³⁷ Cuveynî, *Cihân-guşâ*, I, s. 185-186.

³³⁸ Sultan Veled, *Divân*, nşr. F. N. Uzluk Ankara, 1941, s. 275-. F. Köprülü, "Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, sayı XXVII, s. 456; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 156.

³³⁹ Bu münâsebetle S.E. Siyâvuşgil'in Karagöz ve A. Bambacı'nın "On ancient Turkish dramatic performances" (*Aspects of Altaic civilisation*), s. 87-121.

³⁴⁰ O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 27-32.

VIII. BÖLÜM
TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİNİN
İNKİŞAFI VE İNHİTATI

1. Selçuklular Hakkında İslâm Mütefekkirleri

Türkler Selçukluların rehberliğinde İslâm dünyasının hâkimiyetini ellerine aldıkları zaman ilim ve felsefe devam etmekle beraber, İslâm medeniyeti ve kavimleri inhitata başlamış ve hattâ içte ve dışta cereyan eden hâdiseler ile ciddî bir buhrana da düşmüşlerdi. Müslümanlar Emevîler zamanında büyük fetihlerini yapmışlar ve Abbasîler zamanında da Yakın-Şark, Orta Asya ve Eski Yunan'ın kültür unsurlarını, hârikulâde bir sür'at ve kudretle, yuğurup yeni ve yüksek bir *İslâm medeniyeti* sentezi vücûda getirmişlerdir. Fakat X'uncu asırda Eski İran'ın *dualist* ve *Mazdakçı* fikirleri müfrit Şi'î hareketleri halinde İslâm dünyasını kemirmeğe başlamış; büyük zenginler ile fakir kitleler arasında husûle gelen iktisadî tezad ve uçurumlar da müfrit cereyanları besliyerek birbirine düşman zümreler meydana çıkarmış idi. Bu temâyülleri istismar eden Şi'î-Fâtîmî hilâfeti Mısır'da kurduğu propaganda teşkilâtı ve *dâî*'leri ile mevcut cereyanları kışkırtıyor; siyasî ve içtimai nizâmı yıhmağa çalışıyordu. Siyasî iktidarını kaybeden Bağdad Abbasî halîfeliği tam bir acz içerisinde bulunuyor ve hattâ bizzat Şi'î Buveyh oğullarının tahakkümü altında eziliyordu. İslâm âlemi bir çok Sünnî ve Şi'î devletler halinde parçalanmış olup bunlardan hiç biri İslâm dünyasını iç ve dış tehlikelere karşı koruyacak bir kudrette değildi. En kuvvetli gözüken iki sünnî Türk devletinden biri Türkistan'da Karahanlılar daha yeni İslâmiyeti kabul etmiş olup uzak bulunmakta ve ancak Şarktan gelen istilâlara karşı koymakta idi. Horasan'da ve Afganistan'da yerleşen Gazneliler de Hindistan fetihleri ile meşgûl bulunuyordu. Böylece artık İslâm medeniyeti ve kavimleri hayâtiyetlerini kaybetmişler ve buhrana sürüklenmişlerdi. Bu durumda Hristiyan dünyası da, fırsattan faydalanarak, müdafaadan taarruza geçmiş bulunuyordu. Gerçekten Bizanslılar Toros dağları ve Erzurum hattı üzerinde bulunan kuvvetli hudut (*Sugur*, 'Avâsim, Türkçe *Uc*) teşkilâtını yıkmışlar; Şimalden Azerbaycan'a, Cenuptan da Antakya ve Urfa'ya kadar eski İslâm ülkelerini

işgal etmişler; buralardaki Müslümanları öldürmüşler ve hattâ Kudüs ve Bağdad'ı istilâ tehdidi altına almışlardı. İspanya'da Müslümanlar siyasi birliği kaybederek ric'ate başlamışlar ve Akdeniz'de de hâkimiyeti tedricen Hristiyanlara kaptırmışlardı. İbn Haldûn'un zarîfâne bir istihzâsına göre üç asır kadar Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremiyen Hristiyanlar, X'uncu asrın ikinci yarısından sonra, artık Akdeniz'i ve bu denizin Sicilya, Girit ve Kıbrıs gibi büyük ada ve üslerini hâkimiyetleri altına almağa başlamışlardı. Sicilya'da ibtidaî ve barbar Normanlar medenî Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurarak onların ilim ve kültüründen, âlim ve mütahassıslarını hizmetlerine alıp faydalanırken, tamâmiyle bir İslâm ülkesi olmuş bulunan Girit'de Müslümanlar imhâ ediliyor, Bizanslılar Normanların akıllı ve musâmahakâr siyâsetlerinden mahrum bulunuyorlardı. İslâm dünyasının bu zaafı dolayısı ile, Türkistan'da Karahanlılar henüz Müslüman olmadığı bir zamanda Uygurlar Manihaist dindaşlarını tâkip eden Sâ mânîlere karşı kendi memleketinde bulunan Müslümanları öldürmek ve câmilerini yıkmak tehdidini yapıyor ve Mâverâünnehir'deki Mani dini mensuplarını himâye ediyordu¹. Yüksek devlet erkânı musevî olan ve halkı da şâmânî, müslüman ve hristiyan bulunan Hazarlar da bir Yahudi havrasının yıkdırılması dolayısıyla İtil şehrinde müslümanlara aid câminin minârelerini yıkmak ve müezzinlerini öldürmek tehdidi ile mukabele edebiliyordu². Halbuki Halîfe Mehdi zamanında Semerkant Abbasî vâlisi Uygurları mağlûb edebilmiş bulunuyordu³.

Selçuklulardan önce İslâm dünyası içeride siyasi, dinî ve ideolojik parçalanma ve mücâdeleler ile ağır bir buhrana uğramış; dışarıda da Hristiyan Bizans ve Avrupa'nın taarruzlarına maruz kalarak devamlı bir ric'ate başlamış bulunuyordu. Böylece bir perişanlık ve ümitsizliğin hüküm sürdüğü bu devrede, yâni X'uncu asır ortalarından XI'inci asır başları arasında idi, ki Mâverâünnehir'in ötesinde İslâmiyet sür'atle yayılıyor; İdil (Volga) Bulgarları (Türkleri) gibi onlardan bir müddet sonra da Talas (Taraz) ve Sır-derya boylarında büyük Karluk ve Oğuz kavimleri İslâm dinini kabûl ediyordu. Nitekim İslâmiyetin bu yayılışından önce: "*Türkler cesâret ve şecaatte başka kavimlere üstün olduğu*" cihetle İslâm dünyasının hudutlarında gayri müslimlerle cereyan eden savaşların en şiddetlileri Türkler ile vukûbuluyordu⁴. İslâm

¹ İbn un-Nedim, *Kitâb ul-Fihrist*, Kahire 1348, s. 472.

² İbn Fazlân, s. 35 ve 45; Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, s. 369.

³ Bak. "Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", nşr. Minorsky, BSOAS, XII2 (1948), s. 282.

⁴ İstahrî, BGA, s. 290-292; İbn Havkal, nşr. J. H. Kramers, s. 457-469.

dünyasının sarsılması ile Türklerin bu dine girişleri aynı zamana rastlıyor, ilahî kader İslâm dünyası ve Türk milletine şanlı devirler nasip ediyordu. Filhakika şimdi büyük Türk kitlelerinin İslâmlaşmaları ile yalnız İslâm dünyası bu çetin savaşları bertaraf etmekle ve hattâ Bizans'ın giriştiği Haçlı istilâlarından kurtulmakla kalmıyor, onlar sâyesinde yeni bir kudret de kazanıyordu. Esâsen İslâm dünyası Bizans karşısında olduğu gibi Şâmânî Türklerle karşı da cihâdı, daha evvel Müslüman olmuş Türkistan Türkleri ile yapıyordu. Mâverâünnehr Türklerinin cihâd uğrunda vücûda getirdikleri medenî tesisler ve ribâtlar X'uncu asır coğrafyacılarını hayran bırakacak mâhiyette idi ve bu hususta İslâm eserleri çok zengin malzeme vermektedirler.

İşte halifelerin ordularında hudutları müdafaa eden ve gâzilerin en mühim bir kısmını teşkil eden Büyük Türk kavminin şimdi kitle halinde İslâm dinine girdiği haberleri İslâm dünyası merkezlerinde yeni ümitlerin belirmesine sebep oluyor; Şarktan gelecek Fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına dair bir inanış doğuyor ve bu husûsu teyid eden bir takım hadîsler, büyük evliyâ tebşirleri ve çeşitli rivâyetler yayılmağa başlıyordu. Türkler ile alâkalı çeşitli hadîsler arasında Tanrı'nın: *"Benim Türk adını verdiğim ve Şarkta iskân eylediğim bir ordum vardır; bir kavme gazablandığım zaman onları o kavim üzerine (hâkim kılarım) saldırtırım"* gibi bir Kudsî hadîsi bu devir ile alâkalı olup çok yayılmıştır⁵. Artık Türkler aleyhinde olanlar değil lehdeki hadîsler rağbette idi. Kâşgarlı Mahmûd eski râvilerini kaydetmekle beraber bu hadîse Selçuklular zamanında yazdığı eserinden daha eski kaynaklarda henüz rastlanmamıştır. Lâkin İstanbul'un fethini müjdeleyen meşhûr bir hadîs gibi Selçukluların zuhûrundan önce başka bir hadîsin meydana çıkması çok dikkate şâyandır. Gerçekten X'uncu asır müellifi coğrafyacı Mukaddesî, Buveyhîlerin İslâmiyete yaptıkları fenalıklardan bahsederken, Hazreti Peygamberin: *"Horasan'da güzel yüzlü ve Arap olmayan, hakîm bir insan çıkacak; adı benim gibi Muhammed olacak ve Buveyhîlerin tahakkümüne nihâyet verecektir. Horasan'da büyük Darvazâr'a kadar fetihler yapacak, tek silahlı kalıncaya kadar kılıcı bırakmayacak; İran, Irak ve Mekke hutbelerinde adı okunacaktır"* hadîsini rivâyet etmiştir⁶. Tuğrul-beg'in islâmî Muhammed adını taşıması, Horasan'da meydana çıkıp devletini kurması, Buveyhîleri ortadan kaldırması ve bütün Yakın Şark'a hâkim olması dolayısıyla, haklı olarak, bu hadîs ile kendisinin kastedildiği kanaati yerleşmiş idi. Nitekim Halife Memûn'un (813-833), Abbasîlerin en parlak zamanında, bu sülâlenin âkıbeti hakkında Zâbulistân

⁵ Kâşgarlı Mahmûd, I, s. 294. Aksarâyî, s. 51 not; *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I.

⁶ *Ahsen ut-takâsim*, B.G.A., s. 472.

emîrinin müneccimine sorduğu rivâyet edilen sorunun cevabı da bu mânâda tefsir edilmişti. Filhakika bu kehânete göre Şimal-Şark'tan zuhûr edecek Türkler Deylemlî (Buveyhî)lerin tahakkümüne nihâyet verdikten sonra Irak, Suriye ve Rûm'a (Anadolu'ya) sahip olacaklardır⁷. Böylece Selçukluların henüz İslâm dünyasına hâkim olmalarından evvel Türklerin tarihî rolleri tebşir edilmişti. Râvendî'ye göre Tuğrul-beg Hemedan'da Baba Tâhir'in duasını aldı; şeyh sultana ibriğinin kırık kapağını verdi ve sultanın parmağına taktı: *"İşte bunun gibi dünyanın hâkimiyetini senin eline verdim"* dedi. Sultan bu halkayı muharebelerde taşırdı⁸. Bu Irkıl Koca'nın Oğuz Han'a ve Gökçe'nin Çingiz Han'a dünya hâkimiyetini müjdelemelerine benzer; burada sadece şaman yerine şeyh olmuştur. İşte İslâm dünyasının bu buhranlı zamanında Türklerin kitleler halinde İslâm dinine girmeye başlamaları bu türlü hadîs ve rivâyetlerin yayılmasına âmil oluyor ve Sünnî müslümanlara yeni bir ümit ve inanç kaynağı teşkil ediyordu.

Türklerin İslâmlaşması ile uyanan ümitler yalnız Hazreti Peygamber'in hadîsleri, evliyâ kerâmetleri ve nücûmî kehânetlere dayanmıyor; aynı zamanda Müslümanların eskidenberi Türkleri iyi tanımaları neticesi idi. Filhakika Araplar Sasanî İmparatorluğunu kolaylıkla yıktıkları halde Orta Asya'da Türklerin şiddetli savaşları ile karşılaşmışlardı. Cihâdın farz kılınmış olmasına rağmen *"Türkler size dokunmadıkça siz de Türklerle dokunmayınız"* hadîsinin bu sıralarda fazla yaygın bulunması ile bu savaşlar arasında yakın bir alâka gözüküyor. Müslümanlar Selçuklulardan önce Türkleri yakından tanımışlardı. Halife Mu'tasım (833-842) zamanında halifelik ordusunun esasını Türkler teşkil ediyor; Sâmerrâ şehri onlar için kuruluyor ve çeşitli gazalardan zaferlerle dönen Türkler çok seviliyordu. Emevîler zamanında meydana çıkan Arap milliyetçiliği Arap olmayan Müslümanları *Mevâlî* (azadlı köle) yâni Araplar sâyesinde Müslüman olmuş diye hakîr görüyor ve hânedan Arap olmayan Müslümanların *Şu'biyye* adı verilen mukabil milliyetçi veya İslâm müsâvatçı cereyanlarla yıkılışından sonra Abbasîler devrinde gerçek bir müsâvilik fikri yerleşmiş bulunuyordu⁹. Büyük Arap mütefekkeri Câhiz'in Türklerin yüksek ahlâk, fazilet ve kahramanlıklarına dair *Fezâil ul-*

⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, İstanbul 1275, II, s. 226; Barthold, bu kehâneti biraz yanlış tefsir eder (*İslâm Medeniyeti tarihi*, İstanbul 1940, s. 99); Z.V. Togan, *Tarihde Usûl*, İstanbul 1950, s. 85; O. Turan, *Türkler ve İslâmîyet*, s. 469-472. Abbasîler zamanında Türklerin Arapları kendi çöllere süreceğine dair bir hadîs de İbn Sa'd'ın *Tabakat*'inde meydana çıkar.

⁸ Râvendî, s. 99.

⁹ Bak. Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, IV, s. 249-258; F. Köprülü (Barthold), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 168-176.

Etrâk veyahüt *Menâkıb-ut-Türk* adlı risâlesi bu devirde onlara karşı duyulan takdir hislerine tercüman oluyordu¹⁰. İslâm dünyasında Abbasî ordularından sonra da Sâ mânîlerin, Buveyhîlerin ve hattâ Fâtımîlerin ordularını da ekseriyetle Türkler teşkil ediyor; hudud gâzileri arasında da çok Türk bulunuyordu. Bu sebeple Müslümanlar yakından tanıdıkları ve samimi sünni olduklarını bildikleri Türklerin İslâmiyeti kabûlünü memnûniyetle karşılıyor ve içinde bulundukları buhran dolayısıyla fâti h Türkleri ümitle bekliyorlardı.

Selçuklu hâkimiyeti ve bu devirde İslâm medeniyetinin kazandığı hayâtiyet hakkında gördüklerimiz İslâm dünyasının bu ümitlerini boşa çıkarmış değildir. Gerçekten Tuğrul-beg zamanında Deylemlilerin zulmünden, neseblerinin meçhûl ve uydurma olduğundan bahseden İbn Hassûl, Selçukluların *Afrâsyâb* (Oğuz Han) neslinden geldiğini, Türklerin fazilet ve üstünlüklerine dair en sağlam delilin de Hazreti Peygamber'in: "*Türkler size dokunmadıkça siz de Türklerle dokunmayınız*" hadîsi olduğunu belirtmek sûretiyle ilk hislerin bir tercümanı olur¹¹. Büyük devlet adamı Nizâm ül-mülk: "*Dünyanın efendisi (Melik-şâh) Afrâsyâb (Oğuz Han) neslinden olup dindar, âlimlere saygı, zâhitlere iyilik, fakirlere şefkat ve halka adalet göstermek gibi dünyada kimseye nasip olmayan yüksek vasıflara sahip ve cihâna hâkimdir. Bazı halîfeler zamanında devlet çok genişlemiş idiys e de yine Haricîlerden endiş e vardı. Allaha şükûrl er olsun, ki bu uğurlu zamanda böyle bir kaygı kalmamış ve kimse muhalefet düşünemez olmuştur*"¹² derken kendisinin de doğmasında hissedar olduğ u devrin umûmî vasıflarını çizer. Başka bir müellif: "*Selçuklu pâdişâhları hep bu güzel ahlâka sahip idi. Onların bayrakları belirdikten sonra ihtiyar dünya yeniden tazelendi ve gençleşti; onların iktâi oldu; imâr edildi. Selçukluların iyi idareleri sâyesinde dünya nizâma girdi; İslâmın sancakları kuvvet buldu; Şarkta ve Garpta câmi, medrese, ribât ve minârelerin çoğ u Selçuklu sultanları ve vezirlerinin eseridir. Bu hânedanın devletleri inhîtata yüz tutunca da memleketlerin mamûrluğ u ve halkın âsâyîşi bozuldu*" fikirleri ile devrin ehemmiyetini meydana kor¹³.

İslâm dünyasının görüş ve duyuşlarını belirtmek bakımından İmâm A'zam Ebu Hanîfe'ye atfolunan bir rivâyet de dikkate şâyândır. Bu rivâyete göre; Ebû Hanîfe hac esnasında Tanrı'ya: "*Ey Allahım! ben senin için Muhammed'in şeriatını takrir ettim; içtihadım doğru ve mezhebim hak ise yardım et*" diye niyâzda bulunur. Hâtîften gelen bir ses: "*Doğru söyledin; kılıç Türklerin elinde*

¹⁰ Nşr. Van Vloten, *Tria Opuscula*, Brill 1903, s. 17-56.

¹¹ "Tafsîl ül-Etrâk 'ala şâir il-ecnâd", nşr., trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, XV, s. 42. Türkler hakkında sıhhatinden şüp he edilmeyen en mühim hadîs de budur.

¹² *Siyâset-nâme*, s. 7.

¹³ Afdal üd-din Kirmanî, *Vakayi'-i Kirman*, Tahran 1326, s. 29-30.

bulundukça senin mezhebine zevâl yoktur" cevabını verir. Bu rivâyeti nakleden Râvendî şu ilâvede bulunur: "Allaha hamd olsun, ki artık İslâmın arkası kuvvetli ve Haneî mezhebi mensupları mes'uddurlar. Arap, Acem, Rûm ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuklu Sultanları Haneî âlimlerini o kadar himâye etmişlerdir, ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bâkidir"¹⁴. İlhanlı devrinde âlim ve devlet adamı olan Hamdullah Kazvinî güzel bir mukayese yaparak der ki: "İslâm hânedanlarının çoğu bir kusur ve ayıbla malûddür. Emevîler zındık ve hâricilik, Abbasîler itizal, Buveyhîler râfizilik ile, Gazneliler, Hârizm-şâhlar ve diğer müslüman sülâleleri de asıllarının hakîr (köle) olmasıyla bir kusura sahiptir. Halbuki Selçuklular bütün bu illetlerden pâk, temiz ve dindar insanlardır. Halka şefkat bunların mümtaz vasıflarıdır"¹⁵.

XIII'üncü asırda Moğol istilâsından kaçıp Anadolu'ya gelen ve Kayseri'de Alâeddin Keykûbâd'ın himâyesine giren Necmeddin Râzî: "İslâmlar emniyet, asayiş ve rahatı Selçuklu hânedanının mübârek çetr'i gölgesinde buldular. Bu dindar pâdişâhlar zamanında yapılan medreseler, câmiler, hanekâhlar, ribâtlar, hastahaneler, köprüler ve diğer hayır müesseseleri hiç bir devirde yapılmamış; âlimlere, zâhitlere ve halka gösterilen şefkat ve merhamet, girişilen gazalar ve kazanılan zaferler hiç bir zamanda vukûbulmamıştır. Bu husus o kadar malûmdur ki, tafsilâta lüzum yoktur. Zira Türkistan, Fergana, Mâverâünnehr, Hârizm, Horasan, Gûr ve Sîstân (Afganistan), Kirman, Hûzistan, İran, Irak, Diyarbekir, Suriye ve Rûm (Anadolu) onların ve kölelerinin eserleri ile doludur. Müslümanlar bu mübârek hânedana duâ ve senâ ile meşgûldürler" der¹⁶.

Selçuklu hâkimiyeti hakkında mutedil Şi'îlerin görüşü de bu mahiyette idi. Filhakika eserini XII. asır ortalarında, Selçukluların inkıraz devrinde, yazan Abd ül-Celîl Kazvinî Türklerin cihan hâkimiyetini, İslâmın gâzileri olduğunu, râfizî ve mülhidleri imhâ edip İslâmiyete büyük hizmetler yaptıklarını, taassuba sahip bulunmayıp Şi'îlere de ihsanlarını belirttikten sonra: "Müslümanlıkta cami, medrese, hânekâh ve her türlü hayır ve iyiliklerin yapılması, kötülüklerin atılması hep Selçukluların uğurlu kılıçları sâyesinde mümkün olmuştur" demek sûretiyle mutedil Şi'îlerin hislerine tercüman olur¹⁷. Selçuklular hakkında Hristiyan müelliflerinin düşüncelerine dair yukarıda münâsebet düştükçe kayıtlar verilmişti, ki bunlar da aynı mahiyette takdir ve medhiyelerden ibaretti. Selçuklular hakkında İslâm müellif-

¹⁴ Râvendî, s. 17-18; *Türkler ve İslâmiyet*, s. 472.

¹⁵ *Târih-i Güzide*, s. 434.

¹⁶ *Mîrsâd ul-'İbâd*, s. 11-12; Keza bak. *Câmi üt-Tevârih*, II, 5, s. 3-4.

¹⁷ *Kitâb un-nakz*, s. 49, 54, 58, 77, 273, 333, 511.

lerinin bu çeşit ifâdeleri ve şiirleri pek çok olup daha fazla tafsîlâtâ lüzûm yoktur. Yalnız sayısız şiirler arasında bir çok kaynaklarda dercedilen bir kasidesinde şâir Muhammed bin Ebû İshâk el-Gazzî (ölümü 1130)'nin Haçlı muharebeleri vesilesi ile: "*Türklerle karşılaşıldığı zaman melek gibi iyidirler; lâkin savaşta ifrit kesilirler*" diyen meşhûr beyti Câhiz'in fikirlerini andırdığı ve bazı Haçlı müelliflerinin ifâdelerine de uyduğu için kayda şâyândır¹⁸. Gerçekten Türklerle düşman olarak gelen Haçlılar da onların kahramanlıklarını, faziletlerini ve merhametlerini gördükten sonra takdir hisleri ile dönmüşler ve yardımına geldikleri Bizanslıların hıyânetleri dolayısıyla da onlara düşman kesilmişlerdi¹⁹.

Selçukluların yükseliş zamanında, 1068'de, İspanya'da eserini yazan Sâ'id al-Andalusî, tarihi nazar-ı itibâra alıp, dünya hükümdarlarını Çin İmparatorları ve Hindistan, Türk sultanları, İran şâhları ve Rum (Roma) imparatorları olarak sayarken bu telâkkinin Çin hükümdarlarına ait olduğunu kaydeder ve Selçuklu hâkimiyetini eski Türk devrine uzatmış olur. Bu vesile ile birinciye; "*İtaatkâr insanlar hükümdarı*", ikinciye; ilmi sevdiğinden "*Hikmet kıralı*", üçüncüye; Türkler çok cesûr olduğundan, "*Arslanlar hânı*", dördüncüye büyüklüğü ve yüksek mevkii dolayısıyla "*Şâhlar şâhi*" ve nihâyet en güzel yüz ve vücûda sahip olduklarından Rum imparatoru olan beşinciye de; "*İnsanlar kıralı*" denildiğini söyler²⁰. Gerçekten eski Çin hükümdarları kendilerini; "*Semânın oğlu*" (*Fağfür, Pağ-pur*), İran şâhları "*Şâhlar şâhi*" (Şâhin-şâh), Roma (Bizans) İmparatorları meskûn dünyanın (*Oecumenige*) hükümdarları saydığı²¹ gibi Gök-türk hâkanları da kendilerini semavî menşeden gelmiş, gökte doğmuş, ebedî Tanrı'nın kudretiyle tâyin edilmiş (*Mengü Tanrı kücinde*), cihânın ve yedi iklimin hâkimi olarak, hissediyorlar; fermanlarının, Çin ve Bizans imparatorlarına gönderdikleri mektupların başına bu formülü koyuyorlardı²². Selçuklular'a Uygur, Gök-türk ve Hun'lardan gelen bu cihan hâkimiyeti şuûru aynı Türkçe kelimeler ile Moğollara, ifâde ve fikir olarak da Osmanlı pâdişâhlarına miras kalıyordu.

Selçuklu hâkimiyeti hakkında İslâm müellifleri ve Hıristiyan yazarlar bu kanaatlerini meydana koyarken bazı Türk mütefekkirleri de sultanların ve

¹⁸ İbn ul-Cevzî, s. 15-18.

¹⁹ Bak. Osman Turan, "The ideal of World domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, (IV) 1955 bu makale 1954 yılında Cambridge'de toplanan Beynelmîlel şarkiyatçılar kongresinde tebliğ edilmişti.

²⁰ *Tabakat al-Umem*, Fr. trc. R. Blachere, Paris 1935, s. 43-44.

²¹ Bak. Ch. Diehl, *Grands probl. de l'hist. Byzantine*, s. 120.

²² S. Julien, s. 48, 52, 53; Chavannes. s. 246, 249; Osman Turan, *World domination*, s. 80-82; yukarı, IV, 7'ye de bak.

beylerin cihan hâkimiyeti inanışlarına iştirak ediyor ve bunun gururunu duyuyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Türklerin Allah'ın askeri ve cihanın hâkimi olduğunu, Allah'ın dünyanın idâresini onlara verdiğini kaydettikten sonra: “Tanrı onlara Türk adını verdi; kendilerini yer yüzü hükümdarı ve devrin hâkanları yaptı; herkese üstün kıldı. Onları hakla teyid ve kendilerine sığınanları taziz eyledi. Buhârâlî ve Nişâpurlu iki âlimin senetleri ile bildirdiklerine göre; Oğuz Türklerinin zuhûrundan ve kıyâmet gününden bahseden Hazreti Peygamber: ‘Türk dilini öğreniniz, zira onların hâkimiyetleri uzun sürecektir’ buyurmuştur. Bu rivâyet doğru ise din, değilse akıl Türkçe’nin öğretilmesini emreder” düşünceleri ile kuruluşuna şahit olduğu Selçuklu imparatorluğunun şuûrunu taşıyor ve bu münâsebetle yazdığı lügatin ehemmiyetini meydana koyuyordu²³. Dikkate şâyândır, ki Tuğrul-beg hakkında henüz Selçuklular gelmeden rivâyet edilen hadîs’in tahakkuku gibi Türk hâkimiyetinin uzun süreceğine dair Kâşgarlı Mahmud’a aid bu rivâyette bin yıllık tarih adetâ keşf olunmuş; istikbal de buna göre cereyan etmiş ve gerçekleşmiştir.

Sultan Sancar zamanında Merv’de doğan Fahreddin Mübârek-şâh, Türklerin hâkimiyetini ve dağılışı sahalarını düşünerek, Çin’den Rum ülkelerine, şimalin buzlu bölgelerinden Hindistan’a kadar uzayan bütün memleketleri “Türkistan” hududları içine almakta ve yer yüzünde Türkistan kadar büyük bir ülkenin bulunmadığını söylemekte ve bunu Türklerin üstünlüklerinden biri olarak göstermektedir²⁴. Yâkut da dünyanın meskûn dört kısmından birinin Türk ülkesi (*Arz üt-Türk*) olduğunu, Hindistan’dan Rum hududlarına kadar uzadığını söyler²⁵. Mübârek-şâh Türklerin meziyetlerini sayarken her millet arasında Müslüman olduktan sonra irtidat eden bulunduğu halde Türklerin müstesna olduğunu yazar. Zira Türkler İslâmiyete öyle bağlanmışlardır, ki onlardan bir kimsenin ailesini ve memleketini hatırlayarak bu dinden döndüğünün görülmediğini, her millet mensubu, kendi memleketinden ayrıldığı vakit, zelil düştüğünü, halbuki bunun aksine Türkler, İslâm memleketlerine gelince kadir ve kıymetlerinin arttığını, kumandan ve emîr (hükümdar) olduklarını söyler ve böylece hizmetlerinde bulunduğu menşei köle olan Gazne ve Hindistan sultanlarının durumunu izah eder. Müellif, Türklerin bu meziyetleri dolayısıyla de efsanevî Türk pâdişâhı Afrâsyâb’a atf olunan: “Türk denizdeki bir sedefe benzer; orada (denizde, yâni kendi kavmi arasında) iken kadri bilinmez; lâkin denizden çıktıktan sonra pâdişâhların

²³ *Dîvânü lügat it-Türk*, I, s. 2-3.

²⁴ *Tarih-i Fakhru'd-din Mübarekşâh*, nşr. E. D. Ross, London 1927, s. 44.

²⁵ *Mu'cem ul-buldân*, I, s. 18.

tâcî ve gelinlerin süsü olur” sözünü nakleder. Kâşgarlı Mahmûd gibi o da tabîi Kur'an dili olan “Arapçadan sonra *Türkçeden daha iyi ve heybetli bir dil yoktur*. Eski zamanlardan beri emîr ve kumandanların çoğu Türk olduğu ve devlet, nimet, altun, gümüş de ellerinde bulunduğu, büyükler, asiller ve bütün halk onların hizmetinde ve Türklerin devleti sâyesinde mesut ve hürmetkâr olduğu için bugün insanlar eskisinden fazla Türk diline rağbet etmektedir” mütalâasını beyan eder.²⁶ Rubruck ve Marco Polo gibi Avrupalı seyyahlar da Anadolu'ya Türkiye ve Balkanlar'dan ve Tuna havzasından Cenûbî Rusya'dan Çin hududlarına kadar uzayan geniş Asya ülkelerini “*Büyük Türkiye*” (*Magna Turkia*) adıyla zikrederken Kâşgarlı ve Mübârek-şâh gibi bir realiteyi ifâde ederler. Fahreddin Mübârek-şâh Türkçe'nin heybetini ve her yerde konuşulduğunu söylerken de Kâşgarlı Mahmûd ve Ali Şîr Nevâî ile birleşir. Gerçekten büyük Türk şâir ve mütefekkeri Ali Şîr Nevâî Türkler Farsça konuştuğu ve şiir yazdığı halde İranlıların Türkçe şiir yazmak şöyle dursun konuşmaya bile kabiliyetleri olmadığını belirttikten sonra Türk dilinin Fars dilinden daha zengin, ifâde kabiliyetinin daha fazla olduğunu ilmî delillerle isbat eder; bu millî gururu duyar ve şâirleri Türkçe'yi tercihe teşvik eyler²⁷.

Sultan Baybars Mısır-Suriye Türk Memlûk askerleri başında, dünyada ilk defa, Moğolları, 1260 yılında, Filistin'de ‘*Aynı Câlût* mevkiinde bozguna uğratıp istilâyı durdurunca, devrin umûmî anlayışına göre, Moğolları Türk sayan Türk tarihçisi Bedreddin ‘Aynî (Antepli): “*Ne garip bir hâdisedir, ki Türklere karşı İslâmiyeti kurtaran yine Türkler olmuştur*” ifâdesiyle Türklerin İslâmiyete yaptıkları hizmetlere dair yeni bir hâdise ve görüşü ifâde eder²⁸. Durumun bu sarahatine ve kaynakların ifâdelerine²⁹ rağmen bir Arap tarihçisi Tuğrul-beg'in Bağdad'a gelişini halîfenin değil vezirin dâvetiyle izaha çalışırken teferruata ait hâdiseleri zorlamakta ve isâbetsiz ve galiba dar bir milliyetçiliğin tesirinde kalmaktadır³⁰. Böyle bir hükme varmağa çalışan müellifin Selçuklu tarihini iyi kavraması gerekirken ona tamâmiyle yabancı olduğunu büyük hatalarıyla meydana koymaktadır. Filhakika iktidarını korumaya ve arttırma arzusuna rağmen, Sünnî Abbâsî halîfesi Kâim bi-Emrilah'ın marûz kaldığı Şi'î tehlikesi dolayısıyla, Tuğrul-beg'i ve Selçukluları bir kurtarıcı olarak karşıladığı hiç bir tereddüde yer bırakmamaktadır, ki zaten

²⁶ F. Mübârekşâh, *Târih*, s. 35-37, 44; F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 123-154.

²⁷ *Muhâkemet ül-lugateyn*, İstanbul 1315. s. 42-44, 55-58.

²⁸ *İkd ul-Cumân*, Veliyuddin Ef. XIX No. 2391, s. 434.

²⁹ Bak. Bölüm II, bahis, 13, 14, 15, 16.

³⁰ George Makdisî, İbn 'Aqîl, *et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XIe Siècle*, Damas 1963, s. 86-107.

bu husus yukarıda hem hâdiselerin seyri ve mânâsiyle, hem de kaynakların ifâdeleri ile teyit edilmiş bulunmaktadır. Bu isâbetsiz, kaynaklara aykırı ve vesikasız görüşü ileri sürerken de vezir Amîd ül-mülk'ün Tuğrul-beg'e bir komplo hazırladığını, Halîfenin Tuğrul-beg'e karşı İbrahim Yınal'ı tuttuğunu bir delil olarak göstermekle de hâdiselere tamâmiyle ters bir mânâ vermekte veya vârid olmayan mesnedlere dayanmaktadır. Tuğrul-beg'in akıbeti tehlikeli ve İbrahim Yınal'ın muzaffer olması kuvvetli bulunduğu bu buhran günlerinde Halîfenin muhtemel bir Selçuklu sultanına karşı müzâhir gözükmesi tabii idi.

Selçuklu hâkimiyetine karşı Müslüman dünyasının takdir ve hattâ tebcil duyguları o kadar kuvvetlidir, ki Selçuklu devleti kurulmadan önce göçebe Türkmenlerin yapmış olduğu istilâ, yağma ve tahripler tamâmiyle unutulmuş ve esâsen bu tahribat büyük ölçüde olmadığı gibi girişilen büyük imâr hareketleri ile böyle bir iz de kalmamıştı. XII'inci asırda, Türklerden uzak bir ülkede, Sicilya'da, yaşayan meşhûr coğrafyacı İdrisî Selçuklu sultanlarının mezîyetlerini ve Türkmenlerin akınlarını duyarak Türkler için: "hükümdarları savaşçı, kudretli, ihtiyatlı, âdil ve yüksek vasıflarla temâyüz ederler halk câhil, kaba ve zâlimdir" ifâdesini kullanırken Selçuklu devletinin kuruluşundan önce vukûbulan Türkmen yağma ve akınlarını kast eder³¹. Zira dalgalar hâlinde gelen ve geçim sıkıntısı içinde bulunan bu göçbelerin bazı yağma hareketlerinde bulunmaları tabiidir. Lâkin bu Türkmenler de en küçük bir siyasî teşkilât ve beylik kurdukları zamanda derhal devlet ve hâkimiyet şuûrunun gerektirdiği adâlet ve imâr yolunu tutmuşlardı. Halbuki Moğollar, sonradan bâzı medeniyet ve imâr faaliyetlerine giriştikleri halde, istilâlarının tahribatı hiç bir zaman silinememiş ve acı hâtıraları unutulmamıştır. Aksine Moğol devri yüksek devlet adamları ve mütefekkirleri bile bu durumu ve Selçuklu devri ile teşkil eylediği tezadı, iki istilânın azîm farklarını daima belirtmişlerdi. Gerçekten Moğol istilâsı küçük bir kavmin muhâceretiyle, fakat devlet kuvvetiyle, vukûbulurken tahribât da şuûrlu olarak cereyan ediyordu. Buna mukabil Selçuklu istilâsı bir devlet mevcut olmadan bir milletin muhâcereti ile geliyordu. Türkmen akın ve yağmalarının sebebi de böyle bir zarûret teşkil ediyordu. Fakat devlet kurulunca her şey değişiyordu. Selçuklu ve Moğol istilâları arasındaki büyük fark budur ve Selçukluların İslâm dünyasında ve Hristiyanlar arasında bu derece sevgi ve takdirle karşılaşmaları da bu esaslı farkla alâkalı idi³².

³¹ *Géographie d'Edrisî*, Fr. trc. Jaubert, I, s. 498.

³² Yukarıda bak. "Türkiye Selçukluları, Müslüman ve Hristiyan Halk"; aşağıda 446 vd.

Selçuklu sultanları eski Türk cihan hâkimiyeti şuûrunu canlandırırken maddî kudretleri yanında manevî âmilleri de ihmal etmiyor ve her halde hadislerle, İslâm mütefekkir ve büyüklerinin sözleri ile bu şuûru kuvvetlendiriyorlardı. Nizâm ül-mülk'ün Selçuklu azametini tarihe intikal ettirmek maksadiyle, cizye getiren Bizans elçisini Kâşgar'a kadar götürmesi ve Ceyhun nehrini geçen ordunun gemicilere ödenecek ücretinin Antakya vergilerine veya harâcına havâlesi münâsebetiyle bizzat bu gâyeyi beyan etmesi de bu şuûrun başka delillerini meydana koymuştur. Fakat Selçuklu sultanları asâletleri ve efsânevî Afrâsyâb (Oğuz Han) neslinden gelmeleri ile iftihar ettikleri halde, bugünkü mânâda, bir millî kültür şuûru ve siyâsetine sahip olmamışlardı. Esâsen böyle bir şey de bahis mevzuu değildi. Onlar için beraberlerinde getirdikleri eski Türk kültür ve müesseseleri ile imtizâç eden yeni bir Türk-İslâm medeniyeti, millî, İslâmî ve insanî temellere adâlet ve nizâma dayanan hâkimiyetleri ötesinde başka bir şey de düşünülemezdi.

2. Selçuklular Devrinde Türk Dili ve Edebiyatı

Selçukluların İslâm dünyasına hâkim oldukları zamanlarda Arapça İslâm dünyasının ilim ve medeniyet dili olarak hüküm sürüyordu. Sâ mânîler Türkistan ve Horasan'da İranlı ve Türk halkına, ordusuna dayandıkları halde Farsça; Gazneliler de saray, ordu ve bir kısım emîrleri ile Türkçe konuştukları ve hükümdarları Sultan Mes'ûd'a kadar iyi Farsça dahi bilmedikleri³³ halde Arapçayı resmî dil olarak kullanmak mecbûriyetinde kalıyorlardı. Bu devirde Farsça İran'da değil Sâ mânîler devrinde ve ülkesinde başlamış bir edebî dil olarak mevcûdiyetini isbat etmekle beraber henüz ilim dili mevkiine çıkamıyordu. Büyük âlim Bîrûnî de *Kitâb us-Saydala*'sında Farsçanın eski İran hikâyelerini yazmaktan başka bir işe yaramadığını, Arapça'dan Farsçaya tercüme edilen ilmî eserlerin kıymetlerinden çok şey kaybettiklerini söyler³⁴. Nitekim İran edebiyatı Selçuklular zamanında ve onların himmetiyle en parlak devrini idrak ettiği ve Farsça resmî dil haline geldiği halde Türkistan, Hârizm, Horasan ve İran'da yazılan büyük ilmî eserler henüz Arapça telif ediliyordu. XIII'üncü asırda Arapça, Farsça ve Türkçe İslâm dünyasının üç kültür dili olunca Şeyh Hüsâmeddin 'Âsimî'ye göre Arapça

³³ Bayhâkî, s. 184, 188, 258, 352, 368-382, 548.

³⁴ Köprülü (Barthold), *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 210. Bununla beraber Gazneliler Karahanlılarla muhabereyi Farsça yapıyorlardı (Bayhâkî, s. 79). Fakat Karahanlılar da Gaznelilere Türkçe (Uygurca) yazıyorlar, Gazne sarayında Türkçe konuşuyorlardı (Bayhâkî, s. 759, 731).

şiiirleri *fesâhat*, Farsçaları *melâhat* ve Türkçeleri de *sıhhat* vasıfları ile mümtaz bulunuyordu³⁵.

Türkler eskiden nasıl, kısmî olarak, Mani, Buda ve Hıristiyan dinleriyle birlikte Soğd ve Uygur alfabelerini kabul edip Şâmânî dinlerini ve Gök-türk alfabelerini bırakmışlar ise daha büyük kitleler halinde Müslüman olur ve daha büyük bir İslâm medeniyetine girerlerken de aynı şeyi yapmışlardı. Nitekim İranlılar da İslâm istilâsı altında eski yazı ve edebiyatlarını tamamiyle terk etmişler ve yeni Farsça ancak bir kaç asırlık bir emeklemeden sonra meydana çıkabilmişti. Türkçenin İslâm devrinde yazı ve edebiyat dili haline gelebilmesi için onun tarihî seyrini en umûmî hatlariyle belirtmek lâzımdır. Türkçe çok eski zamanlarda bir yazı dili haline gelmişti. Gök-türk hâkanları daha VI'ncı asırda Çin imparatorlarına mektuplarını Türkçe olarak, Türkçe diplomasi kaidelerine ve takvimine göre yazıyorlardı³⁶. Gerçekten Orhon kitâbelerinde ve daha sonraki resmî yazılarda olduğu gibi "*Tanrı tarafından gönderilmiş büyük Gök-türklerin hâkanı*" cümlesiyle başlayan bu mektupların ancak Çince tercümeleri kalmış ise de³⁷ VI'ncı asra ait Yeni-sey kitâbeleri Türkçe bir alfabe ve yazı dilinin aynı asırda mevcûd olduğunu, *ok*, *ya(y)*, *eb*(ev, çadıra)'e benzeyen, *k*, *y*, ve *b* harflerinin belirttiği üzere, bu alfabenin de kendileri tarafından icad edildiğini gösterir. Bununla beraber bize Gök-türklerden sadece âbideler üzerinde yazılmış mühim kitâbeler ve küçük bir Uygurca yazma kalmıştır. Fakat birçok yeni kitâbelerin bulunduğunu burada hatırlamalıyız. Türk dilinin en eski kelimeleri ise, şahıs adlarından başka, Milâttan önce II'nci asra kadar çıkan bir kaç cins ismi ve unvan da mevcûddur. Hiung-nu hükümdarlarının *Tuman*, *Bagatur* (Mete), adları, *Tangrı kutu* unvanları ve *Otağ* (*U-tu*) kelimeleridir³⁸. Milâdî II. asırda Batlamyus'un Ural nehrini *Dayık* adıyla kaydetmesi (sonraki asırlarda Türkçenin, tekâmülü neticesinde, bu isim *Cayık* ve *Yayık* şekline girmiştir) de bizi hem en eski Türkçe kelimelerden birine kavuşturmuş ve hem de bu bölgelerin en eski devirlerde bir Türk memleketi olduğunu göstermiştir³⁹. Çin kaynaklarının Gök-türklerin mezarları başına hayat ve faaliyetlerini hülâsa eden birer taş kitâbe diktiklerine dair beyanları yazının Türkler arasında ne derece yay-

³⁵ Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 125.

³⁶ P. Pelliot, *Neuf notes sur les questions d'Asie centrales*; Toung Pao, XXVI (1929). s. 205-206; Osman Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 48.

³⁷ Bak. Julien, *Documents*, s. 49, 53.

³⁸ Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, New York 1951, s. 450, 524. Bu hususta tafsilat için bak. Osman Turan, *Türk Cihan hâkimiyeti mefkuresi tarihi*, İstanbul, 1969, C. I, s. 40-47.

³⁹ A. Berthelot, *L'Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris 1930, s. 222.

gın olduğunu gösterdiği gibi Orhon ve Yeni-sey kitâbelerinden sonra daha bir çok kitâbenin de bulunacağına delâlet eder⁴⁰. Esâsen Gök-türk hâkanları da Orhon kitâbelerinde devletlerinin kısaca tarihini, felâket günlerini, millî şuûr ve birlik sâyesinde nasıl kudret kazanmaları gerektiğini anlatırken: “*Ey Türk Oğuz beyleri, milleti iştin*” hitabıyla de halkı bu kitâbeleri okumağa dâvet etmekte ve bu sûretle yazının Türkler arasında oldukça yaygın bulunduğunu belirtmektedir⁴¹.

Uygurlar ilk zamanlarda Şâmânî dinine ve eski an’anelere bağlı kalarak Orhon yazısını da kullanırken Manî, Buda ve İsâ dinlerini kabul ettikten sonra, bu dinlerle birlikte, Yakın Şarktan gelen ve Aramî bir aslı bulunan Soğd ve ondan çıkan Uygur alfabelerini almışlar ve bu yazılarla yazılmış pek çok eser bırakmışlardı. X. asır Arap âlimi İbn ün-Nedîm, halîfenin meşhûr Türk kumandanı İşnas’ın torunu Mehmed’den aldığı bilgilere göre, Soğd (Buhârâ-Semerkant bölgesi) da halkın *Seneviyye* (dualist) ve Hıristiyan dinlerinde bulunduğunu, Soğd yazısını, Hıristiyanlık ve eski İran Mecûsîliği ile karışmasından meydana çıkan Mani dini mensuplarının da Mani alfabesini kullandıklarını söyler⁴². Fakat bu asırda Semerkant’ta Hıristiyan ve Manihaist’ler bulunmakla beraber⁴³ şehir ve bölge yalnız Müslüman olmamış; İslâm medeniyeti de artık burada çok yüksek bir seviyeye ulaşmış; büyük âlimler yetiştirmişti. Nitekim aynı müellif başka bir yerde de Semerkant’ta bulunan ve Uygur hükümdarları tarafından himâye edilen Mani dini mensuplarının bu zamanda ancak 500 kişi kaldığını belirtir⁴⁴. Bundan takriben üç asır sonra Fahreddin Mübârekşâh (1148-1215) da Türklerin yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğdca, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfli bulunan Dokuz-Oğuzca (*Toguz-guzî*) olduğunu ve harflerinin bitişik yazılmadığını söyler⁴⁵. Birinci müellifin Mani alfabesiyle Uygurca’yı kasedettiği şüphesiz ise de ikinci müellifin Dokuz-Oğuz (Uygur) alfabesine atfettiği yirmisekiz harf ve bitişik yazılmaması ifâdesi Gök-türk yazısına daha yakın düşmektedir. Lâkin müelliflerinin bu alfabeyi tanıdığına dâir bir kayda sahip değiliz. İbn ün-Nedîm’in aynı kaynaktan alıp belirttiğine göre, Türk hâkanı yabgu(melik)lara ve beylere bir haber yazmak istediği zaman vezirini çağırır

⁴⁰ S. Julien, *Documents*, s. 10, 28, 135, 142, 148, 201; E. Chavannes, *Documents*, s. 38, 71, 177.

⁴¹ W. Thomsen, *Inscription de l’Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 105.

⁴² *Fihrist*, s. 26, 29.

⁴³ *İstahrî*, s. 314; İbn Havkal, s. 498.

⁴⁴ *Fihrist*, s. 472.

⁴⁵ *Târih-i Fahreddin Mübârek-şâh*, London 1927, s. 44-46.

ve okunu yarmasını ve üzerine nakışlar yapmasını emreder. Türk büyükleri az işaretle çok mânâyı anlarlar. Savaş, barış ve anlaşmalarda bu yazılı oku kullanır ve gereğini yaparlar. Hükümdarların bir dâvet alâmeti olarak ok göndermeleri Çin ve Müslüman kaynaklarında da mezkûr olup bu kayıt sonuncularının ilkidir⁴⁶. Buna mukabil Çin kaynakları Gök-türklerin hâkimiyetinde iken Semerkant bölgesinde (Soğdiana) ufki bir yazı kullanıldığını belirtirken bu Soğd alfabesini kasederler⁴⁷.

İbn ün-Nedîm Hazarların İbranice yazı kullandıklarını söylerken Mübârekşâh da yine onların soldan sağa Rus alfabesine nisbet edilen bir yazı yazdıklarını kaydeder. Birincisi Bizans'ta VIII'inci asırda yapılan tazyikler dolayısıyla Yahudilerin Hazar ülkesine sığınmaları ve Hâkan ile yüksek idarî tabakanın Musevîliği kabûlü ile ilgilidir. İkincisi de Hazarları Hristiyanlaştırmak maksadiyle Bizans papazı Kyril'in Yunan alfabesinden *Kyrilique* vücuda getirdiği ve Ortodoks İslâvların kabul ettiği alfabeyi ifâde eder. Fakat Gök-türklerin Garp Yabguları olan ve daha sonra bir Hâkanlık hâlinde yükselen Hazarlardan bize hiç bir vesika kalmamıştır⁴⁸. Hazarlarla yakın etnik hüviyeti hâiz bulunan Bulgarların da bir yazısı bulunduğunu İbn ün-Nedîm kaydederse de X'uncu asırda İslâmiyeti kabûl eden İdil Bulgarlarının yazıları hakkında başka bir kayda sahip değiliz. Fakat XII'inci asırda yazı ile alâkası olmamakla beraber Kadı el-Bulgarî'nin elimize geçmeyen bir *Tarih Bulgar* te'lif etmesi ve bu eserde mühim bilgiler yazmış olması çok mühimdir⁴⁹.

XIII'üncü asır ortalarında Uygurların eski ve yeni illerini ziyaret eden Cuveynî, onların kitaplarından ve tarihçilerinden malûmat aldığını kaydettikten ve tarihleri, dinleri, aralarında Buda, Mani, Hristiyan ve Müslüman dinlerinin yayılışını, Orkun havâlisinden Begbalıg taraflarına göçlerini tafsîlâtıyla anlattıktan sonra Orhon nehri üzerinde, Moğol ordugâhı yakınında, Ordu-balıg (Kara-balgasun) şehrinde (Gök-türklerin Ötüken'i ve Moğolların Karakorum'u bölgesinde) Uygurlara ait yazılı taşların bulunduğunu, bunları kimsenin okuyamadığını, Çin'de oturan ve bu yazıyı bilen

⁴⁶ *Fihrist*, s. 29-30; O. Turan, "Okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, XXXV.

⁴⁷ E. Chavannes, s. 134.

⁴⁸ D. Dunlop, *The Jewish Khazars*, s. 119.

⁴⁹ Kadı el-Bulgarî'nin İmam ul-Haremeyn'in dostlarından olduğunu ve "Bulgar şehri havâlisinde sayısız Türk kavmi bulunduğunu, müslüman olunca Hazarları mağlûp ettiklerini, Bulgar hükümdarının daima gaza ettiğini yazar (Z. Kazvinî, *Âsâr*, s. 612-613).

bir kavme mensup insanlar getirilip bu yazıların okutulduğunu anlatır⁵⁰. Uygurların tarih ve edebiyata ait eserleri zengindi. Onun verdiği bu tafsîlât Uygurlara ait Türkçe, Çince ve Soğdca yazılı Kara-balgasun kitâbesi ve Çin kaynakları ile teyit edilmiştir⁵¹.

Orta Asya devletleri arasında Uygurca uzun müddet resmî münâsebetlerde de kullanılıyordu. 1027 yılında Uygur ve Kıtay hanlarından Gazneli Sultan Mahmûd'a gelen elçi, Türk usûl ve takvimine göre, Uygurca yazılmış bir mektup getirmişti ve Mervezî bunun Arapça tercümesini eserine koymuştur⁵². Bu, Anadolu Selçukluları divanında Bizanslılar ile Rumca muhâberatı idâre eden kâtipler (*nôtârân-i Divân-i saltanat*) gibi⁵³ olup Gazne devletinin de Orta Asya'daki gayrı müslim Türk devletleri ile münâsebetlerinde Uygurca'yı bilen memurlara sahip olduğuna delâlet eder. Nitekim Kâşgarlı Mahmûd da, kadîm zamanlardan bugüne yâni XI. asra değin, Kâşgar'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türklerin, hâkan ve sultanların, Uygurca kullandıklarını, Çinli ve diğer Şark kavimlerinin de Türklere mektuplarını bu yazı ile yazdıklarını, oralarda şehirlilerin Türkçe bildiğini söylemekle Uygurca'nın Asya'da ne derece yaygın ve devletlerarası resmî bir dil olduğunu belirtir. Hârizm-şâhların son veziri Mucîr ul-mülk Nîşâpûr'da istilâ ile ilerleyen Moğol kumandanına bir hey'et ve Uygurca yazılı (*Hatt-ı Uygurî*) bir mektup göndermişti, ki bu da Hârizm-şâhların Şark Türkleri ile Uygurca muhabereyi yapan memurlara sahip bulunduğunu gösterir⁵⁴. Uygurlarla cihâd yapan Karahanlılar da Müslüman oldukları, ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsçaya çok ehemmiyet verdikleri gibi aslında kendilerine ait edebî bir dil olarak Uygurca'yı da kullanmıştır; *Kutadgu-bilig* ile '*Atabet ül-hakayık*' gibi İslâmî ilk iki büyük eseri bu yazı ile yazmışlardı. Bayhâkî Gazne Saray dilinin Türkçe olduğunu kaydettikten sonra Karahanlılar'dan gelen mektupların da Türkçe olduğunu söyler, ki bunların Uygurca yazıldığı aşîkârdır⁵⁵.

⁵⁰ *Cihân-güşâ*, I, s. 32-45. Çin kaynakları Uygurların tarih ve edebiyata aid kitaplarının zengin olduğunu, Moğollar'ın Çin'de Uygur dili ve yazısını kullanıp, Uygur âlimleri ve memurlarının Çince'den Uygurca'ya eserler tercüme ettiklerini yazarlar (B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 47, 53, 93, 102).

⁵¹ E. Chavannes et P. Pelliot, "Un traite manicheen retrouve en Chine", *J.A.* (1913) I, 190, 195, 268.

⁵² V. Minorsky, "Marvazî on China", *The Turks and India*, s. 7-8.

⁵³ İbn Bibî, s. 153.

⁵⁴ *Divân*, I, s. 10, 29, 30; Cuvaynî, I, s. 136.

⁵⁵ Bayhâkî, s. 759, 781.

Uygurcanın ve Uygur kültürünün İslâm dünyasında yayılması büyük Moğol imparatorluğu ile Yakın-şark'a gelen Uygurlar sâyesinde vukûbulmuştur. İran'da hüküm süren ve İranlı memurları devlet teşkilâtında kullanan İlhanlılar Uygur *bahşı* ve *bitikçi*'lerini de ihmal etmiyorlardı. Tarihçi Cuveynî Moğol imparatorluğunda kaanların emir ve fermanlarını yazmak için divânda Farsça, Uygurca, Çince, Tibetçe, Tankutça vesâir dilleri bilen memur(kâtip)lar bulunduğunu yazdığı gibi İlhanlılardan sonra gelen Celâyirli'ler devrine mensup Hindûşâh Nahçıvanî de, her kavmin anlayabilmesi maksadiyle, emir ve mektupların kendi dillerinde yazıldığını ve bu sebeple Bağdad'a ve Irak havâlisine Arapça; Fars ve Cibâl halkına Farsça; Türk ve Moğollara da kendi dillerinde hitap edildiğini söyler ve Uygur bahşılarının tâyinine dâir de üç menşûru eserine derceder⁵⁶. XIII. asır ortalarında Moğolistan'a giderken Uygur şehirlerine uğrayan Avrupalı seyyahlardan Marco Polo ve bilhassa W. Rubruck, Kayalık, Karahoça ve diğer şehirlerde Şâmânî, Budist, Hıristiyan ve Müslüman Uygurların karışık bir halde bir arada yaşadıklarını ve birbirlerine kız verip aldıklarını, bir kısmının da İran'a doğru Müslüman şehirlerine dağıldığını, mâbedlerini yazılarla süslediklerini ve Moğolların da onların yazılarını aldıklarını bildirirler⁵⁷. Dikkate şâyândır, ki Moğolların Uygur yazısını kabûl ettiğini belirten Gürcü kaynakları Uygurların Hayvan takvimleri, tek Tanrı'ya inanışları, mektup ve kitaplarının "*Mengü Tanrı gücündür*" (Ebedî Tanrının kudreti ile) ibâresiyle başladığını ve Moğollara da geçtiğini biliyorlardı⁵⁸. Uygurların bu dağılışı münâsebetiyle İslâmiyet de aralarında yayılıyordu. Nitekim Hülagü'nün Haleb muhâsarası sırasında "*bitikçi*" İzzeddin Ahmed isminde birisinin öldüğü ve câmiinin hazîresinde gömülüp servetinin kardeşi tarafından câmie bağışlandığı husûsundaki bir haber de kayda şâyândır⁵⁹.

Selçuklular, göçebe olmakla beraber, Uygur yazısına yabancı olmadıkları muhakkaktır. Kâşgarlı Mahmûd şarktaki Türk hükümdarlarını hep *Hâkan* ve Selçuklu hükümdarlarını da *Sultan* unvanıyla zikrettiğine göre Uygurcanın hâkan ve sultanlar tarafından kullanıldığına dair kaydı ile Selçukluları da anlamak ve Hârizm-şâhlar gibi Orta Asya Türkleri ile münâsebetlerinde bu yazıdan faydalandıklarına hükmetmek isâbetli olur. İran destanî rivâyetlerinde geçen *Hatt-ı Yabguvî* tâbiri ile Oğuz Yabgularının mek-

⁵⁶ *Cihân-güşâ*, III, s. 89; *Düstûr ul-kâtib*, Ayasofya, 3869, 176a.

⁵⁷ Marco Polo, s. 72; Rubruck, s. 141-145, 147-149.

⁵⁸ Brosset, I, s. 486-487.

⁵⁹ İbn Şaddâd, *A'lak ul-hatîra*, nşr. D. Sourdel, Şam 1953, II, s. 36.

tuplarında gördükleri bu yazıyı kasdettikleri muhakkaktır ki, bu yazının Oğuz Yabgularına mahsûs ve Uygurlardan önceki devirlere aid bulunması ve Orhon alfabesinin bahis mevzûu olması ihtimali daha kuvvetlidir⁶⁰. Selçukluların, Gök-türk, Uygur ve Karahanlılar gibi, mektup, ferman ve kitâbelelerinde sâdece Türk bey ve kumandanları hakkında *ulug, bilge, inanç, alp* ve *beg* unvanlarını, kuruluş devrinden inkırazlarına kadar, kullanmaları bu eski Türk yazı ve diplomasi formüllerine ve tabiatıyla yazı an'anesine de sahip bulunduklarına delâlet eder. Hattâ yalnız Selçuklu divanında değil, Halîfe ve diğer Müslüman hükümdarların da Türklere yazılı hitaplarında bu unvanları kullanmaları bir diplomasi kaidesi idi. Nitekim Türkiye Selçuklu sultanına ve Musul atabeği Ak-sungur'un oğlu İmadeddin Zengî'ye gönderilen halife-nin mektuplarında da bu Türkçe unvanlar kullanılmıştır⁶¹. Dikkate şâyândır, ki Türkçe kahraman mânâsında olan "*alp*" unvanı da çok defa İslâmî "*gâzî*" unvanıyla birlikte kullanılmıştır, ki bu da İslâm dünyasının Türklere tanıdığı bir sıfattır. Bu sebeple de *alp* kelimesi tedricen dinî bir mahiyet almış ve "*Alp-eren*" olmuştur.

Selçuklular İslâm oldukları ve İslâm dünyasına hâkim bulundukları zaman, uzun bir muhâceret devresinden sonra, herhalde Uygur yazısını terk etmişlerdir. Esâsen bu yazıyı pek az biliyor ve ekseriyetle göçebe olarak bir asra yakın bir müddet esnâsında da hep Müslüman ülkelerde yaşıyor ve onlarla münâsebette bulunuyorlardı. Bu sebeple muhitlerinin icabı komşularla münâsebetlerde Arap harflerini ve Farsçayı kullanmak mecbûriyetinde idiler. Esâsen tarihte din ile yazı arasında da sıkı bir münâsebet vardır. Onlar daha ilk İslâm olurken kendilerine Hârizm'den Müslümanlığı öğreten hocalar getirdikleri zaman din ile birlikte onun yazısını da kabûl etmişler ve aralarında bulundurdıkları *Dânişmend*'ler (meselâ *Dânişmendli* devleti'nin kurucusu) de kendilerine İslâmî bilgiler yanında bu yeni yazıyı öğretmişlerdi. Nitekim Şâmânî Türkler nasıl Manî ve Hristiyan dinlerini kabûl ederken Orhun alfabesini terk etmişler ise şimdi müslüman Selçuklular da aynı şeyi yapmışlardı. Böylece Selçuklular İslâm dünyasının ortasında yeni büyük bir din ve medeniyete girerlerken onun kurulmuş nizamı icabı Arapçayı ilim ve din, Farsçayı da edebiyat ve devlet dili olarak kabûl ediyorlardı. Bu durumda Türkçe saray ve orduda konuşma dili olarak kalı-

⁶⁰ Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 78. Marquart ve Bang, *Ost. Türk. Dialect*, s. 217, Firdevsî Ercas'dan "*şâh-ı Yabgu-nizâd*" (Yabgu-zâde) olarak bahseder ve ondan Kaştasp'a gönderilen mektubun "*Hatt-ı Yabguvî*" ile yazıldığını belirtir. Barthold hâlâ bozuk istinsahlara göre bunu da Hatî-i Bayuguvî şeklinde yazar.

⁶¹ İbn Bîbî, s. 157; İbn Kalânîsî, s. 284.

yor; Melik-şâh Farsça şiir söylerken dostlarına da türkçe mektup yazıyor idi⁶². Bahis mevzuu mektup Tuğra veya *İnşâ* divânı başındaki zâta gönderilmiştir, ki onun bu dili bilmesi tabîi idi. Esâsen Selçuklu devleti'nin Türk halkına ve göçebelere gönderdiği emirlerini, İlhanilerde olduğu gibi, Türkçe yazdığını tahmin etmek gerekir.

Selçuklular İslâm dinine bütün imanlariyle bağlanarak eski devrin eserlerini putperestlik hâtıraları saydıkları ve bunlardan kaçındıkları da muhakkaktır. Fakat İslâmiyeti henüz sathî bir şekilde kabûl eden göçebeler bir çok eski yaşayış ve inanışlarını muhâfaza ediyor, millî destanlara bağlı bulunuyorlardı. Bu sebeple XIV'üncü asır başlarında Mısırlı Türk tarihçisi Aybeg el-Devâdârî Türklerin menşelerine dair Türkçe bir destanî eserden ancak şerîatın müsaadesi nisbetinde bahis edebileceğini söyler: “Bu bilgiler onların *Ulu-ata bitikçi* denilen kitaplarında mevcuttur. Eski Türklerden gelen bu kitaba Moğollar ve Kıpçaklar büyük tâzim gösterirler. Oğuz Türkleri de *Oğuz-nâme* dedikleri kitaba aynı hürmeti gösterirler. Bu kitapta *Depe-göz* denilen kimse onların ülkelerini harap etti ve büyüklerini öldürdü. Onun başı üstünde tek bir gözü olduğuna ve kendisine kılıç işlemediğine inanırlar... Bununla beraber *Depe-göz* Türkler arasında çıkan kahraman Basat tarafından öldürüldü... Türklerin bu türlü hurâfelerine akıl erdirilemez”⁶³. Bu ifâde bir yandan göçebelerin eski an'ane ve eserlerini nasıl koruduklarını, öte yandan da münevver Türklerin eski devrin fikir mahsûllerine nasıl bir putperestlik nazarı ile baktıklarını gösterir. Burada bahsedilen *Oğuz-nâme*'nin Şarkî Anadolu'da XIV. asır sonlarında yeni bir hüviyetle meydana çıkan *Dede Korkut kitabını* ihtiva ettiği gözüküyor.

Kâşgarlı Mahmûd bize İslâmdan önceki Türk şiirine ait hayli parçalar nakleder. İslâmî yazılış şekli meydana çıkmadan önce bu şiir Türk saraylarında, ordularında ve halkları arasında yaşıyordu. Bazan da Türk hükümdar ve beylerine şiirler söylenmekte ve takdim edilmekte idi. Gerçekten Kâşgarlı Mahmûd'un eserinden ve *Kutadgu-bilig*'den yarım asır önce Gazneliler sarayında yaşayan İran şâiri Menucehrî bir muhatabına: “*Muhakkak ki sen Türkçeyi benden daha iyi bilirsin, sen Türkçe ve Oğuzca şiir oku;*” beytini yazarken bu durumu güzel ifâde eder⁶⁴. XII'inci asırda Türk emîri Tuğracı Kivâm ül-mülk'e mensup şâir Kivâmî'ye ait Türkçe bir şiir (rubâî) meydana çıkmıştır.

⁶² Nitekim *Ahbâr ud-devle*'de: “Feketebe ileyhi Bi't-Turkiyye”, s. 68.

⁶³ Aybeg el-Devâdârî, *Dürrer üt-ticân*, Damat İbrahim Paşa, 913, 202a; F Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 280.

⁶⁴ Menücehrî, *Divân*, nşr. B. Kazimirsky, Paris 1887, s. 148; Fuad Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 29.

Daha sonra da Fahreddin Mübârekşâh: “Türklerin kasideleri ve rubâî tarzında şiirleri” olduğunu söyler⁶⁵.

Selçuklu devri de, XII'inci asırda, artık Türkçe mahsûllerini vermeğe başlar. Evvelce Sâ mânîler devrinde başlayan Türkçe Kur'an tercümeleri bu asırda çoğalıırken Hoca Ahmed Yesevî'nin *Divân-i Hikmet* adını alan şiirleri de tasavvufu Türkler arasında geniş bir ölçüde yayar. Kur'an tefsirlerinin kelime hazinesi o kadar zengindir, ki, *Arapça her istilâh Türkçe karşılığı bulmuş* ve Uygur devrinde gelişen edebî Türkçe kendini göstermiştir. Bu eski Kur'an tercümeleri hakikaten Türkçenin kudretini gösteren bir mâhiyette devam eder⁶⁶. XII'inci asırda büyük âlim Zemahşerî'nin *Mukaddimet ül-edebî* ile Hârizm'de yazı dili olan Türkçe artık pek çok eser vermeğe başlar ki bunlar arasında Muhammed bin Kays'ın Celâleddin Hârizm-şâh adına yazdığı Hârizm Türkçesi (Kanglı dili) lügati bize kadar gelmemiştir⁶⁷. Bu ihtiyaç, dolayısı ile, ki Celâleddin Hârizm-şâh Cendli Fahreddin Ali'yi “*Türkçe konuştuğu ve Türkçede çok kuvvetli olduğu için*” vezirliğe getirmişti⁶⁸. Bu, artık Türkçenin devlet idâresinde ne derece ehemmiyet kazandığını gösterir. Kâşgarlı Mahmûd gibi Fahreddin Mübârekşâh da Arapçadan sonra Türkçe kadar güzel ve heybetli bir dil olmadığını söylerken devlet Türklerin elinde bulunduğu, emîr ve kumandanların çoğu Türk olduğu ve büyükler de Türklerin hizmetinde bulunduğu için herkesin Türkçeye rağbet ettiğini belirtmek sûretiyle Türkçenin ne derece ehemmiyet kazandığını gösterir⁶⁹. Mısır sultanları ve askerleri Kıpçak olduğu için Müslüman müellifler Kıpçak diline ait bir takım lügat kitapları yazarken Karadeniz şimalinde geniş bozkırları işgal eden ve bir kısmı henüz Şâmânî bulunan Kuman(Kıpçak)lar arasında Hristiyanlığı yaymak için de lâtince-türkçe *Codex Cumanicus* gibi eserler vücûda getiriliyordu. Bu devirde Macaristan'da bile Kumanca konuşuluyordu. Onüçüncü asırda Türk dünyasının her tarafında Türkçe dinî, edebî ve lisanî (lügat ve gramer) pek çok eser yazılmış ve daha sonraki asırlarda bunların

⁶⁵ Fahreddin Mübârekşâh, *Tarih*, s. 46; Köprülü, *aynı eser*, s. 116-120. Fakat Bedreddin Kivâmî-i Râzî'nin neşredilen divânında (nşr. Celâleddin Urmevi, Tahran 1334), bu Türkçe şiir mevcut değildir.

⁶⁶ Bak. Barthold, *T. M*, II, s. 74-79; Abdülkadir Erdoğan, “Kur'an tercümeleri”, *Vakıflar Dergisi*, I, s. 47-51; Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleri*, Ankara 1961. Fahir İz, *Eski Türk edebiyatında nesir* (İstanbul 1964)'de Anadolu'da XIV. asırda yazılmış Türkçe eserlerden mühim parçalar neşretmiştir.

⁶⁷ Bak. Zeki Velidi, “Hârizm'de yazılmış eski Türkçe eserler”, *T. M*, II, s. 315-345; F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 155, 161.

⁶⁸ *Nesâim ul-Eshâr*, s. 68; Mirhwând, *Düstûr ul-Vuzerâ*, s. 235.

⁶⁹ Mübârek-şâh, *Tarih*, s. 43-44.

mikdarı büsbütün artmıştır. Türkçenin bu yayılışı Türkistan, Hârizm, Azerbaycan ve Anadolu gibi halkını Türkler teşkil eden ülkelerden başka Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'da da Türk dili kullanılıyordu. Nitekim "Irak (Arap ve Acem)da Arapça, Farsça ve Türkçe konuşurlar. Bununla beraber bu üç kavim karışık bulunduklarından birbirlerinin dillerini de anlarlar" idi⁷⁰. Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinden biri olan Ahlat'da XIII'üncü asırda Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşuluyordu⁷¹. Türk âlim ve mütefekkirleri eserlerini Arapça ve Farsça yazarken artık Türkçe de telife başlamışlardır.

Anadolu'da Türkçenin yazı ve edebiyat dili olarak meydana çıkması onüçüncü asırda başlar. Türkiye Selçukluları da Arapçayı ilim ve din dili, Farsçayı da edebiyat ve devlet dili olarak kullanıyorlardı. Mevlânâ Celâleddin ile oğlu Sultan Veled'in esas Farsçaları yanında Türkçe şiirleri ve hattâ ikincisinin bir de Türkçe divanı vardır. Arapça ve Farsça ilim ve kültür dili iken Konya ve Orta Anadolu şehirlerinde Ahmed Fakih, Hoca Dehhânî, Hoca Mes'ûd ve Şeyyâd Hamza gibi yalnız Türkçe yazan şâirlerin çoğalmasından sonra Türkçenin gelişmesi yine de büyük bir mücadele ile vukûbuluyordu. Bu sebeple bu inkişâfa rağmen Kırşehirli tasavvuf şâiri Âşık Paşa güzel Türkçe dîvânında hâlâ: "*Türk diline kimsene bakmaz idi, / Türklere hergiz gönül akmaz idi, / Türk dahi bilmez idi bu dilleri, / İnce yolu ol ulu menzilleri*" kıt'asıyle devrin münevverlerinden şikâyet etmekte ve Türkçeye aşkını belirtmekte idi. Âşık Paşa'nın bu şikâyetine rağmen Yunus Emre dâhiyâne kudretiyle, ilâhî ve tasavvufî aşkıyla Türkçenin bir şâheserini veriyor ve asırlarca Anadolu Türklerinin iman ve zevkine tercüman oluyordu. Göçebeler arasında Oğuz-nâme ve Dede-Korkut destanları gibi gâziler arasında rağbetle okunan Dânişmend-nâme'nin bu devirde şifahî edebiyattan yazıya intikal ettiğine dâir bir kayıt mevcuttur. Anadolu'da Türkçenin daha sür'atle gelişmesi İran edebiyatına yabancı kalan Uclardaki Türkmen beyliklerinde vukûbuluyor ve bu sebeple pek çok Türkçe eser telif ve tercüme ediliyordu. Dikkate şâyândır, ki Orta Asya'da yazılan Türkçe eserlerde, eski an'anenin tesiriyle, Arap harfleri kullanılırken bâzı sesli harflerden faydalanılmış olduğu halde bu an'aneye sahip olmayan Anadolu'da, ilk zamanlarda, daha ziyâde Arap imlâsı esas olmuş ve hareke kullanılmıştı.

Bu edebî tekâmüle rağmen Türkçe henüz resmî dil hâline gelmemiştir. Karamanoğlu Mehmed bey, XIII'üncü asrın ikinci yarısında, Konya'yı işgal

⁷⁰ Hafız Ebrû, *Coğrafya*, British Museum Or. 1577, 72b.

⁷¹ Zekeriya Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, s. 524.

edince kurulan bir divanda: "Memleketin her tarafında memurlara fermanlar göndermek üzere bundan sonra dergâh ve bargâh'da (sarayda), mecliste ve meydânda Türkçeden başka bir dil kullanılmaması kararını verdiler"⁷². Lâkin Karaman oğulları derhal Konya'dan çıkarıldıkları gibi tekrar oraya yerleştikten sonra da bu teşebbüslerini gerçekleştirmediler. Esâsen bu harekette millî duygunun mu vârid olduğu, kültür durumlarının mı daha fazla rol oynadığı bahis mevzû-udur. Filhakika Konya'da yalnız devlet dili değil kısmen konuşma dili de Farsça olduğundan bu göçebe ve "Çarıklı" Türkmenlerin anlamadıkları bir dil yerine Türkçenin kullanılmasını istemeleri tabîî idi. Bununla beraber, Karamanlılar iki asrı aşan devirlerinde ve hattâ Konya'yı payitaht yaptıktan sonra bile Türkçe'yi devlet ve kültür dili hâline getirdiklerine dair elimizde hiç bir kayıt yoktur. Bundan başka Farsça devam eden bütün devlet muame-lâtının bir emirle ve derhal Türkçeye çevrilmesi de kolay değildi. Türkçenin devlet işlerinde ilk defa kullanılması, uclarda kurulmuş Beyliklerde gelişen kültürel faaliyetlerin bir neticesi olarak, Osmanlılara aittir. Hattâ daha Orhan Gâzî zamanında bir vakfiye kitâbesi bile Türkçe yazılmıştı. II. Murad devrinde başlayan geniş kültür faaliyetleri, Osmanlıların mensup bulunduğu Kayı boyu dolayısıyla, Oğuz an'anelerinin canlanması ve Türkçe Oğuz-nâme'nin meydana çıkması sûretiyle bir millî kültür şuûriyle birlikte yürüyordu. Selçuklular da Oğuz-Hân'a mensûbiyetle iftihar ediyor; kendileri ile ilgili bazı eserler yazılıyor ve hattâ Alâaddin Keykubâd Moğollara karşı Celâleddin Hârizm-şâh'la ırk birliği (*karâin-i cinsiyet*) şuûriyle bir ittifak da teklif ediyordu⁷³. Fakat yine Osmanlılardır, ki ilk defa Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklular ve Karahanlılar zinciri ile Oğuz Han'a çıkan bir millî ve ilmî tarih şuûruna varmış bulunuyorlardı. Böylece mimarîde, müzikte, hukukta ve içtimâî nizamda olduğu gibi edebiyatta da Osmanlı devri en büyük Türkçe eserlerini veriyordu.

3. Selçuklular ve Avrupa Medeniyetinin Doğuşu

İslâm medeniyetinin dirilmesi ve Türk-İslâm medeniyeti hüviyetini almasında Selçukluların büyük rolleri üzerine bugüne kadar henüz durulmadığı ve böyle bir meselenin mevcûdiyeti ileri sürülmediği gibi Avrupa medeniyetinin doğuşunda onların dolaylı tesirleri de asla düşünülmemiştir. J. Sauvaget sadece Selçuklu devrinin, XI'inci asırdan beri bütün Yakın-Şark

⁷² İbn Bîbî, s. 606. Selçuk beyleri ve sultanları Abbâsîlere bağlılık eseri olarak siyah renk kullanırken göçebelerde eskisi gibi bu renk mâtem alâmeti idi.

⁷³ *Resmî vesikalar*, s. 82.

tarisinin kilidi ve aynı zamanda bugünkü İslâm dünyasına uzak, fakat zarurî girişin anlaşılması için de anahtar olduğunu, Emevî devri müstesna, başka hiç bir devrin bu derece bir ehemmiyet arz etmediğini beyan eder ve Haçlılar dolayısıyla Avrupa tarihinin de hesaba katılması gerektiğini, bu kadar alâka ile dolu olmasına rağmen fiilen bu devir hakkında bir şey bilinmediğini, değişen cemiyet ve müesseselerin tatmin edici bir şekilde esasına giren ve aydınlatan araştırmaların mevcut olmadığını, Avrupalı şarkiyatçıların umûmiyetle tetkiklerini bu büyük medeniyet hareketinin muahhar tesirlerine sahne olan Mısır üzerinde teksif ettiklerini veya bu tesirin duyulmadığı Magrip üzerinde durduklarını, böylece Selçuklu devrinin ehemmiyeti kavranılamadığını, bunun bir sebebinin de orijinal kaynakların kaybolmuş veya basılmamış bulunduğunu belirtmek sûretiyle Selçuklu devrinin müstesna ehemmiyetini ve buna mukabil karanlıkta kaldığını meydana koymakta ve bizi tamamiyle teyid etmektedir⁷⁴. Gerçekten Selçuklu devri, İslâm medeniyeti için olduğu gibi, XI'inci asırdan sonra, Avrupa medeniyetinin doğuşu bakımından da büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. İslâm medeniyeti ile birlikte eski Yunan medeniyeti mahsûllerinin Avrupa'ya intikalinde, Bizanslıların değil, bu devir Müslümanlarının hizmet ettikleri meydana çıkmaktadır. VI'ıncı asırda büyük Bizans İmparatoru Justinianus son *Atina felsefe mektebini*, putperestlik devri eseri olarak, kapatır, âlimleri idam veya firara mecbûr eder ve daha sonra da Garbî Avrupa, aynı endişe ile, eski devrin fikir mahsûllerini şiddetle tâkip ederken müslümanlar İslâm mihveri etrafında eski Yakın-Şark, Yunan ve bir derece de Uzak yâni Hindistan ve Çin'e aid ilim ve kültürlerini bir sentez haline getiriyor ve İslâm medeniyetinin temellerini atıyorlardı. Müslümanlar ilk zamanlarda eski Yunan eserlerini tanıma ve tercümede Yakın Şark Hristiyanları gibi bizzat Bizanslılardan da faydalanmayı ihmal etmedikleri, halîfeler bu maksatla Bizans imparatorlarından kitap talebinde bulundukları halde eski Yunan medeniyetini yaşatamıyan ve daha sonra da İslâm medeniyetinin hayranı olan Bizanslılar, sönük medenî durumlarına rağmen, Avrupalıların yaptığı gibi İslâm medeniyetinden faydalanmasını da bilmediler⁷⁵. Gariptir, ki Papalığın hâkimiyeti altında bulunan Avrupa'da taassup daha derin, ilim ve medeniyet bakımından Bizans daha

⁷⁴ J. Sauvaget, *Introduction a l'histoire de l'Orient musulman*, s. 140-141. Umûmî bir bibliyografya mahiyetinde olmakla beraber bu eserde böyle mühim görüşler de vardır. Cl. Cahen tarafından yapılan ikinci baskısı daha zengin bibliyografyası ile 1961'de neşrolunmuştur.

⁷⁵ Bak. Ch. Diehl, *Grandeur et decadence de Byzance*, Paris 1934, s. 310; aynı müellif, *Grands problemes de l'histoire Byzantine*, Paris 1947, s. 131.

ileri bir seviyede bulunuyordu. Bu sebeple eski Yunan medeniyeti mahsûllerini Avrupa'ya nakleden, *Renaissance* ve *Réforme* hareketlerinin doğuşuna hizmet eden Bizanslılar değil Selçuklu devri Müslümanları olmuşlardır. Bugün yeni anlaşılmağa başlayan İslâm tesirine aid bu hakikat henüz bazı şarkiyatçılar muhitinden geniş kitlelere de mal olmuş ve Selçukluların rolü ise hiç anlaşılmış değildir.

Avrupalılar Selçuklular gelinceye, XI'inci asra, kadar İslâmlardan ve İslâm medeniyetinden korkmakla kendi kabuklarına çekilmiş; demir bir perde ile İslâm dünyasından ayrılmış bir durumda ve Müslümanlarla çok dar münâsebetlere sahip bulunmakta idi. Bundan önce Şarkî Avrupa'nın Hazar ve Bulgar Türkleri vâsıtasıyla İslâm dünyasıyla temasları ise ticarî mübâdeleler ötesinde bir şümûl kazanmamıştı. XI'inci asırdan sonradır, ki bir yandan Haçlı seferleri ve Suriye'de kurulan Haçlı devletleri sâyesinde ticarî ve fikrî tesirler artar; öte yandan da artık Müslümanların hayâtîyetlerini kaybetmesiyle, Akdeniz'de ric'ate başlamaları ile de, Avrupalılar Endülüs (İspanya), Sicilya ve Girit gibi İslâm medeniyetinin ileri ülkelerini işgale girişmekle de bu medeniyetle daha sıkı münâsebetlerde bulunur ve bir iktibas devrine girerler; İslâmiyet ve Müslümanlar hakkındaki hatalı bilgilerini düzeltirler⁷⁶. Melik-şâh'ın ölümünden sonra başlayan siyasî buhran sâyesinde Suriye'de yerleşen Haçlılar Selçuklular ve haleflerinin daimî cihâdları neticesinde oradan sökülüp atıldı ve bir kaç asır zarfında iki taraftan derya gibi kan akarak Avrupalılar siyasî muvaffakiyetsizliğe uğradı ise de Avrupa'nın medenî inkişafında bu seferler ve dolayısıyla Selçuklular çok büyük bir rol oynadı. Gerçekten İbn Haldûn'un ifâdesine göre Akdeniz'de "bir tahta parçası" dahi yüzdüremiyen Avrupalılar artık bu denizin hâkimiyetini ve ticâretini ellerine aldılar. Bu sâyede Garbî Avrupa'da iktisadî ve medenî bir gelişme ile birlikte aynı mübâdele yerine de nakdî mübâdele kaim oldu. Şehirlerin ve burjuva sınıfının meydana çıkmasıyla feodal cemiyetin bünyesi sarılmağa, esir sınıflar yerine hür insanlar çoğalmağa, İslâm fikir ve kültür mahsûlleri sâyesinde hayatı inkâr eden ve koyu taassup ve tahakkümünü yürüten Kilisenin karşısında ileri ve hür fikirler belirmeğe ve kuvvetlenmeye başladı⁷⁷.

⁷⁶ Avrupalıların Haçlılardan önce ve sonra İslâmiyet hakkındaki düşünceleri çok iptidâî ve menfî olup bu hususlar için bak. G. E. Von Grunebaum, *Medieval İslâm*, Chicago 1947, s. 48-50.

⁷⁷ H. Pirenne İslâm istilâsı ve daha sonra şark ticâretinin Avrupa'nın iktisadî, içtimâî ve medenî bünyesinde sıra ile yaptığı menfî ve müsbet tesirlere dair fikirlerini türlü eserlerinde meydana koymuştur.

XI'inci asırda Suriye'de Haçlılar savaşların kızıştığı zamanlarda bile Müslüman ve Hıristiyan ticâret kervanları Şam'dan Akkâ'ya ve diğer İslâm ülkelerine gidip gelmek sâyesinde Müslümanları ve İslâm medeniyetini tanıma fırsatını buluyorlardı. Bu şiddetli savaşlar esnasında bile hiç bir engel ile karşılaşmayan ticâret kervanları sâdece hudutlarda gümrük resmi ödüyorlar; bu durumu hayretle müşâhede eden Endülüslü seyyah İbn Cubayr'e göre Haçlılar bile Akkâ'da gümrük muamelelerini Arapça yapıyorlardı. Haçlılar idâresinde Müslüman tüccarlarından başka bir kısım Müslüman halkın da yaşaması Avrupalıların İslâm medeniyetini tanımalarına yardım ediyordu⁷⁸. Avrupalılar Selçuklu sultanları ile yaptıkları ticarî muahedeler sâyesinde Anadolu'da ticâret serbestisi kazanmışlar; büyük şehirlerde koloniler ve konsolosluklar kurmuşlar⁷⁹, devrin umûmî hukuk anlayışına göre mühim dâvaları Selçuklu kadısına ait olmakla beraber, kendi ihtilâflarını bu konsolosluklarda halletme salâhiyetini kazanmışlardı⁸⁰. Avrupalı tacirler, böylece, İslâm dünyası ile geniş ve her türlü münâsebetlerin gelişmesine müslümanlardan kültürel iktibaslar yapmak imkânlarını buluyorlar idi.

Avrupa iktisadî yükselişinin göze çarpan bir belirtisi de vaktiyle Akdeniz ticâretinden uzaklaşan Garplılar bir kaç yüz yıl geçtikten sonra şimdi Şark ticâreti sâyesinde, ancak XIII'üncü asırda, Floransa'da *Florin* ve Venedik'te *Ducat* adıyla bastıkları sikkeler ile altın paraya kavuşabilmişlerdir. Bu zamana kadar Kilise yalnız ticâretin inkişafında zarûrî olan para ticâretini ve fâizi yasak etmekle kalmıyor; rûhun selâmeti için, tehlikeli saydığı bizzat ticâreti de iyi karşılamıyordu. İşte bu devirde Avrupa İslâmlardan aldığı fâiz formülleri (*Mohatra*), istikraz, kredi, paranın tahvil ve nakli usûlleri, çek ve havâle senetleri sâyesinde Kilisenin karşısında ticâretin korunması ve inkişafı imkânlarına kavuşuyor; sermâyenin teşekkülü ve hareketi kolaylaşıyordu. İslâmın tesiriyle ticâret şirketleri teşekküle, ticâret kervanlarının emniyetini sağlamak maksadiyle Almanya'da askerî muhafızlar ve Akdeniz'de de Venedikliler askerî gemiler bulundurmağa başlıyor ve artık Avrupa'da *aynî iktisadiyat* yerini *nakdî iktisadiyata* terk ediyordu⁸¹.

⁷⁸ İbn Cubayr XII. asrın ikinci yarılarında Akdeniz'de, adalarında ve Yakın-Şarkta müslüman ve Avrupalı hıristiyan tüccarları arasında cereyan eden ticarî münâsebetler hakkında mühim malûmat verir. *Rihle*, Leiden 1907, G.M. s. 288, 298, 302, 303, 306.

⁷⁹ W. Heyd, I, s. 543, 552; II, s. 354, 357, 359; G. Bratianu, s. 165-168.

⁸⁰ *Resmî vesikalar*, s. 131.

⁸¹ H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton 1948, s. 38, 37, 110, 123, 124.

Fâiz ve kredi usûllerinden sonra XIV'üncü asırda İtalya'da zuhûr eden sigorta müessesesi de Şark ticâretinin ve Selçuklu tesirinin bir neticesi olarak doğuyordu. Gerçekten *Türkiye Selçuklu sultanları XIII'üncü asırda*, henüz karşılıklı hukukî bir akid haline gelmemekle beraber *karada ve denizde tecâvüze uğrayan ecnebi tüccarlarının mallarını devlet hazînesinden tazmin etmekle ilk sigorta müessesesini fîlen kurmuş oluyor* ve milletlerarası ticâreti teşvikte aldıkları birçok tedbirler arasında bunu da tatbik ediyorlardı⁸².

Bu usûlün, diğer Selçuklu müesseseleri gibi, inkişafı ile İtalya'da devletin himâye siyâsetinin zarar tazmini yerine şahıslar veya şirketler arasında hukukî bir akid haline gelmesi tabîî idi. Esâsen İslâm dünyasında bir çoğu devlet tarafından tatbik edilen bu usûller Avrupa'da uzun müddet ferdler ve şirketler arasında vukûbuluyordu. Bunlar gibi Şarkta kredi veren ilk banka (*Cehbeze*)ların, bu umûmî tekâmül icâbı, Avrupa'da, diğer ticarî müesseseler gibi, iptidai bir şekilde belirmesi de XV'inci asra aittir. Filhakika ilk bankalar 1401'de Barselona'da, 1408'de Cenova'da ve daha sonra da Milano'da kurulmuştur⁸³.

Avrupalılar ticarî münâsebetlerden elde ettikleri iktisadî ve kültürel neticelerle birlikte tedricen İslâm ilim ve âlimleri ile de temasa geçerek iktibaslara başlıyorlardı. Müslüman medeniyetinin ilim dili olan Arapçayı türlü vesilelerle öğrenmiş olmaları onlara bu imkânı bahşediyordu. Suriye sâhillerinde ve Filistin'de oturan Haçlılar, XIII'üncü asrın birinci yarılarında Şam'da Melik Kâmil'e, Musul'da atabeg Bedreddin Lülü'ye bir heyet göndererek tıp, riyâziye, astronomi ve felsefeye dair bir takım sualler sormak sûretiyle bizzat ilmî iktibaslarda bulunacak bir seviyeye erişmişlerdi. Bu suallerden biri de hendeseye ait bilâhara Musullu Kemaleddin bin Yunus'a (doğumu 1156) tevdi edilmişti. Kemaleddin onlara, kavis ve dâirenin muabbalara ayrılmak sûretiyle, mesâhalarının nasıl ölçülebileceğini öğretmişti. Feylesof Kemaleddin, bundan başka, Hristiyan ve Yahudilere riyâziye, hey'et, mantık ve mûsiki dersleri de okutuyordu. Talebeleri *İncil* ve *Tevrat* üzerinde onun izahlarını kimsenin yapamadığını söylüyor ve kendi dinlerini de müslümanlardan öğreniyorlardı. Erbilli feylesof İzzuddin de hem Müslümanlara hem de Ehl-i kitâb'a felsefe okutuyor ve çok hürmet görüyordu.

⁸² Bak. *Resmî vesikalar*, s. 126-129.

⁸³ J. Landman, "Banking", *Encyclopedia of the social Sciences*, New York 1957, I-II, 427; Manes, "Insurence", *aynı eser*, VII-VIII, s. 97-98.

Bunlara mukabil Şam'da el-Revâhiye medresesi vâkfı ise (öl. 622) burada Hristiyan, Yahudi ve hattâ Hanbelilerin de ders göremeyeceğini şart koşmuştu⁸⁴. Bîrûnî ilk defa kürenin mesâhasının nasıl ölçülebileceğini keşfetmiş; bu hususta müstakil bir eser yazmış idi. Bu büyük Türk-İslâm âlimi bir çok tetkikleri ve keşifleri arasında arziyat (*géologie*) ilminin kurucusu olarak da mümtaz bir mevki alır. Filhakika Ceyhun nehrinin vaktiyle Hazar denizine döküldüğünü X'uncu asır coğrafyacıları biliyor⁸⁵ ve Batlamyus'un coğrafyasına da dayanan Bîrûnî bu nehrin Oğuzlar ilini işgal edip halkının Hazar denizi sahillerine gittiğini, Curcân ve Hârizm arasında ve Balhan bölgesinde nehrin eski yatağı üzerinde yaptığı jeolojik tetkikler bitince bulduğu fosiller ile bu tarihî hâdiseyi isbat ediyordu⁸⁶.

Silciya'yı istilâ eden Normanlar orada İslâm medeniyeti üzerinde hüküm sürmek ve adada ileri Müslüman halkı muhafaza etmek sûretiyle akıllı hareket ettiler. Gerçekten istilâ esnasında bir çok halk ve âlimler kaçtı ise de yine de pek çok Müslüman âlimleri, tabipleri, coğrafyacı ve diğerlerini etraflarına ve saraylarına almak ve hattâ Müslüman aşçılar dahi kullanmak sâyesinde bu medeniyetten azamî derecede faydalanıyorlardı. Böylece Müslümanlara çok itibar etmek, sanatkârlarını saraylarına almak ve Arapça öğrenmek sûretiyle de Avrupa'da en kibar ve refahlı hükümdarlar olmuşlardı. İbn ul-Esîr'in dediği gibi, 1091 (484) yılında Sicilya'yı zapteden Roger (Rucâr) "Müslüman hükümdarların yolunu tuttu; hâcib silâhdar ve candârlar tâyin edip Frenk âdetlerine aykırı hareket etti". Bununla beraber bazı Müslümanlar da dinlerini gizlemeye mecbur kalıyorlardı⁸⁷. Öte yandan Arapların fethettiği ve Handak (Kandiye) şehrini kurdukları Girit adası diğerlerinden daha fazla bir müslüman nüfusa sahip olmuş; bir çok İslâm âlimleri yetişmiş ve Giridliler bizzat gazaya girişmiş olduğu halde X'uncu asırda Bizanslıların istilâsı ile halkı öldürülmüş veya zorla Hristiyanlığı kabûle, fırara mecbûr edilmiş ve oradan nakledilmiştir⁸⁸. Bu hazin durum Endülüs Arapları ile sonradan Girit Türklerinin akıbetine benzeyen bir hadisedir. Meşhûr İslâm

⁸⁴ Zekeriya Kazvinî, *Âsâr ül-bilâd*, s. 463; İbn Şakir, I, 134; İbn Ebi Usaybi'a, I, s. 306-308; İbn Şeddâd, *A'lâk ul-Hatîra*, Dames 1956, s. 241. II. Kılıç Arslan'ın yanında bulunan ve Malatya'da Süryanî patriki ve tarihçi Mihael ile sohbetler yapan Feylesof Kemaleddin'in bu Musullu âlim Kemaleddin bin Yunus olduğunu sanıyoruz (bak. Süryanî Mihael *Chroniques*, III, s. 391).

⁸⁵ İbn Havkal s. 480.

⁸⁶ *Âsâr ul-bâkiye*, nşr. Cachau, s. 357-360; *Tahdid nihâyet ül-emâkin*, nşr. M. Tanci, Ankara 1962, s. 21-23.

⁸⁷ İbn Cubayr, s. 235, 326, 342; İbn ül-Esîr, X, s. 68.

⁸⁸ İstahrî, *BCA*, s. 70; Yâkut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 236.

coğrafyacısı İdrisi de (1100-1166) Norman kralı Roger(Rucâr)'ın sarayında yaşadı ve ona meşhûr coğrafyası *Nuzhet ul-muştak*'ı ve kral Guillaume'e de *Kitâb ul-memâlik* adlı diğer eserini ithaf etti. Birinci eserin bir hülâsasının 1592'de Roma'da Arapçası ve 1619'da da Lâtincesi neşredildi. Böylece Sicilya'da bizzat kırılların sarayında Arap edebiyatının rağbet kazanması sâyesinde İslâm medeniyetinin bir penceresi Avrupa'ya açılmış bulunuyordu. Bu da Normanların, İspanyolların ve Yakın-Şark haçlılarının İslâm medeniyetini iktibaslarda Bizanslılardan daha müsamahalı ve kabiliyetli hareket ettiklerini göstermiştir.

Garpta Endülüs Arapları bir kaç asır yüksek medeniyetlerinin verdiği gevşeme hâline düşerek İspanyolların istilâsına uğradıkça ilimlerini de Hristiyanlara naklediyorlardı. Müslüman medreselerine gelen papaz ve lâik Hristiyanlar oradan aldıkları ilimleri memleketlerine götürüyorlardı. Bu sebeple İbn Rüşd Müslüman Şarktan fazla Hristiyan Garpta tesir etmiş ve orada doğan *Averroisme* (İbn Rüşdcülük) felsefe cereyanı papaların tâkip ve tekfirlerine rağmen Kilisenin tahakkümünde ve *skolastik*'i sarsmakta birinci derecede rol oynamıştır. İspanyollar Mursiye'yi zaptettikleri zaman kiral, Muhammed bin Ahmed el-Mursî'yi hizmetine alarak ona bir medrese inşa etti. Bu âlim Müslümanlara, Hristiyanlara ve Yahudilere mantık, hendese, tıp, felsefe ve musikî dersleri okuttu. Kral dostu olan bu Müslüman âlimine Hristiyan olmayı teklif ettiği vakit o kendisine: "*Tek Allaha ibâdet ederken dahi vazifelerimi öğrenmekten ve yapmaktan âciz kalıyorum. Üç Tanrı'ya ibâdet edersem hâlim nice olur?*" tarzında zarîf bir cevap vermişti⁸⁹.

1311'de toplanan Konsil'in verdiği kararlardan biri ve en mühimi Katolik akidesini korumak için İbn Rüşd'e karşı fikir mücâdelesini açmak oldu. Bu maksatla da, İbranîce, Arapça, felsefe ve sair dersler okutan medrese (kolej)leri Roma, Bolonya, Paris, Oxford ve Salamanca'da açıp İslâmiyete karşı müdafaaya hazırlanmaya karar verdi. Bununla beraber Avrupa'da ilk Arapça dersi okutan medrese 1250'de Hristiyanların işgaline geçen Tulaytila(Toledo)da ve Katalonya kralı tarafından 1276'da İspanya'da başka bir yerde kurulmuş; 1311'de Paris'te ve Belçika'da Louvaine'de Şark dillerini öğreten mektepler açılmıştı. Böylece Hristiyanlar Arapça ile birlikte birçok ilimleri ve İslâm medeniyetini öğreniyorlardı. Daha XII'inci asırda Sûr(Lübnan)da yaşayan Haçlı müellifi Guillaume de Tyr bize kadar ulaşma-

⁸⁹ İbn Hacer, *Dürer*, III, s. 375. Benî Ahmer hükümdarının nihâyet memleketine getirttiği bu âlim çok büyük bir kalabalık ile karşılandı, orada XIV. asır başlarına kadar derslerine devam etti ve öldü.

yan bir Müslüman hükümdarları tarihi yazdı. Dante ve başka büyük şâirlerin eserlerinde geniş bir İslâm kültürü tesirleri bu sâyede mümkün oluyordu. XIII'üncü asırda ilim ve felsefesini Arapça eserleri okuyarak kuran meşhûr Roger Bacon eski Yunan ve Aristo'yu anlamak için Arapçayı ve İslâm eserlerini öğrenmeyi, tabiat ilimlerine nüfûz edebilmek için de fizik ve hey'et âletleri ile çalışmayı ve tecrübeyi tavsiye ediyor; ileri sürüyor ve böylece devrinin en ileri görüşünü temsil ediyordu. XIII'üncü asırda Avrupa'da kendi mekteplerini bırakıp İslâm medreselerine gidiyor ve oralarda tahsil görüyorlardı, ki bunu tavsiye edenlerin çok olduğu da rivâyet edilmiştir⁹⁰.

Bu ilmi, ticarî ve kültürel temaslar ve inkişaf neticesinde İslâm medeniyetinin riyâziye, tıp, felsefe, coğrafya ve musikîye ait ana kitapları Lâtinceye tercüme edilerek XVI'ncı ve hattâ bazı ahvâlde XVII'inci asra kadar Avrupa üniversitelerinde okutuldu. Avrupa'da harf işaretlerine dayanan iptidâî "Roma rakamları" ile riyâziye yapmak mümkün değildi. Bu temaslar neticesinde "Arap rakamları" (bugünkü kullanılan rakamlar)nın Avrupa'ya intikali sâyesinde İslâm riyâziyesini iktibas etmek ve böylece ilerlemek imkânı bulundu. Bu intikal, ilk önce pratik olarak çok hatalara sebebiyet veren; I, X, C yani Roma rakamları yerine İtalyan tüccarlarının 1, 10, 100 gibi Arap rakamları ile defter tutmaları ve hesap yapmaları ile başlamıştır. Nitekim Avrupa dillerinde rakam ve sıfır mânâsında kullanılan *Cipher*, *Chiffre* ve *Zero* kelimeleri de "Sıfır"dan gelmiştir. *Cebir* ve *logaritma* da IX'uncu asır Orta Asya âlimi Muhammed al-Hârizmî'nin birincisi *Kitâb ul-cebr ve'l-mukabele* adlı eseri Avrupa'da artık *algebre* şekline girmiş; ikincisi de bizzat kendi El-Hârizmî adının (*Alkhorismus*, *Algorithmus*) telâffuzu ile tam bir hâtırasını taşır. İslâmların coğrafi bilgileri o kadar ileri idi, ki müslüman âlimlere nazaran Batlamyus'un coğrafyası çok iptidâî kalır. Gerçekten Müslüman coğrafyacı ve seyyahları dünyanın bir çok bilinmeyen ülkelerini keşfetmişler ve yazdıkları eserler ile arzın hareketini, yuvarlaklığını, yüz ölçümünü, arz ve tûl derecelerini tesbit etmişler; çevresinin "kat'î ve şüphesiz" olarak 24.000 mil olduğunu ölçmüş ve isbat eylemişler; dörtte üçünün denizler, dörtte birinin karalar (*Rub-i meskûn*)dan ibâret bulunduğunu hesap etmişlerdi. Dünyanın câzibe tesiri ile fezâda durduğunu, 16.000 zirâ bir hava tabakasıyla sarılı olduğunu, zelzelenin arzın içindeki buharların (gazların) tazyiki ile meydana geldiğini; ayın, hareketi neticesinde güneş ile aramıza girince, güneşten ışık alamadığımız için, *küsûf* (gün tutulması), arzın hareketi

⁹⁰ H. G. Farmer, *The Legacy of İslâm*, Oxford 1947, s. 371; A. Guillaume, *aynı eser*, s. 272; Von Grunebaum, s. 51.

dolayısıyla güneşin aya akseden ışığını alamamaktan da *husûf* (ay tutulması) hâdiselerinin vukûbulduğunu öğrenmişlerdi. Zekeriya Kazvinî *Acâib ul-mahlûkât*'ında bulutların çeşitlerini, gökgürültüsünün şimşekten sonra işitilmesi ile ışık sür'atının sesten daha fazla olduğunu bildiriyor, İbn ul-Heysem (X. asır) şârihi Kemaleddin Fâris (öl. 1320) ve Nasîruddin Tûsî'nin talebesi Kutbeddin Şîrâzî optik üzerinde çalışmış ve Levy ben Gerson (öl. 1344)'dan önce karanlık odayı keşfetmişlerdi. XII. asırda Sultan Sancar'a mensup olan Abdurrahman Al-Hâzinî (Alhazen)'nin *Menâzır* (perspektif) a aid eseri Renaissance devrinde Lâtince'ye tercüme edilip Catherine de Medicis'ye (XVI. asır) ithaf olunmuştu. İbn Haldûn sesin akciğerlerden gelen hava ile fizikî ve fizyolojik izahını yapmakta; top gibi yuvarlak olan arzın merkezini câzibe merkezi olarak göstermektedir⁹¹. Avrupalılar dünyanın yuvarlaklığını, arz ve tûl dairelerini ve müslümanların tekâmül ettirdiği *usturlâb*'ı ve nihâyet karaların Okyanuslarla çevrili olduğu fikrini İslâmlardan alarak deniz keşiflerini yapmışlar; Garpten Hindistan'a varmak maksadiyle Amerika'yı keşfetmişlerdir. Burada İslâm medreselerinin üslûp ve muhtevaları ile Avrupa'ya intikalinin en güzel örneğini de Oxford ve Cambridge kolejlerinin teşkil ettiğine de dikkat edilmiştir. İlmî bir derece olan *Baccalaureat*'nın bile Arapça *Bi-hakk al-rivâyâ*'dan gelmiş olması çok mânâlı bir misâl olarak kayda şâyandır. İslâm medeniyetinin büyük âlim, riyâziyeci, fizikçi, tabip ve filozoflarına ait eserlerin tercümeleri ile birlikte bu âlimlerin isimleri Avrupa'nın o derece malı olmuştur, ki İslâm dünyasında *Eflâtun* (Platon), *Aristotalis*, *Câlinus* (Galien), *Batlamyus* (Ptolemée) gibi isimler nasıl yerleşmiş ise İslâmın al-Farâbî (*Alpharabius*), İbn Sînâ (*Avicenne*), İbn Rüşd (*Averrohès*), al-Farganî (*Alphraganius*), al-Hârizmî (*Alkharismus*), Ebu Bekir Razî (*Rages*), al-Gazzâlî (*Algazel*)... leri de öylece Avrupa medeniyeti içinde yüksek mevki almışlardı. Medrese gibi hastahâneyi de bilmeyen Avrupa, Selçuklu *bîmârîstân*'larını taklit ile ilk defa, XIII'üncü asırda, Roma'da ve Paris'te hastahâne kurmuştur⁹².

⁹¹ Hârizmî, *Mefâtih ul-'Ulûm*, s. 129; Yâkut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 16-17; Curcânî, *Coğrafya*, B. M. Add. (Add. 7705 mukaddime); Kazvinî, *Kosmographia*, nşr, Wüstenfeld, I, s. 93; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 53-54, 77; Bayhâkî, *Tatımma Siwân al-hikma*, M. Shafi', s. 161; M. Meyerhof, *The Legacy of İslâm*, London 1947, s. 334, 335; Carra de Vaux, *Penseurs de l'İslâm*, II, 245, 246-251; İbn Hallikân, I, s. 643-645; Reşîdeddin, *Mukâtebat*, s. 44; H. Suter, *İA*, VI, s. 859-861.

⁹² Bu hususlar için bak. *The Legacy of İslâm*. Bugünkü Arap ve Lâtın rakamları aynı menşedendir. Arapça sıfır eski metinlerde "içi boş" olarak tarif edilirdi. Garpta bu şekil devam

Kâğıdın keşfi ile onun IX'uncu asırda İslâm dünyasına ve XII'inci asırda da Avrupa'ya intikaliyle ilim ve kültürün ilerlemesi ve yayılmasında çok büyük bir inkılâp vukûbuldu. Türkler Çin'in kâğıdını, ipeğini, çinisini, Garba ve Yakın-Şarkın da dinlerini, camlarını ve bizzat üzüm ve yonca ziraatini Çin'e nakletmekte büyük bir hizmet yaptılar. Eski bir riyâziye kültürüne sahip bulunan ve İslâm medeniyetinin büyük riyâziyeci ve astronomlarını yetiştiren Türkistan'da M. 719 yılında bile Toharistan Yabgusunun elçisi olarak Çin'e gönderilen Tamuca bu ilimde çok derin bir bilgiye sahipti ve Mani dininin yayılmasında rol oynadı⁹³. Araplar Orta Asya'ya geldikleri zaman Semerkand'da ileri bir kâğıt sanayii ile karşılaşmışlar ve bunu İslâm dünyasında da yayarak faydalanmışlardı. Çinlilerin lüks bir madde olarak *ipek kâğıdı* yerine Türklerin *pamuk ve paçavra kâğıdını* keşfetmeleri bu madde- nin ucuzlamasına ve kültürün umûmîleşmesine büyük hizmet etti. Kaynaklar umûmiyetle Araplar geldiği zaman, VIII'inci asırda, Semerkand'da kâğıt sanâyiini bulduklarını ve Çin istilâsı sırasında bu sanâyiin, onların eseri olarak, orada yerleştiğini belirtirler. Fakat Uygurlara giden en eski Arap seyyahı (VIII. asır) Tamîm bin Bahr başka bir rivâyet nakletmektedir: Ona göre Semerkand vâlisi Halîfe Mehdî zamanında (775-785), Uygurları mağlûp edince aldığı esirleri Semerkand'a getirmiş ve onlar vâsitasıyla kâğıt sanâyiini kurmuştur⁹⁴. Bu rivâyeti teyit eden bir husus da X'uncu asra kadar papirüs ve parşömen kullanılması ve kâğıdın İslâm dünyasında geç yayılması olsa gerek. Orta Asya'nın pamuğu mebzûl yetiştiren ve galiba menşei bulunan bir ülke olması kâğıtçılığın imâlinde çok rol oynar. X'uncu asırda Merv, Gürgeç, Buhârâ ve Semerkand pamuğu ye pamuklu kumaşları ile meşhûr idi. Kâğıt imâli diğer İslâm ülkelerine ve XI. asırda Şam Trablus'una da intikal etmekle beraber XII'inci asırda Ebû Hâmid Endülüî, XIII'üncü asırda da Zekeriya Kazvinî hâlâ Semerkand kâğıdının Mısır kâğıdından, Mısır kâğıdının da Magrip kâğıdından daha üstün olduğunu söylerler. Bu da Türkistan ve çevresinde bir kaç asırlık bir tecrübe ve tekâmülün tabîî bir neticesi idi. Bağdad'da kâğıtçılık çok ilerlemiş; *Bağdadî* ve *Mansurî* kâğıtlar burada imâl edilmiş ve her tarafta çok şöhret yapmıştı. Moğol istilâsından sonra Semerkand kâğıtçılığı yerine Azerbaycan'da kâğıt sanâyiî kurulmuş ve onu imâl eden kasaba da *Kâğıd-künân* (kâğıt yapan) adını almış ve nefis kâğıtları

etmiştir. İslâmlar da Lâtince gibi E B C D harflerini rakam karşılığı kullanırlardı, ama bu harfler ile hesap yapılmamıştır.

⁹³ Chavannes, *Documents*, s. 152, 292; Rubruck, s. 199; *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, s. 105.

⁹⁴ Nşr. Minorsky, *BSOAS*, XII, 2, s. 282.

Bunlara mukabil Şam'da el-Revâhiye medresesi vâkıfı ise (öl. 622) burada Hristiyan, Yahudi ve hattâ Hanbelilerin de ders göremeyeceğini şart koşmuştu⁸⁴. Bîrûnî ilk defa kürenin mesâhasının nasıl ölçülebileceğini keşfetmiş; bu hususta müstakil bir eser yazmış idi. Bu büyük Türk-İslâm âlimi bir çok tetkikleri ve keşifleri arasında arziyat (*géologie*) ilminin kurucusu olarak da mümtaz bir mevki alır. Filhakika Ceyhun nehrinin vaktiyle Hazar denizine döküldüğünü X'uncu asır coğrafyacıları biliyor⁸⁵ ve Batlamyus'un coğrafyasına da dayanan Bîrûnî bu nehrin Oğuzlar ilini işgal edip halkının Hazar denizi sahillerine gittiğini, Curcân ve Hârizm arasında ve Balhan bölgesinde nehrin eski yatağı üzerinde yaptığı jeolojik tetkikler bitince bulduğu fosiller ile bu tarihî hâdiseyi isbat ediyordu⁸⁶.

Silciya'yı istilâ eden Normanlar orada İslâm medeniyeti üzerinde hüküm sürmek ve adada ileri Müslüman halkı muhafaza etmek sûretiyle akıllı hareket ettiler. Gerçekten istilâ esnasında bir çok halk ve âlimler kaçtı ise de yine de pek çok Müslüman âlimleri, tabipleri, coğrafyacı ve diğerlerini etraflarına ve saraylarına almak ve hattâ Müslüman aşçılar dahi kullanmak sâyesinde bu medeniyetten azamî derecede faydalanıyorlardı. Böylece Müslümanlara çok itibar etmek, sanatkârlarını saraylarına almak ve Arapça öğrenmek sûretiyle de Avrupa'da en kibar ve refahlı hükümdarlar olmuşlardı. İbn ul-Esîr'in dediği gibi, 1091 (484) yılında Sicilya'yı zapteden Roger (Rucâr) "Müslüman hükümdarların yolunu tuttu; hâcib silâhdar ve candârlar tâyin edip Frenk âdetlerine aykırı hareket etti". Bununla beraber bazı Müslümanlar da dinlerini gizlemeye mecbur kalıyorlardı⁸⁷. Öte yandan Arapların fethettiği ve Handak (Kandiye) şehrini kurdukları Girit adası diğerlerinden daha fazla bir müslüman nüfusa sahip olmuş; bir çok İslâm âlimleri yetişmiş ve Giridliler bizzat gazaya girişmiş olduğu halde X'uncu asırda Bizanslıların istilâsı ile halkı öldürülmüş veya zorla Hristiyanlığı kabûle, firara mecbûr edilmiş ve oradan nakledilmiştir⁸⁸. Bu hazin durum Endülüs Arapları ile sonradan Girit Türklerinin akıbetine benzeyen bir hadisedir. Meşhûr İslâm

⁸⁴ Zekerîya Kazvinî, *Âsâr ül-bilâd*, s. 463; İbn Şakir, I, 134; İbn Ebi Usaybi'a, I, s. 306-308; İbn Şeddâd, *A'lâk ul-Hatîra*, Dames 1956, s. 241. II. Kılıç Arslan'ın yanında bulunan ve Malatya'da Süryanî patriki ve tarihçi Mihael ile sohbetler yapan Feylesof Kemaleddin'in bu Musullu âlim Kemaleddin bin Yunus olduğunu sanıyoruz (bak. Süryanî Mihael *Chroniques*, III, s. 391).

⁸⁵ İbn Havkal s. 480.

⁸⁶ *Âsâr ul-bâkiye*, nşr. Cachau, s. 357-360; *Tahdid nihâyet ül-emâkin*, nşr. M. Tanci, Ankara 1962, s. 21-23.

⁸⁷ İbn Cubayr, s. 235, 326, 342; İbn ul-Esîr, X, s. 68.

⁸⁸ İstahrî, *BCA*, s. 70; Yâkut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 236.

coğrafyacısı İdrîsî de (1100-1166) Norman kralı Roger(Rucâr)ın sarayında yaşadı ve ona meşhûr coğrafyası *Nuzhet ul-muştak*'ı ve kral Guillaume'e de *Kitâb ul-memâlik* adlı diğer eserini ithaf etti. Birinci eserin bir hülâsasının 1592'de Roma'da Arapçası ve 1619'da da Lâtincesi neşredildi. Böylece Sicilya'da bizzat kırılların sarayında Arap edebiyatının rağbet kazanması sâyesinde İslâm medeniyetinin bir penceresi Avrupa'ya açılmış bulunuyordu. Bu da Normanların, İspanyolların ve Yakın-Şark haclılarının İslâm medeniyetini iktibaslarda Bizanslılardan daha müsamahalı ve kabiliyetli hareket ettiklerini göstermiştir.

Garpta Endülüs Arapları bir kaç asır yüksek medeniyetlerinin verdiği gevşeme hâline düşerek İspanyolların istilâsına uğradıkça ilimlerini de Hristiyanlara naklediyorlardı. Müslüman medreselerine gelen papaz ve lâik Hristiyanlar oradan aldıkları ilimleri memleketlerine götürüyorlardı. Bu sebeple İbn Rüşd Müslüman Şarktan fazla Hristiyan Garpta tesir etmiş ve orada doğan *Averroisme* (İbn Rüşdcülük) felsefe cereyanı papaların tâkip ve tekfirlerine rağmen Kilisenin tahakkümünde ve *skolastik*'i sarsmakta birinci derecede rol oynamıştır. İspanyollar Mursiye'yi zaptettikleri zaman kral, Muhammed bin Ahmed el-Mursi'yi hizmetine alarak ona bir medrese inşa etti. Bu âlim Müslümanlara, Hristiyanlara ve Yahudilere mantık, hendese, tıp, felsefe ve musiki dersleri okuttu. Kral dostu olan bu Müslüman âlimine Hristiyan olmayı teklif ettiği vakit o kendisine: "*Tek Allaha ibâdet ederken dahi vazifelerimi öğrenmekten ve yapmaktan âciz kalıyorum. Üç Tanrı'ya ibâdet edersem hâlim nice olur?*" tarzında zarîf bir cevap vermişti⁸⁹.

1311'de toplanan Konsil'in verdiği kararlardan biri ve en mühimi Katolik akidesini korumak için İbn Rüşd'e karşı fikir mücâdelesini açmak oldu. Bu maksatla da, İbranice, Arapça, felsefe ve sâir dersler okutan medrese (kolej)leri Roma, Bolonya, Paris, Oxford ve Salamanca'da açıp İslâmiyete karşı müdafaaya hazırlanmaya karar verdi. Bununla beraber Avrupa'da ilk Arapça dersi okutan medrese 1250'de Hristiyanların işgaline geçen Tulaytila(Toledo)da ve Katalonya kralı tarafından 1276'da İspanya'da başka bir yerde kurulmuş; 1311'de Paris'te ve Belçika'da Louvaine'de Şark dillerini öğreten mektepler açılmıştı. Böylece Hristiyanlar Arapça ile birlikte birçok ilimleri ve İslâm medeniyetini öğreniyorlardı. Daha XII'inci asırda Sûr(Lübnan)da yaşayan Haçlı müellifi Guillaume de Tyr bize kadar ulaşma-

⁸⁹ İbn Hacer, *Dürer*, III, s. 375. Benî Ahmer hükümdarının nihâyet memleketine getirttiği bu âlim çok büyük bir kalabalık ile karşılandı, orada XIV. asır başlarına kadar derslerine devam etti ve öldü.

yan bir Müslüman hükümdarları tarihi yazdı. Dante ve başka büyük şâirlerin eserlerinde geniş bir İslâm kültürü tesirleri bu sâyede mümkün oluyordu. XIII'üncü asırda ilim ve felsefesini Arapça eserleri okuyarak kuran meşhûr Roger Bacon eski Yunan ve Aristo'yu anlamak için Arapçayı ve İslâm eserlerini öğrenmeyi, tabiat ilimlerine nüfûz edebilmek için de fizik ve hey'et âletleri ile çalışmayı ve tecrübeyi tavsiye ediyor; ileri sürüyor ve böylece devrinin en ileri görüşünü temsil ediyordu. XIII'üncü asırda Avrupa'da kendi mekteplerini bırakıp İslâm medreselerine gidiyor ve oralarda tahsil görüyorlardı, ki bunu tavsiye edenlerin çok olduğu da rivâyet edilmiştir⁹⁰.

Bu ilmî, ticarî ve kültürel temaslar ve inkişaf neticesinde İslâm medeniyetinin riyâziye, tıp, felsefe, coğrafya ve musikîye ait ana kitapları Lâtinceye tercüme edilerek XVI'ncı ve hattâ bazı ahvâlde XVII'inci asra kadar Avrupa üniversitelerinde okutuldu. Avrupa'da harf işaretlerine dayanan iptidâî "*Roma rakamları*" ile riyâziye yapmak mümkün değildi. Bu temaslar neticesinde "*Arap rakamları*"(bugünkü kullanılan rakamlar)nın Avrupa'ya intikali sâyesinde İslâm riyâziyesini iktibas etmek ve böylece ilerlemek imkânı bulundu. Bu intikal, ilk önce pratik olarak çok hatalara sebebiyet veren; I, X, C yani Roma rakamları yerine İtalyan tüccarlarının 1, 10, 100 gibi Arap rakamları ile defter tutmaları ve hesap yapmaları ile başlamıştır. Nitekim Avrupa dillerinde rakam ve sıfır mânâsında kullanılan *Cipher*, *Chiffre* ve *Zero* kelimeleri de "*Sıfır*"dan gelmiştir. *Cebir* ve *logaritma* da IX'uncu asır Orta Asya âlimi Muhammed al-Hârizmî'nin birincisi *Kitâb ul-cebr ve'l-mukabele* adlı eseri Avrupa'da artık *algebre* şekline girmiş; ikincisi de bizzat kendi El-Hârizmî adının (*Alkhorismus*, *Algorithmus*) telâffuzu ile tam bir hâtırasını taşır. İslâmların coğrafi bilgileri o kadar ileri idi, ki müslüman âlimlere nazaran Batlamyus'un coğrafyası çok iptidâî kalır. Gerçekten Müslüman coğrafyacı ve seyyahları dünyanın bir çok bilinmeyen ülkelerini keşfetmişler ve yazdıkları eserler ile arzın hareketini, yuvarlaklığını, yüz ölçümünü, arz ve tûl derecelerini tesbit etmişler; çevresinin "kat'î ve şüphesiz" olarak 24.000 mil olduğunu ölçmüş ve isbat eylemişler; dörtte üçünün denizler, dörtte birinin karalar (*Rub-i meskûn*)dan ibâret bulunduğunu hesap etmişlerdi. Dünyanın câzibe tesiri ile fezâda durduğunu, 16.000 zirâ bir hava tabakasıyla sarılı olduğunu, zelzelenin arzın içindeki buharların (gazların) tazyiki ile meydana geldiğini; ayın, hareketi neticesinde güneş ile aramıza girince, güneşten ışık alamadığımız için, *küsûf* (gün tutulması), arzın hareketi

⁹⁰ H. G. Farmer, *The Legacy of İslâm*, Oxford 1947, s. 371; A. Guillaume, *aynı eser*, s. 272; Von Grunebaum, s. 51.

dolayısıyla güneşin aya akseden ışığını alamamaktan da *husûf* (ay tutulması) hâdiselerinin vukûbulduğunu öğrenmişlerdi. Zekeriya Kazvinî *Acâib ul-mahlûkât*'ında bulutların çeşitlerini, gökgürültüsünün şimşekten sonra işitilmesi ile ışık sür'atının sestten daha fazla olduğunu bildiriyor, İbn ul-Heysem (X. asır) şârihi Kemaleddin Fâris (öl. 1320) ve Nasîruddin Tûsî'nin talebesi Kutbeddin Şîrâzî optik üzerinde çalışmış ve Levy ben Gerson (öl. 1344)'dan önce karanlık odayı keşfetmişlerdi. XII. asırda Sultan Sancar'a mensup olan Abdurrahman Al-Hâzinî(Alhazen)nin *Menâzır(perspektif)*a aid eseri Renaissance devrinde Lâtince'ye tercüme edilip Catherine de Medicis'ye (XVI. asır) ithaf olunmuştu. İbn Haldûn sesin akciğerlerden gelen hava ile fizikî ve fizyolojik izahını yapmakta; top gibi yuvarlak olan arzın merkezini câzibe merkezi olarak göstermektedir⁹¹. Avrupalılar dünyanın yuvarlaklığını, arz ve tûl dairelerini ve müslümanların tekâmül ettirdiği *usturlâb*'ı ve nihâyet karaların Okyanuslarla çevrili olduğu fikrini İslâmlardan alarak deniz keşiflerini yapmışlar; Garpten Hindistan'a varmak maksadiyle Amerika'yı keşfetmişlerdir. Burada İslâm medreselerinin üslûp ve muhtevaları ile Avrupa'ya intikalinin en güzel örneğini de Oxford ve Cambridge kolejlerinin teşkil ettiğine de dikkat edilmiştir. İlmî bir derece olan *Baccalaureat*'nın bile Arapça *Bi-hakk al-rivâyâ*'dan gelmiş olması çok mânâlı bir misâl olarak kayda şâyandır. İslâm medeniyetinin büyük âlim, riyâziyeci, fizikçi, tabip ve filozoflarına ait eserlerin tercümeleri ile birlikte bu âlimlerin isimleri Avrupa'nın o derece malı olmuştur, ki İslâm dünyasında *Eflâtun* (Platon), *Aristotalis*, *Câlinus* (Galien), *Batlamyus* (Ptolemée) gibi isimler nasıl yerleşmiş ise İslâmın al-Farâbî (*Alpharabius*), İbn Sînâ (*Avicenne*), İbn Rüşd (*Averrohès*), al-Farganî (*Alphraganius*), al-Hârizmî (*Alkharismus*), Ebu Bekir Razî (*Rages*), al-Gazzalî (*Algazel*)... leri de öylece Avrupa medeniyeti içinde yüksek mevki almışlardı. Medrese gibi hastahâneyi de bilmeyen Avrupa, Selçuklu *bîmâristân*'larını taklit ile ilk defa, XIII'üncü asırda, Roma'da ve Paris'te hastahâne kurmuştur⁹².

⁹¹ Hârizmî, *Mefâtih ul-'Ulûm*, s. 129; Yâkut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 16-17; Curcânî, *Coğrafya*, B. M. Add. (Add. 7705 mukaddime); Kazvinî, *Kosmographia*, nşr, Wüstenfeld, I, s. 93; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 53-54, 77; Bayhâkî, *Tatimma Siwân al-hikma*, M. Shafi', s. 161; M. Meyerhof, *The Legacy of İslâm*, London 1947, s. 334, 335; Carra de Vaux, *Penseurs de l'İslâm*, II, 245, 246-251; İbn Hallikân, I. s. 643-645; Reşideddin, *Mukâtebât*, s. 44; H. Suter, *İA*, VI, s. 859-861.

⁹² Bu hususlar için bak. *The Legacy of İslâm*. Bugünkü Arap ve Lâtin rakamları aynı menşecedir. Arapça sıfır eski metinlerde "içi boş" olarak tarif edilirdi. Garpta bu şekil devam

Kâğıdın keşfi ile onun IX'uncu asırda İslâm dünyasına ve XII'inci asırda da Avrupa'ya intikaliyle ilim ve kültürün ilerlemesi ve yayılmasında çok büyük bir inkılâp vukûbuldu. Türkler Çin'in kâğıdını, ipeğini, çinisini, Garba ve Yakın-Şarkın da dinlerini, camlarını ve bizzat üzüm ve yonca ziraatini Çin'e nakletmekte büyük bir hizmet yaptılar. Eski bir riyâziye kültürüne sahip bulunan ve İslâm medeniyetinin büyük riyâziyeci ve astronomlarını yetiştiren Türkistan'da M. 719 yılında bile Toharistan Yabgusunun elçisi olarak Çin'e gönderilen Tamuca bu ilimde çok derin bir bilgiye sahipti ve Mani dininin yayılmasında rol oynadı⁹³. Araplar Orta Asya'ya geldikleri zaman Semerkand'da ileri bir kâğıt sanayii ile karşılaşmışlar ve bunu İslâm dünyasında da yayarak faydalanmışlardı. Çinlilerin lüks bir madde olarak *ipek kâğıdı* yerine Türklerin *pamuk ve paçavra kâğıdını* keşfetmeleri bu madde-nin ucuzlamasına ve kültürün umûmîleşmesine büyük hizmet etti. Kaynaklar umûmiyetle Araplar geldiği zaman, VIII'inci asırda, Semerkand'da kâğıt sanâyiini bulduklarını ve Çin istilâsı sırasında bu sanâyiin, onların eseri olarak, orada yerleştiğini belirtirler. Fakat Uygurlara giden en eski Arap seyyahı (VIII. asır) Tamîm bin Bahr başka bir rivâyet nakletmektedir: Ona göre Semerkand vâlisi Halife Mehdî zamanında (775-785), Uygurları mağlûp edince aldığı esirleri Semerkand'a getirmiş ve onlar vâsıtasıyla kâğıt sanâyiini kurmuştur⁹⁴. Bu rivâyeti teyit eden bir husus da X'uncu asra kadar papirüs ve parşömen kullanılması ve kâğıdın İslâm dünyasında geç yayılması olsa gerek. Orta Asya'nın pamuğu mebzûl yetiştiren ve galiba menşei bulunan bir ülke olması kâğıtçılığın imâlinde çok rol oynar. X'uncu asırda Merv, Gürgenç, Buhârâ ve Semerkand pamuğu ye pamuklu kumaşları ile meşhûr idi. Kâğıt imâli diğer İslâm ülkelerine ve XI. asırda Şam Trablus'una da intikal etmekle beraber XII'inci asırda Ebû Hâmid Endülüî, XIII'üncü asırda da Zekerîya Kazvinî hâlâ Semerkand kâğıdının Mısır kâğıdından, Mısır kâğıdının da Magrip kâğıdından daha üstün olduğunu söylerler. Bu da Türkistan ve çevresinde bir kaç asırlık bir tecrübe ve tekâmülün tabii bir neticesi idi. Bağdad'da kâğıtçılık çok ilerlemiş; *Bağdadî* ve *Mansurî* kâğıtlar burada imâl edilmiş ve her tarafta çok şöhret yapmıştı. Moğol istilâsından sonra Semerkand kâğıtçılığı yerine Azerbaycan'da kâğıt sanâyiî kurulmuş ve onu imâl eden kasaba da *Kâğıd-künân* (kâğıt yapan) adını almış ve nefis kâğıtları

etmiştir. İslâmlar da Lâtince gibi E B C D harflerini rakam karşılığı kullanırlardı, ama bu harfler ile hesap yapılmamıştır.

⁹³ Chavannes, *Documents*, s. 152, 292; Rubruck, s. 199; *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, s. 105.

⁹⁴ Nşr. Minorsky, *BSOAS*, XII, 2, s. 282.

ile meşhûr olmuştu, Semerkand böylece bol pamuk ve paçavradan kâğıt imâlî ile medeniyet tarihinde büyük bir mevki işgal eder⁹⁵.

Ortaçağ Avrupası maddî kültür mahsûllerini de İslâm dünyasından alıyordu. Bunlar arasında türlü şehirlere nisbet edilen meşhûr kumaşlar mühim bir yekûn tutuyordu. Hattâ papazların giydikleri kaftanlar bile İslâmî yazılar ve âyetler ile süslü idi. Eskiden halîfe saraylarına mahsûs ağır elbiseler ancak onlara ait *Dâr ut-Tirâz* denilen imalâthanelerde yapılırken Selçuklu devrinde şehir hayatı ve dokuma sanâyii o derecede ileriledi, ki sultan ve emîrlerin giydiği ağır elbiseler çarşılar, mâhir sanatkârlar tarafından, imâl ediliyor; üzerlerinde sultan ve emîrlerin isim ve unvanları yazılıyor, resimlerle süsleniyordu⁹⁶. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'a aid, adını ve arslan resimleri taşıyan, ipek üzerinde altın işlemeleri nefis bir kumaş bugün Lyon müzesinde bulunmaktadır. Şam'da Bektimür'e mensup Ressam Ali bin Muhammed (ölümü 749) kumaş üzerinde resim yapmakla meşhûr idi. Ortaçağ "*Türkiye kumaşları*" ve *Türkmen halıları* Avrupa'da ve hattâ İslâm Şark ülkelerinde çok rağbette idi. Türkiye mâdenî eşya işçiliği İtalya'da öyle yerleşmişti, ki İtalya mamûlâtını Türkiye'dekilerden ayırmak mümkün olmuyordu. Şam'ın cam mamûlâtı, Antalya züccâyesi, Harrân kuyumculuğu mahsûlleri uzun zaman şöretini muhafaza ediyordu. Şövalyelerin birçok silâhları İslâm dünyasından geliyor; Şam'ın güzel kılıçlarını kullanıyorlardı. İslâmın *al-kimyâ* ilmi Avrupa'da *alchimie* oldu ve bu sâyede barutlu silâhlar meydana çıktı veya Şarkta başlayan bu keşifler Avrupa'da ilerledi; *Kamîs* (gömlek) de Garbe *Chemise* şeklinde geçti.

Bu devir Avrupasının başlıca gâyesi İslâmları taklit etmek ve bu sâyede onlara karşı silahlanmaktı. İslâm mimarîsi ve müziği de Avrupa'ya tesir ediyordu. Ortaçağda müzik ilim ve tahsilin icâbından idi. Bu sebeple Lâ-tince'ye tercüme edilen eserler dolayısıyla Fârâbî, şarkta ve garpta müzik üstadı sayılıyordu. Roger Bacon Fârâbî'yi Batlamyus ve Öklid ile birlikte zikreder. Bununla beraber İslâm müziği nazariyattan ziyâde tatbikatta tesir etmiştir. En kuvvetli tesir İspanya'da Arapların ve Balkanlarda Türklerin

⁹⁵ Mervezî, s. 6; Ebû Hâmid Endülüsî, *Tuhfet ul-Elbâb*, J.A. 1925, s. 202; Zekerîya Kazvinî, s. 536; *Risâle-i Hârizmî*, Bodleian, Poc. 151, 51a; İbn Havkal, s. 481; İstahrî, s. 288; Nâsır Husrev, *Sefer-nâme*, s. 20; Barthold, *Turkestan*, s. 237. Şarkî Türkistan'da paçavradan yapılmış kâğıtlar Avrupalılar tarafından keşfolunmuştur. Reşiduddîn Tebriz'de de bir kâğıt fabrikası (kâr-hâne-i kâtit-sazî) olduğunu yazar (*Mukâtebât*, s. 318); Hamdullah Kazvinî, *Nuzhet ul-kulûb*, s. 72. Bununla beraber Hamdullah Kazvinî XIV. asrın birinci yarlarında Kâğıd-kûnân kasabasının harap olduğunu da kaydeder.

⁹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 120.

olmuştur. *A'lûd*, *kitara*, *rebâb*, *nakkâre* gibi müzik âletleri Avrupa'da sıra ile *lute*, *guitare*, *rebec*, *naker* şekillerini almıştır. Ortaçağ İslâm dünyasında çok yaygın bulunan ve yüksek devlet adamı ve âlimlerin eğlencelerine yarayan *Satranç* oyunu da Avrupa'ya intikal etti⁹⁷. İslâm medeniyetinin Avrupa'ya ve Avrupa medeniyetinin doğuşuna tesirleri o kadar büyük ve o derece çeşitlidir, ki burada bütün bu unsurları saymak mümkün değildir. Avrupa medeniyeti artık yükselmeye ve İslâm medeniyetini geçmeye başladığı XVII'nci asırda bile Avrupa *çiçek aşısını* ve *Türk bağçe ve çiçekçiliğini* İstanbul'dan almak sûretiyle hâlâ faydalanmaya devam ediyordu. Orta zaman Avrupası birçok meyve, sebze ve nebatlarını da Haçlı seferleri esnasında Şarktan nakletmiştir. Avusturya generali Montecucculi Saint Gothard'da (1664 yılı) Türklere karşı kazandığı bâzı muvaffakiyetleri askerlerinin Osmanlı ordusunu taklide borçlu olduğunu yazar.

İslâm medeniyetinin Avrupa'ya verdiği kültür ve teknik unsurları münâsebetiyle Avrupa dillerinde hâlâ canlı bir şekilde yaşayan pek çok kelime bu manevî mirasın en güzel örnekleridir. Hududlarda kurulan gümrük teşkilâtının ismi Avrupa dillerinde Arapça *dîvân*'dan *douane* olmuş, buna mukabil İtalyan Cumhuriyetlerinden gelen Lâtince *comercium* Türkçe *gümrük* haline gelmiş ve bu Türkçe şekliyle Arap memleketlerine girmiştir. Türkçe bu mânâda kullanılan *damga* da Rusçaya *tamojni* olarak girmiş, kullanılmıştır. Daha sonra Osmanlıların ev eşyası *dîvân*'ı da hiç değişmeden Avrupa'ya gitmiştir. Türkçe *bazar* Avrupa dillerine geçerken, İtalyanca piyasa (*Piazza*: meydan) da Türkçe'ye mal olmuştur. Avrupa dillerinde kullanılan halı, kumaş, mânâsında *tapis* Bağdad'ın kumaş sanâyii ile meşhûr '*Attâbî* mahallesiyile, *Buchram*, *Muslin*, *Dams* kumaş adları da Buhârâ, Musul ve Şam isimleri ile ilgilidir. Şeker, *sugar*, *sucre* olmuş; şurup *syrop*, *al-kuul* alcool, Arapça "kotn" cotton; "kefen" *coffin* geklinde geçmiştir. *Tarife*'den *tarif*, *mahzen*'den *magazin*, *tefrik*'den *trafic*, *dâr-us-sînâ'a*(tersâne)den *arsenal*, *emîr ul-mâ*'dan *amiral*, tercüman'dan *truchman*, *drogman*... kelimeleri en çok göze çarpanlardır. İslâm denizciliği ileride olduğu zaman nasıl ona ait Arapça istilâhlar Avrupa dillerine geçmiş ise, Akdeniz hâkimiyeti Avrupalılara geçince bu sefer Türkler denizcilğe ait pek çok kelimeyi İtalyanca'dan almışlardır, ki Osmanlılar amiral yerine İtalyanca'dan gelen kaptan (paşa) tâbirini reis ile birlikte kullanmışlardır. Yunanca kendi medeniyet mahsûlleri ile birlikte *felsefe*, *coğrafya*, *usturlab*, *kanun*, *okyanus*, *namus*... gibi Müslüman milletlere verdiği kültür

⁹⁷ Ebû Hâmid Endülûsî, s. 28; İbn Hacer, III, s. 105; Reinaud, *Géographie d'Aboulfeda*, Paris 1848 (Giriş); Türlü âlimler tarafından yazılan *The Legacy of İslâm*; F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris, 1939; s. 24-37; Ebersolt, *Orient et Occident*, Paris 1954, 94, 102.

kelimeleri ile Avrupalıların Şarktan aldığı kelimeler mukâyese edilirse ikinciler çok daha büyük bir yekûn tutar. Haçlılardan Anadolu Selçuklularına geçen *gümrük*, *notâr*, *istabl*⁹⁸, Suriye’de *kastel* (castellan) gibi bir kaç kelime daha vardır. Türkçeye İslâmdan önce Sanskritçeden *simsar*, *sart* (tüccar, bilâhare Müslüman), Soğdcadan borç (bugün kullandığımız mânâda) ve Yunancadan *nom* önce Uygurcaya geçmiş ve Arapça *namus* (nevâmis: kanun, şeref) ile Farsça ve Türkçe namaz kelimelerinin aslı da olmuştur⁹⁹.

İcadı Gutenberg’e (1393-1468) atfolunan matbaa da ilk şekli ile hakikatte Moğollar zamanında Şarktan geliyordu. Şarkî Türkistan’da Uygurların daha IX’uncu asırda kâğıt para ve bazı metinler bastıkları görülüyor. İran’da basılan kâğıt para (*çav*) da, Uygur ve Çin tesiriyle, bu esasa dayanarak mümkün oluyordu. Cenevizlilerin Avrupa’ya götördükleri bu teknik, müteharrik harf sisteminin meydana çıkmasına sebep oldu¹⁰⁰. Böylece Selçuklular İslâm medeniyetine yeni bir istikamet ve hayâtiyet kazandırdıktan sonra, siyasî hâkimiyetleri ile birlikte, iktisadî ve kültürel münâsebetlerin genişlemesine âmil olmakla da, dolayısıyla, Avrupa medeniyetinin doğuşuna hizmet etmişlerdi. Bugün bir buçuk asırdan beri Türkler ve onları tâkiben diğer Müslüman ve Şark milletleri nasıl Avrupa medeniyetini temsile çalışıyorlarsa Avrupalılar da XI’inci asırdan XV’inci asra kadar aynı şeyi yapmışlar ve muvaffak olmuşlardı. Dikkate şâyândır, ki bugün Avrupa medeniyetini iktibasta en büyük muvaffakiyeti nasıl Avrupa’nın en uzağında bulunan Japonlar göstermiş ise Ortaçağda da İslâm medeniyetini almakta komşu bulunan Bizanslılar ve İslâvlar değil Garbî Avrupalılar aynı şeyi yapmışlardır, ki çeşitli sebepleri olan bu tezadlı hâdise henüz izah edilmiş değildir. İslâm medeniyetinin Yeni Çağlar Avrupa medeniyetinin doğuşunda birinci derecede rol oynadığı, bu hususta henüz, terkiбі ve şümüllü bir mahiyet almamış olmakla beraber, hayli neşriyat yapılmış olduğu halde *Renaissance* ve *Reforme* hare-

⁹⁸ Istabl-i hass ve l’âmile, bak. Aksarayî, s. 50 not.

⁹⁹ Türkçe’den Arapça, Farsça, Ermenice, Gürcice ve Yunanca’ya, bu dillerden ve İtalyanca’dan Türkçe’ye geçmiş kelimeler hakkında pek az tetkik yapılmıştır. F. Köprülü’nün “Türkçe’den Farsça’ya”, *TM*, VII-VIII; K. Menges’in eski Rusça’ya, Bonelli’nin İtalyanca’dan Türkçe’ye, A. Tietze’nin Yunancadan Anadolu mahallî şivelerinde kalan kelimelere dair makaleleri henüz bir başlangıçtan ibarettir. Türkçeden Farsçaya Selçuklulardan da önce, Sâ mâniler ve Gazneliler zamanında bilhassa askerî istilâhlar girmeye başlar. Selçuk ve hele İlhanlı devrinde Türkçeden Farsça’ya pek çok kelime geçmiştir. Türkçe *yatak*, *otağ* (*vitak*), *hayıltaş*, *hayılbaşı*, *vitakbaşı*, *çetr* (çadır’dan), *kezik*, *tamga*, *kütüval*, *ağıcı*, *moncuk*, *çavuş*, *yağma*, *yurt*, *ordu*, *dağ*, *tutmaç*... kelimeleri Sâ mânî ve Gazneli devrine aittir. P. Pelliot bu kelimelerden bazısını ve meselâ *kütüval*’ı Moğol devrinde geçmiş (*keptevul*’den) sanıyordu.

¹⁰⁰ Bak. Aly Mazehary, *La Vie quotidien des Musulmans au Moyen âge*, s. 261.

ketlerini İstanbul'un fethini müteakip İtalya'ya giden bir kaç Bizanslı âlim veya mütercime atfeden eski ve kısır görüş hâlâ umûmun kanaati olmakta ve mektep kitaplarında devam etmekte; bilgisizlik yüzünden de o tesirde kalan diğer İslâm memleketleri gibi Türkiye'de de itibarda bulunmaktadır. Hatta bizzat Müslüman ve Türk tarihçileri bile henüz bu sakat görüşten kurtulmuş ve bu tarihî hakikati anlamış değildir¹⁰¹. Esâsen Renaissance'ın İtalya'da başlaması İslâm dünyasıyla girişilen ticarî ve kültürel münâsebetlerin bir neticesi olduğunu gösterdiği, bu memlekette servetin ve hayat seviyesinin yükselmesi ile alâkalı bulunduğu gibi büyük deniz keşifleri sonunda dünya ticâretinin Akdeniz'den Okyanuslara intikaliyle İtalya'nın yerini Avrupa'nın şimal sahilleri alması ve İslâm dünyasıyla muvâzi olarak İtalya'nın eski iktisadî mevkiini kaybetmesi de bu durum ile ilgili idi.

4. Siyasî Buhran Devrinde Türk-İslâm Medeniyeti

Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetleri ile İslâm medeniyetinin nasıl bir inhitattan kurtulup yeni bir hamle ve hayâtiyet kazanarak yükseldiği meydana çıktıktan sonra Melik-şâh ve Sancar'ın ölümlerinden sonra başlayan siyasî buhranların tesirlerini ve Türk-İslâm medeniyeti üzerindeki etkilerini araştırmaya ve bu medeniyetin inhitatı ile bu buhranlar arasında bir münâsebet bulunup bulunmadığını belirtmeye de ihtiyaç vardır. Bu husus Selçuklu devrinde Türk-İslâm medeniyetinin tekâmülünü kavramak bakımından olduğu gibi ilmî bir araştırmaya dayanmadan İslâm medeniyetinin inhitatı meselesinde ileri sürülen fikirler arasında, yalnız bu muahhar Selçuklu veya buhran devrini değil, doğrudan doğruya Selçukluları ve hattâ daha umûmî olarak Türkleri mesûl sayan çürük iddiaların mahiyetini de göstermek maksadiyle lüzumludur. Selçuklu tarihinin bugüne kadar karanlıklar içinde kalmış olması bu lüzumu daha da arttırmaktadır. Sultan Sancar'ın ölümü ile Türkistan, Horasan, İran ve Irak'ta hüküm süren siyasî buhran, emniyet ve âsâyişin bozulması bir müddet devam ederken Hârizm-şâhlar ülkesinde, Atabegler idâresinde bulunan Şimalî Irak ve Suriye'de, Şarkî Anadolu'da, bir az sonra Selçuklu Türkiye'sinde istikrar ve medenî inkişaf devam ediyor ve Hârizm-şâhların tedricen Şark İslâm ülkelerini idârelerine almaları durumun süratle düzelmesine imkân veriyordu. Bununla

¹⁰¹ Amerika'da mektepler için F. Lane ve E. Goldman tarafından yazılan *The World's* (New York, 1950, s. 282, 284, 300) adlı eser bir istisna teşkil eder ve İslâm Medeniyeti'nin Avrupa'nın doğuşunda rolünü çok kısa da olsa belirtir.

beraber Melik-şâh'ın ölümü ile imparatorluğun uğradığı siyasî buhran bile zamanında, fakat sâdece siyasî olarak bir inhitat mânâsında anlaşılmıştı. Nitekim bu devirde bir Selçuklu tarihi yazan Anuşirevân bin Hâlid'in, eserine koyduğu "*Futûr zaman us-sudâr ve sudûr zaman ul-futûr*" ismi de artık başlamış bir inhitatı ifâde ediyordu. Başka bir müellif de Selçuklular için: "*Bu hânedan inhitata yüz tutunca memleketlerin mamûrluğu, âsâyişi ve halkın da emniyeti bozuldu*" ifâdesiyle bu durumu daha açıkça belirtir¹⁰². Sultan Sancar'ın Karahıtalara karşı Katvân'da mağlûb olmasını Âhir zaman alâmetlerinden sayan bir hadîsin meydana çıkması da devrin değiştiğine ve inhitatın başladığına dair bir kanaatin mevcûdiyetini gösteriyordu¹⁰³. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, Melik-şâh ve Sultan Sancar gibi büyük hükümdarların ölümleriyle uğradığı buhranın bazı medenî ve kültürel neticeleri mevcut olmakla beraber bu ifâdeleri İslâm medeniyetinin umûmî inhitatı mânâsında şumûllendirmenin doğru olmayacağını göreceğiz.

Filhakika Selçuklu devletinin inhitatı, siyasî buhran ve umûmî sarsıntı ile birlikte ilim ve fikir hürriyeti üzerinde de bazı akisler gözükmekte ve hattâ düşünce hürriyetinin bir takım baskılara uğradığını meydana koyan hâdiseler vukûbulmakta idi. Nitekim Abbâsî Halîfesi Müstencid'in (1160-1170), devrin kadılarından al-Murahham'ı yakaladıktan sonra kütüphanesinde *İhvan us-Safâ*'ya ait eserleri, İbn Sînâ'nın *Kitâb uş-Şifâ*'sını yaktırması fikir hürriyetine karşı tehdidin başladığını göstermekte ve bunun halife tarafından yapılması ehemmiyetini arttırmaktadır¹⁰⁴. Abbâsî halîfesi Nasır li-Dinillah zamanında (1180-1225) aynı şeyler olmuştu. Abdüsselâm bin Çengidost el Bağdadî felsefeye ve eski kavimlerin ilimlerine vukufu meşhûrdu. Halîfe hasedcilerin tesiri ile kitaplarını toplatıp Bağdad'da yaktırdı ve İbn Mâristâniyye'yi bir minbere çıkararak filozoflara ve bu kitapların müelliflerine lânet ettirdi. Hekim Yusuf el-Sıbtî el-İsrâilî der ki: o gün, tâcir olarak, Bağdad'da idim. Bu toplantıda İbn Mâristâniyye'nin elinde İbn Haysem tarafından yazılan hey'et(astronomi)e ait bir kitap vardı. Bunu bir musîbet olarak gösteriyor ve ateşe atıyordu. Halbuki bu kitap insanı imâna ve Allah'ın kudretini bilmeye sevk ediyordu. Abdüsselâm 589 (1193) yılı martına kadar hapisshanede kaldı. Buna mukabil bu zamanda cebir, hendese ve hey'et ilimlerinde çok meşhûr elan Mübeşşir, Nasır li-Dinillah'ın yakını olmuştu. Kitaplarını Ribât el-Hatunî el-Selçukiye ve Nizâmiyye medresesine vakfetti ve

¹⁰² Efdaleddîn Kirmânî, *Vakayî-i Kirman*, s. 30.

¹⁰³ Bak. Bölüm V. bahis 5.

¹⁰⁴ İbn ul-Esir, s. 97.

589(1193)de Dunaysar(Koç-hisar)da öldü¹⁰⁵. 1155'de Diyarbekir'de doğan Seyfeddin Amidî felsefe, mantık ve aklî ilimler üzerinde yazdığı eserlerle şöhret kazanmış ve Bağdad'a, Şam'a ve Kahire'ye giderek dersler okutmuştu. Fakat bu ilmî meşgûliyeti dolayısıyla imanının bozuk olduğu ithamlarına uğrayarak 1182'de Mısır'dan Suriye'ye kaçmış ve Hama'da inzivaya çekilip eser yazmaya koyulmuştu. Bir müddet sonra Azîziyye medresesinde tekrar derslerine başlamış; fakat Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref (1228-1237) zamanında aynı ithamlarla tekrar azlolunmuş ve bu münâsebetle de medreselerde okutulmakta olan bütün aklî ilimler yasak edilmişti. Bu şiddet karşısında evinde gizlenen Seyfeddin Amidî 1231'de öldü¹⁰⁶.

Filozof Şahâbeddin Sühreverdî'nin akıbeti daha kötü oldu. Merâğa'da fıkıh ve felsefe tahsilini yapan Suhreverdî çok genç yaşta *Hikmet ul-İşrak* adlı eserini yazarak *İşrâkiyye* felsefesini kurmuş; türlü ilimlerde büyük bir kudret kazanmıştı. Artuklu hükümdarı İmâdeddin'in yanında, Harput'ta, *Elyâh ul-İmâdiyye* adlı eserini bu hükümdar nâmına yazdıktan sonra Haleb'e giden Sühreverdî bu genç yaşı, zekâsı ve ilmî ile Seyfeddin Amidî'yi hayran bırakmıştı. Fakat Halep ulemâsı, eski filozoflar mezhebinde bulunduğu ve akidesinin bozuk olduğu kanaatiyle, idamına fetvâ verdiler. Haçlılar ile büyük bir cihâd havası içinde bulunan Salâhaddin Eyyûbî henüz 38 yaşındaki Şahâbeddin Sühreverdî'nin, 1191 yılında, katlini emretti ve böylece de bu filozof tarihe *Maktul* adıyla geçti¹⁰⁷. Şam Eyyûbî hükümdarı Melik Mu'azzam'ın da mantık ve tıp sahasında tanınan Mardinli âlim İsmâ'il bin İbrahim'i (ölümü 637/1240), *nebiz*'in (hurma şarabı) mubah olduğuna dair istediği bir fetvayı alamadığı için, ders okuttuğu Tarhan medresesinden azletmesi de kayda değer¹⁰⁸.

Irak ve Suriye'de halife ve hükümdarlara ait bu taassub Şarkta bazı halk kitleleri arasında da mevcut idi. Filhakika yeni Müslüman olmuş ve geri seviyede kalmış Gorkular (Afganistan) arasında ulûhiyeti Tecsim (anthropomorphisme) götüren Kerrâmiyye mezhebi çok yaygın idi. Fahreddin Râzî Merâğa'da okumuş; tıp, lisân, felsefe ve tefsir üzerinde eserleri ile büyük bir şöhret yapmış; İbn Sînâ, Gazalî ve Zemahşerî'ye şerhler yazmış ve kudretli

¹⁰⁵ Abu'l-Farac, *Muhtasar ud-düvel*, Beyrut 1890; s. 415; İbn ul-Kıftî, *Tarih ul-hukemâ*, Leipzig 1903, s. 228, 269-270.

¹⁰⁶ İbn Hallikân, II, s. 174; İbn ul-İmâd, V, s. 144-145.

¹⁰⁷ İbn Hallikân, II, s. 348; Bahaüddin Şeddâd, *Sîret Salahuddin*, Kahire 1317, s. 302; *Tatımma Sıwân al-Hikma*, II, s. 120; H. Corbin, *Suhreverdî d'Alep*, Paris 1939, s. 41-42. *İşrâkiyye* felsefesi Anadolu tarikatlerinde de yaşadı.

¹⁰⁸ *Tabakat ul-hanefiyye*, I, s. 144.

vaizleri ile de kitleleri kendisine bağlamıştı. Hârizm (Gürgenç) ve Buhârâ'ya gidip münâzaralarda bulunmuş ve buradaki fikir hürriyetine ve Mu'tezile'nin çok yaygın oluşuna hayran kalmış; Hârizm-şâh sultanı Alâeddin Muhammed'den hürmet görmüş; oradan da Gûr hükümdarı Gıyâseddin'e gitmiş ve bu sultanın Herat'ta kendisine yaptığı medresesinde yerleşmiş idi. Burada, hükümdarın da arzû ettiği üzere, *Kerrâmîyye* tâifesini irşada başlamış ve *teccim* veya *mücesseme* tâife ve akîdesini düzeltmeye çalışmıştı. Fakat muta-assıb Kerrâmîler buna tahammül edemiyor; onu zındıklıkla itham ederek memleketten çıkarmak istiyorlardı. Nihâyet Fahreddin Râzî ile Kerrâmîlerin reisi İbn ul-Kıdvî arasında, Gûrluların merkezi Fîrûz-kûh'da, 1199(595)da, büyük bir münâzara vukûbuldu. Hanefî, Şafîî ve Kerrâmîlerden kalabalık bir halk kitlesi bu münâzarada hazır bulunuyordu. Münâzarada zayıf düşen Kerrâmî reisi dinî hisleri tahrik yoluna sapmak zorunda kaldı; Hazreti Peygamber'in sözlerine bağlı bulunduğunu söyleyerek rakibine saldırdı; onu Aristo'nun ilmine, İbn Sînâ'nın "*küfriyatına*" ve Fârâbî'nin felsefesine saplanmakla itham etti. Bu sûretle kışkırtılan saf ve câhil Kerrâmîler ağlamaya ve kargaşalık çıkarmaya başladılar. Hâdisenin büyümesi üzerine halkın tazyikine dayanamayan Gıyâseddin bu büyük âlimi Fîrûz-kûh'dan çıkarıp Herat'a göndermeye mecbûr kaldı¹⁰⁹.

Büyük Selçukluların inkıraz devrine ve ondan sonraki zamanlara ait bu hâdiseler, hiç olmazsa İslâm dünyasının bazı bölgelerinde, hür düşüncenin baskılara uğradığını göstermektedir. İslâm medeniyetinin inhitatında *Eş'arî*lerin ve husûsiyle Gazalî'nin tesirleri olduğunu ileri sürenler ne İslâm medeniyetinin başlıca inhitatı sebepleri ve ne de bu hâdiseler üzerinde etraflıca durmuş ve araştırma yapmış değillerdir (bak. VIII, 6, 7). Gerçekten Gazalî eserlerinde, müfrit Şî'îler ve Bâtınîlerden başka felsefeye ve Mu'tezile'ye de şiddetle hücum ediyordu. Felsefenin müdafaası maksadiyle Gazalî'nin kuvvetli muarızları Şarktan ziyâde Garptan çıkmış; Endülüs'te İbn Rüşd, Gazalî'nin *Tahâfût ul-felâsife* (filozofların sukûtu) adlı eserine, aynı ismi kullanarak, cevap vermiş; fakat İbn Rüşd'ün felsefesi müslüman Şarktan ziyâde hristiyan Avrupa'da yayılmış ve *Averroisme* (İbn Rüşdcülük) kilisenin karşısına çıkan bir cereyan olmuş idi. Gerçekten, XIII'üncü asırdan beri, kilisenin tekfirlerine ve bazı kurbanlara rağmen Averrhoès (İbn Rüşd) XVI'ıncı asra kadar Avrupa'da mevkiini muhafaza etmiştir. Şarkta da büyük feylesof olarak tanınmakla beraber İbn Rüşd böyle bir tesire sahip olmamıştır. İbn

¹⁰⁹ İbn ul-Esîr, XII, s. 59; İbn Hallikân, I, s. 600-602; İbn Ebi Usaybi'a, II, s. 26-30; *Tatımma Sıwân al-Hikmâ*, II, 121; İbn Kesîr, XIII, s. 19.

Rüşd-Gazalî çatışması aslında din ile felsefenin nizândan ibâretti. Bu sebeple Fâtih Sultan Mehmed'in emriyle Bursalı Hoca-zâde ve Alâeddin Tûsî'nin hazırladıkları barıştırmacı *Tahâfut* da tabiatıyla tam muvaffak olamazdı. Eserleri ve fikirleri ile *Hüccet ul-İslâm* pâyesini alan Gazalî İslâm imanını ve birliğini kurtarmak gayesiyle devrin Zındıklarına ve Bâtınîlerine hücum ederken felsefenin de dine müdahalesine karşı bizzat kendi yüksek felsefi silâhlarını kullanmış; hatâlarını, tenâkuzlarını meydana koymuş; zekâlarına mağrûr olan felsefecilerin kifâyetsizliklerine ve hattâ ona göre hamakatlerine rağmen dine karşı menfî davranışlarına hücum etmiştir. Filhakika *Hüccet ul-İslâm* âlemin kıdemine inandıkları, Allah'ın isminin cüz'iyata da şâmil bulunduğunu inkâr ve nihâyet ölümden sonra dirilmeyi red ettikleri için onları üç meselede tekfir zorunda kalmıştı. Bu üç meselenin İslâmın esaslarıyla alâkalı olduğu meydandadır. Gazalî eski İran'dan arta kalan yıkıcı cereyanların, müfrit Şi'î adı altında, siyasî buhranla muvâzi olarak ilerleyen faaliyetlerine ve felsefeye mensup bir tâifenin lâubaliliklerine karşı İslâmiyeti müdafaa ederken filozofların zaafalarını meydana kovmuş ve böylece büyük bir ölçüde felsefeye de hizmet etmiştir. Bununla beraber buhran zamanlarında Gazalî'nin fikirleri felsefeye ve hür düşünceye karşı kullanılmıştır. Lâkin, ne kadar kudretli olursa olsun, İslâm medeniyetinin inhitatı gibi büyük bir meselede büyük bir insana, Gazalî'ye verilen menfî pâye de mübâlâğa edilmiştir. Esâsen gerek Gazalî'nin tesirleri ve gerekse naklettığımız taassup hâdiseleri bir sebep değil bir netice olup sâdece kısa bir devreye mahsûstur ve bütün İslâm ülkelerine şâmil değildir (bak. Böl. VIII, 6).

Filhakika Büyük Selçukluların inkırazından sonra baş gösteren siyasî buhranla birlikte fikir hürriyetine karşı beliren bu dinî ve siyasî baskı hâdiselerini yine de ârizî saymak gerekir ve henüz Türk-İslâm medeniyetinin inhitatından bahsetmek doğru değildir. Bâtınî ve Şi'î faaliyetlerinin ileri bulunduğu ve Haçlı savaşlarının şiddet kazandığı Suriye, Mısır ve Irak taraflarında bu taassup hâdiselerine rastlanırken İslâm medeniyetinin henüz yerleşmeye çalıştığı Selçuklu Türkiyesinde tam bir fikir hürriyeti hüküm sürüyordu. II. Kılıç Arslan ve halefleri huzûrlarında Müslüman ve Hristiyan âlimleri ile serbest münâkaşalar yaptırıyorlar; Kılıç Arslan *İçtihad* müessesesini çok geniş bir mânâda işletmeye çalışıyor; bu hür düşüncelerinden dolayı komşu hükümdar, Musul ve Suriye Atabeği Nureddin onu tecdid-i imâna dâvet ediyor; Sultan da taassup gösterenleri Atabeg'in memleketine gönderiyordu¹¹⁰. Selçuklu Türkiyesinde bu hürriyet ve müsamaha an'anesi

¹¹⁰ Bak. *Sauverains Seldjoukides*, s. 77-79 ve böl. VII, bahis 10.

bir sarsıntıya uğramamış; Muhyiddin Arabî başka memleketlerde bulmadığı fikir hürriyetine Konya'da kavuşmuş; bâzı diğer ülkelerde tekfire uğradığı ve kendisine “Şeyh-i ekfer” denildiği halde Anadolu'da en yüksek itibarı kazanarak Osmanlı devrinde de Şeyh-i Ekber adını almıştır. Bazı tenkitlerin belirmesine rağmen Mevlânâ Celâleddin fikirlerini, müzikli semâ'lı âyinlerini her tarafa yayabilmiştir. Bununla beraber filozofları himâye eden II. Süleyman-şâh (1196-1204) bir filozof ile bir din âliminin münakaşasında hakarete uğrayan birincisi sultana, neden ses çıkarmadığını sormuş; o da ona her düşüncenin açığa vurulamayacağını beyan etmişti¹¹¹. Şarkta Bizans'ın ve Avrupalıların Haçlı seferleri karşısında bulunan Selçuklular gibi çağdaş Şimalî Afrika Berberîleri de, yüksek medeniyetleri içinde gevşeyen, Endülüs (İspanya) müslümanlarını kurtarmak için cihâda ve yardıma gidiyorlardı. Orada da Suriye'de olduğu gibi Haçlı taassubuna karşı Müslüman taassubu geliyordu. İşte Murâbit ve Muvahhidlerin bu cihâd havası Şarktan gelen tasavvuf ile ve Gazalî'nin eserleri ve onun *İhyâ ulûm id-dîn*'i ile kuvvetlenmiş ve ölüm-kalım mücadelesinde İslâmiyeti kurtarmak endişesi her şeyin üstüne çıkmıştı¹¹². İbn Batûta'nın Gırnata'da yerleştiğini kaydettiği şarklı kimşeler ve bu arada ismini verdiği Semerkantlı Hacı Ebû Abdullah, Tebrizli Hacı Ahmed, Konyalı Hacı İbrahim, Horasanlı Hacı Hüseyin ve Hind müslümanlarından Hacı Ali ve Reşid de ticâret veya cihâd gayesiyle oraya kadar gitmişlerdi. XIII. asırda Sivaslı tâcir Hoca Ahmed de ticâret ve elçilikle Mağrib'e gitmiş ve Reşid ud-dîn o tarafta bulunan âlimler için mühim hediyeler ve kitaplar göndermiştir¹¹³. İslâm dünyasının buhranlı bölgelerinde bir yandan bu manevî hava, öte yandan felsefe ve tabiiye ilimleriyle uğraşanlarda müşâhede edilen iman bozukluğu ve onların dinî tenkitleri kendilerine karşı bir itimatsızlık uyandırmıştı. Yukarıda ilim, riyâziye ve felsefedeki mevkiinden bahsettiğimiz Musullu Kemaleddin ibn Yunus kendisinden mantık okumak isteyen Şafî âlimi İbn Salâh'a şöyle diyordu: “*Sen bu fen ile uğraşmaktan vaz geç; zira halk nazarında iyi bir insan olarak tanınıyorsun; halbuki halk bu ilimle uğraşanların itikadı bozulduğuna kanidir*”. Zira kendisi de böyle bir itham altında idi¹¹⁴. Fakat Hârizm ülkesinde durum bam-başa idi.

¹¹¹ S. Seldjoukides, s. 79.

¹¹² G. Marçais, *La Berberie Musulmâne et l'Orient au Moyen-âge*, Paris 1949, s. 293.

¹¹³ *Seyâhat-nâme*, II, s. 351. Reşiduddîn, *Mükâtebât* (s. 447-451). Şimalî Afrika ve Endülüs âlimlerinin adları, kitaplar ve hediyeler tafsilatla yazılmıştır, ki bu, uzak ülkeler arasındaki kültür münâsebetleri hakkında dikkate şâyandır.

¹¹⁴ Ebi'l-Fidâ, III, s. 178.

Filhakika Sancar'ın ölümünden sonra, pek çok ilim adamı hayatını kaybettiği halde Atsız'dan itibaren, Hârizm-şâhlar devrinde, Hârizm'de ilim hürriyeti ve an'anesi hiç bir sarsıntıya uğramadan Moğol istilâsına kadar bütün kemâliyle devam etti. Sultan Sancar'ın yakınları olan Şehristânî ve Zemahşerî gibi bir çok büyük Türk-İslâm âlim ve filozofları bu ülkede Mu'tezile mezhebine mensup olarak yaşamış ve çok mühim eserler telif etmişlerdi. Hârizm-şâhlar Türkistan, Horasan ve İran'ı da idârelerine geçirerek siyasî istikrara ve ilmî faaliyetlere imkân verdiler. Sancar'ın Kara-hitaylara mağlûbiyeti üzerine, 1141'de, Merv'e giren Atsız mukavemet eden ve Sancar hesabına hareket eden âlimleri ve bu arada Mervli Ali bin Arslan'ı öldürdü ise de bir takım âlimleri de Hârizm'e, Ürgenç'e götürerek ilmi himâyede kusur etmedi. Merv'de "Filozof" şöhretiyle tanınan Bahâeddin Ebû Muhammed el-Harakî bunlar arasında en mühim bir şahsiyet idi. Gerçekten o riyyâziye, hey'et ve tarih sahalarında eserleri ile meşhûr idi; Merv'de *Muntahâ'l-idrâk* adlı astronomi ve coğrafyaya dair mühim bir kitap da yazmıştı¹¹⁵. Sultan Sancar'ın dostlarından olan ve onun adına *Mefâhir ül-etrâk*'i yazan hakîm (filozof) Ali bin Muhammed Kayînî de Atsız'ın hizmetine girmiş ve onun adına da bir hikmet (fizik) kitabı yazmıştı. Tıp ve tedâviye dair bir takım eserlerin de müellifi olan Kayînî, Ömer Hayyâm'ın talebesi olmasına rağmen, ilimde hocasıyla ihtilâf halinde idi ve 1151(546)de öldü¹¹⁶. Yine Hârizm-şâh'a intisap eden Zeyneddin İsmâil Curcânî tıp ve felsefe sahasında pek çok eser neşretti; *Zahîre-i Hârizmşâhî*, *Tıbb ul-mulûkî* ve başka çeşitli eserleri arasında *Redd ale'l-felâsife* adlı bir kitabı da vardı. Tıbbı dair 12 ciltlik *Zahîre*'sinin bir hülâsasını *Kitâb al-Ağraz* adı altında Atsız'ın oğlu İl-Arslan nâmına vücûda getirmişti. Onun bu büyük tıbbî eseri Türkçeye tercüme edildiği gibi II. Murad adına telif edilen *Zahîre-i Murâdiyye*'nin esasını da bu kitap teşkil eder. Curcânî behimî zevklerin kederlere âmil olduğunu söyler. Tıbdaki şöhreti dolayısıyla de hakkında bir takım hikâyeler teşekkül etmiştir¹¹⁷. Bir müddet Hârizm-şâhlar sarayında misafir kalan Fahreddin Râzî bu ülkede Mu'tezile mezhebi ile ilmî münâzaraların bu derece yaygın bulunması ve fikrî kemâlin bu kadar yüksek olması karşısında hayran kalmıştı. Böylece Sultan Sancar'dan sonra Hârizm-şâhların ilmi himâyeleri dolayısıyla

¹¹⁵ İbn ul-Esir, XI, s. 34; Zeyd bin Ali el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tatimma*, s. 151.

¹¹⁶ İbn Funduk, *Târih Bayhak*, s. 241; *Tatimma*, s. 134.

¹¹⁷ İbn Funduk, *Tatimma*, s. 172-175, 216; *Mu'cem ul-buldân*, III, s. 122; *Tarih Taberistan*, I, s. 173; *Çahar-makale*, s. 70; *Tarih-i Güzide*, s. 802; *Keşf uz-zunûn*, I, s. 824-825.

de bu ülke İslâm medeniyetinin kuruluşunda olduğu gibi Moğol istilâsına kadar da Selçuklular zamanındaki yüksek medenî hayatını yaşıyordu.

Suriye ve Irak taraflarında felsefeye karşı bir itimatsızlık ve taassup havası belirlemekle beraber yine de ilmî terakki duraklamamış; Halife Mustansır (1226-1240) tarafından Bağdad'da kurulan Mustansiriyye medresesi ilmin gelişmesinde çok ileri bir adım teşkil etmiştir. Gerçekten, müsbet ilimler de okutan Nizâmiye ve başka medreseler yanında, bu müessese *tıb* ve *hey'et tedrisatı* ile, büyük *kütüphanesi* ve *hey'et âletleri* ile, gök şeklinde altun taslar ve bilyeleriyle, yaptığı *tecrübeye dayalı tedrisatı* ile, her mezhebe mensup âlim ve talebeleri ile ilimlerin terakkisine hizmet ediyordu. Basra'da da müstakil bir tıp medresesinin kurulması bu zamana rastlar¹¹⁸. Bir yandan Büyük Selçuklu *bimâristân*'ları, bir yandan tıp medreseleri bu ilmin ilerlemesi ve yayılmasında çok mühim bir âmil oldu. İbn ün-Nefs'in (ölümü 1288), ilk defa olarak, *kanın akciğerlerde dolaşmasını* keşfi de bu tekâmül ile ilgilidir. Onun *Mu'ciz ul-kanûn* adlı eseri ilmî ve amelî tıp, ilâçlar ve gıdalar, bir uzva mahsus hastalıklar olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır Buna Cemâleddin Aksarayî *Hallul-mûciz* adıyla şerh yazmış; Muslihuddin Surûrî ve Edirne dâruş-şifâsı baş tabibi Ahmed bin Kemal (Kanunî devri) bunu Türkçeye tercüme etmişlerdir¹¹⁹. Dunaysarlı (Koçhisar-Kızıltepe) 'İmadeddin Muhammed (doğumu 1208) *Makalat ul-mürşide fî derc il-edviye* ve *Diryâk al-Fârûkî* adlı eserlerini vücûde getirdi ve Kahire'de *Büyük Bîmaristân*'da çalıştı¹²⁰. Yukarıda Dunaysar (Koç-hisar) tarihini yazdığını gördüğümüz Ömer bin İl-almış bin Durmuş el-Türkî (öl. 11 Zilhicce 594) hikmet ve tıp ilimlerinde çok meşhûr olup *Hilyet us-sırrıyn* adlı eseri yazmıştır¹²¹. Musullu Cemâleddin (ölümü 1155) kimyâgerlikte meşhûr idi; altın ve gümüş yapmak için meşgûl idi. Kimya imalâtında ileri giden Ahlat'ta İbrahim bin Abdullah ve Hasan isminde meşhûr kimyâgerler yetişti, ve lâciverd imalâtiyle uğraşıyorlardı. Bir müddet Erzincan'da yaşayan Muvaffak ud-din Abdullatif (öl. 1223) tıp, fizik ve felsefede çok mühim eserler yazdı; ses ve dilin menşesine dair makaleleri vardı¹²².

¹¹⁸ İbn ul-Fuvatî, *Havâdis ul-Câmî'a*, Bağdad 1351, s. 59, 62, 83, 181; İbn Kesîr, XIII, s. 139-140; 'Aynî, *İkd ul-Cumân*, Veliyüddin ef, 2391 XIX, s. 162.

¹¹⁹ A. K. Chéhadé, *İbn an-Nefs et la découvert la Circulation pulmonaire*, Damas 1655; Şakayık, Mecdi Ef. trc. 40; *Keşf uz-zunûn*, II, s. 1899.

¹²⁰ İbn Şakir, *el-Vâfi*, s. 221.

¹²¹ İbn ul-Kiftî, *Tarih ül-hukemâ*, Leipzig, 1903, s. 290.

¹²² İbn Hacer, *Durar*, I, s. 32, II, s. 72; *Âsâr ül-bilâd*, s. 462; İbn Ebî Usaybi'a, II, 207; İbn Şâkir, II, s. 7-8.

Siyasî sahada büyük bir rolü olmayan Artuklular ilim ve imâr işlerinde çok ilerlemişler; İslâm medeniyetinin eskiden yerleşmiş bulunduğu Şarkî Anadolu'da ilim ve kültür faaliyetlerini korumuş ve yükseltmişlerdi. Otuz yıl kadar Kara-arşlan ve haleflerinin hizmetinde bulunan Bedî'uz-zamân, 1205 yılında, *K. Cami' ul-'ilm ve l'amel* adlı eseriyle mihânîk ilminde mühim bir sima olarak meydana çıkmaktadır. Filhakika eser *otomatik makineler, pompalar, fışkiyeler*, mühendisliğe ait bir çok işler, *su terâzileri* ve *musikî âletleri* hakkında ilmî ve pratik bilgiler vermekte; koyduğu resimlerle makinelerin işleme tarzını göstermektedir. Eserini Kara-arşlan'ın torunu Emîr Mahmûd'un emriyle hazırladığını söyleyen mühendis bu keşiflerin tamamıyla kendisine ait olduğunu ve daha önceleri kimsenin böyle bir icadı olmadığını belirtir¹²³. Kara-arşlan tarafından Hısn Keyfa'da inşâ edilen muhteşem köprü ile onun altında çarşıları, hanları, hamamları ve mahalleleri ihtiva eden mamûresinin yapılmasında bu mühendisin de hizmeti olduğu tahmin edilebilir¹²⁴. İlimlerin her kolunda zengin bir edebiyata sahip bulunan İslâm medeniyetinin *mihânîk* sahasında böyle başka bir eseri bulunmaması bunun ehemmiyetini arttırmakta ve mütehassıslarca tetkiki gerekmektedir. Kara-arşlan'ın kütüphanesi ve diğer Artuklular nâmına yazılmış bir takım ilmî eserler İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. İslâm medeniyetinin en yüksek çağında, X. asır sonlarında, birbirinden en uzakta bulunan Endülü's'de ve Türkistan'da Abbâs bin Firnâs adlı bir astronom *kristal* imâlini keşfettiği gibi fevkalâde bir tecrübeye de girişti: Filhakika İbn Firnâs yaptığı bir safiha üzerinde *bir mikdar uçup yere düştü* ve ciddi bir zarara uğramadan ayağa kalktı¹²⁵. Dikkate şâyandır, ki hemen aynı zamanda, Türkistan'da Farablî İsmâil Cevherî de kendisine iki kanad yaparak aynı tecrübeyi yapmış; fakat uçarken düşmüştür. İslâm medeniyeti, böylece modern havacılığa ortaçağda iki tebşirci âlim yetiştirdiğini de göstermiştir¹²⁶.

Müslüman âlimleri dünyanın yuvarlaklığını, yüz ölçümünü, dörtte üçünün denizler, dörtte birinin karalar (*Rub-i meskûn*)dan müteşekkil bulunduğunu, câzibe tesiriyle boşlukta durduğunu, hava tabakasıyla sarılı olduğunu, filozofların kanaatine göre arzın içindeki gazların zelzeleye sebebiyet verdiğini, ayın hareketiyle güneş ile aramızda perde teşkil edip güneşin ışı-

¹²³ Ayasofya, No: 3606, Topkapı, III. Ahmed. No: 3472; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, Paris 1921, II, s. 173-177; Migeon, I, s. 130-133; İ.H. Konyalı, *Tarih hazinesi*, s. 187-190.

¹²⁴ İbn Havkal, zeyli, I, s. 224; Yâkut, *Mucem ul-budân*, II, s. 65.

¹²⁵ Bak. Levi-Provençal, *La Civilisation arabe en Espagne*, Paris 1948, s. 77.

¹²⁶ Bak. s. 434.

ğını alamamakla kûsûf (gün-tutulması) hâdisesi olduğunu ve bu sebeple bunun ancak ay sonunda vukûbulduğunu, ay tutulmasının da arzın hareketi ile güneşin aya gelen ışığını gölgelemesi sûretiyle meydana geldiğini biliyorlardı, ki bunlar hep yeni bilgiler sayılırdı¹²⁷. Bu devirde İslâm âlimlerinin hayatları taassuptan çok uzak idi. Hükümdarlar gibi âlimler de satranç oyununa düşkün idi. İslâmdan önce Hindistan'dan İran'a ve oradan da İslâm dünyasına, daha sonra da Avrupa'ya yayılan bu oyun kibarların boş zamanlarını geçirmeğe yarıyordu. İlim adamları arasında müzik ile uğraşanlar az değildi. Sadreddin Konevî'nin de talebesi olan ve bir müddet Sivas kadılığı yapan Kutbeddin Şirazî felsefe, hey'et ve coğrafya gibi ilim kollarında eserleri ile şöhet yapmıştı. Satranç oynar, rebâb çalar, medresede İbn Sînâ'nın *Kanun* ve *Şifâ'sını* okutur ve derslerine nükte ve hezeliyat katardı¹²⁸. Eski bir Türk beyi ailesinden gelen Sol-tekin oğlu Ebu Bekir satrançta çok mâhir idi; bunun zekânın işlemesine yardım ettiğini söylerdi; oyunun kendi icadı bulunduğuna dair bir kanaat de mevcut idi Bu umûmî alâka dolayısıyla satranç hakkında pek çok da eser yazılmıştı. Kahire'de kör olduğu halde Ali bin Kıran satranç oyununda çok meşhûr idi¹²⁹.

Kadınlar da, eskiden olduğu gibi, ilmî faaliyetlere katılıyorlardı. Semerkantlı Muhammed, *Tuhfa* adlı eserin sahibi idi. Kızı Fatma ile birlikte fetvalara imza koyardı. *Bedâyi'* sahibi Alâeddin Kâşanî Fatma ile evlenince üçünün imzasını taşıyan fetvalar Türkistan'da çok itibarda idi. Alâeddin karısına çok hürmet eder ve onun sözünden çıkmazdı. Seyahatlerinde Haleb'e uğrayıp Semerkant'a dönerlerken Atabeg Nureddin'in ısrarı üzerine orada yerleştiler. Fatma'nın da yine *Tuhfa* adlı eseri vardı¹³⁰. Nîşâpûrlu Zeynep (1130-1208) de Hurre lâkabiyle tanınıp kadın âlimlerden idi. Bir çok ilimleri tahsil etmiş ve devrin büyük âlimi Zamahşerî'den icâzet almıştı¹³¹. Kaynaklar daha başka kadın âlimlerin de adını verirler.

Bu durum Büyük Selçuklulardan sonra, onlardan doğan türlü Türk devletleri zamanında da ilim ve medeniyetin devam etmekte olduğunu, siyasî buhranların bazı bölgelerdeki tesirlerine ve fikir hürriyeti üzerindeki akislerine rağmen esaslı bir değişikliğe rastlanmadığını meydana koymuş; her sahada âlimler eserlerini yazmakla, tetkiklerini yapmakla ve 20-28 cilt tutan

¹²⁷ Harizmî, *Mefâtih ul-ulûm*, s. 129; Curcânî, *Coğrafya, mukaddime* (B.M. Add. 7705); Yâkut, *Mucem ul-buldan*, I, 16-17 Reşîd ud-dîn, *Mukâtebat*, s. 44; yk. s. 328.

¹²⁸ İbn Hacer, *Dürer*, s. 339-340.

¹²⁹ İbn un-Nedim, s. 221; İbn Hallikân, I, s. 643; İbn Hacer, *Dürer*, II, s. 96-108.

¹³⁰ *Tabakat ul-Hanefiyye*, II, s. 277-278.

¹³¹ İbn Hallikân, II, s. 427.

telifler vücûda getirmekle meşgûl olduklarını göstermektedir. Meydana koyduğumuz bazı taassup hâdiseleri her devir ve medeniyette rastlanan ve Selçuklulardan önce de İslâm dünyasında daha fazlasıyla mevcut bulunan şeylerdir. Nitekim bazı bölgelerde görülen taassup, İslâm dini ve nizâmının tehlikede bulunması ile, hariçte Haçlı taarruzları ve dâhilde de Bâtınî veya İsmâ'ilîlerin nifak, ve sûikadleri, filozofların fikir çöküntüsü içinde olmaları ile alâkalı idi. Böylece Melik-şâh ve Sancar'dan sonra da Türkistan, Hârizm, Horasan, İran, Irak ve Suriye'de Moğol istilâsına kadar iktisadî ve medenî hayat tekâmülüne devam etmiş; Selçuklu Türkiyesinde İslâm kültürü yerleşmeğe başlamıştır. Gerçekten bu devirde İslâm medeniyetinin inhitatı gibi bir mesele bahis mevzuu değildir.

Selçuklular devrinde Türk-İslâm medeniyeti hakkında bu esasları meydana koyduktan sonra onlardan önce Türklerin İslâm medeniyetindeki mevkilerine de kısaca temas etmek lüzûmu vardır. Bu husus Türklerin bu medeniyette nasıl bir rol oynadıkları hakkında mevcûd bilgisizliği gidermek kadar Selçukluların ve umûmiyetle Türklerin bu medeniyette menfî rolleri olduğuna dair eski ve hissî fikirleri bertaraf etmek için de zarurîdir.

5. Türkistan'ın Etnik Durumu

Selçuklulardan önce Türklerin İslâm medeniyetindeki mevkilerini anlayabilmek için Türkistan'ın etnik durumunu bilmeğe ihtiyaç vardır. Filhakika XIX'uncu asır Avrupa âlimleri arasında bazan *Aryanîlik şuûru*, bazan da *Haçlı zihniyeti* dolayısıyla Türklerin İslâm medeniyetindeki mevkileri azaltılır ve hattâ menfî gösterilirken İranlıların, aslında da büyük olan, rolü daha ziyâde bu maksatla mübalâğa edilmekte veya bu medeniyeti İslâmiyetten ayırarak ona sadece *Arap medeniyeti* adı verilmekte idi. Üç büyük milletin eseri olan İslâm medeniyetine bu ismin verilmesinde bir sebep de, zamanla Farsça ve Türkçenin birer kültür dili olmalarına rağmen, Arapçanın bu medeniyetin başlıca ilim dili olmasının büyük rolü olmuştur. Bu gayri ilmî veya kifâyetsiz düşünce ve tâbirler bugün artık terk edilmiş ve Türklerin menfî tesirleri gibi hissî görüşler itibarını kaybetmiş ise de, Selçuklular devrinde olduğu gibi, İslâm medeniyetinin kuruluş çağında ve Sâmanîler zamanında da Türklerin hizmetleri henüz anlaşılamamış ve ilmî araştırmaların kifâyetsizliği ile bu hususta yeni bir görüşe varılamamıştır. Bunun bir sebebi de İslâm medeniyetinin kuruluşunda büyük bir mevkîe sahip bulunan Türkistan'ın etnik durumunda devam eden vuzûhsuzluk ve karışıklıktır.

Umûmî mânâsiyle Türkistan, Ceyhun (Amu-derya) nehrinden İç-Asya dağları ve çöllerine kadar uzayan bir çok bölgeleri içine almakta ve tarihte onun Garp tarafları etnik bakımdan ne kadar karışık bir bünyeye sahip ise Şarka doğru gidildikçe de o kadar Türk unsuru çoğalmakta ve ırkî bir birlik arzetmektedir. Araplar VII-VIII'inci asırlarda Orta-Asya'ya geldikleri zaman karşılarında başlıca kuvvet olarak Türkleri buldıkları ve Türkçe konuşan kavimleri Türk adı ile adlandırdıkları halde Türkistan'ın İslâm idâresine geçişinden ve İslâmiyeti kabulünden sonra da bu ülke Mâverâünnehr ve diğer bölgelere göre isim almış ve halkları İslâm umûmî adı altında gösterilmiş; Türk adı ve Türkistan tâbiri de yine Müslümanlar karşısında savaşıyan Şamanî Türklerle ve onların ülkelerine verilerek hudut, Ceyhun nehrinden Seyhun (Sır-derya) nehrine doğru şark istikametinde uzaklaştırılmıştır¹³². Hattâ X'uncu asırda Taşkent-Isık-göl arasında İslâmiyeti kabûl eden mahallî Türk hükümdar ve kavimleri bile İslâm umûmî, bazan da Türkmen husûsî ismi altında anılırken Türk adı yine de bunların Şamanî ırkdaşlarına veriliyordu. Diğer taraftan devlet kuruculukta ve askerî hareketlerde göçebeler birinci derecede rol oynadıkları için bu ad daha ziyâde onları gösteriyor ve İslâmiyet Türklerin umûmî bir dini haline gelince de sâdece göçebeler ve köylüler Türk adıyla tanınıyordu. Bu telâkki tedricen Türkler arasında da yerleşti. Nitekim tamamiyle göçebe Kıpçak ve Kanglılara dayanan Hârizm-şâh Alâeddin Muhammed gayrî müslim şark Türklerini, hattâ Kara-hıtay ve Moğollar ile Türk hanlarını "*Türk hükümdarı*" sayarken kendisini de "*Pâdişâh-i 'Acem*" ve "*İskender-i Sâni*" adı ile gösteriyordu¹³³. Kâşgarlı Mahmûd Karahanlıları ve Selçukluları umûmî Türk adının şümûlü içinde göstermekle beraber kendilerini Türk adı ile adlandıran Budist Uygurlar (*Türk Uygur tili*) karşısında cihâd yapan Türkleri *Müslüman* ve onları da *Kâfir* isimleri ile tefrik ediyordu. Selçuklular ve Osmanlılar da menşe birliği ve Türklük şuûruna sahip bulunmakla beraber, bu eski an'anenin tesiri ile Şamanî kalan ve sonra da Müslüman olan göçebe ve köylü kendi ırkdaşlarını Türk ve kendilerini de sadece müslüman sayıyorlardı. I. Alâeddin Keykubâd zamanında Türkiye Selçukluları, Sudak (Kırım) seferi münâsebetiyle, savaştıkları şamanî Kıpçakları Türk adıyla zikrediyor ve ayırıyor, müslümanları bir millet sayan dinî millet anlayışına uygun hareket ediyorlardı¹³⁴.

¹³² Türklerin ana-yurdu için bak. *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 19, 25.

¹³³ Nesevî, *Siretu Celâeddin Mengübürti*, nşr. O. Houdas, 35; Cuvaynî, *Cihân-guşâ*, II, 79.

¹³⁴ İbn Bîbî, s. 316.

Türk adının VI'ncı asırda Gök-türk devleti ile meydana çıkması ve yayılması da onlardan önce Hiong-nu, Hun (Kun), Eftalit (Hayâtîle) Ogur ve Hazer kavimlerinin bazan başka etnik mânâ almasına ve farklı bir menşee bağlanmasına sebep olmuş ve Türk adının şümûlü daralmış veya karışmıştır. Bundan başka İslâm müellifleri şarktan gelen bütün gayri müslim kavimleri ve bu arada Kara-hıtay ve Moğolları da çok defa Türklük şümûlü içine almış ve bu da zamanımıza kadar devam eden bazı tarih tetkiklerinde bir takım hatalara sebebiyet vermiş; hattâ Türkiye'de yeni bir tarih fantazisi ile bu görüş mektep tahsiline kadar girmiştir. Gerçekten ilim âlemi henüz Türkler ile Moğollar arasında bir menşee birliği ve hattâ akrabalık olduğunu dahi isbat edememiştir. Halbuki böyle bir birlik ve akrabalık isbat edilse bile tarihî devirlerde Türkler ile Moğolların ırk, dil, kültür içtimâî ve siyasî müesseseler bakımlarından ayrı birer kavim oldukları hakikatini değiştiremez. Nitekim coğrafi yakınlık ve Türklerin büyük ve ileri bir kavim olmaları dolayısıyla Moğollara verdikleri bazı lisanî ve kültürel unsurlar ötesinde bir iştirak mevcut değildir. Esâsen sadece Türkçe ve Moğolcadaki iptidâî kelimelerin, sayı ve renk adlarının, bir karşılaştırılması bile iki dil arasında yakın bir münâsebetin mevcut olmadığını meydana koymağa kâfidir¹³⁵.

Türk adının şümûlü gibi Türkistan'ın hudutları ve etnik durumu hakkındaki vuzuhsuzluklar da bir takım karışıklıklara ve bazı meselelerin kararlıkta kalmasına sebep olduğundan Türkistan üzerinde biraz durmak zarûreti vardır. XIII'üncü asırda Garbî ve Şarkî Türkistan ülkeleri, Azerbaycan ve Anadolu tamamiyle Türkleştiği, Horasan, Afganistan, İran, Irak ve Suriye Türklerle dolduğu halde İslâm coğrafyacıları, yine de eski an'aneyle sâdık kalarak, Türkistan'ın İslâm dünyasıyla hudutlarını, X'uncu asırda olduğu gibi, Fârâb, hattâ daha şarkta, Taraz şehri (Karluk yurtları civarı) gösterirler. Bununla beraber XI'inci asırdan beri Selçuklu hâkimiyeti ile, Türklerin yayılışını da hesaba katarak aynı zamanda Türkistan veya Türk-eli (*Arz üt-Türk*)nin Hint diyarından Rûm hudutlarına kadar uzandığını ve dünyada meskûn yerlerin dörtte birini teşkil ettiğini de söylerler¹³⁶. Türkistan adına verilen bu iki mânânın ne kadar farklı olduğu görülüyor. XIII'üncü asır Avrupalı seyyahları ve meselâ Rubruck da Anadolu'yu "*Turkia*", Tuna havzasından ve Karadeniz sahillerinden Altay dağlarına kadar uzayan ülkeleri

¹³⁵ Bu hususta bak. W. Kotwicz, "Contribution aux etudes altaïques", *Rocznik Orientalistyczny*, VII (1930). s. 130 - 234; F. Köprülü, *Altaylılar*, *İA.*, I, s. 387-389.

¹³⁶ Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, I, s. 18, II, s. 23; Z. Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, s. 544; Fahreddin Mübârek-şâh, s. 37.

"*Büyük Turkia*" adıyla gösterirken sadece Türklerin oturdukları memleketleri düşünmüştür.

İki Türkistan'ın bugünkü mânâsiyle hudutları içinde, garp taraflarında Soğdlular, Hârizmliler ve Toharlar gibi menşei Hindu-Avrupalı kavimler yaşarken, şarkta Sır-derya boyları, Isık-göl ve Yedi-su bölgeleri kadimden beri Türklerin vatanı idi. Bu Hint Avrupa (veya İranî) kavimler münâsebetiyle Mâverâünnehr'in bir Türk ülkesi olmadığına dair kanaat umûmîdir. Soğdlular, Cenevizliler gibi, tüccar bir kavim olarak, yukarı Orta-çağlarda Karadeniz sahillerinden (Sudak veya Suğdak şehri onlarla ilgilidir) Çin'e kadar uzayan bütün Orta Asya şehirlerinde bir çok koloniler kurmuşlar ve bu sebeple de bir çok Türk şehri onlara maledilmiştir. Meselâ Yengi-kent, şehir adının bazan Arapça ve Farsça tercümelerine bakılarak Oğuzlara ait bu belde sebepsiz yere Soğdlulara mal edilmiş ve bu da bütün Türklerin göçebe olduğu düşüncesine dayanmıştır. Halbuki İslâm kaynakları Türklerin göçebe veya köylü ve şehirli olduğunu belirtirler. Esâsen, Cenevizliler gibi, küçük Soğd kavminin, ticarî koloniler dışında, bu kadar geniş sahalarda yayılması da imkânsızdır¹³⁷.

Türklerin, Gök-türklerin ecdâdı olan Hun (Kun) imparatorluğu zamanından beri Hazar sahillerine kadar yayılmış olduklarına dair en sağlam delil de şüphesiz Yayık (Ural) nehrinin, daha Batlamyus(II. asır)danberi, Yunan kaynaklarında, Türkçe *Dayık* (Cayık, Yayık) adıyla kaydedilmesidir¹³⁸. Hiong-nu ve Gök-türk imparatorluklarının merkezi Moğolistan'da bulunmakla beraber Türklerin ana yurdunun Ural ve Altay dağları arasında olduğuna dair ileri sürülen fikirler isâbetlidir¹³⁹. Nitekim eski Türk destanları ve Müslüman kaynakları da efsanevî Türk hükümdarlarını ve Türk yurdunu Isık-göl, Yedi-su, Çu ve İli vâdilerine, Barsgan ve Sayram bölgelerine bağlar. Bu eski Türk yurdu Ceyhun nehrine, Hazar ve Bulgar illerine kadar da uzar¹⁴⁰.

¹³⁷ Marquart, *Erânşahr*, s. 239; Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 53; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fütûhatı*, İst. 1930, s. 10. Oğuzlara aid birçok şehir arasında Yabğuların pâyitahtı olan Yengi-kent adını Arap müellifleri *Karyet ul-hâdis*e ve Fars yazarları *Dih-i nev* olarak tercüme ediyorlar, ki diğer Türkistan şehirleri için de Türkçe'den başka diğer isimlere de rastlanmaktadır.

¹³⁸ A. Bertholet, *Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris, 1930, s. 222; Bizans kaynakları için bak. Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 129; Barthold, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁹ Bu görüşler için bak. J. Nemeth, "Türklüğün Eskiçağı", *Ülkü*, LXXXVIII; L. Rasyonî, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 9, 15.

¹⁴⁰ Mahmud Kâşgarî, I, 289; III, 111, 308; *Oğuz-nâme*, 237 b; Reşid ud-dîn, Tahran tab'ı, s. 29, 32; *Mucmel ut-tavârih*, s. 100, 102; Zeki Velidi Togan, *Giriş*, s. 18-20.

Çin, Arap, hattâ Bizans ve Türk kaynaklarına göre Müslüman Araplar Orta Asya'ya geldikleri zaman Fergana, Soğd, Buhârâ, Huttal, Toharistan ve Cağaniyan bölgelerinde, Kuça, Kâşgar, Kunduz ve Bamyân şehirlerinde Gök-türklerle bağlı ve daha sonra müstakil olan *Yabgu*, *Tarhan* ve *Sagun* unvanlarını taşıyan bir takım Türk hükümdar ve halklarıyla karşılaşmış ve savaşmışlardır. Gerçekten Gök-türkler Demir-Kapı'yı (Keş, Karşı'nın cenûbunda geçtikten sonra hâkimiyetlerini garpta Buhârâ'ya ve Hazar sahillerine, cenupta İndus vâdilerine kadar yaymışlardı. Pençâb ve Keşmir'de Hatun'a ve Yel-tekin'e ait bir takım mâbetler (budist) meydana çıkmıştır. Buhârâ bölgesini Hatun, oğlu Tuğşad nâmına idâre ediyor ve Araplara karşı Semerkant Tarhan'ı ve diğer Türklerin yardımını alıyordu. İdâreyi eline alan Tuğşad 726'da kardeşi Arslan'ı hediyelerle Çin'e elçi göndermişti. Orhon kitâbeleri *Bukarak ulus* (Buhârâlılar) beyi ve oğlu Tarhan 732'de Köl-tekin'in mâtem (yuğ) merâsiminde bulunmak üzere Ötüken'e kadar gitmişti. Gök-türkler Soğd bölgesini bir Yue-çi hânedanının elinden almışlardı. 590 yılında burada bir Türk beyi hüküm sürüyordu. Daha sonra da Fergana bölgesini Arslan Tarhan isminde bir Türk idâre ediyordu.

Gök-türkler bu bölgeleri, yine Türk aslından gelen, Ak-hun'lar (Bizanslıların Eftalit, Arapların Haytal, Çinlilerin Ye-ta adını verdikleri bir kavmin) idâresinden almışlardı. Eftalit(*Abdal*)ler ile Sâsânîler arasında hudut, 500 yılında, Hazar sahilinde Gurgân(Curcân)dan Talikan'a geçmekte ve Belh şehri Ak-hunların ikinci payitahtı bulunmakta idi. Gök-türklerle Sâsânîler ittifak edip Eftalit devletini ortadan kaldırdıktan sonra Türkler ile İranlılar arasında Ceyhun nehri hudut teşkil ediyordu¹⁴¹.

Gök-türklerin hâkimiyetinden sonra da Türkistan'da ve Horasan'da kalan Eftalitler onlara tâbi olarak yaşıyorlardı. Toharistan'da Eftalitler yerli halk ile birlikte karışık olarak bulunuyordu. Onların başında Yabgu unvanını taşıyan Gök-türk hükümdarının 100.000 askeri olduğu, âdet ve inanışları ile Gök-türklerle birleştikleri ve memleketlerinde buğday, pirinç ve fasulye ziraati yaptıkları, at ve koyun yetiştirdikleri rivâyet ediliyor¹⁴². Esâ-

¹⁴¹ Tafsîlât için bak. E. Chavannes, s. 115-117, 133, 141, 147, 149, 157, 158, 161, 164, 168, 195, 198, 200, 205, 223-224, 228, 245; 291; Hüen-Çang hülâsa eden ve notlar koyan, Nazmiye ve Z. V. Togan, *İsl. Ens. Dergisi*, IV, 1-2, s. 35-37, 42-46, 51; Taberî, II, s. 172, 179, 1148, 1150, 1195. 1205; Belâzurî, 417, 425; W. Thomsen, "Moğolistan'da Türkçe Kitâbeler", *T.M.*, III, 98-106, 116; Barthold, *Turkestan*, s. 184-194; Gibb, *Arap fûtuhatı*, R. Frye ve A. Sayılı, "Selçuklulardan önce Yakın-şarkta Türkler", *Belleten*, XXXVII, s. 98-131; Z. V. Togan, *Giriş*, s. 18-22.

¹⁴² Chavannes. s. 155, 158-159, 160, 161; Hüen-Çang, s. 42.

sen Gök-türkler gibi Ak-hunların da kadim Kunlardan olduğu ve hattâ aynı adı taşıdığı bunu göstermekte; hâlâ anlaşılmayan bu gerçek neşredilecek bir araştırmamızda meydana konmaktadır. Araplar Horasan bölgesine geldikleri zaman buralarda Ak-hunlar(*Hayâtîle*)a rastlamışlar ve bunların eskiden çok kuvvetli bir kavim olduklarını, hâkimiyetlerinin Hindistan'a kadar uzadığını, Tirmiz, Talikan, Merv, Bust, Bistam şehirlerinde, Huttal, Sîstân ve Zâbulis-tân bölgelerinde Türklerin yaşadığını belirtmişler; Çin ve Bizans kaynakları gibi onlar da Eftalitlerin Türk olduklarını ve bu alâka münâsebetiyle de, Çin kaynaklarına uygun olarak, Belh'i Türklerin payitahtı göstermişlerdir¹⁴³. Eski İslâm müellifleri Mâverâünnehr halkının yerleşik Türkler ile Soğdlular olduğunu, bazan da yalnız Haytallar (*Hayâtîle*) ile meskûn bulunduğunu söylüyorlar¹⁴⁴.

Bu alâka dolayısıyledir, ki bazı şehirler gibi Merv'in de efsanevî Türk hükümdarı *Afrâsyâb* (Kâşgarî'de *Alp-er Tonga*) tarafından kurulduğu rivâyeti vardır. Bizans kaynakları Ak-hunlar arasında Eftalit (*Abdal*) ve *Kalatz* (Kalaç)ların bulunduğunu kaydettiği gibi VI. asır İslâm kaynakları da *Halaç* ve *Gencîne*'lerin Eftalitlerin torunları olduğunu ve Türkçe konuştuklarını, bunların Sîstan ile Hindistan arasında ve Gûr'un arkasında oturduklarını belirtirler¹⁴⁵. *Abdal* adı aslında Ak-hunları değil sâdece bu kavim ve devletin başında bulunan hânedanı göstermiş ve bilâhare Selçuklu ve Osmanlı gibi hepsini şümûlüne almış bir isimdir.

Gök-türkler zamanında Bizans elçisi Zemarkhos, 568 senesinde, Gök-türk hâkanına giderken Soğdiana'da demir işleri ile uğraşan Türklere rastladığını, Türk hududunu geçerken Şâmânî inanişine göre, *iki ateş arasından geçirilerek temizlendiklerini* kaydeder¹⁴⁶. 590 yılında da Soğd Türk beğine sığınan âsi Sâsânî prensinin askerleri de H. Perviz tarafından Bizans imparatoruna gönderilmiştir, ki bu bölgede Hristiyan olan bu Türklerin alınlarında vebâya karşı haç işareti bulunuyordu. Çin seyahı Hüen Çang (629-645 yılları) bütün Mâverâünnehr gibi Şaş (Taşkent) ve Semerkant'ın da Gök-türkler

¹⁴³ Taberî, II. s. 156; 1593, Belazurî, s. 424; Mes'udî, *Murûc*, I, 349; III, 254, *Kitâb ut-Tanbih*, s. 64-, *Târih-i Sîstân*, s. 152; 215, Chavannes, s. 196, 252, 246; R. Frye ve A. Salyı, s. 121-124.

¹⁴⁴ İbn un-Nedîm, s. 26; Belâzurî, s. 417, 425; Mukaddesî, s. 262; Mes'udî, V, 302; Cevherî, *Kamus tercümesi*, III, s. 383..

¹⁴⁵ İstahrî, s. 244; İbn Havkal, s. 419; Yâkut, IV. 426; Hârizmî, *Mefâtiḥ ul-ulûm*, s. 73; Marquart, *Erânşahr*, s. 59, 253; F. Köprülü, "Abdallar", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, s. 47-54; Z.V. Togan, *Hüen-çang*, s. 58-61.

¹⁴⁶ Chavannes, s. 235, 250.

idâresinde bulunduğunu söylerken askerlerinin Çigil(*Chi-kie*)lerden terek-küp ettiğini de belirtir, ki Barthold'un kanaatine aykırı olarak, bunların Kahanlılardan önce buraya geldiği sanılmaktadır. Şaş'taki Gök-türk hükümdarının Türklere dayandığını Taberî ve İslâmiyeti kabûl eden ilk Türk ülkesinin Şaş olduğunu da Cemal Karşî söyler¹⁴⁷. Türklerin Hârizm, Buhârâ ve Cürcân'da yerleşmeleri çok eski zamanlara kadar çıkar. Gerçekten efsanevî rivâyetlere göre *Afrâsyâb*'ın merkezi ve mezarı Buhârâ civarında bulunuyordu. Buhârâ şehrinin kuruluşu Türklere ve Taraz şehrinin kuruluşu da Buhârâ'dan giden zenginlere atf olunmuştur. Arapların geldiği zamanda Buhârâ'nın hâkimleri Türk olduğu gibi Türkçe *Camuk* unvanını taşıyan aileler de bu şehirde mevcut idi. Mahallî rivâyetlere göre Buhârâ'nın başında *Yabgu* unvanını taşıyan *Kara-çur* adlı bir Türk hükümdarı vardı. Kuteybe Buhârâ'ya bağlı Beykent şehrini, 706(h. 87)'da kuşatırken en şiddetli mukavemeti, resmî kuvvetlerden değil, herhalde bir din adamı olan, tek-gözlü bir kimsenin tahrik ettiği Türklerden görmüştü¹⁴⁸.

Cürcân'da daha Gök-türkler ve Sâsânîler zamanında Türkler yerleşmiş ve Araplar burada Sol-tekin'ler hânedanına rastlamışlardı. X'uncu asırda da Cürcân, Amul ve Ferâve(Kızıl-arvat)'nin bulunduğu bugünkü Türkmenistan göçebe Oğuzların cenup hudutlarını teşkil ediyordu. Belh ve Huttal'ın arkasında da Oğuz ve Kalaç'ların oturduğu tesbit edilmiştir. Bir kaynak da Hârizm'in şimal, şark ve cenup hudutlarının Oğuzlarla sarılı bulunduğunu belirtmekle bu durumu teyit eyler. Semerkant civarında da Karluklar oturmakta idi¹⁴⁹. Kadîm rivâyetlere ve Batlamyus'a dayanan Bîrûnî' Ceyhun nehrinin eski mecrasını değiştirdiğini anlatırken onun kavşak bölgesinin etnik durumu hakkında dikkate şâyân kayıtlar verir. Filhakika evvelce Hazar denizine dökülürken Hârizm ve Cürcân arası çölün mamûr olduğunu, yatağının tıkanması dolayısıyla Aral gölüne akan nehrin Oğuz ülkesini sular altında bıraktığını ve burada *Peçenekçe* ve *Hârizmce* karışığı bir dil konuşan Alan ve As'ların Hazar sahillerine göçtüklerini, Türkmenlerin kondukları bölgede "*Hîztınkızı* (yani kız denizi) denilen bir göl" vücûda geldiğini bildirir¹⁵⁰. Bu kayıt Türklerin Aral gölünün cenûbunda da mevcut olduğunu gösterir. Ni-

¹⁴⁷ Hüen-Çang, Z. V. Togan, s. 36-38; Barthold, *Turkestan*, s. 317.

¹⁴⁸ Narşahî, s. 5, 14-15, 21-22; Taberî, II, 1188; Kâşgarlı Mahmud, III, s. 111. Barthold, s. 181.

¹⁴⁹ İbn Havkal, s. 426, 445, 452, 477; İstahri, s. 214, 281, 299; Z. V. Togan, "The Earliest translations of the Kuran into Turkish", *İsl. Ted.* s. 14.

¹⁵⁰ *Tahdid nihâyet ul-emâkin*, nşr. M. Tanci, Ankara 1963, s. 22-23; İbn Havkal, s. 480.

tekim İbn Fazlan 922'de Urgenç'den "kulavus"¹⁵¹ (kılavuz) denilen bir Türk rehberi ile hareket eden kervanın bir konak mesâfede "Türk kapısı" mevkiinde bir kervansaray(ribât)da gecelediğini söylemekle Türk hududunu gösterir. X'uncu asırda Hârizm kasabaları arasında Kara(Bara)tekin ve Dargan (galiba Tarhan) gibi Türkçe isim taşıyanları bulunup gölün cenup sahillerinin de Türkleştiğini gösterir. Bir kaynak da Hârizm payitahtı Urgenç şehrinin Türkistan'ın kapısı, Türk ve Hazarların ticâret merkezi olduğunu söyler¹⁵². Nitekim XI'inci asır başlarında ve Selçukluların gelişi sıralarında Hârizm'de Küçet, Cuğrak ve Kıpçak boylarının bulunduğunu görüyoruz. Bu devirde eski yerli Hârizm-şâhlar ordusu başında Buhârâlî Alp-tekin ve devlet idâresi başında da Ahmed Toğan adlı Türkler bulunuyordu¹⁵³.

Mâverâünnehr Türkleri 750 yılında Abbasîleri iktidara getiren Ebû Müslim hareketinde, daha sonra da Mubayyiza veya Sepid-câmegân (beyaz elbise ve bayrakları yani isyanları dolayısıyla) umûmî adı ile Abbasîlere karşı ayaklanan Sunbât, Bih-âferîd, Mukanna' gibi dinî isyanlarda büyük bir rol oynadılar¹⁵⁴. Halife Mu'tasım(833-842)'ın teşkil ettiği ordu da Mâverâünnehr Türklerinden vücûda gelmişti. Samarra'nın inşâsıyla oraya nakledilen Türk askerleri Türk câriyeleri ile evlendiriliyor ve onlar Arapça bilseler dahi Türkçe konuşuyor ve bunu millî bir gurur sayıyorlardı¹⁵⁵. Bu durum Mâverâünnehr'in oldukça Türkleşmesiyle ilgili idi. Fergana Arslan Tarhan idâresinde bulunuyordu. Kâşan'da oturan Karluk Yabgu(Cabgu)su 793'de oradan atılarak Arap idâresi başlamıştı¹⁵⁶. Sâ mânîler (874-999) ordusu da tamamiyle yerli ve köle Türklerden terekkep ediyordu. Sâ mânî hükümdarı İsmail bin Ahmed (892-907) Şâ mânî Türklerle karşı bir seferinde kendi ordusundan bir grup asker kendisine gelerek kâfir ordusunda akrabaları olduğunu, kâhinleri (kamları) vasıtasıyla yağmur ve kar yağdırarak¹⁵⁷ kendilerini öldüreceklerini öğrendiklerini bildiriyor ve hükümdarın inanmamasına rağmen ertesi gün

¹⁵¹ Bak. Kâşgarlı Mahmûd, I, 404; Kulabus, Kulavuz.

¹⁵² İbn Fazlan, s. 9; İstahrî, s. 299; Mukaddesî, s. 286; Hudûd ul-âlem, 121, 122; Barthold, 151.

¹⁵³ Bayhâkî, s. 370, 383, 387, 401, 822; Kâşgarlı Mahmûd, I, 298.

¹⁵⁴ G.H. Sadighi, *Mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1938, s. 26, 27, 107, 170, 172, 174, 176, 177, 185, 217, 288; *Fihrist*, s. 483.

¹⁵⁵ Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Târihi*, IV, s. 302.

¹⁵⁶ Barthold, *Turkestan*, s. 200-202; "Fergana", *İA.*, IV, s. 559-560.

¹⁵⁷ Şamanî Türklerin Yada taşı ile yağmur yağdırdıklarına dair çok eski rivâyetler ve zengin malzeme mevcut olup bu hususta bak. F. Köprülü, "Eski Türklerde dinî-sihri bir an'ane", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV, s. 1-11.

şiddetli bir kar ve fırtına ile Müslümanların bozguna uğradığı rivâyet ediliyor¹⁵⁸. Eski Coğrafyacı meşhûr Ceyhanî'nin eseri Nasr bin Ahmed zamanında Mâverâünnehr'de 400.000 Türk asilinin yaşadığını, onun 939'da Çin elçisine 1000'er kişilik 40 fırka ile muhteşem bir geçit resmi yaptırdığını yazar. Sâ mânî hükümdarı Nasr İsmâîlî mezhebine temâyül ettiği için Türkler 942'de Tulun Üge'nin başında bulunduğu bir hareket ile onu tahttan düşürüp oğlu Nûh'u hükümdarlığa getirmişlerdi. X'uncu asırda Semerkant ve Buhârâ'da, Toharistan ve Hindistan hudutlarında Halaç ve Karlukların bulunduğu kaydedilmiştir, ki Buhârâ civarında 32 Karluk (Halluh) köyünün mevcûdiyeti de bu zamana kadar çıkmaktadır. İlk Türkçe *Kur'an* tercümesinin X'uncu asırda, Sâ mânîler zamanında yapılması, Mâverâünnehr Türkleri ve kültürleri bakımından çok mühimdir. Nitekim Nizâmî-i Arûzî ve 'Avfî Sâ mânî devrinde Emîr Ali bin İlyâs el-Ağacı ve Türkeşi (veya Türki-keşi İlki) adlı bir takım Farsça yazar Türk şâirlerinin mevcudiyetini kaydediyorlar¹⁵⁹.

Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında Oğuz ve Halaçların Huttalân'da bulunmaları ve Gazne ordusunda mühim bir rol oynamaları da bu sebeple mümkün oluyordu¹⁶⁰. Eski kaynaklar Kâbil Türklerinden bahseder, ki Bîrûnî'nin orasını Türk hükümdarlarının, Kunduz'u da Haytalların (Ak-hunların) merkezi göstermesi dikkate şâyândır. O aynı zamanda Kuça, Hotan, Kâşgar (Ordu-kent), Yarkent gibi Şarkî Türkistan, Tunket, Binket (Fenâket) gibi Fergana şehirlerinin Türklerle ait olduğunu göstermekle de Karahanlılardan önce Türkistan'ın etnik durumunu meydana koyar. *Hudûd ul-âlem*'de Belh, Bust, Cüzcan, Toharistan, Zâbulistân ve Gazne bölgelerinde çok miktarda Halaç bulunduğunu yazıyor. Bazı kaynaklar Halaçları Haytalların torunu sayarken Gerdîzi de onların münâsebetlerini evlenmelerle hâsıl olmuş bir

¹⁵⁸ Yâkut, III, s. 25; Zekeriya Kazvinî, s. 516; İbn Havkal, s. 468, 471; İstahrî, s. 291.

¹⁵⁹ Z. V. Togan, "Earliest translation of the Kuran into Turkish", *İslâm Tetkikleri*, s. 14-16; Barthold, *Turkestan*, 243-244; *Siyâset-nâme*, s. 189; *Çahâr-makale*, s. 28-129; *Lubâb-ul Elbâb*, s. 32, 263. Hotanca yeni bir metin Uygur devletinin yıkılışından, Tôles, Tarduş ve Bayırku kabilelerinden bahsederken bir takım Türkçe unvanlar arasında *Salçı tutug* (kitabın başında *Selçuk* adı ile karşılaştı.). Ağacı, Bilge Sagun yanında Oğuz Üge, Sagun Üge adlarıyla birlikte bu Üge unvanını da kaydeder. (Bak. H. W. Bailey, "A Khotanese text concerning the Turks in Kantsou", *Asia Majör*, I, 1 (1949, s. 44-36). Türkçe ve Toharca lisanî iktibaslar için bak. W. Winter, *Tokharians and Turks* (Aspects of Altaic Civilisation, ed. D. Sinor), s. 239-251.

¹⁶⁰ Bak. bölüm I, bahis 6, bölüm, V, bahis 7.

karışma olarak gösterir¹⁶¹. Bayhâkî Buhârâ civarında Kencek (Kencine, Kencian) Türklerinin bulunduğunu kaydeder¹⁶², ki Hârizmî bunları Halaçlar ile birlikte zikretmiştir. XI'inci asırda Mâverâünnehr'de Soğdakların, Şarkî Türkistan'daki Kencek ve Hotanlıların kendi dilleri ile ve Türkçe olmak üzere iki dil konuştukları belirtilmekte ve artık bu bölgelerdeki yerli halkların Türk ekseriyeti içinde türkleşmekte oldukları gözükmemektedir¹⁶³. Böylece Sâ-mânîler zamanında büyük Türk kitlelerinin İslâmlaşması ile küçük yerli Soğd, Tohar ve Hârizmli kavimlerin gittikçe azalması ve türkleşmesi, muvâzi olarak, cereyan ediyordu. Çin ticâret yolu üzerinde, Türk beldelerinde bulunan Soğdak kolonileri ise daha kolaylıkla türkleşiyordu. Yâkut onüçüncü asır başlarında Hârizm halkının “*Türk sima ve ahlâkını*” aldığını ve bunun eski zamanlardan beri Türklerle karışma neticesinde olduğunu, eski devirlerden beri Türk ve Türkmenlerle sarılı bulunduğunu yazarak bu ülkede husûle gelen etnik değişikliği meydana koyar¹⁶⁴. Mâverâünnehr'in etnik karışık durumuna ve X'uncu asır coğrafyacılarının yer adlarını Arap, Acem telâffuzlarına göre kifâyetsiz bir şekilde yazmalarına rağmen, Türkçe yer ve şehir adlarını yine de seçmek mümkündür. Gerçekten Hârizm'den Fergana'ya doğru Kara-tekin, Kız-denizi, Dargan, Kurgan (*Hurgan*) Kurganket, Barmış, Yağan, Sancar, Sağrınç, Hazar, Buzmacı, Gazak, Beduh (Eski türkçe *bedük*, büyük) kent, Sevinç, Gülçiçek (Gülşicek), Bugar, Dizek, Minik, Özkent, Hatunkent, Cabguket (Yabgu-kent), Arpalığ, Yamudluğ (Numudlug)... gibi şehir, kasaba, çay ve dağ adları ilk bakışta bunların Türkçe olduğunu gösterir¹⁶⁵.

Kâşgarlı Mahmûd Mâverâünnehr'in bir Türk ülkesi (Türkistan) olduğunu ve burasının Sâ-mânîlerden fethinde babasının da bulunduğunu anlatırken Hazar sahillerinden Buhârâ'ya ve oradan şarka doğru Semizkent (Semerkant), Taşkent (Çaç, Şâş), Özkent ve Tunkent şehirlerinin Türk beldeleri olup, Türkler tarafından inşâ edildiğini ve adlandırıldığını; buralarda Farsların çoğalmasıyla Acem şehirleri gibi gözüktüklerini belirtir¹⁶⁶. Semer-

¹⁶¹ Bîrûnî, *Kânun ul-Mes'udî*, s. 572, 574, 576-578; *Tahdid nihâyet ül-emâkin*, 25; *Hudûd al-Âlem*, nşr. Minorsky, s. 111; Yâkut, II, s. 381; Gerdizî, *Zeyn ül-ahbâr*, nşr. Barthold, s. 84.

¹⁶² Bayhâkî, s. 687, yukarıda s. 420 vd.

¹⁶³ Kâşgarlı, *Divân*, I., s. ç, 29, 31, 391.

¹⁶⁴ Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, II, s. 396-397.

¹⁶⁵ Bak. İbn Havkal, s. 480, 486, 491, 496, 500, 502-505, 507, 508; Yâkut II, s. 358-359; İstahri s. 337.

¹⁶⁶ *Divân*, I, s. 102; III, s. 110-111.

kant'ın Türkçe Semiz-kent olarak izahı Çin ve Avrupa kaynaklarına da intikal etmiştir¹⁶⁷. Narşahî "Türkistan serhadd"(hudûd)ının Buhârâ civarında Verdâne'den başladığını, burasının Buhârâ'dan daha eski olduğunu söyler. Bîrûnî de Semerkand, Şaş, Kâşgar, Tunkent ve Çinançkent şehirlerinin Türkçe Semiz-kent, Taşkent, Ordukent, Ilak Koca veya Kuça adlarını taşıdığını belirtirken sâde Türkçe isimli Türk, Türkmen, Oğuz ve Hazar şehirlerini sayar. Hârizmin şimali gibi cenubî garbîsinde de Oğuzların bulunduğunu, bugünkü Türkmenistan'da Balhan ile Gök-tepe arasındaki Kızıl-arvat(Ferâve)nin hudud ve buraların Türk beldeleri olduğunu bildirir¹⁶⁸. Gerçekten Mâverâünnehir'in etnik durumu büyük istilâ ve muhâceretlere göre değişmiştir. Türkler Hun, Eftalit, Gök-türk, Karahanlı ve Selçuklu devirlerinde nasıl buralara hâkim olmuş ve Türk unsurunun çoğalmasına ve nihâyet tamamiyle türkleşmesine sebep olmuş ise Makedonyalı İskender ve Arap istilâları ve nihâyet Sâ mânîler devri İranlı ve bir miktar da Arap kavimlerinin bu bölgelere doğru muhâceretlerini ve Türklerin de şarka doğru çekilmelerini gerektirmişti. Nitekim eski kaynak ve an'aneler İskender istilâsının böyle bir tesirini aksettirmektedir¹⁶⁹. Mâverâünnehr'in etnik bünyesinde husûle gelen bazı değişikliklere rağmen eski Arap ve İran müellifleri, Bal'amî ve Firdevsî, yine de İran ile Turan (Türk) hududunu Ceyhun nehrinden geçiriyorlar idi. XIII. asır coğrafyacıları da Ceyhun nehri ötesini (Mâverâünnehr) *Turan* adı ile Türklerin veya Hayâtîle'nin memleketi gösteriyorlardı¹⁷⁰. Eski Türkçe nehir ve çay mânâsında kullanılan *öküz* (ügüz, öz, özen) kelimesi ile Ceyhun nehrinin eski Yunanca adı *Oxus* arasında bir münâsebet düşünmek de yerindedir¹⁷¹. Eski İran destanına göre Turan Türklerin memleketi, Afrâsyâb da İran'ı istilâ eden ve hâtıraları Türk ülkelerinde, İran-Turan hudut bölgelerinde ve hattâ Azerbaycan'da muhafaza edilen Türklerin efsanevî cediti ve hükümdarıdır. Bu sebeple yalnız Müslüman

¹⁶⁷ Bretschneider, I, s. 21; Narşahî, s. 14, Bal'amî, *Tarih*, Tahran 1340, s. 976.

¹⁶⁸ *Kanûn ul-Mes'ûdî*, s. 563, 572, 576, 578. Bîrûnî sâde Türkçe şu şehirleri gösterir: Süt-kent (Fârâb vâdisinde), Salçı, Kuba, Saman, Taraz, Uc, Özkent, Balasagun, Koçkar-başı, Barshan (Isık-göl yakınında), At-başı, Yar-kent, Yarman, İtil, Suvar, Bulgar, Hatun-sini, Saksın.

¹⁶⁹ Bak. Kâşgarlı Mahmûd, I, 102, 103; III, 304, 307; Gerdizî, s. 90, Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, s. 38.

¹⁷⁰ Yakut, *Mu'cem ul-buldân*, III, 57; *Geographie d'Aboulfedâ*, Fr. trc. S. Guyard, Paris 1883, II, 212. Bal'amî'de Hayâtîle hakkında bak. Tahran 1341, s. 596, 721, 725, 955, 963, 966, 976, 980.

¹⁷¹ Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, s. 149; Kâşgarlı Mahmud, I, 58, 327, 414; III. 143, 252; Z. V. Togan, "Amu-deryâ", *İA.*, I, 419.

Karahanlılar ve Selçuklular değil Uygurlar bile onu kendi ataları sayıyor; Oğuz Han, Buğu Han ve Alp-er Tunga ile birleştiriliyor idi¹⁷².

IX'uncu asrın meşhûr Arap mütefekkeri Câhiz Türklerin faziletlerine dair risâlesini yazarken, halifelik merkezinde, Türklerden aldığı bilgilere göre Türkler ile Horasanlılar arasındaki farkın Arap-Acem, Rum-Slav farkı kadar değil ancak Mekke-Medine ayrılığına benzediğini ileri sürer. Bunda mübalâğa eylemekle ve galiba Horasan tâbirini bütün Mâverâünnehr ve Horasan ülkelerini içine alan Horasan vâililiği mânâsında kullanmakla beraber yine de bir esasa dayanmakta ve Horasanlı Türklerden bahsetmektedir¹⁷³. Mâverâünnehr'in tarihî etnik durumu hakkında bu kısa araştırmadan çıkan neticeye göre Ceyhun nehrinin şarkında İranlı ve garbinde de Türk unsurlarının değişik nisbetlerde mevcut olduğu sâbit olmaktadır. Bu sebeptendir ki daha İmâm-ı âzam Ebû Hanîfe (699-769) zamanında Merv'de onun dostu, hemşehrîsi ve dostunun oğlu İmâm Abdullah bin Mübârek isminde Türk âlimlerinin yaşamış olması tabiidir¹⁷⁴. 788 tarihinde Bizans'a karşı Anadolu'da müstahkem hudûd veya *uc* (Avâsım) bölgesinde ölen bu din ve dil âliminden önce de Tarhan oğlu Süleyman (öl. 760) ilk *Hadîs* ve *Megazi* (gazâlar) bilginlerinden olup Basra'da öldü¹⁷⁵. Gazne'de, Alp-tekin (962)den önce hüküm süren Ebû Ali Enûk isminde bir mahallî hâkim bulunuyordu, ki bu da Gazne ve havâlisinde eskiden beri Türklerin mevcudiyetiyle mümkün idi. Nitekim XIII. asır sonlarında da Gazne'de Halaçlar yaşıyordu. Birûnî "Kâbil kalesinde Türk hükümdarları" oturduğunu yazar. Eserini X'uncu asırda yazan İstahrî "Türklerden bir sınıf olan Halaçların kadîm zamanlarda Sîcistan ve Kâbil havâlisine geldiklerini ve bazı halklar ile birlikte İslâm dinine girdiklerini" kaydeder, ki "kadîm zaman" tabiri Akhunlara kadar çıkar. Nitekim *Câhiliye* devri şâirlerinden A'sâ da "*Türk ve Kâbil*" adlarını bir arada gösterir¹⁷⁶. İbn Funduk XII. asırda Nîşâpûr ve Beyhak şehirlerinde çok Türk yaşadığını, fakat zamanla mikdarları azalıp

¹⁷² V. Minorsky *Turan* tâbirinin bu mânâsına itiraz ederken ("*Turan*", *El ve BSOAS*, IX, 1933). A. Sayılı ve K. Frye haklı olarak bu itirazın isabetsiz olduğunu müdafaa etmişlerdir (*Belleten*, XXXVII, s. 118-120).

¹⁷³ Bak. Van Vloten, *Tria Opuscula*, s. 4-5, 21.

¹⁷⁴ İbn Hallikân, I, 311; *Tabakat ul-hanefiyye*, I, s. 281-282; İbn Kesîr, X, s. 177, "Kâne ebûhu Türkiyyen" der.

¹⁷⁵ Ramazan Şeşen, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*; (Câhiz), Ankara, 1967, s. 25-30.

¹⁷⁶ Birûnî: "Kal'a Kabil müstakar mulukehu el-Etrâk" kaydını verir, *Kanun ul-Mes'udî*, s. 574; İstahrî, BGA, s. 245; Yâkut, *Mu'cem*, IV, s. 426; A. Bombaci, "Introduction to the Excavations at Ghazni", *East and West*, Rome 1959; Reşid ud-dîn, *Mukâtebat*, s. 235.

Aflah üt-Türk ve Ya'kub üt-Türk aileleri kaldığını, Belh şehrinde tefsir ve hadîs ilimlerinde meşhûr İbn Tarhan ailesinden bazı âlimler geldiğini kaydeder¹⁷⁷. Bu sonuncu ailenin Araplara karşı bir çok savaşlar, isyanlar yapan ve sonra da onlar ile anlaşılan Belh Tarhan'ı Neyzek ailesinden veya bu bölgelerdeki diğer Türk Tarhanları neslinden geldiği muhakkaktır. Nitekim 796(386)da ölen âlim Abdullah bin Tarhan da Belhli idi¹⁷⁸. Selçukluların zuhûrunda Bağdad Türk askerleri kumandanı Arslan Basasîrî de Fars eyâletinde Basa şehri Türklerinden idi. Hazar denizi ve Kırım sahilleri daha Hunlar devrinde Türk olduğu gibi Hazarlar zamanında da buralarda Türkçe adlı İtil, Saksın (Suvar), Balancar, Semender, Sarıg-şun ve Sarkel şehirleri kurulmuş ve uzun süren Hazar devletinin hâkimiyeti dolayısıyla yalnız Hazar denizi değil Karadeniz de X'uncu asırdan beri, çok defa, "Hazar denizi" adını almış; son hâkimiyetleri dolayısıyla de Kırım havâlisi XIII'üncü asırda Gazaria (Hazar-eli) ismini muhafaza etmişti. Kafkas geçitleri de Arapça *Bâb ul-Ebvâb* ve Farsça Derbend değil, artık Türkçe *Temür-kapı* adıyla tanınıyordu¹⁷⁹.

Türklerin garptaki etnik hudutları gibi antropolojileri hakkındaki vuzuhsuzluk veya yanlış kanaatler de Türk tarihinin anlaşılmasında karışıklıklara sebep olmuştur. Gerçekten Garp Türkleri ile Şark Türkleri arasında gözüken sima farkları ve şarka Moğolistan'a doğru gidildikçe Mongoloid vasıfların artması eski müellifler gibi bugünkü ilim adamlarını da yanıltmış, gerçekten bu mevzuda henüz ciddî bir araştırma yapılmamıştır. Burada, bu mühim meseleye girişmeden, sâdece Oğuzların veya Garp Türklerinin tarihî devirlerde Mongoloid bir vasıf arz etmediklerini belirtmek mümkündür. Filhakika eski kaynaklar bile Türkler arasında bazı antropolojik farklar olduğunu tesbit etmişler ve bunu kendilerine göre izaha çalışmışlardı. Reşîd ud-din Oğuzlara verilen *Türkmen* adının eski devirlerde mevcut bulunmadığını, bütün Türk şubeleri "şekil ve lehçe itibariyle birbirlerine yakın ise de her ül-

¹⁷⁷ *Târih-i Bayhak*, 126-187.

¹⁷⁸ Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, I, 507.

¹⁷⁹ Bîrûnî, *Kanûn ul-Mes'ûdî*, s. 538; İbn Bibî, s. 302, 310, 540, 735; Rubruck, s. 42, 45, 91, 262; Marco Polo, s. 22; İbn ul-Esir, XII, s. 149. Orta çağlarda Karadeniz'e verilen Pontus, Trabzon, Hazar denizi adları yanında bazan Ermeniyeye denizi (Bahr ul-Ermeniyeye) de deniliyordu. *Mücmel ut-tevârih*'in (s. 473) müstesna olarak onu Deryâ-i Lazik adıyla zikretmesi kayda şâyandır. (Hazar şehirleri hakkında bak. Minorsky, *Hudûd ul-âlem*, s. 452-454). İbn ül-Esir; Sudak'ın Hazar denizi sahilinde Kıpçak şehri olup gemilerin oradan Anadolu sahillerine ve İstanbul'a gittiğini yazar (XII, 149). Sarkel (Sarig-gil) şehir adı hakkında bak. K. Czeglédi, "An ancient Turkish word for "House" (*Altaic Civilisation*), s. 23-31.

kenin hava ve suyunu göre görünüş, sîma ve lehçelerinde bazı farklar hâsıl” olduğunu ve Oğuzların bütün dünyaya dağıldıklarını söyledikten sonra “Oğuzlar kendi ülkelerinden Mâverâünnehr’e ve İran’a gelince buralarda nesilleri çoğaldı; iklim, hava ve su tesiriyle tedricen Taciklere benzediler; fakat tam Tacik şeklini almadıkları için İranlılar onlara *Türkmen* yâni *Türk-mânend* (Türk gibi) adını vermişlerdir” ifâdesi ile görüşünü meydana koymuştur¹⁸⁰. Halk etimolojisine dayanan bu izah bir yana, Türkmenlerin Şark Türkleri ile İranlılar arasında bir tipte olduklarını gösteren bu vesika çok mühimdir. Gerçekten büyük Oğuz kavminin (Kıpçak, Karluk ve Kalaç’lar da dahil) göçebe olduğu için irkî bir karışmaya pek az maruz kaldığı ve az zamanda coğrafî bir değişikliğin tesir edemeyeceği düşünülürse onların ana yurtlarında da aynı vasıflara sahip bulundukları muhakkaktır. Nitekim Kâşgarlı Mahmûd’un, *Türkmen* adının meydana çıkışına dair bir hikâyeye anlatırken, bu ismi yine “*Türke benzer*” şeklinde izah etmesi¹⁸¹, XI’inci asırda da Oğuz, Kıpçak ve Karlukların, daha şarkta Mongoloid vasıflar arzeden, diğer Türklerden farklı bir simaya sahip olduklarını göstermektedir. Bu münâsebetle X’uncu asırda Çu vâdisinde ve Dokuz-Oğuzlara yakın bir bölgede müslüman olan Türklerin de Türkmen adını alması dikkate şâyândır¹⁸². Selçuklu sultanlarına ait irkî tasvirlerin, Horasan ve Anadolu’da göçebe hayatını muhafaza eden Türkmenlerin antropolojik vasıflarının da bu hususu teyit etmesi, Garp Türklerinin bugünkü tiplerinin yerli halklarla karışmalarından ziyâde menseleriyle alâkalı bulunduğunu göstermektedir. Böylece kaynakların verdiği tafsilâta girişmeden Türklerin garptan şarka ve cenuptan şimale doğru gidildikçe Hindu-Avrupalılar ile Mongoloidler arasında değişen bir tipe sahip oldukları gözükmemektedir. Nitekim çok eski zamanlarda Afganistan taraflarına göçen Oğuz boylarından Halaçların da diğer Türkmenlere nazaran esmer bir renkte oldukları müşahede edilmiş ve kaynaklar bu husûsu cenup iklimine atfetmişlerdir¹⁸³.

Çin ve İslâm kaynakları da Kırgızların sarı saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olduğunu söylerler¹⁸⁴. Böylece Türkler eski zamanlardan beri cenupta esmer, şimalde sarışın, şarkta Mongoloid, garpta Hint-Avrupalı vasıflarına göre az çok değişen tiplerde meydana çıkmışlardı. Irkî karışmalara rağmen Garp

¹⁸⁰ *Câmi ut-tavârih*, Tahran tab’ı, I, s. 35; British Museum Add. 7628; 415a. Tafsilât için bak. *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 26-40.

¹⁸¹ *Dîvân*, III, 307. Esâsen eski Oğuz yurdu ile yenileri arasında bir iklim farkı da yoktu.

¹⁸² Bak. bu kitabın “Oğuzların Hayatları ve Dinleri” bahsi.

¹⁸³ *Curcânî, Coğrafya*, 36 b.

¹⁸⁴ *Gerdizî*, s. 86. Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 107.

Türkleri tarihî Oğuzların umûmî sima vasıflarını muhafaza etmiştir¹⁸⁵. Selçuklulardan önce Türkistan'ın ve Türklerin İslâm medeniyetindeki mevkiini anlamak için etnik durum hakkında bu kısa tetkike ihtiyaç vardı.

6. Türklerin İslâm Medeniyetinin Kuruluşundaki Mevkii

İslâmların geldiği ve İslâm medeniyetinin henüz kurulmadığı zamanlarda Türkistan'da, devrine göre, ileri bir medeniyet mevcut idi. Uzak ve Yakın-Şark, Hindistan yolları üzerinde bulunan toprak altı ve üstü azim zenginliklere sahip olan Türkistan bir çok din ve kültürlerin kaynaştığı bir ülke idi. Gök-türk kaanları da, Selçuklu sultanları gibi, “*Kervan kafileleri göndermek*” ve kervan yollarını açmak maksadiyle seferler yapıyor ve ticarî bir siyâset tâkip ediyorlardı¹⁸⁶. Nitekim Gök-türkler Orta Asya ticâret yolunu korumak maksadiyle Sâsânî İran'a karşı Bizanslılar ile ittifak yapmak için Manyak isminde Soğdlu bir tâciri Türkçe bir mektup ile İstanbul'a göndermiş ve Soğdlular da Sâsânîlere karşı Türkleri tutmuşlardı¹⁸⁷. Gök-türklerin Çin'e tâbi bulundukları Talu Han zamanında bile Türk beyleri, bir Kurultay kararı olarak, Çin imparatoruna 10.000 at, 20.000 koyun ve 500 deve gönderiyor; bu sûretle ticâret yapma imkânını elde ediyorlardı. 632'de Türgiş hanı da Turfan yolunu açmak için Çin'e elçi göndermişti. Orta Asya ticâret yolu üzerinde garbî Gök-türk hanlarının oturduğu Isık-göl bölgesinde Tokmak, Talas, Kulan ve başka şehirler yabancı tüccarlarla dolu idi¹⁸⁸.

Tarihte emsalsiz bir görüş ve anlayışı temsil eden Gök-türk kaanları, Orhun kitâbelerine göre, “Şarkta Kadırgan ormanına, garpte Demir-kapı'ya kadar yayılmış bulunan Gök-türkler... dağınık ve perişan bir halde idi. *Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım; başka illere göçmüş olan milleti topladım... düşmanların altınlarını, gümüşlerini, ipeklerini, darılarını ve atlarını Türklerime kazandım... Böylece milleti dirilttim, çıplak halkı giydirdim, yoksul milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çoğalttım*”¹⁸⁹ ifâdeleri hâkanın ve devletin vazifeleri ve siyâsetini göstermek bakımından çok mühimdir. Nitekim daha sonra Gök-türkler istiklâllerini kazanıp kuvvetlenince Türklerin iskân ve istih-sâliyle meşgul oluyorlardı. Kapagan Kaan dağılan halkı birleştirmek ve müs-

¹⁸⁵ Anadolu Türklerinin sanıldığı kadar yerlilerle karışmaması hususunda “İslamisation dans la Turquie du Moyen-âge” adlı makalemize bak. (*Studia Islamica*, X, 1959).

¹⁸⁶ Thomsen, “Orhun kitâbeleri”, *TM*, III, s. 97, 103.

¹⁸⁷ Chavannes, s. 234-235.

¹⁸⁸ St. Julien, *Documents*, s. 62; Chavannes, s. 79, 111, 120, 143, 194.

¹⁸⁹ Thomsen, *TM*, II, s. 98, 99, 102.

tahsil duruma getirmek maksadiyle Çin'i tehdit ederek oradan 1.000.000 kile darı gönderilmesini istedi; nihâyet 300.000 kile hubûbat ve 3.000 ziraat âleti aldı ve binlerce çadır halkı ırkdaşını getirtti. Bu kudretli hâkan bir müddet sonra da bu mikdara yakın çift âleti, darı ve ipek kumaş elde etti¹⁹⁰. Bu devirde Türklerin Beş-balık, Tuğu-balık, Tokmak, Kulan, Talas, Hatunkent, Sayram, Süt-kent, Taşkent... gibi bir çok şehir ve kaleleri vardı, ki bunlar ve başkaları hakkında X'uncu asır İslâm kaynaklarında bir hayli malûmat vardır. İsimlerinin de gösterdiği üzere bu Türk şehirlerinde Türkler ve yabancı ticâret kolonileri bir arada yaşıyordu¹⁹¹. Fergana'da altı büyük şehir ve yüz kasaba bulunduğu söylenir ki, X'uncu asrın kaynakları da bu zamanda aynı durumu belirtirler. Gök-türklerin iktisadî ve ticarî siyâsetleri sâyesinde Orta Asya şehirleri inkişâf ederken onlar Semerkand, Buhârâ, Hârizm, Şarkî Türkistan'da Kuça, Kâşgar, Karaşar, Hotan şehirlerinde de yerleşerek zengin beldelere ve geniş iktisadî imkânlarla sahip oldular.

Budist Hüen Çang Gök-türk hükümdarı Tung Yabgu ile 629'da, Isık-göl yakınında Suyâb (Balasagun) şehrinde karşılaşmıştır. Ona göre şehirde yabancı tüccarlar oturmaktadır. Bölgede darı ve üzüm ziraatı yapılmakta; halk yün kumaşlardan elbise giymekte, çok at bulunmaktadır. Han'ın yanında 200 kadar subay sîmkeş ipekli elbiseler giyiyor; *saçları örgülü* bulunuyordu. Han'a refakat eden askerler ata binmiş, ellerinde mızraklar ve bayraklar taşıyor; sırtlarında yünlü kumaş elbise ve kürk giyorlardı. Han, Çinli hacıyı altın ve çiçeklerle süslü, gözleri kamaştıran bir otağda kabûl etti. Bu esnada başka elçiler de mektupları ile Han'ın huzûruna alınmıştı. Bu kabûlde müzik çalınıyor ve elçilere içki veriliyordu. Ziyâfette yemek ve içkiye "*kulakları okşayan ve kalbe ferahlık veren müzik*" neşe katıyordu. Han'ın sofrasında koyun butları, kızartılmış buzağılar, pirinç pastası, sütlâç, bal, üzüm ve şarap vardı¹⁹².

Kuça'da ince yünlü kumaş imâli, Hotan'da Çin'den gelen ve Türklerle garbe götürülen ipekçilik çok inkişâf etmişti. Türkistan ve Buhârâ'nın nefis halıları, Mâverâünnehr'in ve Huttal'ın atları çok meşhûr idi. Gök-türkler eski demirciliğe devam ediyordu. Semerkant ticâret ve sanâyide çok ileri ve Karaşar'da sulama tesisleri ve ziraat çok gelişmişti¹⁹³. Arapların gelişinde

¹⁹⁰ St. Julien, s. 170, 175.

¹⁹¹ Bak. E. Chavannes, s. 58, 65, 144, 195; Thomsen, s. 104, 105, 106; Hüen-Çang, s. 31.

¹⁹² Hüen-Çang, trc. St. Julien, JA (1847), s. 63; N. Togan, s. 31-33; Chavannes, s. 120, 144.

¹⁹³ Chavannes, s. 111, 120, 126, 168, 203, 204, 222, 300; Hüen-Çang, s. 34-37; St. Julien, s. 25.

Buhârâ ülkesinde büyük bir ticâret merkezi bulunan Beykent servetle dolu idi. Kuteybe şehri tahrip ve ahâlisini katlettikten sonra puthânelerinden pek çok gümüş putlar ve mücevherat elde etmişti, ki şehir bilâhare Karahanlılar tarafından geniş ölçüde imâr edildi¹⁹⁴. Gök-türkler zamanında Buhârâ ve Belh Budizmin merkezleri haline gelmişti. Hüen-Çang buralarda pek çok Buda mâbedine, manastırlarına, *Vihara*'lara (Budist mektepleri) rastlamıştır. İslâm kaynakları bunları "*Nevbahâr*" (Neo-vihara, Türkçe *burgan*) adıyla kaydeylemiştir, ki rivâyete göre, İslâm medreseleri, bu tahsil müesseselerini taklit ile ve yabancı dinlere ve mezheplere karşı mücâdele maksadiyle kurulmuştu. Nitekim *Kubbet ül-İslâm* lakap veya pâyesini alan Buhârâ büyük müslüman âlimlerinin merkezi olarak meşhûr ve mümtaz idi: Çinli seyyah bu mâbedler ve manastırlarda pek çok mücevherat taşıyan Buda heykellerini, çok sayıda Budist âlim ve rahip bulunduğunu görmüş; bizzat Türk hatunu ve şehzâdelerine ait mâbed ve manastırlar mevcut olmuştur¹⁹⁵. Bundan başka Mâverâünnehr'de Zerdüş, Mani ve Hristiyan dinleri de yayılmış ve Yakın-Şarkta tazyika uğrayan mezhepler buralarda tutunmuş ve Uzak-Şarka doğru ilerilemişlerdi. Bu ticarî yollar ve dinler de kültürel kaynaşmalara ve inkişâflara imkân veriyordu. 719'da Toharistan Yabgusunun Çin'e gönderdiği elçi Tamuca astronomide ve dinler sahasında çok derin bilgilere sahip bulunuyor ve Yabgu mektubunda bu âlimi İmparator'a takdim ediyordu. İlk defa Çin'e Manihaizm'i sokan da bu âlim idi¹⁹⁶.

İslâmiyetin Türkistan'da yerleşerek hızlı bir medeniyet hamlesi yaratması da bu şartlar sâyesinde mümkün oluyordu. Bu devirde Gök-türklerin yerine geçen Uygur Hâkanlığı, Mâverâünnehr'de önce Yakın-şark'tan ve Hindistan'dan gelen Zerdüş, Mani, Buda ve Hristiyan dinlerine, şimdi de İslâm dini ve nizâmına kucağını açıyor ve aynı şartlar dolayısıyla başka bir medeniyetin inkişâfına âmil oluyordu. Filhakika Gök-türk hâkanlarının merkezleri civarında Karabalgasun (Ordu-balık) şehrini kurup payitaht yapan Uygur hanları Orta Asya büyük kervan yolu üzerinde genişleme hareketine devamla Garpte ve Şarkî Türkistan'da Beş-balık, Turfan (İdikut şehri), Kara-şar, Kuça şehirlerine kadar hâkimiyetlerini uzatmışlardı. Buralarda türkleştirme faaliyetiyle birlikte medenî inkişaf muvâzi gidiyor; İslâm, Hind ve Çin medeniyetleri Garbî Uygurlar ülkesinde yeni bir kültürün kaynaşma-

¹⁹⁴ Narşahî, s. 16, 17, 43.

¹⁹⁵ Hüen-Çang, s. 46-48; Chavannes, s. 166-108; İbn Nedim, *Fihrist*, s. 485-488.

¹⁹⁶ Chavannes, s. 157, 292, 302. Türkler arasında yabancı dinler için bak. *Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I, s. 63-74.

sına sebep oluyordu. Türkler Türkistan'ın garbinde İslâmiyeti kabûl ederken Uygurlar da Şâmânîlikten sonra Mani, Buda, Hıristiyan ve İslâm dinlerine giriyor ve bütün cemaatler bir arada giriyorlardı. Hattâ Garp'te aynı şekilde bütün dinlere müsamaha eden Hazarlar Müslümanlara ve Hıristiyanlara karşı Yahudileri himâye ederken Uygur hanları da dindaşları Manihaist'ler için Çin ve Sâ mânî devletlerini tehdit kudretini gösterebiliyorlardı. Merkezi Karabalgasun olan Uygur devleti Kırgızlar tarafından 840'da yıkılınca Uygurlar hâkimiyetlerini Beş-balık ve Turfan'da devam ettirmişlerdir. Beş-balık Uygurları önce Müslüman Karahanlılara karşı Kara-hıtayların ve bilâhare Kara-hıtaylara karşı Moğolların müttefiki olmuşlar ve bu sâ yede Mogollara kültür hocalığı ve devlet işlerinde yardım yapmışlardı. Beş-balık'da Arslan Han'ı, 781'de, ziyâret eden Çinli Wang - Yen - te Uygurların kültürü hakkında bilgi verirken şehirde Buda mâbedleri, altın, gümüş, bakır eşya işçiliğinin çok mâhir olduğunu, ziraat, bahçıvanlık ve sulama tesisleri, kumaş imâlâtı ve müziğin ileri bulunduğunu söyler¹⁹⁷. Fakat Uygur medeniyeti hakkında en mühim bilgiler Şarkî Türkistan'da yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilmiştir. Tamâmiyle harap olmuş bulunan İdikut şehri (Turfan) meydana çıkarılmış; burada büyük surlar, çoğu Budist olmak üzere Manihaist ve Hıristiyanlara ait büyük mâbed ve manastırlar; pek çok Mani dinine ait resimler, zarif ipek kumaşlar ve nihâyet bir kütüphane dolduracak zenginlikte türlü dinlere ait yazmalar bulunmuştur. Uygurca çeşitli dinî, hukukî, tıbbî ve tarihî eserler, fermanlar, ticarî vesikalar, senetler, pasaportlar elde edilmiştir. Bu eserler, arasında Orhun alfabesiyle yazılmış bir yazma da bulunmuştur. Bu kültür hazînemizden henüz çok azı neşredilmiştir¹⁹⁸.

Orta Asya'ya seyahat eden ilk müslüman müellifi Temîn bin Bahr Talas ve Barsgan şehirlerini, birçok mamûr beldeleri ziyâret ettikten sonra Uygur (Dokuz-Oğuz)ların payitahtına(Ordu-kent) varmış; şehrin birbirine bitişik mamur yerler ve köyler ile çevrili olduğunu, müstahkem ve 12 muazzam demir kapısı, kalabalık halkı, ticâret ve çarşılarının çokluğunu, geçtiği yerler ahalisinin Mecûsî ve Mani dininde, payitahtın da Zındık (Mani) mezhebinde bulunduğunu belirtir; bilâhara Halife Mehdî (775-785) veya Hârun Reşîd (786-809) zamanında Uygur hanı ile Semerkand vâlisi arasında vukû-bulan bir muharebe ve mühim bir hâdisе hakkında da bir rivâyeti nakleder. Bu

¹⁹⁷ St. Julien, JA, IX, (1847), s. 50-55; Bretschneider, s. 242.

¹⁹⁸ W. Thomsen, "Şarkî Türkistan'ın mazesine dair", TM, II, s. 33-59. Uygurca tıbbî nebatlar için: H. W. Bailey, "Medicinal plant names in Uigur Turkish", Köprülü armağanı, s. 51-58.

rivâyete göre Semerkand civarında (Urusşana'da) muzaffer olan Müslümanlar Uygurlardan çok esir ve ganimet almışlar ve bu esirler ile onların evlâtları sâyesinde Semerkand'da iyi kâğıt imâli başlamış ve çeşitli silâh ve âletler sanâyii kurulmuştur¹⁹⁹.

Kağıdın Semerkand'da yapılması ve bütün İslâm dünyasında yayılması medeniyet tarihi bakımından şüphesiz çok mühim bir inkılâp oldu. Siyasî ve dinî ayrılığa ve mücâdelelere rağmen ticarî münâsebetler yanında başka vasıtalarla da Uzak ve Yakın şark kültürleri arasındaki mübâdeleler bakımından bu hâdise çok dikkate şâyân bir misâl teşkil eder. İslâm medeniyeti, Yakın-Şark'ta olduğu gibi, İran ve Türkistan'da da çeşitli kültürleri kaynaştırmakta büyük bir kudret gösteriyordu. Filhakika Emevîler zamanında siyasî yayılma kudretini gösteren İslâmiyet Abbasîler zamanında mûcizevî bir medenî hamle yaparken Türkistan başta gelen ülkeler arasında idi. X'uncu asır coğrafyacıları Türkistan'da yüksek bir medenî hayat olduğunu tafsilâtiyle meydana koymuşlardır. Filhakika Urgenç, Buhârâ, Semerkand, Şaş (Taşkent), Tunket, Sayram (Çimkent, İspîçab) başta olmak üzere Türkistan şehirlerini ve beldelerini çok canlı bir şekilde tasvir eden coğrafyacılar göre kısaca bu şehirler çok büyük ve mamur olup köşkler, bahçeler ve ağaçlıklar içinde bulunmakta; şehirlerin meydanlarını havuzlar ve hayvan heykelleri süslemekte idi. Buralarda ilim ve edebiyat ile birlikte yüksek bir cemiyet hayatı yaşanmakta idi. Semerkand, Buhârâ, ve Hârizm şehirlerinde imâl edilen yünlû, pamuklu kumaşlar, Buhârâ halıları, Semerkand madenî işleri İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. Semerkand, Fergana ve İlak dağlarında altın, gümüş, demir, bakır, civa madenleri, cam imâlinde kullanılan nişadır, *neft*, mahrukut olarak *mâden kömürü* ve firûze taşları çıkarılıyor ve başka ülkelere sevk ediliyordu. Ziraat ve sulama tesisleri çok ileri olup her taraf mamur köy ve kasabalarla birbirine bitişik idi. Yalnız Sır-derya ve Amuderya gibi büyük nehirlerde değil Barmış nehrinde ve kanallarda da gemicilik ve nakliyât yapılıyordu. Türkistan bir yandan şarka doğru müslüman olmayan Türklerle, Hazar ve Bulgarlarla, bir yandan da İslâm dünyası ile büyük ticâret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu yollarda her konak yerinde bir *ribât* (kervansaray) mevcut idi²⁰⁰.

Bu durum Türkistan'ın İslâm medeniyetinin kuruluşunda müstesna bir mevki alması sebeplerini izah eder. Filhakika büyük din âlimleri yanında İslâm medeniyetinin başlangıç devresinde ilmî faaliyetler henüz Yakın-Şark

¹⁹⁹ Bak. Minorsky, "Tamim bin Bahr's Journey to the Uyghurs", BSOA, XII, 2, s. 275-305 (1948); Yâkut, III, s. 24.

²⁰⁰ İbn Havkal, s. 473-520; İstahrî, s. 286-335; Z. Kazvinî, s. 509.

Hristiyanları elinde bulunurken, Halife Memûn (813-833) ve Mütevekkil zamanında, Ferganalı Ahmed bin Muhammed büyük bir astronomi âlimi olarak eserleriyle meydana çıkıyordu. Hey'et ve usturlablar üzerinde yaptığı tetkiklerle meşhûr olan *al-Farganî* Avrupa'da eserlerinin Lâtince tercümeleri ile ve *Alfraganus* adıyla tanınmış ve diğer Müslüman astronomlardan daha fazla rağbet görmüştü. Yine Ferganalı *Amâcûr oğlu Abdullah el-Türkî* ve oğlu Ali de bu ilk devir (833-933) riyâziyecilerinden olup, Hindistan astronomisi ve ziy'leri üzerinde tetkikler yapmıştı. Haytal (Eftalit) ülkesi olan Huttal bölgesine (Afganistan'da) mensup *Abdülhâmid bin Türk el-Huttalî* ile oğlu Muhammed de, mesâhalar ve hesap üzerinde eserleriyle bu ilk devir ilmî uyanışına hizmet etmiştir. Bu ilk Türk riyâziyecileri ile Toharistan'da Gök-türk yabgusuna mensup astronom Tamuca arasında bir münâsebet düşünmek ve İslâm devrinde süratle gelişen ilmin eski kaynaklarını hatırlamak yerinde olur. Bîrûnî'nin çağdaşı ve dostu olan Ebû Mahmûd Hâmid el-Hucendî ve Süleyman bin İsmet el-Semerkindî, sıra ile, Rey ve Belh rasathanelerinde tetkiklerde bulunuyorlardı. Çağanyanlı Ahmed bin Muhammed de hey'et kanunlarına dâir eseriyle meşhûr idi. İsminin gösterdiği üzere Tarhan'lar ailesinden gelen ve *İbn Tarhan* lâkabiyle tanınan Ali bin Hasan da *mugannilere* ve *kuşlara* dâir eserleriyle bu ilk devir âlimleri arasında İslâm medeniyetinin doğuşuna hizmet etmiştir²⁰¹. *İbn ün-Nedîm* İslâm medeniyetine intikal eden eski Farsça, Rumca, Türkçe ve Arapça eserleri sayarken Türk'lere ait "*Kitâb ul-buzât*" (şahin ve lâçin kuşları) adlı bir eserin de Arapçaya mâledildiğini yazar, ki ilk *Bâz-nâmelerden* olan bu eserin Türklerin malı bulunması çok mânâlı ve mühimdir. Gerçekten eski Türklerin totemik inanışlarında ve hayatında büyük bir mevki alan avcılık an'anesi bir devlet müessesesi olarak Karahanlılara, Selçuklulara ve Osmanlılara kadar gelmiştir²⁰².

İbn Sînâ'nın ifâdesiyle Müslümanları Yunan felsefesine ulaştıran ve İslâm mûsikî nazariyesini kuran dâhî filozof ve âlim Uzluk oğlu Fârâbî de Tarhan'lar ailesine mensup idi. İslâm felsefesinin kuruluşunda büyük bir mevkii olan Fârâbî (870-950) İslâmiyetin yayılmağa başladığı Sır-derya üzerinde Oğuzlara ait Fârâb(Karaçuk, Otrar)da yetişmişti. Dikkate şâyândır, ki onun bir hemşehrisi olan İsmâil el-Cevherî el-Türkî (ölümü 1010) de Arap dilinin lisaniyata ait *Sihâh* adlı büyük eserini vücûda getirmişti. Bu Türk âlimi fizik ile de meşgûl olmuş ve yaptığı kanatlarla uçarken muvaffak olamıyarak düşüp ölmüştür.

²⁰¹ İbn ün-Nedim, *Fihrist*, s. 222, 389-391; Bîrûnî, *Tahdid nihâyeti'l-emâkin*, s. 68, 72, 73, 78, 86, 203, 226; İbn ul-Kıftî, *Ahbâr ul-hukemâ*, s. 56, 108, 231; Abu'l-Farac, *Muhtasar ud-duvel*, s. 236; Yâkut, *Mu'cem ul-Buldan*, II, s. 346. H. Hartner, "Ferganî", *İA.*, IV, s. 565.

²⁰² *Fihrist*, s. 489; Bak. *Resmî vesikalar*, s. 27-32.

Kendisini yetiştiren dayısı İbrahim bin İshak da meşhûr *Divân ül-Edeb*'in müellifidir. Zekeriya Kazvinî: "Ne gariptir, ki Türk beldelerinin en uzağından olan bu iki zat Arapçanın üstadı olmuşlardı" ifâdesiyle hayranlığını belirtir. Cevherî'nin Araplara "dilinizi bir Türkten öğreniniz" dediği de rivâyet ediliyor²⁰³. İslâmiyet Şarkta ilerledikçe ve Türkler arasında yayıldıkça Türk âlimleri süratle yetişiyor ve İslâm medeniyetine hizmet ediyorlardı. Karluklara ait Talas (Taraz) şehri, 893(280)de hükümdarı ile birlikte Müslüman olmuş; büyük kilisesi câmie çevrilmiş ve bu büyük ticâret merkezinden sonra İslâmiyet şarkta Balasagun, cenupta Kâşgar şehirlerine kadar yayılmıştır²⁰⁴. Bu sebeple, tarih ve tabakat (biyografya) kitaplarında belirtildiği üzere Karluk, Çigil ve Oğuz şehirlerine mensup pek çok âlim yetişmiştir. Filhakika Özkent, Uc, İlak, Çim-kent, Sabran, Cend, Salçı, Süt-kent, Suğnak, Talas (Evliya-ata), İspaniket, Ahsiket, Balasagun, Kâşgar şehirlerine mensup âlimlere ve eserlerine dâir pek çok kayıt vardır. Bu şehirlerin her birine mensup bir çok âlimlerin isimlerini saymaya lüzum yoktur. Cemal Karşı Balasagunlu pek çok âlim bulunduğunu saydığı ve yazdığı halde Moğol istilâsı ile o kadar tahribat ve sukût olmuştur, ki Türkistanlı muahhar yazarlar bunu mübalağa sandılar²⁰⁵. Arap muhitinde yetişmekle beraber aslen Cürcânî Türk Soltekin'ler ailesinden gelip edebiyat ve tarih sahasında meşhûr olan Ebû Bekir el-Sûlî ile yine edebiyat üzerinde eseri olan İbrahim el-Sûlî de kayda şâyândır. Bunlardan birincisi aynı zamanda *satranç*, ikincisi de *yemekler* hakkında eser yazmışlardır²⁰⁶. Büyük riyâziyeci ve hey'et âlimi Muhammed bin Mûsa el-Hârizmî (cebir ve logaritmanın kâşifi), Ebu Ma'ser ul-Belhî ve nihâyet büyük âlim Bîrûnî ve filozof İbn Sînâ da geniş mânâsıyla Türkistan'a mensupturlar. İlk eserini 27 yaşında yazan Bîrûnî'nin milliyetinin İranlı olduğu kadar Türk olabileceği onun kendi ifâdelerinden istidlâl etmek kabil bulunduğu gibi naklettiği kelimelerle Türkçe bildiğini de göstermektedir²⁰⁷. Türk olduğu kaydedilen Ferganalı âlim ve riyâziyeciler gibi büyük hey'et bilgini Fergânî'nin de belirtilmeyen milliyetinin Türk bulunduğunu kabul etmek mümkündür. Nitekim yukarıda kaydedilen Türk riyâziyecileri yanında Ebu'l-Abbâs el-Türkî el-Ferganî lâkabiyle tanılan Hâcib bin Mâlik bin Erkin

²⁰³ Sâmanî, *Kitab ul-Ensâb*, CM. 415b; Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, IV, 225; *İrşâd*, II, 226; *Âsâr ul-bilâd*, s. 603; Zehebî, *Tarih ul-İslâm*, Haydarâbâd 1364, I, s. 172.

²⁰⁴ Narşahî, s. 84; Mes'udî, *Murûc*, VII, 144, 420; *Siyâset-nâme*, s. 188, 189, 190; Barthold, s. 224, 228, 241.

²⁰⁵ Yâkut, I, 946; Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 175.

²⁰⁶ *Fihrist*, s. 215, 221, 440; Cl. Huart, *Litterature arabe*, Paris 1931, s. 181.

²⁰⁷ Bak. Zeki Velidi Togan, "Bîrûnî", *İA.*, II, s. 635 v.d.

(ölümü 918/306)'de buralı olup İslâm hukukunda büyük bir otorite idi ve meşhûr fıkıh âlimi Dârkutnî (*Dâr ul-kutn*, yani pamuk dokuma mahallesine mensup) ve başkalarının üstadı idi²⁰⁸.

Türkistan müsbet ilimler yanında yetiştirdiği tefsir, hadîs, fıkıh ve kelâm âlimleri ile de İslâm medeniyetinde müstesna bir mevki işgal eder. Eski bir çok din ve kültürlerin kaynaştığı Mâverâünnehr'de büyük din âlimleri sâyesinde İslâmiyet ve İslâm medeniyeti kuvvetleniyordu. Büyük Türk-İslâm hukuk âlimi Özkentli Ahmed bin Tayyib el-Sarâhsî (ölümü 899) bunların başında gelir. Ebû Mansûr Mâtûrîdî (Semerkand civarında, ölümü 944) Mâverâünnehr'de yayılan Şî'i, Mu'tezile ve mutaassıb müslüman olan *Kerrâmî'lere karşı Sünniliğin müdafaasını* yapıyordu. Dar akideleri ile *tecsime* varan Kerrâmîlerin Mâverâünnehr'de ve bu arada Semerkand'da da zâviye ve medreseleri vardı. Taşkentli Ebu Bekir Muhammed bin Ali bin İsmâil el-Şâşî (doğumu 904) tefsir, fıkıh ve lûgat ilimlerinde pek meşhûr olup İslâm ülkelerini dolaştıktan sonra memleketine döndü ve Hanefî olan Şaş bölgesinde Şafîî mezhebini de neşretti. Semerkandlı Ebu'l-Leys (Ölümü 993) de büyük Türk din âlimlerinden idi. Türk-İslâm hukukçuları arasında Fahr ül-İslâm Ebu Bekir Muhammed bin Ahmed el-Şâşî (ölümü 1114) de kayda şâyândır²⁰⁹. İlk İslâm devrinden beri ilmî büyük mevkii bulunan âlimler ile dolu olan ve bu sebeple de Bağdad ile mukayese edilen Buhârâ bu hüviyeti dolayısıyla *Kubbe't ül-İslâm* lâkabını taşıyordu, ki bu lâkab Belh ve Ahlat şehirlerine de veriliyordu. Buhârâ İslâmdan önce dinî bir merkez haline gelmiş ve şehrin adının da ilim merkezi mânâsına gelen *bihâr* (Budist *Vihara*) dan çıktığı ve Uyurca put ve mâbedlere verilen *burkan* kelimesiyle de ilgili bulunduğu rivâyet edilmiştir²¹⁰. İslâm kaynaklarının Belh, Buhârâ ve Semerkand'da bulunduğunu kaydettikleri *Nevbahâr* mâbed ve manastırları da Budist Viha-ra'ları idi. Orta Asya'da İslâmiyet yabancı dinlere karşı mücadele maksadiyle medreseleri kurarken bu Vihara'lardan da istifade ediyordu²¹¹. Nitekim Gazneliler zamanında Belh, Nişâpûr ve Gazne'de ve 21 kadar da Huttalân'da medrese mevcut idi²¹². Karahanlılar devrinde Türkistan'da medreseler artık devlet tarafından inşâ ve himâye edilmeğe başlar. XI'inci asrın ilk yarılarında

²⁰⁸ *Mu'cem ul-buldân*, IV, s. 253.

²⁰⁹ Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, III, s. 308; Z. Kazvinî, s. 538; İbn Hallikân, I, s. 580; Barthold, *Turkestan*, s. 267, 290; *İA.*, VII, s. 595; İbn Hallikân, I, 8. 588.

²¹⁰ Narşahî, s. 21; Cuveynî, I, s. 75-76; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 288, 362.

²¹¹ Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 52.

²¹² Bayhâkî, s. 229, 242, 243.

Kadır Han nâmına Buhârâ vâlisi bulunan Tuğrul-beg, şehirde bir medrese inşâ etmiş ve kendi unvanına nisbetle de *Kûlâr-Tekin* (Köl Ertekin) adını almıştı. Daha sonra Arslan han Buhârâ'da kendisi için yaptırdığı sarayı bilâhare medrese haline getirmiş ve buna sarayın muhteşem hamamını ve köyler vakfetmişti²¹³.

Burada Türkistan'ın İslâm medeniyetinin kuruluş devrinde yetiştirdiği pek çok ilim adamlarını değil bilhassa müsbet ilimlerde mevki sahibi mühim Türk âlimleri gösterilmiştir. İşte Selçukluların ilmi ve İslâmiyeti korumak ve yükseltmek maksadiyle teşkilâtlandırıp İslâm dünyasına yaydıkları medreseler de Mâverâünnehr'de bu sûretle başlamıştı. İslâm müellifleri Selçuklulardan önce medrese yoktu derken, bu müesseselerin diğer İslâm ülkelerinde mevcut olmadığını ve bu derece geniş bir teşkilâta sahip bulunmadıklarını ifâde etmiş olurlar. Bu küçük hülâsa Türklerin Selçuklulardan önce, ve Kuruluş devrinde, İslâm medeniyetine hizmetleri hakkında umûmî bir fikir vermeğe kâfi gelecektir. Selçuklular devrinde, husûsiyle Sultan Sancar ve Hârizm-şâhlar zamanında yetişen âlim ve filozoflardan mühim bir kısmının da Türk olduğu yukarıda görülmüştür.

7. İslâm Medeniyetinin İnhitatı Meselesi

Ortaçağ Müslüman mütefekkirleri, kendi devirlerindeki müşâhedelerine göre, İslâm medeniyetinin inhitatında eski İran'dan intikal eden dualist akidelere, Bâtînî (İsmâîlî) hareketlerine ehemmiyet vermekle beraber, köklü bir âmil olarak, bilhassa Moğol istilâsı üzerinde durmuşlardı. Avrupalı mütefekkirler bu an'anevî görüşü terk ederken onun sebeplerini belirtmedikleri gibi ondan daha ciddî bir âmil de bulmuş değillerdir. Bunlar arasında Alman Th. Nöldeke ile Fransız E. Renan İslâm medeniyetinin inhitatında Selçuklularla başlayan Türk hâkimiyetini birinci derecede âmil sayarken hem Türk devri hakkında ciddî bir araştırmaya ve bilgiye sahip değillerdi; hem Türk düşmanlığında taassup ve hisleriyle hareket ediyorlardı. Gerçekten Nöldeke, Orta Asya'da Sâ mânîlerin yıkılıp Türklerin onların ülkelerine ve İslâm dünyasına hâkim olmalarını bir "*felâket*" ve hatta "*bütün cihan tarihinde birinci derecede bir belâ ve musîbet*" olarak göstermek ister. Bir tetkike dayanmayan ve Türklerin Selçuklulardan önce de İslâm medeniyetine büyük hizmetlerini kavrayamayan ve inkâr eden bu şarkiyatçıya en güzel cevabı W. Barthold

²¹³ Narşahî, s. 12, 28.

vermiştir. Filhakika Orta Asya tarihinin en selâhiyetli mütehassısı olan bu büyük âlim: “Türkleri medeniyete düşman bir unsur diye tanıyarak bunların tarihteki rollerini yalnız o noktadan muhâkeme etmekte Avrupa müsteşrikleri içinde herkesten ileri giden zât, meşhûr Alman müsteşriki Nöldeke olmuştur” ifâdesiyle söze başlar. O, Sâmânîler devrine nazaran “*Türkler zamanında bir gerileme olduğunu gösterecek vâkıalar irâd etmenin müşkül*” bulunduğunu belirttikten sonra çok isâbetli bir bölge ve misâl olarak Hârizm üzerinde durur. Gerçekten bu Rus âlimi bu ülkenin XII’inci asırda Şehristânî ve Zemahşerî gibi büyük âlim ve filozoflar yetiştirdiğini, hür düşünceye dayanan Mu’tezile mezhebinin Hârizm’de çok yaygın bulunduğunu, ilmî münâkaşa ve münazaraların çok yüksek bir seviyede cereyan ettiğini, şehir hayatı, ticâret, ziraat ve sulama te’sislerinin eski devirlere nazaran daha ileri bulunduğunu meydana koymak suretiyle Nöldeke’nin nasıl hatâ ve hislerine kurban gittiğini meydana koymuştur. İslâm medeniyeti hakkındaki eserinde de, bu medeniyetin inhitatı sebepleri üzerinde durmadan, kronolojik sıra ile, “*Arap ve Farslar tarafından başlanmış olan medenî faaliyetleri Türklerin devam ettirdiklerini ve Müslüman medeniyetine yeni bir hayâtîyet verdiklerini*” de söylemek sûretiyle hükümlerinin Hârizm’e mahsus olmadığını ifâde eder²¹⁴. İnhitatı Türklerle yükleyen görüşün bir sebebi de Moğolların Türk sanılmasıdır. Gariptir, ki uydurma bir tarih görüşünün de tesiri ile Türkiye’de Çingiz Moğollarını Türk sayanlar ilk Moğol hanlarının Türkçe bilmediğine dair kayıtları ihmal etmektedirler. Mevcud kayıtlarda Mengü kaan’ın Selçuklu begleri ile tercüman vasıtası ile konuştuğunu da ilâve edelim²¹⁵. Esâsen kültür, iç-timaî bünye, teşkilat, hukuk ve her sahada tam bir zıddiyet mevcûddur.

E. Renan da, XIX’uncu asır ortalarında, İbn Rüşd hakkındaki eserinin bir mukaddimesinde ve Sorbonne’daki konferanslarında İslâm medeniyeti ile birlikte Arap felsefesinin inhitatında bizzat İslâmiyeti mes’ûl görüp ağır bir tenâkuza düştükten sonra hâkimiyetin Şarkta Türklerin ve Garpta da Berberi’lerin eline geçmesini bir gerilik ve barbarlık devri olarak gösterir. İlmî bir esasa ve araştırmaya dayanmayan bu görüş de tabiatıyla bir itibar görmemiştir. Lâkin İslâmiyet dışı bir Arap felsefesi veya medeniyeti bahis mevzuu olamayacağı gibi bazı Arap mütefekkirleri, dar bir milliyetçi duygu ile, bu mütenâkız, Türk ve İslâmiyet aleyhdarı görüşü benimsemek hatasına düşmüşlerdir. Hattâ bu Arap yazarları arasında iyi bir tarih kültüründen de

²¹⁴ Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, s. 130-132; İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 135; Turkestan, s. 428-429.

²¹⁵ Baybars Mansûrî, Zubdat ul-Fikre, s. 256.

mahrûm olup bu inhitatın ne zaman başladığını, Türklerin idâresinde bulunmayan memleketlerin ne durumda bulunduğunu kavramaksızın mes'ûliyeti Osmanlılara atfedenler de vardır ve Napoleon'un Mısır'ı işgalini "Mübârek" bir hâdise saymak sûretiyle yâni İslâmiyet olmaksızın Arap felsefesi ve medeniyetinin doğamayacağını ve Türkler bulunmaksızın Haçlı istilâları altında ezileceklerini kavrayamayan Arap mütefekkirleri, böylece, azîm bir hatanın kurbanı olmuşlardı²¹⁶. Şemseddin Günaltay "*İslâm Dünyasının inhitatı sebebi Selçuk istilâsı mıdır?*" adıyla yaptığı bir tebliğde, o da mutâd olduğu üzere, başlıca âmil olarak Gazalî üzerinde durmakla onun *Tehâfût*'ü ile felsefî mugâlataları ve fikir anarşisini bertaraf etmesinin medeniyetin başlıca inhitat sebebi olduğunu tekrarlamış ve böylece E. Renan'ın iddiasına da cevap vermek istemiştir²¹⁷.

Avrupa'da İslâm medeniyetinin inhitatına dâir fikirler XVIII'inci asra kadar çıkar. Montesquieu bu inhitatı hükümdarların istibdadına ve toprak mülkiyetine tecâvüzlerine atfederken *Mîrî* toprak rejimini anlayamamış; bunun Türklerle mahsûs olduğunu ve inhitatla alâkalı bulunmadığını da fark edememiştir. Ona karşı Voltaire ise Türk idâresinin müstebit değil âdil olduğu fikrini ileri sürüyordu. Meşhûr Herder ve Renan'dan sonra da Sedillot ve Gustave le Bon İslâm medeniyetinin Avrupa'ya tesirinde ne kadar isâbetli fikirlere sahip iseler onun inhitatı üzerinde de o derece umûmî ve kifâyetsiz görüşler serdetmişlerdi. Bu fikirler bugün ancak İslâm medeniyetinin inhitatı meselesinin tarihi bakımından kayda şâyândır. Bu fikirleri R. Brunschwig bahis mevzûu tebliğinde tenkidî bir şekilde güzelce meydana koymuştur. Gerçekten 1956'da 21 seçkin Şarkiyatçılar tarafından yapılan Bordeaux Symposium'u İslâm medeniyetinin inhitatı âmilleri üzerinde ileri sürülen fikirlerin son merhalesini teşkil eder²¹⁸. Bu sebeple burada türlü ihtisas kollarına mensup âlimler tarafından ileri sürülen fikirleri belirtmeğe ve ondan sonra meselenin esasına geçmeğe ihtiyaç vardır.

L. Gardet Türk ve Moğol hâkimiyetlerinin İslâm-Arap medeniyetinin inhitatına âmil olduğuna dâir Arap yazarlarının fikirlerine katılmadığını,

²¹⁶ E. Renan, *Averroës et Averroïsme*, Paris 1861; Djemal Saliba, *Etudes sur la philosophie d'Avicenne*, Paris 1926, s. 33; Taha Husayn, *Falsafa İbn Haldûn*, Kahire 1925, s. 154; N. Tapiro, *Les idées reformistes d'al-Kawâkibî*, Paris 1956; Z. Fındıkoğlu, *Köprülü armağanı*, s. 153-155; R. Brunschwig, "Problème de la decadence" (*Classicisme et declin Culturel dans l'histoire de l'İslâm*, Paris 1957) da, s. 33.

²¹⁷ II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943, s. 350-366.

²¹⁸ Burada yapılan tebliğler *Classicisme et declin culturel dans l'histoire de l'İslâm* (Paris 1957, 393 sahife) da neşredilmiştir. Bana da inhitat devrinde Türk kültürü adlı bir tebliğ verilmiş, fakat benim için katılmak mümkün olamamıştı.

askerî fetihler sırasında İbn Sînâ, Cuveynî ve Gazalî gibi âlimler yetiştiğini kaydettikten sonra 1258'de Bağdad'ın Moğollar ve 1453'de İstanbul'un Türkler tarafından alınışı arasında bir irtibat kurmakta ve Osmanlı sultanlarının Abbasîler ve İspanya Emevîleri gibi âlimleri himâye hâtırasına bağlı kalmadıklarını beyan etmekte ve bu sûretle hem mevzûdan uzaklaşmakta ve hem de Osmanlı tarihi hakkında yanlış düşünmektedir. XIV ve XV'inci asırlarda deniz keşifleri ve ticâretin Avrupalılara intikalini ve iktisadî âmilleri bahis mevzûu ederken daha isâbetli davranır. Bundan, sonra daha mühim olarak, bünyevî meselelere geçen L. Gardet İslâm medeniyetinde esaslı bir siyasî doktrin bulunmadığını, dinî-siyasî kanunları yürütmekle vazifeli halife veya imâmın manevî bir iktidara sahip olmadığını, *İcmâ*'nın ehemmiyetine rağmen *Kur'an* ve hadîslerin bunu teşkilâtlandırmayı derpiş eylemediğini, mezheplerin de onun mânâ ve şümûlü üzerinde anlaşılmadıklarını ve bu sebeple de ondan beklenen neticelerin elde edilemediğini haklı olarak belirtir. Böylece ona göre Halîfe Mutevekkil ve Ebû Bekir Râzî devrinden sonra filozofların ve Mu'tezile'nin cüretlerine karşı Eş'arî aksülâmeli başlamış; ve bu tepki Mağrip'te Muvahhidler devrinde sert bir şekilde hissedilmiştir. Dinî âmillerin izahına devam eden bu âlim Taberî ve Zemahşerî gibilerin *Kur'an* tefsîrinde dış tesirleri açık tuttıkları halde muahhar tefsircilerin *Mu'tezile* ve *İsrâiliyât* izlerini silmek ve Zemahşerî'nin yolundan uzaklaşmak sûretiyle *tefsîr* ilmini dondurduklarını, hicrî IV. asırdan itibaren de meşhûr *İçtihâd* kapılarının kapandığını, Şimalî Afrika'da İbn Tûmert'in en sert Eş'arî'lik zihniyetini Muvahhidler hareketine tatbik ettiğini ve İbn Teymiyye ile dar Hanbelî mezhebinin kuvvetlendiğini söyler. Ona göre dini kurtarmak isteyen Gazalî onu aklî tecrübe ile karıştırmış; şahsî kurtuluşu esas alıp objektif araştırmalar için yol göstermemiş; Fârâbî ve İbn Sînâ gibi büyük filozoflardan sonra Şark, diyalektik oyunlarla tedricen araştırma rûhunu kaybetmiştir²¹⁹. Siyâsî ve dinî bünyeye ait olarak L. Gardet burada ileri sürdüğü mühim meseleler üzerinde durmakla beraber bunların esas âmiller olmadığı, her medeniyette ve İslâm medeniyetinin kuruluş devrinde de aynı şeylere rastlandığı malûmdur. Nitekim bu vesile ile Eski Yunan'da Sokrat'ın dinsizlik ithamıyla ölüme mahkûm edilmesi de burada tipik bir hâdis olarak hatırlanmak ve Yunan medeniyetinin inhitatında bunun bir sebep sayılmadığını düşünmek icabeder. Esâsen hür düşünceye karşı bazı memleketlerde beliren hassâsiyet ve taassup hâdiseleri de içeride Bâtınî, dışarıda Haçlı hareketleri ile başlamıştır.

²¹⁹ "Ankylose de la pensée religieuse de l'İslâm", mezkûr eser, s. 93-105.

İslâm hukuk tarihi üzerinde mühim tekikleri ile şöhrat kazanan J. Schacht, kendi ihtisası ile alâkalı olarak, İslâm hukukunun kalıplaşmaya başlamasını İslâm medeniyetinin duraklaması âmillerinden sayar. Bununla beraber o, Osmanlı Türklerinin hukuk anlayışını, yeni kanunlar çıkardıklarını, bununla da Türklerin Şerîata aykırı değil aksine ona bağlı kalıp onun eksikliklerini ikmâlden başka bir şey yapmadıklarına inandıklarını ve *Tapu* mefhumunun ileriliğini belirtir; fakat o siyasî inhitatın bu hukukî tekâmülü de durdurduğunu ileri sürer. Osmanlı Türklerinin bu mühim *hukukî anlayış teşri, tedvin (jurisprudence)* hareketlerini meydana koyan hukuk tarihçisi bugünkü yenilik faaliyetlerinde İslâm memleketlerinin ilim ve ihtiyâca göre sağlam bir hukukî yol üzerinde bulunmadıklarını da söyler²²⁰. J. Schacht'ın bu görüşlerine Osmanlı Türklerine ait bu hukukî yeniliklerin Selçuklu Türkiye'sinde de tatbik edildiğine, bunların eski Türk devlet anlayışı ve göçebe teâmülleriyle ilgili bulunduğuna, diğer müesseseler gibi bunların da Osmanlılara umûmiyetle Selçuklulardan intikal edip geliştiğine dair fikirlerimizi ilâve edelim²²¹.

İslâm medeniyetinin inhitatında Sünniliğin bir âmil olup olmadığı sualini serdetmekle fikirlerini beyana girişen H. Ritter Gazalî'nin mektuplarıyla söze başlar. Gazalî bu mektuplarda talebeye dinî ilimler, mezhepler, tıp, hey'et ve şiir öğrenmeyi tavsiye eder; fakat bâzı şâirlere ait dîvânların okunmamasını, zaruret halinde de sadece Ahirete hazırlayan ilimlerle iktifâ edilmesini istediğini belirtir. H. Ritter devamla Eski çağ, *Renaissance* ve Modern hayat görüşlerinden ayrı olarak Sünnî İslâmlıkta dünyanın muvakkat olduğuna, devletin de dinî vazifeyi yaymakla mükellef bulunduğuna dâir kanaatini ileri sürer. Lâkin Ritter Abbasîler devrinde *Manihaist*'lere, *dualist*'lere, daha sonra da İsmâîlîlere ve nihâyet felsefeye karşı savaşıldığını, ilk devirde Mu'tezile bu dinlere ve Hristiyanlığa karşı aklî delillerle İslâmiyeti müdafaa ettiğini, fakat Mütevekkil zamanında durumun değiştiğini, Allah'ın ve Peygamber'in sözlerine dayanan *nass(dogme)*ların Mu'tezile ve *Felsefeden* daha kolay taraftar topladığını, Selçuklu Sünniliğinin de İsmâîlîlerin teşkil ettiği tehlike ile alâkalı bulunduğunu ve *Tahafut*'un Sünniliğinin son eseri olduğunu söylemek sûretiyle bilinen İslâm fikir târihinin bir hülâsasını tekrarlar; lâkin Sünnîlik hakkında ileri sürdüğü teze ait bir delil getirmez. Gerçekten Nizâmî'nin *Heft-Peyker*'ine dayanarak Selçuklu devrinin

²²⁰ "Ankylose de la loi religieuse", s. 141-161.

²²¹ Bak. Osman Turan, "Selçuk Türkiye'sinde Toprak Hukuku", *Belleten*, XLVII ve R. E. Isl. (1948); "İktâ", *İA*.

sonlarında filozofların ve tabiiyatçıların dinsiz sayıldığına dair bir müşâhedeyi meydana koyarken de esas değil a'raz üzerinde durmuştur²²². Filhakika kuruluşunda Sünnîliğe dayanan bir medeniyetin inhitatını kuruluş sebeplerine bağlamak doğru olmadığı gibi İslâmiyetin ve İslâm medeniyetinin karşısına çıkan yıkıcı mücadele kuvvetlerinin bazı Sünnî memleketlerde bir müdafaa ve bir taassub yaratması da tabîî idi. Bu vesile ile müfrit Şi'î hareketlerini, gizli tedhiş faaliyetlerini, fikir ve müsamaha saymak şöyle dursun bunların suikasd ve kıtallerle İslâmiyete ve İslâm medeniyetine tevcih ettikleri cinâyetleri görmemek ve halîfe sıfatıyla Mısır'da hüküm süren Şi'î Fâtımîlerin gizli teşkilât, tahrip ve propaganda faaliyetlerini ihmal etmek vâkıasını da hatırlatırsak Sünnî cephede beliren hassâsiyet ve taassubun ne kadar masûm kaldığı ve tabîî olduğu daha kolay anlaşılır. Gerçekten Sünnîliğin zıddına olarak Şi'î İsmâîlîler, yalnız fikir hürriyetini değil, mezheplerinin imamlarına, derecelerine göre, mutlak itaati emrediyor; *dâî*'ler gizli bir ihtilâlcî cemiyet olarak mevcûd nizâmı yıkmağa çalışıyorlardı. Nihâyet bu sistem Fâtımî halîfesi el-Hâkim'in (996-1021) ulûhiyetini ilânına kadar varıyordu. Bundan başka Mısır Fâtımîleri kendi idârelerinde yaşayan Sünnî mezheplere ve Hristiyanlara zulüm yapmaktan da geri kalmadılar. Bu gibi sayısız misâller ortada dururken Sünnîlik üzerinde menfî bir bakışla durmak beyhûde idi. Zira gizli teşkilat ve suikasdların fâili olan Bâtınîler ve Fâtımî halîfeleri öyle bir tedhiş yaratmışlardı, ki artık fikir hürriyeti ve medeniyetten bahsetmek ve bir Sünnî taassubunu düşünmek imkânsızdı. Nihâyet, yine Ritter, bir çok İslâm tabiiyatçı, riyâziyeci ve astronomun eski kültür mirâsını naklettiğini (aslında yeni keşifler yaptıklarını), İslâm dünyasında Orta çağ Avrupasına nazaran daha ileri bir hayat yaşandığını, Taberî, Gazalî ve İbn 'Asâkir gibi büyük âlimlerin yine de 80 cilt tutan eserler yazdıklarını, bunda Lâtineden beş defa daha süratli çalışmaya müsait olan Arap harflerinin tesiri olduğunu ve İslâm dünyasında âlimlerin dâima hürmet gördüğünü de takdir ve ilâve eder²²³. Böylece inhitat âmillerine dair bazan tersine bir görüşle baktığını göstermiş oluyoruz.

P. Arnaldez, Fârâbî'nin Eflâtun'un âlemin bir hâlike sahip bulunduğuna ve Aristo'nun ebedî olduğuna dâir fikirlerine aykırı hareket etmediğini, Gazalî ve İbn Rüşd'ün felsefeye hamle verdiklerini ve İbn Rüşd'ün din ile felsefe arasında bir âhenk kurduğunu söyler. O, İslâm'da dine bağlı felsefenin Ortaçağ Avrupasına yaptığı büyük tesiri ve verdiği dinamizmi kendi muhi-

²²² Bu hususta bak. VIII, s. 403 vd.

²²³ *L'Orthodoxie a t-elle une part dans la decadence*, s. 167-187.

tinde vücûda getiremediğini ifâde ederken de realiteyi çok isâbetli bir şekilde, fakat eksik aksettirir. Gerçekten koyu bir taassub ve cehâlet içerisinde bulunan Avrupa'nın iktibaslar devrinde İslâm felsefesiyle sarsılması ve uyanması ne kadar tabiî idiye bu felsefe ile yuğurulan İslâm dünyasında böyle bir anî hâdise müşâhede etmek de o derece yersiz idi. Symposium âzasından F. Meier tasavvufun dünya hayatını terk düşüncesine ve saraylardaki tesirine dikkati çekerek kültür sukûtundaki rolüne temas eder. Tasavvufun dünya hayatına karşı bu davranışı yanında hür düşünceye, yüksek insanî vasıflara ve kültür yayılışına hizmeti de ihmal edilemez. Bundan başka tasavvufun İslâm dünyasını sarması da bizzat siyasî buhranların ve husûsiyle Moğol istilâsının verdiği ümitsizlikle ilgili bulunduğu ve yine sebep olmak-tan ziyâde bir netice olarak geliştiği de hatırlanmalıdır.

Müsbet ilimlerdeki tetkikleri ile şöhret kazanan W. Hartner riyâziyeden gelen objektif kıstaslara sahiptir. O, tebliğinin başında nücûmî istihraçlara temasla Arap filozofu el-Kindî'nin Halîfe Mehdi zamanında İslâm hâkimiyetinin 693 yıl süreceğine dâir kehânetini kaydeder ve bunun Hülâgü'nün Bağdad'ı işgali hâdisesine uygun geldiğini belirtir²²⁴; Mârûnî Theophile Peygamber'in doğum (571) yılından (*Kırân ud-din*) sonra 960 yıl geçeceğini, bunun da büyük riyâziyecilerin sonu olan Mîrem Çelebi'nin ölümü (1524) tarihine uygun düşeceğini; bütün bu kehânetlerin medeniyetlerin 1000 yıl ömre sahip bulunduğuna dâir Spengler'in görüşüne yakın olduğunu ifâde eder ve asıl mevzua geçer.

Hartner Emevîler zamanında mevcûd olmayan ilim ve kültür faaliyetlerinin Abbasîler devrinde mucizevî bir hamle kazandığını, ilk büyük İslâm âlimlerinin bazan milliyetlerini tâyin müşkülâtı olmakla beraber on mühim şahsiyetin Arap, Fars, Türk, Hârizmlî, Suriyeli ve Mısırlı olduklarını, İranlı ve Hârizmlîlerin üstünlüğü dolayısıyla Hindu-Avrupalıların rolünü kaydeder. Fakat bunda mübalâğa edilmemesini, zira İbn Sînâ'nın şahâdetine göre İslâmları Yunan felsefesine ulaştıran ve Müslüman müzik nazariyesini kuran Fârâbî'nin Türk olduğunu ve mühim âlim ve filozoflar yetiştirdiğini söyler. Bu âlime göre 1000 yılından sonra ikbâl devrine varan büyük medeniyet hamlesi Bîrûnî ve İbn Sînâ'dan sonra Ömer Hayyâm, İbn ul-Haysem, Endülüslü astronom Ali bin Ebi'r-Ricâl, Kurtubalı Ömer bin Abdurrahman ve Zarkalı gibi İslâm ve Hristiyan dünyasında tesiri olan âlimler yetiştirmiştir.

²²⁴ Bu kehânetler için bak. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 214-235. Bu münâsebetle Türklerin zuhûruna ve İslâm dini ve medeniyetine büyük hizmetler yapacağına dair mevzu ve sahih hadisleri, evliyâ kerâmetleri ve nücûmî istihraçları burada tekrar hatırlamalıyız.

Hartner XII'inci asırda meşhûr isimlerin ve ilmî mahsûllerin azaldığını söylemekle beraber bu asırda Câbir bin Eflâh (ölümü 1150)'ın Batlamyus heyetini ve *el-Mecesti*'sini şiddetle tenkit eylediğini, XIII'üncü asırda Nâsir ud-dîn Tûsî devrinin en ileri İslâm devriyle mukayese edilebileceğini, ondan sonraki sukûta rağmen Uluğ-beg (XV. asır)'ın mâzinin parlaklığını bir derece dirilttiğini, Semerkand rasathanesini idâre eden Giyâseddin Kâşî (ölümü 1434)'nin Bîrûnî ve Arşimed gibi "*adedî hesâb*"'ın büyük üstadlarından olduğunu, onun İstanbul'da iki halefi Kadı-zâde ve Ali Kuşçu'nun Fâtih zamanında aynı yüksekliği muhafaza ettiklerini belirterek İslâm medeniyetinde müsbet ilimlerin kısaca tarihî tekâmülünü gösterir.

Riyâziyeden diğer ilimlere intikal eden Hartner Fârâbî ve el-Kindî ile başlayan ilmî ve felsefî hamlenin İbn Sînâ'nın dehâsiyle parladığını, XII. asırdaki duraklamaya rağmen İbn Haldûn ile tarih felsefesi ve sosyoloji ilimlerinin kurulduğunu, Râzî ve İbn Sînâ ile yükselen tıbbın da XIII'üncü asırda İbn un-Nefis ile kanın akciğerlerde dolaşmasının keşfedildiğini söylemek sûretiyle İslâm medeniyetinin inhitatına dâir, dolayısıyla, tereddütlerini meydana koyar. O da ilmî inkişafların Mu'tezile'nin en parlak devrinde sağlam bir zemine sahip olduğunu, fakat Eş'arî'liğin Sünnîliği müdafaasıyla keşiflerin sona erdiğini ifâde eder. O tasavvufun ilmî düşüncüyü boğduğunun iddia edilemeyeceğini söylerken Gazalî'nin de müsbet rolünü kabûl eder. Müellif, Endülüs'te Mu'tezile'nin hiç bir zaman mevcut olmadığını ve buna mukabil hükümdarların himâyesiyle ilmin yükseldiğine de dikkati çeker. Bununla beraber X'uncu asırda Halîfe Hişâm'ın vezirinin Kurtuba kütüphanesinde felsefe ve hey'et kitaplarını yaktığını, zamanın büyük âlimi Sa'îd bin Fathûn al-Sarakustî'yi hapsedtiğini kaydederken de bu hareketin Sünnî âlimlerin tesiriyle vukûbulduğunu söyler. Buna mukabil Kurtuba Halîfeliğinin inhitat ve sukûtu zamanlarında ilmin daha müsait şartlar bulduğunu, Muvahhid hükümdarlarının ilim ve felsefeyi himâyelerine rağmen Mâlikî mezhebinin taassubu arttırdığını, İbn Rüşd'ün halîfelerin himâyesinde çalışabildiğini, Sâmânî, Gazneli, Buveyhli ve Selçukluların, daha sonra da Hülâgü'nün riyâzî ilimleri koruduğunu, bunda pratik gayelerin rol oynadığını ve bu ilimlerin aslında taassubdan da masûn olduğunu belirterek umûmî bir tablo çizer²²⁵.

Bordeaux toplantısında Ortaçağ Yakın Şark tarihi mütehassısı olarak tebliğ yapan Cl. Cahen İslâm medeniyetinin inhitatında iktisadî ve içtimâî

²²⁵ "Quent et Comment s'est arrêté l'essor de la culture scientifique dans l'Islam", *aynı eser*, s. 310-334.

âmiller üzerinde dururken Abbâsî devrinde başlayan kültürel hamle ile iktisadî yükseliş arasında bir muvâzene bulunduğunu, bilâhare Türk ve Moğol devletleri zamanında Avrupalıların Akdeniz ticâretini ele geçirmekle iktisadî gerilemeyi kültürün de tâkip eylediğini ileri sürer. Bu izahat kısmen yanlış olmamakla beraber çok eksiktir ve inhitatın sebeplerini değil bizzat inhitat devrini ele almakta ve koca Selçuklu devrini meskût geçmektedir. Nitekim yukarıda izah ettiğimiz üzere Selçuklu devri iktisadî bakımdan Abbâsî devrinden geri değil daha ileri bir seviyededir. Bundan başka Avrupalıların Akdeniz'e hâkim oldukları ilk asırlarda Avrupa'da iktisadî ve içtimaî inkişaf Müslüman Şarkın aleyhinde değil, bilâkis ticarî faaliyet ve mübâdelelerin artmasıyla, lehinde olmuştur. Müellif büyük coğrafi keşiflerden sonra milletlerarası ticâret yollarının Akdeniz'den Okyanuslara intikalini ve Yakın Şarkın bu ticâret yolları dışında kaldığını söylerken daha isâbetli hareket eder. Bununla beraber mesele, aslında İslâm medeniyetinin inhitatı mevzûu değil, inhitat içinde bulunan şark ile coğrafi keşifler yapan ve medeniyet hamlelerine girişen Garbın artık birbirine zıd bir tekâmül yolunda bulunmaları mevzuudur. Zaten Osmanlı mütefekkirleri ve devlet adamları da bu ticâret yollarının Okyanuslara ve Avrupalılara intikalinin iktisadî ve siyasî tehlikelerini zamanında görmüşler ve tedbir almağa çalışmışlardır²²⁶. Esâsen Okyanusların keşfi İslâm medeniyetinin tam bir inhitat içinde bulunduğu bir zamanda vukûbulduğundan bu hâdiseyi bizzat inhitatın âmillerinden saymak imkânı yoktur, ve ancak inhitatın süratlenmesinde bahis mevzûu olmak icap eder. Türklerin Sünnîliği müdafaasında Sünnî Müslümanların başlıca âmil olduğuna işaret eden Cl. Cahen din adamlarının tesiri münâsebetiyle Avrupa Ortaçağında Ruhban sınıfının manevî ve iktisadî baskılarının daha şiddetli olduğunu da hatırlatır.

İşte Symposium'da bulunan seçkin ilim adamlarının bizi ilgilendiren fikirlerinin hülâsası bundan ibarettir ve kendi ihtisaslarına göre İslâm medeniyetinin inhitatına dâir görüşlerin bugünkü merhalesini temsil ederler. Bu durum bile İslâm medeniyetinin inhitatı sebepleri üzerindeki çalışmaların henüz başlangıç halinde bulunduğunu, tarihî tetkiklerin henüz kifâyetsizliği dolayısıyla meselenin hâlâ ihtisas kalıpları içinden çıkarılarak terkiî bir görüşle ele alınmadığını göstermektedir. Bu toplantıya bir Bizantinist olarak katılan P. Lemerle Bizans'ın inhitatında ticâretin Rumlardan İtalyanlara geçtiğini, XIV'üncü asırda İstanbul'da Bizans'ın gümrük hâsılatı 20.000 altın iken Beyoğlu'nda İtalyanlara ait irâdın 300.000 altına çıktığını ve böylece

²²⁶ Bu hususta aşağıya bak, s. 495 vd.

bir yandan Türk, öte yandan İtalyan iktisadî kıskacı arasında kalan Bizans'ın vakıf toprakların ve Kilisenin kuvvetlenmesi ile de zayıfladığını ileri sürer. Bu doğru müşâhede yanında Bizans'ın Eskiçağ medeniyetini devam ettirmekle İslâmiyetin gösterdiği kabiliyeti hâiz olmadığını ve hattâ İslâm medeniyetinden faydalanmada Avrupa'nın yaptığını dahi başaramadığını burada hatırlatmalıyız.

8. Moğol İstilâsı ve Türk - İslâm Medeniyetinin Çöküşü

İnhitat üzerinde ileri sürülen bu fikirler Şarkiyat ilminin türlü kollarına dayanmakla ne kadar ehemmiyet kazanırsa kazansın, tarihî inkişafı bir bütün olarak ele alamadıkları için de o derece eksiktirler. Zira tarihî inkişafın ihtisas kollarına sığması ve umûmî bir terkibe varmadıkça sağlam neticelere ulaşılması imkânsızdır. Bundan başka bu fikirlerin ciddi bir eksikliği de çok defa esas âmilleri bir yana bırakıp neticeleri ele almalarıdır. Yukarıda siyasî buhran devrinde taassup hâdiselerine dâir daha mebzûl misâller verirken de onların ne gibi hâricî tesirler altında meydana çıktığını, hangi coğrafi bölgelerde belirdiklerini, bunların İslâmiyetle ve hele Sünnîlikle alâkalı bulunmadıklarını ve İslâm medeniyetinin kuruluşu ile inhitatının aynı sebeplere ircânının bir tenâkuz teşkil ettiğini, taassup hâdiselerinin Bâtınî cereyanları ve Haçlı savaşlarının şiddetlendiği Irak, Suriye taraflarında vukûbulduğunu, Şimalî Afrika ve Endülüs'te de Haçlı taarruzlarının aynı neticeleri yarattığını izah etmiştik. Bütün bunlara rağmen İslâm medeniyetinin devam etmekte olduğunu ve bu hâdiselerin arızî bulunduğunu, her medeniyette olduğu gibi İslâm medeniyetinin eski devirlerinde de bu türlü vakalara rastlanabileceğini tekrar hatırlatmak yerinde olur. Nitekim eğer taassup ilmî ve kültürel inkişafı engel olabilseydi Ortaçağ Avrupasında hüküm süren en şiddetli taassup dolayısıyla Yeniçağlar medeniyetinin doğmaması ve derhal boğulması gerekirdi. Öyle ki Avrupa'da Kilise uzun asırlar boyunca bütün ilmî keşiflere ve hür düşüncelere karşı en ağır tazyiklerini ve zulümlerini kullanmış; fakat yine de terakki yolu kapatılamamıştı.

İslâm medeniyetinin inhitatında Moğol istilâsının birinci derecede rol oynadığı, zamanında, Müslüman mütefekkirleri tarafından neticeleri ile müşâhede edildiği halde bugün bu büyük âmil üzerinde durulmamış olması meselenin bir tarihçi görüşüyle ele alınmamış bulunduğunu göstermektedir. Gerçekten medenî hayatın tahribinden ve İslâm dünyasının büyük bir felâkete uğramasından sonra ilim ve kültürün gerilemesi için başka şart ve sebepler aramak beyhûdedir. Roma imparatorluğu ve medeniyetinin çökü-

şünde Barbar istilâsı birinci derecede âmil sayıldığı halde İslâm medeniyeti için daha tahripkâr mâhiyetiyle Moğol istilâsının ihmali biraz hayret edilecek bir hâdisedir. H. Pirenne Avrupa'nın sukûtunda İslâm istilâsını ve o sûretle Akdeniz kıyılarının İslâmların eline geçişini ileri sürerse de berikisine Barbar istilâsıyla Avrupa'da başlayan sukûtu ikmal nazariyle bakmak daha isâbetli olsa gerekir. Hattâ Roma'nın yıkılışı ile Hıristiyanlığın yayılışı aynı zamana rastlamakta ve Avrupa'yı karanlıklar içine sokan taassup Hıristiyanlığın bünyesinden ziyâde bu umûmî sukût ile ilgili gözükmetedir. Öyle ki Justinianus zamanında Roma imparatorluğu eski devri bir müddet ihya eder bir kudret kazandığı halde bu imparator, Hıristiyanlığı korumak maksadiyle, Atina felsefe mektebini kapamak lüzûmunu duymuş ve Katolik Avrupa gibi Ordodoks Bizans da hemen aynı fikir kısırlığına uğramıştır.

Eski İslâm mütefekkirleri ve onlara dayanan İslâm an'anesi bütün felâketlerin sebebini Moğol istilâsına bağladıkları halde, ilk defa W. Barthold, tahribatın ehemmiyetini kabul etmekle beraber, Moğolların Germanlerden daha fazla yıkıcı olduklarına dâir Şarkta ve Garpta mevcut olan umûmî kanaati çok mübâlağalı bulmuş ve buna mukabil Büyük Moğol imparatorluğunun siyasî istikrara, büyük iktisadî ve ticarî faaliyetlere, Uzak ve Yakın Şark arasında kültür mübâdelelerine imkân verdiğini, Sultaniye gibi yeni şehirler inşâ edildiğini, Tebriz'in büyük bir medeniyet merkezi haline geldiğini, Moğollar devrinde Sultaniye'de Olcaytu'ya, Tahran yakınında Verâmin'de Ebu Sa'id'a ait büyük câmiler yapılarak mimarînin yeniden terakki gösterdiğini meydana koyar. Bundan başka bu âlim Cermen istilâsından farklı olarak Moğol istilâsından sonra aynı mübâdelenin başlamadığını, bilâkis para iktisadiyatının çok yüksek bir dereceye ulaştığını da ilâve eder²²⁷. Bununla beraber Selçuklu devri hakkında derinleşmediği için bu hükümler kısmî bir mâhiyettedir ve mukayese edilmedikçe sağlam bir netice vermez. Fuad Köprülü, tahribatın mâhiyeti, neticeleri ve İslâm medeniyetinin inhitatı üzerinde durmaksızın, sâdece "Moğol istilâsının hakikî mâhiyetini meydana koymak şerefine" Barthold'a ait olduğunu söyler²²⁸. Zeki Velidi Togan ise Barthold'un tezi üzerinde ısrarla durur ve onu fazlasıyla geliştirir. Filhakika o da istilânın tahribatını kabûl etmekle ve İslâm medeniyetinin inhitatıyla alâkadar bulunmamakla beraber Moğol devrindeki medeniyet ve imâr faaliyetlerini türlü eserlerinde meydana koyarken Selçuklu devriyle mukayese etmediği ve eski devrin üstünlüğünü göstermediği

²²⁷ *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 112-117; *Coğrafyâ-i târih-i İran*, s. 42-45.

²²⁸ *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 223.

için mübalâğadan kurtulamaz. Zeki Velidi Togan Moğol istilâsiyle vukû-bulan tahribat ve kıtâle en fazla Orta Asya ve Türkler marûz kaldığı halde bu devrin medenî inkişaf bakımından müsbet, ileri ve Türkler için hayırlı olduğunu da ifâde eder. O, Türkistan'da ve Hârizm'de Moğol tahribatına dâir bazı kaynak kayıtları nakletmekle beraber buralarda medenî inhitatın XVI'ncı asırda başladığını belirtmekle de bu tezinde ısrar eder. Böylece XVI'ncı asırda Türkistan'ın inhitatına dâir dünya ticâret yollarının değişmesi ve Avrupalıların eline geçmesi husûsundaki görüşleri ne kadar isâbetli ise, asıl Moğol devrinde başlayan bu inhitatı sâdece XVI'ncı asırda tam bir sukû-tun hüküm sürdüğü zamanda göstermiş olmasıyla da o derece hakikatten uzaklaşmış bulunur²²⁹.

Moğol istilâsına ait bazı müsbet neticeleri meydana koyan bu görüşlere başka bir takım unsurları daha eklemek mümkündür. Gerçekten Moğollar Alamût'u ve İsmâîlîleri temizlemek sûretiyle İslâm dünyasını bu cinâyete teşkilâtından kurtarmış; Tebriz büyük bir medeniyet merkezi; ve medreseleri, tıp ilmi okutan *dâr us-şifâ* ve eczahâneleri, kâğıt fabrikaları ve milletlerarası ticâret müesseseleri ile dünyanın en büyük şehri olmuş²³⁰; İslâmiyeti kabûl eden Gazan Han zamanında büyük bir imâr hareketi başlamış; Moğol istilâ tehlikesi önünden kaçan Türk göçebelere ile birlikte pek çok ilim ve kültür mensuplarının Anadolu'ya göçmesine ve bu ülkenin nihaî türkleşmesine sebep olmuş; bir takım Türk kültür mahsûlleri de Moğollar devrinde meydana çıkmıştır. Lâkin Moğol tahribat ve kıtâli o kadar büyüktür, ki Barthold ve Zeki Velidi Togan'ın izahlarına rağmen, istilâdan sonra başlayan imâr ve kültür faaliyetleri geniş medeniyet harâbeleri yanında çok küçük ve sönük kalmakta ve asırlarca devam eden virâneler bir daha canlanmamış bulunmaktadır. Esâsen Barthold Moğol istilâsiyle vukûbulan tahribat ve kıtâlleri asla küçültmemiş; sadece bunlar yanında sonradan müsbet bazı faaliyetlerin de mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim o Moğol istilâsının "ahalinin müthiş bir sûrette katliâma uğratılmasıyla vukûbuluyordu... Çingiz Han ordusu tarafından bozkırlar halkının mı yoksa medenî ülkeler ahalisinin mi daha ziyâde mahvedilmiş olduğunu" söylemenin zor olduğunu ve sadece yerleşik halklara değil göçebelere de aynı derecede zararlı olduğunu söylerken eski fikirlerini de biraz tâdil eder²³¹. Nitekim o

²²⁹ *Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 111, 123, 126, 296-300; *Bugünkü Türkistan*, s. 89-90; "Hârizm", *İA*, V, s. 253.

²³⁰ Bak. Reşîd ed-dîn, *Mükâtebat*, s. 317-320.

²³¹ *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 148.

Selçuklu ve Moğol devri iktisadî durumu hakkında mukayeseli vâzih bir hükme varamamakla beraber İlhanîler devrindeki vergi yekûnları doğru olsa idi “İran müverrihlerinin Barbarlar istilâsından dolayı vatanlarının başına gelen felâket ve sefaletten şikâyet etmelerinin hiç bir delile dayanmadığını itirafa mecbûr olurduk” demek sûretiyle de medenî sukûtu itiraf eder²³². Şehirli ve yerleşik halklardan başka Moğolların göçebe Türklere yakınlık duyduklarına ve onları imhâda tereddüt gösterdiklerine dair de hiç bir delil yoktur. Bilâkis yerleşik halklar gibi göçebe Türkmenleri de kitle halinde öldüren Moğollar, Kafkasya’da, karşılarında bulunan Kıpçak ve Alanları birbirinden ayırmak için, Kıpçaklara Alanlarla bir münâsebetleri olmadıklarını ve kendileriyle “ayrı cinsten” bulunduklarını söyledikten ve neticeyi aldıktan sonra, derhal Kıpçakların aleyhine döndüler. Moğollara karşı Kıpçak (Kuman) ve Rus müdafaası vücûda gelince de bu sefer Ruslara kendilerini “yarıcı ve at uşağı” olarak kullanan Kumanlar aleyhine geldiklerini ileri sürdüler ve böylece onları da imhâ eylediler²³³.

Moğol istilâsının İç Asya, Türkistan, Hârizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Şarkî Anadolu ve Suriye’de yaptığı tahribat ve verdiği zâ-yiat çeşitli kaynaklar ve görgü şahitleri ile tesbit edilmiş ve harâbelerin durumu asırlarca sonra da tasvir edilmiştir. Müslüman ve Hristiyan kaynakların ittifak ettiği bu felâket hakkında, bizzat Moğollara yüksek memur olarak hizmet eden âlimler de aynı görüşü belirtmişlerdir. Nitekim çağdaş Moğol tarihçisi Cuveynî istilânın büyük tahribat ve kıtâllerini saydıktan ve 1260(658)’da Buhârâ ve Semerkand’da girişilen bazı imâr işlerini kaydettikten sonra şehir ve köylerin bir kaç defa yağma, tahrip ve katlolunduğunu ve “kıyâmete kadar nesiller çoğalsa bile eski nüfûsun onda birine çıkamayacağını, bu durumun haberlerinin harâbeler ve insan bakiyeleri ile nasıl yazıldığını anlamanın” kabil bulunduğunu ve başka bir yerde de “bir kimse bunları yazmak isterse uzun zamana ve emeklere ihtiyaç hâsıl olacak ve yine de bunları kaleme almak mümkün olamayacaktır”²³⁴. derken verdiği tafsîlâtın neticelerini meydana koyar. İstilânın dehşetine şahit olan meşhûr tarihçi İbn ul-Esîr: “dünya yaratıldığından beri böyle bir felâket ve musibet gelmemiş ve tarih mislini görmemiştir. Moğollar kendilerine muhalefet edenleri, erkek-kadın ve çocuk ayırmaksızın öldürdüler. Bir fırtına gibi Çin hudutlarından çıkıp Türkistan; Kâşgar, Balasagun ve oradan da Mâverâünnehr, Semerkand, Buhârâ vesâir

²³² “İlhanîler devrinde malî vaziyet”, *THİTM*, I, s. 143.

²³³ İbn ul-Esîr, XII. s. 149; Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 147.

²³⁴ *Cihân-güşâ*, I, s. 75, 118.

beldeleri yıktılar, insanların öldürdüler. Buralardan sonra Rey, Hemedan ve Azerbaycan'a girip aynı şeyleri yaptılar. Derbend, Şirvan ve Kıpçak ülkesine varıp karşılarına çıkanları öldürdüler; kaçanlar kurtuldu. Gazne, Sicistan ve Kirman da aynı akibete uğradı" der ve o da Cuveynî gibi kıtâl ve tahriplere dâir vakaları tafsilâtiyle bildirir²³⁵.

İlhanî veziri Reşideddîn Gazan Han'ın imâr faaliyetleri hakkında bilgi verirken, İskender de dâhil olmak üzere, insanların zuhûrundan beri hiç bir hükümdarın Çingiz Han ve evlâdları kadar ülkeler fethedemediğini belirtir ve "vilâyetleri ve büyük şehirleri o kadar katlettiler, ki Belh, Şapurğân, Talekan, Merv, Sarahs, Herat, Türkistan, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Marâğa, Erdebil, Berdea, Gence, Bağdad, Musul, Erbil şehir ve vilâyetlerinde çok az insan kaldı. Askerlerin geçtiği Uyguristan'da, Kaan ile Kaydu'nun hudutları arasında bulunan vilâyetlerde, Derbend ve Şîrvân bölgelerinde, Diyarbekir havâlisindeki Harrân, Urfa, Surûs, Rakka ve sair hudut şehirleri ve civarlarında yaşayan insanlar ya toptan yok edildi veya terk ettikleri bu yerler tamamıyla "*bayır*" (harap) hale geldi. Öyle ki Türkistan, İran, Azerbaycan, Irak (Bağdad) ve Anadolu(Rum)da halkın gördüğü yıkık şehir ve kasabaları saymak mümkün değildir. Bugün de eskisine nazaran memleketlerin onda biri mamûr olup kalanı haraptır. Her ne kadar Hülâgü Han, Argun Han ve Keyhatu tarafından bazı imâr işlerine girilmiş; Aladağ, Urmiye, Sugurluk, Sacâs ve Zencân'da bir kaç saray yapılmış; bazı şehirler ve pazarlar bina edilmiş ve kanallar açılmış ise de bu imâr işleri için dahi vilâyetler daha çok harap edilmiştir²³⁶. İstilânın ancak sarsıntılarını hissedene Avrupa müellifleri İslâm dünyasını yıkmalarına ve umûmiyetle Hristiyanları himâye etmelerine rağmen, Moğol istilâsını aynı şekilde tasvir etmişlerdir. Matthew Paris Şarkî Avrupa'nın tahribini, Müslüman şehir ve kalelerinin yerle bir edildiğini, bağ ve bahçelerin söküldüğünü, şehir ve köy halklarının kılıçtan geçirildiğini, kaçanların biçildiğini kaydederek uzun boylu istilânın dehşetini anlatır²³⁷.

Moğol istilâsının tahribatına dâir bu umûmî tasvirleri çoğaltmadan bunun iktisadî neticelerini tesbit eden rakamlara dikkati çekmek gerekmektedir. İlhanî devri maliyecisi Hamdullah Kazvinî İran'a dâhil olmayan Horasan dışındaki vergilerin bir kaç defa hesap yekûnlarını yaptığını, Gazan Han zamanına kadar 1700 kûsûr *tümen* (17.000.000) tutan mikdarın Gazan

²³⁵ XII, s, 137-138.

²³⁶ *Târih-i mübâreke-i Gazanî*, s. 349-351.

²³⁷ *Chronica Majora*, III, s. 488; Rockhill, XIV'de.

Han'ın imâr faaliyetleri sâyesinde 2100 *tümen* (21.000.000) dinara yükseldiğini kaydettikten sonra bu vergi yekûnunun *Risâle-i Melikşâhî*'ye göre Selçuklular zamanında 21.500 *tümen* (215.000.000) altın dinar olduğunu söyler ve iki devir arasındaki farka dikkati çekerken de eskiden dünyanın ne kadar mamûr olduğu ve nasıl harâbe haline geldiğinin buna göre kıyas edilmesi lüzûmunu belirtir ve “şüphe yoktur, ki Moğol devletinin zuhûrunda vukûbular harabî ve katliâmlardan sonra bin yıl hiç bir hâdise çıkmazsa dahi dünya yine de eski haline gelemes” beyaniyle istilâ hakkında müşâhede ve kanaatini ifâde eder²³⁸.

İstilânın mâhiyeti ve neticeleri hakkında kaynakların bu tasvir ve hükümlerini bizzat vakalarla teyit etmedikçe İslâm-Türk medeniyetinin uğradığı felâketi tam mânâsıyla anlamak kolay olmayacaktır. Çingiz çeşitli dinlere bağlı Uygurlar ülkesini, Kara-hıtay bakiyelerini, Almalık ve Kayalık şehirlerinde hüküm süren Müslüman Karluk Hanlarını itaate aldıktan sonra Hârizmşâhlara ait İspicâb (Sayram) ve Otrar (eski Fârâb) hudut şehirlerine girdi. Kaynakların köşkler ve bahçelerle cennetten bir parça olarak tasvir ettikleri, halkını dindar ve metin olarak bildirdikleri Sayram'da “*yer ve gök yerinden oynadı*”; Tatarlar şehri harâbe haline getirdi ve insanlarını kılıçtan geçirdiler²³⁹. Bu Türk şehri yakınında Çingiz'in tüccar veya elçilerinin öldürüldüğü Otrar şehrine gelen Moğollar burada da çok zâlim davrandılar. Hârizm ordusuyla birlikte bütün halkı imhâ ve şehri de yerle bir ettiler. Son olarak kaleyi ve orada Gök-saray'da yakalanan Gayır Han (İnalcık)ı yakalayıp işkence ile öldürdüler. Sadece kendilerine lâzım olan sanatkârları ölümden istisna edip sürdüler. Uzun bir mukavemet ve savaştan sonra şehir tam bir virâne oldu²⁴⁰. Moğollar bundan sonra Suğnak, Barçınlîğ-kent, Cend, Özkent, Hocent, Fenaket şehirlerini de savaşıarak aldılar. Fenaket'de bir kısım askerler ve halk 70 gemiye binerek kurtulmağa çalıştılsa da kendilerini karadan tâkip eden Moğollar, mancınık ve nefit ateşi ile, onları da nehir üzerinde seyrederken yok ettiler²⁴¹.

Kaynaklar Taşkent, Sayram ve Fergana bölgelerinin de dünyanın en marmur beldeleri olduğunu, Kara-hıtaylar ve Hârizmliler arasındaki mücâde-

²³⁸ *Nüzhet ul-kulûb*, s. 27-23. Yukarıda Türkiye hakkında neticeler de belirtilmişti: bölüm VII, bahis 12.

²³⁹ Yâkut, I, 179; *Âsâr ul-bilâd*, s. 558; İbn ul-Esîr, XII, s. 139.

²⁴⁰ Cuvaynî, I, s. 65-86; Reşîd ud-dîn, Tahran tab'ı, I, s. 353-354; Nesevî, s. 37; İbn Batûta I, s. 415; M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, s. 218-222.

²⁴¹ Cuvaynî, I s. 6774; Reşîd ud-dîn, I, 354-358; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 278; 222-225.

lelerde de bir hayli zâyîata uğradıklarını, halkın Mâverâünnehr ve Horasan istikametinde göçerek vatanlarını terk ettiğini yazarlar²⁴². XIII'üncü asır ortalarında Moğolistan'a giden Avrupalı seyyahlar Sır-derya ve Çu havzaları, Şarkî Türkistan havâlisindeki durumu daha iyi belirtir ve İslâm kaynaklarını ikmal ederler. Plano Carpini ve Rubruck Oğuz yurdu Sır-derya bölgesini dolaşmış; Yengi-kent, Barçınlîğ-kent şehirlerini görmüş; bir çok şehir ve kasabayı harap ve terk edilmiş bulmuşlardı. Onlar Talas nehri boyunca bir çok sulama kanallarının mevcûdiyetini, fakat Yedi-su bölgesindeki şehirlerden çoğunun Tatarlar tarafından yıkıldığını, yalnız itaat ettikleri için Kayalık ve Almalık şehirlerinin mamûr olduğunu haber verirler. Barçın(lîğ-kent) uzun zaman mukavemet ettiği ve yıkıldığı için Yengi-kent halkı Moğollara teslim olarak şehirlerini tahripten kurtarmışlardı. Bu haberler eski Türk şehirlerinin tahribine dâir İslâm kaynaklarının eksik bıraktıkları bilgileri ikmal etmektedir. Çin kaynakları da buralarda ileri bir ziraat ve meyveciliğin yapıldığını bildirmişlerdir²⁴³. Bu devirde Moğolistan'a gitmiş olan Ermeni Hayton da Sır-derya boyunca Suğnak (Segnakh), Barçın(lîğ-kent) ve Savran şehirlerini görmüştür. O yalnız bu sonuncu şehrin mamur ve büyük olduğunu söyler ve hattâ Selçukluların Karaçuk (*Kharachukh*) dağından çıktığına dâir duyduğu dikkate şâyân bir rivâyeti de bize nakleder²⁴⁴. XIV. asır meşhûr Arap coğrafyacısı el-'Omerî de Çu vâdisindeki şehirlerin şimdi harâbelerden ibaret bulunduğunu, uzaktan güzel ve yeşil gözükken bir köyün yaklaşıncı boş bulunduğunu haber verir. Kâşgarlı Haydar Mirza Duglat'ın Cemal Karşı'nın Çu havzasındaki şehirler ve oralarda yetişen pek çok âlimler hakkındaki kayıtlarını, zamanındaki harâbeye bakarak, garip karşılaması kayda şâyândır²⁴⁵. Gerçekten o bu haberleri de mübâlağalı sanmaktadır. Marco Polo "*Büyük Türkiye*"de bulunan Karaşar eyâletinin çok güzel ve münbit olduğunu, fakat Moğollar tarafından tahrip edildiğini söyler²⁴⁶. Nitekim Beşbalık, Balasagun, Almalık gibi Türklerin çok eski medeniyet merkezleri XIV'üncü asırda artık tarihe intikal etmişlerdi²⁴⁷. Burada iç Türkistan'a ait bu tahribatın ilk istilâdan ziyâde sonradan Moğolistan ve Çağatay Hanları arasındaki savaşlarda vukûbulduğunu da kaydedelim.

Moğol tahribatı Mâverâünnehr, Hârizm ve Horasan'da çok daha şiddetli oldu. İslâm medeniyetinin başlıca ilim ve kültür merkezlerinden olan, İmam

²⁴² Yâkut, I. 179; III. 47, 309; Z. Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, s. 236, 538, 558.

²⁴³ Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 14, 135, 140, 142.

²⁴⁴ Bretschneider, I, 17-20. 127, 170.

²⁴⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 89-90; W. Barthold, *Dersler*, S. 182.

²⁴⁶ s. 66.

²⁴⁷ Bak. Barthold, "Beşbalık", *İA.*, II, s. 653.

Buhârî ve İbn Sinâ gibi bir çok büyük insanlar yetiştiren Buhârâ 13 fersah surlarla çevrili idi ve içerisindeki Medine’de ikinci bir hisara sahip idi. Şehir civarı da birbirine bitişik kasabalar ve köylerle kuşatılmıştı. Sâmânîler, Karahanlılar, Selçuklular ve Hârizmşâhlar zamanında şehir büyümüş; sanâyi ve imalât çok ilerlemiş idi. Halkı çalışkan, imâra düşkün, ilim adamlarına çok hürmetkâr idi. Buhârâ’yı saraylar, köşkler, medreseler, câmiler süslemiş; bahçeler, kanallar her tarafı sarmış idi. Çingiz Han 1220(617)da şehri şiddetle muhâsara etti. Sekiz günlük muhâsaradan sonra şehir düştü. Kalede Sultanın askerleri mukavemet ediyordu. Çingiz kale ve şehrin yıkılmasını emretti. 12 günde yangın ve nefit makineleri ile câmileri, sarayları yaktı ve yıktılar, Kur’an’ları ve kitapları hendeklere attılar. Çingiz Han yangından önce câmiin minberine çıkmış ve burasını Sultanın evi sanmış ve burada hiddetini ifâde eden nutkunu vermişti. Bütün şehir halkı, kadın-erkek, çocuk-ihtiyar namazgâh ovasında toplanmış; mahşer gibi bir kalabalıkta feryatlar göklere yükselmişti. Kadın, çocuk ve sanatkârları götürüp diğerlerini öldürdüler. Buhârâ’dan kaçan birisi “*geldiler, yıktılar, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler*” cümlesiyle feci durumu kısaca anlatmıştır. Moğollar bu tahripten sonra da kadınları ve muganniyeleri toplayıp içki ve eğlencelerle felâketi kutladılar. Bilâhare Hârizmli Türk vâlisi Mahmûd Yalvaç zamanında Buhârâ kısmen imâr edildiyse de bir daha eski durumunu kazanamadı²⁴⁸. Bu felâketten sonra Buhârâ’nın maddî olduğu kadar manevî sukûtu da, aşağıda belirteceğimiz üzere, bilâhare feci bir şekilde tasvir edilmiştir.

Buhârâ’dan Semerkand üzerine yürüyen Moğollar esirlerin ellerine bayraklar vererek onları da savaşa sürdüler. Semerkand, kaynaklara göre sarayları, köşkleri, medreseleri, türbeleri ile ve şehrin civarında geniş sahaları kaplayan bahçeleri ve meyvelikleri ile cennet gibi ve cihanın en büyük merkezlerinden biri idi. Şehrin müdafaasına katılan 110.000 kişiden yarısını Hârizm-şah’ın askerleri teşkil ediyordu. Savaşlarda 70.000 kişi ölünce Semerkand’da bulunan Kadı ve Şeyhülislâm Moğollarla anlaşarak 50.000 kişi kurtardı. 1221 Mayısında (612 Rebiülevvel) Semerkand’a giren Moğollar şehri yağma ve tahrip ettiler. Câmi ile birlikte oraya sığınan 1000 kişiyi yaktılar. 30.000’den fazla Kânglıları öldürdüler²⁴⁹. Semerkand çok eski ve büyük bir şehir idi. İslâm kaynaklarının ilim, kültür ve medeniyetini hayranlıkla tasvir ettikleri Semerkand ve havâlisi hakkında Çin müellifleri de

²⁴⁸ Cuvaynî, I, 75-85; Reşid üd-dîn, I, 359-382; Nesevî, fr. trc. s. 74; İbn ül-Esîr, XII, 141, Narşahî, s. 23; Yâkut, I, 353-356, Z. Kazvinî, s. 509-510.

²⁴⁹ Cuvaynî, I, 90-96; Reşid ud-dîn, s. 262-264; İbn ul-Esîr, XII, 141-142, Nesevî, trc. s. 61; Abu’l-Farac, s. 381; Yâkut, III, 45-46; Z. Kazvinî, s. 558.

hemen aynı şeyleri yazmışlardır. Gerçekten Çin kaynakları ve husûsiyle 1221'de Semerkand'ı ziyaret eden *Ch'ang-Ch'un* şehir etrafındaki bahçe ve sayfiyelerin onlarca *li* (500 metre) genişliğinde olduğunu, her tarafta su kemerleri, fiskiyeler, havuzlar bulunduğunu, çiçek bahçelerinin Çin'den daha ileri dereceye geldiğini, şehirde nefis kumaşlar yapıldığını, Sultanın sarayının yüz kadem yükseklikte olduğunu, meşhûr bir hey'etşinasın kusûf hâdisesini önceden haber verdiğini, şehrin çok kalabalık ve güzel bir belde olduğunu yazar; havâlinin çok münbit ve nefis meyveler yetiştirdiğini belirtir; kadınlar gibi erkeklerin de saçlarını ördüklerini söyler ve şehir nüfusunun da 100.000 hâne iken Moğol istilâsiyle dörtte bire düştüğünü kaydeder²⁵⁰. Bu husûsa uygun olarak aşağıda Semerkand'ın yine de başka şehirlere nisbetle istilâyı bir derece daha hafif atlattığı ve zamanla toparlandığı görülecektir.

Moğollar Semerkand'dan sonra Hârizm üzerine yürüdüler. İstilâdan az önce, 1216 (617), Urgenç(Curcâniye)i gören Yâkut "bu kadar büyük, zengin ve ahvali güzel bir şehir görmedim ve tatarların bütün şehri yıktıklarını ve ahâlisini öldürdüklerini öğrendim" der²⁵¹. Çin seyyahı da Urgenç(U-lighien) in Buhârâ'dan daha büyük ve zengin olduğunu, sultanın anası(Terken Hatun)nın orada yaşadığını söyler²⁵². Semerkand ve Buhârâ gibi Urgenç şehrini de medheden bir takım hâdiseler rivâyet edilir ve pek çok Evliya ziyâretgâhının bulunduğu yazılır. Şehre yakın bir kasabaya mensup olan Zemahşerî de şehri ve hemşehrilerini medheder. Şehrin fikir hayatı bakımından ne derece yüksek olduğunu, Mu'tezile'nin çok yaygın bulunduğunu ve ilmî münazaraların çok ileri bir seviyede yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Burada ince sanatlar da çok terakki etmişti. Şehirde insanların kum gibi kalabalık olduğu, köşkleri ve evleri, çarşıları ile çok mamûr bulunduğu, pek erkenden türkleşen Hârizm'de insanların tabiat ve şekil itibarıyla Türk olduğu tesbit edilmişti²⁵³.

Çingiz Han Hârizm üzerine yürüdüğü zaman diğer Moğol kumandanları da Sır-derya şehirlerini düşürerek yetişmişlerdi. Urgenç Hârizm-şâh'ın kumandanlarından Humar-tekın tarafından müdafaa ediliyordu. Türkler Moğolları *Bağ-i Hurrem*'de karşıladılar. Vukûbulan savaşta 100.000'e yakın insan öldü. Fakat en şiddetli muhârebeler Kaplan (*Kabilan*) kapısında cereyan

²⁵⁰ Bretschneider, I, s. 21-22, 77-79, 88, 95, 291.

²⁵¹ *Mu'cem ul-buldân*, III, s. 122.

²⁵² Bretschneider, I, s. 22.

²⁵³ Cuvaynî, I, s. 98; Z. Kazvinî, s. 519-521.

etti. Halk bütün gücü ile müdafaada bulunuyordu. Moğollar, civarda taş bulunmadığı için, dut ağaçlarını mancınıkla şehre atıyor; neft ile yangın çıkarıyorlardı. Şehir kapı-kapı, sokak-sokak, mahalle-mahale ve saray-saray bir boğuşmaya sahne olmuştu. Bu boğuşmada, şehrin çoğu harap oldu ve nihâyet mukavemet sona erdi. Moğollar âdetlerine göre sağ kalanları ovaya sevk ettiler. Kadın, çocuk ve sanatkârlardan 100.000 kişiyi esir edip diğerlerini öldürdüler, ki Ebu'l-Ferec bu öldürülenlerin 100.000 kişi olduğunu yazar. Bir kayda göre de her Moğol askerine öldürmek üzere 24 kişi düşmüştü. Bu katliâmdan sonra şehri yağma ve tahrip ettiler. Hârizm bendlerinin yıkılmasıyla de şehir sular altında kaldı. Şehitler arasında zamanın büyük şeyhi Necmeddin Kübrâ da vardı. Rivâyete göre Çingiz Han şöhretini duyduğu ve manevî (sihrî) kudretinden çekindiği için şeyhe haber göndererek çıkıp kendisine gelmesini ve şehir halkını tamamiyle öldüreceğini bildirmiş; büyük şeyh “yetmiş yıl beraber yaşadığım hemşehrilerimden ayırlamam; belâ da müşterektir” demiş ve bizzat savaşırken aldığı ok yarası ile şehit edilmiştir. Onun bu felâketi daha önce haber verdiği de rivâyet edilir²⁵⁴.

Türkistan kadar mamur ve medeniyetçe ileri bir seviyede olan ve Selçuklular zamanında da büyük Türkistan hudutları içerisinde gösterilen Horasan'ın akıbeti daha da feci oldu. Filhakika Tirmiz şehri şiddetli bir muhâsaradan sonra tamamiyle harâbeye çevrildi ve halkı Moğollar tarafından taksim edilerek öldürüldü. Nahşap ve Bedahşan havâlisi de savaş veya barış yolu ile işgal edildi. Büyük Belh şehri teslim olduğu halde Moğollar bütün şehir halkını ovaya çıkarıp kılıçtan geçirdiler. Dağlara ve mağaralara sığınan kimseleri birer birer yok ettiler. Talekan muhâsarası uzun sürdüğü ve orada Çingiz'in torunu öldürüldüğü için şehirde tek insan bırakılmadı ve *Mao Bahğ* (Uğursuz şehir) ilân edilerek orada bilâhare kimsenin oturmasına da izin verilmedi²⁵⁵. İbn ul-Esîr Belh ve civardaki şehirlerin aman dileyerek katil ve tahripten kurtulduğunu yazarsa da²⁵⁶ aşağıda bahsettiğimiz diğer kaynaklarda böyle bir istisnanın yapılmadığını teyit ederler. Horasan'ın Belh, Merv, Herat ve Nîşâpûr'dan ibaret dört büyük şehirden başka Mervcuk (*Merv al-rûd*), Abîverd, Yazır, Nesâ, Tûs, Sarahs, Cuvayn ve Bayhak şehirleri de harap edildi. Yalnız Nesâ'da 70.000 kişi şehit düştü. Celâleddin Hârizm-şâh ile birlikte Halaç ve Uğrak Türkleri Gazne ve Bamyân istikametinde ilerleyen

²⁵⁴ Cuvaynî, I, 96-101; Reşîd ud-dîn, I, 371-374; İbn ul-Esîr, XII, 152, 192, Nesevî, s. 153-156; Abu'l-Farac, s. 382; Câmî, *Nefehât ul-Uns*, fr. trc. s. 479-480.

²⁵⁵ Cuvaynî, I, 102, 105; Reşîd ud-dîn, s. 374, 375.

²⁵⁶ XII, s. 150.

Moğollara hayli kayıp verdirdilerse de tutunamayarak Hindistan'a doğru çekildiler²⁵⁷.

En büyük katliâm Sultan Sancar'ın payitahtı Merv'de oldu. Bu şehre kaçan ve müdafaa için gelenlerin mikdarı 200.000'e çıktı. Moğollar Merv'e doğru ilerlerken o civarda 70.000 asker çıkaran Türkmenlerin çoğu Moğol hücumu önünde Ceyhun nehrine düşüp boğuldu. Merv'de toplanan kuvvetler hisarların metânetine güvenerek müdafaaya hazırlandılar. Şehir önünde vukûbulan şiddetli bir muharebede Türkler Moğollara yenildi, çoğu esir ve katledildi. Surlarda ve kapılarda müdafaa devam ediyordu. Bu sırada Moğollar, teslim oldukları takdirde kendilerine dokunmayacaklarını bildirdiler. Bu teklif üzerine şehrin büyüklerinden İmam Cemaleddin'i at, katır ve deve yükü hediyelerle Moğollara gönderdiler. Moğollar 200 şehirli zengin ve tüccarın adını alıp getirttiler; sonra da sanatkârların ismini defter yaptırıp diğer bütün halkın şehirden çıkmasını emrettiler ve 400 sanatkâr, bir mikdar çocuklar esir edilip kalanları toptan kılıçtan geçirildi. Ova insan cesetlerinden tepe haline geldi; toprak kan rengine boyandı. Kale ve hisarı yerle bir ettiler; câmilere yaktılar. Hazine bulmak maksadiyle mezarları ve bu arada Sultan Sancar'ın türbesini açtılar. Şurada burada ölümden kurtulanlardan 5000 kişi yakalanarak öldürüldü. Moğollar onbeş gün Merv fâciasını yapıp döndüler. Cuveynî'ye göre, Seyyid İzzeddin on üç gün, gece-gündüz, ölüleri saymış; köylerde, ovalarda, kanallarda ve mağaralarda ölenler müstesna olmak üzere, şehit mikdarı 1.300.000 kişiye yükselmişti. İbn ul-Esîr'e göre ölülerin mikdarı 700.000 kişi olup, halkın bir kısmı kaçarak başka İslâm ülkelerine dağılmıştır. Subkî ise bir günde şehid edilenlerin 700.000 kişi olduğunu yazar. Moğolların dönüşünden sonra Nesâ'dan gelen 10.000 göçebe Türkmen Merv'e girmiş; Moğol ağırlıklarına baskın yapmış; fakat bu tarafa dönen Kutuku Noyan Gazne Halaçlarını ve Afganlıları imhâ etmiştir²⁵⁸.

Moğollar Merv'den sonra Horasan'ın diğer büyük şehri olan Nîşâpûr'a doğru yürüdüler. Yolda Tûs'a uğrayıp İmâm Rızâ türbesini yıktılar²⁵⁹. Nîşâpûr'un *Kara-kuş* burcunda, II. Teşrin 1220'de başlayan şiddetli bir savaş, şehirde adım-adım bir boğuşma şeklini aldı. Bu sebeple şehir tarla haline getirilirken insanları da sahrada toptan öldürüldü. Necmeddin Râzî "Türkistan'dan Suriye'ye kadar yaptıkları tahrip ve kıtâli anlatmak mümkün müdür? Sadece doğduğum Rey şehrinde 70.000 kişi öldürdüler ve diğerleri-

²⁵⁷ Cuvaynî, I, 117-119; Nesevî, fr. trc. s. 88, 134-138; İbn ul-Esîr, XII, 153; Cuzcânî, *Tabakat-i Nâsirî*, II, 660, 677; *Âsâr ul-bilâd*, s. 482; İbn Ebi Usaybi'a, II, s. 26.

²⁵⁸ Cuvaynî, I, 132-138; İbn ul-Esîr, XII, s. 151; Subkî, *Tabakat us-sufiyye*, I, 339.

²⁵⁹ İbn ul-Esîr, XII, 151; Cuvaynî, I, 137.

ni götürdüler” der. Sebzvar’da öldürülenler de 70.000 civarında idi²⁶⁰. Büyük bir kıtlıkta Nîşâpûr’da 107.000 kişinin öldüğün, Amul şehrinde Sultanı temiz elbiselerle karşılayan halkın 500.000 veya 600.000 civarında bulunduğu dâir Gazne devri rivâyetleri de şehirlerin nüfûsu bakımından kayda değer²⁶¹.

Moğollar Hemedan ve Kazvin’den sonra Tebriz, Erdebil, Merâğa, Gence, Kafkasya, Şirvan, Derbend, Kıpçak illerini, Kırım havâlisini ve Irak taraflarını da büyük kıtallere ve tahriplere uğrattılar. Selçuklu devrinde büyük bir ilim ve kültür merkezi olan ve bu sebeple de *Kubbet ul-İslâm* lâkabını alan Ahlat şehri de Moğollar önünde çekilen Celâleddin ve daha sonra kendileri tarafından yıkıldı; Bitlis aynı akıbete uğradı. İstilâdan kaçan göçebeler Anadolu’ya, bir mikdar da Irak ve Suriye’ye doğru akın ediyorlardı. Kaynaklar insanların karıncalar gibi Azerbaycan’dan Anadolu’ya nasıl akın eylediğine dâir güzel tasvirler yapar. Hattâ Müslüman müellifleri gibi Rubruck da Kıpçak(Kuman)ların nasıl sahillere kaçtıklarını ve bir kısmının gemilere binerek Anadolu sahillerine geçtiklerini anlatırlar. Bir kaynağın ifâdesine göre: “*Kıtay, Türkistan ve Hotan Türkleri ve Türkmenler Moğolların kılıcına yem oldu*”²⁶². İran Moğolları zamanında da Erzurum, Sivas, Kayseri, Mardin ve diğer şehirler tahribata uğramıştır. Selçukluların Mısır sultanı Baybars’a temâyülleri dolayısıyla Anadolu’ya giren Abaga Han’ın rivâyete göre Erzurum ile Kayseri arasında öldürdüğü insanların sayısı 200.000-500.000 kişiye bâliğ olmuştu. Esir edilen Anadolu Türklerini götürürken Bayburt’ta Abaga’nın karşısına çıkan bir ihtiyar âmân isteyerek Han’ın huzûruna çıkmış ve ona “düşmanın (Baybars) memleketine girdi; fakat senin tebaana dokunmadı. Sen düşmana kasdederken kendi raiyetini katl, yağma ve memleketlerini harap ettin. Ec-dâdın olan hanlardan hangisi bu usûl ve Yasa’yı tatbik etti” demiştir. Bu mânâsı ağır sual karşısında Han emîrlere kızmış ve götürmekte olduğu 400.000 esiri serbest bırakmıştı²⁶³. Kazvin civarında Selçuklu sultanlarına ait Türk köleler ve İran Türklerinin yerleştiği Tarûz kasabası güzel, yeşil, zengin, meyveleri bol, havası güzel bir belde idi. Orada köşkler bina edilmiş,

²⁶⁰ Cuvaynî, I, 130-140; İbn ul-Esir, XII, s. 144; Nesevî, fr. trc. s. 92; Cuzcânî, s. 656; *Mirsâd ul-ibâd*, s. 10; Bretschneider, I, s. 250.

²⁶¹ Bayhakî, s. 554; İbn Funduk, s. 176.

²⁶² İbn ul-Esir, XII, 147, 192-196; *Nüzhet ul-kulûb*, s. 63; Şebankârî, *Mecmu’ul-Ensâb*, s. 336; Rubruck, s. 51-52; D’Ohsson, I, s. 246-252. Yâkut, Abbasiler zamanında Kazvin’de *Mübarek ut-Türkî* tarafından yapılan ve Mübârekiyye adını alan bir hisar ve ona mensup âzâdlılar olduğunu yazar (*Mu’cem ul-buldan*, IV, 243).

²⁶³ Baybars Mansûrî, *Zubdet ul-fikre*, British Museum Add. 23325, 856; Nuvayrî, *Nihâyet ul-Ereb*, Köprülü No; 1188, 60a.

hayır müesseseleri yapılmıştı; beldenin insanları çok güzel idi; Tatarlar gelinceye kadar orada yaşadılar²⁶⁴. Selçuklular zamanında Oğuz boyları tarafından Horasan'da iskân edilenlerle Yazır vilâyeti gibi Irak'ta da daha sonra Bayat vilâyeti ve şehri meydana gelmiş ve türkleşmişti, ki sonuncunun vergi miktarı 46.000 dinâr'a bâliğ olmakta idi²⁶⁵. Azerbaycan Orta Asya'dan Anadolu'ya göçen Türklere bir köprü vazifesini gördüğü gibi orada yerleşen Türkmenler de Moğolların önünden kaçmaya mecbûr kalmışlardı. Moğol korkusunun ne derece dehşet verici olduğuna dâir kaynaklarda dikkate şâyân hikâyeler nakledilmiştir. Bunlardan birine göre Moğollar Ahlat, Bitlis, Erciş şehirlerini katl ve tahrip ettikleri sırada bir Tatar bir köye girmiş; bir kimseye yere yat, kılıcımı getirinceye kadar bekle demiş ve korkusundan salınmayan kölüyü gelip boğazlamıştır. Başka bir hikâyeye göre bir tâcir 17 arkadaşıyla yolda bir Tatar süvarisine rastladılar. Tatar onlara birbirlerini bağlamalarını emretti ve onlar da aynı şeyi yapıyorlardı. Tâcir arkadaşlarını ikaz edince onlar “ne yapalım, korkuyoruz” dediler. Tâcir, “onun bir kişi olduğunu, kendilerini öldüreceğini” söyledi ve Moğol'un üzerine atılarak onu öldürdü ve bu sâyede kurtuldular²⁶⁶.

Moğol istilâsının tahribatı hakkında daha fazla tafsîlâtâ lüzum yoktur. İstilâ tehlikesi İslâm dünyasını ve Çin'i derinden sarstıktan başka Avrupa'yı ve Bizans'ı da titretmişti. Alâeddin Keykubâd Anadolu şehirlerini tahkim etmek, kale ve surları inşâ eylemek sûretiyle muhtemel bir istilâyâ karşı hazırlandı ve her hükümdardan daha tedbirli davranarak ölünceye kadar bu büyük fırtınayı atlatmağa muvaffak oldu. Moğol istilâsının İslâm-Türk dünyasında yaptığı tahribatın asırlarca devam ettiğini, bir çok şehir ve vilâyetlerin bir daha kalkınmadığını da tesbit ettikten sonra İslâm medeniyetinin inhitatı için başka sebepler aramak beyhûdedir. Filhakika İbn Batûta bir asır sonra Merv, Belh, Tirmiz şehirleri ile Murgab kanalı ve onun yaratmış olduğu mamûrelerin hâlâ harap olduğunu bizzat müşâhede etmiş; yalnız Nişâpûr'u biraz mamûr bulmuştur. Ona göre Belh harap ve ıssızdır; eskiden büyük bir şehir idi. Mescit ve medreselerinin yıkıntıları görülmekte ve lâci-vert rengiyle resmolunan binalarının nakışları uzaktan mamûr olduğu zannını vermektedir. Çingiz bu şehri ve hazîne bulunduğu rivâyetiyle câmiin sütunlarını yıktı. Merv ve Belh harap, Nişâpûr ve Herat mamûrdur. Tama- miyle yıkılan Tirmiz de iki mil mesâfede yeniden inşâ olunmuştur. Bam-

²⁶⁴ Z. Kazvinî, s. 410.

²⁶⁵ Reşid ud-dîn, *Mükâtebât*, s. 177; *Nüzhet ul-kulûb*, s. 41.

²⁶⁶ İbn ul-Esîr, XII, s. 196.

yan' da yalnız bir câmi minaresi ayakta kalmıştır²⁶⁷. Gorlu Alâeddin Cihânsûz tarafından yakılan ve yıkılan Sultan Mahmûd'un payitahtı büyük Gazne şehri bir derece kalkındı ise de Moğollar onu da tamamiyle harap ve halkını katlettiler ve artık bu şehir bir daha eski parlaklığını kazanamadı²⁶⁸. Marco Polo İran'ın Tatar tahribatıyla eski ehemmiyetini kaybettiğini söyledikten sonra Belh(Balc)ın muhteşem sarayları ve köşklerinin hâlâ harap halleri ile gözükmemekte olduğunu ifâde eder²⁶⁹. İstilâdan bir asır sonra Hamdullah Kazvinî de, 1336'da, Sultan Sancar tarafından yapılan Merv surlarının ve şehrin viran bulunduğunu, arazinin çok verimli olduğunu yazar²⁷⁰. Harabînin Timûrlular devrine kadar devamı daha dikkate şâyandır. Hâfız Ebru Sultan Sancar zamanında çok mâmur bulunan ve Çingiz tarafından yapılan şiddetli savaşlarda harap olan Merv ve Murgab kanalının 200 sene gayrı meskûn olduğunu, Şahrûh'un emriyle 1410(812)'da Bend'in yeniden bağlanarak bağ, bostan, medrese, câmi, hânekâh, ribâtlar ve çarşılar yapılarak şehrin kısmen imâr edildiğini söyler²⁷¹. Öte yandan Melik-şâh'ın torunu (Sancar) tarafından inşâ olunan Cürcân şehri Moğol katliâmı ve tahribi dolayısıyla XIV'üncü asırda hâlâ harap idi. Huttalân bölgesi ve diğer şehirler de bu durumda idi²⁷². Rubruck ve Kiragos da seyahatinde Gence ve Nahçıvan'ın yıkık bulunduğunu görmüştü²⁷³.

Buhârâ'nın bir asır sonraki durumu daha iyi değildir. Gerçekten şehir meskûn ise de câmi, medrese ve çarşılarından pek azı ayakta ve şehir harâbelerle dolu bulunmakta idi. Manevî sukût da maddîsiyle muvâzi idi. Gerçekten yüksek ilim ve kültürü ile, ahlâkî meziyetleriyle meşhûr olan Buhârâ'da "ilimden bir nebze hazzı olan veya cüz'î bir tahsili bulunan kimse yoktur, ahâlisi zelildir. Hârizm'de ve diğer beldelerde şahitlikleri makbûl sayılmaz"²⁷⁴ ifâdesi çöküntünün derecesini göstermeğe kâfidir. Semerkand yine büyük bir şehir olarak mevcut kalmış; fakat büyük köşkleri, çarşıları ve şehrin çoğunun harap olduğu müşahede edilmiştir. 1259'da Semerkand'a

²⁶⁷ *Seyahat-nâme*, I, 416, 431-433, 442.

²⁶⁸ Cuvaynî, I, s. 108; İbn Batûta, I, 446. İbn Batûta Çingiz tarafından tahrip edilen Badahşan havâlisinin bir daha mamur olamadığını, orada Şeyh Ata ve Kunduz'da Kara-arslan adlı şeyhlerin zâviyelerinde kaldığını yazar (I, 443, 445).

²⁶⁹ s. 34, 54.

²⁷⁰ *Nüzhet ul-kulûb*, s. 193.

²⁷¹ *Coğrafya*, B.M. Or. 1577, 32b.

²⁷² Hamdullah Kazvinî, s. 197. Torunu değil oğlu Sancar olmalıdır.

²⁷³ Keza bak, s. 167.

²⁷⁴ İbn Batûta, I, 413.

varan Çinli bir seyyah ise şehrin çok büyük olduğunu, Çin'de bulunmayan pek çok *ıbbî* nebatın hastalıkların tedâvisinde kullanıldığını, bu ilâçların adlarını saymanın bile uzun süreceğini ve çok çeşitli çiçek yettiğini söyler ve tahribattan bahsetmez. Moğol vâlilerinin oturduğu Urgenç şehri de oldukça imâr edilmiştir. Yine halkı Mu'tezile mezhebinde ise de Moğol emîri Kutlu Timür mutaassıb Sünnî olduğundan halk itikadını gizlemekte idi²⁷⁵.

İslâm medeniyetinin en büyük kültür merkezi olan Bağdad da 1258'de Hülâgü'nün, 100.000 veya 200.000 mikdarında olduğu bildirilen, ordusuyla tahrip edildi. Şehirde oturan Hıristiyanlar, Yahudiler, teslim olan ve râfîzî bulunduğu rivâyet edilen Halifenin veziri İbn ul-'Alkamî'ye mensup olanlar, Moğollarla münâsebetle bulunan tüccarlar ve onların korudukları müstesna olmak üzere bütün Bağdad halkı öldürülmüştür. Ölülerin mikdarı 800.000 ile 2.000.000 arasında kaydedilmiştir. Şehirde yaşayan bütün ilim adamları şehit edilmiştir. Bağdad'da câmilere, hanlara, ribâtlara sığınarak hayatlarını müdafaaya çalışanlar binalarla birlikte yıkılarak ve yakılarak yok edilmiş; bütün servetler yağmalanmış; halife tarafında savaşıyan Türkmen Süleyman-şâh ve askerleri (Yıva boyundan) öldürülmüş; şehirde insan cesetlerinden bir takım tepeler meydana gelmişti. Kitapların mühim bir kısmı Hülâgü'nün yanında bulunan Nâsruddîn Tûsî tarafından götürüldü²⁷⁶ ve meşhûr Merâğa rasadhânesi kütüphanesine kondu. İbn Batûta 1337'de Bağdad'ı çok harap bulmuş; medrese ve câmilerinin yıkık olduğunu görmüş ve halkının da Moğollar tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. Bu sebeptendir ki 677 (1278/9)'de Bağdad ve havâlisinin vergileri ancak 50.000 dinar tutuyordu²⁷⁷. Bununla beraber bilhassa Gazan Han'dan sonra İlhanî hükümdarlarının kanallar açması ve imâr faaliyetleri neticesinde, 1336'da, varidat 80 *tümen* (yâni 800.000) dinara yükselebilmiştir. Halbuki bu zamanda Tebriz'in *tamga* hâsılatı 115 *tümen* yâni 1.150.000 dinara çıkmıştı²⁷⁸.

Kaynakların hülâsasından çıkan bu neticeler Moğol istilâsının tarihte misli görülmemiş bir tahrip ve imha hareketi olduğunu göstermiş; büyük medeniyet merkezleri, sulama tesisleri ve vilâyetler tamamiyle harap olmuş; insanlar öldürülmüş ve İlhanîlerin bazı imâr gayretlerine rağmen Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar, yer-yer değişen nisbetlerde, harâbî asır-

²⁷⁵ İbn Batûta, I, s. 404-406. 428-429; Marco Polo, 63; Bretschneider, I, s. 131.

²⁷⁶ İbn Kesîr, XIII, s. 200-204. 215; İbn ul-Fuvâtî, s. 326-331; Ebi'l-Fidâ, III, s. 202-203; Zehebî, II, s. 121-, Makrizî, *Sulûk*, I, s. 410; Reşîd ud-dîn, nşr. Quatremère, s. 240. 242, 2254; Spuler, *İran Moğolları*, s. 61-63.

²⁷⁷ İbn ul-Fuvâtî, s. 298.

²⁷⁸ *Nüzhet ül-kulûb*, s. 37, 91.

larca sürmüŖ; Ŗehir ve vilâyetlerin çoğu bir daha dirilememiŖtir. Barbar istilâsiyle Roma imparatorluğu ve medeniyetinin çöküŖü ile mukayese edildiği takdirde İslâm medeniyetinin uğradığı tahribat çok daha müthiŖtir. Esâsen Roma medeniyeti de hiç bir zaman İslâm medeniyeti ile mukayese edilecek bir seviye ve ehemmiyet kazanmıŖ değildir. Bu tahribat asla istilânın zarurî bir neticesi de sayılamaz. Zira Moğol istilâsı bir nüfus muhâcereti ile birlikte vukûbulmadığı gibi devlet idâresinde hareket eden ordular çok defa teslim olan Ŗehirleri de tahrip ve kıtalden esirgemiŖ değildir. Halbuki Selçuklu istilâsı büyük Türk muhâcereti ile baŖlamıŖ; devlet bahis mevzuu olmadığı ve göçebeler kendi boy beyleri idâresinde yurt bulmak ve geçim imkânları elde etmek zarûretleriyle karŖılaŖtıkları için bazı yerlerde mahallî halklar ile çatıŖmalar ve yağmalar vukûbulmuŖ; lâkin Selçuklu devleti veya en küçük bir Türkmen beyliği kurulunca derhal siyâsî nizâm kurulmuŖ; asayiŖ temin edilmiŖti. Selçuklu devlet adamları ve beylerinin bu husustaki düşünce ve hareketlerine yukarıda iŖaret edilmiŖtir. Moğolların Ŗehirli ve yerleŖik halklar gibi göçebelere de imhâdan istisna etmemeleri karŖısında bu kıtâllere bir göçebelik zihniyet ve anlayıŖı nazariyle de bakılamaz. Rubruck seyahati esnasında Yedi-su havâlisinde çok Ŗehir olduğunu, fakat Tatarlar otlak sağlamak maksadiyle bunları yıktıklarını; yalnız bir ticâret pazarı olan ve bir çok yabancı tâcirler tarafından ziyâret edilen Kayalık (*Cailac*) adlı büyük bir Ŗehrin bulunduğunu müŖâhede etmiŖtir.²⁷⁹

Selçuklu sultanları bir yandan İslâm ülkeleri ve halklarını korumak, öte yandan ırkdaŖları göçebe Türkmenlere yurt bulmak maksadiyle Anadolu'nun fethine giriŖmiŖ bulunuyorlardı. Bu sûretle Türk ve Moğol iki istilâ arasındaki azîm fark kendiliğinden meydana çıkmakta, bir yandan boy beyleri idâresinde büyük bir millet yurt aramakta ve Selçuklu devleti kurulunca emniyet ve âsâyıŖ hüküm sürmekte; öte yandan bir muhâceret olmaksızın disiplinli Moğol orduları mümkün olduğu kadar medeniyeti yıkmakta ve insanları yok etmektedir. Bundan baŖka Selçuklu sultanları, eski Gök-türk Hâkanları, gibi yalnız kendi değil bütün halkların babası, hattâ dünya ailesinin reisi ve hâmisî sıfat ve vazifesiyle hareket etmektedir. Barthold'un da çok iyi dikkat ettiği ve Orhon kitâbelerinin meydana koyduğu üzere, Gök-türk kaanları, bazı eski hükümdarlardan farklı olarak, asla öldürdükleri düşmanlarla iftihar etmiyorlar; bilâkis felâket günlerinde Türk milletinin derya gibi akan kanından Ŗikâyet ediyor; mağlûp ettiği diğer Türk bey ve hükümdarları için de bunlar "*kendi milletimizden idi; yanıldıkları ve itaat etmedikleri için onlara*

²⁷⁹ s. 140.

karşı sefer yapmakta mazûr" olduklarını belirtiyorlar ve Türk milletini birliğe dâvet ediyorlardı²⁸⁰.

Moğol istilâsının anî ve şümûllü neticeleri bu kadar açık ve müthiş bir şekilde, meydanda iken, İslâm medeniyetinin inhitatı için, çok defa ikinci derecede veya netice mâhiyetinde âmiller üzerinde durmağa ve sadece bunları sebep saymağa imkân yoktur. İç Asya, Türkistan, Hârizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan ve kısmen Türkiye ve Suriye öyle bir çöküntüye uğramıştır, ki bu harâbeler ortasında ilim ve medeniyetin devamı kolay olamazdı ve hattâ pek çok şehir ve vilâyetlerde ne hayat ve ne de imkân kalmıştı. Durumun bu bedahatine ve devrinde şark-garp bütün müelliflerce müşâhede edilmesine rağmen başlıca inhitat âmili olarak Moğol istilâsının görülmemiş olması hayrete şâyân bir hâdisedir. Bu, İslâm tarihi tetkiklerinin henüz ne kadar geri olduğuna da güzel bir misâl teşkil eder. Bunda Orta Asya tarihinin bir otoritesi olan Barthold tarafından ileri sürülen fikirlerin tesiri de akla gelmektedir. Halbuki Barthold İslâm medeniyetinin inhitatı meselesiyle uğraşmadığı gibi, Moğol istilâsının umûmî bir muhasebesini de yapmamış ve sadece tahribattan sonra, bazan isâbetsiz de olsa, Moğollara ait bâzı medenî faaliyetleri belirtmekten ileri gitmemiştir. Salgurlu Atabegleri idâresinde istilâdan kurtulmuş bulunan Şîrâz ve Fars bölgesinin, nisbî bir sükûna sahip olarak, medenî inkişâfına devam etmesi de dikkate şâyân bir hâdisedir. Gerçekten bir zaman Sivas kadısı ve müderrisi olan büyük âlim ve filozof Kutbeddin Şîrâzî (ölümü 1310), İran edebiyatının büyük üstâdlarından Hâfız (ölümü 1390) ve büyük mühendis ve mimar Kıvâm ud-dîn (ölümü 1439)'in bu ülkede yetişmiş olmaları sebebini düşünmek yerinde olur. Bununla beraber Salgurlular devleti nihâyet bulduktan (1147-1286) sonra bu ülkede de sukût başlamış; Şîrâz'da Atabegler Dâr us-Şifâsı "uzun müddet doktorsuz ve muattal kalmış" ve ancak Reşideddîn, Mahmûd İlyas'ı oraya tâyin etmiş ve bu vezir Hemedan'da da yeni bir *Dâr us-Şifâ* ve *Eczahâne* (*Dârûhâne*) inşâ etmiştir²⁸¹. Büyük istilâ ve tahribat hengâmesinde Moğolların müsbet ilimlere mensup unsurları, sanatkâr ve teknisyenleri, pratik gayeleri için, öldürmeyip kullanmaları sebebiyle Hülâgü ve Timürlüler zamanında riyâziye ve husûsiyle hey'et (astronomi) normal tekâmülüne imkân bulmuştu. Fakat bir medeniyetin sadece bir kaç şehri imâr ve inşâ ile, bir iki ilim kolu ile yaşaması kabil değildi. Bu sebeple artık medeniyeti, sanâyii, şehirleri ile bir daha doğrulamıyan Orta Asya Türklerinin Timürlüler devrinde

²⁸⁰ Bak. *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 10-11.

²⁸¹ *Mükâtebât-ı Reşidî*, s. 352, 356.

şahit olduğu bazı kültür hamleleri sönmekte olan bir ateşin son parıltılarından başka bir mânâ taşıyamaz. Zaten bâzı imâr faâliyetleri yanında Timür istilâları da bir hayli pahalya malolmuş ve tahribata sebebiyet vermişti.

Selçuklular zamanında fethedilen ve bir asır kadar bir buhran devri geçiren Anadolu'da Türk-İslâm medeniyeti süratle filizlenmekte, milletlerarası ticâret ile iktisadî güç yükselmekte ve şarktan gelen ilim ve sanat adamları kültürel hamleyi kuvvetlendirmekte idi. O şekilde ki Türkiye'de bir asır zarfında muhteşem mimarî âbideleri yükselmiş; Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Yunus Emre gibi büyük mutasavvıf mütefekkirler yetişmiş; Türk, İslâm ve biraz da yerli unsurların imtizacıyla yeni bir kültür, yeni bir hukuk ve cemiyet nizâmı doğmuş bulunuyordu. Türkiye'de çeşitli ırk ve dinler arasında bir âhenk kurulmuş ve en buhranlı zamanlarda bile fikir hürriyeti bozulmamıştır. Lâkin Moğol istilâsı 1243'de Köse dağ bozgunu ile İslâm medeniyetinin bu yeni aşısını da sarsmış ve nihâyet 1277'den sonra tahakküm idâresi, isyanlar ve dahilî mücâdeleler ile tam bir iktisadî ve içtimaî sukûta sebep olmuştur. Bu husus yukarıda verilen izahlar ve rakamlarla çok açık bir şekilde meydana konduğu²⁸² gibi bu devrin tarihçisi Aksarayî'nin eseri de bu devir Anadolusunun geçirdiği buhranların hikâyeleri ile doludur. Beylikler devrinde devam eden iç savaşlar da medenî tekâmül üzerinde tesir etti ve Selçuklu Türkiyesinde gelişen Anadolu bir daha o seviyeyi bulamadı. Fakat çökmekte olan İslâm medeniyetini yalnız yeni bir medeniyet filizi halinde bulunan ve istilâdan kurtulamayan Türkiye değil İslâm medeniyetinin eski ülkeleri olan Mısır ve Suriye, Moğol taarruzlarını kurmağa muvaffak olduğu halde, çöküntüyü önleyememişlerdir. Gerçekten İslâm dünyasını, Çin'i ve Şarkî Avrupa'yı işgal eden Moğollar, 'Aynî'nin ifâdesiyle, ilk defa yine, Baybars'ın kumandasında, Türkler tarafından mağlûbiyete uğratılmış ve İslâm dünyasının bu ülkeleri Türkler sâyesinde kurtulmuştur. Türk Memlûkleri devleti (1250-1517) devrin en kudretli imparatorluklarından birini teşkil ettiği ve İslâm medeniyeti buralarda yaşadığı halde bir yandan eski Şi'î-Sünnî mücâdelesini tesirleri, Haçlı savaşları, İlhanîlerle devam eden muharebeler ve nihâyet öte yandan büyük ticâret yollarının Okyanuslara intikali bu devleti de zayıflatmış ve medenî hayatın da inhitatına sebep olmuştur. Esâsen bu âmiller olmasa dahi Moğol tahribatından sonra yalnız Mısır ve Suriye'nin İslâm medeniyetini ihyâ etmesi de mümkün olamazdı. Bu münâsebetle, Yavuz Sultan Selim'in Mısır fethini, kendileri için bir sukût sebebi

²⁸² Bölüm VII, bahis 12.

sayan bazı Arap yazarlarının ne derece tarihî realiteden uzak bulunduklarını veya ne derece dar bir milliyetçiliğin kurbanı olduklarını hatırlatmak sırasıdır. Gerçekten aslında bir Türk devleti olan Memlûklerin yıkılışı Osmanlılardan önce başlayan siyâsî ve iktisâdî inhitatın tabîî bir neticesi idi. Bundan başka Moğol istilâsının en ağır darbeleri Türkistan'da ve Türkler üzerinde vukû bulduğu halde yine siyâsî hâkimiyet ve hatta medenî faaliyetlerin Türklerin eline geçmesi Arap ve Farsların ne derece hayâtiyetlerini kaybettiklerine en bâriz bir delildir. Hattâ Selçuklular gibi Osmanlılar da olmasa idi Yakın-Şarkın Haçlıların elinde kalması, kültürel ve etnik bünyesini değiştirmesi de mukadder olurdu²⁸³.

İslâm tarihinin üçüncü devrini, tarihin de en büyük ve kudretli imparatorluklarından birini teşkil eden Osmanlı devleti kurulurken İslâm medeniyetinin büyük mirâsı çökmüş bulunuyordu. Hattâ Osmanlı Türkleri tek başlarına bir medeniyet hamlesine giriştikleri zamanlarda İslâm dünyası artık tam mânâsıyla bir uykuya dalmış ve uyumuş bir durumda idi. Osmanlı Türkleri en kudretli bir teşkilât ve cemiyet nizâmı olarak İmparatorluklarını kurarlarken İslâm medeniyetinin bakiyeleri üzerinde de mümkün olan bir kültür hamlesini yaratmışlardı. Filhakika Osmanlı sultanları ve devlet adamları ilmi ve sanatı himâye an'anesine devam ettikten sonra mimarîde İslâm-Türk medeniyetinin zirvesine çıkmışlar; Selçuklulardan beri devam eden teşriî faaliyetlere yeni bir inkişaf sağlayarak Şer'î hukukun eksikliklerini ikmâl etmişler; Türk edebiyatı, müziği ve sanatlarını en ileri dereceye götürmüşler; riyâziye ve hey'et ilimlerini de bir müddet devam ettirmişler; lâkin çöken İslâmî ilimleri ve felsefeyi diriltmek, büyük çapta eserler vermek imkânını bulamamışlar ve keşif mâhiyetinde olmayan telifler vücûda getirmişlerdi. Bununla beraber mimarîde büyük Sinan ile coğrafi edebiyatta Evliya Çelebi kendi sahalarında zirveye çıkmış olup, emsalleri yoktur. Bu şart ve sebeplerle eski Yunan karşısında Roma ve İslâm medeniyeti karşısında Osmanlılar birbirlerine benzeyen bir tarihî mevkie sahiptirler.

Esâsen İslâm medeniyeti çökerken, Avrupa medeniyeti de süratle yükseliyor; Türkler bir yandan çökmekte bulunan bir medeniyet karşısında yalnız kalıyor; öte yandan rakîp medeniyet dünyasıyla amansız bir mücadeleye düşmüş bulunuyordu. Dünya ticâret yollarının Akdeniz'den Okyanuslara intikali de iktisadî ve medenî inhitata yardım ediyordu. Nitekim aynı tesirler dolayısıyla İtalya da eski mevkiini kaybediyor. Şimal denizi sahilleri ticarî ve medenî faaliyetlerde birinci mevki alıyordu. XVI'ncı asırda Osmanlı devlet

²⁸³ Bak. *Türkler ve İslâmîyet*, s. 471.

adamları ve mütefekkirleri dünya ticâret yollarının elden çıkması ve uzaklaşmasıyla Türk-İslâm dünyasının uğrayacağı siyâsî ve iktisadî tehlikeleri kavramışlardı. Sokullu Mehmed Paşa zamanında açılması düşünülen veya başlayan *Süveyş ve Volga-Don kanalı teşebbüsleri* de bu sebeple vukûbuluyordu. Osmanlı devleti bu zamanda Akdeniz hâkimiyetini de ele geçirmiş ve Avrupa'da keşfedilen teknik silâhları süratle tâkip etmiş ve Şark İslâm ülkelerine de yardım etmiş ise de Akdeniz hâkimiyeti sâdece askerî sahada kalıp ticârete intikal edememiş; Avrupa medeniyetinin süratle ilerlemesi ve onun karşısında XVII. asırda iki dünya arasında bir kuvvet ve medeniyet muvâzenesinin kurulması ve XVIII. asırdan sonra da daimî savaş ve mağlûbiyetlerin birbirini tâkip etmesi; öte yandan gittikçe iktisadî imkânların azalması medenî inhitatı hızlandırdı²⁸⁴. Böylece, bir şarkiyatçının kısa bir şekilde ifâde ettiği üzere, Müslümanlar XIII'üncü asırda, henüz başlangıç halinde olmakla beraber, kanın akciğerlerde dolaşmasını, matbaayı ve barutlu topu keşfettiler. Fakat bu keşiflerden kendileri faydalanamadı; onun bu mirâsını yabancı bir medeniyet (Avrupa medeniyeti) topladı ve semelendirdi²⁸⁵. İslâm medeniyetinin çökerken mirâsını Avrupa'ya vermiş olması medeniyet tarihi için hayırlı bir tesâdüf olarak da kayda şâyândır. İslâm dünyasının yanında Bizans'ın veya Şarkî Avrupa'nın değil Garbî Avrupa'nın bu medeniyet nakli vazifesini yapmış olması dikkati çekmekte ve modern Avrupa'nın yanında yaşayan Türklere nazaran Uzak Şark'ta Japonya'nın Avrupa medeniyeti karşısındaki daha ileri muvaffakiyetleri de bu eski durumu hatırlatmaktadır. Mevzûumuz dışında kalan bu meselelerin henüz izahı yapılmadığını da sadece kaydedelim. Burada Selçuklular hakkında yanlış bir görüşe kısaca temas edelim. Vaktiyle iddia edildiğine göre Haçlı seferleri Türklerin Filistin'i işgalleri ve Hristiyanlara zulümleri neticesi vukûbulmuştu. Fakat Selçukluların Hristiyan halklara karşı adalet ve şefkatleri bizzat Hristiyan müellifleri tarafından meydana çıkmış ve bu eski sakat düşünce de artık tarihe karışmış; bilâkis Şi'î-Fâtımî Halîfesi el-Hâkim ve Mustansır (1034-1096) Mısır ve Suriye'de hürriyeti boğmuş, Sünnîlere, Hristiyanlara ve Yahudilere zulümler yapmış; Kudüs'te kiliseleri yıktırılmış ve

²⁸⁴ Bu hususta bak. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, Kahire 1940, s. 85-105; Fuad Köprülü (Barthold), *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 253-267; B. Lewis, "Osmanlı imparatorluğunun inhitatı", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, III, 1-2, s. 161-178 (aşl. *Studia Islamica* IX. 1958); Halil İnalıcık, "Türkiye'nin iktisadî vaziyeti", *Bellefen*, LX, s. 661-676; Akdeniz hâkimiyeti ve okyanuslarda cihâd için *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 117-121.

²⁸⁵ R. Brunschwig, *Classicisme et declin culturel dans l'histoire de l'Islam*, s. 43.

Hristiyanları oralardan taretmiştir²⁸⁶. Öte yandan Selçuklulardan önce Müslümanlara karşı Yakın Şark'ta Bizanslılar, İspanya ve Akdeniz'de Avru-
palılar tarafından Haçlı taarruzları başlamış ve Bizans İmparatorluğu Türkle-
re karşı Katolik Avrupa'yı, içinde bulunduğu taassup hâlimden faydalanarak,
meşhûr Haçlı seferlerine kışkırtmıştır. Bu durum dolayısıyla böyle bir iddia
da tarihe karışmıştır.

Böylece bu eserin umûmî çerçevesi içinde Selçuklular zamanında İslâm
medeniyetinin yeni bir kudret ve hayâtiyet kazanarak Türk-İslâm medeniyeti
halini aldığına, bu medeniyetin her türlü sarsıntılara rağmen devam etmekte
bulunduğuna ve nihâyet müthiş Moğol istilâsiyle anî ve derin bir inhitata
düştüğüne, bununla beraber Avrupa'ya yaptığı kültür aşıları sâyesinde Av-
rupa medeniyetinin doğuşunu hazırladığına dâir fikirlerimizi meydana koy-
muş oluyoruz. Selçuklularla birlikte Türkler İslâm dünyasına hâkim olduğu,
bu hâkimiyet İslâm medeniyetine canlılık ve yeni kültür unsurları getirdiği
için bu devre *Türk-İslâm medeniyeti* adını vermeyi de tarihî gerçeğe uygun
buluyoruz.

²⁸⁶ A. A. Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, II, s. 23-27; F. Grenard, *Grandeur et decadence
de l'Asie*, s. 25.

UMÛMÎ KİTABİYAT Kaynak ve Tetkikler

- Abd ul-Celil Kazvinî, *Kitâb un-Nakz*, nşr. Celâleddin Urmavî, Tahran 1331.
- Abd ul-Kadir Kuraşî, *Tabakat ul-Hanefiyye*, Haydar-âbâd 1332.
- Abd ul-Kadir Marâğî, *Makâsid ul-Elhân*, Topkapı, No: 1726.
- Abu'l-Farac Bar Hebraeus, *Chronography*, Ingil. trc. W. Budge, London 1932.
- _____, *Muhtasar ud-duval*, nşr. Salhanî, Beyrut 1880.
- Abu'l-Gazî Bahadır Han, *Şecere-i terâkime*, nşr. T.D.K. Faksimile.
- Abu Hâmid al-Andalusî, *Tuhfat ul-elbâb*, nşr. G. Farrand, J A (1025).
- Abu Şâme, *Kitab ur-Ravzatayn*, Kahire 1287.
- Adıvar Adnan, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1942.
- Afdaleddin Kirmanî, *Vakâyi-i Kirman*, Tahran 1326.
- Ahmed Eflakî Dede, *Manakib'ul-ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1959-1961.
- Trk trc. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkıbeleri*, İstanbul 1953-1954.
- Fr. trc. Cl. Huart, *Les Saints des Derviches tourneurs*, Paris 1918-1922.
- Ahmed Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, Tahran 1310.
- Aksarayî, Kerimuddin, *Müsâmeret ul-ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944.
- Albert d'Aix. *Historia*, Fr. trc. M. Guizot, Paris 1824.
- Ali bin Zayd al-Bayhâkî, *Tatimma Sivan ul-hikma*, nşr. M. Shafî, Lahore 1935.
- Ali Kemal, *Erzincan tarihi*, İstanbul 1932.
- Amedroz, H. F., *The Marvanid dynasty at Mayyafarqîn*, JRAS 1903.
- Ankaravî, Pîr Muhammed, *Zubdat ul-Fetâvâ*, Veliyeddin Ef. No: 1451.
- Anne Comnène, *Alexiade*, II, Fr. trc. B. Leib, Paris 1943.
- Aristakes (Aristguès de Lasdiverd), *Historie d'Armenie*, Fr. trc. F. Prud'homme, Paris 1864.
- Artuk, İbrahim, "Abbasiler devrinde sikke", *Belleten*, sayı XCIII.
- Asad Talas, *La Madrasa Nizâmîyya et son histoire*, Paris 1939.
- Ateş, Ahmed, "XII-XIV. asırlarda Anadolu'da Farsça eserler". *TM.*, VII-VIII.
- _____, *Mevlid*, Ankara 1954.
- _____, "Muhyiddin Arabî", *İA*.
- _____, *Tercüman ul-belâga*, İstanbul 1949.
- Atiya, A.S., *The Crusades in the later Midlle Ages*, London 1938.
- Atsız, N., *Karahanlılar ve Selçuklular* (Müneccim-başı'den N. Lugal ve Hasan F. Turgal'in tercümeleri ve mukaddime), İstanbul 1940.
- Attaliates, *Historia*, nşr. Bekker, Bonn 1853.
- Avfî M., *Lubâb ul-elbâb*, nşr. S. Nefîsî, Tahran 1333.

- _____, *Cavâmi'ul-hikâyât*, nşr. W. Barthold, *Turkestan*, I; nşr. S. Neffisî, Bayhâki zeyli.
- Aybek al-Davâdârî, *Dürer üt-ticân*, Damad İbrahim Paşa Kitp. No: 913.
- Aybek al-Safadî, *al-Vâfi bi'l-vafayât*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931.
- Aynî, Bedreddin, *İkd ul-Cumân*, Veliyeddin Ef. No: 2391; Carullah Ef. No: 1588.
- Azîmî, *Tarih*, Kara Mustafa Paşa No: 398; nşr. Cl. Cahen, JA (1938).
- Bahaddin ibn Şeddâd, *Siretu Salahaddin el-Eyyubî*, Kahire 1317.
- Bailey, H.W., *A. Khotanese text Concerning the Turks in Kantsou*, Asia Majör, I (1949).
- _____, "Medicinal plant names in Uighur Turkish", *Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.
- Bal'amî, M., *Tarih*, Tahran 1340.
- Bar Hebraeus, bak Abû'l-Farac.
- Barkan, Ö. L., "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II.
- _____, "Uzun Hasan'a ait kanunlar", *Tarih vesikaları*, II (1941).
- _____, "Tarihî demografi araştırmaları", *TM*, X.
- Barthold, W., "Biş-balık", *İA*.
- _____, *Coğrafya-i tarihi-i İran*, Far. trc. Tahran 1930.
- _____, "Fergana", *İA*.
- _____, "İlhaniler devrinde malî vaziyet", *T.H.İ.T. Mec.* I.
- _____, *İslâm Medeniyeti tarihi*, nşr. F. Köprülü, İst. 1940.
- _____, "Kara-hıtaylar", *İA*.
- _____, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927.
- _____, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928.
- _____, *Türkistan'ın suğarılış tarihi*, Trk. trc. Y. Aman, Taşkent 1926.
- Baybars Mansûrî, *Zubdat ul-fıkre*, Carullah Ef. 1459; B. M. Add. 23325; Bodleian Poc. 324 (bak. s. 13 not).
- _____, *Baybars Tarihi*, Trk. trc. M. Ş. Yaltkaya, İst. 1941.
- Beauvais, Vincent de, *Miroir historial*, Fr. trc. de Vigny, Paris 1945.
- Belâzurî, *Futûh ul-buldân*, Kahire 1901.
- Berthelot, A., *Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris 1930.
- _____, *Biblihace Graeca*, nşr. Sathas VII (1894).
- Björkman, W., "İslâmiyette sermayenin zuhur ve tedavülü", *THİTM.*, II.
- Birûnî, Abû Reyhan, *Âsâr ul-bakiyye*, nşr. Sachau, Leipzig 1378.
- _____, *Kanûn al-Mas'ûdî*, Haydarâbâd 1373-1375.
- _____, *Kitab ut-tefhîm*, nşr. Wright.
- _____, *Tahdid nihâyet ul-Emâkin*, nşr. M. Tanci, Ankara 1962.
- Bombaci, A., "Introduction to the excavations at Ghazny", *East West*, X, Roma 1959.
- _____, "On ancient Turkish dramatic performances" (*Aspects or Altaic Civilization'da*), London 1962.
- Bratianu, G. L., *Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siecle*, Paris 1929.

- Bretscheider, E., *Medièval Researches*, London 1877.
- Broquiere, B. de la, *Voyage d'Qutremèere*, Paris 1892.
- Brosset, M., *Collections d'hostoriens armeniens*, St. Petersburg 1864-1876.
- _____, *Histoire de la Géorgie*, Fr. trc. St. Petersburg 1879.
- Brown, E., *Literary History of Persia*, Cambridge 1929-1930.
- Brunschwig, R., "Probleme de la decadence" (*Classicisme et declin culturel dans l'histoire de l'İslâm'da*) Paris 1957.
- _____, "Urbanisme Medièval et doit musulman", *R.E. İsl.* 1947.
- Bryennios, N., *Historia*, Fr. trc. Cousin (*Histoire de Constantinople*, III), Paris, 1672; H. Gregoire, *Byzantion* XXII (1953).
- Caferoğlu, A., "Türk onomastiğinde at kültü", *TM.*, X.
- _____, "Uygurlar'da hukuk ve maliye istılahları", *TM.*, IV.
- Cahen, Cl., "La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmannes", *Byzantion*, IX (1934).
- _____, "Le Commerce Anatolien au debut du XIII'e siecle" (*Méilanges L. Halphen*)
- _____, "Le Diyarbakr aux temps des premiers Urtukides", *JA* (1935).
- _____, "Notes pour l'histoire des Turcomans", *JA* (1951).
- _____, "La Premiere penetration turque en Asie Mineure", *Byzantion*, XVIII.
- _____, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*, Paris 1940.
- _____, "History of the Seljukid period", (*Historians of the Midlle East*) de, London 1962.
- Câhiz, *Menâkib ut-Türk*, nşr. Van Vloten, Tria opuscula, Brill 1903.
- Câmi, A., *Nefehat ul-üns*, Trk. trc. İstanbul 1270.
- Carbazekânî, Utbî'nin eski Farsça trc., nşr. Ch. Schefer, *Description de Boukhara*, Paris 1892.
- Carra de Vaux, *Penseur de l'Islam*, Paris 1921-1926.
- Casanova, P., *La Montre de Sultan Noûr ad'din*, Syria 1923.
- Cemal Karşı, *Mulhakat us-surâh*, nşr. Barthold, *Turkestan I.*
- Cenâbî, el-'Aylem uz-zâhir, Ayasofya No: 3033.
- Cezerî, Şemseddin, *Tuhfet ul-'acâib*, B.M. No. 2172.
- Chalandon, Alexis *Comnène I*, Paris 1910.
- Chalkokondyles, *Histoire generale des Turcs*, Paris 1662.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou'kiue occidentaux*, Paris 1900.
- _____, et Pelliot, "Un traite Manicheén retrouve en Chine", *JA* (1913).
- Chéhadé, A. K., *Ibn un-Nefs et la decouvert de la Circulation pulmonaire*, Damas 1955.
- Corbin, H., *Souhraverdi d'Alep*, Paris 1939.
- Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Trk. trc. Zeki Megamiz, İst. 1329.
- Cousin, M., *Histoire de Constantinople*, Paris 1672 (Bizans kaynakları tercümesi).
- Curcânî, *Coğrafya*, B. M. Add. 7705.
- Cuvaynî, A., *Tarih-i Cihân-güşâ*, nşr. M. Kazvinî, London 1912-1937.

- Cuzcânî, *Tabakat-i Nasirî*, nşr. Habibî, Kabil 1328.
- Czegeldi K., "An ancient Turkish word for house" (*Aspects of Altaic Civilisation*).
- Çahar-nâme-i tarihî, nşr. N. Falsafî, *Ittilaat Mec.*, Tahran 1329; nşr. M. Şerefeddin, *İlahiyat Fak. Mec.* IV (1926).
- Dede Korkut, nşr. O. Ş. Gökyay, İst. 1938; M. Ergin, Ankara 1918.
- Devletşâh, *Tezkiret uş-şu'arâ*, nşr. E. Browne, Leiden 1901.
- Diehl, Ch., *Grandeur et decadence de Byzance*, Paris 1934.
- _____, *Grands problemes de l'histoire Byzantine*, Paris 1947.
- Diez, E. ve Aslanapa, O, *Türk san'atı*, İstanbul 1955.
- _____, *Documents armeniens (Recueil des historiens des Croisades, 2 cilt)*.
- D'Ohsson, M., *Histoire des Mongols*, La Haye 1834.
- Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*.
- _____, *Tarih-i İslâmiyet*, Trk. trc. A. Cevdet, İstanbul 1908.
- Dunlop, D., *The Jewish Khazars*, Princeton, 1954.
- Eberhard, V., *Çinin şimal komşuları*, Ankara 1942.
- Ebersolt, J., *Orient et Occident*, Paris, 1954.
- Ebi'l-Fidâ, *Tarih ul-Beşer*, İstanbul 1280.
- _____, *Geographie d'Aboulfeda*, Fr. trc. S. Guyard, Paris 1883.
- Enverî, *Dustûr-nâme*, nşr. M. Halil (Yınanç) İstanbul 1928.
- Erdoğan, A., "Kur'an tercümeleri", *Vakıflar dergisi*, I.
- Erzi, Adnan, "İbn Bîbî", *İA*.
- Esin, Emel, "Selçuklu devrine ait resimli bir Anadolu yazması", *Türk san'atı dergisi*, İstanbul 1963.
- _____, *Turkish Miniature painting*, Tokyo 1960.
- Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.
- Fahreddin Mubârekşâh, *Tarih*, nşr. D. Ross, London 1927.
- Fahreddin Râzî, *Câmi ul-'ulûm*, B. M. Or. 2972.
- Farmer, H. H., *Legacy of Islam* (Oxford 1947) de "Music."
- Farmer, H. G., "Musiki", *İA*.
- Fener, G., "Le Titre des Khans Bulgars d'apres l'inscription du Cavalier de Madara" (*T. Uspensky hatıra kitabı*), Paris 1939.
- Feher, G., "Türk kültürünün Avrupaya tesiri", *T. Tarih kongresi zabıtları*, İstanbul 1942.
- Fındıkoğlu, Z. F., "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Köprülü armağanı*.
- Finlay, G., *History of Byzantine Empire*, London 1951.
- Fischel, W., *Jews in the economic and political life of Mediéval islâm*, London 1937.
- Frye, R., ve A. Sayılı, "Selçuklulardan önce yakın şarkta Türkler", *Belleten*, sayı XXXVII.
- Gabriel, A., *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1931.
- Gaffârî, *Cihân-ârâ*, Bayezid Umûmî ktp. no. 2397.
- _____, *Nigâristan*, Bodleian, Ous. 46.

- Gazalî, *Mekâtib-i fârisi-i Gazalî*, nşr. A. ikbal, Tahran 1333; nşr. M. Sabiti, Tahran 1333
- _____, *Nasihat ul-mulûk*, B. M. Or. 135.
- Gerdizî, *Zayn ul-ahbâr*, nşr. Mirza M. Kazvinî, Tahran 1315, Türklere ait kısmı, nşr. Barthold, Academie l. des sciences de St. Petersbourg, serie VIII vol. 1.4.
- Gibb. H. A. R., *Orta Asyada Arap fütûhatı*, Trk. trc. İstanbul 1930.
- Gölpınarlı, A., *Hacı Bektaş vilâyet-nâmesi*, İstanbul 1958.
- _____, "İslâm ve Türk illerinde futuvvet teşkilâtı", *İktisat F. Mec.*, XI, 1.4.
- _____, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*, İstanbul 1959.
- _____, *Yunus Emre*, İstanbul 1936.
- Grégoire le Prêtre, *Chronique de Mathieu d'Edesse avec la continuation de Grégoire le prêtre*, Fr. trc. E. Dulaurier Paris 1858.
- Grenard, F., *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939.
- _____, "Satuk Buğra hem menkıbesi ve tarih", Trk. trc. O. Turan, *Ülkü mec. sayı*, 74-80.
- Grousset, R. *Histoire des Croisades*, Paris 1934-1936.
- Grumel, V., "Leon, metropolite d'Amasée, XIIe siècle", *Etudes Byzantins* III (1045).
- Grunebaum, G. E. V., *Medieval Islam*, Chicago 1947.
- Guest, A. R., "Fustat şehrinin kuruluşu", *JRAS* (1907).
- Guillaume de Tyr.*, nşr. M. Paulin, Paris 1879.
- Hafız Ebru, *Coğrafya*, B.M. Or. 1577.
- Halil Edhem, *Kayseriyye şehri*, İstanbul 1334.
- Hamdullah Kazvinî, *Nuzhat ul-kulûb*, nşr. M. D. Siyâkî, Tahran 1336.
- _____, *Târih-i Güzîde*, nşr. E. Browne, London 1910.
- _____, *Zafer-nâme*, B. M. Or. 2833.
- Hartner, H., "Ferganî", *İA*.
- Hasan Yezdî, *Câmi ut-tevarih-i Hasenî*, Fatih ktp. 4507.
- Haslucks, W., *Bektaşilik tetkikleri*, İstanbul 1928.
- _____, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929.
- Hayton, *La Flor des Estoire*, Doc. armeniens.
- Herevî, *Kitâb uz-ziyârât*, nşr. Sourdel, Thomine, Damas 1953.
- Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*, Paris 1936.
- Hinduşâh Sancar, *Tacârib us-selef*, Tahran 1313.
- Hinduşâh Muhammed, *Düstûr ul-kâtib*, Ayasofya.
- _____, *Histoire anonyme de la première Croisade*, Fr. trc. Brelrier, Paris 1824.
- Honigsmann, E., *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reichs*, Bruxelles 1935.
- Houtsma, Th., *Recueil des Textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes*, Leiden 1886-1902.
- Huart, Cl., *Literature arabe*, Paris 1931.
- Hudûd al-Alam*, İngl. trc. V. Minorsky, London 1937.
- Huen Tsang, *Memoires sur les Contrés Occidentales*, Fr. trc. S. Julien, Paris 1853; Trk. hûlâsa ve notlar Nazmiye ve Z. Velidi Togan, *İslâm T. Enstitüsü Dergisi*, IV.

- Husaynî, *al-Uraza fi'l-hikâyet is-Selçukiyye*, nşr. K. Susheim, Kahire 1326.
- Hand-mir, *Maâsir ul-mulûk*, B. M. Or. 3643.
- Harizmî, *Mefâtih ul-Ulûm*, Kahire 1342.
- İbn Batûta, *Seyahat-nâme*, Trk. trc. M. Şerif, İstanbul 1333.
- İbn Bîbî, *el-Evâmîr ul-'Aliyye*, Ankara 1956 (T.T.K. Faksimile).
- İbn Cubayr, *Travels of İbn Jubayr (Rihle)*, nrş. Wright, London 1907.
- İbn Ebi Usaybi'a, *Tabakat ul-Etubbâ*, Kahire 1299.
- İbn Fadlan, *Rihle*, nşr. ve izahlar, Z.V. Togan, Leipzig 1939.
- İbn Funduk, *Târih-i Bayhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1317.
- İbn Hacer, *Durar ul-kâmine*, Haydarâbâd 1348-1350.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Tr. trc. İstanbul 1275.
- İbn Hallikân, *Vefeyât ul-ayan*, Kahire 1209.
- İbn Hamdûn, *Tavârih us-sinîn*, Topkapû, III. Ahmed. No.- 2081.
- İbn Hassûl, "Tafzil ul-Etrâk", metin ve trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, 15.
- İbn Havkal, *K. Suret ul-arz*, nşr. Kramers, Brill 1038.
- İbn İsfendi-yâr, *Târih-i Taberistan*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320.
- İbn Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dîmaşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1906.
- İbn Kesîr, *al-Bidâye*, Kahire 1932.
- İbn Miskeveyh, *Tecârib ul-Umem*, Kahire 1332.
- İbn Müyesser, *Ahbâr*, Mısır, nşr. H. Masse, Kahire 1919.
- İbn Sa'id, *Coğrafya*, Bibl. Nat. As. 2234.
- İbn Şaddâd, *A'lâk ul-hatîra*, B. M. Add. 23334. Halep kısmı nşr. D. Sourdel, Dîmaşk 1953; Şam kısmı nşr. S. Dahan, Damas 1956; Lübnan ve Filistin kısmı, nşr. S. Dahan, Dîmaşk 1963.
- İbn Şâkir el-Kütübî, *Favât ul-vafayat*, Kahire 1299.
- İbn Tıktaka, *Kitâb ul-Fahrî*, Kahire 1927.
- İbn ul-'Adîm, *Buğyat ut-taleb fi Tarihi Haleb*, Bibl. Nat. Ar, 2138.
- _____, *Tarih*, nşr. S. Dahan, Dîmaşk 1951-1954.
- _____, *Histoire d'Alep*, Fr. trc. E. Bilochet, Paris 1900.
- İbn ul-'Amîd, *Tarih*, Laleli, No. 2002.
- İbn ul-Azrak, *Târih Meyyâfârkin*, B. M. Or. 5803. Mervanîler kısmı nşr. Kahire, 1959.
- İbn ul-Belhî, *Fars-nâme*, nşr. G. Le Strange, London 1921.
- İbn ul-Cevzî, *al-Muntazam*, Haydar-âbâd 1358.
- İbn ül-Esir, *Tarih*, Kahire 1302.
- _____, *Tarih al-Atabekîyye al-Musul* (R. H. Croisades).
- İbn ul-Fuvatî, *Havâdis ul-Câmia*, nşr. M. Cevad, Bağdad 1351.
- İbn ul-'İmâd, *Şezerat uz-Zeheb*, Kahire 1350.
- İbn ul-Kıftî, *Tarih ul-hukemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig, 1903.
- İbn ul-Verdî, *Ravz ul-Manâzır*, Kahire 1285.
- _____, *Haridat ul-'acâib*, hususi kütüphanemizdeki yazma.
- İbn un-Nedîm, *K. Fihrist*, Kahire 1348.

- İbn Vâsıl, *Muferric ul-kurûb*, nşr. C. Şayyâl, Kahire 1953-1960.
- İbn Zâfir, *Duval-ul-munkatî'a*, B. M. no. 3685.
- İdrisi, *Géographie d'Edrisi*, F. trc. Jaubert.
- İmâd ud-din-Bundârî, *Nusret al-Fitre*, nşr. Th. Houtsma, Brill 1889, Trk. trc. K. Burslan, İstanbul 1943.
- İnalcık, H., "Türkiye'nin iktisadî vaziyeti", *Belleten*, sayı LX (1951).
- İnan, Abdülkadir, *Kur'an-ı kerimin türkçe tercümeleri*, Ankara 1961.
- _____, "Orun ve ülüş meselesi", *THİT Mec.* I.
- _____, "Pazırık hafriyatı", *II. Türk tarih kongresi zaâıtıları*.
- İpşiroğlu-Eyupoğlu, *Fatih albümüne bir bakış*, İstanbul.
- İstahrî, K. *Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. de Goeje, Brill 1927.
- İz, Fahir, *Eski Türk edebiyatında nesir*, İstanbul 1964.
- Jahn, Karl, "İran'da kâğıd para", *Belleten* XXIII.
- Jisl, Lumir, "Kül-tekin anıtında arkeoloji araştırmaları", *Belleten*, CVII.
- Joinville, *Histoire de Saint Louis*, nşr. Natalis de Wailly, Paris 1872.
- Julien, Stanislas, *Documents sur les T'oukioue* (Turc), Paris 1877.
- Kadı Ahmed (Niğdeli), *el-Veled uş-Şefik*, Fâtih ktp. 4519.
- Kadı Burhaneddin (Anili), *Enîs ul-Kulûb*, nşr. F. Köprülü, *Belleten*, XXVII.
- Kafesoğlu, İ., "Melikşâh", *İA*.
- _____, *Melikşâh devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul 1953.
- _____, *Selçuk ailesinin menşei hakkında*, İstanbul 1955.
- Kalkaşandî, *Subh ul-a'şâ*, Kahire.
- _____, *Kanun-nâme-i Sultanî ber muceb-i Örf-i Osmanî*, nşr. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1956.
- Kaşânî, Ebi'r-Rizâ, *Divân*, nşr. C. Urmavî, Tahran 1334.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu lûgât it-Türk*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1333, 1335. Trk. trc. B. Atalay, Ankara 1940-1941.
- Kâtib Çelebi, *Keşf uz-zunûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, İstanbul 1941-1943.
- Katran Tebrizî, *Divân*, Tebriz, 1333.
- Kazimirsky, B., *Monoutchehri*, Paris 1887.
- Kedrenos, Fr. trc. St. Martin, *Memoires sur l'Armenie*, Paris 1819.
- Kesrevî Tebrizî, *Şehriyârân-i Gum-nâm*, Tahran 1928-1930.
- Kırzioğlu, F., *Kars tarihi*, İstanbul 1953.
- Klavijo, *Kadis'ten Semerkant'a seyahat*, Trk. trc. Ö. R. Doğrul, İstanbul.
- Kotwicz, W., *Contribution aux études altaïques*, R. Orientalisticzny, VII (1930).
- Köprülü, F., "Abdallar", *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, İst. 1935.
- _____, "Altaylılar", *İA*.
- _____, "Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, XXVII.
- _____, "Ata", *İA*.
- _____, "Baybars", *İA*.
- _____, "Eski Türklerde dinî-sihri bir an'ane", *Edebiyat F. Mec.*, IV.

- _____, "Hârizmşahlar", İA.
- _____, "Hukukî sembollerdeki motifler", *THİT. Mec.*, II.
- _____, *Influence du chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929.
- _____, (Barthold), *İslâm Medeniyeti tarihi*, İstanbul 1940.
- _____, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935. Türkçesi: "Osmanlı devletinin kuruluşu", Ankara 1959.
- _____, *Türk dili ve edebiyatı*, İstanbul 1934.
- _____, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul 1918.
- _____, *Türk edebiyat tarihi*, İstanbul 1926.
- _____, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti", *T. Hukuk tarihi dergisi*, Ankara 1944, I.
- Köymen, Mehmed, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (Sancar devri), Ankara 1954.
- _____, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu", *D.T.F. Dergisi*, XV, XVI, (1957-1958).
- _____, "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı", *D.T.F. Dergisi*, V (1947).
- _____, "Büyük Selçuklu devrine aid münşeat mec.", *D.T.F. Dergisi*, VIII (1951).
- Köylerimiz, nşr. Dâhiliye Vekâleti, İstanbul 1938.
- Kurat, A. N., *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937.
- Lampton, A. Ş., *Landlord and peasant in İran*, Oxford 1958.
- Landman, J., "Banking", *Encyclopedia of the Social sciences*, Newyork 1957.
- Lattimore, *Inner Asian frontiers of Chine*, Newyork 1951.
- Laurent, J., "Byzance et les origines du Sultanat de Roum", *Meinges Ch. Diehl*, Paris 1930.
- _____, *Byzance et le Turcs Seldjoudides jusqu'en 1081*, Nancy 1913.
- _____, "Des Grecs aux Croises", *Byzantion*, I (1924).
- Le Beau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1824.
- Lemerle, P., "Emirat d'Aydın", *Byzance et l'Occident*, Paris 1957.
- Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.
- Levi-Provençal, *La Civilisation arabe en Espagne*, Paris 1948.
- Levy, Reuben, "The Letters of Rashid al-din", *JRAS*, 1946.
- Lewis, B., "İsmaililer", İA.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitatı", *İsl. Ted. Ens. Dergisi*, 117
- _____, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940.
- Makdisî, George, İbn 'Aqıl, *et la Résurgence de l'Islam tradionaliste au Xle siècle*, Damas 1963.
- Makrizî, *Kitab us-sulûk*, nşr. M. Ziyâde, Kahire 1956.
- Marçais, G., *La Berberie Musulmane el l'Orient au Moyen-âge*, Paris 1949.
- Marco Polo, *Travels*, Ingl. trc. A. Biccì, London 1950.
- Marquart, *Eranşahr*, Berlin 1901.
- Marvazî, *Tabayı 'ul-hayvan*, nşr. V. Minorsky, *Marvazî On China, Turks and India*, London 1942.

- Massignon, L., "L'Influence de l'Islam au Moyen âge sur la fondation et l'essor des banques juives", *Bull. ecole Orientale I* (1931).
- Mas'udî, *Kitâb ut-tenbîh*, Brill 1893.
- _____, *Murûc uz-Zeheb*, nşr. ve Fr. trc. B. de Meynard, Prairie d'or, Paris 1861-1877.
- Mas Latrie, *Relations de l'île de Chypre avec l'Asie Mineur au Moyen-âge*, Paris 1879.
- Mathieu d'Edesse, *Chronique*, Fr. trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
- Matthew Paris, *Chronica Majora*, I.
- Maundevill, *The Voyages and travels of Sir.*, nşr. Morley.
- Mazahery, Aly, *La Vie quotidienne des Musulmans au Moyen-âge*, Paris 1951.
- Melikoff, İ., *La Ceste de Melik Danişmend*, I, Paris 1960.
- _____, *La Ceste d'Umur Pacha*, Paris 1954.
- Mevlanâ Celâleddin, *Mektuplar*, nşr. F. N. Uzluk, İstanbul 1937.
- Meyerhof, M., "Science and Medicin", *Legacy of İslâm*.
- Mez, A., *Die Renaissance des İslâms*, Heidelberg 1922.
- Michel le Syrien (Süryanî Mihael), *Chronique*, Fr. trc. Chabot, Paris 1905.
- Migeon, G., *Manuel d'Art musulman*, Paris 1927.
- Migeon et Sakisian, *La Ceramique d'Asie Mineur*, Paris 1923.
- Migne, *Patrologie latine*, CXLVIII.
- Milliot, L., *Droit musulman*, Paris 1953.
- Minorsky, V., *History of Sharvan and Darband*, Cambridge 1958.
- _____, *Hudûd al-Alam*, London 1937.
- _____, *Marvazî on China, the Turks and India*, London 1942.
- _____, "Rus", İA.
- _____, *Studies in Caucasian history*, London, 1953.
- _____, "Turan", *El; BSOAS IX* (1933).
- Mîr Haydar Mirza, *Mecmua' ut-tavarih*, nşr. Ch. Schefer, Descr. Boukhara.
- Mirhwând, *Ravzat us-Safâ*, Bombay 1266.
- _____, *Düstûr ul-vuzara*, nşr. S. Nefisî, Tahran 1317.
- Moravcsik, C., *Byzantinoturcica*, Budapest 1943.
- Muallim Cevdet, *Zayl 'âlâ Ahiyyet ul-feteyân*, İstanbul 1932.
- Mubârekşâh, *Adâb ul-hurûb*, B. M. Add. 16853.
- Mueyyed ud-din Bağdadî, *al-Tavassul ila't-tarassul*, nşr. M. Behmenyâr, Tahran 1315.
- Muhammed bin Yusuf Ankaravî, *Zubdat ul-fetâvâ*, Veliyeddin Ef. No: 1451.
- Muhammed Kazvinî, *Bîst-makale*, Tahran 1313.
- _____, *Çahar-makale*, GM.
- Muhyeddin Kuraşî, *Tabakat ul-Hanefiyye*, Haydar-âbâd 1332.
- Mu'ineddin İsfizârî, *Ravzat ul-Cennât*, Tahran 1338.
- Mu'izzî, *Divân*, nşr. S. Nefisî, Bayhâkî Zeyli III.
- Mukaddesî, *Ahsen ut-takasim*, Brill 1906.
- Müneccim-başı, *Câmi ud-duvel*, Bayezid Umumî Ktp. No: 5019.

- Müntecib ud-din Bedî (Atabeg), *Atabet ul-ketebe*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1329.
- Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, nşr. Ch. Schefer, Description de Boukhara, Paris 1892; nşr. M. Rizavî, Tahran 1317.
- Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, Trk. trc. İstanbul 1950.
- Nasruddin Kirmanî, *Nesâim ul-Eshâr*, Tahran 1338.
- Necmeddin Râzî, *Mirsâd ul-ibâd*, Tahran Taşbasma.
- Nemeth, G., "Türklüğün Eski çağı", *Ülkü mec. sayı*, 88.
- Nesevî, M., *Sîretu Celâleddin Mengüberti*, nşr. O. Houdas, Paris 1891; Fr. trc. O. Houdas, Paris 1892.
- Nevâî, Ali Şîr, *Muhakemet ul-lugateyn*, İstanbul 1315.
- Niğdeli Kadı Ahmed, Bak. Kadı Ahmed.
- Niketas Khoniates, *Historia*, (Fr. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*).
- Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahar-Makale*, nşr. M. Kazvinî, London 1910.
- Nizâmü'ddin, M., *Introduction to the Jawâmi' ul-hikâyât*, London 1929.
- Nizâm ül-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1891.
- _____, *Vasâya (Nasâyih)*, B. M. Or. 516.
- Nureddin Caca, *Vakfiyye*, nşr. A. Temir, Ankara 1959.
- Nuvayrî, *Nihâyet ul-Ereb*, Köprülü Ktp. no. 1118.
- Odon de Deuil, *Louis VII. nin şarkı seyahati hakkında*, Fr. trc. Michaud, Bibliotheque des Croisades, Paris 1829.
- Oguz-nâme*, *Câmi ut-tevârih*, Topkapı 1654.
- el-Omarî, *Mesâlik ul-absâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929.
- Oral, Zeki, "Kubâd-âbâd Çinileri", *Belleten sayı LXVI*.
- _____, *Nisan tası*, Ankara 1954.
- Orbelian, *Histoire de la Siounie*, Fr. trc. Brosset, St. Petersburg 1864.
- Ostrogorsky, G., *Féodalité Byzantine*, Bruxelles 1954.
- Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica*, Taipei 1964.
- Pachymeres, G., *Historia*, Fr. trc. (Cousin, Hist. Const. VI).
- Pegolotti F. B., *La Pratica della Mercatura*, nşr. A. Evans. Cambridge-Mass. 1936.
- Pelliot, P., *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, T'oung Pao XXV (1929).
- _____, *Notes sur l'histoire de l'Horde d'or*, Paris 1950.
- Pirenne, H., *Medieval Cities*, Princeton 1948.
- Pritsak, O., "er Untergang des Ogusischen yabgu" (*Köprülü armağanı*).
- _____, "Karahanlılar", *İA*.
- Quatremère, *Histoire des Mongol de la Perse*, Paris 1836.
- _____, *Histoire des Sultans Mamlouks*, Paris.
- Ramsay, W., *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890. Trk. trc. M. Pektaş, *Anadolunun tarihi coğrafyası*, İstanbul 1961.
- _____, *The Intermixture of races in Asia Minor*, (Proce. B. Acedemy)
- Rasonyi, L., *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942.
- _____, "Selçuk adının menşei", *Belleten*, s. X.

- Râvendî, *Rahat us-sudûr*, nşr. İqbal, London, 1921.
- Receuil les Historiens des Croisades* (RHCr).
- Repertoire chronologique d'épigraphie arabe*, (Kahire Fransız arkeoloji Enstitüsü).
- Reinaud, *Geographie d'Aboulféda*, Paris 1848.
- Reşideddin, *Câmi ut-tevarih*, nşr. B. Kerimi, Tahran 1338.
- _____, *Câmi ut-tavarih*, nşr. A. Ateş (Selçuklular kısmı), Ankara 1960.
- _____, *Târih-i Mubarek-i Gazanî*, nşr. K. Jahn, London 1940.
- _____, *Mükâtebât* (Letters of Rashid al-din), nşr. M. Shafi', Lahor 1948.
- Rippe, K., "Über den Struz Nizâm ül-mülk" (*Köprülü armağanı*).
- _____, *Risâle Hârizmî*, Bodleian, Poc. 151.
- Rouillard, G., *La Vie rural dans l'Empire byzantin*, Paris 1953.
- Rostovtseff, J., *Le Centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animalier*, Prague, Seminarium Kondakovianum I.
- Rubruck, W., *Journey*, Ingl. trc. W. Rockhill, London 1900.
- Runciman, S., *A History of the Crusades*, Cambridge, 1951-1952.
- Sadiqhi G. H., *Les Mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1938.
- Sadreddin el-Huseynî, *Ahbâr ud-devlet is-Saljuqiyye*, Lahore 1933.
- Said al-Andalusî, *Tabakat ul-umem*, Fr. trc. R. Blachere, Paris 1935.
- Saint-Martin, *Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris 1819.
- Salinger, G., "Was the Futuwa an Oriental Chivalry", *Proceeding of the American Philosophical society* XCIV (1950).
- Samuel d'Ani (Anili), *Tables Chronologiques*, Fr. trc. Brosset, Petersburg 1876.
- Sanaullah, S., *The Decline of the Saljuqid empire*, Calcutta 1938.
- Sauvaget, J., *Introduction a l'histoire de l'Orient musulman*, Paris 1943.
- Sayılı, A., *The Observatory in İslâm*, Ankara 1960.
- Schacht, J., "Ribâ", *İA. ve Legacy of İslâm*.
- Schlumberger, *Epopée Byzantine*, III.
- Selçuk-nâme*, Faksimile, nşr. F. N. Uzluk, Ankara 1952.
- Selçuk-nâme*, Türkçe, Edirne Badi Ef. Ktp. no: 559.
- Selçuk-nâme*, Bodleian, Hunt. Donat. 6.
- Serjeant, *Ars Islamica*, IX, X, XI-XII (1942-1946). İslâm ülkelerinde dokuma sanayii hakkında araştırmalar.
- Seyfeddin 'Akilî, *Âsâr ul-Vuzara*, Tahran 1337.
- Sylitzes, J., *Historia*, Bonn 1839.
- Sem'anî, A., *Kitâb ul-Ensâb*, Faksimile, GM.
- Sevim, A., "Artukluların soyu ve Artuk Beyin siyâsî faaliyetleri", *Belleten*, s. 101 (1962).
- _____, "Melikşâh devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine karşı Selçuklu seferi", *Belleten*, s. 94 (1960).
- Sibt İbn ul-Cevzî, *Mir'at uz-zamân*, Topkapı (III. Ahmed), no: 2907; *Zeyl Mir'at uz-zamân*, Ayasofya 3146.

- _____, *Siyeru âba al-batarika* (İskenderiye patrikleri tarihi), Bibl. Nat. no. 301-302.
- Sourdel, M., *Mannais du Musée de Kaboul*, Damas 1953.
- Spahr, W., *Chek Enc. social sciences*.
- Spuler, B., *İran Moğolları*, Trk. trc. Ankara 1957.
- Stoeva, L. V., *Bâz-pesin-i Hârizmşâh ve İsmâiliyân-ı Alamût*, Fars. trc. K. Keşaverz, *Rahnumâ-i kitab*, XII (1342).
- Subkî, *Tabakat uş-Şâfi'iyye*, Kahire 1964-66.
- Sultan Veled, *Divân*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara 1941.
- Sümer, F., "Oğuzlar", *İA*.
- _____, "Oğuzlara aid destanî mahiyette eserler", *D.T.C.F. Dergisi*, XVII (1900).
- _____, "X. yüzyılda Oğuzlar", *D.T.C.F. Dergisi*, XVI.
- _____, "Yıva Oğuz boyuna dair", *TM*. IX.
- _____, "Süryanî Anonimi", İngl. trc. A. S. Tritton, *JRAS* (1933).
- Symposium de Bordeaux, *Classicisme et declin Culturel dans l'histoire de l'Islâm*, Paris 1957.
- Şabankârî, *Mecma' ul-ensâb*, B.M. no. 16696.
- Şemseddin Dımaşkî, *Nuhbet ut-Dehr*, nşr. Mehren, Petersbourg 1866.
- Şerefeddin, M. (Yaltkaya), "Selçuklular devrinde mezâhib", *TM*., I.
- _____, *Şeyh Bedreddin Simavî*, İstanbul 1925.
- _____, "Tarihte renk", *TM*., VII-VIII.
- Tamim b. Bahr, *Journey to the Uighurs*, nşr. V. Minosky, BSOAS, XII (1948).
- _____, *Târih-i Sistan*, nşr. M. Ramazanî, Tahran 1314.
- _____, *Târih ul-Bâb*, nşr. V. Minorsky (*History of Sharvan and Darband*), Cambridge 1958.
- Taşköprülü zâde, *Şakayık*, Mecdi Ef, Zeyli, İstanbul 1269.
- Thomsen, V., *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896.
- _____, "Moğolistan'da Türkçe kitâbeler", *TM*., III.
- _____, "Şarkî Türkistan'ın mazesine dair", *TM*., II.
- Togan, Z. Velîdî, "Amu-deryâ", *İA*.
- _____, "Azerbaycan", *İA*.
- _____, "Bîrûnî", *İA*.
- _____, *Bugünkü Türkistan ve Yakın mazisi*, Kahire 1940.
- _____, "Earliest translations of the Kur'an into Turkish", *İsl. Ted. Ens. dergisi*.
- _____, "Hârizm", *İA*.
- _____, *Horezmce Mukaddimet ul-edeb* (Harezmi kültürü vesikaları), İstanbul 1951.
- _____, "Horezmde yazılmış eski Türkçe eserler", *TM*., II.
- _____, "İlhanîler devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti", *THİT. Mec. I*.
- _____, "Oğuzların hristiyanlığı meselesi", *TM*., II.
- _____, *Tarihte usûl*, İstanbul 1950.
- _____, "Türkiye kütüphanelerinde yazmalar", *İsl. Ted. Ens. dergisi*, II.
- _____, *Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul 1946.

- _____, *Tuhfat ül-mülük*, B.M. Or. 7863.
- Turan, Osman, "Altun-aba vakfiyesi", *Belleten*, s. XLII (1947).
- _____, "Babek", *İA*.
- _____, "Celâleddin Karatay ve vakfiyeleri", *Belleten*, s. XLV (1948).
- _____, "Droit terrien sous les Seldjoukides le Turquie", *R.E. İsl.* (1948). Türkçesi "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten*, s. XLII.
- _____, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, s. XXXV (1945).
- _____, "Ideal of World domination among the Mediéval Turks", *Studia Islamica*, IV.
- _____, "İlig unvanı hakkında", *TM.*, VII.
- _____, "İktâ", *İA*.
- _____, "İslamisation dans la Turquie du Moyen-âge", *Studia Islamica*, X.
- _____, "I. Keyhusrev", *İA*.
- _____, "II. Keyhusrev", *İA*.
- _____, "I. Keykâvus", *İA*.
- _____, "II. Keykâvus", *İA*.
- _____, "I. Keykubâd", *İA*.
- _____, "I. Kılıç Arslan", *İA*.
- _____, "II. Kılıç Arslan", *İA*.
- _____, "IV. Kılıç Arslan", *İA*.
- _____, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941.
- _____, "Ortaçağda Türkiye-Kıbrıs münâsebetleri", *Belleten*, s. CX (1994).
- _____, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, s. XXXIX (1946).
- _____, "Selçuk Türkiyesinde fâizle para ikrazına dair hukukî bir vesika", *Belleten*, LXII., M. Shafi'
- _____, "Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak", (Köprülü armağanı)
- _____, *Selçuklular hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958.
- _____, "Selçuklular zamanında Sivas şehri", *D.T.C.F. Dergisi*, IX.
- _____, "Souverains Seldjoukides et leurs sujet non-musulmans", *Studia Islamice*, I.
- _____, "II. Süleymanşah", *İA*.
- _____, *Tarihi Kronolojinin esasları*, Ankara 1955.
- _____, "Terken unvanı hakkında", *Türk Hukuk tarihi dergisi*, I. Ankara 1944.
- _____, *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, 2 cild.
- _____, "Türkler ve İslâmiyet", *D.T.C.F. Dergisi*, IV. (1946).
- Tyan, E., *Histoire de l'Organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938.
- Utbi (Yunîni), *Tarih Yemîni*, Kahire 1286.
- Usâme b. Munkız, *Kitâb ul-'itibâr*, nşr. P. Hitti, Princeton 1932.
- Uzluk, Şahabeddin, *Mevlevilikte resim*, Ankara 1957.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri*, İstanbul 1937.

_____, *Kitâbeler*, I, II, İstanbul 1927-29.

_____, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932.

_____, *Osmanlı devleti teşkilatına medhal*, İstanbul 1941.

_____, *Sivas şehri*, İstanbul 1928.

Ünver, Süheyl, *Cerrâhiye-i İlhaniye*, İstanbul 1939.

_____, *Selçuk tabâbeti*, Ankara 1940.

Van Berchem, M., "Épigraphie des Danishmendides", *ZA.*, XXVII.

Vardan, *Türk fütûhatı tarihi*, Trk. trc. H. Andreasyan; *Tarih semineri dergisi*, İstanbul 1937.

Vassâf, *Târih-i Vassâf*, Tahran Taşbasması.

Vasiliev, A., *Histoire de l'Empire Byzantine*, Paris 1932.

Winter, W., *Tokharians and Turks* (Aspects of Altaic Civilisation).

Witteck, P., *Menteşe beyliği*, Trk. trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.

_____, "Deux Chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI. (1936).

_____, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938; Trk. trc. F. Ank. *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu*, İstanbul 1947.

_____, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion* X (1935).

_____, "Yaziji oğlu Ali on the Christian Turks of the Dobduja", *BSOAS* (1952).

_____, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter* (Fest, G. Jacob, Leipzig 1932).

Yâkut, *İrşad ul-Erîb*, nşr. Margoliouth, G. M.

_____, *Mu'cem ul-buldân*, Beyrut 1957.

Yınanç, M. H., "Akkoyunlular", *İA*.

_____, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

_____, "I. Bayezid", *İA*.

_____, "Cihanşâh", *İA*.

_____, "Dânişmendliler", *İA*.

_____, "Diyarbakir", *İA*.

_____, *Dustûr-nâme-i Enverî*, *Medhal*, İstanbul 1929.

_____, "Feridun beg Münşeati", *TOEM*, LXXVII-LXXVIII.

Zahabî, *Tarih ul-İslâm*, Topkapı, no: 2917.

Zahiruddin Nişâpûrî, *Selçuk-nâme*, Tahran 1332.

Zekeriya Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, Beyrut 1960; nşr. Wüstenfeld, Leipzig 1848.

Zettersten, K. V., "Hasan Sabbah", *İA*.

_____, "Mervanîler", *İA*.

_____, "Rıdvan", *İA*.

Ziyc-i Sencerî, B. M. Or. 6669; Hamidiye, no: 869.

Zonaras, *Chronique*, Fr. trc. St. Amour, Paris 1560.

İNDEKS

A

ABAGA Han: 261, 361, 367, 380, 488

ABBAS bin Firnâs: 444

ABBAS İkbâl: 26

ABBAS Şehinşâh (Ermeni Prensi): 156

Abbasiler: 153, 201, 202, 309, 316, 332,
339, 341, 403, 405, 406, 408, 453,
464, 471, 472, 474

Abdal, Eftalit, Ak-hun, Haytal(lar): 61,
244, 250, 251, 274, 450, 451, 454,
456, 457, 465

ABDULLAH bin Abdüzzahir: 367

Abdullah bin Abu'l-Asvâr: 121

ABDULLAH bin Mübârek: 457

ABDULLAH bin Tarhan: 458

ABDULLAH Damganî: 313

ABDULLAH el-Türkî: 465

ABDULLAH Kaşânî: 36

ABDULMELİK Attâş: 317, 318

ABDURRAHMAN al-Hâzinî: 431

ABDÜLCELİL Kazvinî: 313, 408

ABDÜLHAMİD bin Türk el-Huttalî: 465

ABDÜLKADİR al-Haşimî: 314

ABDÜLKADİR Meragî: 392

ABDÜLKERİM Sam'anî: 25

ABDÜLKERİM Satuk Buğra Han: 70

ABDÜRREZZAK üt-Türkî: 334

Abhaz. bk. Gürcü(ler)

ABU Ali Şâdân: 108

ABU Ca'fer Kâ'im: 124

ABU Mansûr Vahsûdân: 130

ABU Melik (Kutalmış'ın kardeşi): 130

ABU'L-Favaris: bk. Arslan Yabgu

ABU'L-Fazl Bayhakî: 128

ABU'L-Ferec: 55, 58, 123, 124, 131, 217,
486

ABU'L-Feth Razî: 108

ABU'L-Feth: bk. Alparslan

ABU'L-Kasım: 205, 286

Aden: 213

Adıyaman: bk. Hısn-ı Mansûr

ADÜD ud-Devle (Büveyhli): 89, 175, 342

Afganistan, Sistan: 25, 96, 107, 109, 110,
128, 239, 241, 243, 274, 381, 403,
408, 422, 438, 448, 451, 459, 465,
480, 493

Afganlılar: bk. Gurlular

Afrâsyâb: bk. Oğuz Han

Afrika: 21, 211, 312, 441, 471, 477

Afşar Türkmenleri: 260

AFŞİN: 90, 161, 162, 168, 171, 176, 178,
179, 201

Agacı: 148

Ahi zâviyeleri: 395

Ahiler: 358

Ahîret evi, Dar ul-âhire: 246

Ahlât: 25 151, 161, 169, 171, 176, 178,
185, 186, 187, 204, 230, 299, 354,
371, 422, 443

Ahlâtşahlar: bk. Sökmenler

- AHMED (Ertas'ın oğlu): 137
 AHMED (Nizam ül-Mülk'ün oğlu): 318
 AHMED bin Hanbel: 313
 AHMED bin Kemal Surûri: 443
 AHMED bin Mehmed: 37
 AHMED bin Muhammed (Çağanyanlı): 465
 AHMED bin Muhammed Ferganî: 465
 AHMED Danişmend: 180
 AHMED Eflâki: 30
 AHMED Fakih: 422
 AHMED Han (Karahanlı): 208, 209
 AHMED Yesevî: 421
 AHMED-Şah: 161, 168, 179
 Ahsartan, Aqsartan: 163, 164
 Ahvaz: 321
 Akçe: 329, 369, 377
 Akdeniz: 13, 21, 49, 53, 205, 211, 225, 294, 329, 354, 355, 356, 362, 363, 404, 425, 426, 434, 436, 476, 478, 491, 495, 496
 Akhun: bk. Abdâl
 Ak-koyunlular: 41, 260, 347
 Aksaray: 290, 343, 353, 354, 357, 360, 367, 386
 AKSARAYÎ: 29, 39, 443, 494
 AK-SUNGUR (Meraga emîri): 205, 230, 232, 255, 257, 419
 AK-SUNGUR: bk. Kasım üd-Devle
 Ak-şehir: 155, 251, 268, 288, 290, 346, 349, 354, 357
 AKULTES, M.: 129
 ALÂEDDÎN Dâvud-Şâh: 366
 ALÂEDDÎN Keykûbad I: 35, 49, 294, 387, 399, 408, 423, 433, 447, 489
 ALÂEDDÎN Keykûbâd III: 298
 ALÂEDDÎN Mehmed (Hârizmşâh) 335, 439, 447
 ALÂEDDÎN Paşa: 99
 ALÂEDDÎN Thrayanus (Ressam): 385
 ALAEDDÎN Tûsî: 440
 Alâiyye (Kalonoros, Candelor) kalesi: 294, 370
 Alâiyye tersânesi: 363
 Alamût kalesi: 233, 316, 317, 318, 319, 479
 Alan(lar), Osset: 165
 Alâşehir: 265
 Alem üd-din Pazarı: 364
 Alevî(ler): 134, 138, 166, 167, 206, 227, 238, 313, 329, 383
 ALEXİS Komnenos (İmparator): 228, 283
 ALGAZEL: bk. Gazâlî
 ALİ bin Arslan (Mervli): 442
 ALİ bin Ebi'r-Ricâl (Astronom): 475
 ALİ bin Hasan (Nişapurlu): 324
 ALİ bin İlyas (Emîr): 454
 ALİ bin Muhammed Kayinî: 22, 442
 ALİ bin Muhammed: 433
 ALİ bin Mürşid: bk. İbn Munkız
 ALİ bin Zeyd Beyhakî (İbn Funduk): 24, 79, 335, 457
 ALİ Han: 76, 77, 78, 79, 80, 81
 Ali Hz.: 206, 208, 382, 383
 ALİ Kuşçu: 475
 ALİ Rıza (İmam): 382
 ALİ Şir Nevâî: 411
 Ali Tekin oğulları: 103, 106
 ALİ Tekin: 79, 88, 90, 92, 93, 94, 191
 ALİATES: 179
 ALKHORİSMUS: bk. Hârizmî
 Alp (ünvan): 419
 ALP Arslan (Melik Rıdvan oğlu): 256
 ALP Arslan, Abu'l-Feth: 10, 17, 24, 25, 35, 43, 54, 57, 61, 69, 86, 93, 110, 115, 119, 127, 128, 129, 137, 141, 142, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 205, 210, 211, 214, 218, 253, 256, 272, 277, 280, 281, 306, 307, 311, 315, 320, 324, 325, 326, 328, 337
 ALP Er Tunga: bk. Oğuz Han
 Alp eren (unvan): 419
 ALP Kara Barânî: 79, 93
 ALP Tekin (Buhârî): 243
 ALP Togan oğlu Etrek: 65, 266
 ALPHARABIUS: bk. Fârâbî

- ALPHARAGANIÜS: bk. Fargani
Altınordu devleti: 238, 273
ALTUNCAN Hâtun: 137, 139, 140
ALTUNTAŞ: 93
Amanos dağları: 162
AMİD üd-Devle: 188
AMİD ül-Mülk Künduri: 108, 133, 147, 148, 149, 150, 161, 312, 412
Amid: bk. Diyarbakir
Amidiyye kütüphanesi: 330
Amuderya: bk. Ceyhun
Amul: 328, 342
Anadolu beylikleri: 45, 109, 352, 377
Anadolu Selçukluları: bk. Türkiye Selçukluları
Anadolu şehirleri: 26, 31, 44, 353, 357, 368, 422, 489
Anadolu Türkleri: 286, 287, 291, 297, 351, 359, 422, 488
Anadolu, Bilâd üt-Türk, Diyâr-ı Rum: 7, 10, 11, 13, 14, 15, 21, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 74, 76, 80, 82, 83, 89, 90, 91, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 140, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 162, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 188, 189, 197, 199, 200, 213, 225, 228, 230, 232, 248, 258, 260, 261, 263, 265, 266, 269, 272, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 296, 297, 299, 300, 301, 306, 312, 322, 337, 338, 343, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 362, 363, 364, 365, 367, 369, 371, 372, 373, 376, 377, 380, 381, 383, 385, 386, 388, 390, 391, 394, 395, 397, 398, 399, 400, 406, 408, 411, 417, 421, 422, 423, 426, 435, 438, 441, 448, 457, 458, 459, 460, 479, 481, 488, 489, 492, 494
Anadolu'nun Türkleşmesi: 11, 31, 43, 44, 45, 115, 116, 277, 278, 279, 299, 301
Andargân: bk. Darhân
ANDRONİKOS Dukas: 183
Ani: 122
Ankara: 289
Antakya: 162, 167, 185, 200, 202, 205, 209, 218, 220, 228, 230, 255, 256, 258, 281, 283, 285, 287, 322, 403, 413
Antalya: 30, 289, 290, 291, 294, 296, 300, 357, 360, 362, 367, 370, 385, 433
ANÜŞİREVAN bin Halid: 36, 139, 147
Aral denizi: 61, 159, 389, 397, 452
ARAP (I. Kılıçarslan'ın oğlu): 289
Arap ülkeleri: 26, 221
Arap(lar): 312, 358, 375, 376, 406, 428, 429, 432, 433, 447, 450, 451, 452, 458, 461, 466
ARGUN Han: 260, 481
ARİSTAKES: 32
ARİSTO: 434
ARNALDEZ: 473
ARSLAN (Sultan Mesud amcazadesi): 337
ARSLAN Argun: 158, 159, 227
ARSLAN Basâsirî: 127, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 148, 152, 197
ARSLAN Han (Karahanlı): 88, 96, 109, 384, 399, 463, 468
ARSLAN Hatun (Melik-şah'ın halası): 134, 139, 207
ARSLAN Şah (Kirman meliki): 158, 250, 251, 252, 254, 337
ARSLAN Tarhan (Fergana beyi): 450, 453
ARSLAN Yabgu, İsrail: 44, 53, 65, 74, 75, 76, 85, 86, 121, 174, 285, 337
ARTUK Bey: 166, 180, 197, 199, 203, 227, 256, 280, 314
Artuklular: 25, 34, 290, 193, 358, 364, 444
Aspen-salar: bk. Sipah-sâlâr

Assâsîn: bk. Bâtını
 Astronomi: 213, 332, 427, 437, 442, 462, 465, 493
 ÂŞİK Paşa (Kırşehirli): 422
 Atabeg al-asakir: 311
 ATABEG Çavlı: bk. Çavlı
 Atabeg, lala: 311
 Atabegler: 49, 203, 343, 436, 493
 Atabeglik müessesesi: 310
 Ata-Hoca: bk. Nizâm ül-Mülk
 At-başı (Yedisu havâlisinde): 211
 ATEŞ Ahmed: 29
 Atiya: 47
 Atlıh: 61
 ATRAK (Kıpçak hükümdarı): 232
 ATRAK: bk. Alptogan oğlu Etrek
 ATSIZ (Harezm valisi): 169, 173, 174, 199, 200, 201, 239, 240, 241, 242, 243, 255, 281, 334, 442
 Avâsım: bk. Uc
 AVERROHES: bk. İbn Rüşd
 Averroisme: bk. İbn Rüşdçülük
 AVFÎ: 25, 36, 189, 337, 454
 AVICENNE, bk. İbn Sînâ
 Avrupa: 12, 13, 15, 16, 28, 31, 32, 38, 48, 49, 76, 84, 212, 265, 270, 271, 273, 282, 285, 287, 290, 306, 319, 322, 329, 337, 348, 354, 356, 360, 361, 362, 363, 364, 369, 372, 373, 377, 389, 390, 396, 397, 404, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 439, 445, 446, 449, 456, 465, 469, 470, 474, 476, 477, 478, 481, 489, 494, 495, 496, 497
 AYZAZ (Alp Arslan'ın oğlu): 158, 189, 199
 AYZAZ (Mehmed Tapar'ın yeğeni): 230
 AYBEG el-Devadârî (Tarihçi): 420
 Aydınoğulları: 32, 298, 362
 AYN üd-Devle (Çiğil reisi): 211, 385
 Aynı câlût: 411
 AYNÎ, Bedreddin (Tarihçi): 35, 411
 AYTEKİN (Emîr): 133, 136, 138
 Azerbaycan: 25, 42, 53, 80, 82, 89, 91, 119, 120, 130, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 161, 173, 175, 199, 200,

229, 230, 233, 237, 248, 249, 250, 251, 252, 257, 260, 262, 263, 267, 268, 271, 277, 278, 282, 311, 322, 338, 353, 359, 381, 403, 422, 432, 448, 456, 480, 481, 488, 493
 Azerbaycan Atabegleri, İl-denizliler: 249, 257, 311
 Azîziyye medresesi: 438

B

Bâb ul-ebvâb: bk. Derbend
 BABA Ca'fer: 108
 BABA İshak, Baba Resûl, Paperissole: 296, 353
 BABA Tâhir: 108, 406
 Babai hareketi: 34, 296, 300
 Babilonya: bk. Bağdad
 BACON Roger: 333, 430, 433
 Bagrat, Bakrat al-Abhazi: 129, 155, 163, 164, 165
 Bağdad, Babilonya: 10, 77, 94, 112, 120, 124, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 149, 150, 152, 153, 186, 188, 193, 194, 198, 200, 202, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 229, 230, 231, 232, 238, 248, 249, 250, 252, 257, 263, 289, 291, 312, 313, 314, 318, 320, 321, 323, 324, 328, 330, 332, 334, 340, 341, 342, 346, 351, 355, 361, 367, 373, 378, 382, 385, 387, 393, 403, 411, 418, 432, 434, 437, 443, 458, 467, 471, 474, 481, 491
 BAHAEDDİN Ebu Muhammed el-Harakî: 442
 BAHAEDDİN Mehmed bin Mahmud: 335
 Bahr-i Ermeniyiye: bk. Karadeniz
 BAL'AMÎ: 456
 BALAÇ (Ş): 61
 Balasagun: 70, 71, 114, 117, 238, 263, 398, 461, 466, 481, 483
 Balbal: 388
 Balkanlar: 13, 14, 76, 117, 118, 123, 130, 150, 152, 156, 157, 160, 232, 237, 238, 245, 264, 265, 269, 271, 273,

- 279, 278, 283, 286, 288, 298, 301,
389, 397, 411, 433
- Banka: 374, 427
- BARAK Baba: 353
- BARAN, Yabgu: 80
- Baranlı: 80, 81, 82, 83, 84, 259, 260, 261
- Bardasir: 160, 201, 253, 254, 255
- BARHEBRAEUS bk. Ebû'l-Ferec
- Barsuma: 205
- BARTHOLD W: 27, 40, 46, 53, 73, 75,
116, 335, 337, 389, 452, 469, 478,
479, 492, 493, 499, 500, 502, 505
- Basat: 420
- BASİLAĞİS, bk. Ermeni Basil
- BASİLE (Ermeni Patriği): 321
- BASİLE II: 120
- Baspurugan: bk. Van Havzası
- Basra: 133, 136, 138, 314, 321, 328, 330,
346, 443, 457
- Bâtını(ler), Haşşâşîn, Assassîn: 12, 190,
192, 212, 216, 217, 221, 232, 233,
249, 252, 254, 256, 266, 314, 315,
316, 322, 327, 384, 440, 446, 468,
473
- BATLAMYUS, Ptolémée: 337, 414, 428,
430, 433, 449, 452, 475
- BATTAL Gâzi: 397
- Bavendiler: 110
- BAYBARS (Memlûk Sultanı): 297, 351,
361, 368, 411, 488, 499, 505
- BAYBARS Mansurî: 33
- BAYCU Noyan: 296, 370, 379
- Baycu yılı: 297, 359
- Bayhak: 24, 175, 486
- Bâzâr (Nişapur'da): 384
- BEAUVAİS Vincent de: 34, 369
- BEDÎ ul-Usturlâbi: 332
- BEDREDDİN Aynî, bk. Aynî
- BEDREDDİN Kıvâmî: 420
- BEDREDDİN Lülü (Musul Atabeği): 427
- BEDREDDİN Yavaş (Ressam): 386
- BEG-Aba: 249
- Begdili Türkmenleri: 251
- BEG-Toğdı: 95
- BEHRÂM Şâh (Tuğrul-Şâh'ın oğlu): 365
- Belh: 71, 87, 92, 97, 103, 107, 109, 158,
198, 199, 241, 243, 245, 323, 328,
334, 335, 383, 384, 450, 451, 452,
454, 458, 462, 465, 466, 467, 481,
486, 489, 490
- BENJAMİN de Tudelle (Seyyah): 321
- Berber illeri: 214
- BERCHEM Van: 30, 48, 49
- BERKYARUK: 217, 226, 227, 228, 229,
256, 317
- Berzam kalesi: 190
- Beş nöbet, nevbet-i pençgâne: 230, 235,
250, 391
- BEYHAKÎ Ali bin Zeyd: 24, 333, 455
- Beyhakiyye: 328
- Bilâd-ı Rum, Bilâd üt-Türk: bk. Anadolu
- BİLGE Kağan: 98, 388
- Bimaristân, bk. Dar üş-şifâ
- BİRÜNÎ: 413, 428, 452, 454, 456, 457,
465, 466, 474, 510
- Bitlis: 122, 178, 251, 488, 489
- Bizans İmparatorluğu: 116, 155, 281,
283, 291, 497
- Bizans kaynakları: 31, 55, 118, 121, 129,
137, 172, 177, 178, 185, 451
- Bizans: 10, 31, 41, 42, 47, 55, 63, 86, 99,
116, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
124, 129, 130, 131, 137, 150, 151,
152, 153, 155, 156, 160, 162, 166,
167, 168, 169, 171, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181, 182, 184, 185,
186, 188, 192, 200, 205, 211, 228,
231, 237, 265, 266, 269, 277, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 286, 288,
289, 290, 291, 292, 293, 300, 301,
306, 346, 349, 350, 351, 354, 358,
361, 369, 377, 388, 398, 404, 409,
413, 416, 424, 436, 441, 450, 451,
457, 476, 478, 489, 496
- Bizanslılar: 26, 32, 89, 113, 116, 120,
121, 122, 125, 129, 130, 150, 151,
153, 156, 163, 167, 169, 171, 179,
183, 186, 232, 236, 238, 239, 265,
269, 279, 285, 287, 288, 289, 292,
348, 349, 355, 356, 361, 371, 398,
403, 417, 424, 435, 460, 497
- BOTANİATES: 163, 281, 282, 283

BOZAN (Emir): 200, 204, 205, 212, 255, 286, 318
 Bozkurt: 113
 Boz-ok: 244
 BÖRİ (İnaç Yabgu'nun oğlu): 127, 128
 BÖRİ (Tâc ül-Mülk): 248, 256, 307
 BÖRİ Tekin (Tökiş'in oğlu): 230
 BÖRİ Tekin, (Karahanlı): 103
 BÖRİ-Bars (Alp Arslan'ın oğlu): 159, 227, 230
 Böriler ailesi: 256
 BRATIANU G.I.: 48
 BROCKELMANN, Karl: 28
 BROWNE, E.: 28
 BRUNSCHWIG R.: 470
 BRYENNIOS: 172, 177
 BUĞRA Han: 70, 71, 72, 73, 82, 89, 96
 BUĞU Han: 57, 457
 Buhârâ: 60, 61, 67, 69, 70, 72, 73, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 106, 127, 165, 189, 209, 243, 262, 323, 328, 330, 340, 360, 384, 388, 394, 415, 432, 434, 439, 450, 452, 454, 455, 461, 464, 467, 480, 484, 485, 490
 Bulad kaya: 380
 BULDACI (Emir): 285
 Bulgarlar: 14, 58, 63, 64, 265, 273
 BURKAN (Sanem): 389
 BURHANEDDİN (Şeyh): 254
 Buveyhî(ler), Deylemliler: 89, 112, 126, 127, 131, 132, 133, 138, 309, 342, 381, 405, 406, 407, 408
 Bütçe: 339, 372
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu: 16, 225, 235, 243, 246, 257, 307, 437
 Büyük Selçuklular: 26, 29, 31, 34, 37, 50, 53, 107, 201, 225, 236, 284, 286, 287, 310, 343, 347, 359, 369, 382, 385, 423, 439, 440, 445
 BÜYÜK Tamgaç Han: bk. İbrahim Tamgaç
 Büyük Turqia: bk. Türkistan
 Büyük Türk muhâcereti: 14, 28, 43, 76, 77, 94, 116, 119, 157, 240, 257, 259, 269, 337, 397, 492
 Büyük Zap suyu: bk. Stranga

C

CA'FER (Mehmelek'in oğlu): 215, 217, 226
 Cabbuye, bk. Yabgu
 CÂBİR bin Eflâh: 475
 CAHEN CI: 26, 27, 42, 60, 476
 CÂHİZ (Mütefekkir): 334, 406, 409, 457
 Camegî (Maaş): 197
 Câmi: 59, 111, 124, 125, 126, 133, 134, 142, 156, 159, 164, 177, 181, 189, 194, 218, 231, 232, 246, 251, 254, 258, 259, 294, 299, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 339, 344, 353, 354, 358, 359, 365, 383, 384, 387, 388, 404, 407, 408, 418, 466, 478, 484, 487, 489, 490, 491
 Candelor: bk. Alâiyye
 Cayık: bk. Yayık nehri
 Cehbeze (Bankacılık): 372
 CELÂLEDDİN Hârizm-şâh: 261, 295, 421, 423, 486
 CELÂLEDDİN Karatay: 366
 CELÂLEDDİN Rûmî, Mevlânâ: 82, 346, 350, 383, 494
 CELÂLEDDİN Zencânî (Tabib): 344
 Celâlî takvimi: 332
 CEMÂL Karşı: 452
 CEMÂLEDDİN (Musul'lu): 443
 CEMÂLEDDİN Aksarayî: 443
 CEMÂLEDDİN İbn ül-Kiftî: 23
 CENÂBÎ: 39
 CENÂHÜDDEVLE: 227
 Cend: 61, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 76, 78, 79, 80, 85, 86, 87, 93, 94, 103, 110, 159, 166, 237, 239, 246, 466, 482
 Ceneviz ticareti: 48
 CEYHANÎ (Coğrafyacı): 454
 Ceyhun nehri (Amu-derya): 72, 90, 159, 189, 198, 239, 241, 342, 413, 428, 447, 449, 450, 452, 456, 457, 464, 487
 CH'ANG-Ch'un (Seyyah): 323, 341, 485
 Cibbuye: bk. Yabgu
 Cihan pâdişâhlığı: 207, 211, 238
 CİHAN-Şah (Melik): 295, 362

Cimri isyanı: 300
 CİMRİ Siyâvüş: 298
 Coğrafya: 30, 430, 445
 Comania: bk. Deşt-i Kıpçak
 Curcân, Gurgan: 110, 428, 450
 CURCANÎ: 442
 CUYEYNÎ: 24, 324, 328, 380, 416, 471,
 480, 481, 487

Ç

Çaç: bk. Taşkent
 Çadircı: bk. Keregüci
 Çağatay hanları: 483
 Çağatay: 55
 ÇAĞRI Bey: 10, 32, 53, 61, 65, 68, 79,
 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 98,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 112, 119, 126, 127, 128, 134,
 136, 137, 139, 142, 147, 158, 174,
 175, 245, 253, 277, 305, 306
 ÇAĞRI Tekin (Karahanlı): 262
 ÇAKA (Emîr): 286
 Çan Kavmi (Canik bölgesi yerli halkı):
 301
 Çandarlı ailesi: 214
 Çandarogulları beyliği: 299
 Çankırı: 300, 343, 351, 367, 385
 ÇAVLI (Emir, Atabeg): 160, 180, 231,
 287, 317, 318
 Çemişkezek kalesi: 295
 Çepni boyu: 301
 Çetr (Çadır): 107, 199, 242, 253, 305,
 392, 408
 Çevgân: 206
 Çigil(ler): 70, 209, 210, 211, 221, 452,
 466
 Çimkent: bk. Sayram
 Çin: 21, 49, 62, 63, 191, 211, 212, 213,
 214, 225, 237, 238, 241, 244, 247,
 260, 323, 329, 340, 341, 360, 363,
 374, 375, 376, 378, 379, 380, 384,
 388, 390, 410, 411, 416, 432, 435,
 449, 450, 451, 455, 456, 459, 461
 462, 463, 481, 485, 491, 494
 ÇİNGİZ Han: 107, 260, 261, 278, 394, •
 406, 479, 481, 484, 485, 486

Çinicilik: 390
 Çorum: 175, 351
 ÇÖKERMİŞ: 205, 229, 230
 Çu nehri: 244
 ÇUBUK (Emir): 202, 204, 212
 Çukurova: 205, 287, 301

D

Dabûsiye: 93
 Dâi(ler): 403
 Dandanakan: 105, 106, 109, 111, 113,
 305
 Dânişmendliler: 34, 41, 162, 285, 287,
 288, 289, 290, 291, 292, 383
 DANTE (Şair): 430
 Dâr ul-hadîs: 329
 Dâr uz-Zafer: 353
 Dâr uz-Ziyâfe: Kervansaray: 331, 357,
 358, 368, 381, 384, 385, 394, 453,
 464
 Dâr ül-adl: bk. Divân-ı mezâlim
 Dâr ül-memleke (Saray): 149, 207
 Dâr üş-şifâ, Bimaristan, Hastahane: 248,
 254, 294, 299, 328, 329, 331, 332,
 342, 343, 344, 345, 346, 353, 357,
 358, 381, 396, 408, 431
 Darbhâne: 213, 374
 Darhân, Andargan: 93
 DARKUTNÎ (Fıkıh alimi): 467
 Daron: bk. Muş
 DAVID (Gürcü kralı): 155, 232, 266, 267,
 268, 269
 DÂVUD (Melik-şâh'ın oğlu): 207
 DÂVUD (Sultan Mes'ud'un yeğeni): 249
 DÂVUD, Kulan-Arslan: 286
 Dayık: bk. Yayık nehri
 DEDE Korkut: 55, 62, 311, 420
 Demircilik: 461
 Demirkapı: bk. Derbend
 DEPE-GÖZ: 420
 Derbend, Bâb ul-ebvâb, Demirkapı: 157,
 159, 163, 164, 165, 248, 268, 271,
 458, 481, 488
 Dergâh: 427, 491
 Dervişler: 354, 358
 DEVLET-Şâh (Erzan beyi): 251

Deylemliler: bk. Büveyhliler
 Dicle nehri: 212
 DİEZ E.: 48
 Dih-i nev: bk. Yengi-Kent
 Dihistan: 244
 Dihkan: 70, 95
 Dil: 413
 DİLMAÇ Oğlu Mehmed: 179, 201
 DİNAR (Emir): 333
 DİOGENES: Bk. Romanos Diogenes
 Dip-Yabgu: 62
 Divân: 345
 Divân-ı hâs: 244
 Divân-ı mezâlim, Dâr ül-adl: 98, 310
 Diyarbekir, Âmid: 113, 119, 120, 121, 122, 123, 134, 135, 153, 161, 169, 170, 171, 198, 202, 203, 204, 226, 231, 237, 261, 286, 296, 319, 360, 364, 387, 408, 481
 Diyâr-ı Rûm: bk. Anadolu
 Dohiya: Bk. Yuğ
 Dokuz Oğuz alfabesi: Bk. Uygur alfabesi
 Dokuz Oğuzca (Dokuz-Guzi): 415
 Dokuz-Oğuzlar, Uygurlar: 67, 117, 244, 328, 374, 376, 379, 380, 385, 389, 390, 399, 404, 415, 459, 463
 DROSOS G. 124
 DUBAYS (Şii, Emir): 251
 DUKAK (Tutuş'un oğlu): 228, 256
 DUKAK, Tukak, Yukak: 55, 56, 57, 58, 60, 64, 65, 66, 68, 78
 Dunaysar, Koç-Hisar, Kızıl-Tepe: 354, 364, 438, 443

E

EBİ Gâlib Abdülvahid: 24
 EBÛ Ali Enük: 457
 EBÛ Bekir el-Sûlî: 466
 EBÛ Bekir Muhammed el-Şâşi: 194, 355, 367
 EBÛ Bekir Râzî (Rages): 342, 431, 471
 EBÛ Câfer Muhammed Buhârî: 169
 EBÛ Hâmid Endülüşi: 432
 EBÛ Hâmid Muhammed bin İbrahim: 23
 EBÛ Hanîfe (İmam-ı Azam): 325, 382, 407, 457

EBÛ İshak Şîrâzî: 312, 313, 323
 EBÛ İsmâil (Şii İmam): 327
 EBÛ Ma'şer el-Belhî: 466
 EBÛ Mahmud Hâmid el-Hucendî: 465
 EBÛ Mansûr Aburrahman Hâzinî: 333
 EBÛ Mansûr Maturidî: 467
 EBÛ Muzaffer İsfizârî: 332
 EBÛ Müslim: 453
 EBÛ Nasr (İmam Kuşeyrî'nin oğlu): 312
 EBÛ Sa'îd Bahadır Han: 386, 395
 EBÛ Sa'îd Muhammed bin Ali: 335
 EBÛ Salim: 202, 203
 EBÛ Şucâ (Vezir): 206, 320
 EBÛ Tâhir bin 'Alîk (Fâkih): 209
 EBÛ Tâhir Hatunî: 23, 220
 EBÛ Zayd Navkânî: 335
 EBU'l-Abbâs el-Türkî: 467
 EBU'l-Ferec Bar Hebraeus: 21, 33
 EBU'l-Feth, Kuşek: 156
 EBU'l-Fidâ: 35
 EBU'l-Gâzî Bahadır Han: 57
 EBU'l-Gâzî: 286
 EBU'l-Hatâb bin Dahye: 346
 EBU'l-Kasım Dergezini (Vezir): 319
 EBU'l-Kasım el-Bekrî: 313
 EBU'l-Kasım Hibetullah: bk. Bedî ul-Usturlâbî
 EBU'l-Kasım: 205
 EBU'l-Leys Semerkandî: 467
 EBU'l-Ma'alî Cuveynî, İmam ül-Haremeyn: 313, 324
 Edebiyat: 15, 28, 41, 219, 233, 246, 247, 251, 298, 326, 334, 336, 337, 338, 394, 397, 400, 413, 414, 417, 419, 422, 423, 429, 444, 464, 466, 493, 495
 Edessa: bk. Urfa
 EFLATUN: bk. Platon
 Eftalit: bk. Abdal
 El-basan, Er-basan, Er-basgan: 86, 147, 157, 160, 163, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 181, 184, 186, 199, 305, 311
 Elcezire eyaleti: 34, 229, 255
 EMÎR Dinar, (Oğuz beyi): 151

EMÎR Samuk, Sanduk, Saltuk: 153, 197, 286
 Emîr-i candâr: 393
 Emîr-i mimâr: 385
 Emîr-i şikâr: 220
 ENVERÎ: 38, 41
 Erbâb ül-hayâl: 399
 Erbil: 294, 345, 396, 399, 481
 Erçiş: 120, 131, 169, 171, 489
 Erdebil: 481, 488
 ERDEM: 136, 139, 147, 148, 172, 192
 ERDMAN: 48
 Ergenekon: 389
 ERMENÎ Basilakis: 179, 184
 Ermeni(ler): 31, 32, 63, 89, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 129, 131, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 162, 168, 170, 172, 177, 179, 181, 183, 188, 192, 204, 212, 218, 228, 269, 272, 279, 283, 284, 286, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 322, 351, 368
 Ermenistan: 151, 152, 320
 ERRÂN-Şâh: 165
 ERTAŞ (Dukak'ın oğlu): 109, 122, 137, 256
 ERZİ Adnan: 29
 Erzurum: bk. Garin
 Eskişehir: 177, 287, 290, 292, 346, 351
 Eş'arî(lik/ler): 149, 312, 313, 322, 439, 471, 475
 ETREK: bk. Alptoganoğlu Etrek
 EVLİYA Çelebi: 495
 Eyyûbî(ler) devleti: 253, 270, 293, 294, 295, 296, 361

F

FAHREDDİN Ali (Cend'li): 421
 FAHREDDİN Behram-şâh: 234, 255, 343
 FAHREDDİN Mübârek-şâh: 357, 410, 411, 415, 421
 FAHREDDİN Râzî: 323, 438, 439, 442
 FAHRÜDDEVLE Cehîr (Vezir): 141, 198, 202, 207
 FÂRÂBÎ, Alfarabius: 396, 397, 433, 439, 465, 471, 473, 474, 475

Farâva, Kızıl-arvat: 91
 Fars: 126, 131, 250, 251, 311, 418, 458, 493
 Fâtımî(ler): 116, 124, 132, 169, 171, 178, 201, 227, 228, 230, 231, 255, 314, 316, 329, 407, 473
 FAZLÛN (Gence emiri): 160, 165, 200
 FAZLÛYA: 157, 160, 164, 188
 Felsefe: 16, 330, 333, 396, 403, 424, 427, 429, 430, 434, 437, 438, 439, 440, 472, 473, 474
 Fergana: 211, 263, 340, 408, 450, 453, 454, 455, 461, 464, 483
 FERGANÎ: 465
 FERİDUN Bey: 28
 FERRUHZÂD: 127
 Fetret: 325
 Fıkıh: 340, 438, 467
 Fırat nehri: 161, 170, 206, 289
 FİLARETOS: 168, 205, 283, 285
 Filistin: 173, 201, 227, 228, 229, 239, 247, 256, 411, 427, 496
 FİNLAY: 47
 FİRDEVSÎ: 456
 Firûze burcu: 201
 Firûz-kûh: 242
 Frank: 131, 154, 161, 167, 170, 177, 228, 258, 291, 348
 Futuvvet teşkilatı: 252, 314

G

GABRİEL (Malatya hâkimi): 283
 GABRİEL A.: 48, 49
 GAFFARÎ: 23, 36
 Gag kalesi: 200, 251
 Garbî Anadolu: 277, 279, 283
 GARDET L.: 471
 Garin, Erzurum: 119, 121, 122, 125, 131, 150, 151, 153, 154, 171, 175, 176, 177, 178, 185, 186, 230, 251, 258, 261, 286, 293, 295, 296, 346, 357, 360, 362, 387, 394, 403, 488
 Garp Gök-türkleri: 63
 GARS un-Ni'me, Muhammed: 24
 GAYIR Han (İnalçık): 482
 Gayr-i müslim: 68, 118, 163

GAZALÎ (İmam, Hüccet ül-İslâm): 57,
194, 226, 325, 438, 439, 441, 470,
471, 472, 473, 475

GAZAN Han: 351, 380, 382, 479, 481,
482, 491

GÂZÎ (Emîr, Dânişmendli): 236, 288

GÂZÎ Çelebi: 363

Gâzîler: 43, 162, 186, 187, 239, 240, 350,
355, 457, 487

Gâziye Hatun: 366

Gazne: 91, 94, 95, 98, 103, 104, 105, 106,
111, 113, 127, 158, 160, 198, 207,
235, 306, 308, 410, 417, 454, 488,
490

Gazneliler: 24, 88, 90, 91, 93, 96, 105,
110, 119, 127, 198, 308, 338, 363,
403, 408, 413, 420, 454, 467

Gence, Cinze: 121, 123, 129, 130, 160,
163, 165, 200, 205, 226, 229, 232,
247, 251, 267, 271, 343, 481, 488,
490

GERDÎZÎ: 75, 76, 244

Germiyan: 362, 363, 364, 369

Germiyanogulları beyliği: 298

GEVHER Âyin (Bağdad Şahnesi): 184,
188, 190, 198, 202, 208, 213, 229

GEVHER Hâtûn (Mehmet Tapar'ın karı-
sı): 311

GEVHER Hâtûn: 22, 157, 173, 199, 233,
234

GEVHER Nesîbe Hâtûn: 343

GEYHATU (Moğol şehzâdesi): 367

GIYÂSEDDÎN (Gur hükümdarı): 439

GIYÂSEDDÎN Kâşî: 475

GIYÂSEDDÎN Keyhüsrev I.: 265, 293,
294, 349

GIYÂSEDDÎN Keyhüsrev II.: 272, 296,
350, 379, 387

GIYÂSEDDÎN Keyhüsrev III.: 298, 386

GIORGÎ (Lori kralı): 283

GLUCK H.: 48

Gor, Gur: 49

Gorlular: 24, 242, 438

GÖKÇE (Çingiz'in şamanı): 394, 406

Göksun: 30

Gök-türk devleti: 61, 98, 117, 243, 448

Gök-türkler: 33, 55, 62, 63, 89, 107, 192,
238, 243, 274, 305, 340, 347, 360,
378, 388, 389, 390, 391, 397, 398,
414, 416, 449, 450, 451, 460, 461,
462

GÖLPINARLI Abdülbaki: 30

GROUSSET R.: 47

GUILLAUME de Tyr: 33, 429

Gulâm-hâne: 270, 348

Gunbed-i Tuğrul: 142

GUSTAVE le Bon: 470

GÜMÜŞ-Tekin (Emîr): 61

GÜMÜŞ-Tekin Ahmed Gazi: 61, 285,
287, 288

GÜNALTAY Şemseddin: 470

GÜN-doğdu: 318

GÜR-Buğa (Emîr): 226, 227, 228, 229

Gürcistan, Khartli: 155, 156, 164, 177,
200, 232, 238, 251, 266, 267, 269,
271, 272, 279, 293, 295, 299

Gürcü devleti: 232

GÜRCÜ Hâtun: 385

Gürcü Kaynakları: 31

Gürcüler: 38, 130, 163, 231, 232, 237,
247, 248, 249, 250, 251, 252, 261,
268, 269, 271, 272, 293, 310

Gürgân: bk. Cûrcân

Gürgeç: bk. Ürgenç

GÜR-Han (Kara-hitay hükümdarı): 241

Güzel sanatlar: 381, 391

H

Habeş: 212, 214

HACI Ahmed (Tebrizli): 441

HACI Ali (Hind'li): 441

HACI Hâmûş (Şeyh): 367

HACI Hüseyin (Horasan'lı): 441

HACI İbrahim (Konya'lı): 441

Hacib: 96, 108, 127, 128, 130, 393, 428

Haçatur, Peht: 167

Haçlı seferleri: 16, 33, 116, 288, 356,
398, 425, 434, 441, 496, 497

Haçlılar: 160, 227, 228, 231, 232, 233,
236, 239, 247, 249, 256, 258, 267,
286, 287, 289, 291, 317, 319, 344,
345, 349, 353, 356, 373, 395, 409,

- 424, 425, 426, 427, 429, 435, 438, 495
HÂFİZ Ebrû: 23, 490
HÂFİZ, (Şâir): 493
Hâkan, Kağan: 57
HÂKİM (Fatımî halifesi): 473, 496
Hala sultan türbesi: 383
Halaç, Kalaç(lar): 87, 244
Haleb (p): 166, 167, 168, 169, 171, 176, 202, 205, 255, 256, 281, 284, 418, 438, 445, 503
HALEF bin Zehravî (Endülüslü): 343
Halep atabegleri: 203, 230
HALİL Edhem: 30, 48, 49
Hamam: 133, 254, 258, 329, 331, 332, 342, 345, 346, 347, 360, 364, 368, 444, 468
HAMDULLAH Kazvinî: 22, 23, 36, 73, 74, 81, 236, 339, 371, 408, 481, 490
Hanbelî mezhebi: 312, 313, 322, 471
Hanefî mezhebi, **Hanefiler**: 206, 325, 326, 327, 408, 439, 467
HANEFÎ Ömer, (Türkistanlı): 373
Hanekâh: 254, 255, 313, 339, 345, 346, 408
HAN-Oğlu (Hakan-oğlu) **Harun**: 162, 166
Hâricî(ler): 212, 407
Hârizm: 9, 25, 46, 49, 53, 61, 63, 67, 78, 79, 80, 81, 82, 90, 92, 93, 94, 96, 103, 110, 111, 118, 127, 137, 140, 158, 159, 175, 189, 190, 194, 209, 227, 229, 239, 240, 242, 246, 253, 257, 259, 260, 261, 263, 264, 271, 272, 274, 295, 310, 312, 323, 330, 333, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 347, 362, 373, 378, 381, 382, 394, 395, 408, 413, 417, 418, 419, 421, 423, 428, 436, 439, 441, 442, 446, 447, 452, 455, 461, 464, 468, 469, 479, 480, 482, 484, 485, 486, 490, 493
HARİZMÎ, **Muhammed**: 430
HÂRİZMŞÂH İsmail: 96, 103, 110
Hârizmşâhlar: 174, 246, 247, 442, 482, 484
HARTNER W.: 474, 475
HÂRÛN (Altuntaş'ın oğlu): 93
HÂRÛN Buğra Han: 70, 71, 72, 73, 75, 86, 88, 166
HÂRÛN Reşid (Halife): 342, 463
Has İnal, **Hapsinal**: 167
HASAN (Semerkandlı): 335
HASAN bin Tahir: 205
HASAN Kattân (Mervli): 334
HASAN Sabbâh: 233, 315, 316, 317, 318, 319
HASAN, **Asan**, **Yabguoğlu**: 121, 150
HASLUCK W.: 48
Hastahane: bk. **Dâr uş-şifâ**
Haşşaşiyyûn: bk. **Bâtınî**(ler)
HÂTÛN (Tuğşad'ın annesi): 450
Hâtûniyye kütüphanesi: 330
HAYDAR Mirza Duglat (Kâşgarlı): 483
HAYTON (Ermeni): 370, 483
Hazar çölü, **Deşt-i Hazar**: 61
Hazar denizi: 59, 61, 271, 428, 452, 458
Hazar Hakanı: 57
Hazar Türkleri: 57
Hazar (lar): 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 81, 118, 120, 154, 157, 159, 163, 168, 177, 259, 260, 268, 271, 273, 319, 350, 373, 404, 416, 425, 449, 450, 455, 463, 464
HAZİNÎ (Alhazen): 333
HAZRET-i Ömer: 186, 320, 351
Hemedan: 108, 111, 126, 136, 137, 138, 139, 142, 157, 171, 178, 179, 180, 186, 187, 199, 229, 235, 249, 250, 252, 257, 258, 321, 327, 382, 385, 406, 481, 488, 493
Hendese: 334, 335, 427, 429, 437
Herat: 96, 97, 98, 103, 104, 107, 109, 110, 127, 148, 158, 199, 205, 242, 328, 439, 481, 486, 489
Herder: 470
HEREVÎ: 35, 382
Hey'et ilmi: 332, 334, 337, 427, 437, 442, 443, 445, 465, 466, 472, 475, 493, 495
HEYD W.: 48
Heykel: 385, 387, 388, 389, 390, 462, 464
Hezâr-esb: 133

Hıfçak: bk. Kıpçak
 Hısn Keyfâ: 322
 Hısn Mansûr, Adıyaman: 153, 161, 295
 Hısn Ziyâd, Harput: 204
 HIZIR Han, (Karahanlı): 208, 209
 HİBETULLAH Ebu'l-Berekât: 334
 Hilâfet: 132, 215, 218, 229, 250, 307, 313, 314, 403
 Hilâl us-sâbi: 24
 Hind(istan): 13, 36, 90, 91, 97, 109, 212, 214, 220, 239, 247, 274, 363, 391, 403, 409, 410, 418, 424, 431, 441, 445, 449, 451, 454, 459, 460, 462, 465, 474, 487
 HİNDÜŞÂH Nahçıvanî: 418
 HİRHÎZ (Kırgız, Gazne Atabeği): 127
 Hisâr-i tak: 81, 95
 HİŞÂM (Halife): 475
 HOCA Ahmed (Sivaslı tâcir): 441
 HOCA Dehhânî: 422
 HOCA Mes'ud: 422
 HOCA-ZÂDE (Bursalı): 440
 HONİGMANN E.: 47
 Horasan: 25, 53, 71, 75, 78, 80, 82, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 108, 113, 114, 119, 122, 126, 127, 128, 143, 153, 154, 161, 169, 174, 175, 177, 193, 203, 204, 207, 209, 227, 228, 229, 233, 234, 235, 236, 242, 243, 245, 247, 251, 253, 259, 260, 274, 278, 283, 317, 318, 319, 325, 328, 335, 337, 339, 340, 357, 359, 371, 378, 381, 383, 394, 403, 405, 408, 413, 422, 436, 442, 446, 448, 450, 457, 459, 480, 482, 483, 484, 486, 487, 489, 493
 Hotan: 335, 454
 HUART Cl: 30
 HUMAR-Tekin (Emir): 219
 HUMAR-Tekin: bk. Tuğracı Humar-tekin
 Hun, Kun: 13, 56, 118, 227
 Hurremî fırkası: 315
 HUSREV Fîrûz, Melik ur-Rahim: 132
 Huzistan: 127, 317
 Hüccet ul-İslâm: 440

HÜEN Çang (Seyyah): 451, 461
 HÜLÂGÜ Han: 300, 474, 475, 481, 491, 493
 HÜSÂMEDDİN Âsimî: 413
 H^VÂCE Selmân: 38
 H^Vân-ı yağma: 210, 397

I

Irak Selçukluları: 23, 235, 238, 247, 248
 Irak: 25, 50, 53, 80, 82, 91, 94, 111, 114, 119, 129, 131, 134, 136, 139, 174, 177, 204, 213, 234, 258, 260, 262, 269, 277, 319, 323, 325, 327, 332, 338, 339, 340, 359, 361, 364, 372, 381, 394, 405, 406, 408, 418, 422, 436, 438, 440, 443, 448, 477, 480, 481, 488, 489, 493
 IRKIL Koca: 394, 406

İ

İBN 'Allân (Basra mültezimi): 321, 373
 İBN 'Ammâr, (Emîr): 231
 İBN 'Asâkir: 473
 İBN al-Resûlî: 314
 İBN Arabşâh: 37
 İBN Batûta: 35, 299, 341, 358, 392, 441, 489, 491
 İBN Bîbî: 29, 38, 39, 175, 270, 361
 İBN Fazlân, Fadlan: 55, 58, 61, 62, 64, 453
 İBN Firnâs: 444
 İBN Funduk, bk. Ali bin Zeyd Bayhâkî
 İBN Haldûn: 354, 381, 391, 396, 404, 425, 431, 475
 İBN Hallikân: 124, 396
 İBN Hassûl: 58, 407
 İBN Havkal: 68, 360, 371
 İBN Haysem: 24, 437
 İBN Mâristâniyye: 437
 İBN Muhallebân: 180
 İBN Munkız: 24
 İBN Rüşd: 429, 431, 439, 469, 473, 47
 İBN Rüşdçülük, Averroisme: 429
 İBN Sa'id Mağribî: 35
 İBN Salâh (Şafîî imamı): 441
 İBN Samhâ (Yahudi): 320

İBN Sinâ: 330, 342, 431, 437, 438, 445, 465, 471, 474, 475, 484
 İBN Şeddâd: 35, 329
 İBN Tarhan ailesi: 458, 465
 İBN Tarhan: 396
 İBN Teymiyye: 471
 İBN Tiktaka: 58
 İBN Tûmert: 471
 İBN ul-'Adîm: 21, 24, 26, 35, 148, 162, 168, 179, 366
 İBN ul-Alkamî (vezir): 491
 İBN ül-Azrak: 26
 İBN ül-Cevzi: 217
 İBN ül-Esîr: 26, 35, 75, 123, 232, 268
 İBN ül-Kıdvê: 439
 İBN ün-Nedim: 396, 415, 416, 465
 İBN ün-Nefis: 443, 475
 İBN üt-Tilmîz: 334
 İBN Zurayk: 24
 İBRAHİM (Gazne sultanı): 158
 İBRAHİM bin Abdullah: 443
 İBRAHİM bin İshak: 466
 İBRAHİM bin Yınal: 94, 98, 108, 109, 111, 112, 121, 122, 123, 126, 129, 135, 136, 137, 138, 140, 150, 152, 153, 158, 172, 174, 284, 305, 412
 İBRAHİM eş-Şûlî: 466
 İBRAHİM Tamgaç Han: 25, 158, 165, 384
 İcmâ: 471
 İç Anadolu: 168
 İçtihad: 407, 440
 İdil Bulgarları: 358, 375, 416
 İDRİSİ (Coğrafyacı): 412
 İktâ, nân-pâre: 41, 126, 133, 140, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 214, 219, 229, 231, 233, 238, 241, 244, 255, 270, 284, 297, 308, 309, 310, 347, 348, 366, 367
 İktisat: 338, 339, 340
 İL-ALMIŞ Oğlu Ömer: 25
 İL-ARSLAN (Hârizmşâh): 82, 263
 İL-BİLGE HATUN: 311
 İL-DENİZ (Azerbaycan atabegi): 249, 250, 251, 252
 İl-denizliler: bk. Azerbaycan atabegleri
 İL-GÂZÎ (Artuklu hükümdarı): 247, 267

İlhânî devri: 36, 364, 371
 İlhânî imparatorluğu: 367
 İLİĞ Han: 74, 75, 87, 88, 158
 İLİĞ Nasr Han: 72, 75, 86
 İL-KAVŞUT (Emîr): 318
 İL-TERİŞ Kağan: 311
 İltizam usulü: bk. Mukata'a usulü
 İL-TUTMUŞ: 36
 İLYAS (Alp Arslan'ın oğlu): 158, 189
 İMÂDEDDÎN (Artuklu hükümdarı): 438
 İMÂDEDDÎN Zengi: 249, 258, 270, 290, 310
 İmam Rızâ türbesi: 487
 İmamet, (Halîfelik) meselesi: 315
 İmam-ı Âzam türbesi: 194, 206
 İmaret: 331, 335, 349, 362
 İNANÇ Beg (Rey emîri): 250
 İNANÇ Bey, (Yabgu), Musa, Fahr ül-Mülk: 57, 86, 92, 95, 98, 99, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 121, 126, 127, 128, 143, 158, 159, 305, 306
 İpekçilik: 461
 İran, Acem: 25, 26, 27, 36, 46, 48, 53, 57, 72, 80, 90, 106, 112, 119, 122, 153, 161, 173, 175, 177, 219, 220, 247, 253, 254, 273, 277, 284, 314, 315, 326, 337, 338, 359, 360, 371, 376, 381, 384, 394, 403, 405, 408, 409, 413, 415, 418, 420, 422, 435, 436, 440, 442, 445, 446, 448, 456, 459, 460, 464, 468, 480, 481, 488, 490, 493
 İRANŞÂH (Kavurt oğlu): 254
 İsfahan: 108, 111, 126, 129, 130, 142, 147, 157, 158, 180, 187, 200, 201, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 213, 215, 218, 219, 226, 230, 233, 234, 235, 249, 250, 288, 317, 318, 321, 327, 328, 332, 334, 373, 382, 384, 481
 İSKENDER (Makedonyalı): 456
 İskenderiye: 35, 344
 İslâm dünyası: 21, 53, 63, 69, 78, 98, 122, 125, 132, 135, 156, 175, 181, 186, 190, 193, 197, 212, 218, 219, 237, 240, 241, 246, 257, 263, 266, 269,

270, 271, 284, 291, 307, 308, 310, 312, 316, 318, 328, 335, 338, 340, 341, 345, 354, 355, 360, 368, 376, 378, 383, 385, 387, 390, 392, 397, 400, 403, 404, 405, 407, 412, 413, 418, 419, 424, 425, 426, 427, 431, 432, 433, 434, 436, 439, 441, 445, 446, 464, 468, 473, 474, 477, 479, 481, 489, 494, 495, 496, 497

İslâm medeniyeti: 16, 34, 40, 42, 49, 53, 143, 219, 323, 331, 338, 354, 355, 381, 403, 407, 413, 414, 415, 423, 425, 426, 428, 429, 430, 432, 434, 435, 436, 439, 440, 443, 444, 446, 460, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 478, 484, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 497

İslâm ülkeleri: 25, 48, 59, 65, 67, 87, 113, 114, 118, 177, 181, 238, 239, 242, 246, 247, 266, 270, 277, 278, 328, 337, 351, 354, 360, 361, 371, 397, 426, 432, 436, 440, 464, 467, 468, 487, 492, 496

İslâm ziyaretgâhları: 35

İSMÂİL (Azerbaycan meliki): 233, 322

İSMÂİL bin Ahmed (Sâmânî hükümdarı): 453

İSMÂİL bin İbrahim (tıp âlimi): 438

İSMÂİL Cevheri: 444, 465

İsmâîliler: 319, 472, 473, 479

İsmetiye medresesi: 254

İsrâiliyyât: 471

İSTAHRÎ: 457

İstanbul: 123, 124, 152, 156, 168, 176, 177, 181, 237, 265, 282, 283, 285, 289, 292, 293, 300, 352, 354, 355, 362, 363, 385, 388, 405, 434, 436, 444, 460, 471, 475, 477

İSTEMİ Han: 63, 98, 99, 388

İşrâkiye felsefesi: 438

İtalyan cumhuriyeti: 298

İtil Bulgarları: 64

İtil: 59, 64, 404

İVANE: 151, 164

İzmit: 237, 280, 281

İznik: 200, 205, 225, 265, 281, 286, 287, 288, 294, 300

İZZEDDİN Ahmed, Bitkici: 418

İZZUDDİN, Erbilli Feylesof: 427

J

JOİNVİLLE: 370

JUSTİNİANUS (imparator): 424

K

KA'İM bi'Emrillah (Halife): 114, 115, 131, 132, 134, 140, 156, 186, 201, 284, 411

Kadı al-Asâkir: 310

KADI al-Bulgarî: 416

KADI Burhanüddin: 130

KADI-zade: 475

KADIR Han: 468

Kadisiye: 186

KAFESOĞLU İbrahim: 27, 46

Kafkasya: 28, 31, 120, 141, 154, 163, 164, 166, 167, 173, 199, 200, 230, 232, 272, 279, 480, 488

Kâğıt: 331, 340, 374, 376, 432, 433, 464, 479

Kahire, Fustat: 344, 395, 438, 443, 445

Kâhta kalesi: 295

Kakig, Hayık: 156

KÂKUYA Oğlu Ferâmurz: 108, 126

KÂKUYA Oğlu, Oğulları: 97, 106, 111

KALAVÛN (Memluk sultanı): 344

Kale: 343

Kalincar kalesi: 91

KALUYAN (ressam): 385

Kamereddin (Kaysı çeşidi): 387

Kamereddin bahçesi: 387

Kanglı(lar): 238, 240, 246, 262, 264, 270, 273, 312, 421, 447, 484

KANUNÎ Sultan Süleyman: 219

KAPAGAN Kağan: 460

Kapı-kulu askeri: 214

Kaputru, Hasan-kale: 122

KARA-Arslan (Artuklu hükümdarı): 253, 444

Kara-balgasun kitabesi: 416`

KARACA Emîr: 318

Karadeniz, Bahr-i Ermeniyeye: 118, 131, 271, 272, 273, 285, 289, 291, 293, 294, 299, 301, 355, 356, 362, 371, 378, 421, 448, 449, 458

KARAHAN Emîr: 25

Karahanlı(lar): 56, 57, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 103, 106, 109, 117, 119, 127, 158, 162, 164, 165, 189, 199, 208, 209, 219, 227, 235, 238, 239, 240, 241, 243, 262, 263, 311, 338, 383, 384, 403, 417, 419, 423, 456, 457, 462, 467, 484

Kara-hıtaylar: 238, 239, 240, 241, 242, 243, 257, 259, 262, 263, 264, 268, 335, 442, 463, 483, 499

Karahisar: 370

Kara-koyunlu(lar): 57, 80, 81, 82, 260

Karamanlılar: 298, 301, 423

Karamanoğulları beyliği: 297, 298

Karaşar eyaleti: 483

KARATEKİN (Emîr): 163, 164, 229, 285, 455

KARLUK Yabgusu (Kâşan'da): 453

Karluklar: 61, 64, 67, 73, 209, 232, 240, 241, 243, 244, 262, 263, 264, 452, 454, 459, 466

Karmatîler: 314

KASIM üd-devle Ak-Sungur: 203, 205, 212, 232, 255, 419

Kasım emîrî'l-mü'minîn (Halifenin ortağı): 135

Kastamonu: 285, 289, 298, 300, 343, 349, 351, 360, 361, 363, 355

Kâşan: 134, 313, 326, 343, 453, 445

Kâşgar, Ordu-Kent: 335, 454, 463

Kâşgârlı Mahmud: 37, 53, 54, 56, 62, 72, 362, 375, 378, 391, 392, 405, 411, 418, 420, 421, 447, 455, 459

Katolik Avrupa: 282

Katolik kilisesi: 282

Katvân meydan muharebesi: 241, 245

Katvân: 241, 245

KAVDAN (Emîr): 215

KAVURT (Kara Arslan, Kirmân meliki): 112, 128, 137, 157, 160, 164, 172,

173, 190, 194, 197, 198, 199, 201, 253, 254, 280, 377

Kavurtlular, Kavurdiyân.: 197

Kayı boyu: 154, 423

Kayseri: 49, 163, 167, 193, 213, 220, 287, 288, 294, 296, 297, 343, 351, 354, 357, 364, 366, 384, 385, 488

Kazvin: 111, 119, 147, 163, 172, 316, 383, 488

Kelâm ilmi: 323

KEMÂLEDDİN (Rahat oğlu): 369

KEMÂLEDDİN bin Yunus (Musullu): 427

KEMÂLEDDİN Fâris: 431

Kemâliyye kütüphanesi: 330

Kengeş: 62

KEREGÜCİ-Hoca: 56

Kerrâmiyye mezhebi: 438, 439

KEŞİŞ Gregoire: 32

KEYHUSREV I.: 265, 293, 294, 349

KEYHUSREV II.: 272, 296, 298, 350, 379, 387

KEYKÂVUS I.: 294, 343, 344, 366

KEYKÂVUS II.: 297, 298, 370

Keykubâdiyye: 294

Kıbrıs krallığı: 33

KILIÇ-Arslan I: 160, 173, 225, 231

KILIÇ-Arslan II: 109, 186, 253, 269, 292, 347, 349, 350, 352, 353, 440

KILIÇ-Arslan III: 293

Kımız: 388, 393, 397

Kınık(lar): 54, 56, 57, 61, 64, 66, 69, 73, 76, 78, 173, 174, 199, 200, 260

Kıpçak çölü, Deşt-i Kıpçak: 61

Kıpçak(lar), Kuman, Hıfçak: 55, 59, 77, 116, 117, 118, 127, 156, 157, 159, 177, 227, 232, 237, 238, 245, 246, 247, 248, 252, 254, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 361, 389, 397, 420, 421, 447, 453, 459, 480, 481

Kırşehir: 351, 357, 361, 364, 368, 422

Kıtay Türkleri: 58

Kıtaylar: 58, 117, 118, 119, 221, 238, 240, 246, 379, 417, 488

KIVÂM üd-din (Mimar): 493

KIVÂM ül-mülk (Tuğracı): 420
 KIVÂMÎ (Şair): 420
 KIZIL Arslan (İl-deniz'in oğlu): 252
 KIZIL Sarraf: 368
 KIZIL-Beg: 111
 Kızıllar, Kızıliyan: 53, 92, 174
 Kızıl-Özen, Sepid-rûd: 250
 KIZIL-Sarığ (Emîr): 317
 Kiev: 58
 Kilikya Ermeni krallığı: 295, 301
 Kilikya: 161, 163, 168, 177, 188, 269, 279, 283, 285, 289, 291, 292, 296, 298, 368
 Kimek: 59, 117
 KİNDÎ: 474, 475
 Kirman Selçukluları: 50, 253, 270
 Kirman: 53, 94, 128, 157, 160, 163, 197, 201, 254, 255, 317, 337, 408, 481
 KİRMANŞÂH (Kavurt oğlu): 254
 Koç-hisar, Dunaysar: 25, 354, 364, 438, 443
 Komnenoslar: 237, 294, 295
 Komuklar, Gomikiyya: 157
 KONSTANTİN Dukas: 152
 KONSTANTİN: 120, 123, 129
 Konya: 48, 168, 200, 281, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 343, 346, 350, 351, 354, 357, 358, 360, 361, 366, 367, 384, 385, 386, 387, 393, 395, 422, 423, 440
 KÖPRÜLÜ M. Fuad: 28, 40, 41, 46, 372, 478
 Köseadağ: 272, 296, 297, 359, 379, 494
 KÖYMEN, Mehmed: 27, 45
 Kubâd-abâd: 294
 Kubbet ül-İslâm: 262, 467
 KUBÎLAY Han: 374, 380
 Kudüs: 124, 173, 200, 227, 228, 232, 239, 256, 293, 404, 496
 Kûfe: 249, 313, 346
 Kûhistan: 97, 317
 Kum: 134, 326
 KUMAÇ (Belh valisi): 204, 242, 245, 334, 383

Kuman: 14, 118, 157, 177, 232, 237, 264, 265, 266, 270, 273, 289, 397, 421, 480, 488
 Kunlar: 118, 390, 451
 KUREYŞ, Karvaş: 120
 Kûs: 391, 393
 KUSAM bin Abbâs: 382
 KUŞEYRÎ (İmam): 312
 Kutalmış oğulları: 174, 180, 199, 200, 225, 253, 281, 282
 KUTALMIŞ: 90, 91, 108, 112, 121, 123, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 140, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 172, 173, 174, 180, 199, 200, 225, 253, 280, 281, 282, 305, 337
 KUTBEDDİN Şirâzî: 445, 493
 KUTEYBE: 388, 452, 462
 KUTLUĞ (Gün-tekin oğlu): 213
 Kutschera: 60
 KÜÇLÜK (Nayman reisi): 335
 Kütahya: 292, 300, 346, 358, 360
 Kütüphane: 28, 138, 254, 312, 314, 328, 330, 331, 334, 335, 336, 337, 339, 342, 357, 437, 443, 444, 463, 475, 491

L

Lala: bk. Atabeg
 LAMPTON A.S.: 46
 LASKARİS (imparator): 265, 294
 Lâtin cumhuriyetleri: 33
 Lâtin kaynakları: 33
 Lâtinler: 293, 356, 358, 377
 LAURENT J.: 47
 LEBEAU: 47
 LEMERLE P.: 476
 LEON II. (Ermeni kralı): 293
 LEVY ben Gerson: 431
 LİPARÎT: 120, 122, 123, 124, 125, 129, 151, 164, 200
 LOKMAN: 55
 LÖYTVED: 48
 LUGAL Necati: 29

M

Macaristan: 219, 270, 397, 421

- MAHMÛD (Gazne hükümdarı): 79, 87, 328, 397
 MAHMÛD (Halep emîri): 166, 444
 MAHMÛD (Mehmed Tapar'ın oğlu): 210, 233, 234, 235, 238, 239, 248, 267, 268, 307, 332, 337, 343
 MAHMÛD (Melik-şâh'ın oğlu): 215, 217, 226, 250
 MAHMÛD bin Arslan: 334
 MAHMÛD Han (Sancar'ın yeğeni): 240
 MAHMÛD Hârizmî: 334
 MAHMÛD İlyas: 493
 MAHMÛD Yalvaç: 484
 Mahrûtlar ilmi: 335
 Malatya: 32, 125, 151, 152, 153, 162, 163, 167, 168, 179, 185, 283, 285, 286, 287, 290, 291, 300, 350, 351, 354, 355, 357, 360
 Malazgirt zaferi: 186, 277, 278, 280, 299
 Malazgirt: 36, 131, 150, 157, 169, 171, 178, 179, 185, 187, 193, 292, 356
 Mal-i hakk (toprak vergisi): 308
 MÂLİK bin Abdullah: 187
 Mankışlag: 81, 159, 259, 260
 MANSÛR (Kutalmış oğlu): 201, 282
 Mantık: 342, 427, 429, 438, 441
 MANUEL Komnenos: 168, 176, 186, 290, 292
 MARCO Polo: 341, 374, 411, 418, 483, 490
 MARÇAİS G.: 48
 MARQUART: 53, 63
 Matbaa: 435, 496
 MATHİEU: 32
 MAUNDEVİLLE (Seyyah): 342
 Mâverâünnahir: 77, 78, 85, 92, 94, 96, 116, 118, 166, 175, 189, 210, 239, 241, 243, 263, 371, 404, 408, 447, 449, 451, 453, 455, 457, 459, 461, 462, 467, 468, 481, 483, 484
 Mazdak: 315
 ME'MUN (Halîfe): 405, 465
 Mecd ül-mülk kütüphanesi: 330
 MECD ül-mülk: 373
 MECDEDDİN (Seyyid): 367
 MECDEDDİN Adnan: 25
 Medine: 166, 314, 457, 484
 Medrese: 111, 148, 166, 193, 194, 206, 218, 219, 233, 234, 252, 254, 255, 258, 294, 299, 312, 313, 318, 323, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 343, 344, 346, 353, 354, 358, 364, 368, 381, 383, 384, 407, 408, 428, 429, 430, 431, 437, 438, 439, 443, 445, 462, 467, 468, 490, 491
 MEHDÎ (Gâib imam): 246, 298, 351
 Mehdiilik: 314
 MEHMED (Ertas'ın oğlu): 137
 MEHMED (Kara-toğan oğlu): 395
 MEHMED (Kirman meliki): 254
 MEHMED (Melik, Dânişmendli): 49, 357
 MEHMED (Sultan Mes'ud'un oğlu): 249, 250
 MEHMED (Yağı Siyanoğlu): 200, 233
 MEHMED Bey (Aydinoğlu): 387
 MEHMED Bey (Karamanoğlu): 422
 MEHMED bin Ahmed Bayhakî: 334
 MEHMED bin Ali: 346
 MEHMED bin Arslan al-Hârizmî: 25
 MEHMED bin Mecdeddin: 38
 MEHMED II. (Fatih): 440
 MEHMED İlakî (Filozof): 334, 335, 342
 MEHMED Tapar: 22, 160, 210, 229, 230, 233, 234, 247, 256, 311, 317, 326, 327, 332, 337, 384
 MEHMELEK Hâtun: 207, 208
 Mehter-hâne, Nevbet-hâne: 235, 391, 392
 Mekke: 166, 201, 346, 405, 457
 MELİK Eşref (Eyyûbî hükümdarı): 238, 395, 438
 MELİK Kâmil: 331, 427
 MELİK Muazzam (Eyyûbî hükümdarı): 438
 MELİK-Âdil: 331
 MELİKOFF: 47
 MELİK-ŞÂH (Mes'ud'un oğlu): 249, 250
 MELİK-ŞÂH (Sultan): 27, 32, 46, 47, 50, 69, 115, 142, 154, 155, 158, 159, 165, 173, 178, 180, 182, 188, 190, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217,

- 218, 219, 220, 221, 225, 227, 230, 234, 237, 238, 249, 250, 253, 254, 255, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 307, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 329, 332, 336, 338, 339, 348, 365, 372, 382, 384, 394, 407, 420, 425, 436, 446, 490
- Memlûk devleti: 253, 270, 297, 301, 311, 361, 394
- MENGÜ Kağan: 469
- MENGÜCİK Gazi: 180, 285
- Mengücükler: 34, 293, 295, 358, 383
- Menşur, Ferman: 56
- Menteşe beyliği: 42
- MENÜÇEHR (Ani emiri): 230
- Merâga rasathanesi: 331
- Meragâ: 249, 250, 331, 438, 488, 491
- Merv: 25, 81, 87, 89, 94, 96, 97, 98, 103, 104, 105, 107, 126, 142, 147, 148, 149, 154, 158, 159, 165, 191, 193, 194, 204, 215, 227, 234, 235, 236, 242, 245, 246, 259, 260, 323, 328, 330, 334, 340, 341, 381, 385, 410, 432, 442, 451, 457, 481, 486, 487, 489
- Mervanî(ler): 120, 134, 202
- MERVEZÎ: 25, 28, 118, 417
- MERYEM (Derbendli): 176
- Meryem-Nişin: 154, 155, 193
- MES'UD (Gazne'li Sultan): 91, 93, 94, 95, 99, 105, 106, 109, 110, 111, 192, 413
- MES'UD (Selçuklu sultanı): 234, 236, 238, 248, 249, 270, 288, 290, 291, 337, 349
- MES'UD II. (Türkiye Selçuklu sultanı): 236, 298
- Mescid: 258, 314, 356, 368, 382, 383, 384
- Meşhed: 204, 325, 382
- Mevalî, Azadlı köle: 406
- MEVDUD (Sultan): 109, 110, 127
- Mevlevî zâviyeleri: 395
- Mevlid: 345, 346, 399
- MEYMÛN el-Necib el-Vâsıtî: 332
- Meyyâfârikin, Silvan: 26, 35, 89, 178, 203, 251, 270, 354, 355, 360
- Mezdekî mülhidleri: 319
- Mezhepler: 330, 462, 472, 473
- Mısır Fâtımîleri: 134, 169, 227, 228, 231, 255, 314
- Mısır Halifesi: 124, 136, 138, 202, 256, 281
- Mısır: 34, 50, 116, 124, 125, 132, 167, 171, 173, 174, 175, 201, 211, 212, 230, 253, 270, 273, 298, 314, 350, 361, 375, 376, 377, 381, 387, 403, 411, 422, 432, 438, 440, 470, 473, 494
- MİGEON A.: 48
- MİHAEL (İmparator): 280, 282, 283
- MİHAEL (Malatya patriği): 32, 33, 56, 113, 153, 183, 350
- MİKÂİL (Selçuk oğlu): 53, 60, 68, 85
- Mikâil oğulları: 53, 253
- Mimârî: 381, 384, 385, 388, 390, 423, 433, 478, 494
- MİNORSKY V.: 26, 60
- Minyatür: 386
- MİRHWÂND: 23
- Mirî toprak sistemi: 297, 348, 368, 470
- MİRZA Muhammed Kazvinî: 27
- Moğol istilâsı: 16, 34, 98, 259, 260, 265, 271, 273, 274, 296, 299, 300, 323, 335, 341, 352, 354, 359, 371, 377, 384, 385, 408, 432, 442, 446, 466, 468, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 489, 491, 493, 494
- Moğolistan: 59, 117, 378, 385, 399, 418, 449, 458, 483
- Moğollar: 174, 219, 242, 254, 257, 261, 272, 280, 294, 295, 296, 297, 300, 310, 342, 351, 367, 374, 379, 380, 381, 383, 389, 394, 412, 420, 435, 447, 448, 471, 478, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 494
- MONTESQİEU: 470
- MORAVCSIK G.: 31
- MU'İZZİ (Şâir): 22
- Mu'tezile mezhebi: 323, 333, 439, 442, 467, 469, 471, 472, 475, 485, 491

MUCİR ül-Mülk: 417
 MUGİSEDDİN Mehmed: 331
 MUHADDEB (Tabib): 331
 MUHAMMED bin Abdülmelik Hemedâ-nî: 24
 MUHAMMED bin Ahmed Beyhakî: 332
 MUHAMMED bin Ahmed el-Mursî: 429
 MUHAMMED bin Ebu İshak el-Gazzî: 409
 MUHAMMED bin İbrahim: 255, 332
 MUHAMMED bin Kays: 421
 MUHAMMED el-Mürtezâ: 208
 MUHAMMED Hârizmşâh: 264
 MUHAMMED Hz.: 132, 399
 MUHAMMED Shâfi: 26
 MUHAMMED Yakub (Huttâlân padişahı): 363
 MUHEZZİBUDDİN Abdurrahman: 331
 MUHİDDİN Arabî: 350, 351
 MUHİDDİN Mes'ud (II. Kılıç Arslanoğlu): 349
 MUÎNEDDİN Pervâne: 297, 299, 343, 380
 MUKADDESÎ (Coğrafyacı): 405
 Mukataa, iltizam usûlü: 133, 157, 309, 372, 379, 380
 MUKTAFÎ (Halife): 249, 334
 MUKTEDÎ (Halife): 208, 217
 MURAT II. (Osmanlı sultanı): 38, 343, 423, 442
 MUSÂ bin Câfer: 206
 Musevî cemaati: 350
 Musevîlik: 59, 60, 416
 MUSLİHUDDİN Surûrî: 443
 MUSTANSİR (Abbasi halifesi): 443
 MUSTANSİR (Fatimî halifesi): 125, 134, 152, 496
 Mustansiriyye medresesi: 330, 443
 MUSTARŞİD (Abbasi halifesi): 248, 249
 Mustavfî Şeref ül-Mülk kütüphanesi: 330
 MUSTAZHİR (Halife): 231
 Musul atabegleri: 249, 251, 290
 Musul: 120, 121, 127, 134, 135, 136, 140, 178, 201, 202, 204, 205, 227, 228, 230, 231, 234, 249, 251, 258, 270, 283, 287, 288, 290, 292, 311, 319,

328, 351, 364, 371, 386, 419, 427, 434, 440, 481
 Mutasavvıf(lar): 41, 68, 214, 233, 326, 337, 350, 395, 397, 494
 MUVAFFAK üd-Din Abdüllatif: 443
 Muyanlık: 359
 MUZAFFEREDDİN Gök-böri: 294, 345, 395, 399
 MÜ'MİN (Mukbil oğlu): 343
 MÜBÂREKŞÂH: 36
 MÜCÂHİD üd-Din Bihrûz: 384
 Müfrid şiirler: 315
 MÜHEZZİB üd-Din Ali: 296
 MÜNECCİMBÂŞI Ahmed Dede: 39, 67
 MÜSTENCİD (Halife): 437
 MÜTEVEKKİL (Halife): 465, 471, 472
 Müzik: 141, 208, 212, 345, 353, 365, 390, 391, 395, 396, 433, 434, 441, 445, 461, 474
 Myriokefalon: 292

N

Nahçıvan: 141, 154, 251, 252, 267, 490
 NARŞÂHÎ: 62, 456
 NASİR Li-Dinillah (Halife): 252, 437
 NASİR üd-Devle Hamdan: 169
 NASİR üd-Din Tûsî: 330, 331, 431, 440, 475, 491
 NASÎREDDİN Mahmûd: 342
 NASR bin Ahmed: 454
 NASR ud-Devle: 113, 120, 123, 130, 153
 Nâvegîyân, bk. Yabgular
 Necef: 206, 382
 NECMEDİDİN Nahçıvanî: 366, 369
 NECMEDİDİN Râzî: 408, 487
 Nevbetiyân: 392
 NEV-Müslim Celâleddin Hasan: 319
 Ney: 392
 Nihâvend: 229, 317
 Nişâpûr Nizâmiyesi: 326
 Nişâpûr: 95, 97, 104, 107, 108, 110, 111, 114, 121, 134, 159, 324, 325, 328, 342, 384, 385, 417, 457, 486, 487, 488, 489
 NİZAM üd-Din: 161, 178

NİZÂM ül-mülk (Vezir): 36, 115, 149, 154, 155, 160, 164, 166, 170, 173, 175, 178, 179, 180, 188, 191, 192, 194, 197, 198, 199, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 226, 268, 308, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 326, 327, 328, 330, 342, 373, 382, 407, 413

NİZÂMÎ: 473

NİZÂMÎ-i Arûzî: 158, 337, 454

Nizâmiye medresesi: 194, 312, 313, 326, 328, 355, 443

Nôtârân-i divân-i saltanat: 417

Nöbet, tabl, nevbet: 107, 108, 158, 198, 199, 202, 229, 230, 235, 250, 289, 305, 309, 391, 392, 393

NÖLDEKE Th.: 468, 469

NÜH bin Nasr: 87

NUREDDİN Mahmud (Atabeg): 292, 329, 344, 375, 445

Nur-i Buhârâ, Nur-Ata: 90

Nusaybin: 136, 137, 344

NUSRETÜDDİN Çelebi: 367

O

ODERÎC (Seyyah): 342

Oğuz an'anesi: 159, 210, 233, 423

Oğuz boyları: 56, 117, 131, 257, 260, 459, 489

Oğuz çölü: 61

Oğuz destanı: 37, 38, 61, 62

Oğuz devleti: 57, 62, 65, 75, 76, 77, 78, 80

Oğuz etnolojisi: 46

Oğuz göçleri: 96, 113

OĞUZ Han, Afrâsyâb: 56, 57, 407, 410, 413, 451, 452, 456

Oğuz ili: 61, 66, 70, 80, 82

Oğuz Yabguları: 62, 73, 74, 76, 418, 419

Oğuz(lar): 37, 46, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 82, 86, 87, 88, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 104, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 123, 129, 130, 131, 133, 137, 150, 152, 153, 156, 159, 163,

160, 167, 171, 174, 175, 177, 181, 183, 210, 212, 232, 233, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 252, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 269, 274, 301, 309, 384, 394, 397, 404, 406, 407, 410, 413, 415, 418, 420, 422, 423, 428, 452, 454, 456, 459, 463, 466, 483, 489

Oğuz-Selçuk muhâcereti: 61

Ok: 55, 107, 124, 132, 142, 182, 190, 214, 247, 253, 362, 390, 416, 486

Okçular çarşısı: 362

OKTAY Kaan (Moğol): 295, 399

OLCAYTU (Sultan): 343

OMARÎ: 358, 369

ORHAN Gâzî (Osmanlı): 423

Orhon kitâbeleri: 363, 388, 414, 415, 450, 460, 492

Orta Anadolu: 34, 120, 162, 163, 279, 280, 285, 288, 298, 301, 351, 355, 357, 398, 422

Orta Asya Türklüğü ve medeniyeti: 299

Orta Asya: 23, 25, 40, 240, 242, 259

Orta Avrupa: 397

Orta Çağ Türkiyesi: 29, 358

Ortodoks kilisesi: 282

OSMAN (Melik-şah'ın amcası): 198

OSMAN (Nizâm ül-mülk'ün oğlu): 2175

OSMAN Gazi (Osmanlı): 28, 66

Osmanlı esnaf teşekkülleri: 315

Osmanlı kaynakları: 38

Osmanlı tahrir defterleri: 301

Osmanlı(lar): 38, 39, 41, 45, 48, 98, 109, 135, 154, 191, 192, 211, 214, 220, 265, 273, 301, 306, 307, 315, 327, 338, 348, 350, 359, 369, 377, 390, 391, 392, 396, 400, 409, 423, 434, 441, 447, 451, 471, 472, 476, 495

Ö

ÖKLİD: 433

ÖMER bin Abdurrahman (Kurtubalı): 475

ÖMER bin İl-almış: 443

ÖMER bin Sehlân el-Savî: 336

ÖMER Hayyâm: 332, 334, 442, 474
 ÖZBEK (Atabeg): 344
 Özkent, Özcent: 86, 209, 383, 455, 466, 467, 482

P

Pakistan: 274
 Panayır: 364
 Peçenek(ler): 59, 118, 123, 156, 160, 177, 183, 237, 265, 301
 PEGOLOTTİ B.: 34, 360, 361, 370
 PEHLİVAN (Atabeg): 148, 250, 252
 PELLİOT P.: 54
 PERÇEM: 257
 PİRENNE H.: 354, 478
 PLANO Carpinî: 483
 PLATON, Eflâtun: 431
 PORSUK (Emîr): 139, 180, 200, 201, 204, 205, 208, 229, 230, 282, 283

R

RADLOFF W.: 55, 389
 Râfîzî mezhebi: 192, 249, 315, 408, 491
 Rahva: 179, 187
 Ramazanoğulları: 301
 Rasathane: 219, 331, 332, 465, 475
 RASONYİ L.: 53
 RÂŞİD (Halife): 249
 RÂVENDÎ: 23, 26, 55, 172, 340, 406, 408
 RÂZÎ: 475
 Reforme: 425, 435
 Reis ül-eribba (Baş tabib): 331
 Renaissance: 425
 RENAN E.: 468, 469, 470
 Resim: 385
 RESÛL-Tekin:
 REŞİD (Hintli): 445
 REŞİD ud-Dîn (Tarihçi): 36, 56, 62, 382, 458
 REŞİDUDDİN Vatvât: 334
 Revâhiye medresesi: 428
 Rey: 89, 97, 104, 105, 111, 119, 123, 126, 132, 134, 137, 139, 141, 142, 147, 148, 149, 154, 156, 177, 197, 199, 204, 218, 226, 229, 235, 248, 250,

253, 256, 321, 328, 342, 373, 382, 385, 394, 465, 481, 488
 REYHAN (Atabeg): 255
 RIDVÂN (Tutuş oğlu): 256
 Ribât el-Hatunî: 437
 Ribât, Zâviye: 193, 219, 231, 254, 312, 326, 328, 331, 344, 345, 353, 354, 358, 382, 383, 391, 395, 398, 467
 RİEMSTAHL R.: 48
 RİTTER H.: 472, 473
 Riyâziye: 219, 330, 332, 334, 335, 342, 396, 427, 430, 431, 432, 441, 442, 465, 466, 473, 474, 475, 493, 495
 Romania: 352
 ROMANOS Diogenes: 163, 167, 169, 171, 176, 177, 179, 181, 183, 184, 185, 188
 RUBRUCK (Seyyah): 380, 390, 411, 418, 448, 483, 488, 490, 492
 Rubû': 333
 Rum(lar): 32, 38, 90, 119, 121, 122, 131, 152, 153, 161, 171, 174, 177, 181, 183, 188, 193, 265, 272, 278, 279, 285, 286, 290, 291, 292, 295, 300, 320, 386, 476
 Rûm, (Anadolu): 212, 214, 221
 Rumeli: 301
 RUNCİMAN: 47
 Rus(lar): 58, 59, 361, 408, 469, 480

S

Sa'diyye medresesi: 328
 SA'DÜLMÜLK (Vezir): 317
 SA'İD al-Andulusî: 409
 SA'İD bin Fathûn al-Sarakustî: 475
 SA'İD Nefisî: 26
 Sabran, Savran: 61
 SADAKA bin Mezzyd: 232
 SADEDDİN Gevher Âyin: 179, 184, 188, 198
 SÂDEDDİN Köpek: 296
 SADREDDİN (Kadı): 368
 SADREDDİN el-Hüseyinî: 24, 26, 58
 SADREDDİN Konevî: 330, 445
 Sahhâf: 331
 SÂHİB Fahreddin Ali: 367, 368

SAİNT Martin: 47
 Sakarya: 168, 280, 289, 292
 Sâlâr-i Horasan: 122, 153
 Salgurlar, Fars Atabegleri: 311, 493
 SALTUK (Emîr): 179
 SALTUK (Erzurum hükümdarı): 251, 286
 Saltuklular: 230, 251, 293, 358, 383
 Sâmânî(ler): 68, 69, 70, 73, 74, 75, 86, 87, 88, 90, 108, 117, 244, 338
 SÂMÎ Dahan: 26
 SANAULLAH M.: 47
 Sancak: 55, 95, 135, 149, 153, 181, 185, 206, 238, 284, 289, 291, 298, 300, 391, 392, 393, 407
 Sancar (Selçuklu sultanı): 22, 24, 27, 46, 50, 60, 119, 159, 175, 198, 211, 225, 227, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 254, 255, 257, 259, 262, 263, 289, 306, 311, 318, 319, 323, 324, 326, 327, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 373, 381, 382, 391, 410, 431, 436, 442, 446, 455, 468, 487, 490
 Sarahs: 94, 96, 97, 98, 103, 104, 105, 107, 481, 486
 SARAHSÎ: 467
 SARI Saltuk: 353
 SARKAVAG: 32, 322
 Sarraflık: 371
 Saruhan beyliği: 298
 Sâsânîler: 315, 342, 450, 452, 460
 Satranç: 331, 357, 434, 445, 466
 SAUVAGET: 30, 49, 423
 Sâve: 235, 316, 342
 SAV-Tekin, Hacib el-hass: 139, 148, 163, 164, 165, 179, 180, 197, 200
 Sayram, İspicap: 61, 449, 461, 464, 482, 483
 SCHACHT J.: 472
 SEBÜĞ Tekin: 328
 SEDİLOT: 470
 Sefidrûd: 229, 230
 SELÂHADDİN Eyyûbî: 293, 343, 344, 376, 438

Selçuk hânedanı: 65, 69, 158, 173, 214, 231, 297, 307, 308, 380, 408
 Selçuk iktâi: 46
 Selçuk imparatorluğu: 47, 154, 191, 213, 311
 Selçuk istilâsı, muhâcereti: 98
 Selçuk kervansarayları: 48
 Selçuk medeniyeti: 48
 SELÇUK Sü-başı: 64, 77, 98
 SELÇUK: 16, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 73, 75, 77, 78, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 98, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 121, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 147, 149, 154, 158, 159, 165, 166, 169, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 188, 189, 191, 194, 198, 199, 200, 202, 203, 211, 213, 214, 218, 219, 225, 226, 228, 229, 230, 233, 234, 235, 238, 242, 244, 245, 246, 248, 250, 252, 253, 255, 259, 280, 281, 282, 283, 284, 288, 290, 293, 295, 297, 300, 305, 306, 308, 311, 315, 328, 337, 339, 350, 351, 355, 366, 369, 377, 379, 381, 383, 387, 397
 SELÇUKÎ Hatun, (Fahredden Behrâm-şâh'ın kızı): 365
 Selçuk-oğulları: 56, 88, 106, 110
 SELÇUK-Şâh (Mahmud'un kardeşi): 238, 249
 SELİM I. (Yavuz Sultan): 171, 191, 494
 Semâ': 353, 395, 396, 398, 399, 441
 Semerkand: 70, 72, 73, 74, 80, 85, 86, 90, 165, 189, 198, 199, 207, 208, 209, 211, 220, 238, 239, 241, 262, 323, 340, 341, 376, 382, 384, 388, 404, 415, 432, 445, 450, 451, 452, 454, 455, 456, 461, 463, 464, 467, 475, 480, 484, 485, 490
 Seneviyye (Dualist) dini: 415
 SEVİNÇ (Türkmen beyi): 269, 300
 SEYFEDDİN Amidî: 438

- SEYFEDDİN Torumtay: 367
 SEYFÜDDEVLE: 202, 206, 396
 Seyyid Battal Gâzi türbesi: 383
 Seyyid: 326
 Sır-derya, Sır ırmağı: 159, 232, 246, 404, 447, 449, 464, 465, 483, 485
 Sır-yabgu: 63
 SİBT İbn ul-Cevzî (Kızıoğlu): 24, 34
 Sikke: 30, 209, 253, 305, 376, 379, 387, 426
 SİMON (Rahib): 369
 Sinop: 175, 271, 285, 295, 299, 298, 343, 357, 362, 363
 Sipâhî(ler): 348
 SİRACEDDİN Ahmed: 394
 Sisak, Sisacan: 122
 Sistan, Nimruz: 128
 Sivas: 49, 120, 153, 167, 168, 175, 176, 177, 270, 289, 291, 294, 343, 354, 357, 358, 360, 361, 362, 365, 366, 368, 369, 370, 373, 376, 384, 385, 386, 394, 441, 445, 488, 493
 Slav: 59, 177, 457
 Soğd alfabesi: 416
 Soğdlular: 378, 449, 451, 460
 SOKULLU Mehmed Paşa: 496
 SOMBART: 372
 SÖKMEN I. (Ahlat hükümdarı): 230, 231, 232, 233
 SÖKMEN II. (Ahlat şâhı): 251
 Sökmenliler (Ahlat-şahlar devleti): 25, 358
 SPENGLER: 474
 STOREY C.: 28
 STRZYOVSKY J.: 48
 SUBKÎ: 328
 Sudak, Suğdak: 271, 447, 449
 Suft(ler): 231, 399
 Sugur, bk. Uc
 Sultan hanı: 49, 357
 SULTAN İbrahim (Gazneli): 274
 SULTAN Mahmud (Gazneli): 74, 87, 89, 92, 93, 118, 192, 234, 274, 328, 397
 Sultan ul-a'zam: 235
 SULTAN Veled: 386, 400, 422
 Sultanî altınları: 369
 SULTAN-Şâh: 201, 254, 256
 Suriye Selçukluları: 53, 201, 227, 232, 233, 248, 253, 255, 256
 Suriye: 25, 27, 33, 34, 50, 53, 54, 116, 124, 132, 136, 139, 152, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 199, 200, 205, 206, 213, 226, 227, 230, 232, 233, 239, 247, 248, 253, 255, 256, 258, 260, 262, 269, 270, 273, 277, 281, 284, 287, 291, 294, 313, 317, 319, 329, 331, 338, 351, 359, 361, 364, 368, 375, 381, 394, 406, 408, 411, 422, 425, 426, 427, 435, 436, 438, 440, 443, 446, 448, 477, 480, 487, 488, 493, 494, 496
 Sü-başı, Ser-leşker: 56, 57, 64, 66, 77, 78, 96, 97, 98, 103, 104, 309, 347, 348
 SÜLEYMAN (Çağrı-bey'in oğlu): 147, 158
 SÜLEYMAN (Nasr ud-Devle'nin oğlu): 120
 SÜLEYMAN (Şah, Mes'ud'un kardeşi): 249, 250
 SÜLEYMAN Şah (Osmanlıların ceddî): 38
 SÜLEYMAN Şah I. (Kutalmışoğlu): 148, 173, 180, 181, 200, 201, 205, 225, 255, 257, 284, 285, 280, 282, 283
 SÜLEYMAN Şah II. (Türkiye Selçuklu sultanı): 293, 441
 SÜMER Faruk: 46
 Sünnî'lik: 132, 134, 138, 139, 153, 166, 227, 284, 312, 313, 314, 323, 324, 326, 329, 382, 403, 406, 411, 467, 472, 473, 475, 476, 477, 491, 494
 SÜRYANÎ Mihael: 56, 153, 183, 350
 Süryâniler: 33, 151, 152, 284, 286, 355
 Süt-kent: 61, 64, 70, 461, 466
 Süvariler: 93, 98, 105, 183, 393
- Ş
- Şabânkâre kabileleri: 157
 Şâfiî(ler)/ mezhebi: 149, 313, 324, 327, 439, 467
 ŞAH Melik bin Ali: 79
 ŞAHÂBEDDİN (Ressam): 386
 ŞAHÂBEDDİN el-Omarî: 35

ŞAHÂBEDDİN Hayrakî: 330, 331
 ŞAHÂBEDDİN Suhreverdi: 438
 Şâh-diz kalesi: 233
 ŞAHİN Şah (I. Kılıç Arslan oğlu): 288, 292
 Şam Atabegleri, Börililer: 248, 256, 310
 Şam: 169, 175, 181, 200, 201, 202, 225, 230, 232, 255, 284, 301, 307, 329, 331, 344, 361, 394, 395, 396, 426, 427, 428, 432, 433, 438
 Şâmân, Kam: 353, 398
 Şâmânî dini: 60, 63, 356, 392, 418, 419
 Şâmânî Kıpçaklar: 240
 Şâmânî Türkler: 238, 240, 419, 453
 ŞÂPUR bin Ardaşîr: 138
 Şark Türkleri: 119, 237, 417, 447, 458, 459
 Şarkî Anadolu: 25, 32, 34, 35, 48, 91, 119, 129, 150, 167, 175, 185, 230, 231, 237, 247, 248, 255, 257, 267, 269, 287, 351, 355, 371, 420, 436, 444, 480
 Şeddâdiler: 120, 165, 251
 ŞEHRİSTÂNÎ (Filozof): 25, 333, 340, 442, 469
 Şems âbâd mamûresi: 189, 384
 ŞEMS ül-mülk Nasr Han: 165, 166, 189, 198
 ŞEMS ül-mülk: 165, 166, 189, 198
 ŞEMSEDDİN Cüveynî: 380
 ŞEMSEDDİN Mardini: 395
 ŞEREF bin Abu'l-Mutahhar: 25
 ŞEREF üd-Devle Müslim: 201, 202, 205, 283
 ŞEREFEDDİN (Sabuncu oğlu): 343
 ŞERÎF Nasır bin İsmail: 124, 125
 ŞERÎF Zuhre bin Ali: 329
 ŞEYH-İ Ekber: 441
 ŞEYYAD Hamza: 422
 Şi'î-sünnî mücadelesi: 112, 131, 494
 Şifâhane: bk. Dâr uş-şifâ
 Şii Ali (Halepli): 373
 Şii(ler): 125, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 166, 169, 173, 201, 202, 212, 227, 229, 230, 231, 233, 246, 249, 256, 281, 284, 312, 313,

314, 315, 316, 322, 323, 326, 327, 329, 382, 403, 408, 411, 439, 440, 467, 473, 494, 496
 Şii-Fatimî hilafeti: 124, 403, 496
 Şiir: 29, 151, 158, 191, 194, 197, 216, 219, 336, 337, 389, 392, 409, 411, 414, 420, 421, 422, 472
 Şimâlî Suriye: 255
 ŞÎR-GÎR (Atabeg): 318
 Şîrvân: 120, 163, 167, 168, 200, 248, 268, 271, 481, 488
 ŞÎRVÂN-Şâh: 120, 163, 164, 165, 172, 173, 268

T

TABERÎ (Tarihçi): 63, 452, 471, 473
 Taberistan: 110, 229, 313, 373
 TÂC ül-Mülk Ebu'l-Ganâim: 214, 215, 216, 217, 221
 TÂCEDDİN Pervâne: 394
 TAESCHNER Fr.: 26, 30
 Tâhirîler: 24, 340
 Takvim: 332, 414, 417
 Talas, Taraz: 61, 62, 64, 70, 211, 239, 244, 246, 404, 460, 461, 466, 483
 TAMIŞ (Uz'ların reisi): 183
 TAMİM bin Bahr: 432
 TAMUCA (Elçi): 462, 465
 Tanbur-i Türkî: 392
 TARANK (oğlu): 179, 182, 201
 Tarhan medresesi: 438
 TARHANOĞLU Süleyman: 457
 Tarikat: 30, 314, 318, 345, 353, 395, 399
 TARKHANİOTES, Tarhan: 177, 178, 179, 180
 Tasavvuf: 82, 219, 338, 358, 391, 394, 395, 396, 421, 422, 441, 474, 475
 Taşkent, Şaş: 72, 165, 340, 355, 362, 447, 451, 455, 456, 461, 464, 467, 483
 Tatarlar: 261, 271, 273, 299, 370, 482, 483, 485, 489, 492
 Tebriz: 82, 130, 140, 141, 178, 258, 341, 342, 351, 355, 360, 361, 372, 441, 478, 479, 488, 491
 TEKİŞ: 159
 Tekke: 391, 396

- Tell-sultan, Sultan tepesi: 170
- TERKEN Hatun: 170, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 221, 226, 229, 241, 242, 255, 259, 264, 311, 312, 485
- Tevrat: 60, 427
- THEODORA: 125, 150
- THOROS II. (Kilikya prensi): 292
- Tıp mektebi: 328
- Tip: 330, 331, 332, 334, 335, 427, 429, 430, 438, 442, 443, 472, 479
- Tibet: 118
- Ticaret: 33, 34, 48, 64, 82, 122, 206, 209, 231, 239, 254, 258, 270, 271, 278, 293, 294, 297, 317, 338, 339, 341, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 364, 367, 368, 370, 371, 373, 375, 377, 378, 380, 381, 394, 425, 426, 427, 436, 441, 453, 460, 461, 463, 464, 466, 469, 471, 476, 479, 492, 494
- Tiflis: 130, 155, 164, 237, 247, 267, 272, 278
- Timar: 309, 348
- TİMÜR-Taş Noyan: 298
- Tiyatro: 398, 399, 400
- TOGAN Bey (Vezir): 198
- TOGAN Han: 117, 165
- TOGAN Şah: 158, 199, 205, 337, 394
- TOGAN Zeki Velidi: 42, 46, 60, 117, 371, 372, 376, 378, 379
- Tohâristan: 109, 158, 159, 189, 198, 244, 432, 449, 450, 454, 455, 462, 465
- TOKSURMUŞ: 56
- Toprak mülkiyeti sistemi: 348
- Toy, ziyafet: 397
- TÖKİŞ (Alparslan'ın oğlu): 199, 203, 204, 205, 230
- TÖKİŞ (Harizm-şah): 395
- TÖKİŞ (Sultan): 253
- Trabzon Komnenosları: 295
- Trabzon: 122, 123, 177, 289, 294, 296, 299, 355
- TUGAG: 55
- Tuğ, davul: 55, 391
- Tuğra çekmek: 242
- Tuğra: 107, 124, 132, 139
- TUĞRACI Humar Tekin: 139, 221, 253, 318, 324, 390, 391
- TUĞRUL (Arslan Şah'ın oğlu): 252, 253, 254, 255
- TUĞRUL (Gazne hâcibi): 127, 128
- TUĞRUL (Melik, Mahmud'un kardeşi): 247, 248, 267, 268, 270
- TUĞRUL Bey: 21, 55, 88, 89, 95, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 169, 192, 193, 210, 211, 213, 218, 253, 277, 281, 305, 307, 312, 315, 324, 325, 328, 359, 382, 385, 393, 405, 407, 410, 411, 468
- TUĞRUL II. (Irak Selçuklu hükümdarı): 23, 253, 307
- TUĞRUL Kara Han: 166
- TUĞRUL Şâh: 255
- TUĞŞAD (Hatun oğlu): 450
- TUĞ-TEKİN (Atabeg): 154, 227, 230, 232, 233, 256, 310
- TULÛN Üge: 454
- Tuna: 118, 156, 237, 264, 269, 273, 389, 411, 448
- TUNG Yabgu: 398, 361
- TURAK: 123, 156
- TURAN Şâh: 254, 255
- Turan: 456
- Tûs: 89, 91, 198, 325, 330, 331, 382, 486, 487
- TUTAK (Emîr): 281
- Tutgavul, Rahdâr: 356
- TUTU Oğlu: 179, 201
- TUTUŞ (Dukak'ın oğlu): 256
- TUTUŞ (Suriye hükümdarı): 159, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 212, 226, 227, 228, 255, 256, 284
- Türbe: 134, 153, 194, 205, 206, 208, 246, 252, 254, 313, 326, 331, 339, 359, 381, 382, 384, 386, 387, 389, 484, 487
- TÜRE Beg: 261
- Türk akınları: 32

Türk borusu, Bük-i Türkî: 235, 392
 Türk halk müziği: 397
 Türk köle sistemi: 309
 Türk muhâcereti: 43, 76, 77, 94, 113, 114, 116, 119, 157, 240, 257, 259, 268, 269, 337, 351, 397, 492
 Türk sanatı: 48, 381, 385
 Türk-İslâm dünyası: 237, 240, 241, 246, 257, 266, 269, 270, 271, 307, 400, 496
 Türk-İslâm imparatorluğu: 129, 213
 Türk-İslâm medeniyeti: 42, 50, 331, 355, 413, 423, 436, 440, 446, 494, 497
 Türk-İslâm unsurları: 308
 Türk-İslâm ülkeleri: 239, 247, 266
 Türkistan seferi (Melikşah'ın): 199, 208, 209, 220
 Türkistan. Büyük Türkiye: 25, 40, 49, 53, 66, 68, 69, 72, 74, 88, 90, 91, 94, 97, 103, 104, 106, 113, 114, 119, 121, 129, 151, 157, 160, 166, 187, 189, 199, 207, 208, 209, 211, 220, 235, 241, 243, 247, 257, 262, 263, 268, 271, 273, 274, 278, 306, 311, 320, 323, 328, 330, 335, 337, 338, 340, 359, 360, 371, 378, 381, 383, 384, 389, 390, 394, 395, 397, 403, 405, 408, 410, 413, 422, 432, 435, 436, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 453, 454, 455, 460, 461, 462, 464, 466, 467, 468, 479, 480, 481, 483, 486, 487, 488, 493, 495
 Türkiye (Anadolu) Selçukluları: 28, 30, 31, 32, 35, 50, 53, 75, 92, 107, 225, 231, 236, 237, 253, 263, 270, 280, 286, 288, 291, 292, 307, 309, 310, 311, 343, 347, 359, 369, 377, 380, 384, 385, 422, 447
 Türkiye: 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 41, 48, 50, 53, 75, 92, 107, 115, 149, 160, 187, 201, 205, 220, 225, 230, 231, 236, 237, 253, 255, 258, 259, 262, 263, 270, 272, 274, 280, 281, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 301, 307, 308, 309, 310, 311, 315, 322, 343, 347, 349, 350, 351, 354, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 366, 369, 370, 371, 372,

377, 379, 380, 384, 385, 399, 411, 419, 422, 427, 433, 436, 447, 448, 469, 493, 494

Türkmen boyları: 151

Türkmen Kınık devleti: 200

Türkmen Pazarları: 259

Türkmen, Türkmenler: 35, 49, 67, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 99, 105, 107, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 129, 131, 137, 141, 148, 151, 153, 154, 159, 161, 167, 169, 173, 174, 176, 200, 202, 203, 207, 232, 236, 241, 249, 259, 268, 269, 270, 277, 279, 288, 290, 293, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 305, 306, 308, 309, 311, 338, 348, 352, 353, 363, 364, 368, 371, 412, 422, 433, 447, 456, 458, 487, 488, 491, 492

TÜRŞEK (Emîr): 213

U

Uc Türkleri: 162

Uc, Sugûr: 113, 151, 162, 164, 284, 300, 352, 355, 366

Ulucami: 49, 246, 331, 340, 384

ULUĞ Keykubâd: bk. Alâeddîn Keykûbâd I.

ULUĞ Yabgu: 63, 85, 159

Urfa, Ruha: 153, 161, 168, 170, 185, 205, 255, 281, 283, 290, 390, 403, 481

URSEL: 178, 179

Uygur alfabesi: 219, 414, 415

UZLUK Feridun Nafiz: 30

Ü

Üç-ok: 244

Ürgenç, Gürgenç: 61, 127, 159, 323, 330, 334, 341, 373, 382, 432, 439, 442

Üsküdar: 282

V

Vakıf: 39, 138, 193, 194, 217, 218, 219, 246, 255, 312, 314, 326, 328, 329, 330, 337, 343, 344, 345, 357, 359, 366, 368, 377, 381, 394, 477

Van gölü havzası, Vaspuragan: 119, 121, 155, 286, 295

Varang: 167
 VASSAF: 36
 Velâyet-i pederâne: 112, 192, 210
 Venedikliler: 294
 Vergi: 36, 59, 66, 68, 87, 110, 111, 125, 130, 133, 138, 150, 155, 164, 173, 184, 185, 201, 202, 241, 245, 258, 268, 294, 295, 296, 300, 322, 338, 336, 349, 371, 379, 380, 480, 482, 489
 VİNCENT de Beauvais: 34, 353, 360, 369, 379
 VOLTAİRE: 470

W

WİTTEK Paul: 42

Y

YABGU (Marginân meliki): 337
 YABGU Oğlu Hasan: 121, 150
 Yabgu Oğuzları: 59, 174
 Yabgu, Cabbûye: 25, 57, 58, 60, 62, 63, 75, 85, 243, 450, 452
 Yabgulular, Yavgıyân, Nâvgiyân: 24, 53, 79, 86, 91, 119, 121, 174, 175, 176, 281
 YAĞAN (Togan) Beg: 343, 455
 YAĞAN Tekin: 199, 211
 YAĞI Basgan, Yağı Basan: 172, 289, 291, 292, 349
 YAĞI Sığan, Yağı Sıyan: 172, 200, 205, 228, 233, 255
 Yağma (Kabile): 119, 209, 240, 241, 244
 Yağmurlular: 53, 92, 97, 174
 Yahudiler: 312, 321, 322, 358, 368, 373, 426, 427, 429, 463, 491, 496
 YAHYÂ bin İsa: 332
 Yakın-Şark: 49, 76, 152, 227, 238, 239, 257, 258, 259, 260, 263, 347, 375, 398, 399, 403, 418, 423, 424, 432, 460, 462, 464, 465, 495
 Yâkup Çelebi imâreti: 358
 YÂKUP Tekin (Yağan Tekin oğlu): 211
 YÂKUT (Coğrafyacı): 25, 35, 34, 46, 319, 330, 341, 381, 384, 410, 455, 485

YÂKUTÎ (Melik): 112, 128, 134, 137, 226, 322
 Yarguç: 310
 YARUK (Emir): 258
 Yarukıyya mahallesi: 259
 Yavı, Yavu (köyü): 175
 Yay: 55, 107, 124, 132, 142, 247, 253, 390
 Yayı, Dayık, Ural nehri: 55, 61, 414, 449
 YAZICI Tahsin: 30
 YAZICIOĞLU: 38
 Yazır(lar), Yazır boyu: 57, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 259, 260, 261, 486, 489
 Yedi-su: 449, 483, 492
 YEL-Tekin: 274, 450
 Yemen: 213, 236
 Yengikent yabguları: 56, 57, 78, 79
 Yeng-kent: 61, 62, 64, 66, 68, 69, 75, 76, 88, 175, 259, 260, 261, 449, 493
 Yeniçeri askeri: 214
 Yenisey kitabeleri: 414, 415
 Yermuk: 186
 YİNAL: 60, 64, 86
 Yınalılar, Yınalıyân: 53, 78, 86, 93, 94, 104, 174
 YINANÇ Mükrimin Halil: 28, 41, 187
 Yır(lamak): 392
 Yıva(lar): 83, 174, 257, 258, 270, 491
 Yolak: 310
 YORUN Kuş (Emir): 213
 YUANNİS (İmparator): 289, 290
 Yuğ, düğ, dohiya: 55, 63, 142, 207, 403, 450, 474
 Yunanistan: 298
 YUNUS (Selçuk oğlu): 85
 YUNUS Emre: 350, 397, 422, 494
 YUSUF el-Sıbtî, (Hekim): 437
 YUSUF Hârizmî: 190
 YUSUF Yınal: 53, 79, 85, 86, 92

Z

Zâhid(ler): 212, 324, 340
 ZAHİREDDİN Nişaburî: 23

ZEMAŞŞERÎ: 330, 334, 382, 438, 442,
445, 469, 471
Zamîriyye kütüphanesi: 330
Zandak, Zandana: 67
Zâviye: bk. Ribat
ZEHEBÎ: 25, 35, 123, 328
ZEKERÎYYA Kazvinî: 35, 60, 383, 386,
431, 432, 466
ZEMARKHOS (Bizans elçisi): 388, 451
ZENĞÎ (Atabeg): 249

ZEYNEDDİN İsmail Curcânî: 442
ZEYNEDDİN Ömer bin Şehlân: 342
ZEYNEP (Nişâpûrlu): 445
Zimmîler: 351
Ziraat: 360
Ziyâret pazarı: 364
Ziyâr-oğulları: 110
Zîyc: 332

KİTAP İNDEKSİ

Adâb ul-hamam: 346
Adâb ül-hurûb: 36
Akhhâru'd devlet is-Saljuqiyye: 26
Âl-i Selçuk: 23
Atabet ül-hakayık: 417
Atabet ul-hâtebe: 27
el-'Aylem uz-zâhir: 39

Başâir un-Nasîriyye: 342
Bâz-nâme: 220, 465
Bedâyî': 445

Cami' ut-tavârih: 23, 37
Câmi üd-düvel: 39
Cerrâh-nâme-i İlhanî: 343
Cevâmî' ul-hikâyât: 36
Cihân-ârâ: 36

Dânişmend-nâme: 39, 47, 280, 397,
422

Dede Korkut kitabı: 55, 62, 311, 420
Divân-ı hikmet: 421
Divân ül-edeb: 466
Divânu lûgat it-Türk: 37
Diryâk al-Fârûkî: 443
Dost-nâme: 334

Elvâh ul-İmâdiyye: 438

Fezâil ül-etrâk: 406

Hallul-mûcîz: 443
Hikmet ul-İşrak: 438
Hilyet ul-ulemâ: 355
Hilyet us-sırrıyîn: 443
Hudûd ul-âlem: 454

İhtişâr ul-hâvî: 331
İhvan us-safâ: 437
İhyâu ulûm id-dîn: 441

Kanûn: 330, 445
Keşşâf: 330
Kısas-i Sâni: 24
Keşf ur-reyb fî amel il-ceyb: 333
Kimyâ: 433
Kitâb al-Ağraz: 442
Kitâb ul-buzât: 465
Kitâb ul-cebr ve'l-mukâbele: 430
Kitâb ul-ensâb: 25
Kitâb ül-hayvân: 334
Kitâb ul-kniy: 340
Kitâb ül-levâhik: 334
Kitâb ul-memâlik: 429
Kitâb ur-Rebî': 24
Kitâb us-saydala: 413
Kitâb uş-şifâ: 330, 331, 342, 445
Kitâb üt-telhîs: 334
Kutadgu-bilig: 417, 420

Makalat ul-mürşide fî derc il-edviye:
443

Makale fi'l-istifrâğ: 331
Mefâhir ül-etrâk: 20, 247, 442
Melik-nâme: 21, 24, 57, 58, 86
Menâkıb-nâmeler: 39
Menâkıb ul-ârifin: 30
Menâkıb ut-Türk: 407
Menâzır: 431
Mizân ül-hikmet: 333
Mu'cîz ul-kanûn: 443
el-Munkız: 325
Mukaddimet ül-edeb: 334, 421

Muntaha'l-idrâk: 442

Muteber: 334

Nasihat ül-mulûk: 326

Nüzhet ül-kulûb: 36

Oğuz-nâme: 37, 38, 54, 56, 57, 62, 66,
76, 77, 78, 80, 81, 110, 113,
175, 260, 394, 397, 420, 422,
423

Rahat us-sudûr: 26

Redd ale'l-felâsife: 442

Risâle-i Melik-şahî: 22, 339, 482

Risâle-i Tuğraiyye: 391

Risâlet us-Sancariyye: 336

Sahâif ul-ahbâr: 39

Sancar-nâme: 22

Selçuk-nâme: 23, 26, 29, 36, 37, 38,
172, 177, 282, 298, 397

Sihâh: 465

Sîret ül-Melik Tuğrul-Beg el-Selçukî: 21

Siyaset-nâme: 216, 217

Siyer ul-âbâ al-batârîka: 35

Siyer ve Fütûh-i Sultan Sancar: 22

Sultan-nâme: 334

Şikâr-nâme: 21, 220

Şirâz-nâme. 255

Tabakat: 26, 466

Tahafut ul-felâsife: 439, 440

Târih-i Âl-i Selçuk: 23

Tarih Bulgar: 416

Târih Mülk it-Türk: 25

Târih-i Türkistan: 25

Târih ul-Hukemâ: 23

Tatimma sıvan al-hikma: 24

Tecârib ul-Meşârib: 24

Teferrüc-nâme: 38

el-Tenvîr fî mevlid el-beşîr: 346

Tevârih-i Türkmâniyye: 57

et-Tevesşül: 27

Tıbb ul-mulûkî: 442

Tuhfet ul-Mulûk: 36

Turkestan: 28, 40

Unvân us-Siyer: 24

el-Urâza fî'l-hikâyet is-Selçukiyye: 26

Vesâya: 36

Zahîre-i Harizmşâhî: 442

Zahîre-i Murâdiyye: 344, 442

Ziyc-i Sancarî, 333

SELÇUKLULAR TARİHİ VE TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

PROF. DR.
OSMAN
TURAN

TÜRKLER İSLÂMİYETİ UMUMİ VE
MİLLÎ DİN HÂLİNE GETİRİNCE
ALTAY DAĞLARINDAN AKDENİZ
KIYILARINA KADAR CİHÂN-
ŞUMÛL SELÇUKLU
İMPARATORLUĞUNU
KURMUŞLARDIR. BU SURETLE
İSLÂM DÜNYASINA HÂKİM
OLAN, YAKIN-ŞARK'I VE
HUSÛSİYLE ANADOLU'YU
TÜRKLEŞTİREN SELÇUKLULAR,
İSLÂM DÜNYASINA İRKÎ, SİYÂSÎ,
İKTİSADÎ, İÇTİMAÎ VE KÜLTÜREL
YENİ MÜESSESE VE UNSURLAR
GETİREREK İSLÂM
MEDENİYETİNİ ÇÖKÜNTÜDEN
KURTARIP ONA TAZE BİR KAN
VE HAYATİYET VERMİŞLER;
ÇEŞİTLİ KAVİM, DİN VE
MEZHEPLER ARASINDA VÜCÛDA
GETİRDİKLERİ YENİ NİZÂMÎ,
MEYDANA ÇIKAN YENİ
DEVLETLER İLE, DÖRT ASIR
SÜRDÜRMÜŞLERDİ. SELÇUKLU
DEVRİ VE NİZÂMÎ MOĞOL
İSTİLÂSİ İLE ÇÖKÜNCE TÜRKLER
AKDENİZ HAVZASINA HÂKİM
YENİ VE DAHA KUDRETLİ BİR
NİZÂM, CİHÂN-ŞUMÛL
OSMANLI İMPARATORLUĞUNU
KURMUŞLARDIR. İŞTE BU KİTAP
SELÇUKLU DEVRİNİ UMUMÎ
HATLARI İLE MEYDANA
KOYMAKTA VE HUSÛSİYLE BU
DEVRE AİD BİRÇOK MÜHİM
MESELELERİ, MEÇHULLERİ VE
HATALARI AYDINLIĞA
KAVUŞTURMAKTADIR.

